A-8087 III

EESTI RAHVA AJALUGU

II

TOIMETANUD:
JUHAN LIBE, AUGUST OINAS,
HENDRIK SEPP, JUHAN VASAR.

K./Ü. „LOODUS“, TARTU, 1933

2
Tartu Ülikooli
Raamatukogu
217 179

K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1933.

VANA-LIIVIMAA RIIKKONDLIKU VARISEMISE AJASTU.

XXIX. Reformatsioon.

Et Eesti ja tema naabermaad oma geopoliitilise asendi tõttu on „majaks maantee ääres", millest sageli üle puhuvad ajalooliste suurtegurite tuuleiilid — see ilmneb jälle teravalt Vana-Liivimaa riikkondliku kokkuvarisemise ajastul. Ida ja lääs löövad taas kokku relvad Läänemere idaranniku omandamise pärast siinsel võitlusareenil, kus nad juba sajandite eest on heidelnud. Aastakümneid vältavaid sõdu, hävitavaid taude, kirjeldamatut kannatust toob aga endaga kaasa kohalikule maale ja rahvale see tolleaegsete suurpoliitiliste huvide kokkupõrge riikkondlikult variseval Vana-Liivimaal.

Juba XV sajandi lõpust alates hakkab Vana-Liivimaa ümber ikka enam koomale tõmbuma välisohtude raudne rõngas. Moskva võimu laienemine Vana-Liivimaa vahetusse naabrusse, tema edukus võitluses Leeduga, Preisi orduriigi kokkuvarisemine — see kõik ennustas Vana-Liivimaale peatset sattumist raskesse rahvusvahelisse võitluste keerisesse. Küll oli Plettenberg XVI sajandi alul ida-hädaohu mõneks ajaks suutnud likvideerida, kuid see oli vaid vaikus enne tormi: sajandi esimese poole vältel muutub välispoliitiline konstellatsioon Vana-Liivimaale üha kardetavamaks.

Välise hädaohu suurenemine oleks nõudnud sisejõudude äärmist distsiplineerimist, nii materiaalsete kui ka moraalsete jõudude tõstmist, et kord saatuslikul tunnil olla valmis ülimaks pingutuseks ja anda suurimat, mida maa suudab. Nagu näeme allpool, toimus Vana-Liivimaa siseolukordade kujunemine hoopis vastupidises suunas, arenedes samadel alustel, mis tal olid juba eelmisel, lagunemise ajastul. Detsentralisatsiooni ja sisemise murenemise ning lagastumise protsess sai koguni uut jõudu, eriti just reformatsiooni käigu ja selle järellainetuse mõjul.

„On mõnikord nii, nagu oleksid terved generatsioonid pimedusega löödud: seega, et nad omavahel tülitsevad, valmistavad nad ühisele vaenlasele teed," need kuulsa saksa ajaloolase Ranke sõnad leiavad olulise tõestuse just Vana-Liivimaal Plettenbergi sõdadele järgneval ajastul, eriti vahetu languse eel. Maahärrade võim lagas-

tub ikka enam ja enam seisusliku partikularismi ja egoismi ees. Riiklik ja ühiskondlik mõtlemine ja mõõtuandvate kihtide riiklik arusaam libastub ikka enam ja enam positiivselt baasilt negatiivsele. Heroismi, üldsuse kasu taotlemise asemele tekib ikka enam ja enam isiklik elumõnulemine, silmaringi kitsus, tänapäeva naudinguile andumine. Tervest elust on lõplikult põgenemas elav ja loov vaim. See on päevast päeva vegeteeriv lühinägeline olupoliitika, kus ei suudeta näha üle oma kihihuvide.

Need languse tunnused ei jäänud muidugi varjatuks ka ordumeister Plettenbergile, kes murega jälgis seisusliku egoismi juurdekasvu ja võimu detsentralisatsiooni. Otsekohe peale Plettenbergi surma pidi järgmine ordumeister nägema sisemise lagastumise õisi 1536. a. Tallinnas Harju-Viru aadli ja Tallinna vahelise konflikti aegu, ühenduses Riisipere Johann von Üxkülli afääri järelkajadega. Näis tõestuvat vana traditsioon: „Wy wollen den borger up den Koppe slan, dat blut schall up den straten stan“ (Meie tahame kodanikule pähe anda, nii et veri jookseks tänaval). Vana-Liivimaa langus on leidnud terava kajastuse tolleaegses kirjavahetuses ja kroonikais, nii Liivimaa kui ka välismaade omades. Eriti värvikalt kujutavad aega ja sündmusi Balthasar Russow, Johann Renner jt. Muidugi on mõnigi joon antud liiga tumedalt, kuid oma kindel tõepõhi ei puudu neil siiski. Ka mujal oli elu toores ja egoistlik, kuid mujal ei puudunud ka teissugused tendentsid, nagu Rootsis Gustav Vasa aegses vabadusvõitluses, kui Gustav Vasa algas Dalekarliast Rootsi vabastamist uniooni kuninga Kristjan II alt. Võimas rahvaliikumine kandus Dalekarlia talupoegadelt üle Rootsi riigi, lämmatades suure visadusega vastutöötavad jõud. Need Rootsi jõutagavarad peitusid laiade talupoegade masside meeleolus, mis aitasid kuninga võimu autoriteedi viia vajalikule kõrgusele. Meil puudus siin muidugi säärane suure tähtsusega kandev jõud, nii massi kui ka juhi mõttes. Ajalooliste ja maateaduslikkude olude tõttu kujunes Rootsi ühiskondlik areng ja mentaliteet hoopis teissuguseks kui siin: ühiskonna kihtide vahe ei saanud seal kunagi pidevalt nii teravat kuju kui siin ja ikka on võinud Rootsi keskvõim arvestada laiade masside poolehoidu ja natsionaalse riigi kujunemise võimalust. Liivimaa polnud mingisugune natsionaalne riiklik organisatsioon, vaid väikeriigikeste konföderatsioon õhukese valitseva kihiga, mis eriti viimase aja ühiskondliku arengu tõttu oli sattunud maaga ikka enam ja enam vastuollu.

Nii puudus Vana-Liivimaal seesmine vastupanu jõud võõraste sõjaliste ja poliitiliste rünnakute tagasitõrjeks. Küll olid siiatungivad võimud ise omavahel rivaalideks. Kuid sedagi rivaliteeti ei suutnud

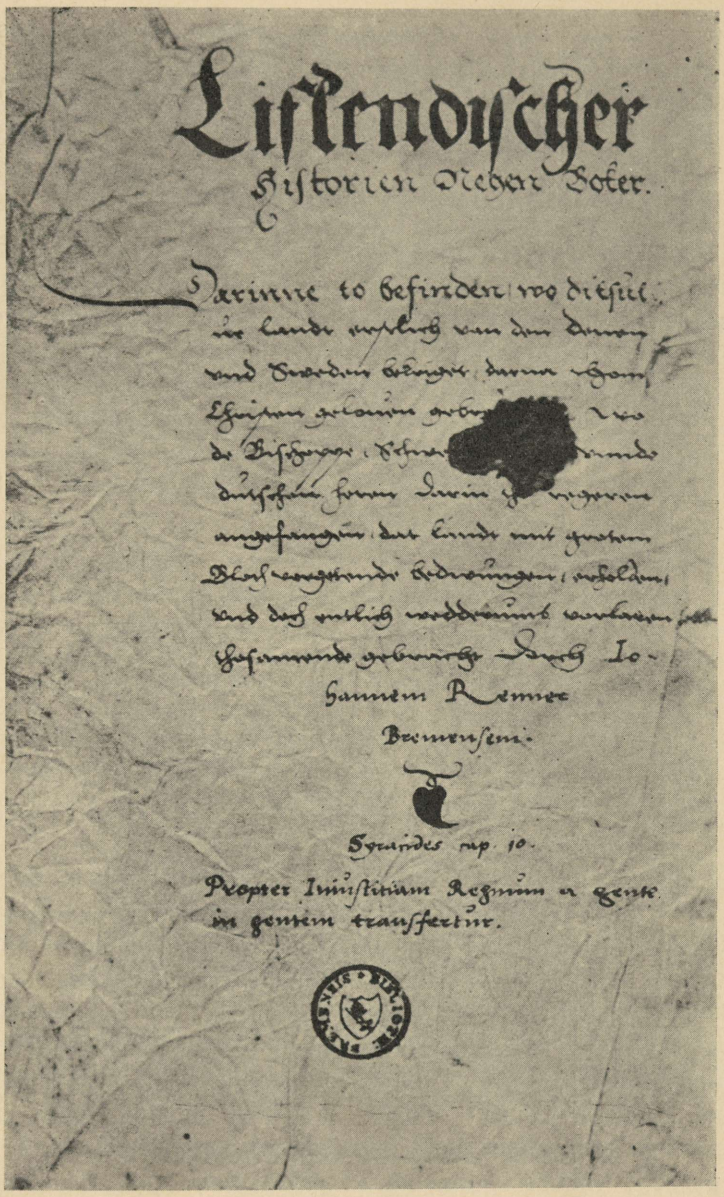

Breemeni linnaarhiivi kogudest.
Joh. Renneri kroonika käsikirja tiitelleht.

siinsed isandad maakaitse huvides küllaldaselt ära kasutada — liiga nõrk oli selleks sisemine solidaarsus eri võimude vahel, liiga habras riiklik struktuur ja liiga tugevad sotsiaalsed vastuolud. Sattudes ajaloo

tõmbetuulte kätte, seisis Vana-Liivimaa suhtes seepärast küsimus vaid selles, kuhu langeb vaekauss — kas lääne või ida kasuks.

Veel korraks ta langes läände ja lülitas eesti rahvagi saatuse uuesti läänemaise kultuuri ja poliitilis-sotsiaalse arengu käiku.

Siseolud Plettenbergi-aegsete sõdade järel.

Plettenbergi-aegsetele sõdadele järgnes esialgu rahulik uus aeg, kuid seda suuremad sündmused arenesid maal eneses. Sisekonfliktide põhjuseks oli piiskopkondade ja rüütelkondade seisusliku egoismi edasiareng ja maale ulatunud usulise revolutsiooni — reformatsiooni laine, mis tõi uusi teravusi maahärrade eneste ja maahärrade ning seisuste vahelistesse vahekordadesse. Kuid seisustes enesteski tekkisid siselõhed. Rüütelkondades puhkesid tülid, mis muutusid lõppeks avalikeks vaenudeks. Üksikud mõjuvõimsamad rüütlisugukonnad hakkasid nii õiguslikult kui ka majanduslikult kasvama rüütelkonnale kui säärasele üle pea.

Siin meenub tol ajal suurt ärevust tekitanud Harju-Viru rüütel Hermann Soye tüli Hans von Roseniga. Soye oli kaotanud viimasele ühe valdusprotsessi, kusjuures ta otsis tuge koguni Poola ja Taani kuningalt. Ordumeistri poolt vangistatud Soye mõisteti Viljandis 1510. a. surma kohtu poolt, mis koosnes Harju-Viru nõukogust ja 12 vasallist. Rüütelkonna palvel anti temale siiski armu. Nüüd lahkus Soye salaja maalt, otsides toetust neilt võimudelt, kellega tal oli juba enne olnud sidemeid. Tema teotsemisel ei olnud aga tulemusi ja ta ise pidi lõpetama oma elupäevad võõrsil suures puuduses.

Ka rüütelkonnas eneses toimus koaleerumine võimsate perekondade vastu. Märtsikuus 1523. a. otsustasid Lemsalus 35 peapiiskopkonna vasalli, kes nautisid armuõigust, mitte lasta minna oma mõisu perekondade kätte, kes omasid neid kogukäe õiguse järgi, s. o. kes olid suurendanud oma mõisu mitte ainult ostu, vaid ka abiellumise, pärimise teel, moodustades neist teatud mõttes fideikomisse. Teravusi üksikute võimkondade vahel põhjustas ka vakantsete piiskopikohtade täitmine. Traditsionaalselt katsus seejuures muidugi ordu panna maksma oma mõjuvõimu, kuid tegelikult oli lõpptulemuseks, et hiljemini piiskopi valimistel omandasid suure mõju just rüütelkonnad. Vastavalt kanoonilisele õigusele pidi piiskopi valima küll toomkapiitel, kuid valimine pidi toimuma vastava rüütelkonna esindajate nõusolekul. 1514. a. oli paavst nimetanud Tallinna piiskopiks Saksa ordu diplomaatilise esindaja, prokuraatori, Roomas dr. Johann Blankenfeldi. Kui Tartu piiskopp Christian Bomhover 1518. a. suri, sai Blankenfeld ka Tartu piiskopiks. Bullaga 1517. a. oli temale paavsti poolt kindlustatud

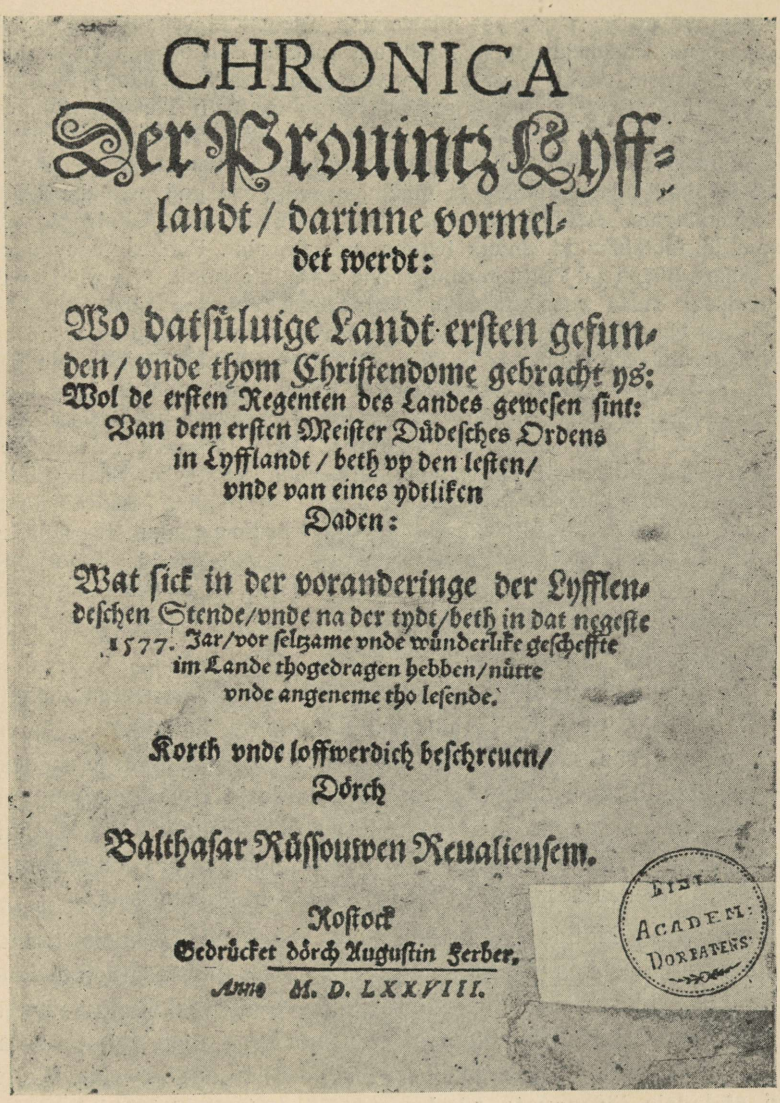

CHRONICA
Der Prouintz Lyff-
landt / darinne vormel-
det werdt:

Wo datsüluige Landt erſten gefun-
den / vnde thom Chriſtendome gebracht ys:
Wol de erſten Regenten des Landes geweſen ſint:
Van dem erſten Meiſter Düdeſches Ordens
in Lyfflandt / beth vp den leſten /
vnde van eines ydtliken
Daden:

Wat ſick in der voranderinge der Lyfflen-
deſchen Stende / vnde na der tydt / beth in dat negeſte
1577. Jar / vor ſeltzame vnde wünderlike geſchefften
im Lande thogedragen hebben / nütte
vnde angeneme tho leſende.

Korth vnde loffwerdich beſchreuen /
Dörch

Balthaſar Rüſſouwen Reualienſem.

Roſtock
Gedrücket dörch Auguſtin Ferber.
Anno M. D. LXXVIII.

LIBR. ACADEM. DORPATENS.

Balthasar Russowi kroonika tiitelleht.
(Esimene trükk 1578).

järguõigus kõikidele piiskopkondadele Liivimaal. Peale peapiiskopp Jasper Linde surma 1524. a. sai Blankenfeld Riia peapiiskopiks.

Blankenfeld sattus otsekohe teravasse tülli Tartu piiskopkonna seisustega, kel oli hõõrumisi juba Blankenfeldi eelkäijatega. Blankenfeld, toetudes Rooma õiguse doktriinidele, püüdis tõsta seisuste võimu arvel oma maa-

härralikku võimu ja nõudis, et edastamine Tartust ei toimuks mitte Riiga, vaid et seisused alluksid kohaliku piiskopi kohtule. See oli aga Tartus kehtivate Riia õiguste vastu. Leides visa vastupanu, andis piiskopp küll järele (juulikuus 1519), kuid tal tekkis pea uus terav vastuolu Tartu piiskopkonna vasalkonnaga, samuti kui teistelgi piiskoppidel. Tüli põhjuseks oli, et piiskopid nõudsid vasallidelt mõisade suhtes esipaku kohustist, s. o. vasallidele keelati läänimõisade pantimine ja müümine, enne kui nad polnud pakkunud neid läänihärrale. Läänimehed olid juba harjunud oma läänidega vabalt talitama ja taoteldav kitsendus tekitas neis ärevust. Puhkes tugev opositsioon Saare-Lääne ja Tartu piiskopkonna vasallide poolt. 9. aprillil 1522. a. sõlmiti isegi Tartu vasalkonna ja Tartu linna vaheline kokkulepe ühiste huvide kaitseks. Koaleerunud seisuste vastupanu kerkis õige teravasti esile Volmari maapäeval juunikuus 1522. a. Olude sunnil pidi Blankenfeld järele andma, sedasama tegi ka peapiiskopp Jasper Linde. Kõige kauem pani vastu Saare-Lääne piiskopp Johannes IV Kyvel. Seisuste vastuseisust vihastatud, lahkus ta enne maapäeva Volmarist, kuid järgneva reformatsiooni lainete keerises pidi temagi tühjendama järeleandmiste karika. 15. dets. 1524. a. andis Kyvel rüütelkonnale privileegi, millega Saare-Lääne rüütelkonna liikmed said samasuguse läänijärguse mees- ja naisliinis, nagu oli peapiiskopkonnas ja Tartu piiskopkonnas sealsete armuõiguste alusel. Kyvel loobus ka esipaku kohustise nõudmisest, samuti nõustus ta edastamise õigusega maapäevadel ja vasallide patronaadiõigusega kihelkonnaõpetajate kohtade täitmisel.

Oma õiguste suurendamine oli rüütelkondadel õnnestunud tähtsal määral seetõttu, et nad koaleerusid suuremate linnadega. Viimased olid aga juba siis sattunud või sattumas reformatsiooni tormidesse. Selle asjaolu tõttu ei saanud koostöö linnade ja rüütelkondade vahel enam süveneda põhjustel, millest eespool pikemalt. Rüütelkonnad hakkavad nüüd eralduma oma senistest koalitsiooni liikmetest — linnadest, pöörates seega selja ka reformatsiooniliikumisele.

Valitsevate kihtide ja maahärrade vahelistele tülidele lisandus talupojaskonna sotsiaalmajandusliku ja õigusliku olukorra halvenemine, mis muidugi pidi süvendama lõhet valitseva härraskihi ja talupojaskonna vahel. Orjastatud talupoegi ei saadud nii nagu enne kasutada sõjameesteks, neil puudus selleks juba psühholoogiline alus. Plettenbergi sõdadele järgnevate sündmuste mõistmiseks tulebki kogu aeg silmas pidada talupoja ja mõisniku vahekorra arengut. Nagu tavaliselt, on ka tolle aja poliitilise ja sotsiaalse arengujoone vahel palju kokkupuutepunkte: võitlus Vana-Liivimaa pärast oli üsna tihedas seoses ka siinsete sotsiaalmajanduslikkude olukordade kujunemisega. Kui juba Plettenbergi aegu oli avaldunud talupoegade rahulolematus, siis oli allikandmete järgi selle põhjuseks esmajoones asjaolu, et talupoegi ei kaitstud küllaldaselt välisvaenlase vastu, kuid Vene- ja Liivimaa vahelise sõja aegu kujuneb see vastuolu juba tähtsal määral talupoe-

gade võitluseks mõisavõimuga. Seda sotsiaalset antagonismi valitsevate kihtide ja rahva vahel märgivad ära ka välisriikide siinsed agendid, nagu ka üldse riikliku Vana-Liivimaa murenemist. Ning see antagonism ja murenemine olid omakorda üheks põhjuseks, mis tegi Vana-Liivimaast „pruudi, keda ihaldasid nii paljud kosilased", mis meelitas ja julgustas välisriike varitsema momenti, et kätt sirutada siinsete alade järele.

Reformatsioon Eestis.

Tallinna ja Tartu reformatsiooni keskustena.

Sel ajal, kui katoliku kiriku kaugemalenägijad piiskopid meie maal ametis olid reformitöö elustamise ja teostamise katsetega ja püüetega, hakkasid vähehaaval ilmsiks tulema päris isesugused uuendus-liikumise avaldised, mis rahuldumatult kõrvale jätsid katoliku kiriku reformipüüded ja tema sellekohased vahendid. See liikumine oli usupuhastus. Saksamaalt tungisid tema mõjud ka Vana-Liivimaale, kujundades siin uusi koldeid suurematesse linnades, esmalt Riias, siis Tallinnas ja Tartus. Kuigi Tallinnas usupuhastuse liikumine algas natuke hiljem kui Riias, arenes ta siin mõnes suhtes kiiremini ja jõudis peaaegu samal ajal teatavatele tulemustele. Suurematest linnadest levis liikumine väiksematesse ja viimaks nõrgemal kujul ümbritsevale maale.

Blankenfeld. Kaasaegse gravüüri järgi.

Esimesteks kiriku teenistuses olijateks evangeeliumi jutlustajateks olid peaaegu igal pool kaplanid, nooremad vaimulikud, kelle ülesandeks oli katoliku kirikus jutluse pidamine, kuna südikamateks katoliku usu kaitsejateks osutusid mungad, kes samuti olid harjunud jutlustajad.

Riias astusid juba 1522. a. uue usu kuulutajatena üles Andreas Knopken ja Silvester Tegetmeyer. Prelaadid püüdsid Volmari maapäeval a. 1522 reformatsiooniliikumisele sulgeda teed sellega, et nad nõudsid Lutheri-vastase vandebulla avaldamist. Selle vastu olid aga koaleerunud rüütelkonnad ja linnad (Riia, Tartu ja Tallinna), kes nõudsid, et tulevikus ei valiks piiskoppe toomkapiitlid üksi, vaid antud piiskopkonna saksa seisused. Rüütelkonnad ja linnad koaleerusid

Usupuhastajate jõudmine Tallinna. Vastuvõtt raekoja esisel. Th. A. Sprengeli maal Tallinna börsihoones.

Volmaris ka ühiseks aktsiooniks, kui kirikuvürstide või teiste poolt takistatakse vabasid valimisi. Üldse oli ju maaseisuste, eriti rüütelkondade, tendentsiks olnud, et Liivimaa sisetülide lahendamine ei toimuks mitte maast väljaspool, et ei otsitaks paavsti vandebullasid vastaspoole allasurumiseks, protsessid otsustatagu maal eneses, kusjuures lõplikuks instantsiks olgu maapäev. Lutheri-vastase vandebulla asjus otsustati, et see asi peab siin jäetama seni rahule, kuni tehakse otsus paavsti, keisri, kuurvürstide, vürstide ja riigiseisuste poolt — kirikukontsiili või teiste rahulikkude abinõudega; keisri mandaate ja paavsti bullasid ei kannatanud rüütelkonnad ega linnad.

Reformatsiooniline liikumine arenes Riias suure hooga ja jõudis haripunkti 1524. aasta märtsikuus. Rüüstati kloostreid ja kirikuid.

Vägivaldsustele piiri panemiseks ja meelte rahustamiseks sundis raad linnast lahkuma mungad, hiljemini ka katoliku preestrid.

Tallinnas olid esimesteks saksakeelseteks evangeeliumijutlustajateks välismaalt tulnud endine premonstraatlane Johan Lange Niguliste kirikus ja Preisimaalt tulnud jutlustaja Zacharias Hasse kaplanina Oleviste kirikus. 1524 määrati nad kaunis omavoliliselt nendes kirikutes iseseisvateks jutlustajateks katoliku vaimulikkude asemele.

Nende kahe kõrval nimetatakse veel Heinrich Bockholdi kui kolmandat varajasemat jutlustajat, mis ka õige näib olevat.

Vahekord kodanikkude ja munkade — eriti dominiiklaste — vahel oli viimasel ajal mitmeti teravaks muutunud. Põhjused olid ainelist laadi. Usupuhastus suurendas vastuolu, sest evangeeliumiusu jutlustajad astusid katoliku kiriku vaimulikkude ja eriti munkade vastu; dominiiklased omalt poolt jutlustasid uute „kuratlikkude jutlustajate“ Lange, Hasse jt. vastu saksa ja eesti keeles ja hoiatasid inimesi nende õpetuste eest. Et mungad ka eesti keeles usu-uuendajate vastu jutlustasid, tuleb arvata, et oli ka eestikeelseid usu-uuendajaid; välismaalased loomulikult eesti keelt ei osanud, seepärast tulevad arvesse ainult omamaalased, eeskätt eestlased ise, kes välismaalt tulnud jutlustajatega arvatavasti ühenduses olid ja nagu nende abilistena eestlaste keskel esinesid.

Pirita kloostri pitser (vt. lk. 589).

Linnas tekkis ärevus ja riid. Linn soovis, et küsimus lahendataks usuvaidlusega, kuid dominiiklased ei olnud sellega nõus, öeldes, et see pole neile lubatud. Siis keelas linn munkadele eestikeelsed jutlused ära. Saksakeelsetes kuulutagu nad puhast jumalasõna; kes seda ei tee, sellele on üldse jutlustamine keelatud. Mungad püüdsid nüüd hoolikalt hingehoiutööga kinnitada oma rohkearvuliste poolehoidjate usku. Linna raad laskis käsuga 28. mail 1524 isegi kloostrikirikus kolmel järgneval pühapäeval linna evangeeliumi-jutlustajaid jutlustada, et ka mungad ise pöörduksid õigele usule. Tõenäoliselt pidi iga saksakeelne linnajutlustaja kordamööda seal jutlustama. Et see 3 pühapäeval toimus, oli nähtavasti linna saksakeelsete jutlustajate arv kolm (ilma Marsowita, kes sel ajal veel Tallinnasse ei olnud jõudnud). Samuti käskis raad rõuge- ja muud haiged tänavatelt kloost-

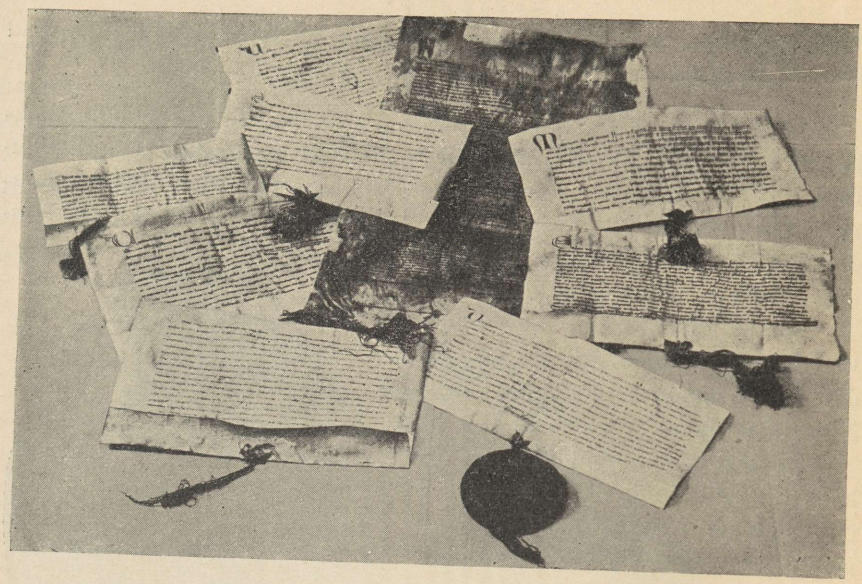

R. Keskarhiivi kogudest.

Kogumik ürikuid P. Mihkli naiskloostri asutamise ja temale mitmesuguste eesõiguste ja majanduslikkude hüvede lubamise kohta. Vanim ürik a. 1093 antud Taani kuninga Eeriku poolt. Kõik need ürikud on võltsitud. Võltsimine on toime pandud kloostri huvides arvatavasti XV saj. Rippuvad vahapitserid on osalt võetud muude, ehtsate dokumentide küljest ja kinnitatud võltsingute külge.

risse maksuta ravimisele viia, korraldas kloostrikiriku koorialuses keldris oma laskeriistade hoiuruumi ja hirmutas munki paugutamisega jne. Et mungad püüdsid kloostri varandusi ja väärtasju päästa ja peidukohtadesse varjule viia, nõudis raad nende kõigi asjade inventariseerimist ja viis nad lukustatud kirstus raekotta. Asja eesotsas seisvate munkade vangistamisega püüdis raad ka peidetud asjade hoiukoha jälile saada. Ka mustpeade vendus nõudis kloostrilt tagasi 150 a. jooksul kloostrikirikule kingitud väärtasjad ja esemed. Mungad avaldasid kõigi nende sundmääruste täitmisele passiivset vastupanu ja pöördusid abipalvega ordumeistri ja Harju-Viru vasalkonna poole.

Kaebused ordumeistrile ja selle manitsuskirjad linnale ärritasid veel enam kiriklikkude uuenduste püüdjaid. See avaldus eriti järsult ja hoolimatult ristiülendamise päeval, 14. septembril 1524 tormijooksus Tallinna katoliku kirikute altarite, piltide ja muude sääraste esemete vastu. Toimus Tallinnaski, nagu varemini Riias, piltide purustamine. Kirikute altarid, pildid, raidkujud ja muud katoliiklikud kiriku esemed ja riistad teotati ja lõhuti või viidi kaasa. Pildirüüste toimus esmalt kloostrikirikus, siis Pühavaimu ja Oleviste kirikus. Niguliste kiriku uksed oli ettenägelik kiriku eestseisja kinni tinutada lasknud, mille tõttu Niguliste kirikus säilis enam väärtuslikke kiriku muinsus- ja kunstiesemeid. Siin kirikus oli 17 altarit.

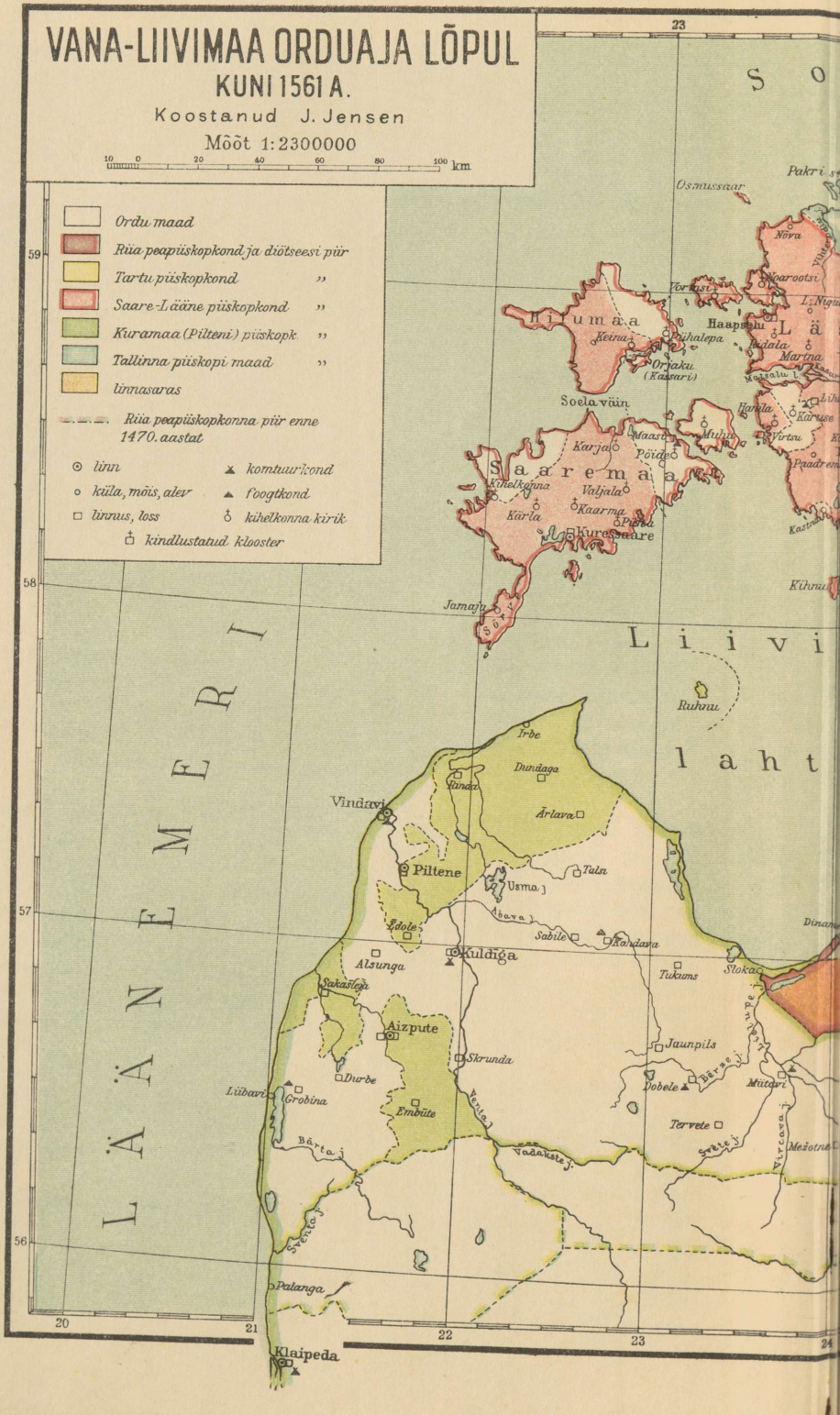
VANA-LIIVIMAA ORDUAJA LÕPUL
KUNI 1561 A.
Koostanud J. Jensen
Mõõt 1:2300000
10 0 20 40 60 80 100 km
Ordu maad
Riia peapiiskopkond ja diötseesi piir
Tartu piiskopkond ,,
Saare-Lääne piiskopkond ,,
Kuramaa (Pilteni) piiskopk. ,,
Tallinna piiskopi maad ,,
linnasaras
Riia peapiiskopkonna piir enne 1470. aastat
linn
küla, mõis, alev
linnus, loss
komtuurkond
foogtkond
kihelkonna kirik
kindlustatud klooster
LÄÄNEMERI
Liivi laht
Osmussaar
Pakri
Nõva
Noarootsi
Vormsi
Hiiumaa
Keina
Haapsalu
Pühalepa
Orjaku (Kassari)
Ridala
Martna
Soela väin
Karja
Maasi
Muhu
Pöide
Saaremaa
Kihelkonna
Valjala
Kaarma
Kärla
Kuressaare
Jamaja
Sõrve
Kihnu
Ruhnu
Irbe
Dundaga
Rinda
Ärlava
Vindavi
Piltene
Usma j.
Talsi
Abava j.
Edole
Sabile
Kandava
Kuldiga
Alsunga
Tukums
Sloka
Sakasleja
Aizpute
Skrunda
Jaunpils
Durbe
Dobele
Mütavi
Liibavi
Grobina
Embüte
Tervete
Bärta j.
Vadakste j.
Svete j.
Mežotne
Palanga
Klaipeda
59
58
57
56
20
21
22
23
24

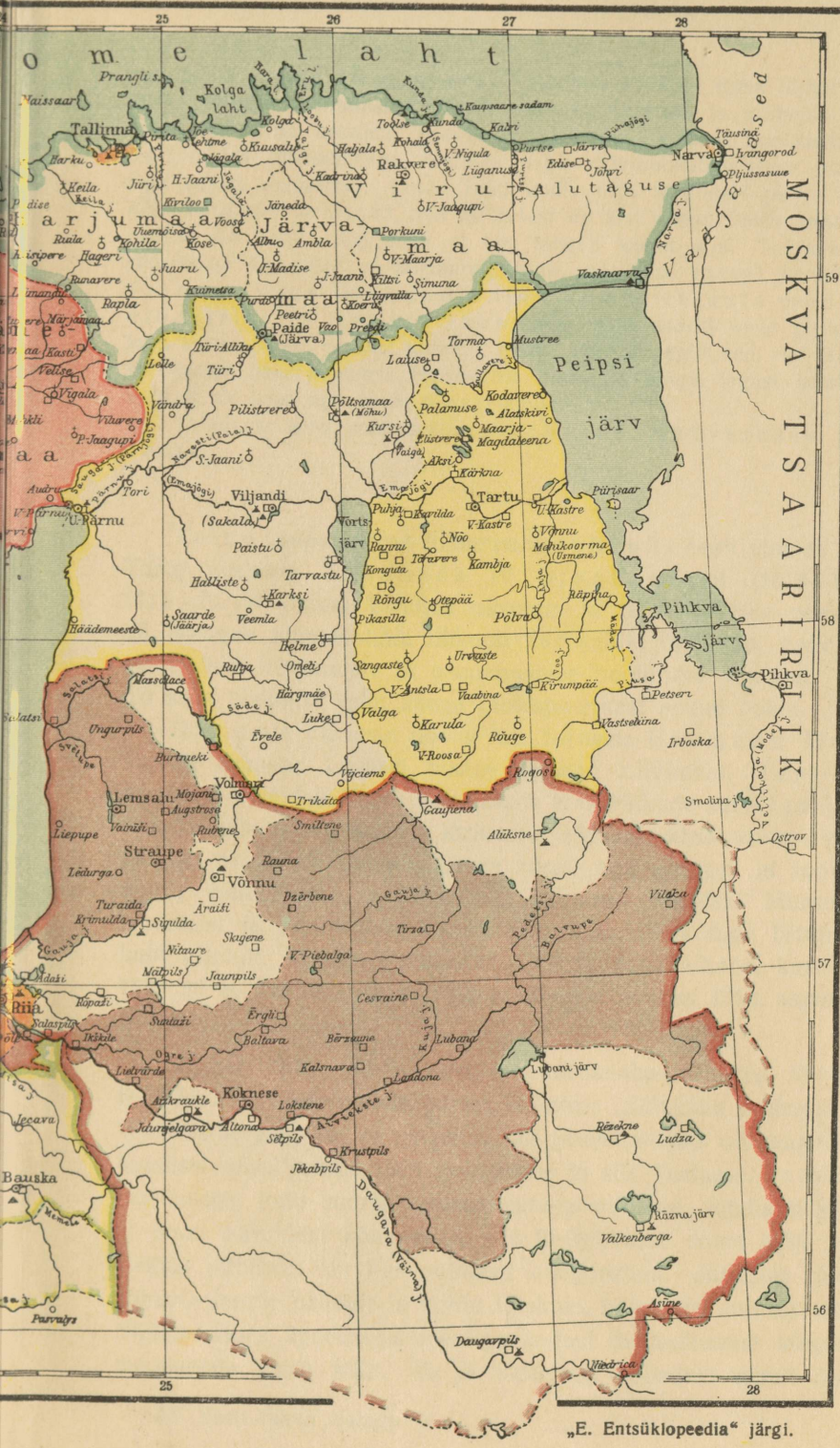

„E. Entsüklopeedia“ järgi.

Puutumata jäid ka Toompea kirik, Antoniuse kirik ja Püha Mihkli kloostri kirik. Piltide rüüstamisest võtsid osa rahvamassid ja kodanikud, nende hulgas ka küllalt eestlasi. Ärevile aetud kiriku-uuenduse poolehoidjad mõtlesid piltide rüüstamisega võidelda nagu väärjumalateenistuse vastu. Sellega seltsis saagihimu. Linna raad andis juba järgmisel päeval käsu, et kõik väärtasjad ja riistad, mis kirikutest on ära viidud, tuleb linna magistraadile üle anda. Kes seda ei tee, langeb kohtu alla. Tallinnas piltide rüüstamist ka enam ei kordunud, nagu see Riias mitmel korral toimus. Jaanuarikuus 1525 sundis linn dominiiklaste munki oma kloostrist ja linnast lahkuma. Nad asusid teele piiskopi Porkuni mõisa poole, et seal ulualust leida. 1527/28 tegid nad veel kord asjatut katset oma kloostrit Harju-Viru vasallide abiga tagasi saada, peale seda ei ole neist aga enam midagi kuulda.

Tallinnast levis usupuhastus 1524 Narva, Rakveresse ja Paidesse.

Teine usupuhastuse liikumise keskkoht eesti alal oli Tartu. Tartu piiskopp Johannes IV Blankenfeld (1518—27), kes 1514—25 oli ühtlasi Tallinna piiskopp ja 1524—27 Riia peapiiskopp, oli Bologna humanistliku ülikooli kasvandik, õpetatud, osav ja südi mees, kuid võimuahne ja usupuhastuse hoolimatu vastane. Ta püüdis seda liikumist valju käega piiskopkonnast eemal hoida.

1524. aasta esimesel poolel tuli Tartusse Hermann Marsow. Ta oli esimene Lutheri otsene õpilane Liivimaal. Tema jutlused meeldisid paljudele Tartu elanikele ja kodanikkude survel pani magistraat ta jutlustajaks Maarja kirikusse. (Maarja kirik asetses praeguse ülikooli peahoone kohal.) Seega rikuti aga piiskopi ja toomkapiitli õigusi vaimulikkude määramisel. Piiskopp nõudiski Marsowi vallandamist ja asjaosaliste karistamist. Linn otsis tuge läänimeestelt, kuid asjatult. Marsow vallandati. Ta siirdus Tallinna, kust ta alles 1529./30. a. Tartusse tagasi tuli ja Maarja kirikus 1552. aastani ametis oli.

Sügisel 1524 jõudis Tartusse karusnaha-parksepp Melchior Hoffmann, kes endale pärast sai nime „Liivimaa prohvet". Ta oli Württembergist, kus ta usupuhastuse poolehoidjaks oli saanud, kutsehuvilisel reisul tulnud 1523 Volmarisse ja siis Tartusse. Ta oli vähese haridusega, kuid suurte vaimuannetega inimene, tundis hästi piiblit ja omas haruldast kõneannet, mis lihtrahvasse suurt mõju avaldas. Rääkis piltlikult, tarvitas rohkesti allegooriaid. Jutlustes pani pearõhku viimsele päevale ja kohtu tulekule, hoiatades Jumala viha eest. Nõudis suure ägedusega meeleparandust ja loobumist kõigest, mis jumalasõna vastu käib. Ta ei taotelnud uuendust ainult õpetuses,

vaid kogu elukorralduses, kuid vabatahtlikult, ilma surveta ja vägivallata.

Alguses õpetas ta üksikute elanikkude eramajades, võites poolehoidjaid, eriti ka mustpeade hulgast. Ei ole kahtlust, et ta ka linna eestlastesse on mõjunud, vahest enam kui keegi teine tol ajal. Paistab väga tõenäolisena, et Hoffmannil ka eesti keelt rääkijaid abilisi oli, eeskätt eestlaste eneste hulgast. (Bredenbach mainib Liivi sõja ajaloos 1555. a. kohta kedagi kangrut, kes Tartu ümbruskonnas jutlustas, ristis, pihile ja õhtusöömaajale võttis. Selle kangru seab Fabricius oma 1610. aastal kirjutatud Liivi ajaloos M. Hoffmann'iga ühte, kes selle kangru endale abiliseks olla võtnud, et eesti talupoegi mõjustada usuliselt. Kas see teade käib 1555. või 1525. aasta kohta, eestikeelsete jutlustajate ja abiliste olemasolu sel ajal leiab ka selle teate läbi tuge.)

Melchior Hoffmann. Samaaegse gravüüri järgi.

Piiskopp jättis Hoffmanni esialgu rahule, kuid viimase poolt algatud liikumise aktiivsemaks muutudes andis ta oma Tartu foogtile käsu Hoffmanni vangistamiseks. Käsu täitmise katse toimus arvatavasti pühapäeval, 7. jaanuaril 1525. a., kuid Hoffmanni poolehoidjad takistasid vangistamist. Ärevusse sattunult tungis rahvahulk Maarja kirikusse, kus parajasti katoliku jumalateenistust peeti. Preestrid ja lauljad aeti minema, Hoffmann pandi võimuga kantslisse. Altari- ja muud pildid ja kujud kisti maha ja põletati turul ära. Siis rüüstati ka Jaani kirikut, aeti dominiiklased ja minoriidid nende kloostritest välja. Need lahkusid, vaid usuraamatuid kaasa võttes, pikas rongis Tartust oma ülemate lohutusel, kes neile martrite eeskuju meelde tuletasid. Ka III ordu naisfrantsisklased aeti ja kisti Pühavaimu konvendimajast välja. Ka vene Nikolai kirik olla kannatada saanud. Puutumata jäi naistsistertslaste Katariina klooster, mille nunnad koosnesid peaasjalikult vasallide omakseist. Esmalt jäi ka toomkirik puudutamata, kuid mõne päeva pärast (vahest 10. jaanuaril) tahab umbes 200-meheline salkkond Toomi väravast sisse tungida. Ta lüüakse tagasi piiskopi foogti (Stackelberg) poolt, kusjuures 2 sakslast ja 2 eestlast surma saavad ja umbes 20 haavata. Kuid nüüd kutsutakse hädakelladega sõjariistus linlasi kokku. Stackelberg tõmbub tagasi piiskopilossi. Linlased tungivad toom-

kirikusse ja ristimiskotta, hävitavad pildid, purustavad puust, kivist ja metallist kujud. Kallimad riistad olid vaimulikud nähtavasti varjule viinud. Tungiti ka põgenenud toomhärrade majadesse, kus süüakse ja juuakse seal leiduvast tagavarast. Et verevalamist ära hoida, annab foogt lossi linlaste kätte.

Et meeleolu rahustada ja evangeeliumikogudust korraldada, kutsutakse Riiast õpetaja Tegetmeyer Tartusse, kes siin jutlustab 2.—28. veebruarini kaks korda päevas. Piiskopilossi pidi linn viimaks välja andma, ka toomkirikus hakkasid toomhärrad 1527 jälle teenistust pidama. Linn keelas aga elanikele nendest teenistustest osavõtmise 10-margase karistuse ähvardusel.

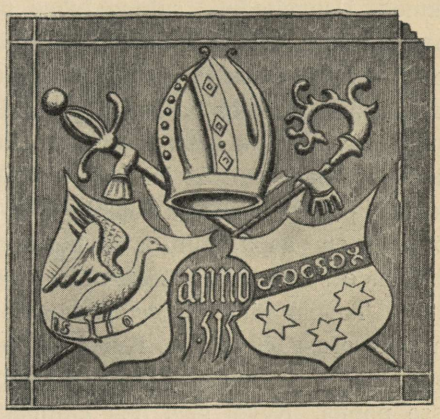

Kyveli mälestuskivi Haapsalu lossi värava kohal 1515. a. (Kyveli ametisse astumise aasta). Vasakul piiskopkonna, paremal Kyveli vapp. Ülal mõõk, piiskopi kepp ja müts („Briefladе“ IV järgi).

Hoffmanni vahekord teiste evangeeliumikuulutajatega kujunes varsti halvaks. Olles mitte õppinud usuteadlane, pidi ta 1525. a. suvel Wittenbergist endale tooma Lutheri ja tema kaaslaste soovituskirjad. Aga ka selle järel oli tal tülisid õppinud usuteadlastega, sest ta toetus oma prohvetivaimule ja nõudis demokraatlikku korda kirikus ja vahest ka linnas ja riigis üldse. Ta spiritualistlikud vaated läksid viimaks ka Lutheri õhtusöömaaja õpetusest lahku ja liginesid tublisti Karlstadt'i õpetusele. Ka linna magistraadiga oli tal kokkupõrkeid. Ta pidi viimaks Tartust lahkuma 1525. a. lõpul või 1526. a. alguses ja asus Tallinna haigete talupoegade põetajaks. Kuid ka Tallinnast peab ta lahkuma. Suri Strassburgi vanglas vägivalda eitava anabaptistina umbes 1543. a.

Tartu eeskujul ja kaudsel mõjul levis usupuhastus ka Viljandis, kus oli 1. novembril 1525 piltiderüüstamine, Uue-Pärnus, kus toimus viimane piltiderüüstamine Liivimaal 15. märtsil 1526. Ka Valgas, Tartu piiskopkonna piiril, pandi usupuhastus maksma. 1532 on siin usupuhastus igatahes juba võimule pääsenud.

Saare-Lääne piiskopkonnas oli vaid väikesi linnakesi või aleveid: Vana-Pärnu, Haapsalu, Kuressaare, Lihula. Siin on usupuhastus aeglasemalt pinda ja poolehoidu võitnud. Esiteks ei valitsenud väiksemate ja suuremate linnade vahel nii vilgas läbikäimine

kui suuremate linnade vahel isekeskis. Just suuremad linnad aga olid usupuhastusliikumise kolded ja mõjuavaldajad. Teiseks oli Saare-Lääne piiskopi Kyveli tegevus säärase loomuga, mis tublisti vähendas neid eeldusi, mis mujal liikumise esilekutsumises mõõtuandvad olid.

Kyvel oli 1524 Haapsalus oma vasallide soove täitnud, oli neile isegi andnud teatavad patronaadiõigused maakogudustes ja lubanud, et tulevikus võivad toomhärradeks saada ainult piiskopkonna vasallide liikmed. Usuvabaduse suhtes lubas ta, „et segamata kuulutataks ja õpetataks armurikast jumalasõna, püha evangeeliumi Vana ja Uue Testamendi ulatuses ja sisalduses, ilma inimeste seadusteta, nagu Kristus ise ja tema apostlid seda õpetasid". Sellega olid sisepoliitilised ja usulised vastuolud selles piiskopkonnas tunduvalt pehmendatud ja vasallid omandatud kiriklikkude eesõiguste kaudu tulevikus huvitatud just piiskopkonna ja toomkapiitli säilimisest. Kõigil neil põhjustel võttis enam aega, kuni siia imbusid evangeeliumiusu mõjud. Veel 1533. a. oli Vana-Pärnus katoliku preester ametis ja alles 1537 läks sealne Tooma kirik evangeeliumiõpetaja kätte. See aeglane leving on seda arusaadavam, et Kyvel ise ja ta järeletulijad pidasid katoliku usust kinni ja püüdsid võimaluse järgi ka niisuguseid vaimulikke ametisse panna. Kyvel suri hea katoliiklasena 1527 Haapsalus ja maeti katedraali altariruumi.

Sotsiaalne moment reformatsiooniliikumises. Eestlaste osa reformatsioonis.

Nagu nägime, olid usupuhastuse liikumise peakandjateks linnad ja linlased, kes üksikute usupuhastuse kuulutajate ja teiste uue usu pooldajate mõjustusel tutvusid uue liikumisega ja temaga liitusid. Linnade magistraadid soodustasid seda liikumist, seda ära kasutades oma seisuslikes huvides. Samal põhjusel soodustasid seda liikumist alul ka linnadega seisuslikes huvides liitunud vasallid. Maahärrad olid linnades möllava uuendusliku usulaine vastu üldiselt üsna abitud. Vana ärahävitamisega loodi linnades uus kord. Väljastpoolt polnud maahärradel palju abi loota. Või mis võisid veel aidata pöördumised isegi Rooma poole, kui maal eneses polnud siinse siseolukorra tõttu jõudu, mis oleks suutnud pidurdada uut liikumist. Linnades oli liikumine haaranud enam-vähem kõiki kihte, kõige enam muidugi mustpeade vendkondi, kes suuremates linnades pildirüüste agiteerimisel mängisid otse juhtivat osa. Kuid pildirüüste liikumine kandus ka laiadesse massidesse.

Piltide rüüstajate hulgas oli teiste linlaste kõrval ka rohkesti

eestlasi. Nii Tallinnas kui ka Tartus kuulutati evangeeliumi ka eesti keeles; saksakeelsete, alguses enamasti välismaalt tulnud usukuulutajate kõrval oli ka eestikeelseid usukuulutajaid, eeskätt nähtavasti eestlaste eneste hulgast. See polnud sel ajal juhuslik nähtus. Nagu Liivimaa ristiusku heitmisel püüti teataval määral ka liivlasi ja eestlasi endid ristiusu teenistusse võtta ja ka nende kaudu mõjuda nende suguvendadesse otsustaval ajal, nii arvestati nüüd usupuhastuse tulekul jälle enam eestlasi. Seisukord oli jälle põnev. Võistlevate poolte pilgud pöördusid maa pärisrahva poole, neid endile abivägedeks kutsudes ja ihaldades. Eestlasi oli juba rohkesti linnades, juurde arvata tuleb veel neid eestlasi, kes küll väljaspool linnamüüre elasid, aga linnaga ligidas ühenduses seisid, nagu Tallinnas Kalameeste agul ja Tartus Emajõe vasak kallas. Linnaeestlastest on sel ajal paljud võidetud usupuhastusele ja neist on nii mitmed usupuhastuse liikumisest aktiivselt osa võtnud. Püüti aga ka maal, eeskätt linna ümbruskonnas, asuvaid eesti talupoegi usupuhastuse kohaselt mõjustada.

Kui, näiteks, talupojad vilja, puid või muud kaupa linna tõid, võtsid linlased neid oma majadesse ja õpetasid neile uut usku. Uue usu kuulutajad kihutavad ka juhtuval korral talupoegi üles isandate vastu, õpetades, „et nemad niisama head olla kui nende isandad, ja annavad neile reedel (s. o. paastupäeval) liha süüa. Kui siis talupojad linnast koju tulevad, ei saa neid enam nii kaugele, et nad oma isandatele ja ülemustele sõnakuulelikud oleksid. Kui neid siis karistatakse, põgenevad nad linnadesse, seal võetakse neid hästi vastu."

Loomulik, et usupuhastus talupoegade juures võis sotsiaalse värvingu omandada. Otsisid ju teisedki seisused usupuhastusest oma maistele lootustele tuge ja osalt leidsidki. Usupuhastuse kuulutus rääkis muu seas ka ristiinimese vabadusest. Piibli nimel võidi nõuda parandust ja uuendust sellele, mis tundus ülekohtusena, nagu rahva liigne maksustamine, orjastamine jne. Üksikuid vastuhakkamisi on ühenduses usupuhastuse liikumisega tõesti juhtunud, kõige rohkem Harju-Virus. Ka Tartu piiskopp kaebas 1525. aasta sügisel, et talupojad olla sõnakuulmatuks läinud ega taha maksta võlgu ja maksusid.

Kuid sotsiaalsete uuenduste ideed said varstigi põhjuseks, et vasallid usupuhastuse levimist maale takistama hakkasid. Osalt hakkas vasallide ja linnade üksmeel usuasjus juba siis muutuma, kui Tallinnas tõusid korratused naiskloostris, kus oli vasallide perekonnaliikmeid, naissugulasi, kellest mõned kloostrist lahkusid ja kodanikkudega abiellusid. Või kui linn mungakloostri ruumid ja varanduse üksi üle võttis, vasallidele osa andmata. Ent eriti haihtus vasallide reformat-

sioonisõbralikkus, kui nad kuulsid, et näit. Tallinnas, Rakveres, Narvas mõni uue usu kuulutaja õpetavat talupoegi, et isandaid ei tule enam orjata ega neile makse maksta. See asjaolu ühenduses kartusega, et talupojad tõepoolest evangeeliumi vabaduse nimel võiksid oma sotsiaalse seisukorra parandust nõudma hakata, oli põhjuseks, et vasallid usupuhastuse suhtes hoopis tagasihoidlikumaks said, seda enam, et vaimulikud maaisandad neile nende soovitud „eesõigused" suurel määral kinnitasid ja Saare-Läänes Kyvel neile isegi kiriklikke eesõigusi oli andnud. Nagu Tallinna dominiiklased, nii esinesid ka vasallid kaebusega Tallinna vastu ordumeister Plettenbergi ees. Plettenberg nõudis Tallinna ja (veel kindlamalt) Narva magistraadilt, et linna jutlustajad peavad jumalasõna sedamoodi kuulutama, et nende jutluste tagajärjeks oleks armastus, üksmeel ja rahu, aga mitte tüli, mäss ja korratused. Talupoegi ei tohi isandatele vastuhakkamisele õhutada, sest ülemust on tarvis, ta on Jumala seatud ja lubatud. Evangeeliumi kuulutuse alusel ei tohi (enne kirikukogu otsust) avalikku kiriku, jumalateenistuse ega ühiselu korda muuta. See oli ka Kyveli seisukoht. Ka Blankenfeld leppis järele, kuigi rohkem häda sunnil, et selliste mõtete reservatsioonidega võib evangeeliumi kuulutada. See seisukoht pidi ka ordus üldse maksma, välja arvatud ordu sulased, kelle keskel oli usupuhastuse poolehoidu rohkesti. Kõige vähem oli kalduvusi usupuhastusele kõrgemas vaimulikus seisuses.

Volmari maapäeval juulikuus 1525 ühinesid vasallid maaisandatega ja otsustasid, et kõik, mis linnad kirikute varandustest on omandanud, jääb kohtu otsustada. Uuendusi ei pea maal kuni tuleva üldise kirikukoguni ette võetama. Toomkirikud ja kloostrid, mis veel olemas, peavad jääma oma senise korra juurde. Kloostrist põgenenud nunnad tuleb kloostrisse tagasi viia ja mehi, kes neid endale naiseks võtnud, tuleb karistada. Lepinguosalised tagavad üksteisele vastastikust toetust vägivalla, mässu ja uuenduste vastu.

Meeleolu teravust Volmari maapäeval osutab seegi, et Harju-Viru vasallid olid toonud kaasa Tallinnast minema kihutatud munga-dominiiklase, et see astuks maapäeva aegu vaidlusse Tegetmeyeriga, kelle riialased kaasa võtnud. Harju-Viru rüütelkonna liikmed olid üldse Tegetmeyeri ja evangeeliumiusu õpetajate vastu, keda nad süüdistasid talupoegade üleskihutamises. Kui mungarüü kandja kord enne Tegetmeyerit kantslisse kippus ja kõnelema hakkas, tõusis koosolijais müra. Tegetmeyer, toetudes Plettenbergi erilisele loale, hüüdis: „Vend, astu alla, mina tahan enne jutlustada, jutlusta sina siis!" Selle järel tõstsid suure segaduse omakorda Harju-Viru rüütlid, kiskusid Tegetmeyeri kantslist, ähvardasid teda nugadega ja rusikatega, kisendades: „Sina äraandja, sina petis, sina tahad meid jätta ilma maast ja inimestest!" Hädavaevalt suudeti ära hoida pahemat. Siit nähtub, missuguseks oli kujunemas linnade ja rüütelkondade vahekord.

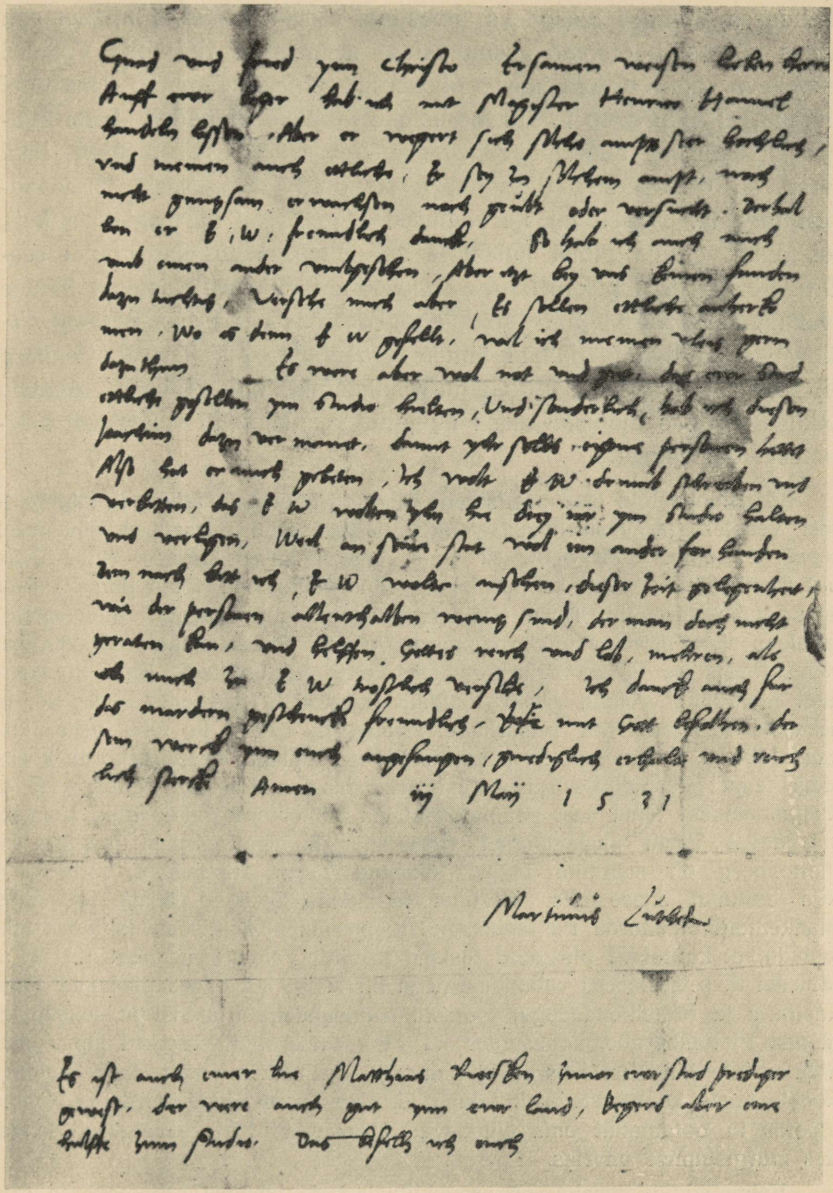

Tallinna linnaarhiivi kogudest.

M. Lutheri kiri Tallinna raele 3. maist 1531. Raad on palunud Lutheri kaasabi linnale superintendendi leidmisel. Luther vastab nüüd, et vastavat kandidaati ei ole. Soovitab, et linn lasku omal kulul mõnel noormehel õppida. Tänab kingituse — kärbinahkade — eest.

Talupoegade ja osalt ka vasallide evangeliseerimisele maai oli ühenduses Volmari maapäeva otsustega seisak tulnud. Linnades aga jätkus kõigest hoolimata usupuhastuse arenemine. Küll olid Volmari maapäeva ajal ordumeister, piiskopid ja rüütelkonnad omavahel liitunud, et pidurdada usu-uuenduslikku liikumist linnades. Selle liitumise tulemuseks olidki maapäeva uuendusevaenulised otsused, kuid varsti oli ordumeister Plettenberg sunnitud Riiale siiski järeleandmisi tegema. Nimelt leidsid riialased tuge Preisi hertsogi saadikult, kes oma volitaja nimel linlastele abi lubas. Plettenberg pidi seetõttu kõrvaldama peapiiskopi võimu Riia üle ja kindlustama linnale usuvabaduse. Kirchholmi leping annulleeriti. Kuid Preisi hertsog oletatav toetus linnale polnud ainukeseks põhjuseks, miks Plettenberg nii teravalt peapiiskopp Johann Blankenfeldi huvide vastu toimima hakkas. Selleks mõjusid kaasa ka jutud Blankenfeldi salajastest sidemetest venelastega.

Kui Blankenfeld oma positsiooni Riias oli kaotanud, jätkas ta läbirääkimisi venelastega Vastseliinas, vangistati aga ordu energilisel nõudmisel peapiiskopkonna aadli poolt 22. dets. oma linnuses Raunas. Nüüd ütles end Blankenfeldist lahti ka peapiiskopkonna rüütelkond, kuna linn oli seda teinud juba varemini. Tartu piiskopkonnas oli juba ennemini Blankenfeldi äraoleku ajaks sisse seatud provisoorne valitsus. Rahulolematus Blankenfeldi vastu tõusis ka teistes rüütelkondades, eriti Harjus-Virus. Kuid Blankenfeldi mõjuvõim polnud siiski lõplikult murtud. Tänu oma energiale, ja oskusele kasutada ära seisuslikke erihuvisid, suutis ta juba veebruarikuus 1526. a. kokku leppida peapiiskopkonna aadliga, mis omakorda kaasa aitas tema edaspidisele seisukoha paranemisele. Maakoosolekutel 1526. a. Ruhjas astuski tema eest peapiiskopkonna rüütelkond välja, kuna Volmari maapäeval Tartu piiskopkonna vasalkond jäi neutraalseks, mistõttu ka Plettenberg oli sunnitud tagasi lükkama Tartu ettepaneku võtta teda Riia eeskujul enese alla. Et oma seisukohta lõplikult päästa, tegi nüüd Blankenfeld omakorda Plettenbergile ettepaneku alistumiseks ja lubas mõjustada, et ka teised piiskopid teeksid samuti. Volmari maapäeval 1526. a. esineski ta seisuste ees vabandusega ja nii ta ise kui teised piiskopid, ühes kapiitlite ja rüütelkondadega, tõotasid läänivandega truudust ja sõnakuulelikkust Plettenbergile, kohustudes ka väkkekutseks. Blankenfeld lubas hankida sellele kinnitust keisrilt ja paavstilt. Ta lahkus maalt, kuid muidugi hoopis teiste kavatsustega, kui lubatud. Kuid reisul keisri juurde ja Rooma lõpetas ta ootamatult oma elupäevad Hispaanias 1527, arvatavasti langedes mürgistamise ohvriks.

Vaimulikkude maahärrade sõnakuulelikkuse lubadus ordumeistrile osutus, nagu pea näha saame, ainult pettepildiks ega toonud kaasa Vana-Liivimaa riikliku organismi ümbersündi järk-järgult unitaarsele riigikujule lähenemise teel. Vana-Liivimaa olukord oli seda raskem, et Preisi ordu kokkuvarisemisega suhe keisririigiga jäi endiselt selgusetuks. Liivimaa vaimulikkudel maahärradel õnnestus saavutada riigivürsti regaale 1521,

Pärnu maapäeva otsused 1552. a.

R. Keskarhiivi kogudest. Kop. H. Kamdron.

Maapäevast osa võtvad vaimulikud ja ilmlikud seisused, rüütelkond, lin[nad] jne. tõendavad rea otsuste vastuvõtmist, muu hulgas: 1 — üldise kirikukoguni ei tohi kedagi ta[ma] usutunnistuse pärast kimbutada; lagunud kirikud tuleb korda seada, hingekarjased ametisse panna talupojad ja saks-lased nõidusest, eksimustest ja jumalavallatust elust võõrutada; 2 — hoolitse[da]gu välis- ja siserahu eest, sest midagi pole maale kasulikum kui rahu; 3 — elatusvahendite j[a] keelatud kaupade väljavedu endiste otsuste kohaselt jäägu keelatuks; 4 — aadlikud ei allu linnak[o]htutele; 5 — põge-nenud talupojad tuleb tagasi anda; 6 — üha rohkenevatele roimaritele ja nõrtsukatele ei tohi osutada toetust ega kaitset; teenijaid ei tohi oma isandate vastu teha sõnaku[l]matuks; 7 — rõi-vastises ja pidude korraldamises jäädagu oma seisusele vastavaisse piiresse; [p]idudel, eriti naiste-rahvaste juuresolekul, ärgu tülitsetagu ega haaratagu sõjariistu.

Pärgamentürik, antud Pärnus, 15. juulil 1552. All 17 rippuvat värvilist vahapitserit vaha-kapslites, millest osa tühjad. Pitserite kinnitamise pärgamendiribadel pitseri omaniku nimi. Pitserid järjekorras: 1 — ordumeistri, 2 — Riia toompraosti, 3 — Turaida foogti — peapiiskopkonna poolt, 4 — Fabian v. Tysenhausen vanema, 5 — toomhärra Blasius Muller'i, 6 — Joh. Stackel-berg'i, Tartu piiskopkonna rüütelkonna peamehe, 7 — toomhärra Joh. Teuffel'i, 8 — Joh. Varens-beck'i, 9 — Winrick Varensbeck'i — Kura ja Saare-Lääne piiskopkonna poolt, 10 — Brun Wed-berch'i, 11 — Otto Thuve, 12 — Ewerth Wrangell'i, 13 — Joh. Ducker'i (neli viimast Harju-Viru rüütelkonna poolt), 14 — Joh. v. Bockhorst'i, 15 — Wolter v. Plettenberch'i, 16 — Joh. Perlyn'i, 17 — Joh. Treydenn'i (neli viimast teiste rüütelkondade poolt).

ordumeistril aga alles peale Preisi ordu kokkuvarisemist 1526. a. Kuid kõigel sellel polnud aga maa siseolukorra kujunemises ja väliskaitses pea mingisugust tähtsust.

Usupuhastuse sisu ja eesmärgi kohta oli tekkinud mitmeid põhimõttelisi seisukohti. Suurema praktilise tähendusega oli küsimus, kuivõrt usupuhastuse nimel piibli alusel uuendusi võib maksma panna. Kui maaisandad olid nõus sallima vaid puhta jumalasõna kuulutust ilma tegelikkude uuendusteta kiriku- ja ühiselu korras, oli teiselt poolt seisukohti, mis piibli alusel nõudsid, et kiriku- ja jumalateenistusekorra kõrval ka ilmliku valitsuse ja ühiselu korda tuleb uuendada. Ühed arvasid, et need uuendused tuleb vabatahtlikult, ilma vägivallata läbi viia (nii arvas M. Hoffmann, suur osa kodanlikke ja osa eestlasi), teised aga nõudsid tarbe korral ka võimu tarvitamist (mõned jutlustajad, väiksem osa kodanikke, talupojad).

Pidades viimaseid seisukohti üldisele rahule ja ka neile endile hädaohtlikuks, asusid linnade raed seisukohale, et piibli põhjal võib muuta jumalateenistuse- ja kirikukorda, mitte aga ilmliku valitsuse ja ühiselu korda. Vastavalt sellele hakkasid nüüd linnamagistraadid hindama jutlustajaid ja nende kuulutust, ja võtsid viimaks ka jutlustajate ametisse panemise ja vallandamise endi kätte. Samuti püüdsid nad ühtlustada ka õpetust, jumalateenistuskorda ja kirikukorda kõigis linnades, 1533 üles seades ühtlase kirikliku programmi, mille järgi igal pool tuleb käia.

Kõige selle seisukoha läbiviimise tagajärjeks oli aga, et nüüd usupuhastus vasallide hulgas jälle enam poolehoidu hakkas omandama ja evangeliseerumine lõpule jõudma (1533—1552). Sellega hakkas siis ka talupoegade juurde tee jälle vabamaks kujunema. Kuid veel 1543 nõudsid vasallid üldiselt veel olemasolevate mungakloostrite allesjätmist, mis olla hädavajalik talupoegade õpetamise pärast.

Viimased ordumeistrid Wilhelm Fürstenberg ja Gotthard Kettler kaldusid juba teadlikult usupuhastusele. Pärnu maapäeval 1552 (vt. tahvel XXXVI) ja 1554 otsustati nähtavasti 1552. aasta Passavi vaherahu mõjustusel tunnistada Liivimaal maksvaks usuvabaduse põhimõte (üldise kirikukoguni). Augsburgi usurahule 1555 kirjutas alla ka Liivi ordumeistri volinik.

Katoliku kirikust jäid orduriigi lõpuni alles: piiskopid, toomkapiitlid, 8 kloostrit eesti alal, nimelt: frantsisklased Viljandis ja Rakveres, tsistertslased Kärknas ja Padises, naistsistertslased Tallinnas, Lihulas ja Tartus, viimaks Pirita klooster Tallinna juures.

Reformatsiooni tulemused, eriti eestlastele.

Usupuhastuse liikumine lõi aluse meie maal luteri kirikule. Esmalt rajati usupuhastuse kogudused faktiliselt, siis saavutati ka nende õiguslik tunnustus. Vähehaaval on hakatud seda kirikut ka sisemiselt korraldama.

Pea igal pool on esimeseks korralduseks olnud nn. „vaeste laeka" asutamine, kuhu tulid armuannid ja pidid minema ka sissetulekud endistest katoliku kiriku kapitalidest ja osalt väärtasjust. Tallinnas korraldati hiljemini „vaeste laegas" ümber „Jumala laekaks", kust peale vaeste toetamise ka õpetajad pidid tasu saama. Harilikult seisis „vaeste laegas" kirikus, Pärnus aga raekojas. Tallinnas on kõige varemini hakatud välja töötama evangeeliumikoguduse ja kiriku korralduse kava. Juba 1524 esitas Johan Lange magistraadile sellekohase kavandi.

Jumalateenistuse korra ja „tseremooniate" ühtlustamise sihiga töötas Riia kutsel Königsbergist tulnud Lutheri õpilane dr. Johan Briesmann välja 1529 „Kirikuteenistuse lühikese korralduse ühes eessõnaga tseremooniatest", mis trükiti 1530 Rostockis (ühes 51 kirikulaulu sisaldava lisaga) ja mis 1533 linnade poolt otsustati ühiselt tarvitusele võtta. Ka üksikküsimusis erinevat kirikuõpetust püüti normida ja ühtlustada sel teel, et Lutheriga ja Wittenbergiga otsesesse ühendusse astuti ja temalt paluti vaimulikke ja kooliõpetajaid või vähemalt tema soovitust või heaksarvamist arvesse tulevate kandidaatide kohta.

Usupuhastus oli juba oma iselaadi poolest igal pool huvitatud koolidest. Johan Lange ettepanekul 1525 otsustati Tallinna Niguliste kiriku juurde asutada kool. Selle asemel reformiti 1528. a. Oleviste linnakool „gümnaasiumiks", linnadepäeval 8. detsembril 1527 Pärnus otsustati, et suuremates linnades (Riias, Tallinnas, Tartus) tuleb asutada ladina kool. 1543 muudeti Tallinna naistsistertslaste Püha Mihkli klooster kasvatus- ja õpetusasutiseks naissoole. Tartus oli elementaarkool juba katoliku ajast. Viimati, 50-ndatel aastatel, otsustati Tartus muuta Tallinna eeskujul naistsistertslaste Püha Katariina klooster kasvatus- ja õpetusasutiseks naissoole. Kaua ei võinud see asutis niisugusena igatahes kesta, kui ta tegelikult ehk ka avati, sest 1558 venelased vallutasid Tartu ja 1582 asusid jesuiidid Katariina kloostrisse. Samuti on vahest Pärnus, Narvas ja Paides linna koolid püsinud. Katoliku toomkoolid kestsid veel edasi Tartus, Tallinnas ja Haapsalus. 1556/58 kavatseti küll jälle Pärnus asutada kõrgem kool eesti, liivi ja kura laste ettevalmistamise jaoks vaimulikule kutsele. Kuid ka seekord jäi plaan teostamata.

Nagu nägime, ei puudunud linna-eestlastel teatav tähendus usupuhastusliikumises. Eestlaste hulgast oli ka uue usu kuulutajaid ja juhtivate jutlustajate abilisi. Oli ka koguduseõpetajaid.

Tartus 1554 rätsepana kodanikuõiguse omandanud Mattias Kemp (Kempf), kes hiljemini õpetajaks saanud Jaani koguduses, oli üksvahe ainuke õpetaja Tartus ja teenis ka saksa kogudust (1582). Tallinnas oli Johan Koell (Köll) kaplanina eesti jutlustajaks Oleviste kirikus juba 1525. Sai pärast Pühavaimu kiriku kaplaniks. Vaskjala, s. o. Jüri kihelkonna õpetaja Hans Kuhn, XVI sajandi II veerandil, oli sama kihelkonna Vaskjala Matsi poeg. Tallinna raehärrad olid ta koolitanud.

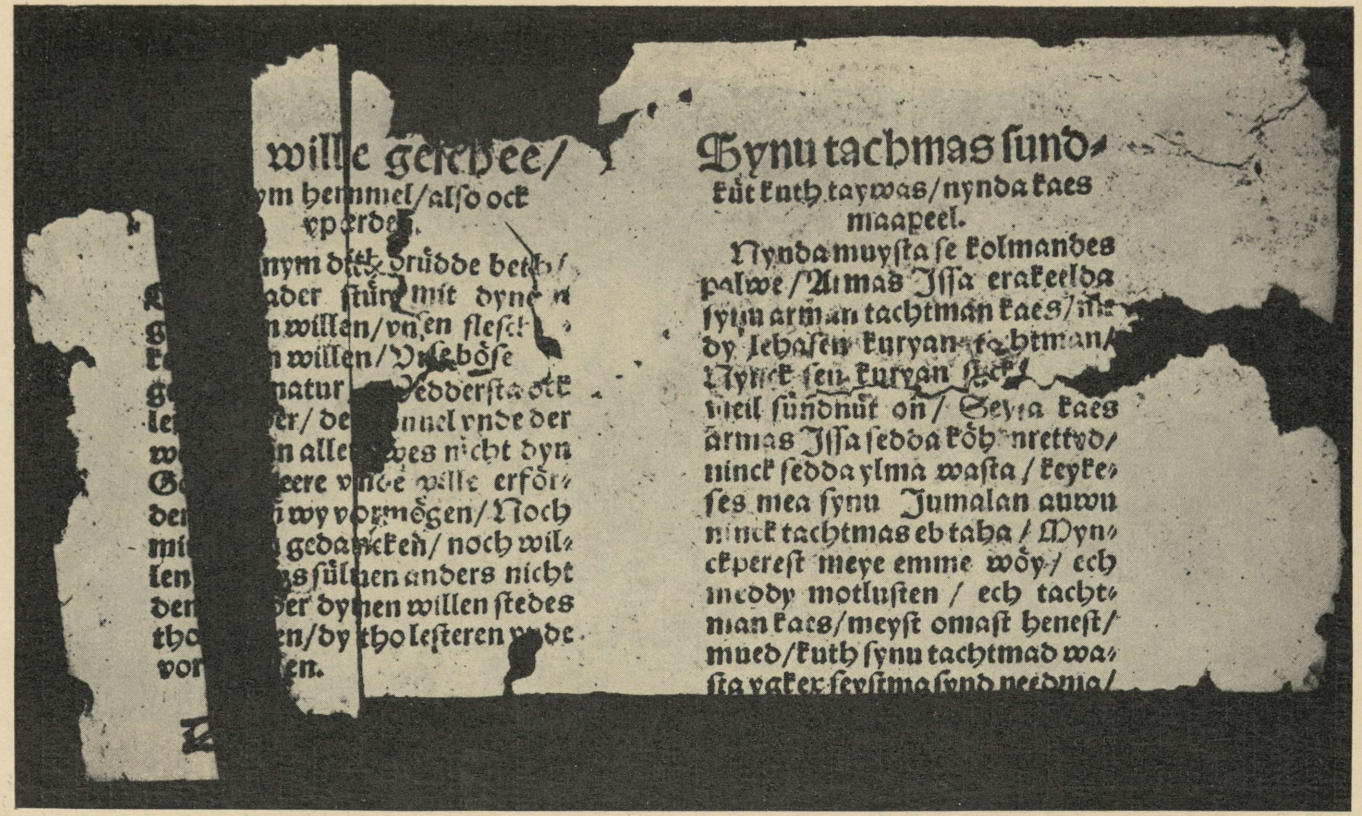

Wanradt-Kölli katekismuse — vanima eestikeelse raamatu — säilinud lehti. Vasemal saksa-, paremal eestikeelne tekst.

Linnades anti sageli eestlastele usupuhastuse järel omad kirikud, nagu Tallinnas esmalt Püha Katariina kloostrikirik ja, kui see 1531 ära põles, siis Pühavaimu kirik. Tartus Jaani kirik, mis küll juba katoliku kirikuna oli eestlaste, ka maa-eestlaste tarbeid täitnud.

Eelmisega ja eespool-avaldatud seisukohaga sobib, et eestlastele, eriti linna-eestlastele püüti ka evangeeliumiusulisi katekismusi kättesaadavaks teha. Nii on juba 1535 trükitud kõrvuti alasaksakeelse eesti tekstiga katekismus, mis sellega on esimene eestikeelne trükis ilmunud raamat. Alasaksakeelne tekst on õpetaja Simon Wanradt'ilt, kes oli Tartus õpetaja, siis Tallinnas Niguliste kirikus, Viljandis, Paides ja mujal. Eestikeelse tõlke valmistas juba mainitud õpetaja Johan Köll. Tallinna magistraat on nende, juba trükitud raamatute müügi ära keelanud seni selgitamata põhjustel. Eestimaa Kirjanduslikule Seltsile kuuluva raamatu kaane vahel on sellest katekismusest säilinud 11 lehte (vt. joon. lk. 619 ja 621). Tartus kirjutas eesti katekismuse 1554 Jaani koguduse kaplan Franz Witte. See oli tõenäoliselt tõlge Lutheri katekismusest. Katekismus trükiti Lüübekis ordumeister Galeni kulul. Ta on kahjuks kaduma läinud, vähemalt ei ole seda seni leitud.

Linna-eestlaste juures on sel ajal ka muidu mõnes suhtes tõusutendentsi märgata. Nii on sel ajal Tartus paljud eestlased kodanikuõiguse saanud. Mõni neist, nagu Martin Kuivleha, oli majaomanik. Viimane oli ka eesti Jaani koguduse vanem. Kuid see tõusutendents oli siiski enam ajutine, ei jäänud täielikult püsima, eriti sellest ajast peale, kui magistraadid igasuguseid uuenduspüüdeid väljaspool kirikut (ja nende poolt omaksvõetud kirikusuunda) hakkasid maha suruma ja kui eesti „abivägesid" enam suuremalt tarvis ei olnud.

Maal asuvad eestlased võisid teataval määral usupuhastusliikumisega tutvuda vaid kuni 1525. Kui siis jälle, alates umbes 1535. aastast, usupuhastuse kuulutus nende juurde hakkas ulatuma, puudus tal juba sotsiaalse uuenduse nõue. See evangeliseerimine võis nüüd olla vaid hoopis pealiskaudne. Vasallide kirikukuuluvuse järgi toimus ka enamasti vastavate talupoegade kirikukuuluvus. Mungad olid ka veel sel ajal nähtavasti kasulikumad rahva kasvatusele ja õpetusele kui need evangeeliumiõpetajad, kes sagedasti rahvakeelt ei osanud ja kellest maal pealegi puudus oli. Paistab, et mitmed neist ei suhtunud ka tarviliku tõsidusega oma ametikohustesse. Natuke parem oli lugu seal, kus õpetajatel olid eesti abilised. Kuid neid ei olnud kaugeltki igal pool. Võimalik, et nendest abilistest üksikud on saanud aja jooksul, soodsatel tingimustel, õpetajateks. Ka väliselt evangeliseerunud kogudustes säilis palju katoliku kombeid, pruuke, vaateid. Talupojad ammutasid veel kaua sellest, mis katoliku kirik oli neile jaganud ühenduses juhtuvate paganaaja mälestistega. Neid katoliku kiriku mõjusid ei saanud selle aja protestantism

hoopis välja tõrjuda (see toimus väliselt alles Rootsi ajal). Nii ei tähendanud usupuhastuse tulek eesti talupoegadele ja lõppude lõpuks osalt ka linna-eestlastele õieti mitte soovitud paremuste ja saaduste lõikust, vaid tõi peamiselt algeid tuleviku jaoks.

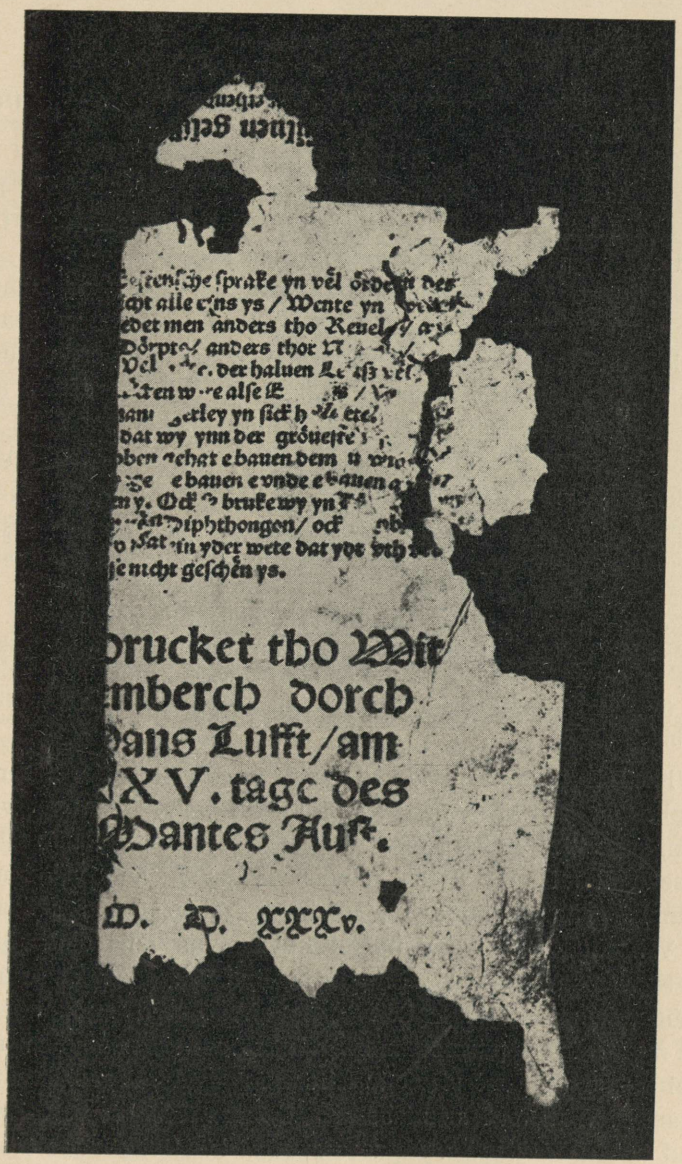

Wanradt-Kölli katekismuse viimne lehekülg, millest näha muu seas trükkimise koht ja aeg (1535).

XXX. Sisevõitlused. Liivi-Vene sõja eellood.

Reformatsioon ei tähistanud Vana-Liivimaale riiklikku uuestisündi. Endine iganenud kord jäi üldiselt püsima, seisuslik partikularism aga sai veel koguni uut hoogugi — sel määral, kuivõrt rüütelkonnad saavutasid uusi võite maahärrade arvel.

Et ordu polnud tegelikult midagi võitnud, sellele osutavad sündmused peale Blankenfeldi surma, millal Tartu piiskopi ja peapiiskopi toolidele valiti uued isikud. Peapiiskopiks sai küll ordu kandidaat, Riia pürjermeistri poeg toompraost Thomas Schöning, kuid ametisse saades ei näinud see oma ülesannet mitte heas vahekorras orduga, vaid sobitas sidemeid rüütelkonnaga ja katsus oma võimu kindlustada vürstlikust kojast pärit oleva abilisega — koadjuutoriga.

Riia linna sündikuse Lohmeyeri abiga kutsutigi selleks maale Preisi hertsogi vend, Brandenburgi markkrahv Wilhelm (1529), kellel ei puudunud mõjukad toetajad. Tema vend, hertsog Albrecht, kohustus kaitsema peapiiskopkonna õigusi nii sisemiste kui ka väliste vaenlaste vastu. Muidugi poldud seejuures küsitud ordu nõusolekut. Wilhelm saabus peapiiskopkonda 1530. a. oktoobrikuus; rida peapiiskoplikke linnuseid anti ühes maa-aladega temale üle. Napid sissetulekud neist aga ei võinud rahuldada vürstlikku piiskopi abilist.

Wilhelmi pretensioonid ulatusid ka Eesti alale, Saare-Lääne piiskopkonda, kus 1530. a. oli valitud piiskopiks Reinhold von Buxhövden, kellel aga leidus vastaseid toomkapiitlis ja rüütelkonna keskel. Põhjusena toodi ette halba eluviisi ja puudulikku valitsemist. Ka kinnitamine paavsti poolt oli viibinud. Kasu saama sellest ruttas nüüd Wilhelm, kelle tema partei Läänemaal valis oma piiskopiks, kuna Saaremaa vasallid jäid truuks Buxhövdenile. Tulemuseks oli kodusõda, kusjuures ei lepitud mitte ainult omade jõududega, vaid toodi maale isegi palgasõdureid väljastpoolt. Buxhövden ähvardas koguni Läänemaad „nii siledaks teha kui peegel". Algaski vastastikune rüüstamine. Wilhelm laskis laastada Hiiumaa tühjaks; veelgi halvemad päevad tulid Läänemaale. Alguses suudeti küll Buxhövden lüüa tagasi, hiljemini muutus aga olukord Wilhelmile aina ebasoodsamaks; vastased piirasid teda koguni kuude viisi Haapsalus. Halvasti käis ka

tema poolehoidjate käsi; Buxhövden laskis neid vangistada ja 4 aastat Haapsalus kinni pidada. Otto Üxküllil, silmapaistvamal Wilhelmi poolehoidjal, õnnestus pääseda Vigalasse, kuid 4. juulil 1535. a. pidi ta kapituleeruma Buxhövdenile, makstes 5000 marka. Piiratuile pidi küll jääma vaba lahkumise võimalus linnast, kuid lubadust ei täidetud.

Ordumeister Plettenberg, kelle sisepoliitiliseks eesmärgiks oli maal rahu alalhoidmine, katsus ka Wilhelmiga kokku leppida. Tehtigi liit 1. aprillil 1533. a., mis olulisel oli Wilhelmi partei kasuks. Liidu sõlmimisest võtsid osa ka Riia, Saare-Lääne rüütelkond ja kapiitel. Säärase liidu vastu aga olid maa konservatiivsed jõud — ordu käskijad ja Kuramaa piiskopp Ronneberg. Pea tuligi vastuhoop Viljandi maapäeval veebruarikuus 1534. a., mille otsuse järgi kõik pidi jääma endist viisi. Et paavst ja keiser olevat üles astunud Buxhövdeni kasuks, toetavad teda ka maahärrad ja seisused, koadjuutor Wilhelm pidavat aga loobuma Läänemaast. Seega oli tühistatud 1533. a. kokkulepe. Wilhelm oligi nüüd sunnitud 1534. a. sügisel vabastama Saare-Lääne piiskopkonna ja toomkapiitli truudusvandest. Ta astus lõplikult tagasi Saare-Lääne piiskopi toolilt 29. juulil 1536. a. Tema poolehoidjad olid sunnitud otsima kaitset mujal.

Koadjuutor markkrahv Wilhelm. Samaaegse gravüüri järgi.

Peagi jõudsid lõpule ka Plettenbergi elupäevad. Ta suri Võnnus 28. veebr. 1535. Kahtlemata kaotas Liivimaa tema isikus ühe oma silmapaistvamaid juhte, keda tema võimete poolest võib asetada piiskopp Alberti kõrvale, kuigi nende vahemehe-ülesanded pole samalaadilised. Palju oli ordumeister Plettenberg omal pikal eluajal Vana-Liivimaal näinud: tema silmist oli möödunud terve rida suursündmusi — ordu käskijate opositsioon Wolthus von Herse vastu, õnnetu Vene sõda Bernd von der Borchi ajal, pidev ja kurnav kodusõda Riiaga, mille ta ise oli lõppeks viinud võidukale lõpule, niisama võidukas uus sõda Vene vastu, siis aastaid kestvad reformatsioonitormid ja lõp-

peks jälle kodusõda Saare- ja Läänemaa vahel. Juba varematest aegadest ürgnevad protsessid nii riiklikus kui ühiskondlikus elus olid raugematu jõuga edasi arenenud, rüütelkondade mõjuvõim oli tõusnud, talupojaskond aga üha madalamale viidud. Selles kõiges oli palju pahaennustavat tuleviku jaoks. Kaugemale ette nägijale pidi olema selge, mis on tulemas. Küsimus seisab selles, kas Plettenberg ise oli taibanud sündmuste käiku ja kas ta on püüdnud luua uut võimukonstruktsiooni maal. Temale on heidetud ette liiga suurt tardumist vanadesse riiklikkudesse vormidesse, ta polevat reformeerinud Liivimaa ordut, nagu tema ajal tegi seda Preisis kõrgemeister Albrecht. Kuid tundes aega ja olusid, tuleb nii mõneski eitheites kahelda. Vaevalt oligi Plettenbergi ajal sääraseid momente, mis oleksid võimaldanud võimu suuremat kontsentratsiooni. Koguni 1526. a., kui peapiiskopp Blankenfeld vangistatult ootas seisuste otsust, suutis ta osava manöövrerdamisega enda huvides jõudusid ümber kombineerida rüütelkondade omakasupüüdlikkuse tõttu.

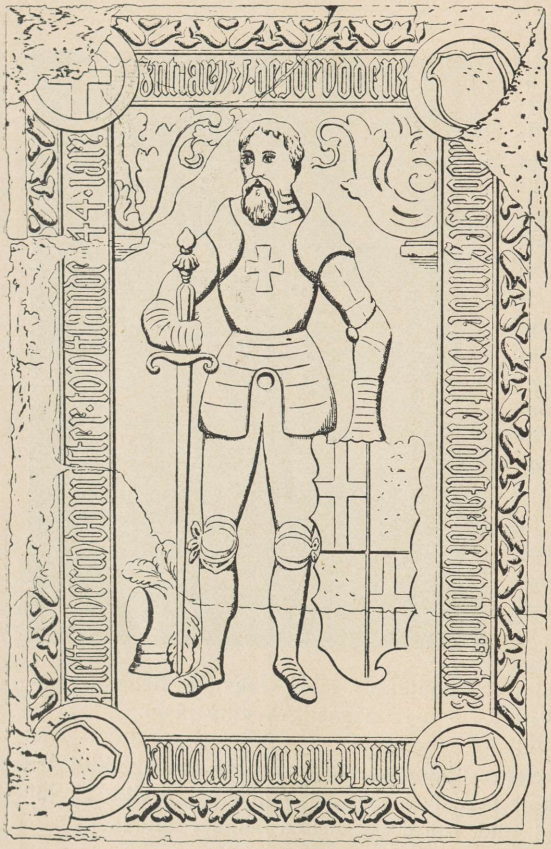

Plettenbergi hauakivi Võnnu (Läti) kirikus. („Brieflade“ IV järgi.)

Vana-Liivimaa siseriiklik olukord oli tume Plettenbergi valitsuse viimastel aastatel, kuid see ei muutunud palju selgemaks ka tema järglase, Hermann von Brüggenei (1535—49), ajal. Viimasel ei puudunud küll tugev ja hoolimatu käsi. Ta eemaldas ordust ebausaldatavad

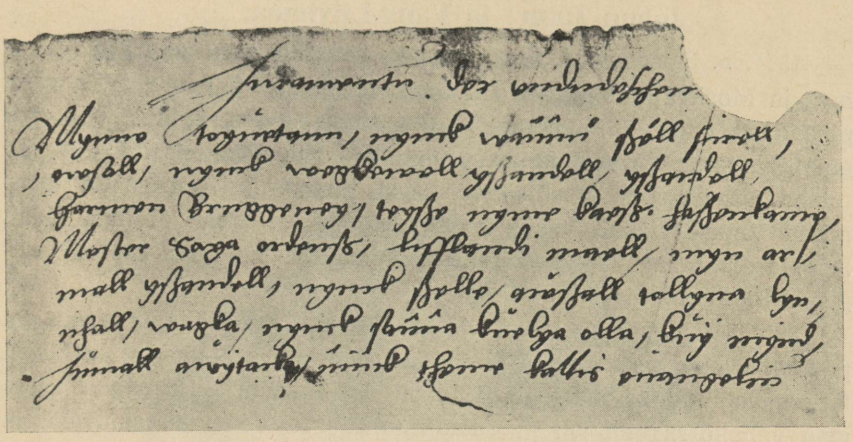

Tallinna linnaarhiivi kogudest.
Eestikeelne truudusevanne ordumeister Hermann Brüggeneile. Pealkirjaga: „Juramentu[m] der vndudeschen“ (= mittesakslaste vanne). Tekst ise on järgmine:

Mynno toyuetann, nynck wannu ssell surell, owsall, nynck wegkewell yssandell, yssandell, Harmen Bruggeney, teysse nyme kaess hassenkamp, Mester Saxa ordenss, lifflandi maell, myn armall yssandell, nynck sselle, awssall tallyna lynnhall, wagka, nynck sanna kuelya olla, kuy mynd Jumall awytacko, ninck theme kallis euangeliu[m].

elemendid, talitas järsult markkrahv Wilhelmi suhtes. Samuti valjult talitas ta ka teiste vastastega. Kuid maal oli põlevat ainet liiga rohkesti, et sellest vabaneda. Orduriigi põhjaosas kippus vaen Tallinna linna ja Harju-Viru rüütelkonna vahel puhkema avalikuks võitluseks.

Siia kuulub üldtuntud lugu Riisipere Johann Üxkülliga (vt. lk. 526). Linna ja rüütelkonna suhe läks väga teravaks. Vaevu suutis ordumeister 1536. a. veebruarikuus ära hoida verist võitlust.

Rahulikumalt arenes ordumeistri vahekord Riiaga, mille privileegid ta kinnitas (1535), kusjuures vaikides mööda mindi peapiiskopi pretensioonidest linna suhtes. Kui 1539. a., peale Thomas Schöning'i surma, peapiiskopiks sai koadjuutor Wilhelm, võttis linn jälle järsult leppimata seisukoha truudusvande ja kapiitli varade väljaandmise asjus, otsides endale seejuures tuge Šmalkaldeni liidult. Kuid Preisi Albrechti võimalik toetus ja koadjuutorisõbralik vool linnas eneses sundisid riialasi siiski varsti kompromissile. 1546. a. sõlmitud lepingu järgi soostus linn peapiiskopile truudusvande andmisega, kuid viimane loobus vaimuliku kohtumõistmise õigusest Riias ja kindlustas linnale usutunnistuse vabaduse.

Nüüd paistis üürikeseks ajaks, vähemalt väliselt, võimusuhetes olevat saavutatud teatud elamismoodus, kuid juba järgmise ordumeistri, Johann von der Recke (1549—51), ajaks on saatusel Vana-Liivimaa jaoks varus uusi tülisid.

Joann Julm[1] ja Vana-Liivimaa.

1551. a. lõppes 1531. a. 20 aastaks sõlmitud vaherahu Vana-Liivimaa ja Moskva vahel. Vana-Liivimaa esindajatel õnnestus nüüd rahu pikendada endistel tingimustel, kuid ainult üheks aastaks. Ja mitte ainult vaherahu lühike tähtaeg, vaid ka selle sõlmimisel kuuldavale tulnud tsaar Joann IV sõjaähvardused, ning tema suurenenud nõudmised Vana-Liivimaa vastu lasksid aimata, et tsaar ei taha enam leppida olukorraga Vene ja Vana-Liivimaa suhetes, nagu see oli kujunenud Plettenbergi võitude järel.

Julma tsaari suurenevat agressiivsust Vana-Liivimaa vastu on püütud seletada selle teataval määral hullumeelse monarhi heitlikust iseloomust tingitud tujudega. Kindlasti tulebki Vana-Liivimaa ja Venemaa vahekorras tublisti arvestada tolleaegse Venemaa ainuvalitseja isiklikke eriomadusi. Aga teiselt poolt ei tule unustada, et Joanni sõjakad tigedusepuhangud ei olnud sisuliselt sugugi vastuolus endise Liivimaa naabri — Pihkva linnriigi — Liivi poliitikaga. Seegi oli olnud ju küllalt agressiivne. Plettenbergi võidud tõmbasid aga sellele agressiivsusele riivi ette terveks pooleks sajandiks. Usupuhastusega kaasas käiv Vana-Liivimaa poliitiline laostumine andis aga nüüd Joann IV-le suuremat julgust väljaastumiseks siinpool. Ka oli ta võim oma riigis nii sise- kui välispoliitiliste kordaminekute tõttu kasvanud. See tõstis enesetunnet. Ja sagenevad hõõrdumised Vana-Liivimaa üksikute alade poliitiliste ühikutega hoidsid tsaari tähelepanu oma läänenaabri suhtes erksa ning tuletasid järjest meelde, et Moskva riigi või selle üksikute seisuste huvides on Vana-Liivimaa suhtes aktiivsemaks muutuda.

Eriti läbikäimises Lääne-Euroopaga oli iseseisev Vana-Liivimaa tsaarile igati jalus. Novgorodi kontori sulgemise järel oli Vene- ja Lääne-Euroopa kaubandus koondunud siinsetesse linnadesse. Need aga püüdsid siit välja tõrjuda vene kaupmehi ja üldse takistada venelaste otsest kaubanduslikku sidet lääne-eurooplastega, näit. hollandlastega. Moskva kaupmehed ihaldasid palju tungivamalt kaubanduslikku otseühendust Lääne-Euroopa kaupmeestega kui varemal ajal Novgorodi omad. Nemad õhutasid ja hässitasid nüüd tsaari. Ja tsaar oli kõigiti kalduv oma kõrva lahti hoidma kaupmeeste juttudele, sest peale kaubanduslikkude huvide riivamise täitsid liivimaalased ka teisel teel tsaari meelt kibedusega. Nimelt tegi Moskva võimu kiire kasv liivimaalasi rahutuks ja umbusklikuks. Selle tagajärjel hakkasid

[1] Ühtluse pärast tarvitame lisanime „Julm", mis juba meie ajalookirjanduses juurdunud, kuigi „julm" sisuliselt pole kuigi täppis vaste vene „groznõi'le". Viimases nimetuses peitub tubli osa positiivsetki iseloomustust, mida aga „julm" ei kajasta.

nad veelgi tugevamalt harrastama Moskva isoleerimise poliitikat. Tehti takistusi relvade ja sõjamoona sisseveoks Venesse Liivimaa kaudu. Liivimaalaste kartused, mis kaugeltki ei olnud põhjendamatud, läksid aga veelgi kaugemale. Joann IV eelkäijate ajal oli alanud Venemaa üks varematest euroopastumise perioodidest. See jätkus nüüd

Joann Julm. Samaaegse gravüüri järgi.

hoogsasti. Tsaar ise püüdis eriti Lääne-Euroopa tehniliste, eriti just sõjatehniliste oskuste levimist Venes soodustada. Ta koguni pidas vägivaldselt omal maal kinni neid lääne-eurooplasi, kes ühel või teisel teel sinna sattunud. Selle kõrval aga püüdis tsaar süstemaatiliselt oma teenistusse saada uusi jõudusid välismaalt. Ta saatis mitmeid agente palkama Venemaale Lääne-Euroopast õpetatud mehi ja tehnilisi asjatundjaid. Liivimaalased, eriti siinsed linnad, nägid õigusega Venemaa euroopastumises idahädaohu kasvamist. Hansalinnade abil püüdsid Liivimaa linnad takistada lääne-eurooplaste valgumist Venesse,

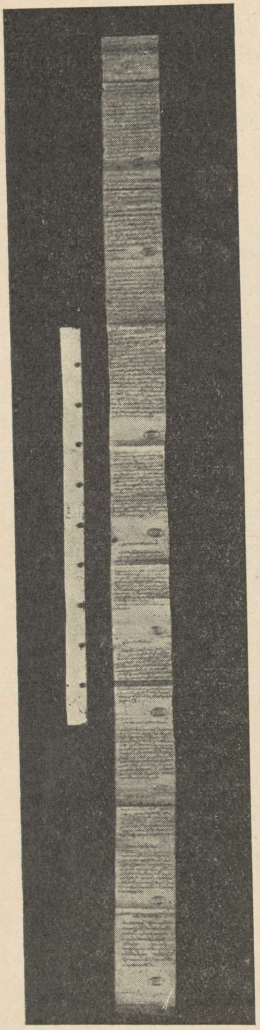

Tallinna linnaarhiivi kogudest.

ja saavutasidki selles tunduvaid tagajärgi. Nii näit. Tallinna linna pealekäimisel vangistas Lüübeki linna nõukogu ühe tähtsama tsaari välisagentidest, Hans Schlitte, ja ajas laiali tema poolt Venemaale viimiseks kogutud 123 isikut. Diplomaatiliste vahendite kõrval tarvitatakse liivimaalaste poolt Venemaa isoleerimiseks ka otsest vägivalda. Kui meeles peame, et ka Rootsi ettevaatlik Gustav Vasa ajas Vene suhtes samalaadilist poliitikat, on arusaadav, kui hellaks pidi Joanni-taoline isik muutuma igasuguste sulgemiskatsete vastu ja kui teravalt tundma liivimaalaste püüdeid teda Lääne-Euroopast eemal hoida. Liivimaa vallutamise plaanid ei saanud aga Moskvas tõusta nii kaua kui tsaaril oli tegemist mujal. Nii oli aga seisukord vaherahu pikendamistele järgnenud aastatel. Vene jõude hoidis kinni võitlus vägeva Kaasani tatarlaste riigiga. Kui aga Kaasan tsaari poolt vallutati, võis kohe Joann IV poolt märgata uuesti teravamaks muutuvat tooni, kõigepealt Soome ja Vana-Liivimaa suhtes.

Volmari maapäeva otsusega asusid 1554. a. Venemaale Vana-Liivimaa saadikud, kelle ülesandeks oli sõlmida tsaariga rahuleping võimalikult 30 aastaks. Joann oli nõus sõlmima saatkonnaga rahu Vana-Liivimaale ainult õige rasketel tingimustel. Ta nõudis, et Vana-Liivimaal olgu tema kaupmeestel täielik vabadus kaubelda välismaalastega, järelikult pidid liivimaalased loobuma võõraste õigusest. Edaspidi ärgu takistatagu ühegi kauba läbivedu Venesse. Venelastele antagu tagasi Liivimaal nende päralt olevad maad ja majad ning seatagu korda nende kirikud. Liivimaa ei tohi astuda liitu Poola-Leeduga. Lisaks kõigele esitas tsaar nüüd suurema rõhuga kui varemini nõude, et Tartu piiskopkonnalt makstaks temale hinnust. Nõude Jaanilinna asehalduri Ivan Bezubtsovi kaebekiri 1538. a. Tallinna raele tsaari nimel. Kaebab mitmesuguste surveavalduste üle, mis venelastele Narvas ja mujal osaks saanud. Liivimaalased ei täitvat 1535. a. kahekümneks aastaks sõlmitud rahulepingut, mille järgi venelastel on vaba kauplemisõigus Liivis. Kaebekirja pikkus on ligi 2,5 meetrit. (Kõrval mõõduna 1 m.)

Moskva tsaari saatkond P. Rooma riigi keisri juurde. Saadikuil käes sooblinahad kingitusteks. XVI saj. saksa lendlehe järgi.

põhjendusena seletati, et Vana-Liivimaa olevat Vene võimu alune maa. Kui sakslased mõne sajandi eest on tunginud siia maale, siis venelased, tahtes hoiduda verevalamisest, olevat neile lubanud siia asuda tingimusel, et nad annavad korralikku maksu. Liivimaalased aga pole seda kohustist täitnud ega tasunud maksu tervelt 210 a. jooksul. Nüüd nõuab tsaar maksu tagantjärele ka endise aja eest. 1481. a. rahutraktaadis olevat määratud, et iga piiskopkonna mees pidavat maksma aastas ühe marga.

Kodunt kaasa antud instruktsioonide järgi pidid Vana-Liivimaa saadikud Moskva nõuete vastu olema järeleandmatud, kuid olles teel Moskvasse, nägid saadikud venelaste sõjalisi ettevalmistusi. Nad pidasid neid Liivimaa vastu sihituiks, kuigi venelased tõeliselt valmistusid sõjaks Soome vastu. Teel nähtud asjaolud ja Moskvas kuuldavale toodud sõjaähvardused mõjusid nii masendavalt saadikuisse, et nad osutasid venelastele hoopis olulisi järeleandmisi, vastupidiselt oma missiooni ülesannetele. Oma verest välja sattumisega ja paindlikkusega tegid saadikud aga suure diplomaatilise vea. Saadikud nõustusid sellega, et Tartu piiskopkonna igalt elanikult, välja arvatud vaimulikud, makstakse venelastele üks mark, viimase viiekümne aasta maks tuleb tagantjärele tasuda lähema kolme aasta jooksul. Et see punkt puudutas ainult Tartu piiskopkonda, siis võeti ta Liivimaa saadikute nõudel ainult Pihkva ja Novgorodiga sõlmitud lepingusse, kuid maksu tasumist pidi garanteerima kogu maa, ja see viimane punkt fikseeriti ka üldises vaherahu lepingus. Samuti võeti rahutingimustesse Vene saatkondade ja Venesse tulevate välismaa käsitööliste jne. vaba läbipääs Liivimaalt. Ka ei tohtinud Liivimaa liitu astuda Poola või Leeduga. Juba Joann IV eelkäijast peale oli Moskva püüdeks olnud võitluse puhuks üksteisest isoleerida Poolat ja Leedut, Vana-Liivimaad ja Rootsit-Soomet, et seega tagajärjekamalt teostada oma vallutusplaane nende riikide vastu. Leedus püüdis Vene tagasi saada venelastest asustatud alasid, Soomes jälle võimalikult pääseda Karjala Kannase kaudu merele. Kus aga Vana-Liivimaal Joann tahtis ette võtta vallutusi, seda näeme hiljemini.

1554. a. sõlmitud rahulepingu kestuseks oli ette nähtud 15 aastat. Leping oli suur diplomaatiline võit Venele ja Joann IV püüdis nii kiiresti kui võimalik saavutada selle ratifitseerimist Vana-Liivimaa maahärrade poolt. Järgmisel aastal tuligi Liivisse tsaari saadik Terpigorev, „isemeelne ja karune mees", kes püüab oma ülesannet teostada kiiresti ja järsult. Terpigorevil õnnestubki võrdlemisi kerge vaevaga saavutada lepingu ratifitseerimist peapiiskopi ja ordumeistri poolt, kuigi nad lepingu vastu protestisid. Tartus oli Terpigorevil siiski raskusi. Ka siin arvati edaspidi lepingust lahti saada selle vastu protes-

tides. Hirm võimaliku sõja eest oli aga siiski nii suur, et kaua otsiti sellist protestiformelit, mis venelasi ei haavaks. Protesti eesmärgiks oli nõrk lootus, et leping Saksa keiserliku kammerkohtu poolt tühistatakse. Terpigorev ei lasknud aga endaga palju kaubelda; ta tõrjub protesti kõrvale sõnadega: „Mis minu härral siin tegemist keisriga? — antagu mulle kiri; ei too teie minu härrale maksu, siis viib ta selle ise.“ Oli äärmine poliitiline lühinägelikkus liivimaalaste poolt, anda venelaste apetiitide rahustamiseks selliseid suuri lubadusi, mis edaspidi olid tsaari käes mõjuvaks diplomaatiliseks relvaks nende eneste vastu. Oli kergemeelsus panna lootusi kammerkohtu ja Saksa keisri peale, kes juba kauguse ja vähese huvi ning väikeste tegelikkude võimuvahendite tõttu õieti midagi ei suutnud teha Vana-Liivimaa heaks.

Pannes võrdlemisi suuri lootusi ebareaalsetele asjaoludele, ei osanud, või õieti ei julgenud, Vana-Liivimaa maahärrad ära kasutada neid tõeliselt arvestatavaid konjunktuure, mis oleksid pakkunud mõnevõrra kaitset Vene vastu. 1554. a. oli Rootsi-Soome ja Vene vahekord järjekordselt jälle kujunenud võrdlemisi teravaks. Gustav Vasa all tugevamaks muutunud Rootsi oleks osutunud üsna võimsaks liitlaseks Vene vastu.

Ajuti näiski, et ordumeister kaldub Vene vastu võtma resoluutsemat seisukohta ja häda korral on valmis alustama koos Rootsiga isegi sõda Vene vastu. Igatahes juba 1554. a. käis ordumeistri saadik Gustav Vasa juures, et teda Vene vastu üles hässitada, lubades temale sõja korral ka Vana-Liivimaa poolt sõjalist toetust. Varsti aga on ordumeistri sõjakus kadunud ja rahuleping Venega ratifitseeritakse ordu poolt. Kuigi Gustav Vasa veel järgmiselgi aastal mitu korda ordumeistri tähelepanu juhib soodsale silmapilgule sõja alustamiseks Venega, on see asjatu. Tõeliselt pidi Gustav Vasa üksi Venega sõdima. See sõda ei olnud Rootsile õnnelik, kuid siiski ei osutunud Vene küllalt tugevaks, et oma kavatsusi Soomes läbi viia, ja oli sunnitud 1556. a. sõlmima pikemaajalise vaherahu. See tähendas aga ordule ühe võimaliku liitlase ärajäämist. Vahekord Rootsiga oli rikutud, ja Gustav Vasa, kes Vene poliitikas oli muutunud üliettevaatlikuks, ei tahtnud üldse enam tegemist teha Liivimaa „äraandjate karjaga“.

Lagunenud Vana-Liivimaa demoraliseeritud olukorrale on iseloomulik, et just seks ajaks, kui Vene hädaoht oli kõige akuutsem ja kus venitamisega ja ajaviitmisega püüti vabaneda tsaarile lubatud maksukohustistest, võis puhkeda koadjuutori tüli, mis arenes sõjaseisukorraks Poola-Leeduga.

Tüli põhjuseks oli Riia peapiiskopp Wilhelmi samm muretseda enesele vürstlikust kojast koadjuutor, et selle abiga saavutada pööret Liivimaa võimusuhetes ja Liivi ordu hävitamist. Olgugi et ta ise 1546. a. oli Volmari maapäeval nõustunud sellega, et ta võtab endale koadjuutori vürstlikust

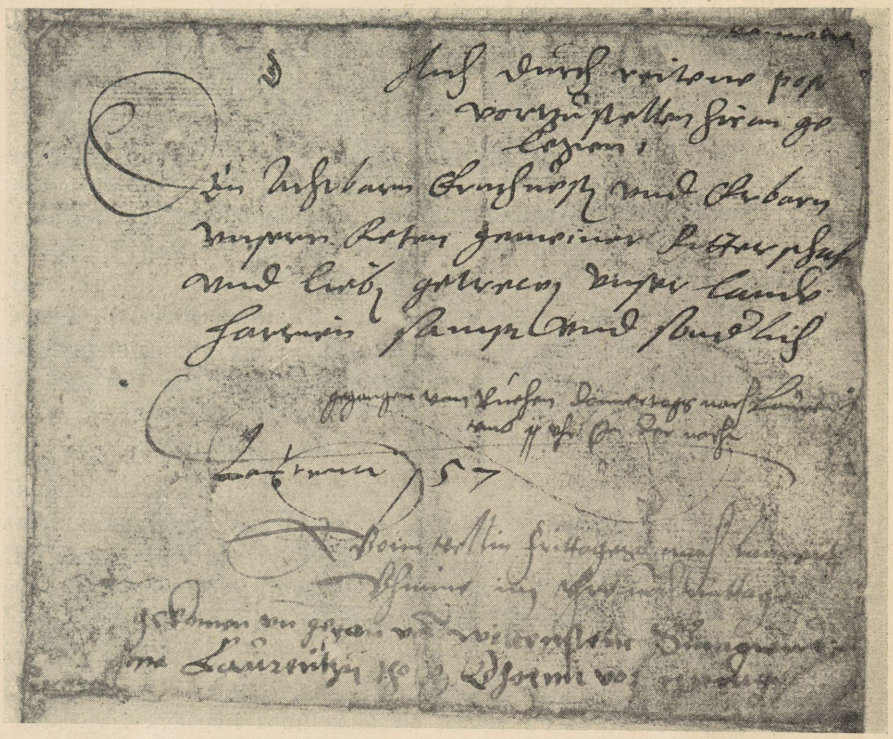

R. Keskarhiivi kogudest.

Mobilisatsiooni ettevalmistus Poola vastu — ordumeister Fürstenbergi kiri Harju rüütelkonnale, milles teatab, et Poola kuningas oma väega on asunud piirile ega ole soostunud ordumeistri rahuesitisega. Käsib varustuda sõjaks ja esimese käsu peale laagrisse ilmuda.

Ülal pildistatud kirja aadressi-poolne külg. Ülal käsk kirja ratsapostiga edasi toimetada. Allpoolsetest märkmetest on näha kirja saatmise kiirus. Andepaigast, Ruhjast läheb kiri teele neljapäeva 12. aug. 1557 öösi kell 2, Viljandist saadetakse edasi reede kell 4 p. l., Paidest laupäeval kell 6 hom.

kojast ainult teiste maahärrade ja seisuste nõusolekul, valis ta siiski omapead selleks Mecklenburgi hertsogi Christoph'i. Wilhelm arvestas nii omapead talitades muidugi oma venna, Preisi hertsogi, abi, ka oli ta astunud ühendusse Poola kuninga Sigismund II Augustiga ning oli osanud saada enda poole ordumarssal Jaspar Münsteri. 1555. a. novembrikuus maale saabunud 17-aastane Christoph tunnistatigi Riia toomkapiitli poolt koadjuutoriks. Ordumeister oli aga tutvunud peapiiskopi kavatsustega kinnipeetud kirjade läbi ja avastanud muu seas, et Wilhelm Saksamaal laseb värvata palgasõdureid. Paljastatud ordumarssalgi oli sunnitud peapiiskopi juurde Rauna (Ronneburg) põgenema ja sealt edasi Poolasse. Peapiiskopi plaanid tehti avalikuks

Ordumeister Fürstenberg (põlvitamas) Sigismund II Augusti juures viimase laagris Posvoli rahu sõlmimise ajal. Vanaaegse joon. järgi.

ka maapäevil. Tulemuseks oli see, et tema pooldajate hulk sulas kokku, ka Riia ütles enda temast lahti ja ühendas oma palgasõdurid ordu omadega. Peaaegu ilma võitluseta okupeerisid nüüd palgasõdurid ühes orduametnikkudega peapiiskopkonna lossid. Juunikuu lõpul sattus Kokneses vangi peapiiskopp ise ühes koadjuutoriga; esimene viidi vangina Koivalinna, koadjuutor jäeti vabadusse, kuid valvealusena.

Ent peapiiskopile ja koadjuutorile ilmusid välised abimehed. Tugev Poola vägi koondus Leedu piirile. Sellele asus oma vägedega vastu ordumeistri koadjuutor Wilhelm Fürstenberg, endine Viljandi komtuur. Esialgu aeti asju läbirääkimiste teel. 1557. a. maikuus suri ordumeister Galen ja tema järglaseks sai Fürstenberg. Mõlemad pooled, nii poolakad kui ka Fürstenberg, kõvendasid oma jõude. Tegelikkudest sõjalistest kokkupõrgetest suudeti siiski hoiduda. Keisri ja Preisi saadikute abiga sõlmiti 5. sept. rahu ordumeistri ja Sigismundi vahel, millega markkrahv Wilhelm, kes vahepeal oli ametist tagandatud, oma kasavuses taastati ja tema koadjuutoriks tunnistati Christoph. Hiljemini läks Fürstenberg Poola laagrisse, kus sõlmiti 14. sept. Poola kuningaga kaitse- ja pealetungi-liit Vene vastu, nn.

Posvoli rahu. Arvestades Venega 15 aastaks sõlmitud vaherahu, pidi see liit jõusse astuma alles 12 aasta järel.

Sõjaseisukord ordu ja Poola-Leedu vahel ei mõjunud üksi demoraliseerivalt Vana-Liivimaa siseoludesse, vaid nõudis ordult ka suuri materiaalseid kulusid. Ka oli selle konflikti läbi tugevasti kannatanud Liivimaa prestiiž: ordu ümbert kadus see nimbus, mida olid loonud Plettenbergi võidud venelaste üle. Ordu jõuetus sai tuttavaks ka tsaarile, kelle agressiivsus sai sellest aina hoogu. Ka käis Posvoli leping 1554. a. sõlmitud ja 1555. a. ratifitseeritud Liivi-Vene lepingu tinmuste vastu.

Sisemiselt laostunud ordu ja Vana-Liivimaa olid siis võrdlemisi raskes välispoliitilises olukorras, kui 1557. a. Tartu piiskopkonna saadikud uuesti pidid teele asuma, et Moskvas lahendada Tartu piiskopkonnalt nõutava maksu küsimust. Selle aasta mihklipäeval lõppes 3-aastane tähtaeg, millal venelastele esimene osa maksust pidi välja makstud olema. Liivimaa saatkonnal raha kaasas ei olnud; ordumeister oli saatkonnale ülesandeks teinud seletada, et rahulepingu järgi liivimaalastel ei olegi kohuseks tehtud seda maksu koguda, vaid ainult vanade dokumentide põhjal maksu asja „järele uurida". Tsaar võttis Vana-Liivimaa saatkonna võrdlemisi külmalt vastu. Et järgnevatel läbirääkimistel venelased ei loobu õigusest maksu saada, astuvad Vana-Liivimaa saadikud jälle üle oma instruktsioonist ja hakkavad kauplema maksusumma suuruse üle, seletades, et maks Tartu piiskopkonna elanikelt olevat liiga suur, et piiskopkonna elanikke olevat võimatu lugeda jne. Viimaks lepitaksegi kokku, et tsaar saab 60 000 marka ehk 1000 taalrit aastas ja peale selle 45 000 taalrit ühekordselt. Et aga Liivimaa saadikutel seegi raha puudus, katkestatakse läbirääkimised.

Juba läbirääkimiste kestel võis moskvalaste diplomaatias tähele panna teatavaid kõikumisi soovi vahel Vana-Liivimaaga diplomaatilisel teel toime saada või ta vastu sõjaliselt välja astuda. Et liivimaalastel raha kaasas ei olnud, see andis tsaarile nähtavasti otsustava tõuke sõja algamiseks. Tsaari sõjakuulutus, milles liivimaalasi süüdistati rahulepingu mitmete punktide rikkumises, jõudis Narva 1558. a. jaanuari lõpus. Juba varemini jõuavad aga Vana-Liivimaa maahärrade kõrvu teated tsaari sõjakavatsustest ja sõja ettevalmistustest.

XXXI. Liivi-Vene sõja algus (1558).

Nagu ordu raske seisund ja sõda ise olid põhjustatud suurelt osalt liivimaalaste lühinägelikkusest ja diplomaatilisest saamatusest, nii ei suutnud oma alustugedes õõnestatud Vana-Liivimaa end ka sõjaliselt aegsasti koguda, et vastu võtta Vene hoope. Pikk rahuaeg polnud viinud unarusse mitte ainult ettevalmistusi välishädaohule, vaid ajaga oli ununenud ka Plettenbergi maakaitse süsteem, mis baseerus sellel, et aegsasti koondatakse terve maa jõud, et juba esimeste kindlamate teadete saabumisel olla valmis vastuminekuks vaenlastele nende eneste alal. Selleaegsest kirjavahetusest näeme, et Fürstenberg oli sõjategevuse alul kaugel offensiivse defensiivi mõttest, talle pole algusest peale isegi selge ühise väliväe loomise tarve. Väliväe kogumine oli tookordsetes oludes ju muidugi raske, kuid hiljemini osutus see hoopis võimatuks, kui vaenlane oli juba maale tunginud, sest siis juba puhtpsühholoogiliselt kaldusid eri maahärrad ja osalt koguni ordu omad käskijadki jääma oma meestega kohale kaitsema oma maa-alasid. Plettenbergi kava toodi siiski uuesti päevakorda ordumarssali poolt, kuid selle kava teostamisele asuti liiga hilja. Siinsete jõudude koondamist pidurdas teatud viisil ka eelmise aasta õppetund, kus Vana-Liivimaa sõjavägede koondamine Leedu piirile oli kaasa aidanud konflikti teravnemisele Poolaga. Just Tartu piiskopp, kelle valdkond oli kõige enam eksponeeritud Vene hädaohule, hoiatab Fürstenbergi liiga varajase väe koondamise eest piirile, et see vaenlast ei õrritaks sõjategevusele. Allikatest näeme ka, et Vene poolt osati väga kavalalt maskeerida tõelisi kavatsusi ja viia eksiteele Vana-Liivimaa spioone ja Pihkvas ning mujal viibivaid siinseid kaupmehi. Meelega viivitati ka sõjakuulutuse saatmisega. Õnnetuseks oli ka talv siinsete vägede koondamiseks ebasoodus, väkkekutsed hilinesid (näit. Saaremaale). Nähtavasti arvestades venelaste pealetungi võimalust Pihkvast Tartu piiskopkonda, peatub Fürstenberg Tarvastus, et tarbe korral olla valmis vaenlasele vastu minema Võrtsjärvest lõuna pool. Üldiselt toimus kokkutulek väga visalt, puigeldes, vastu tahtmist. Just tormiste sündmuste alul peab osa Põhja-Eesti aadlist ilmatu uhkeid pulmi, „nii et lapsed ja lapselapsed seda peavad mäletama".

Venelaste esimesed retked. Narva vallutamine.

Kui vaenlane maale tungis, polnud Vana-Liivimaa seega kaitsevalmis. Venelaste retk algas jaanuari lõpus 1558. Vene sõjavägi tungib tatari khaani Šig-Alei juhatusel Tartu piiskopkonda. Samal ajal tungivad sisse ka Vene abiväed, üks peaväest lõuna pool — Vilaka piirkonnas ja teine Peipsi järvest põhja pool, kokku 4000 meest. Esimese sõjaretke ülesanne oli teatud mõttes orienteerumine ja ettevalmistus hilisemale. Selle ülesande teostamiseks püüti maad terroriseerida ja siinset võitlusbaasi võimalikult ruineerida. Peavägi liigub kiiresti läbi Tartu piiskopkonna ja Järvamaa Virumaale, kus osaliselt olid hävitustööd teinud juba eelmised salgad. Peale retke sooritamist lahkub vägi maalt üle Narva jõe. Fürstenberg ei julge ega suudagi vaenlasele vastu minna Tartu piiskopkonnas. Seda ei soovita Tartu piiskoppki, silmas pidades halbu moonastustingimusi. Tõsisematele kokkupõrgetele ei julge Fürstenberg mõeldagi. Kui vaenlane maalt lahkus, oli Ida-Eesti ala laastatud, palju mõisu ja külasid põletatud. Raskelt kannatada saanud on peale Vastseliina ja Narva jõe raiooni Rõngu, Rannu, Kongota, Kärkna, Laiuse, Põltsamaa, Jõhvi jm.

Tartu toomhärra Bredenbach, kes kirjutanud raamatu Vene-Liivi sõja algusest ja Tartu langemisest, kujutab seda venelaste esimest rüüsteretke järgmiselt:

„Nii tungis see metsik ja barbaarne vägi kaheksandal päeval peale kolmekuningat Tartu piiskopkonda kahe penikoorma laiusel rindel ja laastas, hävitas, rüüstas ning lõhkus põletades. Kõik asulad ning külad ja kõik, mis teele ette tuli, inimesed ja loomad, lüüakse mõõgaga maha, kägistatakse, tapetakse, aetakse segamini. Kõik tapetakse, ei halastata soole, ei pehmenda nende südameid ei hukatavate ohked, ei kisa ega ulgumine. Kõik ujutatakse üle tapmiste, vere ja põletamisega. Poisid alla 10 a. tapetakse, kes on 10 ja 20 a. vahel, müüakse tatarlastele orjaks, kes vanemad on kui 20 a., surmatakse ilma halastamata. Tapetakse kõik pudulojused, veised ja veoloomad, mida nad ei suuda omandada ega Moskooviasse viia. Külad, talud ja elamud laastavad nad enne põletamist, rüüstavad paljaks saagitseva käega ja rööbivad kokku kõik, mis nad kasutada saavad, nii et nad kaasa saavad määratu saagi vilja, loomade ja teiste asjade näol. 40 päeva toimetab see barbaarne rahvas sellist määratut tapmist, haledalt ja veriselt, reostades ära, röövides ja laastates terve Tartumaa, välja arvatud mõned linnused ja Tartu linn, milles viibijad ei näinud midagi peale leekide ja suitsu. Põllud ja metsad kajastasid nuttu, kisa ning ulgumist. Ja nii vähe kartsid moskoviitlased liivimaalaste vastupanu, et nad pea täielikult põletasid majad, mis asusid Tartu linna enese ümber. Kõige metsikumalt kohtles moskoviitlaste vägi sakslasi; kus nad neid kohtasid, piinasid nad neid hirmsasti ja haledal kombel. Meestel murdsid nad käsivarred. Naistel lõigati rinnad ära; teisi raiusid nad tükkideks ja külvasid laiali veel tõmblevaid liikmeid.

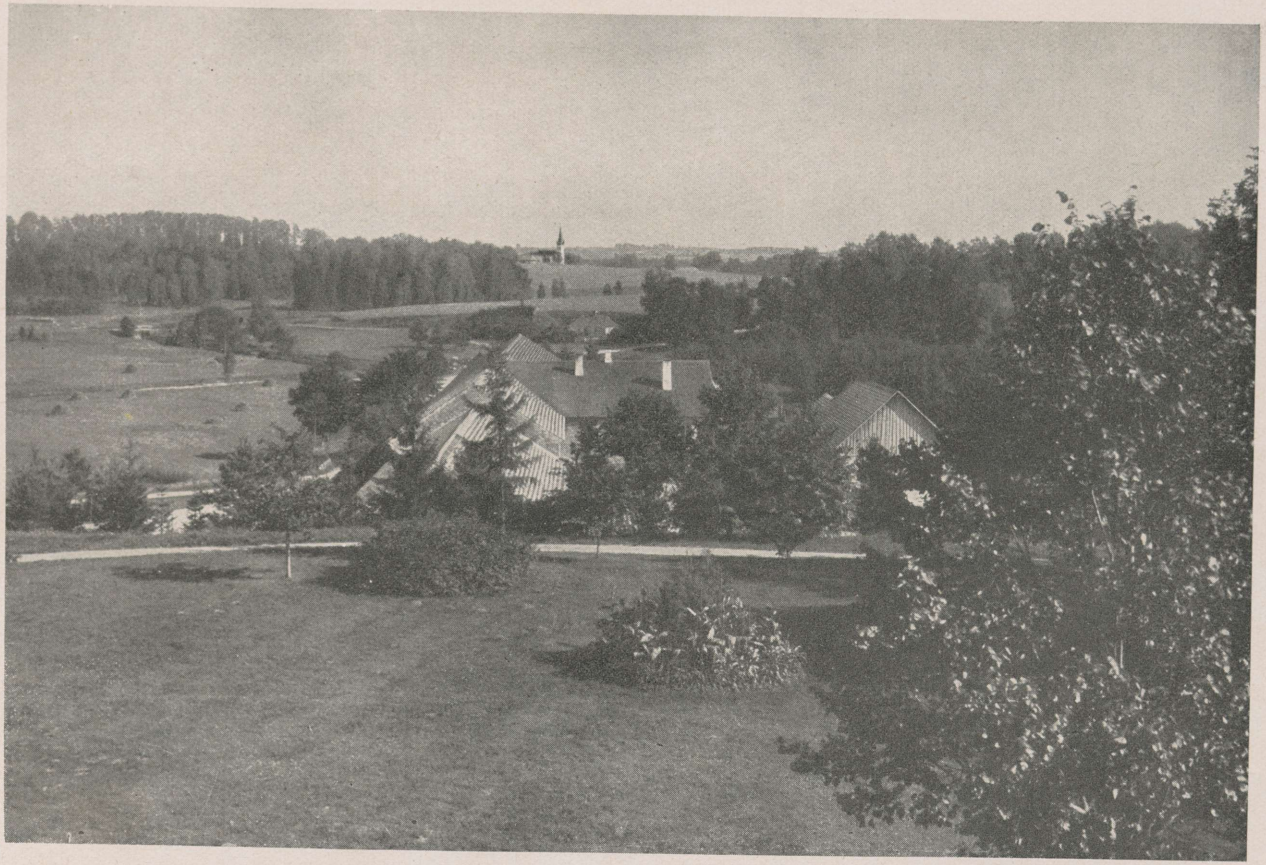

Rõngu ümbrus — venelaste poolt 1558. a. rüüstatud maakohti.

Julm teotsemine ja rohkem kui sõjakas vaatemäng! Häda, kes satub sellisesse kuristikku!

Et nüüd moskvalased nii ebainimlikult ja ilma igasuguse piirita julmitsesid ja kõik omal teel maatasa tegid, põgenes määratu, aadlikkudest ja lihtrahvast koosnev hulk Tartu linna kui peljupaika kokku oma naiste, laste ja asjadega, mis nad omasid. Neid ei tulnud üksnes naabruses olevatest aladest, vaid ka 10 ja 20 penikoorma tagant. Nende hulk tõusis lühikese ajaga nii suureks, et linna tänavad, surnuaiad ja valliäärsed igal pool neist kihasid. Ja et linnapiirid ei suutnud mahutada nii suurt hulka, otsisid üle 10 000 inimese varju linnakraavides. Võis näha nii suurt häda ja viletsust; jõuetud, paljad ja relvadeta, lebasid nad igal pool lageda taeva all, kõik värisedes külmast, jäätst, pakasest ja lumest. Ja oligi kõige karmim tali ja kõige rängem pakane, nii et paljud väljakannatamata külma karmusest kangestunult hinge heitsid. Teised, kes külmale ja näljale enam vastupidavamad, kannatasid igasuguseid viletsusi, ilma kõigist elutarvetest ja virelesid elada nagu võisid. Kuid läbi teinud sellised hädad ja viletsused, ei saavutanud nad loodetud pääsu. Liginevad moskvalaste väed tulid vallikraavidesse, kus õnnetu rahvahulk nii haledasti ja viletsalt laiutas, ründasid neid, tungisid neile kallale mõõkade, odade, noolte ja igasuguste teiste relvadega, haavasid, kägistasid, tapsid ning katsid löökide ja haavadega; siit uus õnnetus, nutt, hädakisa ja ulgumine. Häda kuhjus hädale. Linlased, nähes sellist vaenlaste jõudu ja metsikust, hirmutatud selle kuritöö koledusest, ei julgenud abi viia neile, kes väljas asusid, vaid hoidusid müüride ja vallide taha. Ja et nad kartsid välja minna ja käsitsi vaenlasega võidelda, lasksid nad kahuritest ning väikemasinatest vaenlase pihta, nii et moskoviitlane lõpuks ometi linna alt tagasi tõmbus.

Küsida tuleb, miks toimus venelaste retk läbi Tartu piiskopkonna Järva- ja Virumaale? Oli see paljas demonstratsioon või ühtlasi järgnevate sündmuste ettevalmistamine? Kui pidada silmas, et samal suvel vallutati Tartu ja Narva, peaks arvama, et esimene retk polnud ainult demonstratsioon, vaid et see oli ettevalmistus järgneval kevadel ja suvel teostatud vallutusretkeks. Kui arvestada Vene tookordset seisukorda Läänemere ääres, kus tema valduses oli Ingeri ühes tähtsa Neeva jõe piirkonnaga, on arusaadav, et kõige loomulikum oli tsaaril peale tungida just Ida-Eesti alale.

Vana-Liivimaa alalt lahkudes saatis Šig-Alei siinsetele võimumeestele kirja, selgitades põhjusi, miks ta tsaari ülesandel ette võtnud sõjakäigu. Ta teatas, et saatku liivimaalased nüüd nõutud maks ühes rahusobitajatega Moskvasse. Juba vareminigi oli ordumeister Fürstenberg ühes peapiiskopiga otsustanud maapäeva kokku kutsuda. See astus nüüd kokku Volmaris märtsikuus 1558. Pikemate vaidluste järel otsustati, et Moskvasse läkitatud saadikud pidid rahu sõlmima nii pikaks ajaks, kui tsaar ettepaneku teeb. Raskusi valmistas aga maksu kokkusaamise küsimus.

Kirumpää linnuse varemed.

Just siin ilmnesid eriti kujukalt laguneva Vana-Liivimaa üksikute seisuste lahkpüüded ja vähene vastutustunne. Raha ei leitud ega leitud: Riia linna esindajad ähvardasid koguni linna poolt palgatud sõdureid laiali lasta, kui ordumeister linnale tagasi ei maksa laenatud 15 000 taalrit. Pikkade ja kirglikkude vaidluste järel jõutakse siiski kokkuleppele. Maks pidi jagatama sel kombel, et maal iga adramaa maksab 4 marka; linnad pidid igalt tuhandelt elanikult maksma 4 marka. Et polnud lootust maksu vajaliku kiirusega sisse kasseerida, pidi see avanssidena kokku kantama tähtsamate Vana-Liivimaa seisuste poolt. Needki kokkulepitud summad ei tahtnud kuidagi viisi laekuda, ainult Tartu piiskopi poolt oma aadlilt ja Tartu kodanikkudelt laenatud summaga suudeti puudujääk katta. Viivituse tõttu rahadega sai saatkond alles aprilli lõpus välja sõita, kuigi tsaar vahepeal oli nõudnud maksu õiendamist 23. aprilliks. Võimalik, et Joann just arvestaski seda, et Liivimaa ei suuda täita tema nõudmisi.

Veel enne kui liivimaalaste saatkond suudab alustada läbirääkimisi tsaariga, langeb Narva linn venelaste kätte. Šig-Alei lahkumise järel ja esimese moskvalaste rüüsteretke lõppedes oli tsaar andnud Liivimaale vaherahu 23. aprillini, kusjuures narvalased Jaanilinna vene väepealikuga olid sõlminud veel eri vaherahu. Vähe-selgitatud asjaoludel murdus see vaherahu.

Venelased olid koondanud Novgorodist Jaanilinna (Ivangorod) raske kahurväe. Et oma üritusi Narva all toetada ja liivimaalaste jõude mujal siduda, võeti venelaste poolt ette retk Letgalliasse. Tõepoolest hilineski ordu poolt korraldatud abi Narvale: Saare-Lääne piiskopp Münchhausen keeldub abi saatmast, ette tuues hädaohtu Rootsi poolt, Harju-Viru vasallid jälle seda, et nende osavõtu tõttu võiksid venelased katkestada

vahepeal narvalaste poolt uuesti venelastega sõlmitud vaherahu, Tallinna komtuur vabandab end nõrga tervisega. Ka on raskusi palgasõduritega. Ordumeistri pingutuste tulemuseks on, et Narvale appi saadetakse Viljandi komtuur Gotthard Kettler paarisaja mehega. See aga ei saabugi Narva alla, ja vahepeal oli ordufoogt Narvas, Ernst von Schellenberg, 4. mail Narva ordulossi maha jätnud. Osa linnast oli põlema lastud. Linn võeti peaaegu ilma vaevata ja 11. mail kapituleerus ka puudulikult varustatud garnisonivägi. Narva kapituleerimise tingimused olid aga võrdlemisi soodsad. Endised privileegid kinnitatakse.

Kuivõrt Narva sündmustes on mõõtuandvad äraandlikud sepitsused, on raskesti lahendatav küsimus. Ordu poolt on siiski tugevasti tol ajal rõhutatud, et teatud elemendid Narvas juba enne seda on venelastega salasidemeisse astunud. Kui nii oli, osutab see jällegi sellele, et Joann IV-l olidi tõsised kavatsused Ida-Eesti vallutamiseks, milleks pisitasa tehti plaanikindlaid ettevalmistusi.

Tsaarile oli Narva vallutamine väga teretulnud sündmuseks. Saadi ju võrdlemisi väikese vaevaga kätte üks tugevamaid Vana-Liivimaa linnu. Nüüd hakati laiendama baasi, et kindlustada võidetud ala. Narva allutamine pidi loomulikult kasvatama tsaari vallutuspoliitika jätkamise isu. Vana-Liivimaa saatkonnale esitatakse nüüd otse võimatuid nõudmisi, näit., et ordumeister ja piiskopid ilmuksid isiklikult Moskvasse ja täidaksid seda, mis neilt nõutakse.

Maakaitse organiseerimine.

Kuidas kavatseti aga Vana-Liivimaad edaspidi kaitseda Vene üha kasvavate isude vastu? Maakaitse küsimus oli päevakorral Volmari maapäeval märtsikuus 1558. Seal lepiti kokku järgmises sõjategevuse kavas: Vilaka, Alulinna, Rezekne aladele pidi pandama peale peapiiskopkonna ja kohalikkude linnuste meeskondade piiri kaitseks veel Riia linna palgasõdurid ja mõningate Eesti alade meeskonnad ning palgasõdurid. Ordumeister oma Kuramaalt ja mujalt koondatud meestega asub laagrisse Tartu piiskopkonda. 23. aprilliks, s. t. vaherahu lõpuks pidid meeskonnad olema varustatud ja valmis käsu peale ilmuma määratud kohtadesse. Nagu sellest näeme, taheti seega katta idapiiril ordu ja peapiiskopkonna alasid praeguses Latgales, kuna väliväg pidi valmis olema vastupanuks Tartu piiskopkonnas, kuhu olid harilikult suunatud venelaste pearünnakud, ka viimane sama aasta alguses.

Tuleb küsida, miks otsustati võrdlemisi tugevasti katta piiri Latgales, mitte aga Peipsi järvest põhja pool? Sellekohasele veendumusele võis viia siinseid võimusid see, et talvise retke läbi olid Ida-Eesti alad juba laastatud, võidi oletada, et venelased uue retkega peale tun-

givad Pihkva—Vastseliina suunalt uuele, enam-vähem rüüstamata alale — Kesk-Liivimaale ja Latgalesse. Kaitsekavas on uuduseks ka see, et otsustati jääda maale ootama vaenlase pealetungi, jättes algatuse täiesti venelastele. Viimaste kavatsustest oli liivimaalastel aga raske selgust saada. Peale eespool-mainitud Kesk-Liivimaa ja Latgale tuli karta vaenlaste pealetungi ka Virumaale, mida Narva operatsioon eeldada lubas.

Ordumeistri korralduse järgi pidi ta ise 17. maiks asuma Kirumpää juurde laagrisse. Tegelikult toimub aga ordu omade käskijate koondumine väga aeglaselt, peamiselt Kuramaal. Teine Liivimaa vägede laager asetses Purtse juures, kuhu olid kontsentreeritud Põhja-Eesti väeosad: ordukäskijatest Tallinna komtuur, Järva- ja Saaremaalt Maasilinna foogtid, Harju ja Viru rüütlid ning Saare-Lääne piiskopkonna mehed. Allikandmete järgi pidi väe suurus ulatuma 400—500 ratsaväelasele ja 200—300 jalaväelasele-palgasõdurile. Fürstenberg oli teinud sellele väeosale ülesandeks jõest üle minna ja Peipsi idakallast kaudu vaenlasele Tartu piiskopkonnas selja taha tungida. Ordumeister ise kavatses samal ajal eest peale tungida. Kui aga väeosad Purtse juures laagris ei suuda oma ülesannet täita, pidid nad ilmuma Fürstenbergi juurde Tartu piiskopkonda. Purtse vägi ei täitnud aga ei ühte ega teist nõuet, esitades mitmesuguseid vabandusi ja vastuväiteid, et vaenlane kavatsevat peale tungida Tallinnale jne. Tegelikult toimus aga tol ajal Vene vägede kontsentratsioon Narva alt Pihkvasse.

Muutuvas olukorras, Vene hädaohu üha kasvades, tuli pea uuesti võtta seisukoht maakaitseküsimuses. Oma plaaniga maakaitse teostamise kohta esines nüüd Fürstenberg Tartus kokku tulnud seisuste esindajaile. Fürstenberg peab vajalikuks terve maa sõjatagavarasid koondada ühte kohta, sest suurearvuline koondatud moskvalaste vägi saavat kergesti valmis üksikute väikeste salkadega, lüües neid üksteise järel ja alistades nii terve maa. Vastseliina päästmise järel, mille piiramist kardeti, tulevat tungida vaenlase maale, kaasas meeskonnad vallutatud linnuste garnisonideks.

Seega jõudis Fürstenberg sama tegevuskava juurde, nagu omal ajal Plettenbergki. Kuid tegelikult oli sellise kava teostamine hilistunud. Maa jõutagavarad, eriti materiaalsed, olid tublisti kannatanud Vene eelmiste rüüstete läbi. Vaenliku väe sõjategevus mitmel alal korraga mõjus äärmiselt pidurdavalt väeosade koondamisele.

Venelaste uus pealetung. Vastseliina ja Tartu langemine.

Sellises olukorras toimub uus tõsine venelaste pealetung. Suvel 1558 tuleb üle raja Andrei Kurbski juhatusel vägi, mille suurust allikad hindavad 60 000—80 000 mehele. Tõele lähemal näib olevat esimene arv.

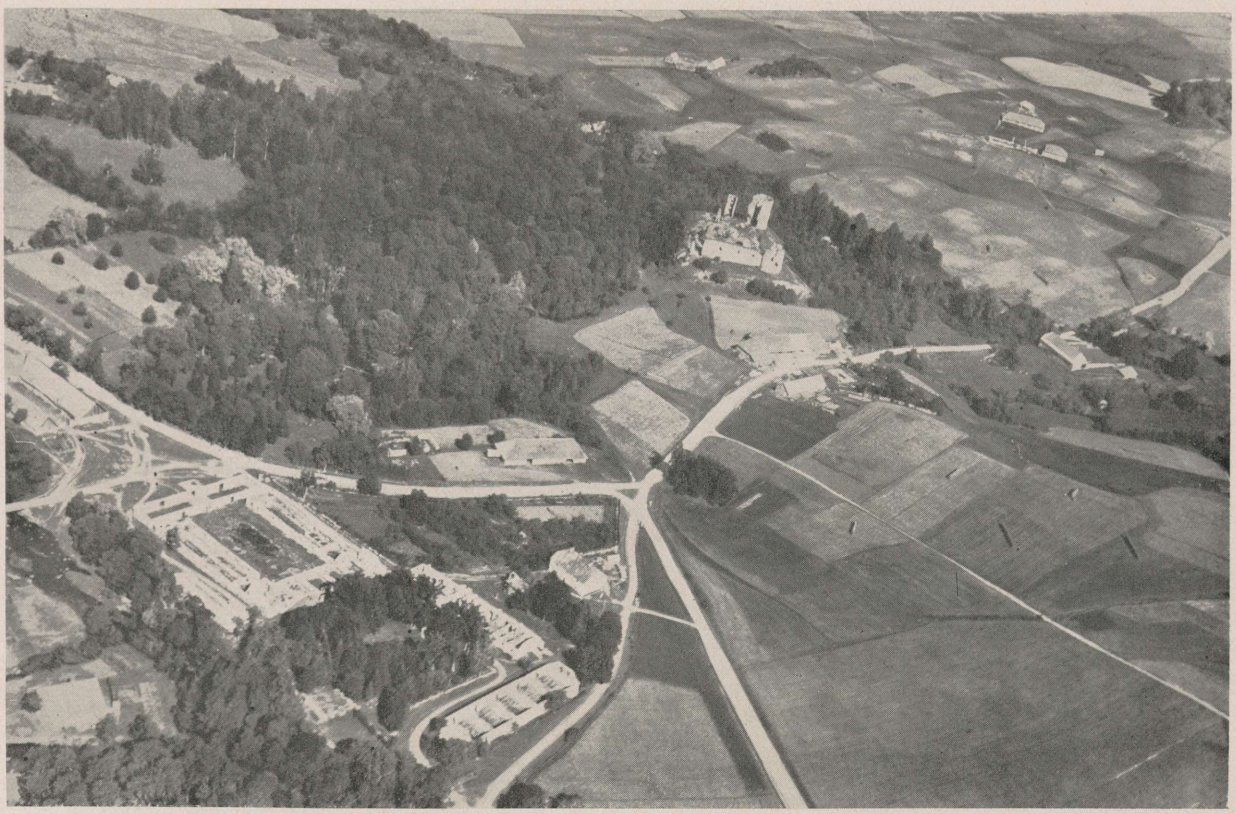

Lennuvaade Vastseliina linnuse varemetele ja ümbrusele.

Vene pealetungi hädaohule kõige enam eksponeeritud oli Vana-Liivimaa piirikindlus suurel sõjateel Pihkvamaalt Liivimaale — Vastseliina. Ka nüüd oli venelaste löök suunatud siit kaudu. Vaenlane omas vajalikul määral ka vahendeid linnuste piiramiseks, tehnilist varustist ja vastavaid väeosi. Fürstenbergil oli kasutada ainult 1500 ratsa- ja umbes sama palju jalameest-talupoega.

Ent kaitsejõudude arvuline vähesus polnud ainuke pahe. Tähtsal ajaloolisel momendil, mil „põlisvaenlane" otsustavalt teotsema asus, valitses Vana-Liivimaa sõjavägedes demoralisatsioon ja lootusetus. Kardeti Tartu piiskopi äraandlikkust jne. Äraandlikkuse kartust suurendas veel Vastseliina linnuse pealiku, endise Tartu piiskopi tõlgi Lustfer'i, katse mängida linnust venelaste kätte piiskopi teadmisel. Lustferi äraandlikkuse selgumisel saatis ordumeister garnisoni 80 palgasõdurit Jürgen Üxkülli juhatusel, peale selle veel salga talupoegi. Üxküll pani küll pikema aja jooksul venelastele vapralt vastu, kuid juunikuu lõpul tekib käärimine. Alevikust linnusesse põgenejad nõuavad Üxküllilt kapituleerimist. Ei aidanud ka Fürstenbergi poolt vaenlaste vastu saadetud abisalk, tema ise aga ei julge Kirumpäärst edasi minna. Vastseliina alistuski venelastele 30. juunil. Selle teate saamisel lahkub järgmisel päeval Fürstenberg ise Kirumpäärst ja läheb Valka, et mitte ümber haaratud saada. Alistumise järjekord tuleb nüüd teistele, Emajõe liini, kindlustele. Ja juba 8. juulil on Vene väesalgad Tartu all, mille pommitamine algab 11. juulil Ropka poolt.

Fürstenberg läkitas küll saadikuid manitsusega, et linn vastu paneks, ja lubas hoolt kanda linna vabastamise eest. Linnale suureks raskuseks olid põgenikud ümbruskonnast. Linna käsutuses oli pisut alla 140 sõjamehe. Laske- ning toitmoonast tuli puudus, linna müüristik polnud korras. Vähesed kindlused, mis olid tehtud agulite lammutatud majade palkidest just enne venelaste tulekut, ei mänginud suurt osa. Pealegi tekkisid linnas ägedad usutülid evangelistide ja katoliiklaste vahel, milleks oli kaasa mõjunud muu seas üks ebaõnnestunud väljasööst. Mõjusid ka vaenlaste ähvardused, et kui linn ei alistu, siis ei jäetavat ellu väikesimatki last. Lõpuks alustatigi läbirääkimisi venelastega. On vähe tõenäone, et Tartu kapituleerumisel oleks tegemist otsekohe piiskopi äraandlikkusega, tõenäosemana paistab, et siin olid mängus piiskopkonna foogti Eilart Kruse ebapuhtad käed. Muidugi oli garnisonivägi, silmas pidades kindlustiku suurust, väike ja kindlus ise halvas seisukorras; kuid Vastseliina pikemaajaline piiramine osutab sellele, et ka väikesed linnused ja meeskonnad suutsid pikema aja jooksul vastu panna. Üldse aga on Tartu alistumise küsimuses lõplik seisukohavõtt raskendatud, kuni seda ei ole üksikasjalisemalt uuritud.

18. juulil antakse linn venelastele üle, selle järel kui Vene väepealik oli kindlustanud linnale ja piiskopile soodsad alistumistingimu-

sed. Piiskopile enesele kindlustati eluajaks Kärkna kloostri maad ühes manuste ja mõne väiksema kinnisvaraga. Kapiitli varandused pidid samuti jääma puutumata. Tartu linnale kindlustati 34. punktis kõik tema senised privileegid ja õigused. Linnakodanikele pidi jäetama täielik omavalitsus endistel alustel, samuti kinnitati gildidele, tsunftidele kui ka teistele korporatsioonidele nende õigused ja eesõigused. Koguni senised kaubakitsendused võõraste kohta kinnitati venelaste poolt. Elanikud ja sõdurid, kes ei soovinud linna jääda, võisid vabalt lahkuda. Niisuguseid soodsaid tingimusi alistunud linnale andsid venelased selle tagamõttega, et ka teistes linnades luua meeleolulist kallakut vabatahtlikuks kapitulatsiooniks. Tartust lahkujaid oli jõuk relvastatud mehi ja naisi, enamasti katoliiklased.

Sõjategevus vaherahuni 1559.

Narva ja Tartu vallutamine oli Vene väele suureks tulemuseks, millega hiljemini võrdub vaid veel Viljandi alistamine 1560. a. Venelased ei kohanud nüüd õieti enam mingit vastupanu kogu Tartu piiskopkonna ja naabruses olevate alade vallutamisel. Nad võtsid kerge vaevaga, enamasti vabatahtliku alistamise teel, rea tugevaid linnuseid — Laiuse, Põltsamaa, Toolse jne. Ainult Paide avaldab venelastele tõsisemat vastupanu, näidates, et viimased polegi nii võitmatud, kui neile tõsiselt mõeldakse vastu panna. Sellest hoolimata tekitavad venelaste süstemaatilised rüüsteretked esialgu Kesk-Eestisse, hiljemini aga Alulinna ja Gulbene (Schwaneburgi) piirkonda suurt ärevust ja kartust liivimaalastes. Alles septembri lõpus 1558 lahkub suurem osa Vene sõjajõududest Liivimaalt. Muidugi pidid nad seda tegema juba arvuka ratsaväe pärast, mis ei võinud saada siit vajalikku toitmoona. Vene edaspidiseks ülesandeks jäi saavutatu kindlustamine, mitte enam pealetung, vaid vallutatud maade kaitse.

Missugused olid üldse 1558. a. suvise sõjategevuse tulemused Vana-Liivimaa meeleolule? Sellest jutustab lähemalt hästi kaasaegseid olukordi tundev kroonik Johann Renner, notar ja kirjutaja Järva foogti ja Pärnu komtuuri juures. Ta räägib, kuidas ei suudetud ratsaväelasi kokku tõmmata. Peapiiskopp on tahtnud oma ala ja Tallinna ning Saare piiskopid oma ala kaitseda. Maal valitsenud suur lahkmeeleolu, üks veeretanud süü teisele. Ordumehed süüdistanud aadlit, et see pole tahtnud ühes nendega välja astuda, vaid soovinud suuri härrasid ja kuningat endale isandaiks; aadel süüdistanud jälle ordut, et see pole maa kaitseks muretsenud palgasõdureid, kodanikud aadlit, et see pole tahtnud minna vaenlase vastu, vaid praalinud ja

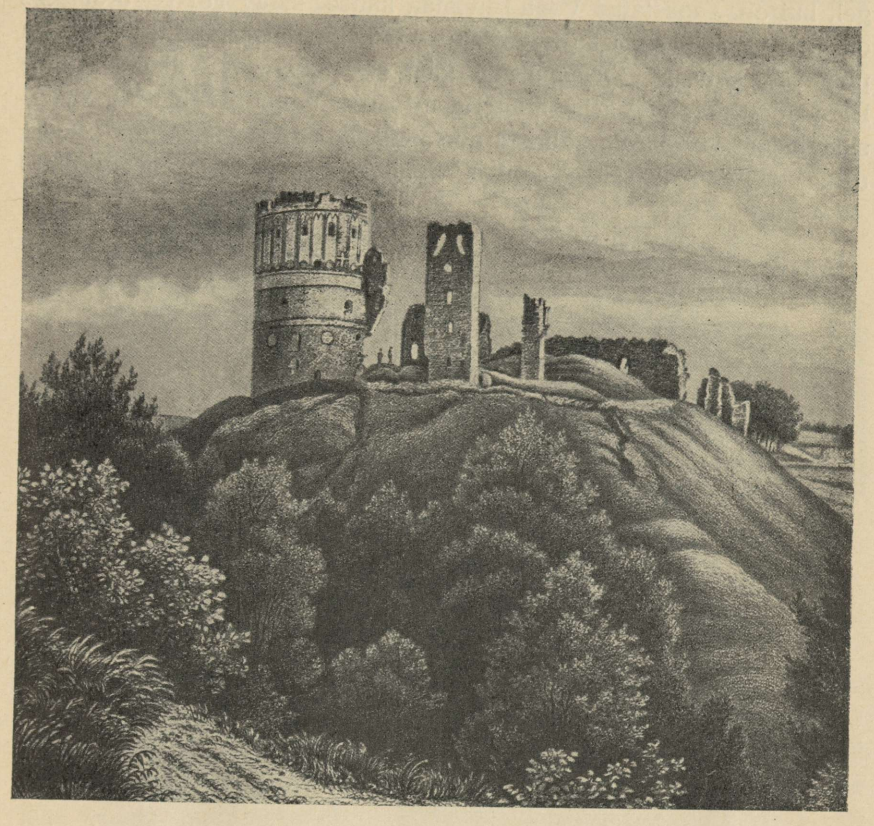

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Vastseliina linnuse varemed XIX sajandi keskel.

uhkustanud ilusatel hobustel pidudel ja varrudel; aadel jälle süüdistanud kodanikke, et need Narva ja Tartu linna äraandlikult üle andsid. Vaesed talupojad on süüdistanud kõiki — orduhärrasid, aadlit ja kodanikke, kes küll on osanud neid kurnata, kuid nüüd, kus neid oleks pidanud ka kaitsema, olevat nad jäetud hätta.

Ka teised allikad tollest ajast, nagu Rootsi agentide kirjad, näitavad, et Renneri kujutus vastab üldiselt tõele. Äraandlikkus ja argus avaldus koguni ordu enese käskijate hulgas. Kaotuste korral tekib ikka rahulolematusi. Ka Fürstenbergi vastu tõuseb pahameel. Peale taganemist Kirumpää alt määratakse temale 9. juulil koadjuutoriks poola partei mees, sihilik oma huvide kaitseja Gotthard Kettler. Seega oli iseseisva Vana-Liivimaa mõtte kandja ja kaitseja — ordu — ise väsinud Vana-Liivimaa eest võitlemises. Oli kindel, et langus pole kau-

gel, kui on vapustatud Vana-Liivimaa kaitset siduv võim — ordu, mis oli seni juhtinud maa kaitset. Peale suve sündmusi loobuti üldse maa põhjaosa kaitsest. Ordumeister kavatses taganeda Väinajõe liinile Dünamündesse, ühes sellega korraldati üldist Väina liini kaitset. Kasvasid tendentsid võõrale võimule alistumiseks. Ordumeister Fürstenberg astus läbirääkimistesse Taaniga. Peapiiskopp Wilhelm ja Gotthard

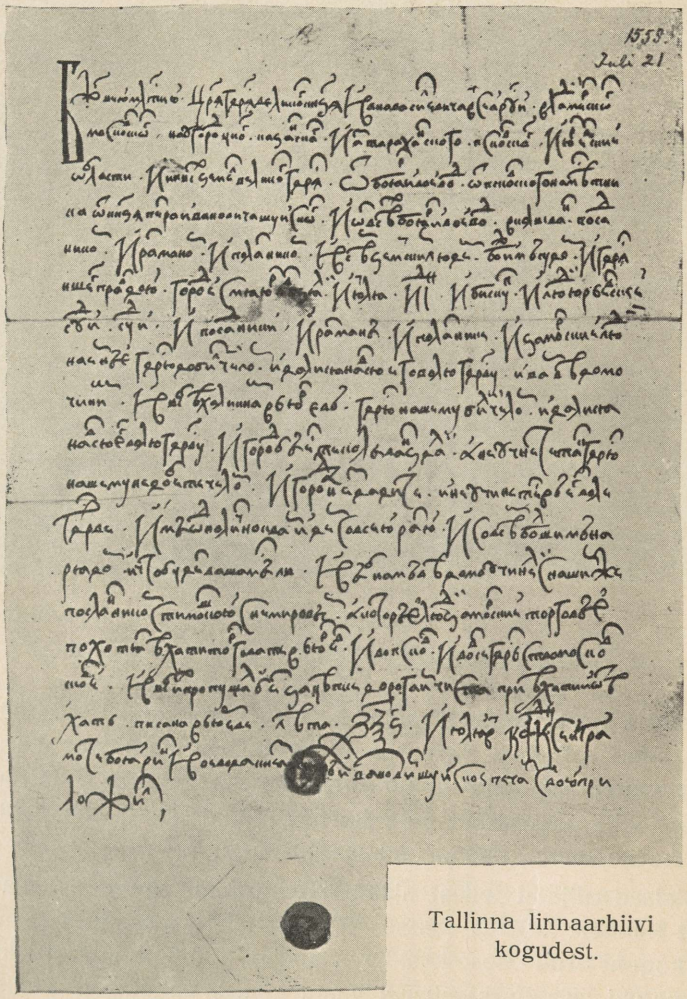

Tallinna linnaarhiivi kogudest.

Vene väeülem Peeter Šuiski teatab peale Tartu alistumist sellest Tallinna raele, ära märkides, et kohalikud kaupmehed võivad vabalt kaubelda Venes. Nõuab ka tallinlastelt alistumist tsaarile. Tartus, 21. juulil 1558.

Venelased rüüsteretkel. Olaus Magni teosest „Historia de gentibus septentrionalibus“ (1555).

Kettler lähenesid Poolale, Harju-Viru rüütelkond ja Tallinna linn kaldusid Rootsi poole.

Enne kui need eosolevad aktsioonid andsid tulemusi, suudeti siiski veel luua tugevam Liivimaa välivägi, millesse kuulus 7000 palgasõdurit, 2000 ratsaväelast ja 16 000 talupoega. Mis puutub kvalifitseeritud väeosadesse, siis polnud Liivimaa ordumeistritel varemini kunagi olnud nii arvukat palgasõdurite hulka. Selle arvuka väliväe juhiks sai Kettler, kelle ülesandeks jäi vallutatud alade tagasivõitmine. Arvukam Liivimaa vägi pidi venelastes esile kutsuma teatava kartuse, seda enam, et peaväed olid maalt lahkunud. Venelased peavad oma seisukorda esialgu raskeks ja saadavad ettevaatuse abinõuna Venemaale hulga Tartu kodanikke, keda süüdistatakse salajases ühenduses vaenlasega. Kettler võtabki 29. oktoobril tagasi Rõngu ja liigub sealt Tartuni. Ühes lahingus Elva juures 8. okt. saab ta aga raske haava ja laseb viia enda Tallinnasse.

Tõeliselt ei tekitanudki liivimaalaste vastulöök venelastele kuigi palju kahju, vaid pigemini ärritas neid aktiivsemale sõjategevusele. Detsembris määrab tsaar oma väele uue juhatuse. Nagu esimese sissetungi puhul Eesti aladele, saab nüüdki Vene vägi käsu suuremaks rüüsteretkeks Vana-Liivimaa keskosasse, Põhja-Läti aladele, mis laastatakse. Jaanuari lõpus 1559 on venelased juba Riia all. Riias kardetakse piiramist, mis aga ei teostu. Taani saatkonna sobitusel saavad liivimaalased kuuekuulise vaherahu 1. novembrini.

XXXII. Liivi probleemi muutumine rahvusvaheliseks. Sõja jätkumine.

Enne sõja algust ja, nagu varemini nägime, juba XV sajandi teisel poolel olid paljud Vana-Liivimaa mõjukamad mehed kahelnud, kas on võimalik ainult kohalikkude jõududega venelastele vastu panna. Vene võitude arenedes muutus see arvamine ikka kindlamaks veendumuseks ja levis kõikidesse Vana-Liivimaa poliitiliselt mõõtuandvatesse kihtidesse, isegi rohkem kui tõeline seisukord õigustas. Mida rohkem kadus eneseusaldus, seda enam hakati lootusi veeretama välisabile.

Välisabi taotlemine.

Abiotsimine Saksa riigilt ja Hansalt.

Vana-Liivimaal oligi teatud moraalne õigus välisele toetusele. Eriti keiser Karl V poolt oli uuesti tugevamini rõhutama hakatud Vana-Liivimaa kuuluvust Saksa riigi alla, ja on loomulik, et liivimaalaste arusaama järgi oleks keisririigi kohus olnud neile häda korral pakkuda kaitset ja toetust.

Juba 1551. a. oli Liivimaa saatkond käinud keisri juures abipalvega ähvardava sõja puhuks. Siis leidis keiser võimaliku olevat anda Liivimaale ainult diplomaatilist abi, pöördudes kirjaga tsaari poole. Keiser Ferdinandi huvisid köitsid siis teised, temale palju lähemad küsimused, ja liivimaalased kaotasid lootuse temalt abi saada. Kuid sõja puhkedes olid nad uuesti sunnitud pöörduma keisri poole. Salomon Henning saadeti keisri juurde ülesandega, et keiser mõjustaks hansalinnu ja üksikuid Liivimaa naaberriike, et need abistaksid Liivimaad. Sel polnud aga muid tulemusi, kui et keiser Ferdinand teeb ainult Rootsi kuningale Gustav Vasale sellekohase ettepaneku, leppides seejuures koguni ka sellega, kui viimane võtab enda peale rahusobituse Vana-Liivimaa ja Venemaa vahel.

Suuremaid tagajärgi tõotas tuua Vana-Liivimaa esindajate abiotsimine Augsburgi riigipäevalt 1559. a. Riigipäeva vürstide kollegium asus kord juba seisukohal, et Moskvasse tuleks läkitada saatkond, kes astuks diplomaatilisi samme Vana-Liivimaa kaitseks. Otse-

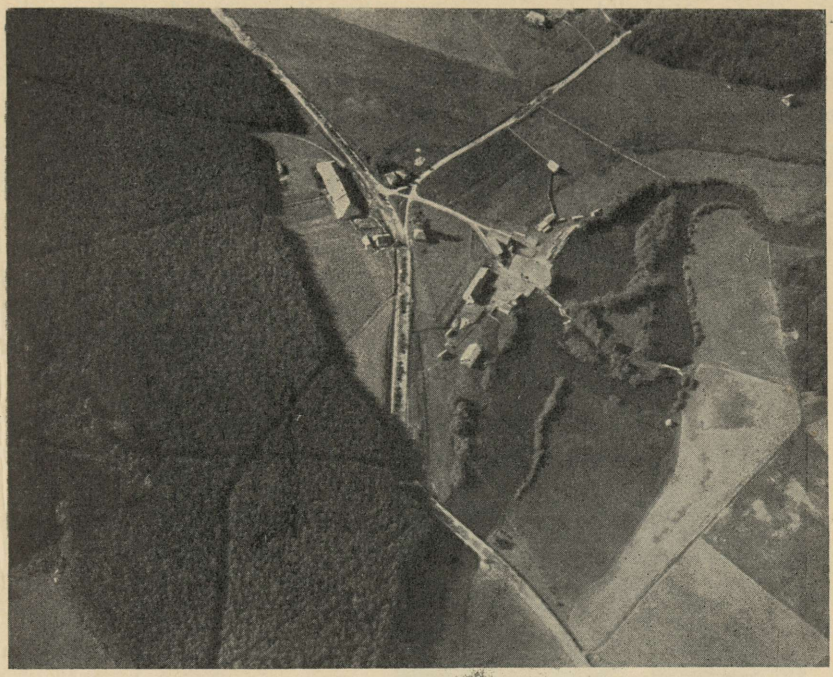

Lennuvaade Tõravere sillale Elva juures, kus toimus lahing 8. oktoobril 1558.

selt pidi Liivimaad abistatama 400 000 kuldnaga Saksa riigi poolt. Hiljemini olid aga kuurvürstid selle vastu, ning Augsburgi riigipäev otsustas Vana-Liivimaale võlgu anda ainult 100 000 kuldnat. Seegi summa pidi välja makstama peale seda, kui vastav komisjon on lähemalt tutvunud Vana-Liivimaa olukorraga. See tingimus muidugi viivitas tunduvalt asja, ja lõppeks variseski Vana-Liivimaa enne kokku, kui ta laenu oleks kätte saanud. Vana-Liivimaa diplomaatilise abistamise küsimuses kujunes riigipäeva lõpul seisukoht, et keiser kirjalikult üles kutsuks Hispaania, Taani, Inglise, Rootsi ja Poola kuningat ning hansalinnu Vana-Liivimaale toetust andma. Keiser saatiski vastavad kirjad välja. Muidugi oli neist kirjadest niisama vähe abi nagu sellestki kirjast, mis keiser saatis kulleriga tsaar Joannile.

Vähe abilootusi oli ka hansalinnade liidult. Oma õitseajal oli Hansa liit mitmel puhul tagajärjekalt oma liikmeid toetanud välisvaenlaste vastu. Ka nüüd ei puudunud liidul arusaamine, et suurenev Vene hädaoht on ähvarduseks mitte ainult Liivimaa linnadele, vaid ka kogu Hansale. Hansaliit oli XVI saj. keskel aga juba tublisti laostunud territoriaalvõimude tugevnemise ja nende iseseisvama majanduspolii-

tika tõttu. Ka olid temas üksikute linnade erihuvid tunduva ülekaalu saanud üldhuvidest. Vana-Liivimaa linnade ja Hansa teiste mõjuvate liikmete vahel oli samuti tekkinud vastuolusid juba XV saj. teisest poolest alates. Nii koondus Novgorodi kaubakontori sulgemise järel suurem osa Läänemere kaudu toimuvast kaubavahetusest Venemaaga Vana-Liivimaa linnadesse. Tallinna, Tartu ja teised linnad ajasid siin Lääne-Hansa suhtes õige kitsarinnalist poliitikat, takistades kaubitsemist mitte ainult võõrastele, vaid ka teiste hansalinnade liikmetele, rikkudes seega hea vahekorra viimastega. Nii juhtuski, et Hansa liit Vana-Liivimaa abistamiseks asus väga tagasihoidlikule seisukohale. Vene hädaohu suurenedes pöördusid Vana-Liivimaa linnad küll korduvalt abiotsimistega hansapäevade poole ja tegid lääne-hansalinnadele mõningaid järeleandmisi transiitkaubanduses. Katsed Venemaa vastu hansapäevadelt saavutada kaubablokaadi vähemalt nende kaupade kohta, mis läksid sõjatarveteks, ei andnud aga esialgu siiski mingeid reaalseid tulemusi. Liivimaa linnade ja Hansa vahekord halvenes veel enam sõja lahtipuhkemise järel. Vallutanud Narva, astusid venelased sealt vahetuisse suhteisse Lääne-Euroopaga. Koguni hansalased ise, peamiselt muidugi vendi linnad, püüavad kasu saada Narva kaudu venelastega kauplemisest. Narva kaubandus saigi suurt hoogu sõja läbi. Sõda tekitas Venes suurenenud tarbe igasuguse sõjavarustise sisseveo alal, see omakorda kajastus Narva kaubanduse elavnemises. Liivimaa linnad, eriti just Tallinna, püüdsid seda kaubandust takistada ja saatsid välja isegi kaaperlaevad, mis Narva minevaid Lüübeki ja teiste linnade laevu kinni pidasid ja nende kaubad konfiskeerisid. See tegi muidugi Liivimaa linnade vahekorra Lääne-Hansaga eriti teravaks. Väikese toetuse olid Liivimaa linnad siiski saanud Lüübekilt, kes Lääne-Hansa linnadest oli rohkem huvitatud kauplemisest Venega. Kuid Tallinna kaaprite tegevuse alates ei olnud hansalinnade toetusest enam juttugi.

Salomon Henning, Kettleri diplomaatiline kaastööline.

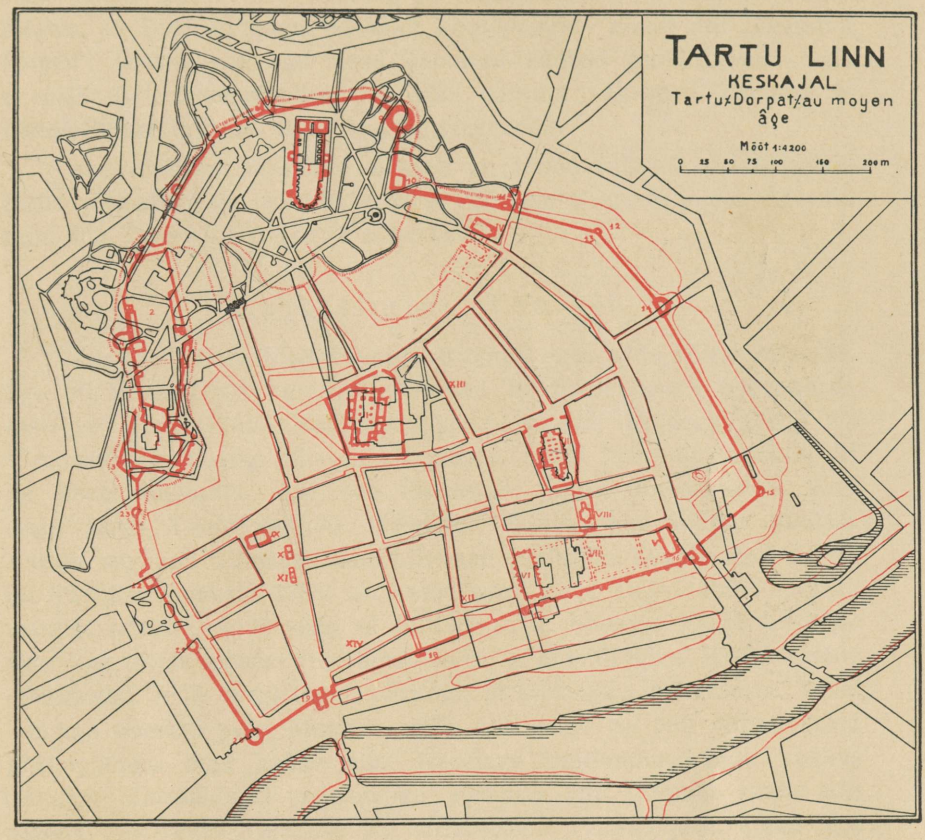

O. Freymuth'i järgi koguteosest „Tartu".

Punasega märgitud keskaegne linna kavatis, mustaga praegused tänavad ja tähtsamad ehitised.

1 — piiskopilinnus u. praeguse tähetorni kohal; 2 — eeslinnus; 3—23 — tornid ja väravad linna ringmüüris; väravaist olid liiklemise mõttes tähtsamaid Riia värav (22) Andrease tänava lõpul (praeguse Barklai platsi läh.) ja Jakobi värav (11), Vene värav (16) Laia tänava lõpul, praeguse Vabadussilla läheduses, mille kaudu toimus ühendus üle jõe asetseva aguliga, Karja värav (19) praeguse Kivisilla lähedal, Toomi värav (6), mille kaudu suundus liiklemine Otepää teele (u. praegusel Vallikraavi — Pepleri tän.)

I — Toomkirik; II — Maarja k.; III Jaani k.; IV — Jakobi k., hiljemini liidetud Katariina kirikuna tsistertslaste nunnakloostriga; V — Pühavaimu k., praeguse linna võimla kohal; VI — dominiiklaste klooster ja M.-Magdaleena kirik, praeguse Uspenski kiriku kohal; VII — frantsisklaste klooster; VIII — Nikolai kirik (venekasutuliste), Rüütli ja Magasini t. vahel; IX — raekoda; X — vaekoda; XI — apteek; XII — Suurgildi maja (praeguse prefektuurimaja kohal); XIII — Väikegildi maja; XIV — mustpeade maja.

1559. aastal sobis küll Tallinna ja Lüübeki vahel kokkulepe selles mõttes, et Tallinna lubas edaspidi konfiskeerida ainult nn. „keelatud kaupu"; missugused aga need keelatud kaubad pidid olema, seda ei määratud lähemalt ära. Nii võis varstigi vahekord Tallinna ja Lääne-Hansa linnade vahel uuesti teravneda.

Vana-Liivimaa juhtivatel meestel ei jäänud välisabi otsides seega muud võimalust, kui pöörduda päris võõraste võimude poole. Arvesse tulid siin Taani, Poola ja Rootsi.

Abiotsimine Taanilt.

Vana-Liivimaa suhted Taaniga ei olnud enne sõda kõige paremad. See oli põhjustatud kuningas Kristian III poolt uuesti päevakorda tõstetud Taanis juba traditsiooniliseks saanud püüdega Harju- ja Virumaad Taani riigi alla tagasi saada. Siiski arvestas Kristian III ka Vene hädaohtu, sest see ähvardas muuta jõuvahekordi Balti mere ääres Taani kahjuks. Kristian III oligi end ordule soodsas suunas seganud viimase Vana-Liivimaa kodusõja likvideerimisse. Nii oli Tartu maapäeval 1558. a. teatud alus loota Taani abile, milleks astutigi samme, kuid seda ei tehtud mitte ühiselt. Tartu piiskopp Hermann tõttas teistest ette, tehes enese ja kapiitli nimel Kristian III-le ettepaneku, mille järgi tema, piiskopi, järeletulijaks pidi saama Taani kuninga noorem poeg Magnus, mille eest tema isa pidi võtma Tartu piiskopkonna oma kaitse alla. Iseseisva saatkonna kaudu hakkas Taaniga läbirääkimisi pidama ka Tallinna linn. Lõpuks saatis kolmanda saatkonna Taanisse ka ordumeister Fürstenberg. Enne aga kui saatkonnad teele asusid, toimus Tallinnas võrdlemisi suure tähtsusega sündmus, mis andis asjale hoopis teise värvingu.

Mõjustatud vahetult peale Tartu alistumist tekkinud masendavast meeleolu langusest, julges Tallinna ordukomtuur Franz von Segenhagen nimetatud alustel Tallinna linnuse omavoliliselt üle anda Saare-Lääne piiskopkonna foogtile, piiskopi vennale Christoph von Münchhausenile. Münchhausen oli juba varemini Tartu maapäeval esinenud agara Taani orientatsiooni pooldajana. Nüüd kuulutas see suurseiklejalikkude kalduvustega mees enda Taani kuninga asemikuks ja Harju-, Viru-, Saare- ja Läänemaa ning neile kuuluvate linnuste, linnade ja losside asehalduriks. Münchhauseni samm oli täiesti omavoliline, kuid ta lootis saada hiljemini kuninga heakskiitmist. Münchhauseni talitusviis suurendas niikuinii suurt demoralisatsiooni Vana-Liivimaal. Ühtlasi tekitas ta liialdatud lootusi Taani abile. Selle mõjul otsustas Harju-Viru rüütelkond saata koos tallinlastega omad saadikud Taani

kuninga juurde. Saatkond volitati pakkuma Kristian III-le teatavat aastamaksu, kui see enda kätte võtaks Vene piiri äärsed kindlused, kaitsedes maad venelaste vastu. Kui kuningas neil tingimustel ei ole valmis abi andma, siis volitati saadikuid sammudeks, mis tegelikult juba tähendaksid Vana-Liivimaa konföderatsiooni lagunemist, nimelt võisid saadikud siis tunnustada Taani kuninga ülemvõimu Tallinna linna, Harju- ja Virumaa üle.

Kristian III. Jakob Binck'i vaselõige 1535. a.

Augustikuus 1558 saabuvad Liivimaa saatkonnad Taani koos Christoph von Münchhauseniga, kes peab eraldi läbirääkimisi kuningaga. Esialgu näis, et läbirääkimised Taaniga omandavadki Vana-Liivimaale soodsa tagajärje. Tekkinud kokkuleppe kava kohaselt oleks Taani tagasi saanud Eestimaa hertsogiriigi samas ulatuses, nagu ta kaks sajandit varemini selle ordule müünud. Vastutasuks pidi Taani toetama ordut Venemaa vastu. Hiljemini tekkis Taani poliitikas pööre. Haigevoodis lamav kuningas läks ettevaatlikumaks ja ühtlasi ka tagasihoidlikumaks Liivimaale pakutava abi suhtes. Seda põhjustasid ka mitmed Taani välispoliitilised raskused. Kuningas lubas nüüd liivimaalasi toetada ainult diplomaatiliselt Venesse saadetava saatkonna näol. Harju-Viru eest aga oli ta valmis andma ainult väiksema summa rahas.

Osalt oli muutus Taani seisukohtades tingitud ka väljavaadetest endale soodsamal teel ja väiksema riisikoga saada tugipunkti Vana-Liivimaal. Nähtavasti juba sel ajal olid Christoph v. Münchhauseniga peetud läbirääkimised andnud selle tulemuse, et Saare-Lääne piiskopp loovutab oma ala kuninga nooremale pojale Magnusele. Kristian III volitas Münchhausenit piiskopiga läbirääkimisi pidama. Piiskopkonna foogti Behri poolehoid sellele kavale otsustati osta raha eest. Järgmisel aastal saigi Christoph v. Münchhauseni vahesobitusel Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonna ühendamine hertsog Magnusele tõsiasjaks. 1546. a. maapäeva kokkulepe keelas Vana-Liivimaa piiskoppidele valida endale koadjuutoreid välisvürstide hulgast ilma teiste maahärrade ja seisuste nõusolekuta. Avalikult võttis Taani kuningas, vahepeal surnud Kristian III järeletulija Frederik II, Saare-Lääne piis-

kopkonna seepärast ainult oma kaitse alla. Vastutasuks pidi kuningale jääma õigus tulevikus nimetada uusi Saare-Lääne piiskoppe, kui piiskopitool vabaneb eelmise piiskopi surmaga või mõnel muul teel. Samal ajal, septembrikuu lõpus (26. sept.) 1559. a. sõlmitud salalepinguga kohustus aga piiskopp kuninga esimese nõudmise korral üle andma terve oma piiskopkonna tema vennale, Holsteini hertsogile Magnusele. Piiskopkonna müügihinnaks oli 30 000 taalrit. Tõelist lepingut Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga vahel peeti saladuses, seni kui avalikkus seati sündinud tõsiasja ette.

Johann v. Münchhauseni äraandliku sammu tõttu suutis Vana-Liivimaa konföderatsiooni alale kinnitada oma kanda võõras võim, ilma et ta tegelikult oleks võtnud endale mingit kohustist maa kaitseks Vene vastu. Saare-Lääne piiskopkonna müümine nõrgendas Vana-Liivimaa vastupanujõudu juba sel teel, et ordumeister edaspidi asjatult pidi ootama oma sõjaväele abikontingente Saare-Lääne piiskopkonnast. Muidugi ei tohi alahinnata ka seda demoraalset mõju, mis Saare-Lääne piiskopi „lipu alt põgenemine" avaldas Vana-Liivimaa seisustele ja maahärradele.

Areneva Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga vahelise kokkuleppe tähtsaimaks reaalseks tulemuseks oli, nagu mainitud, küll see, et abisaamine Taanilt Vana-Liivimaa üldkaitse huvides muutus järjest kahtlasemaks. Taani poliitikas ilmnes suureneval määral püüe kindlustada endale Harju-Viru valdust, mis kergesti oleks viinud sõjani Venemaaga. Hoides Chr. v. Münchhauseni avantüüri tagajärjel enda käes Tallinna linna, katsuti Taani poolt sedagi asjaolu välja mängida ordu vastu. Otsustavaid läbirääkimisi selles suunas pidi arendama Taani saatkond, kes detsembris 1558. a. jõudis Riiga ja kelle ülesandeks oli muu seas hiljemini ka tsaari juures diplomaatiliselt vahele astuda Vana-Liivimaa kasuks. Umbes samal ajal oli Kettler suutnud aga likvideerida Münchhauseni avantüüri Tallinnas ja linnust enda kätte saada.

Tallinna Taani linnusepealikul Üxküllil on raskusi oma palgasõduritega, kellele ta ei suutnud palka maksta. Ordu käskijate läbirääkimised Üxkülliga linnuse tagasiandmise suhtes ei andnud aga tagajärgi. Isiklikult Tallinna jõudnud (peale haavata saamist Elva juures 1558. a. hilissügisel), hakkab aga Kettler linnuse meeskonda enda poole tõmbama. Need lähevadki ordu teenistusse, nii et Üxküll on sunnitud linnust Kettlerile üle andma.

Tallinna linnuse tagasivõtmine ordu poolt tõi teatavaid lahkhelisid läbirääkimistesse Taani saatkonnaga. Kuid ka üldiselt ei sobi mõlemate poolte seisukohad. Fürstenberg oli valmis Taani kasuks loobuma Tallinna linnast, Harju-, Viru- ja Järvamaast tingimusel, kui kuningas selle eest enda peale võtab Vana-Liivimaa kaitse nüüd ja ka tulevikus. Seda sammu oli Fürstenberg valmis astuma Saksa keisri nõusolekul sel juhtumil, kui Taani saatkond Moskvas rahu

ei saa sobitada. Taanlased omalt poolt katsusid võimalikult kõrvale põigelda Vana-Liivimaa üldkaitse kohustisest. Läbirääkimised katkevadki tulemusteta.

Frederik II. Samaaegne vaselõige.

See oli aga suureks löögiks Fürstenbergile, kes oli Vana-Liivimaa juhtivate meeste hulgas üks neist, kes resoluutselt olid esindanud Taani orientatsiooni. Nüüd lõi Fürstenbergi seisukoht kõikuma. Seda kasutas intrigant Gotthard Kettler. Kettler esineb nüüdsest peale mitte ainult ordumeistri koadjuutorina, vaid juba vanameistri kõrval „noore ordumeistrina".

Kettler püüdis seletada, et ta uue tiitli on vastu võtnud ainult orduringide tungival pealekäimisel. See on võimalik, et asjaolu väliselt nii välja kukkuski. Tõeliselt Kettler nähtavasti juba sel ajal käis ringi auahnete kavatsustega, mille täitudes ta pidi saama Vana-Liivimaa pärusvürstkonnana endale. Kettlerit meelitas siin ilmselt Preisi hertsogi Albrechti eeskuju, kes sekulariseeritud ordu aladest oli loonud pärandatava, Poolaga läänivahekorras ja selle kaitse all seisva riigi. Selle Kettleri teotsemise salasihiga tuleb nähtavasti ühendusse viia tema juures juba varakult esinev kalduvus ordule abi otsida Poolast.

Abi taotlemine Poolalt.

Posvoli rahu järel (vt. lk. 634) ja Liivi-Vene sõja esimesel aastal oli hoopis vähe tõenäoline, et Vana-Liivimaal oleks Poolast mingit abi oodata. Poola ja Vana-Liivimaa olid küll liiduses Venemaa vastu, kuid selle liiduse tingimused olid sellised, mis Vana-Liivimaa abistamise sõja korral tegid päris illusoorseks. Sellest hoolimata tehti liivimaalaste poolt katseid Poolalt abi saada. Eriti agar oli peapiiskopp Wilhelm, kelle poolt 1558. a. läks Poolasse saatkond. See sai aga

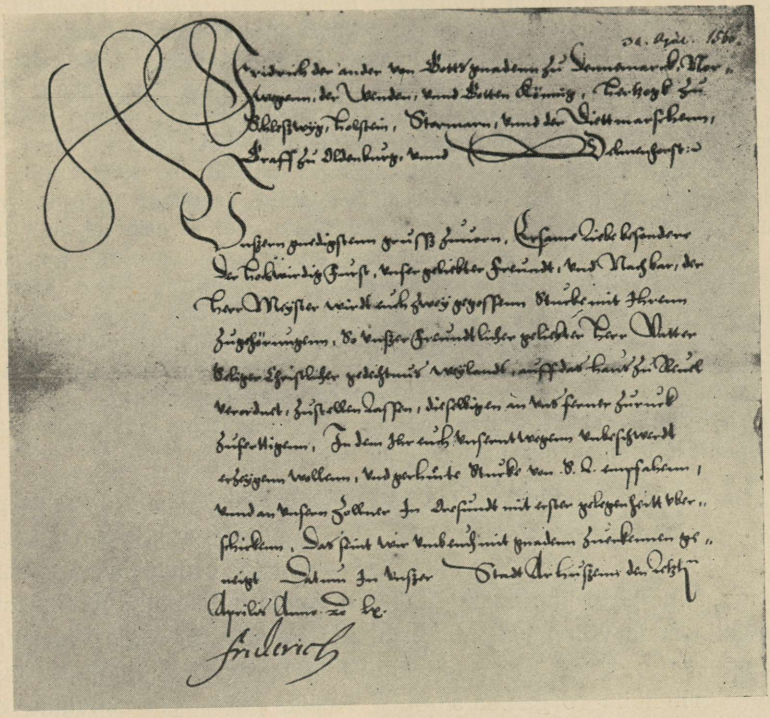

Taani kuninga Frederik II kiri Tallinna raele. Tahab saada tagasi kaks kahurit, mida ta isa (Kristian III) andnud Tallinna linnusele. Ordumeister annab kahurid linnale, kes nad Öresundi toimetagu. Antud Aarhusis 30. apr. 1560. Kuninga allkiri.

kuningas Sigismund Augustilt soovituse Venemaaga rahu teha; tema ise olevat takistatud ähvardava hädaohuga Türgi poolt ja rahuga Venemaaga. Järgnevad Wilhelmi läbirääkimised Poolaga, muu seas ka tema venna, Preisi hertsogi Albrechti, vahetalitusel, annavad tagajärjeks ainult selle, et Sigismund August oma saadikute kaudu tsaarile soovitab Vana-Liivimaaga rahu teha.

Kõigist äpardustest hoolimata kavatseb Wilhelm saata detsembris 1558. a. uue saatkonna Poolasse, mis omaks laialdasi volitusi nii ordumeistrilt kui ka peapiiskopilt. Aga asi saab alles siis hoogu, kui Kettler suudab enda upitada Posvoli rahust saadik Poola vastu ikkagi veel kibestunud Fürstenbergi kõrvale. Et sündmuste arenguga vahetult kokkupuutes olla ja selleks, et Poolale lähenemine toimuks just tema isiku kaudu, ruttab Kettler isiklikult Sigismund Augusti juurde, kuid suuremaid tagajärgi ei näi seegi samm andvat. Kettleri isiklikud läbirääkimised kunin-

gaga ei näi aga andvat tagajärgi. Poola-Leedu koguni pikendab juba olemasolevat vaherahu Venemaaga. Nüüd muutuvad juba olude sunnil liivimaalased endisest järeleandlikumaks. Kuulda saades, et Taani saadikute sobituskatse Moskvas on äpardumas, läheb ka vana Fürstenberg lõpuks üle nende kilda, kes Poolast hakkavad Vana-Liivimaale otsima päästmist. Peapiiskopp volitab uut Poolasse saadetud saatkonda juba kuningale pakkuma kindlat aastamaksu, ja kui kuningas abiandmise tingimuseks seab peapiiskopkonna täieliku alistumise, siis pidid saadikud sellegagi nõustuma. Esialgu aga sellist pakkumist kuningale veel ei esitatud, sest taheti ära oodata ka Kettleri saabumist, kes oli läinud Augsburgi riigipäevalt abi otsima. Vahepeal oli üks mõjukamatest meestest, Vilno kastellaan Nikolaus Radzivill, peapiiskopi saadikuile Poola-Leedu poolt antava abi esimeseks eeltingimuseks seadnud Riia linna üleandmise Poola kuningale. Riialastes tõuseb selle nõude teatavaks saamisel suur meelepaha, ja see mõjub jahutavalt ka peapiiskopi Poola-sõbralikkusse. Ta on nüüd nõus Poolale maksma ainult aastamaksu ja neile panditama või mõneks ajaks üle andma mõningaid peapiiskopkonna linnuseid.

Umbes samasugusel alusel arenevad läbirääkimised, mida peab 1558. a. sügisel ordumeister Kettler tagajärjetult Saksamaa-reisult tagasi jõudes Vilnos. Sigismund August ja ordumeister sõlmivad lepingu, mille järgi kuningas võtab ordu enda kaitse alla. Et Sigismund Augustile anda võimalust mööda hiilida Poola-Vene rahu rikkumisest, määratakse, et ordut ei abistata kui liitlast, vaid kui Poola kuningale alluvat riiklikku organisatsiooni. Tasuks abi eest loovutas ordu (31. augustil 1559) pandina Sigismund Augustile rea piiriäärseid alasid Rezekne, Ludza, Serpilsi (Selburgi) ja Bauska linnusega. Ordule jäi õigus sõja lõppedes neid linnuseid 600 000 kuldna eest tagasi saada. Samalaadiline leping sõlmiti ka Poola kuninga ja Riia peapiiskopi vahel (15. sept. 1559). 100 000-kuldnase lunasumma tasumisel võis peapiiskopp tagasi osta poolakatele pandina üleantavad tähtsamad linnused Vilaka (Marienhausen), Koknese, Lielvarde (Lennevarden), Lubana ja Berzaune (Bersohn).

Vilno lepingutega oli astutud esimene samm Poolast abisaamise alal. Sigismund Augusti vastutulek ei olnud seejuures saadud sugugi ilma omakasupüüdlikkude arvestusteta. Arvatavasti oli Kettler Vilnos kuningale mõista andnud, et Vana-Liivimaa sekulariseerimise korral end Poola ülemvalitsuse alla anda võib samul tingimusil kui Preisi. Et nüüd Vana-Liivimaad kergemini alistada, püüdis Sigismund August oma abiandmisega viivitada nii palju kui võimalik. Mida täbaramasse olukorda Vana-Liivimaa sattus, seda paremad võimalused olid Poolal. Nii jättiski Sigismund August lahtiseks tähtaja, millal poolakad lubatud linnused tegelikult okupeerima pidid.

Kuigi nüüd Vilno lepingutega kindlustatud Poola abi oli veel

väga ebamäärane, andis see siiski hoogu Poola orientatsiooni edasiarengule Vana-Liivimaal. Vastukaaluks Kettlerile tegi Fürstenberg omalt poolt küll meeleheitlikke katseid Taanist abi saada ja suurendada endisega võrreldes veelgi oma lubadusi. Kuid poolameelse orientatsiooni võidulepääs Vana-Liivimaal tegi Frederik II veelgi külmemaks siinse maa üldkaitse küsimuses kui varemini. Läbirääkimised Fürstenbergi ja Venest tagasi pöördunud Taani saatkonna vahel lõppesid viljatult.

Abiotsimised välisriikidelt olid 1559. a. suveks lõppenud sellega, et üks neist — Taani — oli okupeerimas sõjaliselt kõige vähem ähvardatud Vana-Liivimaa osi, ilma et ta oleks võtnud endale vähimatki kohustist maa üldkaitseks; teine — Poola — oli küll deklareerinud oma valmisolekut appitulemiseks, kuid oli täitsa lahtiseks jätnud appituleku aja ja muud lähemad tingimused. Kõigest hoolimata võib aga sellegi tagajärjel Vana-Liivimaal märgata tunduvat meeleolu tõusu. See tõus avaldub kõigepealt sõjavalmistustes, millega vastu astuti lõppevale vaherahule.

Sigismund II August. Lucas Kranachi maali järgi.

Vastupanu organiseerimine venelastele. Sõjategevuse jätkumine.

Vaherahu lubamine Vana-Liivimaale ei olnud Moskva poolt sugugi tõlgitsetav suurenenud rahusooviga. Venelastel läks vaherahu tarvis ainult selleks, et vahepeal tatarlastega oma arveid õiendada. Sellest oldi teadlik ka Vana-Liivimaal ning kaheldi koguni, kas maksab niisuguses olukorras vaherahu tehagi. Ka vaherahu kestel venelaste poolt esitatavad tingimused ei olnud seesugused, mis oleksid võimaldanud rahu sõlmimist. Tsaar ei olnud nõus oma vallutustest „musta karvagi“ tagasi andma. Ta nõudis sellele veel lisaks Vana-Liivimaa tähtsamate linnuste väljaandmist ja lubas armulikult selle eest Vana-Liivimaa valitsejaid surmani jääda neile kuuluvate alade valdajateks.

Sõja jätkumine oli liivimaalastele siis päevselge. Maapäeval 1559. a. suvel Riias kõneldi juba võimalusest enne vaherahu lõppu Venele pealetungiks. Küsimus jäeti siiski esialgu veel lahtiseks. Igatahes võeti aga maapäeval vastu otsus, mille põhjal juba 20. augustiks ordumeistri ja peapiiskopi väed pidid koonduma. Ordumeister ja peapiiskopp pidid kumbki eraldi oma väekontingentide eesotsas olema, kuid ühiselt teotsema.

Gotthard Kettler. Kaasaegse maali järgi.

Väe kõvendamiseks pidi iga aadlimees igalt kolmelt talult andma täisvarustisega ratsa- või jalasõduri. Kaunis ägeda vaidluse järel Riia linna esindajate ja peapiiskopi vahel lepiti maapäeval kokku ka üldise kontributsiooni asjus, mis kõigilt Vana-Liivimaa aladelt pidi võetama sõjapidamise jätkamiseks. Maks oli muidugi sõjast kurnatud maale väga raske. Aadel pidi maksma igalt talult 2 marka, iga taluperemees enese eest aga ühe marga, perenaise eest pool marka ja igalt kodakondselt, kes üle 12 aasta vana, 1 veeringu. Üksjalad pidid maksma pool marka, maatamehed ühe veeringu. Mõisavalitsejad pidid maksma ühe kümnendiku oma aastatuludest, linnade ja alevikkude elanikud ühe marga hingelt ja kinnisvaradelt kaks marka iga tuhande pealt. Hoolimata sellest, et maks oli erakordselt raske, laekub see siiski palju paremini kui endine erakorraline kontributsioon. Igal pool tundub suuremat arusaamist seisukorra tõsidusest.

Üldine kontributsioon kergendas küll märksa Vana-Liivimaa maahärrade rahanduslikku seisukorda, ei kõrvaldanud aga lõplikult kõiki raskusi. Suudetakse siiski ära hoida suuremaid palgasõdurite vallandamisi ja võidakse isegi juurde palgata väiksemaid uusi väeosi.

Suve lõpul koonduvad Vana-Liivimaa väed Kettleri juhatusel Valgast lõuna poole, Trikatasse, ja peapiiskopkonna koadjuutor Christophi juhatusel Smiltenesse. Sõjavägede eesmärgiks on Tartu tagasivõtmine, mis Kettleril oli jäänud eelmisel aastal teostamata.

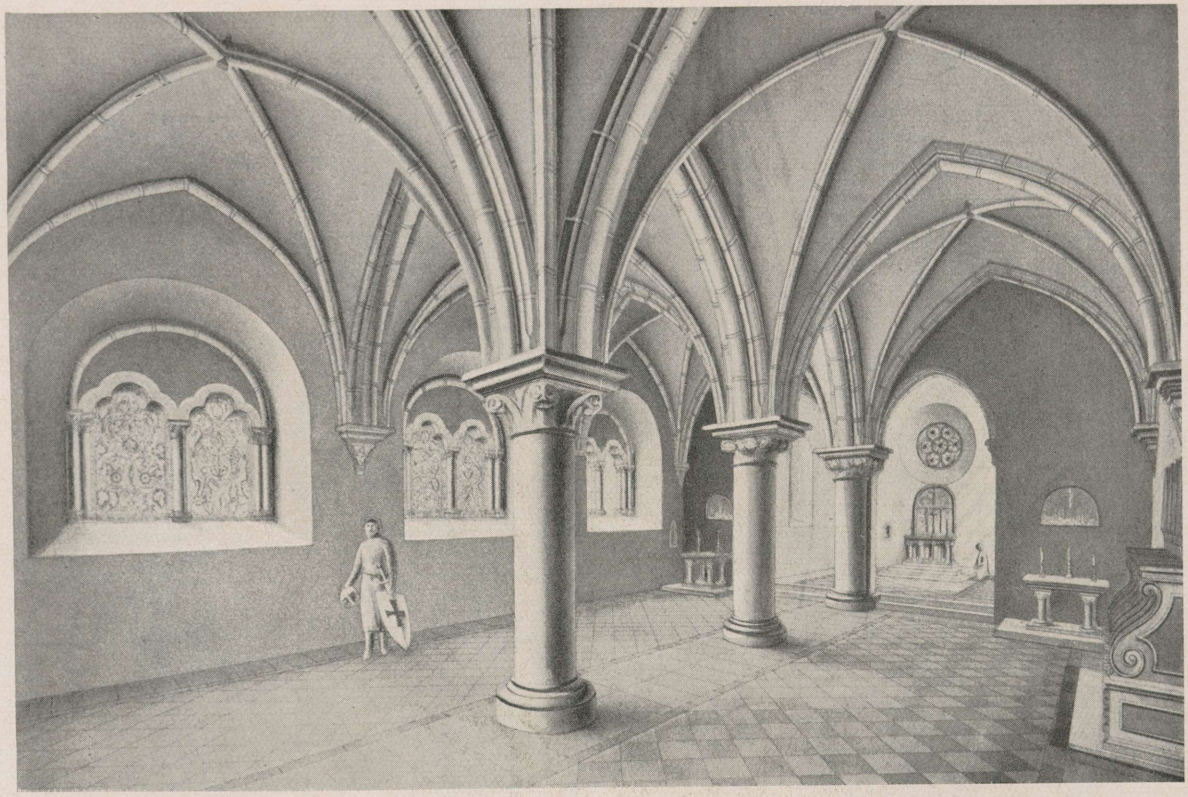

R. Guleke rekonstruktsioon.

Viljandi linnuse lossikabeli sisevaade.

Oktoobri keskel 1559. a. algavad väed rünnakut ja tungivad, rikkudes vaherahu, venelaste poolt okupeeritud aladele. Suurem kokkupõrge venelastega on Nõo juures, kus venelased lüüa saavad. Liivimaalaste edu oli venelastele seda ähvardavam, et tsaaril kestsid raskused Krimmi tatarlastega, kellega liivimaalastelgi õnnestus kontakti astuda. Põhjatute teede pärast jne. oli venelastel raske koondada Vana-Liivimaa vastu tarvilikke abivägesid.

19. novembril jõuab Vana-Liivimaa vägi Tartu alla. Liivimaalastel on esialgu lootust Tartut vallutada. Linnas olijad märkavad aga varsti, et Vana-Liivimaa väel puuduvad vajalikul määral kahurid piiramiseks. Saadud veel abiks 1000-mehelise vene väesalga, otsustatakse vastu panna. Liivimaa väejuhatuses aga tekkisid teravad lahkhelid. Hertsog Christoph soovitas linna piirata, kuid lõpuks viis Kettler siiski läbi oma vastupidise seisukoha, mis võis olla tingitud moonastusraskustest laastatud Tartu ümbruses.

Kettler suundus nüüd oma väega Laiuse alla, mida kaitses 400-meheline vene garnisonivägi. Linnuse meeskond pani vapralt vastu mitmekordsetele tormijooksudele, ka veel siis, kui vaenlased olid linnuse müüri lasknud mitme sülla laiuse avause. Kaotanud surnutena üle neljasaja mehe, taganeb Kettler „häbistaval kombel" 1559. a. lõpul Laiuse alt Põltsamaale. Siin ootab ta asjatult, et peapiiskopkonna meeskond varemini antud lubaduse kohaselt temaga liituks. Peapiiskopkonnas kardeti venelaste sissetungi ja hoiti sellepärast oma väge oma alade kaitseks. Niisuguses seisukorras otsustab Kettler orduväge laiali paigutada mitmesugustesse linnustesse, sest pikemat aega palgata jäänud palgasõdurite meeleolu on väga ärev.

Liivimaalaste suurte lootustega alatud pealetung jäi nii tagajärjetuks, ja Kettler pöördus tagasi väiksemaid jõupingutusi nõudvale defensiivsele taktikale. Juba varematest aegadest oli aga küllaltki kogemusi, et see taktika pole maa kaitseks venelaste vastu küllaldane.

Vahepeal on venelased Liivimaa vastu koondanud suuremaid vägesid. Juba detsembris 1559. a. võtavad venelased ette rüüsteretke Alulinna ja Vilaka aladele. Uuel aastal tihenevad rüüsteretked ja ulatuvad juba Trikata, Rauna, Cesvaine, Smiltene, Põltsamaa ja Härgmäe aladeni. Järgmisel kuul saab venelaste rüüstamise all kannatada Ruhja, Helme, Tarvastu ja Viljandi ümbrus.

Rüüsteretkede kõrval püüavad venelased lühikest aega enne kevadist teedelagunemist kasutada ka vallutussõjaks. Neil lähebki korda mõnepäevase piiramise järel alistada Alulinna ordulinnust, mis Tartu ja Narva kõrval oli tugevamaid linnuseid Vana-Liivimaa idapiiril. Alulinna vallutamine oli strateegiliselt suure tähtsusega ja mõjus see-

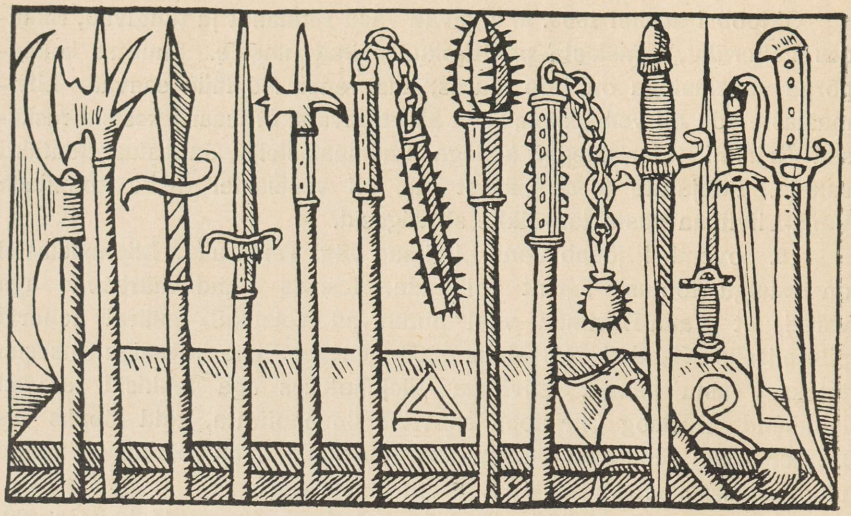

Relvi XVI saj. Olaus Magni järgi.

tõttu õieti rusuvalt Vana-Liivimaa kaitsjate meeleolule. Kuigi venelased varsti peale Alulinna vallutamist oma peajõud tõmbavad tagasi Pihkvasse, on liivimaalaste seisukord siiski väga raske. Palju senipuutumatuid alasid on venelaste poolt rüüstatud. Maa ei suuda neidki palgasõdureid ülal pidada, mis varemini palgatud; sõdurite hulgas valitseb alatoitluse ja palga mittesaamise tõttu rahutus. Poolakad hakkasid alles 1559. aasta lõpus Vilno lepingute järgi loovutatud linnuseid omalt poolt mehitama, kuid neist pole maa kaitsemisel kasu, sest meeste sõdimistahtega on üsna halb lugu.

Juba 1559. a. teisel poolel oli toimunud ordumeistrite vahetus. Kettler oli Leeduga 31. augustil kokku leppinud, et abistamise eest osa Kesk-Väina jõel asetsevaid ordulosse antakse Leedule, osa tähtsaid ordulosse Latgales ja osalt ka Kuramaal aga panditatakse. Võnnu koosolekul septembrikuus suutis Kettler viia Fürstenbergi ordumeistri ametist loobumisele, sest ainult sel juhul nõustuvat Poola kuningas maad abistama. See oli õige, kuid Kettler oli ise selle eeltingimuse lepingusse toimetanud. Fürstenberg sunniti loobuma, sest Kettleri-meelne partei oli nüüd mõõtuandvamate ordukäskijate keskel enamuses. Nagu harilikult vanaduse tõttu ametist loobunud ordumeistrid, pidi ka Fürstenberg saama eluaegseks kasutamiseks mõned maa-alad. Nendeks olid kõige pealt Tarvastu ja Helme.

Suuri segadusi sünnitab ka hertsog Magnuse ilmumine Saaremaale aprillikuus 1560. Magnus nägi varsti, et ordu ei suhtu kuigi heasoovlikult tema siiatuleku eesmärgisse — üle võtta Saare-Lääne

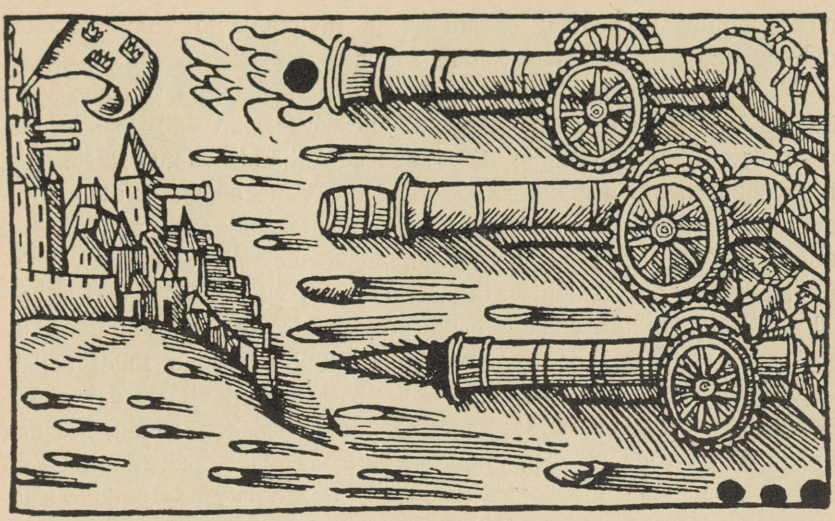

Linnuse tulistamine kahureist XVI saj. Olaus Magni järgi.

piiskopkond Johann v. Münchhausenilt. Ordumeistril oli koguni kavatsus Kuressaare linnust vallutada, enne kui hertsog Magnus seda omandada suudab. Magnus ei hoolinud heade suhete säilitamisest orduga ja võttis oma teenistusse palju mässulisi ordu palgasõdureid. Ühtlasi vangistas ta Maasilinna ordufoogti, ilmse kavatsusega laiendada seega oma võimu tervele Saaremaale, ka sealsetele ordualadele.

Venelased Lõuna-Eestis. Oomuli lahing. Viljandi langemine (1560).

Kuna liivimaalaste pool palju aega kulutati vastastikusteks nägelemisteks, valmistas tsaar täie energiaga uut vallutusretke. Vana-Liivimaa küsimus omandab ikka enam rahvusvahelise ulatuse, ja seepärast otsustas tsaar edaspidistest poliitilistest komplikatsioonidest tugeva sõjalise löögiga ette jõuda. Veebruaris 1560 määrati Vana-Liivimaa vastu teotsevatele Vene vägedele uued juhid: Andrei Kurbski ja Daniil Adašev. Vägede ülesandeks seati nähtavasti kõigepealt Lõuna-Eesti osade vallutamine, millele pidi järgnema Põhja-Eesti. Juba aprillikuus 1560 valmistasid venelased vallutusretke lõuna pool Härgmäe ja Helme ümbrusse, põhja pool Harju- ja Järvamaale, kusjuures eriliselt rüüstatakse just Viljandi ja Paide ümbrust. Viligi niidetakse põldudel maha. Nende rüüsteretkedega tahetakse ilmsesti ette valmistada Paide ja Viljandi vallutamist. Liivimaalased ei suuda, nagu tavaliselt, takistada kiirete rüüstesalkade tegevust. Ainult Uuemõisa

juures toimub Harjumaal rüüstajate ja liivimaalaste vahel väiksem kokkupõrge, milles viimased lüüa saavad.

Maikuus algas päris sõjategevus. Üle 40 000 mehe suurune Vene vägi, enamikus ratsaväelased, rikkalikult varustatud väli- ja piiramiskahuritega, liigub põhja poolt Võrtsjärve Viljandi vastu. Edela pool liigub samas suunas teine, 12 000-meheline Vene sõjavägi, et ära lõigata Viljandis asuva Fürstenbergi ühendusteid läänesuunas. Sellegi hoobi vastuvõtmiseks oli Vana-Liivimaa võrdlemisi vähe ette valmistatud. Ühelt poolt oli suuri rahalisi takistusi, mis raskeks tegi palgasõdurite ülalpidamise. Ordumõisade panditamise teel ja mõninga väiksema välislaenu kaudu saadakse kokku küll paarsada tuhat taalrit. Ka Poola sõjalise abiga oli raskusi, linnustest võeti viimased kasutusvõimelised meeskonnad, mis asendati poola meeskondadega, kes aga ei suutnud oma alasid venelaste eest kaitseda, vaid omalt pooltki veel rüüstasid. Liivimaa linnustesse paigutatavate poola meeskondade sõjaliselt vähesest kõlblikkusest oli juttu juba eespool. Sigismund August tõrkus liivimaalastele lubatud üldist sõjalist toetust andmast enne Poola ja Vene rahu lõppu. Lõpuks nõudsid poolakad kõikide Vene piiril asuvate Vana-Liivimaa linnuste üleandmist põhjendusega, et liivimaalased neid niikuinii ei suuda kaitseda. Vana-Liivimaa maahärrad ongi sunnitud järele andma.

Nii jääb Vana-Liivimaa kaitse pearaskus ikkagi kohalikkude vägede kanda. Kettler valib jällegi maa kaitseks ettevaatliku, passiivse sõjapidamisviisi. Fürstenberg, kes seisukohta nähtavasti selgemini hindas, avaldas rahulolematust Kettleri sellise loiduse vastu. Kuigi Kettleri tegevus tekitas ärevust ka nooremate ordujuhtide hulgas, jäi esimene siiski oma defensiivse sõjapidamisviisi juurde, mis juba oma iseloomult ei suutnud takistada Vana-Liivimaa aineliste jõudude järk-järgulist hävitamist Vene poolt ja Vana-Liivimaa ainelist vallutamist. Ainuke suurem katse venelasi nende vallutusretkil takistada oli 1560. a. ordumarssal Philipp Schall v. Bell'i eestvõtul.

Kuuldes, et venelaste salgad on Härgmäe ümbruses rüüstamas, otsustab ordumarssal 2. augustil neile vastu astuda. Maamarssali teades pidi väesalk, millele ta Härgmäe juures kallale tungis, olema umbes samasuurune kui temagi juhatusel olev vägi, s. o. umbes 300—500 ratsaväelast. Tegelikult oli aga Vene vägi tervelt 12 000-meheline, vürst Barbatini juhatusel Viljandile lõuna poolt lähenev armee. Venelastel on head ümbruskonda tundvad teejuhid. Neil läheb korda kerge vaevaga liivimaalasi Oomuli juures ümber piirata. Ainult vähesed pääsevad surmast või vangistusest.

Härgmäe lahing oli üks verisemaid ja suuremaid Vene-Liivi sõja välilahinguid; selle järelmõjusid suurendas veel see asjaolu, et siin

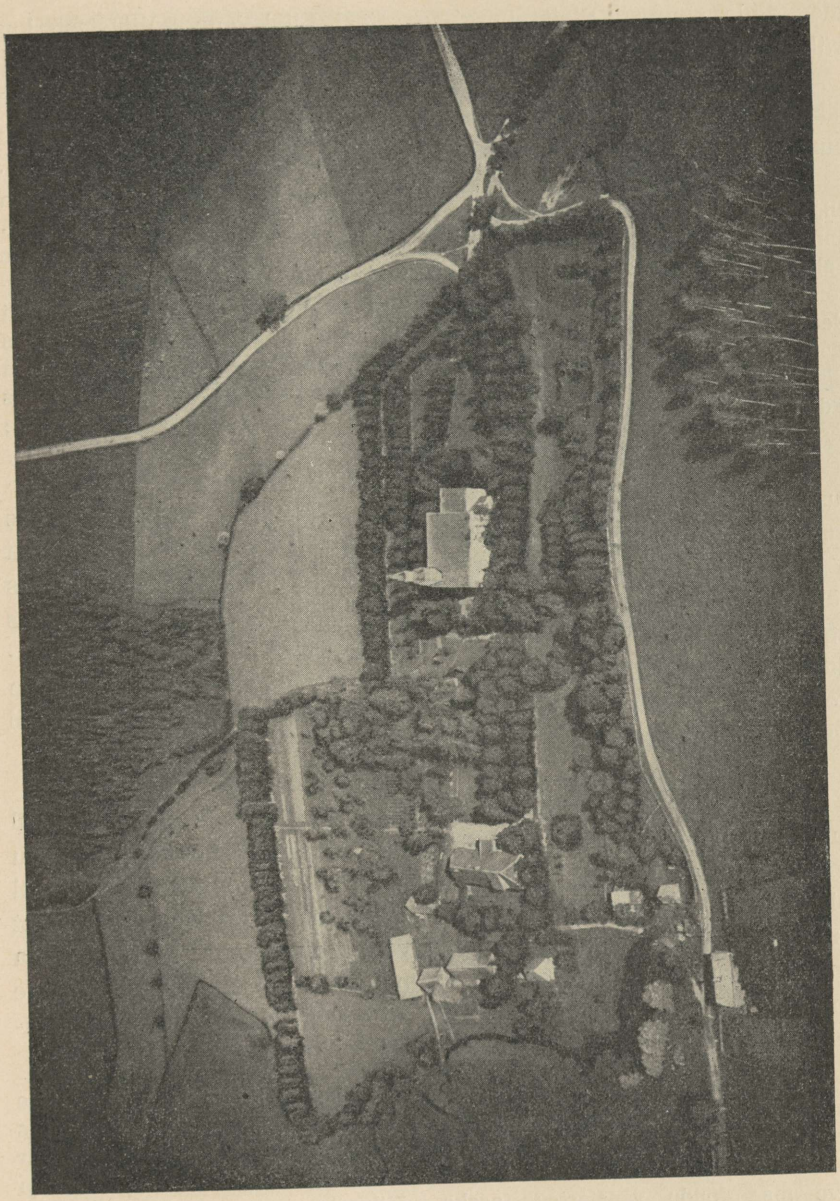

Lennuvaade Helme ümbrusele.

maamarssaliga eesotsas sai surma või langes vangi suur osa orduväekäskijatest. Vene-Liivi sõjale, nagu ka hilisematele sõdadele XVI sajandi teisel poolel siinsel alal, on üldiselt ilmeline välilahingute nappus; toimuvad rohkem vaid osalised kokkupõrked, kuna peasõna jääb öelda rüüsteretkedel ja linnuste piiramisel. Selles mõttes erineb kõnes-

olev sõda suuresti Plettenbergi-aegsetest Liivi-Vene võitlustest, kus välilahingud omasid otsustavat tähtsust.

Hoolimata saadud raskest hoobist, oli liivimaalastel Härgmäe lahingust siiski ka mõnevõrra kasu: saavutati kokkulepe hertsog Magnusega Pärnus, kellega ordumeistril vahekord oli õige teravaks läinud.

Hertsog Magnus, noor, kergemeelne ja väheste kogemustega nagu ta oli, tahtis end taanimeelse ringkonna toetusel peremeheks upitada Tallinnas, Harjus, Virus ja Järvas. Ta asus kõigepealt läbirääkimistesse Tallinna piiskopi Mauritius Wrangeliga ja ostiski sellelt Tallinna piiskopkonna õigused. Ordule pidi see samm juba üldpoliitilisest seisukohast olema vastumeelne. Veel tunduvamalt olid ordu huvid riivatud, kui Magnus 9200 marga eest ostis kohalikult toompraostilt, Ulrich Behrilt, Kuramaa piiskopkonna. Taotelles Põhja-Eesti enesele alistamist, nõudis Magnus ordult ka Padise kloostrit ja Pärnut; Lihula linnuse vallutas üks Magnuse käsutuses olev väesalk vägivaldselt.

Sõda Magnuse ja ordu vahel oli seega ilmsesti puhkemas. Magnuse väed rüüstasid Pärnu ümbruskonda, vallutasid Harjus ja Järvas linnuseid ja mõisu. Peapiiskopi koadjuutori Christophi katsed ordut ja Magnust lepitada põrkasid viimase suurte nõudmiste vastu. Alles Härgmäe lahingu mõjul, mis Vene hädaohtu mõlemale poolele selgeks tegi, jõutakse Pärnus kokkuleppele. Magnus loobub oma pretensioonidest Põhja-Eestile, mille vastu aga ordu loovutab temale Padise kloostri ja tunnistab ta teatud reservatsiooniga Tallinna piiskopi õiguste valdajaks.

Härgmäe alt liikus Barbatini vägi Viljandi alla, kohates seal Kurbski juhatusel olevat peaväge. Kettleri katse koondada Võnnu ümbrusse enda, hertsog Magnuse ja Poola väe kontingente Viljandi abistamiseks ei õnnestu. Magnus ja poolakad hoiduvad võitlusest venelastega, kes sel kombel saavad vaba voli Viljandi piiramiseks ja sealt rüüsteretkede ettevõtmiseks, mis Eesti alal ulatuvad Saarde kihelkonnani ja Läti alal Suntažini (Sunzel). Abi ärajäämine määras ka Viljandi saatuse.

Viljandi ordulinnus oli Vana-Liivimaal üks tugevamaid. Juba tema looduslik asend oli eriliselt soodus. Viljandil on Vana-Liivimaa kaitses Vene sissetungijate vastu XV saj. lõpp-aastakümnetest peale olnud suur tähtsus. Kui ordumeister Wolthus von Herse püüdis koondada ordu ja terve maa jõudu venelastevastaseks võitluseks, katsus ta Viljandit teha ordu residentsiks ja keskendada ordu jõudu Lõuna-Eesti alale. Ka Helme kui vägede koondamispunkt oli korduvalt suurt osa mänginud Plettenbergi aegu.

Sellesse piirkonda püüdis kontsentreerida oma jõudu 1558. a. jaanuarikuus ka Fürstenberg. Et Viljandi linnuses oli küllaldasel määral kahureid ja sõjavarustist, oli ta suuteline pikemaks vastupanuks. Kui venelased piiramist alustasid ja süütepommidega laskma hakkasid, läksid küll

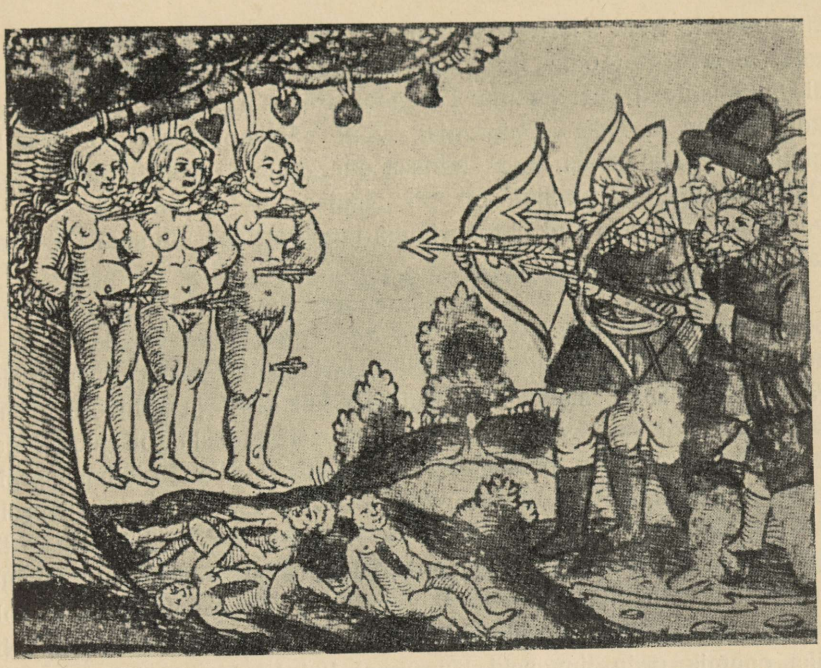

Venelaste julmusi Liivimaal, nagu neid kujutab 1561. a. Nürnbergis Georg Kreydleini juures ilmunud lendleht-„ajaleht": Sehr grewliche, erschröckliche, vorvnerhörte, warhafftige Newe zeittung, was für grausame Tyranney der Moscouiter, an den Gefangenen, hinweggefürten Christen auss Lyfland ... begehet ... Beyneben angezeygt, in was grosser fahr vnd not die Lyflender stecken. Allen Christen zur warnung, vnd besserung ihres Sündtlichen lebens, auss Lyfland geschriben, vnd in Druck verfertiget. (= Väga kole, hirmuäratav, ennekuuldamatu, tõepärane uudisteade moskoviitlaste julmast vägivallast Liivimaalt vangiviidud ristiinimeste kallal ... Selle juures näidatud, kui suures hädaohus ja viletsuses liivimaalased on. Kõigile ristiinimestele hoiatuseks ja nende patuse elu paranduseks, Liivimaalt kirjutatud ja trükki pandud.)

põlema linna majad, kuid linnusele ei tekitanud pommitamine kuigi suurt kahju. Fürstenberg palus abi Kettlerilt, kuid asjatult. Poolakate väeosad polnud üldse nõus appi tulema, ja Kettleril polnud mehi, pealegi olid teed vaenlase poolt suletud, ja kui Kettler tahtiski liikuda, sattus ta Riia ja Võnnu vahel vaenlaste tõkkele ja pidi uuesti pöörduma Dünamündesse. Viljandi linnuses toimus aga palgasõdurite mäss, kes ägedalt nõudsid saamata palga väljamaksmist. 20. augustil vangistasid nad Fürstenbergi ja riisusid ta paljaks. Linnus alistus venelastele. 21. augustil viidi Fürstenberg Moskvasse. Palgasõdurid, kes olid kiirendanud linnuse üleandmist, võisid vabalt lahkuda.

Peale orduvägede lüüasaamist Oomuli juures, eriti aga peale Viljandi langemist, võisid venelased vabalt laias sõõris arendada oma

rüüsteretki. Neid sooritati Võnnuni, Pärnuni, Läänemaale, kusjuures mitmed selle piirkonna linnustest langesid venelaste kätte. Ordulossidest alistuvad vastupanuta Tarvastu, Põltsamaa ja Ruhja. Kardeti koguni Riia ja Tallinna piiramist. Vene võiduhoole sai aga tõsiseks piduriks Paide linnus, mida kaitses energiline ja vahva Jaspar von Oldenbockum. Kaitsemine oli nii tagajärjekas ja hästi juhitud, et venelased olid sunnitud oktoobrikuus tagajärgi saavutamata Paide alt lahkuma.

Pealetulev talv ja osalt ka sündmused mujal — Krimmi tatarlaste pealetung Venele ja näljahäda 1560/61 — sunnivad venelasi tagasihoidlikkusele. Tahes-tahtmata pidi tsaari sõjategevuse programmist vähemalt seekord esialgu välja jääma Eesti kesk- ja põhjaosade vallutamine. Ent kui Vene sellele võis uuesti mõelda, oli juba hilja: Rootsi võim oli juba kindunud Põhja-Eestis, ja Vana-Liivimaa probleemi lahendamine oli muutunud veel enam rahvusvaheliseks probleemiks kui varemini. Murenemise protsess Vana-Liivimaal kestis aga endise hooga. Olgugi et poolakad polnud tõeliselt osa võtnud maa kaitsest, andis Kettler veel enne aasta lõppu neile Võnnu, Volmari ja teised linnused, ajutiselt oli Poola garnison Tallinnaski. Nii läks enamik ordu linnuseid Kuramaal kui ka Vana-Liivimaa keskosades poolakate kätte. See kõik viis Liivimaa tähtsamat võimu — ordut — ikka enam ja enam lõpule lähemale.

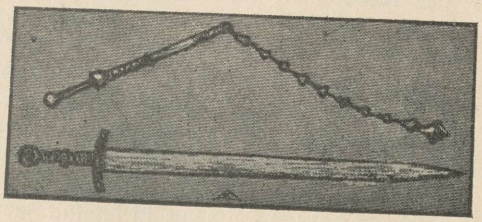

Venelaste relvi XVI saj. — mõõk ja piitsataoline löögiriist. Helsingi Sõjamuuseumi kogudest A. Karimo järgi.

XXXIII. Vana-Liivimaa konföderatsiooni lõpp.

Ordu lagunemisprotsess näis selge olevat ka Kettlerile ja tema poolehoidjaile. Juba 5. aprillil 1560 oli ta kokku leppinud ordukäskijatega, mis ei lase kahelda tema lõpp-eesmärkides ja mille puhul selgesti väljendatakse ordu sekulariseerimise ja maajagamise mõte. Et saada liitu Moskva vastu, võidi maid Poolale üle anda. Ordukäskijad pidid seejuures saama ka oma osa linnuste ja inimeste näol. Järelikult olid leidnud väljenduse juba 1560. a. esimesel poolel need mõtted, mis 1561. a. sügisel teostusid. On enam kui selge, et valmistati teed Poola alla üleminekuks ja Kettleri pärushertsogiriigiks.

Tõsioludele 1560. a. lõpul silma vaadates peabki tunnistama, et Vana-Liivimaa oli tõeliselt surmale suikumas. Saare-Läänemaa kuulus hertsog Magnusele, enamik ordu enese linnustest, nende hulgas tähtsamaidki peale Paide ja Tallinna, olid võõraste võimuses. Venelaste retkede soikumine jättis küll mõnevõrra aega liivimaalastele hinge tagasitõmbamiseks. Kuid kas oleks suudetud pidurdada lagunemisprotsessi? Selles tuleb kahelda. Vana-Liivimaa riiklik ja ühiskondlik organism oli juba sõja alul pehastunud, ja see pehastumisprotsess oli sõja tegevuse ajal aina suurenenud. Nüüd tulid ju lisaks veel teised asjaolud: maa oli rüüstatud ja selle moraalne ja materiaalne kandejõud oli äärmiselt langenud. Sõda ja riikliku organismi elustamine nõudis aga sääraseid jõutagavarasid, mida maal polnud enam anda. Linnad ja lausmaa olid vaesunud, transiitkaubandus seismas ja paljudes kohtades põllud söötis. Puudusid moraalsed ning eriti ka materiaalsed vahendid vajaliku sõjajõu ülalpidamiseks. Ordumeister oli sunnitud lahti laskma palgasõdureid, või jälle panditama saamata jäänud palga eest linnuseid, nagu toimus Tallinnaga ja Padise kloostriga. Ka teotsemise baasid ja vägede koondamisvõimalused olid võrratult halvemad kui varemini. Maa oli juba oluliselt okupeeritud võõraste võimude poolt, kes taotlesid oma erihuvisid. Ja Liivimaal ei jäänud nüüd muud üle, kui teha nende erihuvide taotlejate hulgas valikut. Tegelikult tuleb juba aastat 1560 pidada tõeliseks Vana-Liivimaa kokkuvarisemise aastaks, kuigi lõplik likvideerumine kuulus aastaisse

1561—62. Kuid sellega ei lakanud veel rahvusvaheline võitlus Liivimaa ümber. See kestis aastakümneid, kandudes edasi veel järgmisessegi sajandisse.

Vana-Liivimaa kokkuvarisemise lõppfaasil on mõõtuandvad samad tegurid, mis juba varakult Maarjamaa riigi nõrgenemisele hakkasid kaasa aitama: õnnetult konstrueeritud riiklik organism omavahel rivaliseerivate maahärradega, üha tugevnevad kihihuvilised vasallkonnad jne. Ka ei tule unustada, et valitsevate kihtide paheks oli veel see, et nad koosnesid, eriti ordus, suurel määral sisserändajaist, kes siia tulid otsima kiireid ja kergeid võimalusi rikkuse ja võimu saavutamiseks. Nad polnud valmis mingisugusteks ohvriteks, vaid taotlesid ainult isiklikke sihte. Niisama võõrad ja omakasupüüdjad olid ka piiskopid.

Võimukriisi, seisusliku partikularismiga rööbiti toimub sotsiaalne kriis. Lausmaa rahvastiku enamik oli juba sattunud majanduslikku ja õiguslikku sõltlusse mõisavõimust. See sõltlus lähenes orduaja lõpuks oluliselt pärisorjusele. Mõisavõimust sõltlusse sattunud talupojaskond ei tundnud enam endist huvi kodukoha kaitsemise vastu. Temale oli seltsinud välisvaenlase kõrvale ka sisevaenlane. Sõjakeerises unustati nii mõnigi kord välisvaenlane ja pöörduti sisevaenlase võimu vastu. Pealegi oli talupojaskond rahutu seetõttu, et teda küllaldaselt ei kaitstud julma välisvaenlase vastu, vaatamata sellele, et ta välisvaenlase tagasitõrjumiseks oli nii palju ohverdanud juba materiaalselt. Loomulik, et säärane kääriv meeleolu talupojaskonnas mõisavõimu vastu ei jäänud tundmatuks ka vaenlastele, kes seda ruttasid ära kasutama. Seda käärivat meeleolu Põhja-Eesti talupojaskonnas märkasid juba sõja esimesel aastal Rootsi agendid. Kuid tõsisema kuju sai see aastal 1560 peale Viljandi äravõtmist. Tolleaegsete meeleolude hea tundja, kroonik Balthasar Russov, teab, et talupojad „aadli vastu üles tõusnud, et nad aadlile peavad maksma suuri maksusid ja tegema rasket mõisategu, aga seevastu ei saa neilt mingit kaitset häda korral, vaid on ilma vastupanuta moskvalaste tallata. Sellepärast mõtlesid nad aadlile mitte enam kuulekad olla ega teha mingit tegu, vaid tahtsid olla päris priid ning aadli päriselt hävitada ja temale otsa peale teha". Mäss algas Harjust ja levis Läänemaale. Koluvere sai selle keskpunktiks. Liikumine ulatus ka Virumaale. Kettler hindas mässuliste hulka kuni 4000. Kuigi ordumeister esialgu mässu tõttu ärevusse sattus ja koguni poolakaid appi kutsus, likvideeriti see võrdlemisi kergelt. Mässulised ei saanud loodetud abi Tallinna linnalt. Christoph v. Münchhausen paiskas mässulised laiali väiksema ratsaväesalgaga ja Lihula talupoegadega, keda kaasa tulema sunniti.

Talupoegade poolt valitud kuningad ja teised mässujuhid vangistatakse ja mäss surutakse veriselt maha.

Kui Kettler oleks tahtnudki, polnud tal enam mingit lootust oma jõududega tekkinud olukorras venelaste vastu edukalt välja astuda. Ta hakkab senisest energilisemalt nõudma poolakatelt tegelikku abi. Kuid ka nüüd venitab Sigismund August teadlikult, et oodata Vana-Liivimaa nõrgenemist selle määrani, et see temale võimalikult tingimusteta alistuks. Ainult diplomaatiliselt astub kuningas Vana-Liivimaa eest välja, ent seegi katse jääb tsaari vastuseismise tõttu tagajärjetuks. Küll aga kasutab Sigismund August ordu raskusi, et end rohkem ja rohkem Liivimaal laiutada. Kuningas nõuab suuremate kindluste, eeskätt Riia, andmist Poola garnisonidele. Riialased ei taha lasta seda sündida. Esialgu on selle vastu ka Kettler, kuid soostub hiljemini, kui ta rahapuudusel on sunnitud suure osa oma palgasõduritest vallandama. Terve rida Liivi linnuseid antakse, nagu nägime, 1560. a. lõpul poolakate kätte. Poola garnisonid, 100- kuni 300-mehelised väesalgad, asuvad Riiga, Karksisse, Pärnu, Paidesse, Võnnu, Helmesse, Volmarisse ja Trikatasse. Ka Tallinnasse saabub Poola kaitsemeeskond.

Sügisel 1560, kui venelased piirasid Paidet, olid tallinlased kartnud venelaste tulekut ka oma linna alla. Nad pommitasid ordumeistrit kirjade ja saatkondadega, nõudes linnale rutulist abi. Kettleril polnud seda abi kustki võtta, ja tema ainukeseks trööstiks olid poolakad. Nüüd, kus poolakad pärale jõudsid jaanuarikuu lõpus 1561, oli otsene hädaoht möödunud. Tallinlased sattusid aga varsti nägelemisse poolakatega, kelle vastu nad algusest saadik on umbusklikud. Poola väejuhid nõuavad enesele tõepoolest igasuguseid mõnususi, ja 160-mehelise garnisoni varustamise toidu ja hobusemoonaga tekitab linlastele raskusi ja ebamugavusi. Kohalikkude palgasõduritega tekib poolakatel samuti tüli, mis viib verise kokkupõrkeni. Kodanikud ähvardavad sel puhul kõiki poolakaid maha lüüa.

See iseenesest tähtsusetu episood kiirendab tallinlaste võõrdumist ordust ja toob lähemale mõni kuu hiljem toimuva Tallinna ja Harju-Viru ning Järva rüütelkonna alistumise Rootsile.

Rootsi võim Eestis.

Ka Rootsi oli seisnud nende välisvõimude hulgas, kelle poole ordu juba aegsasti oli pöördunud abipalvetega. Neil palveil ei olnud esialgu mingisuguseid tagajärgi, sest Gustav Vasal oli veel elavalt meeles ordu lühinägelik egoistlik poliitika Rootsi-Vene sõja aegu 1555—1556 (vt. lk. 631). Gustav Vasa vastas seepärast esialgu eitavalt kõigile ordu abiotsingutele ja keeldus andmast ka mitmel korral palutud

laenu. Mõningaid väljavaateid, eriti rahalise abi saamiseks, näis ordul olevat Gustav Vasa poja Johani juures, kelle isa oli teinud Soome hertsogiks. Ettevõtlikul Soome hertsogil oli rohkem arusaamist sellest tegelikust kasust, mis enesega võis kaasa tuua vahelesegamine Vana-Liivimaa asjusse. Juba algusest peale kangastus Johanile Soome-Eesti hertsogiriik. Nähtavasti hindas Johan tõsisemalt ka Vene hädaohtu Soomele, mis oleks tingimata suurenenud Eesti ala okupeerimisega. Johan asubki Fürstenbergiga läbirääkimistesse ja on valmis ordule andma suuremat rahalist laenu, kui temale selle vastu pandina loovutatakse mõned Põhja-Eesti maa-alad. Osalt selle tõttu, et laenutingimuste suhtes ei jõutud kokkuleppele, peamiselt aga Gustav Vasa vahelesegamise pärast, kes korduvalt hoiatas poega, ei tulnud asjast midagi välja.

Gustav Vasa vanas eas. Samaaegne maal Gripsholmi lossis.

Kõigest hoolimata jätkusid läbirääkimised liivimaalaste ja Rootsi kuninga ning Soome hertsogi vahel ka hiljemini. Aegamööda hakkas Gustav Vasagi Vana-Liivimaa suhtes osutama suuremat huvi. Kasvava hädaohu kartuse kõrval, et Vana-Liivimaa langeb tsaari kätte, mõjustas Gustav Vasat ka umbusk põlise võistleja — Taani — laiutamispüüde vastu Vana-Liivimaal, mis oligi andnud reaalseid tulemusi Saarepanema mõtlema, oli ta ju üle paarikümne aasta tagasi suure murega näinud Ojamaa Taani alla minekut. Taani võimu kasv Liivimaal tähendas Rootsi strateegilist ümberpiiramist Taani poolt, mis viimasele oli seda hädaohtlikum, et venelaste edusammude arenedes Vene oleks saanud otsekohe Taani naabriks, keda oleksid ühised huvid Rootsi-Soome vastu Venega pealetungiliitu viinud. Kuid vana, haiglane ja liigagi Lääne piiskopkonna üleminekuga Taani alla. See pidi Gustav Vasat

ettevaatlikuks läinud kuningas ei riskeerinud Vene-vastase sõjaga ja eelistas omandada tugipunkti ostu teel. Küsimuses oli muu hulgas ordule kuuluva Maasilinna ostmine Saaremaal.

Isa teadmata oli troonipärija, pärastine kuningas Eerik XIV, veel isa eluajal püüdnud ajada aktiivsemat poliitikat Vana-Liivimaal. Ta laenas liivimaalastele raha, pani nii isa sündinud tõsiasja ette, et teda seega rohkem mässida Vana-Liivimaa asjusse. Kui 1560. a. Eerik XIV troonile pääses, siis iseenesest oli oodata Rootsi poliitika aktiivsemaks muutumist. Ka Tallinnas ja Harjus-Virus, kus varemini liitumine Taaniga oli leidnud soodsa pinna, hakatakse nüüd suuremaid lootusi panema Rootsile.

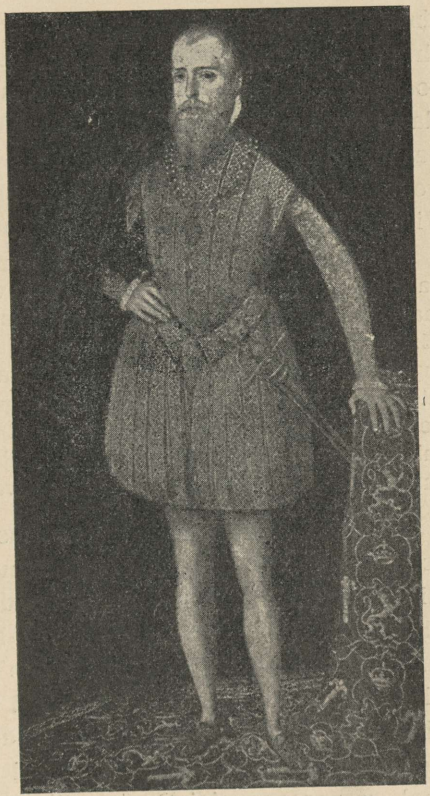

Eerik XIV. Samaaegne maal Gripsholmi lossis.

Tallinlased ei eksinudki selles, et Eerik XIV Vana-Liivimaa suhtes energilisemalt välja astub. Eerik tegi seda muidugi oma huvides, püüdes saada Rootsile üht osa Vana-Liivimaast, ja nimelt Tallinnat ühes Põhja-Eesti alaga. Tallinna saadikute abipalvele vastas ta, et Tallinna alistugu Rootsile, sel puhul ta saab raha, sõjamehi, sõjavarustist ja toitmoona.

Selle eesmärgi saavutamiseks hakkabki Eerik energiliselt teotsema. Ta saadab Tallinna oma silmapaistvama riigimehe, Klas Horni, ühes Hans Larssoni ja Hermann Bruseriga. Need saabusid märtsikuu lõpus 3 laeva ja 300 sõduriga, kes laevadele jäeti. Suurgildi vanem Gert Kampferbeck oli juba enne Rootsi saatkonna saabumist seletanud, et linn ei taha teada alistumisest Poolale, kõne alla võivat tulla ainult Rootsi ja Taani. 28. märtsil kokkutulnud gildide komisjonile teadustati saatkonna seisukoht, et Rootsi kuningas soovivat linna alistada ja olla neile heaks härraks. Üldiselt polnud Horni ja tema agentide töö raske. Tallinnal ja Harju-Viru aadlil ei olnud küll kerge katkestada sidemeid ordumeistriga, ent tõsist abi Vene vastu temalt ju loota polnud, hoolimata lubadusist ja viiteist Poola abile. Kui aga poolakad kohale olid jõudnud, tekkisid neil kohe vastuolud kohalikkude

poliitiliselt mõõtuandvate ringidega. Niisuguses olukorras kandis rohket vilja Horni agitatsioon, kes muu seas laskis poolakate vastu hässitada ka saksa palgasõdureid.

Juba aprillikuus 1561. a. jõudis Horn niikaugele, et Tallinna ja Harju-Viru rüütelkond saadavad Kettleri juurde delegatsiooni, kes ordumeistrilt peab nõudma lõplikku vastust, ons tal peale poola garnisoniväe veel mingit abi võimalik anda. Kui mitte, siis alistuvat Tallinna ja Harju-Viru Rootsile. Kettler ei näinud küll heameelega Rootsi üritusi Tallinnas, ta katsus neile vastu astuda ettevaatliku agitatsiooni toetamisega Poola kasuks ja püüdis ka muidu aega võita. Ent rahuldavat vastust tallinlastele ja Harju-Viru rüütelkonna saadikutele ta ei saanud anda, ja nii tüürisidki need ikka enam ja enam Rootsi sõiduvette. Juuni alul lähebki Klas Hornil korda Tallinnalt ning Harju-Viru ja Järvamaa rüütelkonnalt saada ustavusvannet Rootsi kroonile.

Lõplik alistumine toimus kiiresti rootslaste energilise teotsemise tõttu, ka oli linna kogukonnas pind Rootsi võimule hästi ette valmistatud. Juba maikuus oli Horn võtnud Rootsi teenistusse Tallinnas asuvaid saksa palgasõdureid. Kuid seisis veel ees suur ja tähtis ülesanne: saada enda kätte tugev Toompea linnus. Siin tuli relvad rääkima panna. Oma palgasõduritele toetudes hakkas ta kartaunidega tulistama lossi, kuni selle lõunapoolne torn („Stür den Kerl") täiesti hävitati ja mõlemad põhjapoolsed said tugevasti vigastada. Lossi käskija, Paide kaitseja Oldenbockum, oli sunnitud moona puudusel jaanilaupäeval alistuma ja läks tagasi Paidesse.

Nüüd oli terve Tallinna rootslaste käes. See on Eesti, Rootsi ja osalt ka Soome ajaloos põhjapaneva tähtsusega sündmus. Rootsile alistumisel oli Tallinna linnal muidugi tähtsam osa kui Harju-Viru rüütelkonnal — seda nii sõjaliselt kui ka poliitiliselt — oli ju Tallinna tugev linnus, mille vallutamine polnud nii kerge, kuna aga Harju-Viru rüütelkond, eriti just Virus, oli tugevasti nõrgestatud, pealegi oli Virumaa, koguni osa Ida-Harjumaast, venelaste valduses. Tallinnast kui Rootsi Ida-Transbaltikumi peabaasist Soome lahest lõuna pool arenes aegapidi Rootsi võim terve Eestimaa peale, sellelt baasilt sooritas oma kuulsusrikka retke Narva alla Pontus de la Gardie (1581), siit alustas ka hertsog Karl Liivimaa-vastase operatsiooni a. 1600. Rootsi võimu kõige tumedamatel silmapilkudel kuningas Johani ajal jäi Tallinna korra ainsaks kindlaks tugipunktiks. Järelikult omab Tallinna Rootsi Ida-Transbaltikumi vallutamisel ja valdamisel suurt ja tähtsat ajaloolist ülesannet. Võib koguni öelda, et Tallinna on olnud Rootsi Läänemere suurvalduse eoks.

Tallinna ning Harju-Viru väljumisega Vana-Liivimaa riiklikust organismist oli toimunud suur ja tähtis akt Rootsi-Soome kaitseks. Hiljemini, aastakümneid kestva võitluse järel tõrjuti Vene täiesti

välja Põhja-Eesti alalt, samuti pidi olude sunnil Taani unustama oma vanad pretensioonid Harju-Virus. Nii Vene kui ka Taani kindlustamine Põhja-Eesti alal oleks tähendanud Rootsi-Soomele suurt häda-

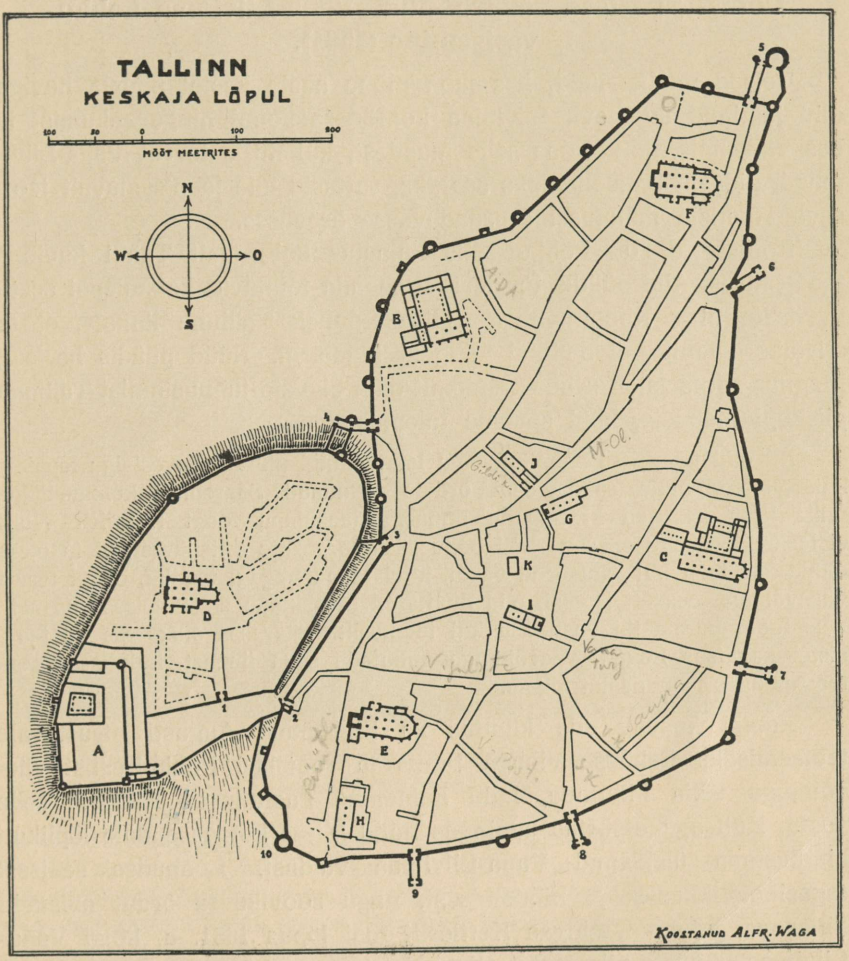

A — ordulinnus (praegune Toompea loss), B — naistsistertslaste P. Mihkli klooster, C — dominiiklaste P. Katarina klooster, D — Toomkirik, E — Niguliste kirik, F — Oleviste kirik, G — Pühavaimu kirik, H — Mihkli kirik, I — raekoda, J — Suurgild (praegune börsihoone), K — vaekoda. 1 — Toomivärav, 2 — Lühikese Jala värav, 3 — Pika Jala värav, 4 — Nunnevärav, 5 — Suur Rannavärav Paksu Margareetaga, 6 — Väike Rannavärav, 7 — Viru värav, 8 — Karjavärav, 9 — Harju värav, 10 — Kiek in de Kök. Joontega on piiratud kindlad keskajal kujunenud tänavad, punktiiriga hilisemad ja arvatavad.

ohtu ja vaenulise rõnga haarangut. Rootsi-Soome pääses hädaohtlikust strateegilisest rõngast seega, et Põhja-Eesti omandamisega üks selle lülist läbi murti.

Rootsi ja teised välisvõimud. Vana-Liivimaa kokkuvarisemine (1561).

Teised naaberriigid, kes juba mõne aasta kestel pineva huviga olid jälginud laguneva Liivimaa konföderatsiooni hingevaakumist ja kes vähemalt mõnda osa selle maadest, kui mitte tervet Vana-Liivimaad, pidasid oma kindlaks saagiks, sattusid uue ja otsustavalt teotseva võistleja ilmumisel arusaadavasse ärevusse.

Rootslaste edu Põhja-Eestis kajastus kõigepealt Taani kuninga teotsemises. Alul püüdis Frederik II segada toimuvat kokkulepet eestimaalaste ning Rootsi vahel. Ent ettepanek Tallinna linnale, et ta alistuks Taanile, ei andnud mingeid tagajärgi. Nüüd püüdis hertsog Magnus rootslastelt saada vähemalt oma õiguste tunnustamist Tallinna piiskopi maadele, kuid samade tulemustega.

Nii olid taanlased sunnitud oma laiutustungi piirama ja esialgu leppima katsega endi alla saada seni ordule kuulunud Saaremaa kolmandikku, mille keskuseks oli Maasilinna linnus. Maasilinna foogt Heinrich Wulff ei lasknud esialgu enesega küll palju rääkida. Mitte sellepärast, et ta oleks olnud kes teab kui truu ordu vastu, kuid ta oli vägagi teadlik, et ka teised välisvõimud, eeskätt Rootsi, olid huvitatud Maasilinna üleandmisest. Ja neilt võis loota parematki vastutasu kui taanlasilt. Säärases olukorras oli taanlastel kavatsus koguni väevõimuga vallutada seda linnust, kuid see plaan teostus alles paar aastat hiljem.

Rootsi kasvav edu kihutas ka Sigismund Augusti otsustavale teotsemisele. Esimese vihaga tahtis ta rootslasi Põhja-Eestist väevõimuga välja kihutada, kuid kainemad kaalutlused rääkisid selle vastu. Küll aga otsustas kuningas nüüd kiires korras endale lõplikult kindlustada ülejäänud Vana-Liivimaa valdust. Loobudes senisest tagasihoidlikkusest ja näitlemisest, nagu sooviks ta ordut abistada liitlasena, nõuab kuningas Kettlerilt mai lõpus 1561. a. kõigi Vana-Liivimaa linnuste piiramatut alistumist ja tema kätte üleandmist. Alles siis, kui see tingimus täidetud, pidi kuninga volinik Nikolaus Radzivill alustama lõplikke läbirääkimisi Vana-Liivimaa ja Poola tulevase vahekorra kujundamiseks. Tagajärjeks ongi Troki vojevooda Nikolaus Radzivilli ilmumine suurema sõjaväe eesotsas Vana-Liivimaale. Augustis 1561. a. ilmub Riia alla kuninga suursaatkond.

Nüüd hargnesid Vana-Liivimaa maahärrade ja üksikute seisuste vahel ühelt poolt ja Sigismund Augusti esindajate vahel teiselt poolt keerulised diplomaatilised intriigid. Kuninga esindajad katsusid üles puhuda ja ära

Klas Horn, Eesti alade tegelik liitja Rootsiga. Samaaegne maal Gripsholmi lossis.

kasutada liivimaalaste huvide vastuolusid. See läkski neil mõnevõrra korda. Riia all alustatud ja hiljemini kuninga isiklikul juuresolekul Vilnos lõpule viidud läbirääkimistel õnnestus Sigismund Augustil eraldada Kettlerist kõigepealt orduaadlit. Tehes orduaadlile suuri järeleandmisi — need lubadused on fikseeritud nn. Sigismund II Augusti privileegis 28. novembrist 1561 — sai kuningas aadli poolehoiu enesele. Kettleri positsioon, kes endale Vana-Liivimaast tahtis teha Poola ülemvalitsuse all seisvat päruslikku hertsogiriiki, nõrgenes märksa kuninga ja orduaadli otseste sidemete tagajärjel. Ordumeister oli sunnitud arvestama tekkinud reaalset orukorda ja Sigismund Augustiga kokku leppima.

Vastav sobimus sõlmitigi üheaegselt eelmainitud privileegi andmisega. See (nn. *provisio ducalis*) nägi ette, et Kettler pärandatava hertsogiriigina enda kätte saab ainult Kuramaa ja Semgale, s. t. need ordu alad, mis asetsesid Väina jõest lõuna pool. Väina jõest põhja pool

asetsevad alad pidid alistuma otseselt Poola kuningale. Kui Poola riigipäev ei ole nõus Vana-Liivimaa alistumisega Poolale, pidi see ala liituma ainult Leedu suurvürstiriigiga. Ometi pidi Kettler jääma Üleväina-Liivimaa eluaegseks administraatoriks ja juhtima selle haldust Poola kuninga nimel ja selle poolt antud juhistel.

Vilnos tehtud kokkulepped tähistavad Eesti ajaloos uue ajajärgu algust. Vana-Liivimaa riiklik konstruktsioon kadus nüüd lõplikult. Formaalselt läks Vilno lepingutega Poola alla küll ainult ordu ala, kuid ka peapiiskopkonna kohta jõuti juba Vilnos põhimõttelisele alistumiskokkuleppele, kuigi juriidilised üksikasjad lõplikult fikseeriti paar aastat hiljemini. Ainult Riia linnale ei sobinud poolakate seisukohad, ja see säilitas veel paariks aastakümneks oma iseseisvuse.

Nii varises nn. Vana-Liivimaa riikkondlikult kokku. Lakkas olemast piiskopp Alberti loodud ja juhitud riiklik ühik, mis pärastpoole siseheitlustes arenes ordu poolt juhitavaks konföderatsiooniks. Eestlastel polnud mingisuguseid põhjusi selle konföderatsiooni haua ääres leinamiseks. XV ja XVI saj. sündinud sotsiaalsed ümberkihitlused olid katkestanud needki sidemed, mis võõrastel vallutajatel olid maa pärisrahvastega orduaja alguses. Kui alul eestlastele, lätlastele ja liivlastele oli vaadatud kui alistatud rahvastele, kellel vallutajatega oli siiski ühiseid, peamiselt maakaitsest lähtuvaid huvisid, ja endast siiski teatud määral nagu liitlasi kujundasid — siis orduaja lõpuks olukord oli muutunud hoopis teiseks, sunnismaisi talupoegi eraldas suhteliselt ikkagi vähearvulisest mõisnikkonnast üha laienev sotsiaalne kuristik. Sisserändajatest ja suureneval määral seiklusiotsivatest isikutest koosnevatel orduringkondadel oli kontakt pärisrahva huvidega veelgi väiksem. Nii ei kaotanud pärisrahvas Vana-Liivimaa iseseisvuse minetamisega just väga palju. Uus tulev ajastu, kus eestlased jagunesid mitme võõrvõimu alla, tõi vastupidi endaga kaasa just võitlusi vastavate riigivõimude ja kohaliku aadli vahel, mis vähemalt endas eeldusi sisaldasid ja lootustki andsid talupoegade olukorra paranemiseks.

Enne aga kui see teostuda võis, pidid need võimud, kes Vana-Liivimaa pärandust omavahel jagasid, selle päranduse eest veel läbi tegema vastastikuse aastakümneid kestva sõja.

EESTI RIIKKONDLIKU LAHASTUMISE AJASTU.

XXXIV. Võitlus Liivimaa pärast.

Huviosaliste riikide vastastikused suhted.

Orduriigi kokkuvarisemisel olid Vana-Liivimaal oma kanna kinnitanud neli riiki. Joann IV väed olid vallutanud meie maa idapoolsed osad, Virumaa, Tartu- ja Võrumaa ja osa Viljandimaast ning Ida-Harjust; samuti kuulus venelaste alla osa Latgalest ja Alulinna piirkond. Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonnad olid hertsog Magnuse kätes. Rootsi vallutused piirdusid esialgu Tallinna linna ja Harjumaaga, Virumaast oli rootslaste käes ainult väike osa. Orduriigi ülejäänud alad olid läinud Poola valitsuse alla: Liivimaa otseselt, kuna Kuramaal Poola vasallina valitses Gotthardt Kettler.

Kõik need neli võimu olid, Vana-Liivimaa üksikuid osasid haarates, talitanud enam-vähem iseseisvalt ja oma äranägemise järele. Seejuures ükski neist võimudest ei olnud õieti rahul selle alaga, mis ta tegelikult saavutanud, vaid püüdis seda suurendada oma naabri kulul. Sellest tekkis terav võitlus riikide vahel, mis Vana-Liivimaal tekkinud poliitilise konflikti laiendas kogu Kirde- ja Põhja-Euroopale.

Selguseta olukord ei saanud siiski igavesti kesta, ja varsti näemegi, et Vana-Liivimaa pärast võitlevad riigid omavahel astuvad teatavatesse poliitilistesse grupeeringutesse. Selle seisukorra piirjooned selginesid enam-vähem 1563. aastaks. Aga juba vareminigi võis märgata, et Rootsi ja Vene vahekord areneb kokkuleppe suunas.

Eerik XIV ei olnud pime, et mitte näha, milline hädaoht tema riiki ähvardas Venemaa poolt. Kohe valitsema hakates (1560) läkitas ta saatkonna Venemaale, kellel õnnestus pikendada olemasolevat rahu 20 aasta peale. Rahu tehti Rootsi riigi ja tsaari Novgorodi pärismaa vahel. See ei kehtinud aga Rootsi äsjavallutatud alade kohta Eestimaal, mida venelased keeldusid tunnustamast. Suuremad kokkupõrked rootslaste ja venelaste vahel jäid siiski tulemata. Vastuolu arenedes Vene ning Poola-Leedu vahel sai tsaar Eeriku nõuetele veel järeleandlikumaks ja tunnustas lõpuks ka Rootsi vallutusi Eestimaal. Neil alustel sõlmiti Tartus 1564. a. vaherahu Vene ja Rootsi vahel seitsmeks aastaks.

Hoopis teises suunas arenes Taani ja Rootsi vahekord. See oli vareminigi pikemat aega olnud kaunis pinev ja sellesse oli aja

jooksul kogunenud palju poliitilist plahvatusainet. Umbusklik Gustav Vasa kartis, et taanlased Kalmari uniooni traditsioonide kohaselt ka edaspidi katseid teevad Rootsit allutada. See umbusk Taani vastu oli pärandunud ka Eerik XIV-le.

Umbusku aitas toita asjaolu, et Frederik II ikkagi veel oma vapis pidas Rootsi kolme krooni. Taani oli Rootsile ülivõimas vastane, kes valitses peaaegu kõiki Rootsi ühendusteid. Sel ajal kuulusid Taanile praegused Lõuna-Rootsi maakonnad, seega mõlemad Läänemerd Põhjamerega ühendavate väinade kaldad. Põhjamerele pääses Rootsi ainult kitsa maaribaga Göta jõe suudmes, mis aga alaliselt oli ähvardatud nii Taani kui ka Taani kuningale kuuluva Norra poolt. Rootsi ühendusi Balti merel Põhja-Saksa rannikuga takistas Ölandi ja Ojamaa kuuluvus Taanile. Hertsog Magnuse pesitsemine Saaremaale ja Liivimaale ähvardas Rootsit lõpliku ümberpiiramisega oma poliitilise vastase poolt. Seda ei võinud Eerik lasta toimuda. Konflikti arenemine Rootsi ja Taani vahel oli paratamatu ja seda soodustas mõlema riigi noorte kuningate auahne ja ettevõtlik iseloom. 1563. a. puhkeski sõda Taani ja Rootsi vahel. Selles Põhjamaade seitsme-aastases sõjas oli Taanile liitlaseks Lüübeki linn, kelle huvisid Eerik oli riivanud, takistades laevasõitu Narva. Sõda peeti maal ja merel. Maal sõditi peamiselt praegustel Lõuna-Rootsi aladel. Võitlused olid verised, kuid otsustavat ülekaalu ei saavutanud kumbki. Lõpu poole oli Taani maal mõnevõrra ülekaalus, kuid seevastu oli Rootsi edukam merel. Igatahes jäid tagajärjetuks taanlaste ja lüübeklaste püüded sulgeda rootslasi sadamatesse, eriti Läänemere idaosas. Rootslased olid mitmes merilahingus võidukad.

Meie maa seisukohast on tähtsamad need võitlused, mis peeti Soome lahes. Siinsed merivõitlused piirdusid peamiselt kaaperdamisega. Eerik XIV püüdeks oli takistada kaubavedu Narva, osalt selleks, et elustada Tallinna ja Viiburi kauplemist, osalt aga, et takistada sõjatarvete vedu temale ikkagi hädaohtlikuna tunduvale Venemaale. Selle vastu segasid hiljemini, 1567. a., Tallinna kaubandust Danzigi hansalinna kaaperlaevad.

1561. a. ümber oli võimalusi ka Rootsi ja Poola vahekordade leplikumaks arenguks. Sigismund Augusti poolt tõsteti päevakorda abieluvõimalus Eeriku venna, Soome hertsogi Johan III, ja Poola kuninga õe vahel. Eerik andiski esialgu selleks oma nõusoleku. See oli siis, kui Eerik veel tõsiselt ei olnud huvitatud Eestimaa vallutamisest ja toetas Johani eraviisilisi plaane Eestimaa kohta. Hiljemini aga, kui Eeriku püüded Eestimaa kohta omandasid kindlama ilme, ei tahtnud ta sellest võimalusest enam kuuldagi. Johan oli Eerikuga vastuollu sattunud ja Eerik ei soovinud põrmugi venna huvisid edendada.

Omandanud lõuna pool Soome lahte maa-alasid, mis ei kuulunud Eeriku ülemvalitsuse alla, oli karta, et Johan ka oma Soome hertsogkonna suhtes keeldub tunnustamast kuninga õigusi.

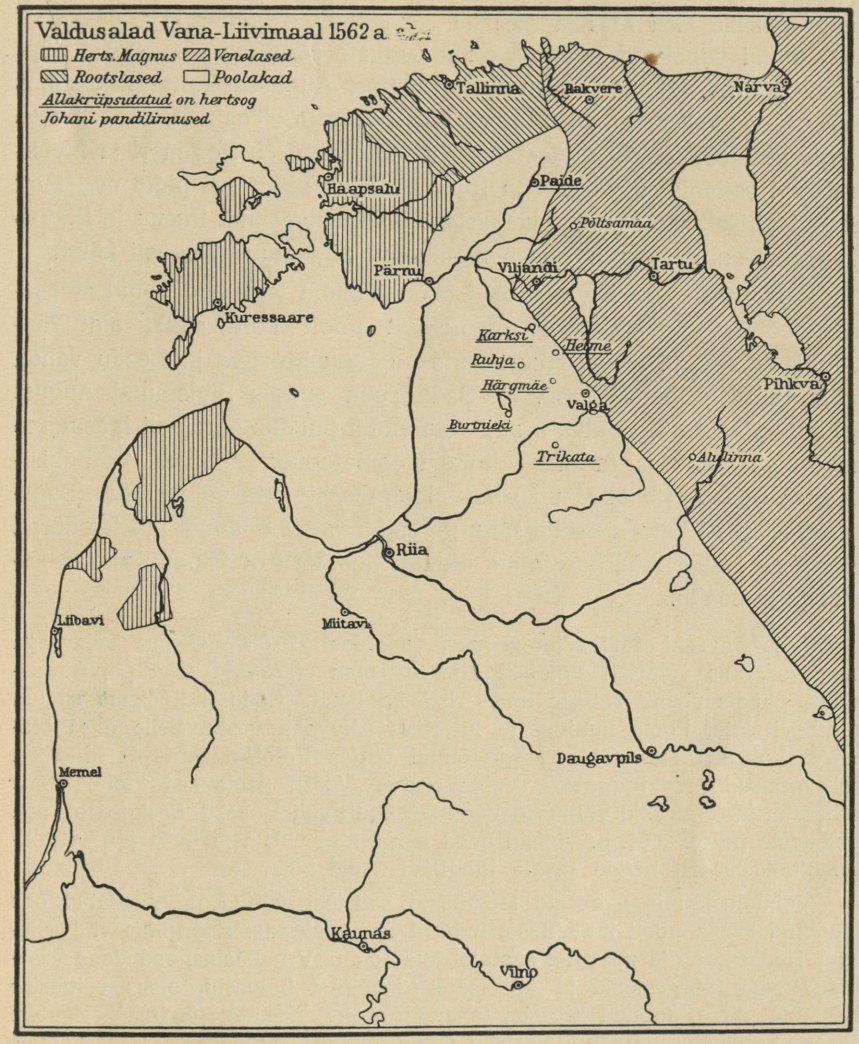

Nüüd aga, kus Eerikuga kokkulepe ei sobinud, pöördusid poolakad otseselt Johani, selle „rikka isa auahne poja“ poole, nähtavasti üle hinnates hertsogi tegelikku võimu. 1562. a. sõlmitigi abieluleping ja selle järel ka abielu Johani ja Sigismund Augusti õe Katarina Jagellonka vahel. Leppe kohaselt Johan laenas Sigismund Augustile 120 000 taalrit, mille vastu sai pandiks seitse linnust Liivimaal (Paide, Karksi, Helme, Ruhja, Härgmäe, Burtnieki ja Trikata). See oli väljakutse Eerikule, kes vahepeal oli uuesti alanud sõjategevust Poola vastu ja kes nägi rahalaenamises Poola kuningale riigi reetmist. Järgmisel aastal Eerik vangistaski Johani ning laskis ta riigipäeva poolt surma mõista. Hiljemini ta andis

Johanile armu, kuid pidas teda siiski pikemat aega Gripsholmi lossis vangis, kuhu Johanile muu seas järgnes ka tema abikaasa Katarina.

Rootsi vahekord Poolaga oli niisuguste sündmuste tagajärjel lõplikult rikutud. Varsti näemegi Sigismund Augustit kontakti otsimas Eerik XIV vastastega. 1563. a. sõlmiti liiduleping Taani ja Poola vahel. Poola pidi võimaluse järele takistama Poola, Liivi, Pommeri ja Mecklenburgi sadamatest väljavedu Rootsi. Sõjas Liivimaal pidid mõlemad pooled ühiselt teotsema. Tulevastest vallutustest pidi Pärnu ja Padise jäetama Taanile, muud alad aga minema Sigismund Augusti kätte.

Poola ja Vene vahel oli Liivimaal juba varemini olnud väiksemaid sõjalisi kokkupõrkeid. Mõlemalt poolt hoiti siiski alal fiktsiooni, et sellega ei ole rikutud otsene rahu Moskva ja Leedu vahel, mille tähtaeg lõppes 1562. a. Seda rahu püüdis Sigismund August iga hinna eest pikendada, sest Poola aadlil puudus parajasti igasugune huvi sõja vastu ja ta meeli köitsid esmajoones sisepoliitilised küsimused; Leedu aga ei olnud sõjaks küllaldaselt ette valmistatud. Sigismund Augusti katsed saada rahu pikendamist ei andnud aga tagajärgi. Joann IV leidis nüüd paraja aja olevat Moskva traditsioonilisest vastasest jagu saada.

Tsaar avaski 1563 sõjategevuse, tungides 120 000-mehelise sõjaväega Leedusse, kus vallutati Polotski linn. Et oma sõjakäiku teha populaarsemaks, püüdis Joann retkele anda ristisõja ilmet. Sõda pidi olema sihitud pildihävitajate, Poola kuninga ja luterliku Liivimaa vastu. Selle õilsa eesmärgi kohaselt laskis tsaar, vallutanud tähtsa Polotski linna ja kindluse, kõik sealsed juudid uputada Väina jõkke. Varsti peale seda toimetulnud vaherahu järel algasid võitlused Vene ja Leedu vahel uuesti. Seekord on õnn leedulaste poolt. 1564. a. võitsid need kahel korral Ula ja Orša juures põhjalikult 40 000-list nende maale tunginud Vene sõjaväge.

Võimalusi, mis avanesid leedulaste suurtest võitudest, ei osatud ega suudetud Poola poolt küllaldasel määral ära kasutada. Energiline väljaastumine Poola poolt järgnevatel aastatel, kus Joann IV hullustushood Vene seisukorda väga nõrgestasid ja venelaste teovõimet halvasid, oleks võitlusele Liivimaa pärast toonud kiirema lahenduse. Neil aastatel jõudsid haripunkti Joanni kahtlustused oma bojaaride äraandlikkuse suhtes. Oma suurnikkude massilise surmamise ja süstemaatilise terroriga püüdis tsaar hävitada suuremalt osalt ainult ta ettekujutuses olevat äraandlikkust enda vastu. Kuid just selle tagajärjel terve rida Vene väejuhte põgenes ja läks üle Poola poole, nende hulgas ka Joanni vägede juht Liivimaal, Andrei Kurbski (1564. a.).

Et nüüd Poola poolt vastulööki ei tulnud, rauges sõjategevus Vene-Leedu vahel ja hakkas järgnevatel aastatel omandama väikesõja ilmet. Sõjast tüdinud Sigismund August hakkas varsti jällegi tegema katseid rahu saada. Peale seda kui 1567. a. oli suurema tagajärjeta jäänud Poola suurem sõjakäik venelaste vastu, ilmusid mõlemal

Lambert Glandorfi maali järgi 1562. aastast Tallinna mustpeade majas. Kop. F. Kask.

Epitaaf 1560. a. langenud mustpeadele.

Pilt kujutab septembris 1560 toimunud tallinlaste väljasööstu lähedal-oleva Vene väe vastu, kusjuures hulk tallinlasi langes, eriti mustpeade vendi, kelle mälestuseks epitaaf valmistatud. Taga vasemal kujutatud tallinlaste väljamarss linnast, Pärnu maantee suunas, paremal kokkupõrge venelastega. Esiplaanil mustpead põlvitamas.

Johanile armu, kuid pidas teda siiski pikemat aega Gripsholmi lossis vangis, kuhu Johanile muu seas järgnes ka tema abikaasa Katarina.

Rootsi vahekord Poolaga oli niisuguste sündmuste tagajärjel lõplikult rikutud. Varsti näemegi Sigismund Augustit kontakti otsimas Eerik XIV vastastega. 1563. a. sõlmiti liiduleping Taani ja Poola vahel. Poola pidi võimaluse järele takistama Poola, Liivi, Pommeri ja Mecklenburgi sadamatest väljavedu Rootsi. Sõjas Liivimaal pidid mõlemad pooled ühiselt teotsema. Tulevastest vallutustest pidi Pärnu ja Padise jäetama Taanile, muud alad aga minema Sigismund Augusti kätte.

Poola ja Vene vahel oli Liivimaal juba varemini olnud väiksemaid sõjalisi kokkupõrkeid. Mõlemalt poolt hoiti siiski alal fiktsiooni, et sellega ei ole rikutud otsene rahu Moskva ja Leedu vahel, mille tähtaeg lõppes 1562. a. Seda rahu püüdis Sigismund August iga hinna eest pikendada, sest Poola aadlil puudus parajasti igasugune huvi sõja vastu ja ta meeli köitsid esmajoones sisepoliitilised küsimused; Leedu aga ei olnud sõjaks küllaldaselt ette valmistatud. Sigismund Augusti katsed saada rahu pikendamist ei andnud aga tagajärgi. Joann IV leidis nüüd paraja aja olevat Moskva traditsioonilisest vastasest jagu saada.

Tsaar avaski 1563 sõjategevuse, tungides 120 000-mehelise sõjaväega Leedusse, kus vallutati Polotski linn. Et oma sõjakäiku teha populaarsemaks, püüdis Joann retkele anda ristisõja ilmet. Sõda pidi olema sihitud pildihävitajate, Poola kuninga ja luterliku Liivimaa vastu. Selle õilsa eesmärgi kohaselt laskis tsaar, vallutanud tähtsa Polotski linna ja kindluse, kõik sealsed juudid uputada Väina jõkke. Varsti peale seda toimetulnud vaherahu järel algasid võitlused Vene ja Leedu vahel uuesti. Seekord on õnn leedulaste poolt. 1564. a. võitsid need kahel korral Ula ja Orša juures põhjalikult 40 000-list nende maale tunginud Vene sõjaväge.

Võimalusi, mis avanesid leedulaste suurtest võitudest, ei osatud ega suudetud Poola poolt küllaldasel määral ära kasutada. Energiline väljaastumine Poola poolt järgnevatel aastatel, kus Joann IV hullustushood Vene seisukorda väga nõrgestasid ja venelaste teovõimet halvasid, oleks võitlusele Liivimaa pärast toonud kiirema lahenduse. Neil aastatel jõudsid haripunkti Joanni kahtlustused oma bojaaride äraandlikkuse suhtes. Oma suurnikkude massilise surmamise ja süstemaatilise terroriga püüdis tsaar hävitada suuremalt osalt ainult ta ettekujutuses olevat äraandlikkust enda vastu. Kuid just selle tagajärjel terve rida Vene väejuhte põgenes ja läks üle Poola poole, nende hulgas ka Joanni vägede juht Liivimaal, Andrei Kurbski (1564. a.).

Et nüüd Poola poolt vastulööki ei tulnud, rauges sõjategevus Vene-Leedu vahel ja hakkas järgnevatel aastatel omandama väikesõja ilmet. Sõjast tüdinud Sigismund August hakkas varsti jällegi tegema katseid rahu saada. Peale seda kui 1567. a. oli suurema tagajärjeta jäänud Poola suurem sõjakäik venelaste vastu, ilmusid mõlemal

Lambert Glandorfi maali järgi 1562. aastast Tallinna mustpeade majas. Kop. F. Kask.

Epitaaf 1560. a. langenud mustpeadele.

Pilt kujutab septembris 1560 toimunud tallinlaste väljasööstu lähedal-oleva Vene väe vastu, kusjuures hulk tallinlasi langes, eriti mustpeade vendi, kelle mälestuseks epitaaf valmistatud. Taga vasemal kujutatud tallinlaste väljamarss linnast, Pärnu maantee suunas, paremal kokkupõrge venelastega. Esiplaanil mustpead põlvitamas.

poolel soovid vähemalt pikemaajaliseks vaherahuks. Nüüd näitas Joann IV suuremat järeleandlikkust, võib-olla ka meelitatuna Poola saatkonna poolt viidatud võimalusest, saada Poola kuningaks peale lastetu Sigismund Augusti surma. 1570. a. sõlmiti Leedu ja Vene vahel vaherahu kolmeks aastaks, mida hiljemini veel mõned aastad pikendati.

Rootslaste sõjalised üritused Liivimaal (1563—68). Mõisamehed.

Vana-Liivimaa oli siis sügava poliitilise kriisi tekitajaks, mis aastakümneteks haaras Põhja- ja Ida-Euroopa maid ja mille lahendamiseks võideldi Taani väinadest Musta mereni. Kuid sõjalisest seisukohast omas Vana-Liivimaa ise selles keerises esialgu kõrvalisemat tähtsust. Siin võideldi ainult väiksemate vägedega ja otsustavaid tagajärgi oodati teistelt lahinguväljadelt. Joann IV, kes mõni aasta tagasi suure hooga oli tunginud Vana-Liivimaale, hoidus järgnevail aastail siin võrdlemisi passiivsena. Venelased pidasid endi käes varemini vallutatud linnuseid ja alasid ega seganud märgataval määral võitlustesse, mida pidasid omavahel peamiselt rootslased ja poolakad.

Läbirääkimiste nurjumise järel Poola ja Rootsi vahel avas Rootsi pealik Klas Horn sõjakäigu poolakate vastu. Horni eesmärgiks oli Pärnu vallutamine. Pärnu oli poolakate tähtsamaks baasiks Kesk-Eesti alal. Olid ju teised teed venelaste poolt ära lõigatud ja ainult Pärnu kaudu võis toimuda otseühendus hertsog Magnuse maadega. Võrdlemisi kerge vaevaga õnnestus Hornil linna vallutamine. Ka Paide vallutati sama aasta sügisel rootslaste poolt. Hoolimata oma palgasõdurite halvast ja mässulisest meeleolust, asus Horn ka nende linnuste vallutamisele, mis Sigismund August panditas hertsog Johanile (vt. lk. 679). Viimane oli linnused usaldanud ühe seikleja, ebakrahv von Arzi valdusse. See ei suutnud rootslaste ülevõimu vastu õieti midagi. Ta asus läbirääkimistesse Vene vägede ülemjuhatajaga linnuste üleandmise suhtes venelastele, pealegi ta kartis, et ta ise neid rootslaste vastu niikuinii kaitseda ei suuda. Läbirääkimised said aga poolakatele teatavaks. Arz vangistati oma sõdurite poolt ja mõisteti Riias surma, hoolimata sellest, et mees lubas armuandmise puhul „oma elu ülejäänud päevi veeta talli ukse küljes, nagu koer keti otsas lebades ja ainult vett ja leiba süües". Nii sattusidki Johani ülejäänud pandikindlused, peale Karksi, Poolale tagasi.

Peale ühenduse katkestamist Läänemaa ja Poola alade vahel hakkasid rootslased järgnevail aastatel allutama hertsog Magnusele kuuluvaid Läänemaa linnuseid.

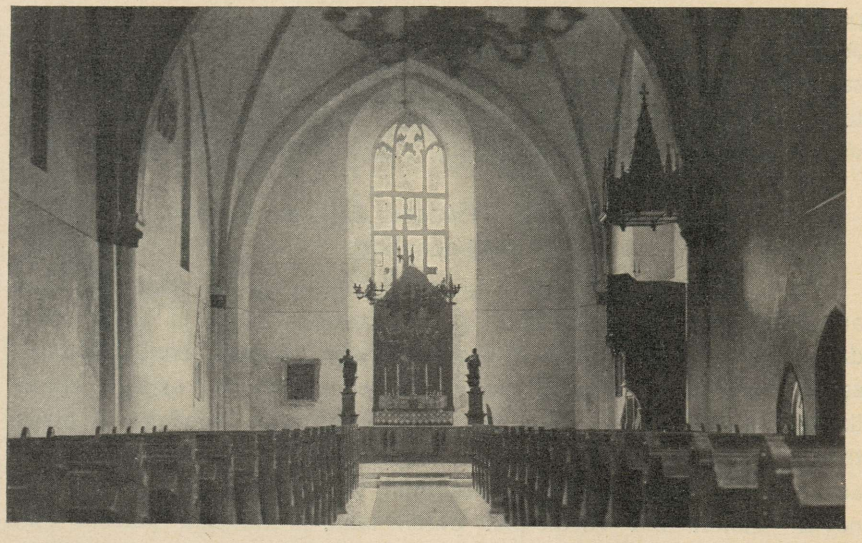

Haapsalu lossikiriku sisevaade. Kirik on ehitatud a. 1270—75. Suurim keskaegne ühelöövine kirik Põhjamaadel. Sisearhitektuurilt kauneim näide varasest romaani-gooti üleminekustiilist Eestis.

„1563. aasta 28. juulil piirasid rootslased Haapsalu linnust, mis kuulus hertsog Magnusele, Taani kuninga vennale, ja kui nad seda pea kümme päeva olid lasknud ja Haapsalu mehed kuskilt ei teadnud abi oodata, alistusid 7. augustil kõik, kes olid linnuses, nagu kapiitel, raad, rüütelkond, kodanikud, mitmesuguste eritingimustega. Kui nüüd rootslased Haapsalu linnuse ja toomi olid vallutanud ja kätte saanud, rüüstasid nad toomkirikut, võtsid ära kõik missariided, kiriku väärtasjad, monstrantsid ja karikad, sellele lisaks ka kellad kiriku tornidest ning viisid need Tallinnasse ja lasksid neist valada suuri suurtükke. Ja toomhärrad lasksid nad ära minna nende soovi järgi, võtsid ära nende mõisad ja paigutasid sinna sõdurid."

„Ja nii," ütleb vali luterlik kroonik Russov, „hävitati see jäle hooramaja, Haapsalu toom, ja kihutati Paali papid sealt minema. Samal ajal rüüstasid saksa ja rootsi sõjamehed Haapsalu ümbrust ja tervet Läänemaad nii armetul kombel, et mõned vaesed talupojad pidid ise atra vedama ja nende naised seda juhtima, sest neilt olid võetud kõik nende härjad ja hobused. Ja kuigi Tallinna auväärt raevanemad ja terve kogukond krahv Svante juures agaralt nõudlesid, et sel maa-alal ei sõditaks ja seda ei rüüstataks, sest Tallinna linn saab sealt mitmesuguseid elamistarbeid, ja et mõlemad kuningad, Rootsi ja Taani oma, sõjas olevat; see, kes neist võitjaks jääb, saavat maa kätte selletagi. Aga see kõik oli asjatu."

Haapsalu vallutanud, asusid rootslased Koluvere linnuse piiramisele ja tulistasid seda kaheksa päeva. Nüüd aga segasid poolakad endid Läänemaa sõjasündmustesse ning tungisid kallale rootslastele. Need pidid Koluvere alt lahkuma ja jätsid vaenlase kätte kõik

oma piiramissuurtükid ning „neli munka, ühe koera ja ühe lauljanna". Äkilise rünnakuga vallutasid Kettleri mõisamehed ka vahepeal rootslaste kätte langenud Lihula sügisel 1563.

Poolakate pealetungil polnud aga püsivaid tagajärgi. Nii kaua kui Pärnu oli rootslaste käes, puudus poolakatel küllaldane baas Läänemaal teotsemiseks. Kettler sai aru, et tal raskeks läheb Lihula linnust enda käes pidada, ja andis selle üle hertsog Magnuse meestele. Need ka ei suutnud linnust peale Kettleri äraminekut kaitseda. See langes rootslaste kätte. Ka vallutas rootslaste uus pealik Henrik Classon Horn Koluvere. Terve Läänemaa oli nüüd rootslaste käes.

Paistis, et sõjaõnn nüüd päris otsustavalt on kaldumas Rootsi poole ja Rootsi suudab enda kätte võtta suuremaidki Vana-Liivimaa alasid. Ent varsti tuli pööre. Kõigepealt oli Eerik XIV-ndal viperusi peapiiskopkonna koadjuutoriga Mecklenburgi Christoph'iga. See oli juba varakult, 1561. a., astunud ühendusse Eerikuga. Nende vahel oli toimunud leping, mille järgi Christoph pidi abielluma Eeriku õega. Peapiiskopp Wilhelmi surma järel pidi peapiiskopkond Rootsi abiga vallutatama Christophile, kes pidi sinna valitsema jääma Rootsi vasallina. Peapiiskopp Wilhelm suri 1563. a. alguses. Vahepeal olid aga poolakad peapiiskopkonna vasallidele kinnitanud nende eesõigused ja nüüd selgus, et Christoph ei suuda saavutada vasallide poolehoidu. Ka Eeriku sõjaline abi ei olnud küllalt tugev. Nii ei suutnud Christoph end vee peal hoida ja langes koguni 1563. a. poolakate kätte vangi.

Eeriku nõrk väljaastumine Christophi kaitseks oli tingitud osalt sellest asjaolust, et Taani ja Rootsi vahel alanud sõda sundis kuningat ära viima Liivimaalt osa vägesid. Järgnevatel aastatel väheneb veelgi Rootsi vägede hulk Eestimaal. Siinses sõjapidamises aga kerkib tugevamini esile uus tegur — nn. mõisamehed.

Mõisameeste all mõisteti Vana-Liivimaal enne Vene-Liivi sõda mitmesuguseid saksa soost isikuid — orduametnikke, lossifoogte, kirjutajaid, palgasõdureid, kantseleiametnikke, majateenijaid jne. Vana-Liivimaa konföderatsiooni kokkuvarisemisel liitus nendega rohkesti endisi orduvendi ja vasalle. Segasel ajal polnud meestel suurt midagi peale hakata — peale sõdimise, mis alale rohkesti mehi vajati. Ja et mõisamehed sageli olid relva käsitsemise kunstis üsna vilunud, siis varstigi olid nad otsitavateks sõduriteks. Juba varakult astusid mõisamehed Vana-Liivimaa pärast võitlevate võimude teenistusse. Esimene mõisameeste jõuk oli vist see, mis Kaspar von Oldenbockumi poolt moodustati ja Kettleri teenistuses oli. Juba 1561. a. võtsid rootslased oma teenistusse jõugu mõisamehi Klaus von Kurselli ja Tallinna kodaniku poja Heinrich Boismanni juhatusel. Ka hertsog Magnus ei jätnud kasutamata seda soodsat allikat endale kohalikkude oludega hästituttavate sõjajõudude soetamiseks. Ja lõpuks võib Russov suure pahameelega konstateerida säärast „igavesti ennekuuldamatut" asja, et mõisameestel häbi ei olnud raha eest oma teeneid müüa ka maa pärisvaenlasele — Moskva tsaarile: „Aastal 1572 laskis moskvalane Jürgen Fahrensbachi kaudu teate välja,

et ta jälle mõisamehi vastu võtab ja Moskvasse viib, keda tema mitte ainult tatarlaste, vaid ka oma teiste vaenlaste vastu tarvitab, mille peale nimetatud Jürgen Fahrensbach terve lipkonna oma ja välismaa mõisamehi moskvalaste juurde viis, mis oli üks igavesti ennekuuldamatu asi, et liivimaalased ja välismaalased nii moskvalaste poole on üle läinud."

Mõisamehed moodustasid võrdlemisi suurearvulise sõjajõu. Üksi Rootsi teenistuses oli neid 1562. a. üle 1200 mehe. Kuigi nad niimoodi arvuliselt kui ka oma vilumuse ja kohaliku maa ja olude tundmise tõttu moodustasid võitlevatele pooltele üsna tugeva abiväe, jäi see siiski üldiselt õige ebaloodetavaks asjaks. Mõisameeste distsipliinitundega oli lugu õieti kurb. Nad ei võidelnud ju ei millegi nimel ega millegi eest. Sõda oli neile ainult käsitööks ja tuluallikaks. Seepärast vahetasid nad ka oma värvi, kuidas tuju tuli või kuidas üks või teine kuningas nende teeneid tasus. Vahvust võis neil paljugi olla, ühiskondlikku vastutustunnet aga väga vähe. Nad kujundasid kihitluse, mis võis tekkida ainult niikuinii juba sotsiaalselt laostunud Vana-Liivimaa konföderatsiooni varemetel.

Eriti palju raskusi alati nurisevate mõisameestega oli rootslastel. Juba 1563. a. olid Rootsi mõisamehed Tallinnas tõstnud avalikku mässu. Klas Hornil läks siiski korda mässu likvideerida ja suurem jõuk mõisamehi Klaus Kurselli juhatusel saadeti Skånesse taanlaste vastu võitlema, kus nende äraandlikkust vähem karta oli. Rootsi teenistusse Eestis jäi nüüd ainult kaks väiksemat lipkonda mõisamehi, ent nendestki osa deserteerus ja osa läks üle poolakate poole. Äraandlikkude mõisameeste talitusviisi ja poolasõbraliku erakonna tekkimise tõttu linnas läks 1565. a. rootslastele kaduma Pärnu linn. Henrik Horn, kes oma isa järel sai Rootsi sõjajõudude juhatajaks Liivimaal, tõttas küll linna langusest teada saades kohe appi Pärnu linnusele, mis veel püsis, kuid lähemalt teada saades vaenlaste arvu, pöördus ta poole tee pealt tagasi. Nii kadusid linnuse pealikul väljavaated linnuse kaitsemiseks ning ta kapituleerus juuni alguses poolakatele. Lepingu kohaselt oleksid poolakad pidanud Pärnu üle andma Taanile. Et aga Frederik II korraga valmis ei olnud kindlust üle võtma, hakkas Kettler kindlusele kui jäädavale Poola omandusele vaatama. Kui pärast taanlased Pärnut poolakatelt välja nõudsid, ei tuldud nende nõudeile enam vastu. See tekitas tõsise konflikti Poola ja Taani vahel.

Tiivustatud kergest edust Pärnus, läksid mõisamehed üha julgemaks ja hakkasid rootslastele valmistama tõsiseid raskusi. Nad avavad rootslaste vastu päris korraliku „sõja", nagu Russov seda iseloomulikult kirjeldab: „Aga selle sõja õigeks põhjuseks oli see, et Rootsi võimud Jumalast mää-

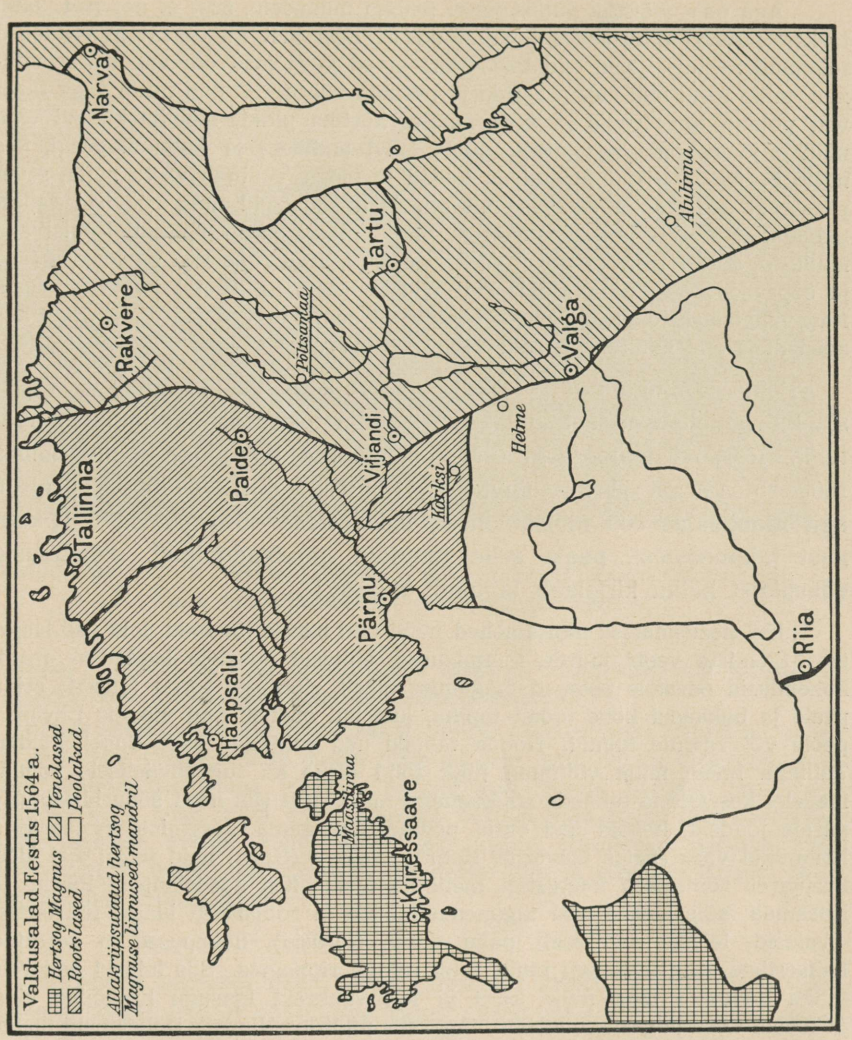

ratud uute linnusehärradena vanu linnusepealikuid ning orduhärrasid, kes oma ameteid mitte küllalt hästi polnud pidada osanud, tagandama hakkasid. Üks säärastest vanadest linnusepealikutest oli ka von Oldenbockum. Kui rootslased tema tagandasid, tahtis ta kätte maksta ja end ise jälle sellessesinatsesse ametisse seada. Selleks kogus ta jõugu noori liivi aadlikke ja kodanikupoegi Tallinnast ning teistest kohtadest ühes nende välismaa poolemeestega, kutsudes neid üles kaitsema Vana-Liivimaa vabadust (oleksin peaaegu öelnud: omavoli), mis neil endise valitsuse ilma mingi ülevaatuseta olnud, ning Rootsi valitsust... maalt välja ajama, Tallinna linna vallutama, mõisu omavahel ära jagama ja nendes peremehed olema, nagu seda Pärnu mõisamehed olid teinud, ilma et ühtki kõrget ülemust karta oleks."

„Aga pole mõistlik panna narri istuma munadele, sest et see nad katki teeks," manitseb Russov sel puhul edasi. Sest just nii olevat mõisamehed toiminud Pärnus. „Nad olid Pärnumaa maad ja mõisad omavahel ära jaotanud, mille tõttu muretult prassida ja priisata võisid. Et nad mitte väga tugevad polnud ning rootslasi ikka natuke kartma pidid, meelitasid nad oma nõusse jõugu oma seltsimehi, noori Liivi aadlikke ja kodanikupoegi, kes mitte rootsisõbralikud polnud, ja läksid nendega Tallinna vastu sõtta, sellepärast et see Rootsi valitsuse all oli. Nad rüüstasid ning röövisid vahetpidamatult Harju- ja Läänemaal ja mujal maa-aladel, mis küll Rootsi alla kuulusid, kuid ka nende eneste isamaaks olid. Nad rüüstasid omade vendade ja sõprade mõisu ning maid, kui teadsid, et need Rootsi poole hoidusid. Nad vangistasid oma lellepoegi, õemehi ja sõpru ja vedasid nad Pärnu, kus need alles end lunarahaga said vabaks osta..."

Peale mõningate väiksemate rüüsteretkede Tallinna ümbruses asusid mõisamehed augustikuul 1565. a. juba tõsisemalt Tallinnat kimbutama. Russovi teate järgi oli mõisamehi 4 lipkonda, kokku umbes 1000 ratsameest ja 27 jalaväelast (landsknechti), Tallinna garnison aga moodustus 800 mõisamehest, sakslastest, rootslastest, 3 lipkonnast jalameestest, peale selle muidugi linnakodanikud. Sündmuste edaspidist käiku kirjeldab kujukalt Russov:

„Kui needsinatsed mõisamehed nüüd olid pärale jõudnud, lõid nad laagri üles Ülemiste veski juurde tammikusse, ehitasid enestele laudadest onnid, kohendasid enestele pehmed magamisasemed, riputasid torud (püssid) seina peale ja hakkasid kohe loomi tapma, just kui oleksid nad mõnele Liivimaa peole või varrule tulnud. Nõnda tahtsid nad vallutada seda ilusat, kindlat Tallinna linna, mille võitmine tükk tööd oleks ka tugevaväelisele võimumehele, kes mitme tuhande sõjamehega tuleb. Kui siis need sõdurid laupäev pärale jõudsid, heitsid nad õhtul pehmesti magama. Järgmisel esmaspäeva hommikul vara äratas kuberner Henrik Classon (Horn) neid pahal ajal üles, kusjuures rootslased kaunistigi mehi kaotasid. Kui needsinatsed Pärnu- ja Kuramaa mõisamehed olid taganema löödud ja rootslased laagri rüüstamist alustasid, leidsid nad sealt palju püsse (torusid), hõbepusse ja karratud kaitseriistu ning kõiksugu muid relvi seintel rippumas. Siis leidsid nad veel hulga hobuseid ning palju kura ja läti vankreid igasugu kraamiga ning hakkasid üsna julgesti rüüstama. Aga siis pöördus Hindrik Düker oma lipuga põgenejate hulgast üksi tagasi ja tehes vaprat tegu, tuleb tagasi laagriplatsile, et päästa neid 27 maasulast, kes kinni (sisse piiratud) Ülemiste veskis. Tulnud laagrisse, leidis ta rootslased rahuga rüüstamas, tungis neile kallale ja laskis ning tappis üle saja mehe maha, päästes suure hädaohuga needsinatsed 27 maasulast Ülemiste veskist. Ja alles siis, kui Pärnu- ja Kuramaa mõisamehed seda kõik teinud ja ära läinud, võisid rootslased laagri rüüstamist rahulikult jätkata, saades suurt saaki. Alamal töörahval oli palju tegu kõigi nende tapetud härgade, sigade ja lammaste äravedamisega, millega vaenlane end võõrustada oli tahtnud. Aga härra Henrik Classon oli neile halvaks külaliseks olnud ja nende pruukosti liiga varakult seganud. Raehärrade hobustel oli rohkesti tööd Pärnu ja Kura mõisameeste laipadega, et neid suurde matusepaika vedada. Kaspar von Oldenbockum, nende

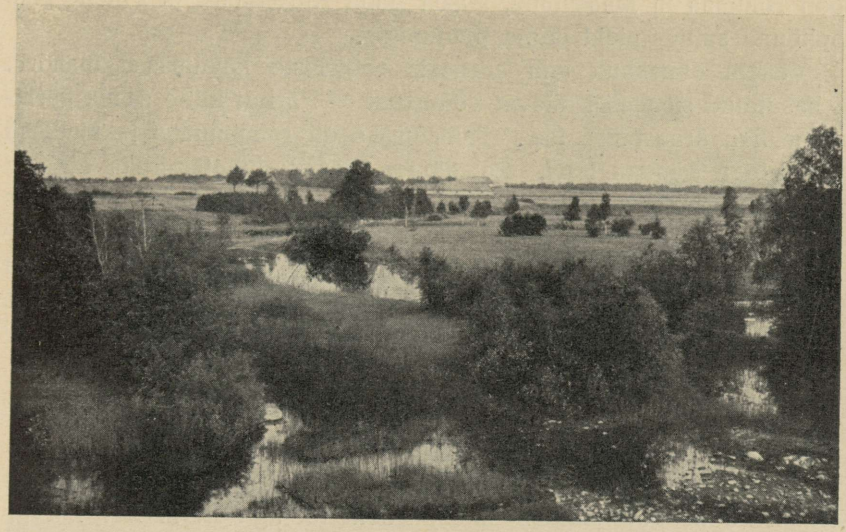

Vaade Sipa jõele ja külale (Märjamaa kih.), mille läheduses toimus rootslaste ja mõisameeste kokkupõrge 1565. a.

sõjaülem, ei olnud aga sel korral mitte nendega ühes, vaid pidi järgmisel teisipäeval veel kuuekümne hobusega kohale jõudma.

Pärast sellist võitu ei viitnud härra Henrik Classon aega, vaid läks kohe oma meestega vaenlast taga ajama ning jäi Sipa küla juurde laagrisse. Kui Pärnu mõisamehed sinna jõudsid, ei julgenud Henrik Classon oma hea seisukoha tõttu kohe mitte peale tungima hakata, vaid laskis ühe suurtükipaugu vaenlase sekka. Kuul tabas üksi nende sõjaülemat Kaspar von Oldenbockumit, muidu mitte kedagi. Et nende juht ja peamees langes, läks kogu see jõuk lõpuks laiali."

Järgmistel aastatel peeti sõda Liivimaal loiult. Rootsi jõud olid suuremalt osalt seotud võitlusega Taani vastu ning sõjapidamise hoogsusele Rootsi poolt hakkas halvasti mõju avaldama ka Eerik XIV arenev vaimuhaigus ja ta määratsemised oma riigi suurnikkude kallal. Hertsog Magnus ja poolakad ei näidanud ka erilist aktiivsust. Nagu vareminigi, piirdus sõja tallermaa ka aastatel 1565—1568 peamiselt Lääne- ja Pärnumaaga. Sagedais pisivõitlusis Läänemaa linnuste ümber olid rootslased üldiselt võidukad. Nende kaugemaleulatuvaist kavatsusist oli aga tagajärge ainult retkedest Saaremaa vastu, kus 1566. a. Horn möödaminevalt vallutas alles tekkiva Kuressaare linna ja Klaus Kursell 1568. a. Maasilinna. Tulemuseks oli vaherahu hertsog Magnuse ja rootslaste vahel, mille järel vastased üksteist ühelt

poolt Hiiumaa ja Maasilinna, teiselt poolt Kuressaare ja Piltene piiskopkonna suhtes pidid jätma puutumata.

Vähem õnnelikult aga arenesid rootslaste kavatsused mandril. Ei kasutatud silmapiiril olevat võimalust — Pärnut kätte saada garnisonipealiku äraostmise teel. Takistuseks oli rahapuudus ja kindlasti ka kuninga vähene huvi. Relvajõuga Pärnu vallutamiseks oli aga Rootsi sõjaline jõud liiga väike. Ainukeses suuremas välilahingus Ruunavere veski juures said rootslased 1567. a. Poola mõisameeste käest lüüa. Üldiselt ei muutnud see sõjalist seisukorda, ainult et Henrik Horn nüüd sattus Eeriku ebasoosingusse ja tema asemele astus Klaus Kursell Rootsi vägesid juhatama.

Troonivahetus Rootsis (1568). Selle mõju siinsetes vahekordades.

Otsustava pöörde võitlusse orduriigi päranduse eest ja üldse Kirde-Euroopa poliitilisse konstellatsiooni tõi aga Eerik XIV kõrvaldamine Rootsi troonilt.

Eerik XIV oli tüüpiline renessansivürst, kes mitte isa kombel endale eeskuju ei otsinud Põhja-Saksa patriarhaalsetelt protestantlikkudelt vürstidelt, vaid Itaalia ja Prantsuse eelarvamusteta valitsejatelt. Põhjalikult haritud kuningal olid tugevad esteetilised ja teaduslikud (peamiselt ajaloolised ja juriidilised) huvid. Tegelikus valitsemises oli Eerik suurel määral mõjustatud Machiavelli õpetusest, mille järgi valitseja pidi hoolimatult ja vahendeid valimata teostama oma sihte. Vähese vastutustundega maailmasuhtumine ei saanud tasakaalustada Eeriku heitlikku iseloomu ja tuua tema tegevusse küllaldast järjekindlust. Küll aga toitis see Eerikus haigluseni arenenud kõigile Vasa soost kuningatele omast suurt umbusklikkust. Eeriku umbusklikkus suundus eriti endise Tallinna asehalduri Svante Sture ja selle suguvõsa vastu, kellel Vasa soo järel oli suuremaid pretensioone Rootsi troonile. Hullustushoos 1567. a. laskis Eerik tappa Svante Sture ja rea teisi aadlimehi, sattus aga ise selle järel kahetsusse ja südametunnistuspiinadesse. Selles patukahetseja meeleolus vabastas ta vangist oma venna hertsogi Johani, oli valmis troonist viimase kasuks loobuma ja jättis valitsemise suurelt osalt riiginõukogu kätte. Hiljemini, nõrkushoo möödudes, hakkas Eerik uuesti taga kiusama oma riigi suurnikke ja sundis neid tunnustama enda abielu vangivahi tütre Karin Magnusetütrega, kellest sündinud lastele ta tahtis kindlustada pärandusõigust Rootsi troonile. Eeriku tagasipöördumine „valjule valitsemisviisile“ tekitas ta vastu vandeseltsi, mille juhtivamateks liikmeteks olid ta vennad ja Rootsi kõrgemad aadlikud. Mihklipäeval 1568. a. vangistati Eerik ja paigutati Gripsholmi lossi, kus ta päriselt vaimuhaigeks jäi ja mõne aasta pärast suri.

Rootsi kuningaks sai nüüd Gustav Vasa teine poeg, endine Soome hertsog Johan. Poola-Rootsi vahekord ei saanud jääda endiseks, kus nüüd Rootsi troonil oli Sigismund Augusti õemees, kelle

Ruunavere (Märjamaa kih.). Vasemal puude all endise veski varemed, mille juures toimus lahing 1567.

poliitiliste vastuolude pärast Eerikuga suurel määral oli tingitud Poola-Rootsi suhete katkemine. Taanlased ja lüübeklased kartsid nüüd koguni, et Poola ja Rootsi väed hakkavad ühiselt võitlema Taani vastu. Nii kaugele asi siiski ei läinud. Kuigi mõlema riigi valitsejad olid sugulased, ei kõrvaldanud see täielikult nende riikide rivaliteeti Liivimaa pärast. Sigismund August ei olnud küll sugugi kitsi sõbralikkude nõuannetega Johanile, et loobugu ta ometi Poola kasuks oma valdusest Eestimaal, kuid Johanile ei tulnud mõttessegi seda teha. Siiski Johani troonilepääs katkestas automaatselt sõjategevuse Liivimaal Poola ja Rootsi vahel.

Ka Taani ja Rootsi vahekord hakkas Johan III troonileastumisega paranema. Johan algatas kohe valitsema pääsedes rahuläbirääkimisi. Taani poolt aga näidati esialgu väga vähest vastutulelikkust Rootsi ettepanekutele. Alles siis, kui rahu sobitajaks oli asunud ka Sigismund August ja Prantsuse esindaja Dançay — näide, kui kaugel tunti huvi Liivimaa ümber tekkinud kriisi lahendamisest — läheb pikemate läbirääkimiste järel korda Stettinis 1570. a. saavutada rahu Taani ja Rootsi vahel.

Selle rahuga kahe kuninga vapitüli jäeti tulevase vahekohtu otsustada. Rootsi-Taani piir jäi endiseks, kuid Rootsi oli sunnitud maksma 150 000 taalrit sõjakulu. Johan III pidi loovutama vastava luna eest Saksa keisrile kõik omad vallutused Eestimaal. Saksa keiser omakorda pidi neis maades Läänemaa ja Tallinna (aga ilma Toompeata) läänistama Taani kuningale. Narvaga kauplemise reguleerimine jäi samuti keisri hooleks, kes hiljemini andiski määruse, mille põhjal Narvaga võis igaüks vabalt kaubelda, ainult mitte sinna vedada vilja ja sõjatarbeid. Ka Lüübekile pidid rootslased maksma suurema kahjutasu rahas.

Stettini rahutingimused olid rootslastele väga rasked ega vastanud sugugi sõja tulemustele ja tegelikule jõuvahekorrale Taani ja Rootsi vahel. Väikesest Taani edust hoolimata olid need siiski enamvähem tasakaalus. Otsustavalt mõjustas aga rahutingimusi see, et kongressil rootslased olid võrdlemisi isoleeritud ja et sõjast väsitatud riiki just parajasti ähvardas uus hädaoht Vene poolt. Hiljemini, kui Saksa keiser ei pidanud tarvilikuks lunasummat Eestimaa eest maksta, jäi Stettini rahu Eestimaad puudutavas osas lihtsalt täitmata. Ent see ei mõjustanud oluliselt Taani-Rootsi vahekorda, mis ei kujunenud küll edaspidigi kuigi soojaks, kuid ei ilmutanud ka erilist pinevust, isegi siis mitte, kui Eestimaal kahe võimu vahel juhtus mõningaid hõõrdumisi.

Võitlused Rootsi-Vene vahel Liivimaal (1570—1577). Hertsog Magnus „Liivimaa kuningana".

See hädaoht, mis Rootsit ähvardas Vene poolt ja teda sundis vastu võtma Stettinis raskeid rahutingimusi, oli põhjustatud juba enne Johan III troonile asumist teravaks muutunud isiklikkudest suhetest tema ja tsaari vahel. Et omandada üht survevahendit Sigismund Augusti vastu, oli Joann IV sepitsenud isegi selleaegsele vähehellitatud avalikule arvamisele äärmiselt barbaarsena tunduvat plaani. Kasutades oma võrdlemisi head vahekorda Eerik XIV-ga, püüdis tsaar viimast veenda, et see temale välja annaks vangisoleva Johan III abikaasa Katarina (Jagellonka). Esialgu oli Eerik tsaari ettepaneku teatavaks teinud riiginõukogule ja selle siis tagasi lükanud. Hiljemini osutas aga Eerik Joannile „poolatari" küsimuses järjest suuremat järeleandlikkust ning sõlmis 1567. a. tsaariga lepingu, mille põhjal ta Joannile pidi üle andma „Poola kuninga õe", Joann pidi ainult kohustuma, et ta Katarinale mitte liiga ei tee ei mürgi andmisega ega ka muul teel. Vastutasuks tsaar nimetas Eerikut oma „samaväärseks vennaks" ja tunnustas Rootsi õigusi 12 Eestimaa ja Liivimaa linnusele.

Johan III-dale ei jäänud troonile pääsedes muidugi saladuseks tsaari diplomaatilised keerdkäigud ta abikaasa ümber. Sellest seigast arenes omapärane konflikt ja kirjavahetus mõlema valitseja vahel, mis lõppes kahekümneviieaastase, suuremalt osalt Eesti alal peetava sõjaga mõlema riigi vahel. Diplomaatiline kirjavahetus mõlema valitseja vahel on oma krõbeda tooni poolest küll ainulaadne maailmas.

Kui Eeriku vastu Rootsis oli tõusnud mäss, siis sai Stokholmi Katarina Jagellonka järele saadetud Vene saatkond kibestunud rootslaste poolt kannatada, tsaari ütluse järgi sel määral, et saatkond „seisis paljastas särkides". Teada saades Johan III troonile pääsemisest, püüdis Joann IV oma üritusi Katarina suhtes retušeerida, saates temale näiliselt sõbraliku kirja. Kirjas tsaar seletas: ta olevat kuulda saanud, et Johan olevat surnud, ning et tema abikaasat vangis peetakse; tema, Joann, olevat tahtnud Katarinat vangist vabastada selleks, et teda välja anda tema vennale Poola kuningale. Ühtlasi palus tsaar, et tema saatkonda kinni ei peetaks, ja lubas vastu võtta Rootsi saatkonda Moskvas, et kaaluda rahu edaspidist kinnitamist. Johan III laskis ennast petta ja saatiski Viiburi piiskopi Paavali Juusteni juhatusel 1569. a. saatkonna Venesse. See saatkond sai venelaste poolt eriliselt julma kohtlemise osaliseks. Novgorodis pidid saadikud ootama üle kolme kuu, enne kui nad pääsesid sealse asehalduri ette. Vastuvõtupäeval tõmmati saadikud vankrilt, kisti juukseist, rebiti riided, peksti ning seoti hobuste külge, nii et nad alasti pidid jooksma öömajale. Seal näidati alasti saadikuid rahvale ning võeti neilt kõik nende omandus. Kolmandal päeval anti neile rõivad tagasi ja viidi nad Moskvasse. Vesi ja aganaleib oli teel nende toiduks ning öösiti

Johan III. Samaaegne maal Gripsholmi lossis.

lämmatasid venelased saadikuid suitsuga, et takistada nende und. Saatkond heideti lõpuks vangi, kuhu suurem osa ta liikmeid surigi, ainult üks pääses kahe aasta pärast Rootsi tagasi.

Nii võisid diplomaatilised läbirääkimised Vene ja Rootsi vahel edaspidi toimuda ainult suurte takistustega ja kirjalikult. Joann IV oma mahlaka, barbaarse üleolekuga seletas nüüd, miks „meie viha on süttinud sinu maa vastu". Johaniga otseselt tsaar ei tahtvat enam läbirääkimisi pidadagi, lugedes seda endale alandavaks, ja kui Rootsi kuningas tahab ära hoida „ebasõbralikku külaskäiku" Rootsi saartele, siis pidavat ta endise kombe järgi

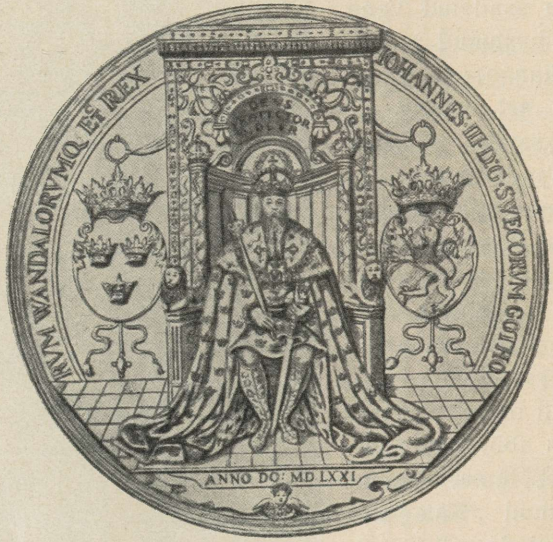

Johan III suurpitser.

läbirääkimisi pidama asehalduriga suures Novgorodis. Kui Johan siiski püsis vastupidisel seisukohal, siis vastas tsaar viimase „mõistmatule" kirjale, et ta ei võivat muud teha „kui imestuda ning naerda, kuidas mõni tahab end nii üles upitada ja uhkustada ja unustab ära oma isaisad ühes Smålandi külas". Ühes teises kirjas nimetatakse Rootsi kuningat „rasvakaupmehe pojaks". Vanades kroonikates olevat kirjutatud, et Rootsi olevat vanasti kuulunud tsaari esivanemate valitsemise alla ja „enne kui sinu isa pääses valitsema, ei ole meie midagi kuulnud mõnest kuningriigist Rootsis". Kui Johan tsaarile meelde tuletas, et viimane Eerik XIV-ga olevat läbirääkimisi pidanud, vastas Joann: „Kui sa saadad oma kuninganna Katarina ja kaks oma poegadest meie juurde, siis oleme meie sinu vastu sama armulised kui su venna Eeriku vastu ja laseme sind enesega läbirääkimisi pidada."

See oli Johanile liig ja oma kuulsas kirjas 18. IV 1573 näitas temagi, et ta pole suu peale kukkunud. Ta kirjutas: „Meie oleme saanud sinu kirjutise ja sellest nüüd, nagu ennemgi, teada saanud, missugust mõistmatut talupoeglikku upsakust, valet ja põlgust sa tarvitad Meie vastu. Kuid kui Meie ei

oleks kuulnud, et sinu isa oli suurvürst Venemaal, siis oleks meil küll olnud põhjust järeldada, et mõni munk või talumees oleks sinu isaks olnud, sest sa kirjutad nii häbematult, nagu oleksid sa üles kasvatatud talupoegade või mõne muu pööbli hulgas, kes ei tunne mingit au. Kuid Meie kuuleme, et sa oled endale pähe võtnud, et sinu mõistmatud ja upsakad sõnad meid hirmutavad, ning sellega sina tahad pidada sõda Meie vastu. Kuid sa oled ennist küllalt teada saanud, et Meie sinu võimu lihtsalt ei karda. Kuid et sinu kiri sisaldab, nagu ennistki, üht suurt häbemata valet, sel kombel, et Meie surma läbi armas lahkunud härra Isa, suurevõimuline kõrgestisündinud vürst ja härra, härra Gustav, Rootsi, Göta ja Vendi kuningas, õnnis ja kõrgestikiidetud mälestusega, olevat talupoeg, smålandlane ja mitte härrassoost, seal valetad sina häbematult oma keelega, kui sa seda ütled."

Katarina Jagellonka. Samaaegse gravüüri järgi.

Andes pikema ülevaate oma kuulsusrikkast suguvõsast, Johan nimetab: „Et kõik kuningad ja kristlikud võimukandjad on üles näidanud Meie vastu au ja kõrgust, mida Jumal meile on andnud. Kuid sina oma kõrgis seamõistuses oled meid ära põlanud. Kuid sina kirjutad niipalju pilget ja edevust, oled määrinud ja mustanud oma suu nii paljude valedega, nii et see vaevalt jälle kunagi puhtaks võib saada. Sellepärast ei ole Meil tarvet sulle vastata kõige selle ebaviisaka ja upsaka narruse peale, mis sinu kiri sisaldab. Kuid et sina muude haisevate valede hulgas sõimad Meid ja Meie õnnist armast härra Isa autuiks orjadeks ehk „ratnikuks", nagu sinu vene keel kõlab, seda valetad sa nagu üks kelm sama hästi kui kõike muud; ja seepärast saagu sinust enesest üks „ratnik" ja autu ori ja ristitud peavalelik ja türann, mida sa ka tõepoolest oled, sest sa ei pea au sees ei sõna, au, pitserit, kirja ega tõde, nagu küllaldaselt on tõestatud.

Kui sina aga arvad, et Meie saame paluma sinult rahu, siis ei sünni seda mitte kunagi, sest Meie usume, et Jumala Kõigevägevama kaasabiga tuleb kord see, et enne mängu lõppu sina ise ja su alamad saavad karistuse, mida nii sina kui ka nemad kaua aega ära teeninud on, nii et sina oled sunnitud ära sööma need mõistmata ja valelikud sõnad ning kirjad, mis sa Meie üle rääkinud ja kirjutanud oled. Kuid kui sa tahad ette jõuda õnnetusest, mis sind ja sinu maad ootab, siis pead sina saatma oma rae

kõige kõrgemad härrad Meie juurde ja alandlikult vabandada laskma seda ebaõiglust ning põlgust, mida sa Meile teinud ja üles näidanud oled; siis saad sa teada, mis eeldustel ja tingimustel Meie tahame sinuga rahu teha. Selle oleme Meie andnud sulle, Ivan Vassiljevitš, vastuseks sinu kirjale. Selle järgi võid sa siis oma samme seada. Kirjutatud Meie kuninglikus lossis Stokholmis 18. aprillil aastal peale Kristuse sündimist 1573. Meie valitsusaja viiendal aastal."

Hertsog Magnus. Samaaegse medali järgi.

Nii muutus poliitiline konjunktuur võitluses Liivimaa pärast Johan III troonile astumisega põhjalikult. Lepivad omavahel need kaks riiki, kelle vägede vahel Liivimaal seni oli olnud kõige rohkem kokkupõrkeid. Peale lastetu Sigismund Augusti surma on Poola mõnda aega passiivne: kuninga valimised ja siseküsimused vangistavad mitmeks aastaks sealse tähelepanu. Poola kuningaks valitud Henri Valois'd, Prantsuse kuninga venda, huvitab ta uus riik võrdlemisi vähe, osalt küll pealesunnitud valimiskapitulatsioonide tõttu, mis ta käsist ja jalust sidusid. Lühiajalise valitsemise järel jätab ta salaja põgenedes oma maa maha, kui tal võimalused avanevad Prantsuse trooni enda kätte saada. Kõige selle tõttu alles järgmise kuninga Stephan Bathory ajal (1576—1586) võib Poola-Leedu jälle energilisemalt võitlusest osa võtta. Et ka Taani Stettini rahuga võitlejate hulgast oli välja langenud, siis kujunes võitlus Vana-Liivimaa pärast lähemail aastail võitluseks ainult Rootsi ja Vene vahel. Ent endisega võrreldes seda võitlust peeti kaugelt suuremate vägedega ja suurema pingega. Kuuekümnendate aastate lõpus tuli Moskva Liivimaa

Näljahäda Venes ja Leedus 1573 ja inimesesöömise stseene samaaegsest saksa lendlehest-„ajalehest".

poliitikasse uut hoogu. Joann IV oli küllastunud opritšninast ja ta tegevusiha pöördus jälle väljapoole, uuesti Liivimaa vastu.

Seekord Joann IV üritusi „isade pärandi" kättesaamiseks valmistas ette põhjalikult läbimõeldud diplomaatiline aktsioon. Tsaar oli jõudnud veendumusele, et Vana-Liivimaa enda käes pidamiseks on väga tähtis enesele kindlustada siinsete poliitiliselt mõõtuandvate rahvakihtide poolehoidu. Seda olid aga takistamas suured ja väga põhjendatud eelarvamused moskoviitlaste valitsusmeetodite suhtes. Et siiski Liivimaal end rohkem maksma panna, tuli Joann mõttele luua siia endale alluvat vasalliriiki mõne saksa soost vürsti valitsemisel. See võimalus pidi Joannile Liivimaa vallutamise kergemaks tegema, Liivimaa elanikkonnale aga andma teatavaid tagatisi endise olukorra edasipüsimiseks. Mõtte propageerimiseks ja teostamiseks saadeti tsaari poolt 1569. a. Vana-Liivimaale kaks kohalikku saksa aadlimeest, Elert Kruse ja Johann v. Taube, kes olid olnud pikemat aega Venemaal sõjavangis ja nüüd astunud Joann IV teenistusse. Kruse ja Taube katsusid esialgu asjatult õnne Gotthard Kettleri, Tallinna ja Riia linna juures. Lõpuks läks aga Joannil korda enda poole tõmmata hertsog Magnust.

Magnus oli juba pikemat aega ringi vaadanud, kuidas oma valdusi laiendada ja kindlustada. Juba 1565. a. pidas ta läbirääkimisi Sigismund Augustiga abiellumiseks tema õega Annaga. Kaasavarana soovis Magnus enesele Liivimaad. Need läbirääkimised ei andnud aga küllaldasi tagajärgi. Siis katsus Magnus kasutada Riia linna tülisid Poola administraatori Chodkievicz'iga, et saada linna peremeheks. Ka mässulise Klaus Kurselliga püüdis Magnus kontakti astuda, kes 1570. a. veebruarikuus kavalusega rootslastelt vallutas ajutiselt Tallinna linnuse.

Nii ei olnud Taubel ja Krusel erilisi raskusi hertsogit tsaari poole meelitada. Tsaari tingimused olid ju ka kõigiti avatlevad: Liivimaa antakse tsaari poolt lääniks Magnusele ja ta järeletulijaile; maa elanikkudele kindlustatakse usuvabadus, endised seadused ja endised kauplemisprivileegid. Ainult linnad pidid tsaarile iga aasta tegema väikese „kingituse", kuid see ei pidanud kandma maksu nime.

Magnus sõitis neid tingimusi teada saades 1570. a. Moskvasse ja leppis varsti tsaariga kokku. Ta sai Liivimaa kuninga tiitli ja mõrsjaks tsaari õetütre Eufemia. Magnusele anti üle teatavad alad venelaste käes olevast Liivimaast ja ta juhtimisele usaldati sõjavägi, mis veel samal aastal pidi välja astuma Rootsi vastu.

Sõjaline tegevus Rootsi ja Vene vahel algas 1570. a. Suure Vene sõjaväe eesotsas Magnus hakkas piirama Tallinnat, Rootsi sõjaoperatsioonide tugi- ja lähtepunkti.

Enne seda tegi Magnus katset tallinlasi kirjalikult ja suuliselt veenda, et need temale alistuksid. Kuid tallinlased nägid Joann IV kavatsused läbi ja keeldusid. Nii alati piiramist. Kuigi piirav vägi oli arvuliselt suures ülekaalus (15 000—25 000 meest 2000—2500 Tallinna kaitseja vastu) ja omas võrdlemisi palju suurtükke, ei läinud korda linna vallutada. Otsustava tähendusega oli siinjuures asjaolu, et venelased ei suutnud katkestada sidet Tallinna ja Rootsi ning Soome vahel. Nii ei olnud piiramisel õieti mingeid tulemusi ja Magnus oli sunnitud selle lõpetama. 16. märtsil 1571 pistsid venelased oma leeri Tallinna all põlema ja läksid keskhommiku ajal sealt minema, peale seda kui nad olid olnud „kolm päeva vähem kui 30 nädalat" Tallinna all. Venelaste esimene hoop Johan III vastu oli täielikult ebaõnnestunud.

Järgneval kahel aastal oli rootslastel võimalik hinge tagasi tõmmata. Venelased olid neil aastatel tugevasti seotud Krimmi tatarlaste sissetungidega Lõuna-Venemaale. Juba enne vaherahu oli Sigismund August tatari „keisrit" Devlet Girei'd meelitanud ja hässitanud venelaste vastu. Nüüd teatava hilinemisega tatarlased järgnesid sellele hässitusele. Tatarlaste 1571. a. rüüsteretk oli eriti tagajärjekas: neil õnnestus muude linnade kõrval maha põletada ka Moskvat. Venelaste häda tuli suureks kasuks Johan III-dale. Küll

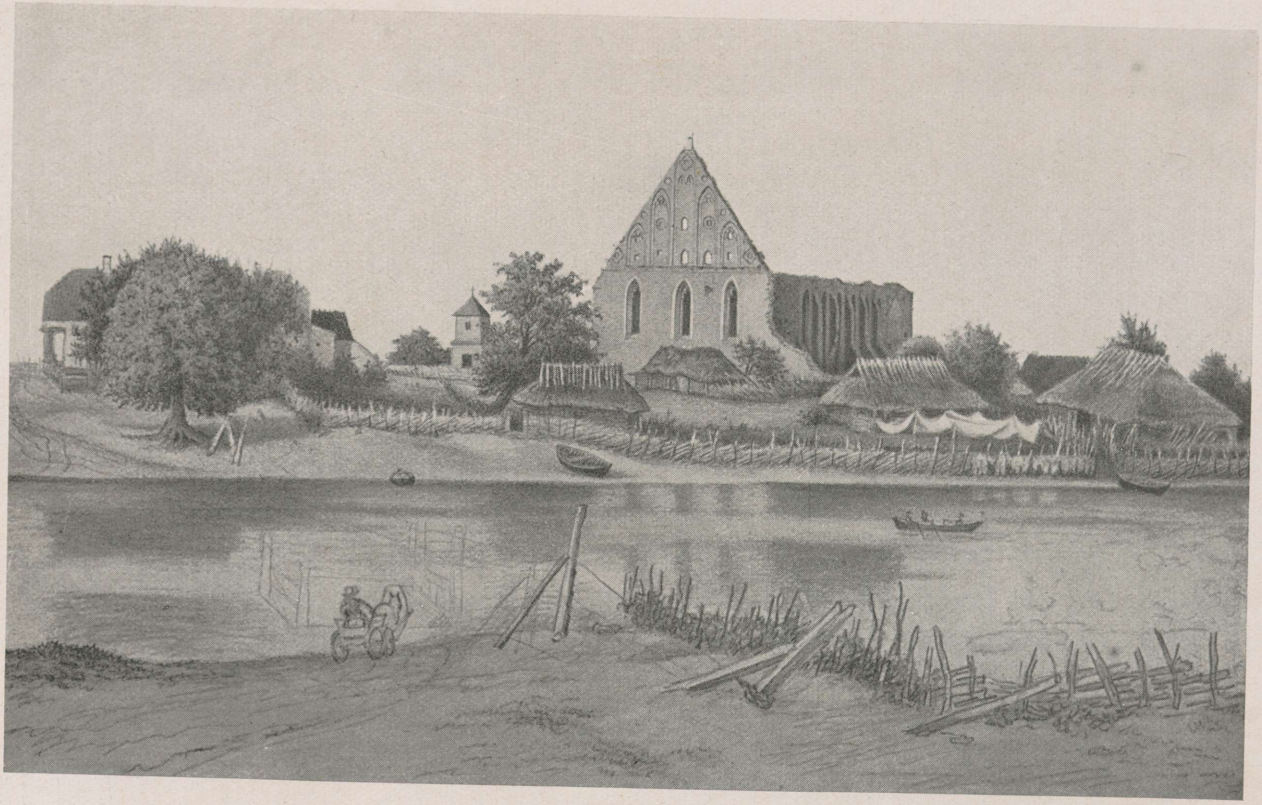

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.

Pirita kloostri varemed XIX saj. keskel. Klooster muutus varemeteks venelaste vallutuse läbi 1577. Ülalolev pilt on kunstnikul jäänud viimistlemata, nii on parvest ainult mustand-joonistis.

ei õnnestunud liigse kauguse tõttu Rootsil luua kindlat kontakti Krimmi khaaniga, aga Johanil oli nüüd võimalusi arendada pealetungi Vene aladele ja seega oma positsioone kindlustada.

Rootsi rünnak oli kavatsetud kahelt rindelt korraga, Soomest ja Eestimaalt. Kogutigi suuremaid vägesid ja tehti ettevalmistusi pealetungiks, kuid halva juhtimise, puuduliku varustise ja halva sõdurimaterjali tõttu need ettevalmistused hilinesid.

Nii jõudis Joann IV end jälle koguda ja tatarlased tagasi lüüa, enne kui rootslased said Tallinnast alustada suuremat pealetungi. Tatarlastest vabaks saanud Vene väed võisid nüüd uuesti teotseda rootslaste vastu. Tsaar püüdis esimest ebaõnnestumist tasa teha ja ilmus nüüd ise suure väe eesotsas Liivimaale. Rootsi vägede ülemjuhataja Klas Akselipoeg Tott oli Vene sõjavalmistustest halvasti informeeritud ja korraldas päris rahuliku südamega retke venelaste käes oleva Põltsamaa linnuse vastu. Tott ise läks peaväega Viljandi kaudu, piiramiskahurid saatis aga Paide kaudu, kust osa garnisoni neid läks eskorteerima. Alles Põltsamaa all kuulis Tott, et venelased on suurel arvul Narva kaudu tulnud Eestimaale ja ründavad Paidet. Paidet kaitses ainult 50 sõdurit ja 500 eesti talupoega, kes ümbrusest linna põgenenud. Nii ei olnud venelastel erilist raskust uueaastapäeval 1573 vallutada linnust.

Paide vallutamise käik oli väga iseloomulik venelaste selleaegsele sõjapidamisviisile. Russov kirjeldab seda järgmiselt:

„Seda koledat tulistamist (suurtükkidest) ei oleks moskvalasel Paide ees tarvis olnud, sest ta teadis ometigi hästi, et linnus oli päris nõrk ja lage sõduritest. Aga et ta rünnakul arg sõdur on, tahtis ta õnne katsuda suure laskmisega. Et aga see temal ei õnnestunud, pidi ta siiski tormi jooksma, sest ta pidi kartma ka Rootsi abivägede tulekut. Tal oli aga seekord kerge seda linnust rünnata ja vallutada, sest seal ei olnud sõjaväge.

See oli esimene kindlus, mille moskvalane oma eluajal rünnates on vallutanud. Sest moskvalase sõjajõud ei põhine mitte suurel mehisusel, vaprusel, võimul ja jõul, vaid juhusel, reetmisel, kavalusel, hirmul ja ähvardusel, mille läbi ta palju maid ja kindlusi on vallutanud ja ära võitnud. Aga kus talle vastupanu on avaldatud, seal ei ole ta midagi suutnud ära teha.

Kui nüüd venelased pääsesid Paide linnusesse, läks lahti tapmiseks; kõik võeti ette, naised ja neitsid, aadlikud ja mitteaadlikud, välja arvatud mõned vaesed talupojad, kes kavaluses olid laskunud vangitornidesse ja ütlesid, nad olevat vangistatud mehed ja hertsog Magnuse alamad Põltsamaalt; need jäeti elama ja vabastati neid näilisest vanglast. Ka asehaldur Boije, paljude teiste rootslaste, sakslaste ja mittesakslastega viidi suurvürsti ette, kes neid laskis elusana varda külge köita ja surnuks praadida. See praadimine Paide ees kestis mõned päevad. Ja oli sel ajal laipu igal pool niipalju, et koerad, metsloomad ja linnud neid veel kaua võisid kiskuda, sest ei olnud kedagi, kes neid oleks võinud maha matta."

Peale Paide vallutamist osa Vene sõjaväest läks Venesse tagasi, osa vallutas rootslastelt Karksi linnuse, kuna aga peavägi suundus Läänemaad vallutama. Tott, kes Põltsamaa juurest oma suurtükke maha jättes oli Tallinnasse taganenud, astus 5000 mehega venelastele Koluvere all vastu. Venelaste vägi oli palju suurem kui rootslastel—16 000 meest. Tuli esimene suurem välilahing selles Rootsi-Vene sõjas. Tott oli oma paremale tiivale asetanud 2000-mehelise mõisameestest ja liivimaalastest koosneva ratsaväe, mis esimesena vaenlast ründas. Teada saades venelastes uurt arvu, põgenesid ratsanikud paaniliselt igale poole, levitades igal pool „halba sõnumit", nagu oleksid rootslased lüüa saanud. Tegelikult õnnestus aga Tottil, hoolimata Liivimaa ratsaväe põgenemisest, vaenlasi põhjalikult lüüa. Üle poole vaenlastest olevat jäänud langenutena lahinguväljale.

Narva linnamuuseumi kogudest.

Joann Julm Pihkvas 1570. Pärimuse järgi kohanud tsaari nõdrameelne Nikolai Salos, näidanud talle verist lihatompu ja hurjutanud verejanu pärast. Tsaar jätnud selle järel pihkvalased karistamata. (P. Hellerti maal.)

Koluvere lahing näitas, et Rootsi väe võitluskõlblikkus oli palju kõrgem Vene omast. See tõendas rootslastele, et venelaste sõjavägi ei olegi nii kardetav. Tott ei suutnud aga lahingu tagajärgi küllalt ära kasutada. Maa oli sõjast niivõrt laastatud, et tal täiesti võimatuks osutus oma sõjaväge moonastada. Moona puudusel pidi Tott esimese lahtise veega suurema osa oma väest saatma Soome. Nii oli Koluvere lahingu tegelikuks tagajärjeks ainult see, et venelased lahkusid Rootsi käes olevalt Läänemaalt.

Rootsi asus Vene suhtes küll peamiselt kaitsepositsioonis ja sõja eesmärgiks Venega oli rohkem säilitada senist seisukorda, kui vallutada venelastelt uusi alasid. Rootsi käes olev ala Eestimaal oli aga niivõrt väike, et ta ei pakkunud küllalt sügavat baasi sellisekski kaitsetegevuseks. Niisuguses olukorras oli Rootsil pealetung kõige parem kaitse. Aktiivse sõjapidamise poolt rääkisid aga ka veel teised kaalutlused.

Rootslastele tekitas endiselt meelehärmi sõjatarvete vedu venelastele Lääne-Euroopast. Iga aasta sõitis mitmete rahvaste laevu sõjatarvete laadungiga Narva, mis oli venelastele heaks sisseveosadamaks. Johan III pidas küll oma valitsusaja algusest peale Soome lahel alaliselt laevastikku, mis pidi võimaluse järgi takistama Narva sõitu. Narva sõitvaid laevu võetigi kinni. Nii näiteks kaaperdas admiral Gyllenankari laevastik 1573. a. üle kümne Narva reidil oleva laeva. Järgmisel aastal saatsid Narva sõitvaid laevu Lüübeki ja Inglise sõjalaevad, kel tekkis võitlus Rootsi laevastikuga, kus viimane võidukaks jäi. Rootslased said selles võitluses rikkaliku saagi — 18 laeva.

Paide piiramisel langenud venelaste mälestussammas Paide lähedal Mäo vallas.

Pikapeale ei võinud aga selline seisukord edasi kesta, tekkisid diplomaatilised sekeldused neutraalvõimudega. Nii osutus pealetung ja Narva vallutamine kõige otstarbekohasemaks teeks, et takistada venelaste varustamist sõjatarvetega. Rootslased koondasidki 1574. aastaks võrdlemisi suure väe Eestimaale. Endistele lisaks toodi Soomest ja Rootsist osalt oma rahvusest vägesid, osalt palgasõdureid — šotlasi ja sakslasi. Nii kasvas Totti vägi, mille ülesandeks oli laevastiku abiga vallutada Narvat, 11 000 mehele. See oli suuremaid vägesid, mis Rootsi seni meie maal üldse välja pannud. Näis, et operatsi-

ooni teostamisel ei ole ees kuigi suuri raskusi. Tõeliselt aga Totti olukord ei olnudki nii kerge. Pikk sõda oli Rootsi majanduslikult kurnanud, riigilaegas oli tühi. See asjaolu takistas vägede korralikku varustamist ja — mis veel halvem — korralikku palga väljamaksmist värvatud väeosadele. Palgasõdurid, kellele palk maksmata, muutusid tõrksaks ja keeldusid Narva alla minemast. Lõpuks läks Tottil korda sõdureid õhutada vähemalt Rakvere piiramisele. Kuid lõplikult ei tulnud ka sellest midagi, ikka palgasõdurite tõrkumise ja distsipliini puudumise pärast. Missugused juhtumused olid võimalikud selleaegses Rootsi sõjaväes, illustreerib järgmine seik.

Rakvere piiramisel ja selle järel 1574. a. tulid ilmsiks suured vastuolud Rootsi väes teenivate saksa ja šoti palgasõdurite vahel. Sakslased olid šotlaste peale vihased, et viimased olid saanud neile, sakslasile, lubatud rahad. Ka olevat šotlased neilt röövinud toidumoona. Lõpuks oli kogu Rootsi sõjavägi pahane šotlaste peale nende käitumise pärast Rakvere piiramisel. Rootslaste rünnak Rakverele 2. märtsil 1574 oli äpardunud, sest šotlased olid keeldunud kandmast ründamisredeleid linnuse lävise juurde, kuigi nad varemini olid lubanud seda teha; pealik v. Minden pakub siis suurema rahasumma ründamisredelite asetamise eest. Ülesande võtavad endale mõned rootslased. Kuid šotlased, kes selle järel linnust pidid ründama, jäid seisma poolel teel. Neli rootsi lipkonda, kes šotlasteta rünnaku ette võtsid, löödi tagasi, rootslased kaotasid üle 1000 mehe ja kogu piiramine äpardus. Sellest juhtumist arenes nüüd 17. märtsil 1574. a. verine taplus saksa ja šoti jalaväelaste vahel Rakvere ligidal. Mõned šotlased olid sakslaste leeris alanud nägelemist kellegi õllekaupmehega. Riidu segasid endid sõdurid mõlemalt poolelt. Šotlased lõpuks vallutasid suurtükid, käänasid need sakslaste vastu ja hakkasid laskma. Seepeale sakslased ründasid šotlaste laagrit, tappes seal 300 vastuhakkavat sõdurit, 400 Rakvere piiramisel haavatud meest ja 100 naist. Osa šotlastest põgenes Rakveresse, kust nad saadeti tsaari juurde. Tsaar olevat käsu andnud neid surmata, sest tema teades need olnud sõjavangid. Sakslased kaotasid selles tapluses ainult 30 meest. Clas Tott ja Pontus de la Gardie püüdsid tagajärjetult taltsutada marruläinud sõdureid. Kolm päeva hiljem sakslasid surmasid väljaspool laagrit veel 300 šotlast, kes tulid venelaste alalt saagitsemast. Ja enne kui sakslased laagrist lahkusid, põletasid nad ühes hoones veel ära 80 šotlast.

Rakvere piiramise nurjumise järel pöördus Tott tagasi Tallinnasse. Hoolimata Johan III mitmekordsetest korraldustest ei saanud ta maaväega enam midagi Narva vastu ette võtta ja laskis varsti suurema osa oma sõjaväest Soome. Ka Rootsi laevastik ei suutnud üksi suurt midagi ära teha. Püüti küll Narva jõe suuet laevade läbikäiguks sulgeda, uputades jõkke laevu. Suure tormi tõttu saadi neid jõe põhja lasta ainult kolm, tarvis oleks aga läinud mitu korda rohkem.

Järgnevad kaks aastat olid tähtsamate sõjaliste sündmuste poolest vaesed. Rootslaste ja venelaste vahel oli sõlmitud vaherahu, mis

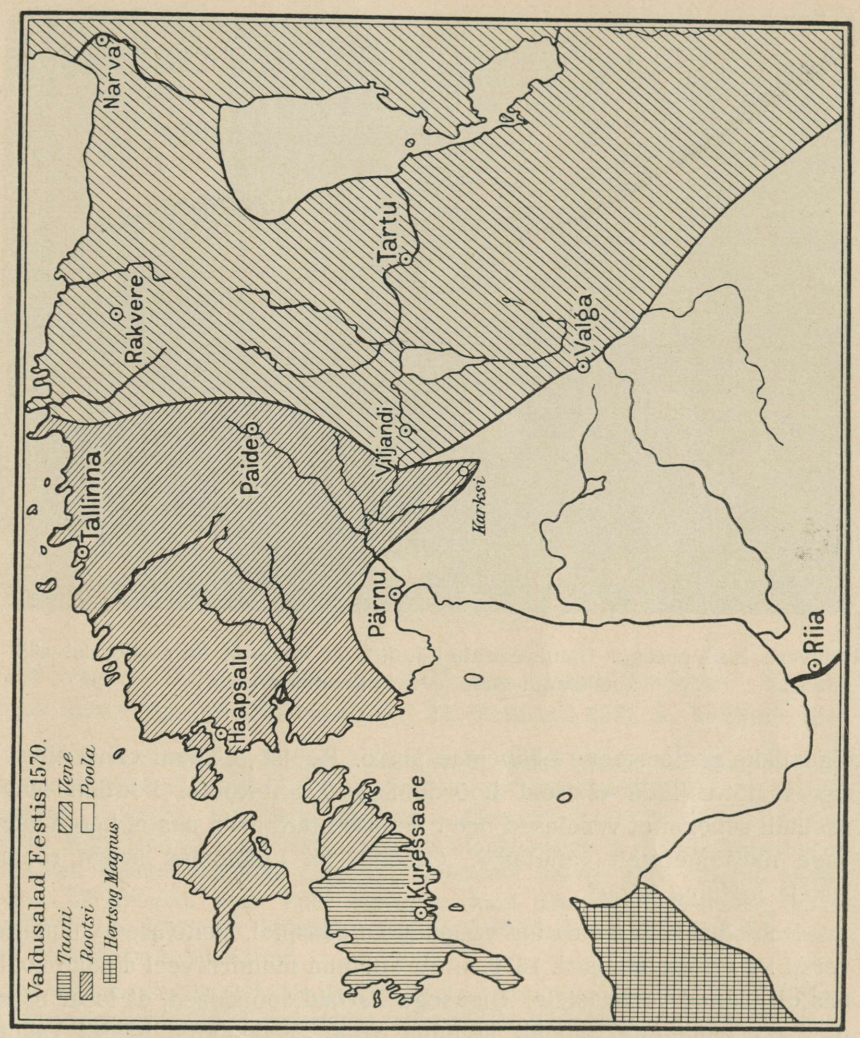

pidi kehtima Soome piiri suhtes. Siinpool lahte aga valitses sõjaseisukord ja seda kasutati enamalt jaolt vastastikusteks rüüsteretkedeks, mille all said kannatada peamiselt eesti talupojad.

Tähtsam sündmus neil aastail oli küll see, et mõisameeste ebausaldatavuse tõttu rootslastele kaduma läks Läänemaa. Rootslastel puudus tarvilik raha mõisameeste palga maksmiseks ja nii olid nad sunnitud viimastele panditama Läänemaa linnused, Haapsalu, Lihula ja Koluvere. Lootes aga saada suuremat tasu, andsid mõisamehed need lossid 1575. a. üle Taani kuningale, kel Stettini rahu järgi oligi

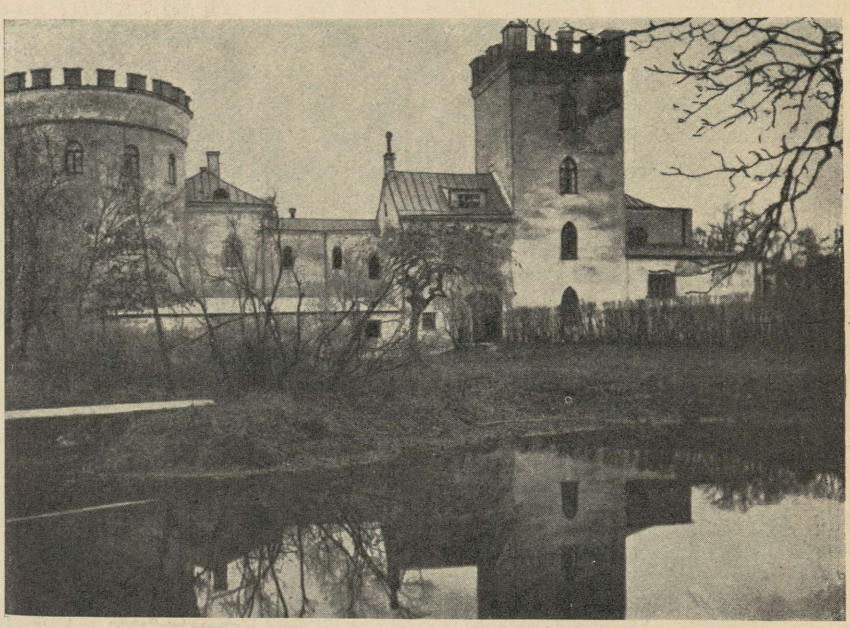

Koluvere loss praegu. Ümberehitatud kujul on endisest linnuselossist säilinud ümmargune ja neljakandiline torn.

õiguslikke pretensioone Läänemaa peale. Rootsi ja Taani vahel ähvardas seetõttu tulla tõsiseid hõõrdumisi. Taani-Rootsi konflikt lahenes küll sellega, et venelased need linnused järgmisel aastal kerge vaevaga mõisameestelt vallutasid. Ometigi oli Läänemaa seega rootslastele kaduma läinud.

Rootslaste käes olev ala vähenes ka edaspidi. Venelased vallutasid varsti ka Padise kloostri. 1676. a. oli Tallinna mandril veel ainuke koht, mis oli jäänud rootslastele. Õigusega kartsid rootslased, et tsaar nüüd järgneva pealetungi suunab Tallinna peale. Sellepärast hakati Tallinnas piiramisele valmistuma ja linna varustama piiramise ajaks tarviliku moona ja sõduritega. Hirmsad sügistormid takistasid aga tunduvalt meeste ja moona saatmist Soomest.

Joann IV oli oma järjekordse rünnaku ettevalmistustega valmis jõudnud juba 1577. a. alguseks. Tallinna piiramine oli seekord Joanni poolt ette valmistatud kaugelt paremini kui seitse aastat tagasi. Ka vürst Feodor Mstislavski ja Ivan Šeremetjev-Koltsovi juhatusel piiramisele tulnud vägi oli endisest rohkearvulisem. Allikate järgi olnud

Koluvere linnusekraav. Koluvere oli vesilinnus (vt. lk. 566) ja on veel praegu veega ümbritsetud.

Vene vägi 50 000-meheline, mis küll on tublisti liialdatud. Kaasas tugev kahurvägi, jõudsid venelased 22. jaanuaril 1577. a. Tallinna alla.

Venelased asetasid linnast hommiku ja lõuna poole viis laagrit: ühe kivimurru juurde Lasnamäele, teise „Ülemiste veskisse", kolmanda Pärnu eeslinna, neljanda, tatarlaste oma, piki Ülemiste järve ja viienda Tõnismäele. Kõik laagrid kindlustati, varustati blokkhauside ja raskete kahuritega. Vangidelt saadud andmete järgi oli venelastel kaasas 2000 tündrit püssirohtu, 200 kahurit, suur hulk kivikuule kuni 225 naela raskuseni, palju raudkuule ja tulepalle; kakskümmend seppa Moskvast ja Pihkvast pidid kuulide tagavara täiendama.

Linna kaitsemist juhatas Henrik Horn oma poja Karliga. Ka Tallinna tornid ja lossivallid olid varustatud võimsate blokkhausidega. Et linna kaitseda venelaste tulepommide eest, eemaldati linnamajade pööningutelt heinad, õled jne. Majaomanikud pidid pööningul pidama vahte, märgi härjanahku ja sõnnikut, et otsekohe kustutada tulepomme. Öösiti ratsutasid ringi mõisameeste vahiosad, et takistada tulikahjusid. Viimaseks otstarbeks käsutati ka 100 Ivo Schenkenbergi juhatusel olevat talupoega. Venelased püüdsid lähedalolevaist Tõnismäe kantsidest kõigepealt lasta lävist Toompea ja all-linna vahelisse müüri, et ette valmistada tormijooksu. Sel laskmisel polnud tagajärgi. Siis suunasid venelased tule lähedaloleva „Kiek in de Kök'i" torni pihta. Siin õnnestuski torni lasta lävist, kuid see osutus väikeseks ja rootslased parandasid ta kerge vaevaga. Linna müüridest katsusid venelased jagu saada ka mineerimisega. Juba veebruarikuul hakkasid venelased ühe minööri ja selle abilise juhatusel kaevama kaht miinikäiku

Tõnismäe kantsidest; üks oli suunatud „Rootsi kantsi“ nimelise torni alla, teine kõrge müüritorni vastu Sepa värava juures. Kaevamisel aga tuli ette takistusi ja kavatsus jäi pooleli.

Kindlat linna, mida seni veel tormiga ei ole võetud, polnud nii kerge vallutada. Piiramine venis ja varstigi hakkasid venelaste laagris ilmnema nähtused, mis tavaliseltki sunnivad katkestama seda ettevõtet. Haiguste tõttu sõjaväes, moonastamisraskuste jne. tõttu lahkusid venelased märtsikuu alguses 1577. a. Tallinna alt. Tallinna piiramise äpardumine oli Rootsile suureks võiduks, sest Tallinna langemine oleks tähendanud Rootsi võimu lõppu lõuna pool Soome lahte.

Poola-Vene võitlused. Hertsog Magnuse võimu lõpp. Jam Zapolje rahu (1582).

Nüüd aga jätkus võitlus Eestimaa pärast. Aegamööda haarati neisse võitlustesse uuesti ka Poola. Vaherahu, mis oli 1570. a. sõlmitud Vene ja Poola vahel, oli küll mitmel korral pikendust leidnud, kuid Joann Julm respekteeris seda võrdlemisi vähe ning püüdis tarbe korral asja tõlgendada nii, et vaherahu ei käivat Liivimaa kohta. Vene väed tungisid juba 1575. a. poolakate käes oleva Pärnu kallale. Pärnu kaitses ennast vapralt ja venelased suutsid tema vallutada mitme rünnaku järel, kui linnal kuskilt enam abi loota polnud.

Kuid tsaar ei leppinud sellega. Ta tahtis põhjalikumalt ära kasutada aega, kuni Poola uus kuningas Stephan Bathory siseriigis seotud üksikutes riigiosades oma võimu maksmapanekuga. Tsaari isiklikul juhtimisel tungisid venelased pärast ebaõnnestunud Tallinna piiramist 1577. a. Poola-Liivimaale. See oli nõrgasti kaitstud ja tsaari seekordsel suurrünnakul oli olulisi tagajärgi. Üksteise järel langesid tsaari kätte Liivimaa linnused Marienhausen, Ludza, Rezekne ja Berzaune. Linnuste kaitsejaid ja elanikke kohtles tsaar julmusega, mis tublisti ületas seda kohtlemist, mille osaliseks tsaari poolt said eesti alad.

Segases olukorras kerkib korraks jälle üles ka hertsog Magnuse isik. Kartuses, et tsaar oma viha Tallinna esimese piiramise ebaõnnestumise pärast temale välja valab, oli hertsog Magnus, keda Johan III nüüd pilklikult nimetas „õunakuningaks“, põgenenud Saaremaale. Siingi ei oodanud teda kuigi sõbralik vastuvõtt. Magnuse seiklused, ta ühendus tsaariga oli lõplikult rikkunud hertsogi vahekorra oma kuningliku vennaga. Seetõttu Stettini rahuga oli Magnuselt Saaremaa ära võetud ja otseselt Taani riigile allutatud. Magnus oli seega väga täbaras seisukorras, kuni lõpuks osutus, et tsaari pahameel Magnusest mööda oli läinud. Magnus võis jälle ilmuda venelaste laagrisse.

Pirita kloostri portaal.

Magnuse vahekord tsaariga oli üldse kaunis muutlik. 1573. a. oli see hea. Magnus pidas sel aastal oma pulmad vene suurvürstinna Mariaga (Eufemia oli vahepeal surnud), Joann ise oli pulmades toredas meeleolus ja aitas isiklikult pulmatuju tõsta. Salomon Henning jutustab, et tsaar laulnud ja juhatanud munkade koori. Takti löönud oma kuulsa valitsuskepiga, millega ta hiljemini surmas oma poja. Ja kui mõni munk valesti laulnud, sellele andnud tsaar kepiga pähe, nii et sealt võis veriseid noote lugeda.

Magnuse tegelik seisukord Liivimaal aga ei kujunenud ootuste kohaselt, mida võis äratada selline kohtlemine. Varemini lubatud terve Liivimaa asemel anti talle üle ainult Põltsamaa ja Karksi loss ühes sinna kuuluvate aladega. Alguses elas Magnus Põltsamaal; hiljemini, kui rootslased Põltsamaad ähvardama hakkasid, siirdus ta Karksi. Värskevõitu „kuninga" seisukord polnud seejuures kuigi kadedustäratav. Palju tegemist oli majanduslikkude raskustega. Õukonna ülalpidamine tikkus käima üle jõu. Ka perekonnaelu pidi olema küllalt kummaline, sest Magnuse abikaasa oli alles 13-aastane laps. Ühe teate järgi tulnud vastnaitunud abielumehel sageli täita peaaegu lapsehoidja kohuseid ja oma nutvat noorikut maiustistega lohutada.

Et Tallinna teise piiramise juhtide valikus oli mööda mindud Magnusest, näis see viimasele tõestavat, kui vähe temast hooliti ja kui väikesed on ta väljavaated tsaari käealusena. Magnus hakkas pikkamööda otsima uusi võimalusi, pidas läbirääkimisi Stephan Bathoryga jne. Tsaari isiklik ilmumine Liivimaale lükkas siiski edasi Magnuse lõpliku ülemineku ja heaga või kurjaga leppis Magnus tsaariga uuesti kokku. Kokkuleppe järgi pidi Magnus oma valdusesse saama kõik põhja pool Koiva jõge asetsevad venelaste poolt vallutatavad kindlused ja sellest jõest lõuna pool Võnnu.

Tsaari suured julmused tema poolt vallutatud linnuste kaitsejate ja sinna põgenenud kohalikkude elanikkude kallal tekitasid Liivimaal tsaari poolt veel vallutamata aladel elanikkudes suure paanika. Otsiti abi, kust vähegi võimalik, haarati ka õlekõrrest, mis seekord osutus hertsog Magnuseks. Magnus arvestas valesti oma jõudu ja poliitilist konjunktuuri, kui ta nüüd avalikult kuulutas, et ta neid, kes temale alistuvad, saab kaitsema iga teise võimu vastu. Magnusele alistuski terve rida Liivimaa linnuseid, nagu Koknese, Krustpils (Kreutzburg), Askrade, Lielvarde ja Gulbene (Švaneburg). Võnnu ja Volmari kodanikud tõstsid mässu oma poola garnisonide vastu ja andsid linnad üle Magnusele.

See oli Pihkvas Magnuse ja tsaari vahel sõlmitud kokkuleppe vastu. Joann IV asus pikema jututa piirama Magnuse käes olevaid linnuseid ja laskis suure vihaga Koknese meeskonna tükkideks raiuda. Võnnu elanikud, kes kartsid sama saatust, suutsid Magnust viia selleni, et ta Joanni juurde läks andeks paluma. Joann võttiski esialgu Magnuse palveid kuulda, vangistas aga tema hiljemini. Selle

järel tsaar vallutas suuremate raskusteta ülejäänud Liivimaa linnused. Magnusel õnnestus hiljemini tsaari käest pääseda oma Kuramaa piiskopkonda. Siingi püüdis ta oma ülejäänud eluaastatel nii poolakate kui ka rootslastega asjatult intrigeerida oma valduste laiendamiseks. Siin suri mõni aasta hiljem (1583. a.) see vähese poliitilise andekusega ja ainult juhuslikult Vana-Liivimaa saatuses nii suurt osa mänginud intrigant, keda rootslased õigusega pilklikult võisid nimetada „härraks ilma maata, junkruks ilma rahadeta". Kuramaa piiskopkond ühendati selle järel Kettleri hertsogkonnaga.

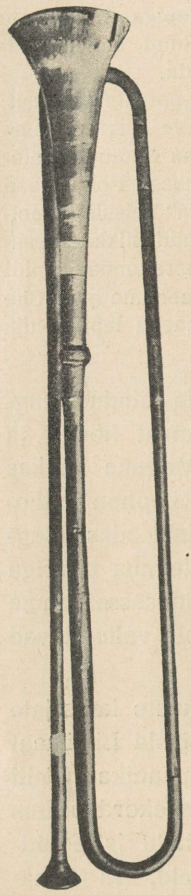

Petseri kloostri kogudest.

Pärimustekohane Joann Julma sõjapasun.

Venelaste käes olid nüüd peaaegu kõik kindlad kohad Üleväina-Liivimaal peale Tallinna ja Riia. Näis, et venelased jäävadki siia lõplikult püsima. Venelaste suurvõitudel oli aga vähe püsi. Varsti tuli vastulöök ja seekord Poola poolt alustatuna. Stephan Bathory oli jagu saanud valimiskriisi järelmõjudest siseriigis ja võis nüüd täie energiaga asuda vahekorra lahendamisele Venega.

Stephan Bathory on üks suuremaid Poola kuningaid. Ta on sündinud valitseja, kelle sihiteadlik, tõsine iseloom ühines lihtsuse ja tugevusega. Stephan Bathory oli suur administraator ja suutis seega hästi korraldada ja korras hoida oma riigi siseasju. Ühtlasi oli aga kuningas ka asjatundlik sõdur, kes isiklikult võis asuda Poola vägede etteotsa. Stephan Bathory valitsemine omandas suurema jõurikkuse veel selle tõttu, et ta töötas lähedas kontaktis Poola aadlijuhiga, suurte riigimehelikkude annetega varustatud Jan Zamoyskiga.

Stephan Bathory tõi Liivimaa pärast peetavasse sõtta siin seni puudunud suurejoonelikkuse. Ta ei mõelnud Liivimaad vallutada mitte esijoones koha peal sõdides ja aega raisates üksikute linnuste vallutamisega, vaid otsustas, ähvardades venelasi nende kodus ja lõigates ära nende ühendusi Liivimaaga, maa ühe hoobiga venelastest puhastada. Kuigi Poola riigipäev näitas vähest kalduvust kuningat sõjas toetada, võttis Stephan ette suurejoonelisi sõjavalmistusi 1678. aastast alates.

Et Poolas tugev kuningas oli asunud riigitüürile, sai vahepeal Liivimaalgi tunduvaks. Poolakad hakkavad pikkamööda jällegi peale tungima. Nii vallutab üks Poola väeosa Võnnu. Venelased hakkasid küll uuesti Võnnut piirama, kuid nüüd lähenesid piirajaile kahelt

poolt vaenlikud väed, lõunast poolakad ja põhjast rootslased Jöran Boije juhatusel. Viimase poolt osavasti peetud läbirääkimiste järel ühinesid mõlemad väed ja saavutasid venelaste üle hiilgava võidu.

See on ainuke kord kogu sõja kestel, kus poolakad ja rootslased koos teotsesid. Küll peeti Johan III algatusel juba mõnda aega läbirääkimisi Poolaga liiduse sõlmimiseks venelaste vastu, kuid Stephan ei loobunud omadest pretensioonidest Eestimaa ja Tallinna peale, ning soovitas Johanile Eestimaa asemel ette võtta vallutusi Soome idapiiril. Sellega ei saanud Johan leppida ja nii ei toimunudki kokkulepet Poola ja Rootsi vahel. Just vastupidi, läbirääkimistel ilmnenud vastuolud ähvardasid kujuneda sõjaks mõlema poole vahel. Nii teotsesid järgnevailgi aastail Poola-Leedu ja Rootsi üksteisest olenematult ja iseseisvalt.

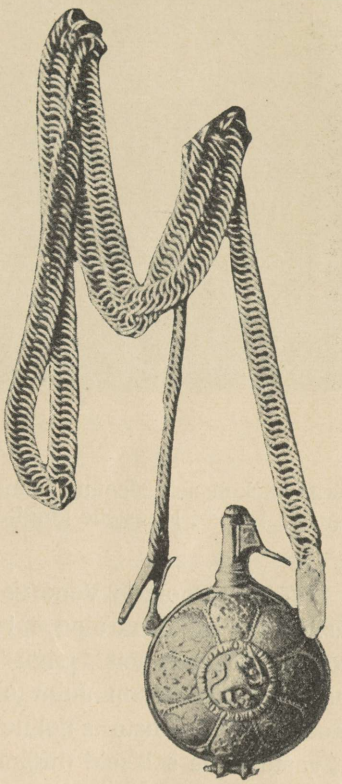

Petseri kloostri kogudest.

Pärimustekohane Joann Julma püssirohusarv.

Oma suurejoonelist pealetungi Venemaa vastu algas Stephan Bathory 1579. a. suvel. Kõigepealt vallutas ta Polotski kindluse. Järgmisel aastal läks ta samas suunas edasi, alistas Veliikije Luki ja hakkas seega juba ähvardama venelaste seljatagust Liivimaal. Edasi tungis Bathory Pihkva vastu, hakates seda piirama. Piiramine algas 1581. a. augustikuul ja poolakad tegid kõik mis võimalik, et vallutada seda linna, mis valitses viimast tsaari lõunapoolset sidet Liivimaaga. Rohke kahuritule järel poolakad võtsid ette rea rünnakuid, mis aga ebaõnnestusid. Piiramine venis ja nüüd hakkas Poola vägi tundma laskemoona puudust ja üldse ei olnud küllalt varustatud talveks. Nii kaldus Stephan Bathory vastu võtma paavsti rahusobitust. Joann IV oli nimelt osanud paavstis äratada lootust kirikliku uniooni teostumiseks katoliku ja õigeusu kiriku vahel. Selle eelduseks oli aga ka kahe eriusulise naabri lepitamine. Jesuiit Antonio Possevino tegelikul sobitusel, kes koha peal esindas paavsti huve, toimus Poola ja Vene vahel 1582. a. lõpul Jam Zapolje ehk Kiverova Gorka rahu. Selle rahu põhjal Joann IV, kes pikast võitlusest oli lõplikult väsinud, loobus Liivimaast Poola kasuks.

Petseri kloostri kogudest.

Pärimustekohaselt Joann Julma abikaasa Anastasia Romanovna valmistatud ja Petseri kloostrile kingitud vaip. Kujutab Kristuse mahavõtmist ristilt.

Võitlus Poola ja Vene vahel oli seega lõppenud. Venelased vabastasid need Liivimaa alad, mis veel nende käes olid, ja andsid nad üle Poolale. Mõned neist, nagu Tartumaa, olid ligi 25 aastat olnud venelaste käes ja Joann Julm oli end siin enda arvates jäädavalt sisse seadnud. Venelaste sõjaline jõud pidi küll päris nõrkenud olema, et vastu võtta selliseid tingimusi.

Vene valitsusaeg Tartumaal on seni läbi uurimata ja allikate nappuse pärast vaevalt saabki sellest haldusest moodustada selgemat kujutlust. Rohkem andmeid on meil linnade, Tartu ja Narva ajaloo kohta sellest Vene esimesest valitsusajast. Vene halduse kohta maal on ainult niipalju teada, et venelased Tartumaal ja üksikutel Viljandimaa aladel on maksustamise korraldamise eesmärgiga nähtavasti teostanud ühe või rohkem maarevisjone. Igatahes on venelise päritoluga hiljem neis kohtades esinev suur, hiljemini Poola omaks nimetatud adramaa. Ka on teada, et venelased Tartumaal on oma palkmaalastele jaganud mõisu. Kõigest sellest aga selgub väga vähe venelaste agraarpoliitika põhijooni, nagu ka see, missugune oli eesti talurahva seisukord venelaste poolt vallutatud aladel.

Rootsi-Vene võitluste jätkumine. Eesti talupoegade osa võitlustes.

Jam Zapolje rahu ei arvestanud rootslasi. Põhja-Eesti küsimusest mindi seal vaikides mööda, mõlemad pooled — nii venelased kui ka poolakad — säilitasid oma pretensioone sellele alale. Eriti Joann IV hellitas lootusi vähemalt Põhja-Eesti kaudu tulevikus hoida alal oma riigi kindlamat ühendust Läänemerega. See lootus ei tahtnud aga täituda, sest Põhja-Eestiski olid vahepeal toimunud sõjasündmused, mis reaalseid võimuvahekordi Rootsi ja Vene vahel olid suuresti muutnud.

Tallinna piiramisele järgnevail aastail piirdus Rootsi-Vene sõda väikeste vastastikuste retkedega, kui mitte arvestada Jöran Boije sõjakäiku Võnnu alla. Sellele, peamiselt partisanisõjale, oli iseloomulik talupoegade suurenev aktiivne osavõtt sõjasündmustest. Venelaste, tatarlaste, rootslaste ja poolakate rüüsteretki olid talupojad esialgu võrdlemisi passiivselt vastu võtnud ja püüdnud oma talutöid jätkata nii hästi kui see läks. Mida kauemini aga sõda kestis, seda suureneval arvul peletasid rüüsteretked talupoegi oma töö juurest. Nähes, et sõja kestel põlluharimine ei toida, haarasid paljudki Eesti talupojad relvad kätte. Juba 1571. a. kuuleme ühest 600-mehelisest Harju ja Järva talupoegade salgast, kes omal käel ette võttis rea rüüsteretki Vene valduses olevale Virumaale. Hiljemini talupoegade osavõtt sõjast muutus veelgi intensiivsemaks. Leidus eestlasi, kes võitlesid venelaste teenistuses, kuid suurem osa talupoegade jõukudest võitles siiski Rootsi poolel. Erilise kuulsuse omandas varsti ühe Tallinna müntmeistri selli Ivo Schenkenbergi juhatuse alla kuuluv talupoegade salkkond. Nähes, et talupoegade salgad küllalt kõlblikud olid võitluseks venelaste ja tatarlaste vastu, otsustasid Rootsi võimud (vististi 1576. a.) lubada Tallinna varjule tulnud „paljaid ja alasti talupoegi", keda „kõik aiad, küünid ja nurgad täis olid", igale poole Liivimaale rüüsteretki ette võtta.

Sel kombel moodustunud jõugu pealikuks valiti Ivo Schenkenberg, kes varstigi tõi suure röövsaagi ja palju venelasi vangidena Tallinna. Hiljemini Ivo Schenkenbergi all oli terve lipkond, 400 meest Harju talupoegi, „uhkeid, kartmatuid mehi", kellest suurem osa olid harkpüssimehed. Schenkenberg oli omad talupoeglikud sõdurid organiseerinud ja välja õpetanud saksa korra ja kombe järgi. Lipkond seisis vähese palga eest Tallinna linna teenistuses.

Ivo Schenkenbergi talupojad osutasid suurt sõjakust ja vahvust Tallinna piiramisel 1577. a. „Ja need talupojad ühes saksa ja rootsi palgasõduritega ei ihanud midagi meelsamini, kui päevad ja ööd läbi taplusi

pidada venelastega, milles nad ka sageli võitjaks jäid. Vaenlaste poolt nimetati Ivo Schenkenbergi seepärast Liivimaa Hannibaliks ja ta talupoegi Hannibali meesteks. Selle Hannibali ja ta rahva vastu kandsid venelased erilist viha ja meelehärmi." Schenkenbergi hulljulge salk teotses mitme aasta kestel väga laial alal ja tekitas venelastele palju kahju. 1579. a. sattus salk mitu korda suurema tatarlaste ja venelaste väega võitlusesse. Jõuk piirati venelaste poolt ümber. Haavatud Ivo Schenkenberg ühes kuuekümne sõduriga sattus venelaste kätte vangi. Kui kardetavaks ka vastased pidasid Schenkenbergi salka, seda näitab venelaste suhtumine Schenkenbergi vangistamisse. „Ja kui Ivo Schenkenberg vangistati, oli nii suur rõõm ja hõiskamine kõigi venelaste juures niihästi Liivimaal kui ka Venemaal, nagu oleksid nad vangi võtnud mõne maavalitseja." Schenkenberg viidi veidi hiljem Pihkvasse, kus ta Joann IV käsul ühes 30 kaaslasega tallinlaste suureks kurbuseks hukati, hoolimata sellest, et ta pakkus enese eest vahetuseks 3 tähtsat vangisolevat Moskva bojaari.

Talupoegade pärissõjapidamise alaks jäi aga partisanisõda väiksemate jõukudega — rüüsteretked venelaste alale ja muidu vaenlase terroriseerimine. 1570-ndate aastate lõpul selline partisanisõda hakkas valmistama venelastele suurt peavalu. Kroonik Russov kirjeldab järgnevas ilmekalt talupoegade osavõttu sellest sõjast.

„Peale moskvalaste äraminekut, aprillis (1577) anti Tallinnas kõigile sõduritele, mõisameestele, maasulastele, kodanikkudele, talupoegadele ja vabadikkudele vaba voli rüüstata venelaste maa-alasid Liivimaal. Seal läksid siis ka kerjused tänavailt, jalutud ja vigased, kes käia ei saanud ja kel jalgu ei olnud ja keda pidi tõstma hobustele ja jälle maha võtma, teistega ühes retkele. Ja nad rüüstasid ja laastasid järelejätmatult Lääne-, Järva- ja Virumaad, tervet Tartu piiskopkonda ja üldiselt kõiki Eesti maid. Nad ajasid Tallinnasse hulga loomi ja vallasvara ja müüsid neid vähese raha eest; ja aeti neid Tallinnasse suve jooksul niipalju, et keegi neid enam ei saanud ega tahtnud osta.

Samal ajal võtsid nad sageli venelastelt nende hobused karjamaalt, samuti kõik nende veised Eestimaa mõisadest ja linnustest. Kõik venelased, keda nad leidsid mõisadest ja küladest, lõid nad maha või võtsid vangi, samuti venelasi linnuste garnisonidest, kes linnustest välja sööstsid selleks, et saaki jälle tagasi võtta. Siis tungis üks salk sakslasi ja mittesakslasi üle 20 penikoorma Pärnu alla, rüüstas Vana-Pärnus venelasi ja neid sakslasi, kes moskvalasele truudust vandunud, ning tõid neid vangidena Tallinnasse. Seepeale liikusid saksa mõisamehed, palgasõdurid ja talupojad Paidesse. Seal ründasid, vallutasid ja põletasid nad alevi linnuse ees, mis oli ümbritsetud vägevatest palkidest, blokkhausidest ja laskevallidest moodustatud staketiga; palju venelasi, noori ja vanu, tapsid ja põletasid nad seal ja tõid sealt ning viisid kaasa suure saagi.

Seepeale läksid mõned talupoegade jõugud jälle Rakveresse, Laiusele, Haapsalusse, Koluveresse ja Lihulasse, et varastada nende linnuste veiseid ja hobuseid. Nad põletasid peaaegu kõik alevikud nende linnuste eest ja tõid 600 härga, lehma ja hobust Lihula eest linnuse kraavist ära ega hoolinud sellest, et venelased neid tulistasid ja kividega pildusid. Siis liitusid paljud talupojad ka salkkondadeks viie ja kümne kaupa või rohkem või vähem,

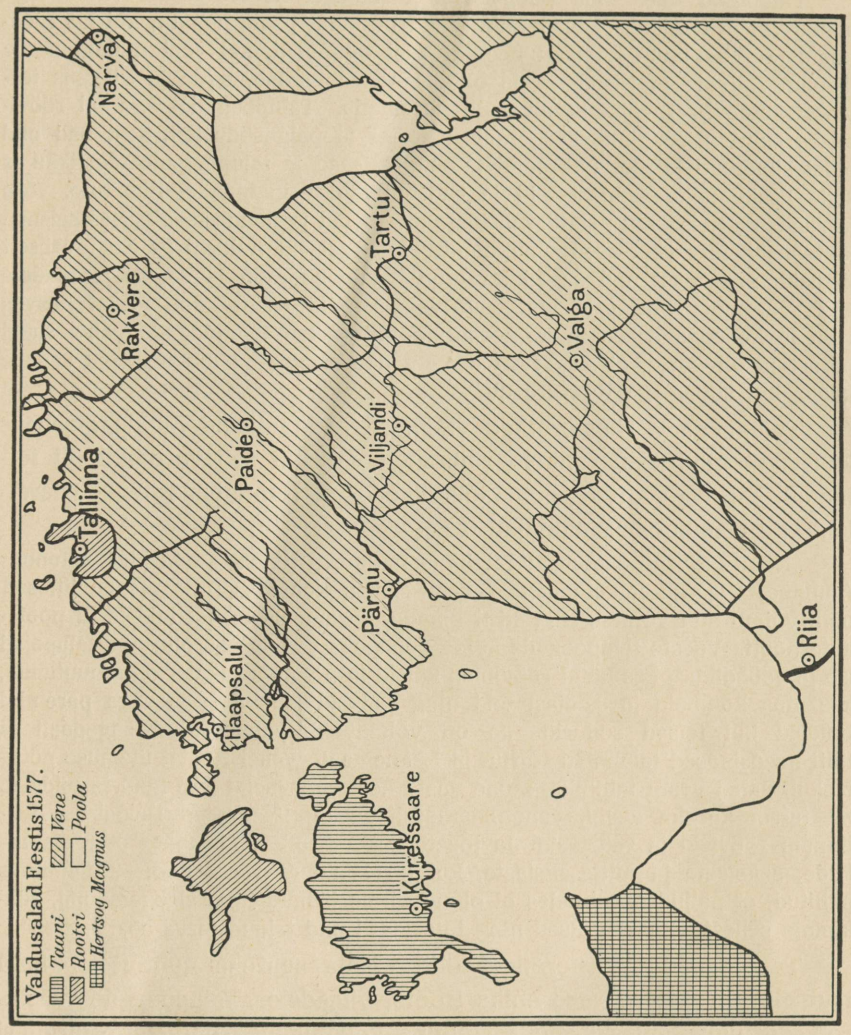

võtsid mõneks päevaks või nädalaks toitu kaasa ja peitsid endid kaugetesse rägastikkudesse ja põõsastesse, kitsasteede ja sildade juurde, kust venelaste tee mööda läks ja nad mööda ratsutasid; ja nii ööd ja päevad venelasi varitsedes nad üllatasid, lasksid maha või võtsid vangi palju uhkeid bojaare ja teisi lihtvenelasi; ja nad tegid venelased tervel Eestimaal nii araks, et need linnustest kuhugi ei julgenud ratsutada, vaid otsekui piiratud või vangid pidid püsima linnustes. Ja kui venelased tarvilikkude asjade pärast kuhugi ratsutama pidid, ei tohtinud nad matkata vana harilikku teed või sõjateed pidi, vaid tegid suure ringi kõrvalteid mööda, ja kartsid siiski alati, kus nad nägid põõsast või silda, et seal Hannibali mehed oma pikkade torudega taga lebavad ja neid varitsevad.

Talupojad ühes oma poegade ja sulastega, kellelt oli röövitud kogu nende vili ja loomad, ei teadnudki muud paremat peale hakata, kui ise rüüstajate juurde minna ja nagu needki, teisi talupoegi, kel veel midagi järele jäänud, röövida ja riisuda. Siis oli selline röövimine, häda ja viletsus tervel Eestimaal, et võimatu oli seda kirjeldada. Talupoegadel aga oli röövimises suurem edu kui saksa mõisameestel ja palgasõduritel, sest nad olid maal sündinud ja üles kasvanud ja tundsid maa ja talupoegade olustikku ja selle lisaks kõiki salajasi teid ja radasid läbi heinamaade, tihnikute, võsa ja räga. Ja neist olid paljud venelaste all elanud ja nende teenistuses seisnud ja teadsid, kus venelased oma hobuseid ja veiseid hoidsid ja ise tavaliselt liikusid, mispärast nad sageli ka oma heade sõprade ja sugulaste teadete abil suuremat võitu said langenud venelaste ja saagi näol, nii et kasvas viha ja kadedus saksa mõisameeste ja mittesaksa talupoegade vahel saagi pärast ja oli karta, et sakslased asuvad nendesinaste talupoegadega samale jalale kui šotlastega Rakvere all."

Talupoegade rüüsteretked vaenlase alale aitasid muidugi selleks kaasa, et maa veel rohkem rüüstatud sai kuî see varemini oli toimunud mitme sõdiva poole sõjavägedega. Kannatasid ju rüüsteretkede all esmajoones talupojad ise.

„Nõnda kiusati sagedasti Liivimaa talupoegi terves Tartu piiskopkonnas Alulinna, Viljandi maakonnas ja veel teistes kohtades, mis moskoviitlased oma võimu alla võtnud, Riia stifti omade, kuramaalaste, leedulaste ja poolakate poolt. Vaeste talupoegade kõige õelamaks vaenlaseks olid aga talupojad ise ja vabadikud, kes nüüd röövimas käisid ja nõnda sõjakaks olid muutunud, kes maa kombeid ja salajasi teid ning radasid läbi võsa ja räga paremini tundsid kui teised sõdurid. Ja on võimatu kirjeldada, kui sagedasti ja tihti needsinased talupojad Harju- ja Läänemaalt, vahel Rootsi ülemuse nõusolekul, vahel vastu tahtmist, mõne aasta kestel, peaaegu igal kuul ja nädalal, nii talvel kui ka suvel, vahetpidamatult tervet Eestimaad Peipsi ja Alulinnani röövisid ja rüüstasid. Ja tõesti, sel ajal oli Liivimaa ta oma elanikkude, sakslaste ja mittesakslaste, kui ka teiste rahvaste poolt nii puhtaks pühitud, et paljudes kohtades ei olnud järele jäänud inimesi ega loomi, rääkimata sellest, mis venelased ning tatarlased olid teinud terve sõja kestel."

Talupoegade rüüsteretked olid maale suureks nuhtluseks, kuid nad olid ühtlasî suureks abiks Rootsi vägedele. Talupoegade rüüsteretkede õigustamîseks toodi Tallinna kodanikkude poolt ette järgmisi argumente:

„Esiteks saavat talupoegade läbi venelased linnaväravatest eemal hoitud, nii et nad enam ei tee väljasööste lähedalolevatest kindlustest ööd ja päevad läbi ega mässa tapmise, põletamise ja röövimisega linna ees ega tee enam nii tihti alarmi ega pane öösiti ja päeviti nõnda sagedasti tornikella lööma, nagu see on toimunud varemini tervel sõjaajal, ilma et Tallinna garnison seda oleks takistanud. Teiseks, talupojad on maanteedelt ära kihutanud ja kaotanud vene vahtkonnad, kes takistasid juurdevedu linna. Kolmandaks olevat talupojad venelastele sagedasti kahju teinud ja palju venelasi linna vangi toonud, nii et nüüd sai alati häid teateid, mida varemini terve sõja kestel harva juhtus. Neljandaks, et nad Tallinna linna igasuguste loomadega

Jan Matejko maal.

Jam Zapolje rahu eel.

Vene saatkond Stephan Bathorylt rahu palumas. Keskel rahusobitaja Antonio Possevino.

üliküllaldaselt odava raha eest olid varustanud, ja kuigi nad seda vaestelt Liivimaa talupoegadelt võtsid, siis ometigi olid nad toonud seda moskvalaste alalt ja olid sagedasti ka venelaste veiseid kõigist linnustest võtnud ja Tallinnasse ajanud, nii et venelastel sageli ei jäänud linnusesse ühtegi lehma, ja olevatki parem, kui tallinlased seda saavad venelaste asemel. Viiendaks olevat talupojad terve Eestimaa kuni Peipsini Rootsi kuningale maksualuseks teinud ning sundinud Vene all olevaid talupoegi tervel Liivimaal, et nad Rootsi ülemuselt vastu võtsid rahukirju. Lõpuks talupojad olevat sõdurid ilma palgata, nii et nendega hästi läbi saavat."

Sõjakäik seadis aga Rootsi sõjaväed ulatuslikumate operatsioonide ette ja sundis rootslasi loobuma senisest partisanisõjast talupoegade osavõtul. 1579. a. kavatses Johan III uut suuremajoonelist offensiivi, kartuses, et ta muidu ei jõua ette Stephan Bathoryst, ja siis Poola piir nihutatakse Soomes Sisarajõeni. Rootslasedki kavatsesid nüüd tungida Vene sisemaale, vallutada Novgorod ja alles siis üle võtta seljataha jäänud Vene linnused. Operatsioon pidi algama Tallinnast Henrik Horni juhtimisel. Seda ei suudetud aga teostada, sest sõjaväel puudus vajalik toidumoon, riided, püssirohi ja raha. Horn võttis nüüd ette retke Narva alla, kuid ei saanud siin midagi ära teha. Nälginud Rootsi sõjavägi ei suutnud hakkama saada isegi väiksemate ülesannetega, nagu Karksi, Helme ja teiste kindluste vallutamisega. Väeosad saadeti sellepärast tagasi Soome.

Pööre sõjategevuses. Pontus de la Gardie. Pljussa vaherahu (1583).

Alles 1580. a. tõi rootslaste sõjaõnne suure muutuse. See pööre oli osalt tingitud Stephan Bathory võitudest, osalt aga Rootsi uue ülempealiku Pontus de la Gardie isiklikkudest võimetest.

Pontus de la Gardie oli prantsuse aadlimees, kes palgasõdurina oli teeninud Taani väes 7-aastases sõjas Rootsi vastu. De la Gardie langes selles sõjas rootslaste kätte vangi ja asus peatselt viimaste teenistusse. Ta head sõdurianded tõstsid teda varstigi ühest sõjalisest aukraadist teise. Eriti lähedaseks muutus de la Gardie vahekord Johan III-ndaga, kui ta abiellus selle sohitütre Sophia Gyllenhelmiga.

Sõjategevus kujunes nüüd Rootsi poolel kindlajoonelisemaks, eesmärgid said selgema kuju ja — mis õieti tähtis — de la Gardie hakkas retki väga suure hoolega ette valmistama, taibates endiste Rootsi retkede ebaõnnestumise põhjusi. Retki alati alles siis, kui sõjaväele oli makstud palk ja hangitud kaasavõtmiseks vähemalt ühe kuu moon; kindluste piiramisel tarvitati suuremal määral kui seni tehnilisi vahendeid, nagu hõõgkuule jne. Ka oskas de la Gardie arendada oma sõjaväe liikumises suurt kiirust. Äkilise hoobiga vallutas de la Gardie

1580. a. Käkisalmi kindluse ja tõi seega teatava selguse sõjaseisukorda Soome piiril. Neeva jõe liinil asetsevaid Vene kindlustisi ei läinud tal aga korda küllalt ruttu vallutada ja ta pöördus tagasi Soome, et valmistuda uuele retkele, seekord Eestimaa vastu. 1581. a. veebruarikuul asus de la Gardie Viiburist teele üle külmunud Soome lahe. See oli „haruldane ja maailma algusest saadik kuulmata sõjakäik", mis rootslased seega sooritasid. Rootsi vägi tuli Rakvere alla ja vallutas selle võrdlemisi lühikese piiramise järel.

Pontus de la Gardie. Jeremias Falk'i vaselõige kaasaegse maali järgi.

Rakvere olid venelased kindlustanud tugeva puust eelkindlusega, blokkhauside, pulvärkide, tornide ja laskevallidega. Välikahurite tulikuulidega lasksid rootslased põlema linna puukindlused. Eeslinn põles maha. Venelased taganesid vanasse Rakvere ordulinnusesse, mis aga kapituleerus varstigi peale pommitamist rasketest kahuritest.

Paar päeva hiljemini alistus rootslastele ka Toolse. Tiivustatud sellest edust, Johan III tahtis jällegi õnne katsuda retkega Novgorodi, kuid kuulda saades, et poolakatel on muu seas kavatsus vallutada ka Narvat, otsustasid rootslased neist ette jõuda.

Narva retke valmistati suure hoolega ette kogu 1581. aasta suve, transportides Tallinnasse Rootsist sõjavägesid, sõjavarustist ja toitmoona. Vaheaega kasutati ühtlasi selleks, et puhastada venelastest Läänemaa. Üksteise järel langesidki rootslaste kätte Kolovere, Vigala, Lihula ja lõpuks ka Haapsalu, mis osutas teistest tugevamat vastupanu. Nii oli peale Paide eraldamist piirava Rootsi väega rootslaste seljatagune kindlustatud ja augustis võis de la Gardie Tallinnast alustada sõjakäiku Narva vastu.

Retke kiiremaks teostamiseks saatis de la Gardie oma suurtükid ja vägede moona laevadel Narva-Jõesuhu, kuhu maabus ka veel Soomest tulnud väeosasid. 26. augustil saabus ta ise peaväega Narva alla. Nüüd oli Rootsi vägede suurus Narva all umbes 10 000 meest ja 42 suurtükki. Enamik vägedest asus Eestimaa-poolsele kaldale, ida poole paigutati ainult mõned lipkonnad. 4. septembril hakati Narvat suurtükkidest tulistama. Laskmine

kestis vahetpidamatult kaks ööd-päeva. Selle tulemuseks olid avarad lävised linnamüürides. Kui linnakomandant eitavalt vastas kapitulatsiooniettepanekule, algas 6. septembril tormijooks linnale. Linn ja loss vallutati. De la Gardie lubas oma vägedele 24 tunni jooksul vabalt rüüstata. Selle tulemuseks oli 7000 inimese surmamine; nende hulgas oli 2000 streeletsit ja 300 bojaari, peale selle naisi ning lapsi. Tsiviilisikute tapmine oli ka selle aja mõistete järgi toores tegu, kuid ta on arusaadavam, kui arvestame rootslaste kättemaksuiha, mille oli esile kutsunud venelaste ääretult julm ja ebainimlik sõjapidamisviis.

Narva vallutamisega saavutasid rootslased tähtsa võidu. Aastaid kestnud püüe oli nüüd täide läinud. Ingerimaa kindluste, Jaanilinna, Jama ja Kaprio, vallutamiseks ei olnud nüüd enam suuri raskusi, need kindlustised andsid aga rootslastele strateegiliselt hea kaitseliini Vene vastu. Rootslastel oli nüüd võimalik vaba liiklemine Narva, Käkisalmi ja Viiburi vahel, venelased olid merest peaaegu ära lõigatud. See äralõikamine oleks olnud täielik, kui rootslastel oleks korda läinud vallutada ka Pähkinalinna kindlust, mida aga 1682. a. tagajärjetult piirati.

Pähkinalinna piiramine äpardus peamiselt seetõttu, et Rootsi vägi oli halvasti varustatud. Rootsi ja Soome olid sõjaga niivõrt kurnatud, et raske oli väge paremini varustada. Seepärast de la Gardie soovitas Johan III-ndale teha rahu. Ka Venemaa oli võistlusest väsinud. Joannil oli võitlemisi tatarlastega ja oma riigi alamatega. Nii kaldus temagi sõja lõpetamisele.

Pikemate läbirääkimiste järel Pljussa jõe suudmes tehti 1583. a. Rootsi ja Vene vahel kolmeaastane vaherahu. Rootslastele jäid nende vallutused Eesti- ja Ingerimaal. Hiljemini pikendati vaherahu veel 1590. aastani, seekord juba uue Vene tsaari Feodoriga.

Rahuläbirääkimiste ettevalmistusel uppus Pontus de la Gardie Narva jõkke. Venelased juubeldasid kardetud vastasest lahtisaamise puhul, pidasid Pontus de la Gardie surma jumala armulikkuse läbi imetegija Nikolai eestpalvel toimunud sündmuseks. Mälestus Pontus de la Gardie suurtest võitudest on püsima jäänud ka eestlaste ja ingerlaste juures peaaegu tänapäevani. Rahvamälestus räägib umbes järgmist:

„Korra oli segane aeg ja pikk sõda. Vaene maarahvas peitis end metsadesse, soodesse ja maa-alustesse koobastesse. Rakveres aga olid venelased, keda keegi ära ajada ei jaksanud. Seal tuli aga üks hiid, et neid ära ajada. See oli Jaak Lagadis (ilmne äravahetamine Pontuse poja Jakobiga). Ta tuli üle mere Soomest. Oli just talv, aga meri veel lahti. Ainult siin-seal ujus mõni jäätükk. Ühel neist jäätükkidest tuli hiid üle. Oma meeskonna pistis ta aga kotti ja pani selle pea alla, mantlit laiutas ta kui purje. Nii tuli ta Eesti randa. Puhus just tugev lumetuisk, hiid aga avas oma koti ja puhus meeskonna välja. Kõik olid sulgedeks muutunud ja ei võidud neid lumelobjakast eraldada. Nii viis ta nad Rakvere alla ja tungis venelastele ootamatult peale."

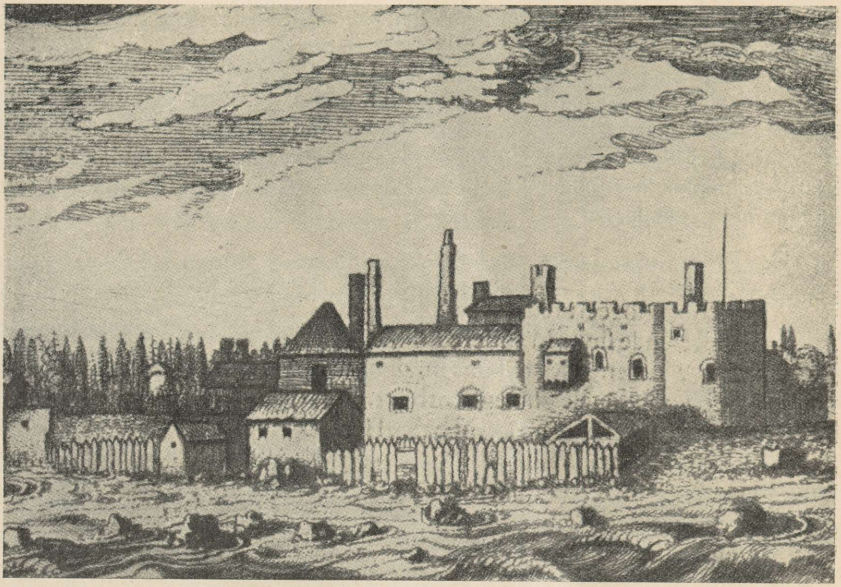

Toolse linnus 1615. a. A. Goeteeris'e samaaegne joon. A. Goeteeris kuulus Madalmaade saatkonda, kes reisis 1615. a. Eestimaa kaudu Venesse rahusobituse eesmärgiga Rootsi ja Vene vahel.

Sõjategevuse uuesti algamine Vene ja Rootsi-Poola vahel. Täyssinä rahu (1595).

Vaherahuga ja Joann IV surmaga polnud aga veel lõppenud võitlus Eestimaa pärast. Pljussa vaherahu tingimused ei rahuldanud Venet. Vene püüdis tagasi saada Ingerimaad, Käkisalmi lääni ja Narvat. Narva oli Vene okupatsiooni ajal 1558—1581 olnud Venele tähtsaks sadamaks kaubandussidemete säilitamiseks Lääne-Euroopaga. Vaherahu oli sõlmitud ainult koduste asjade korraldamiseks ja hinge tagasitõmbamiseks.

Ka Johan III oli edasi sõjakas. Poola-Rootsi tegelik koostöö Vene vastu oli paari aasta jooksul andnud mõlemale riigile häid tulemusi. Stephan Bathory surmaga 1586. a. avanesid Johan III-l ta idapoliitikas uued võimalused. Poola uueks kuningaks valiti Johani poeg Sigismund Vasa. Sigismund pidi isa surma järel saama ka Rootsi kuningaks, kuid juba varemini Johan III lootis palju mõlema riigi koostööst, mis aitaks Rootsile veel tugevamini kindlustada Ingerimaa valdust. Pea selgus aga, et Poola-Rootsi kavatsetud unioon ei soodusta

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Toolse linnuse varemed XIX saj. keskel.

kahe riigi läbisaamist, vaid muutub nende vahel koguni tüliõunaks. Sigismundi seisukord Poolas ei kujunenud nii tugevaks, et ta oleks suutnud toetada isa poliitikat. Rivaliteet Baltimaade pärast mõlema riigi vahel jätkus. Johan pidas korra juba paremaks oma poja loobumist Poola troonist, kuid selle vastu olid Rootsi suurnikud, kartes sellest sõda Poola ja Rootsi vahel. Nii oli 1590. aastaks, mil lõppes vaherahu Venega, Rootsi tegelikult ikkagi üksi. Ainult Krimmi tatarlastega oli Johan sel ajal lähemas kontaktis.

Ka puhtsõjaliselt polnud Rootsi seisukord hiilgav. Eestimaal asuv sõjavägi oli võrdlemisi väikesearvuline ja halvasti varustatud. Sõdurite hulgas valitses rahulolematus, nõuti palga väljamaksmist ja küllaldast moona. Sõdimisind oli nõrk, sooviti vaherahu sõlmimist. Ka Ingeri kindluste garnisonid olid väikesed.

Tsaar Feodoril, kes 1590. a. alguses suurema sõjaväe eesotsas tuli Ingerimaale, ei olnud seepärast raske vallutada Jamburit ja asuda Narva piiramisele. Rootsi vägi, mis tuli Narvat abistama, põrkas kokku Rakvere lähedal venelaste 10 000-mehelise eelväega. Kuul-

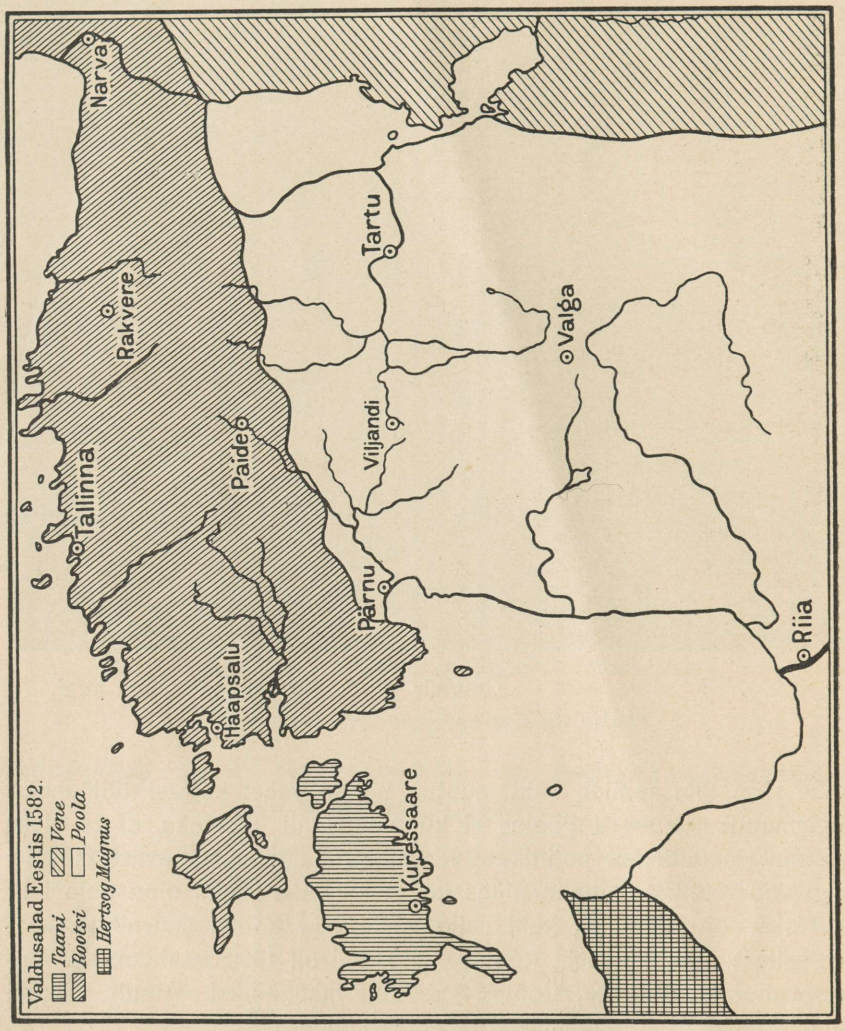

des, et Narvat piirav vägi on palju suurem, loobusid rootslased Narvat abistamast. Seetõttu läks Narva kaitseja Karl Horni seisukord väga raskeks.

Venelased ilmusid Narva alla 31. jaanuaril 1590. Narvalaste kuulduste järgi olnud tsaaril kaasas 180 000 meest. Kolmandal ja neljandal veebruaril ehitasid venelased kantsi ja 17 päeva jooksul pommitasid nad linna, lastes müürisse läviseid kolmelt poolt. Selle järel täitsid venelased vallikraavid õlgede ja lumega. Järgnes rünnak, mis aga peale 4-tunnist võitlust tagasi löödi. Üle 700 venelase sai surma. Tsaar valmistus uuele tormijooksule, kuid ühtlasi alustas jällegi varemini katkestatud läbirääkimisi kindluse kapi-

tuleerumiseks. Esialgu Horn lükkas tsaari ettepanekud tagasi, kuid lõpuks, arvestades linnakodanikkude palvet, sõjaväe meeleolu ja kindluse nõrkust, sõlmis ta tsaariga lepingu, millega ta loovutas peale Narva venelastele ka Jamburi, Kaprio ja Jaanilinna.

Hiljemini ei tunnustanud Rootsi Horni poolt sõlmitud tingimusi ja Horn mõisteti esimeses ägeduses riigi äraandmise eest surmagi. Ja tõepoolest Johan III vihal oligi põhjusi — venelastele loovutatud kindlusi oli väga raske tagasi vallutada. Selleks tehti küll energilisi katseid. Jöran Boye juhatusel kavatseti 1590. a. sügisel suuremat pealetungi venelaste vastu, koguti Narva juurde isegi 10 000-meheline sõjavägi. Ent Rootsi sõjaväes hakkasid möllama haigused, ka distsipliin muutus halvaks: sõdurid keeldusid minemast üle Narva jõest ettekäändel, et seeläbi võivat äparduda rahuläbirääkimised. Vastuhakkamine muutus peaaegu avalikuks mässuks, jalaväelased ähvardasid tappa oma ülemaid. Kui Boye käskis sõjaväel minna üle Narva jõe, hakkasid sõdurid vaenlastega vennastama, hüüdes üle jõe: „Tublid venelased, tulge, tulge, tehkem rahu!“ Smålandi vägi läks omal loal koju.

Ka järgneva aasta alguses rootslaste poolt ette võetud sõjakäik Novgorodi vastu ei andnud tagajärgi. Mauritz Gripi juhatusel tungisid rootslased küll taganeva Vene väe kannul peaaegu Novgorodini välja, kuid vägi oli niivõrt väsinud pikast marsist, et Grip otsustas tagasi pöörduda. Taganemine toimus väga rasketes oludes: sügava lume, suure külma ja moonanappuse tõttu kaotas Grip umbes poole oma meestest. Jõudnud Soome ja Eestisse, kahandasid vägede arvu veel mitmesugused haigused.

Järgnevatel aastatel piirdus sõjategevus rohkem vastastikuste rüüsteretkede ja väiksemate kokkupõrgetega Narva läheduses ja Ingerimaal. Et mõlemal sõdival poolel oli kalduvusi rahuks, algasid varsti rahuläbirääkimised, mis jaanuaris 1593. a. lõppesid kaheaastase vaherahuga. Päris rahu sõlmimine lükkus siiski edasi, sest kumbki vastastest ei tahtnud loobuda oma nõudmistest. Alles maikuul 1595 sõlmiti Täyssinäs lõplik rahu. Tsaar tunnistas nüüd Eestimaa ühes Narvaga lõplikult Rootsile kuuluvaks ja loobus kõigist oma pretensioonidest selle maa-ala peale. Ülejäänud osast Pontus de la Gardie vallutustest, Ingerimaast ja Käkisalmi läänist, pidi Rootsi loobuma. Täyssinä rahu sisaldas aga veel ühe Rootsile soodsa tingimuse. Kaubandus Venemaaga pidi edaspidi toimuma ainult Tallinna ja Viiburi kaudu. Narva jõele võisid purjetada ainult Rootsi alamad ja sealgi pidi kogu kauplemine koonduma Rootsi poolele — Narva, mitte aga Ivangorodi.

XXXV. Sõdade ajastu tulemusi.

Jam Zapolje (1582), Pljussa (1583) ja Täyssinä (1595) rahuga katkes lühikeseks ajaks tervet Kirde-Euroopat haarav võitlus, mida peeti eestlaste maa pärast ja mis siinsedki alad, eriti Põhja-Eesti, oli teinud alatiseks sõdade areeniks või vähemalt rinde vahetuks tagamaaks. Üle inimpõlve kestnud võitluste tulemused meie maale olid kohutavad. Neid võib õigusega kõrvutada ajaloos ainulaadse 30-aastase sõja tagajärgedega. Rahva arengukäik pidurdus aastakümneteks, elatustase suruti endisest madalamale.

Arenev raha käive ja kauplemise elavnemine oli ordu aja lõpul sunnismaiseks muutunud eestlastele avanud mõnesuguse, kuigi nõrga lootuse oma elujärje parandamiseks. Näis, et Eestissegi ära eksib mõni tuuleiil sellest üldeuroopalikust puhangust, mis keskajal õiguslikult ja majanduslikult alla surutud talupoegade olukorda tõi mõnel pool möödamineva paranemise. Ent sõda muutis kõik. Sest see sõda, mis siin peeti XVI saj. teisel poolel, omas erilist ilmet, mis asetas rahvastikule erakordseid katsumisi.

Veel kümmekond aastaid kestnud sõja järel võis Russov teatava uhkustundega märkida, „missugune maa see Liivimaa on ja mis ta suudab. Sest olgugi et Harjumaa on vaevalt kahekümnes osa Liivimaast ja korduvalt enne moskvalaste poolt laastatud oli, jõudis ometi see üks maakoht nii palju, et ta üle 30 000 mehe venelasi ja sakslasi, kes kõik ilma armuta, sai 30 nädalat söögi ja joogi ning moonaga rikkalikult varustada. Niisama ka Järva ehk Paide maakond, kus ka mitu tuhat venelast niisama kaua maal olid. Kui veel arvata kaasa need mõnituhat reetäit vilja ja muud vara, mis vaenlased ära vedasid, ning need mõnituhat pead veiseid ja hobuseid, mis ära aeti, jäi siiski küllalt üle, nii et aadlikud ja talupojad ütlesid, et ei hoolikski sellest kahjust, kui asjad endiseks jääksid."

Selle suhtelise heaolu hävitas sõda. Maa „põlisvaenlane" moskoviitlane polnud rüüstamise mõttes kaugeltki ainsaks egiptuse nuhtluseks talurahvale. Nagu Russov kirjutab, tegid mõisamehed vahel venelastest puhtamagi töö. Kuid enam ikkagi talupoja varanduse kallal. Venelased aga harrastasid nii vaenlase nõrgendamise eesmärgiga kui

Pontus de la Gardie sarkofaag Tallinna toomkirikus.

ka oma tühjade maade täitmiseks inimtööjõuga väga laialt talupoegade endi vägivaldset äraviimist. Stepirahvaste osavõtt sellisest toimingust tegi niisugused röövimised rahvale tõsiseks ristiks.

„Kui tatarlased Haapsalu piirajad olid laiali peksnud, mässasid nad Läänes sama hirmsasti kui Harjuski. Nad võtsid palju vaeseid inimesi vangi ja viisid ära, hoolimata sellest, et Läänemaa sel ajal nende isandate, moskvalaste, oma oli. Mitte kaua pärast seda oli kõnes-olev tatarlaste salk Harjust ja Läänest ära Riia stifti läinud, vaesed talupojad pöördusid soodest ja rabadest, kus nad peidus olid, jälle koju tagasi, siis aga tuli teadmata ning ootamata teine jõuk venelasi ning tatarlasi sama teed mööda Rakverest jälle peale. Nad langesid armutult kallale neile talupoegadele, nende naistele ja lastele, kes eelmise jõugu käest pääsesid, ning võtsid nad kinni. Häda rõhus siis Harjumaad. Sündinud oktoobris 1574."

Tulele ja mõõgale järgnesid nakkavad haigused, mis külastasid Põhja-Eestit sõja kestel mitu korda.

„1570 oli see üks hirmus tõbi, mis kestis talve otsa kevadeni ja surid sesse tõppe nii kiiresti, kui mitte ühtegi teise katku paljud noored sellid, naised ja neiud. See tõbi mässas ka Harju talupoegade hulgas suure kiirusega ja röövis korraga inimestelt meeled, mõistuse ja kõnevõime. 1571. a. jaagupipäeval levis uuesti kange ja käre katkutõbi. Seekord tuli ta nagu saatuse pilkena ilmsiks Tallinna apteegis, kust inimesed muidu tema vastu tröösti ja abi otsivad." 1577. a. Tallinna piiramisel tuli ilmsiks „üks raske haigus ja rinnatõbi", mis algas paastuajal ja kestis läbi suve peetri-pauli päevani. 1580. a. suri katku lugematul arvul inimesi „nõnda, et ei olnud ühtegi linna, linnust ega küla, peaaegu mitte majagi linnas või peret külas, kus mitte inimesed, vanad ja noored, ei oleks kõik haiged maas olnud." Mõnes külas ei olnud ühtki tervet inimest, kes oleks talitanud loomi, „sellepärast oli näljaste loomade määgimist ja röökimist kuulda mitu päeva".

Lisaks kannatas sõjast laastatud maa ka nälja all, mille tekkimist suuresti soodustas sõjaoludes puudulik maa viljelemine.

„Anno 1576 kevadel tõusis selline näljahäda Tallinnas ja tervel eestlaste maal, et mitusada vaest inimest nälga surid. Tallinna linnas pidid kõik pagarid vilja puudusel pühi pidama ja kõik leivaärid suletud olema pärtlipäevani. Ja mõned kaupmehed, kellel oli vilja, küpsetasid ise leiba müügi jaoks ja müüsid seda suure kasuga vaesele rahvale, kes suurtes jõukudes tunglesid nende majade ees, nagu oleksid nad tormi joosta tahtnud neile majadele. Ja kui seal niipalju leiba käepärast polnud, siis ulatati neile suure tungi tõttu taignat raha eest läbi akna, mille nad asetasid sütele ja pooltoorelt ära sõid."

Lõpuks oli maa niivõrt kurnatud, et ta ei suutnud moonastada vähegi suuremat Rootsi sõjaväge, kellele seetõttu tuli varustist vedada Soomest ja pidi teda üldse Soome viidama talvitama. Kuid hoolimata sellisest seisukorrast koormati ja rõhuti Eestimaa rahvast veel Rootsi poolt raskete erakorraliste koormistega. Eesti- ja Ingerimaa vaesunud rahvalt püüti kiskuda niipalju makse kui vähegi võimalik.

Eriti raske on olnud see maks, mis talupoegadelt võeti 1586. ja 1587. a. See pingutas talupoegade maksujõudu viimseni ja sundis talupoegi massiliselt oma kodukohtadest põgenema. Ega muidu Johan III ei käskinud uuele Ingeri- ja Eestimaa maahärrale Gustav Banérile, et „pidagu hoolega silmas, et linnuste isandad, foogtid ja nende kirjutajad ei võtaks rahvalt muud maksu, kui seda, millest riigile on kasu, ega kohtleks rahvast löömise ja muuviisilise vägivallaga. Siis talupojad püsivad paremini paigal".

Kivirist Viru-Nigulas venelase Rossladini mälestuseks, kes Rootsi teenistuses olles langes 1590. a.

Maa süstemaatiline rüüstamine, talupoegade vägivaldne äraviimine, haigused, nälg, lõpuks ka talupoegade ärapõgenemine liiga suurte kohustiste eest — kõik see vähendas kohutavalt rahvastiku arvu. Kui rootslased Põhja-Eestis 1586. a. toimetasid maade revisjoni, et selgusele jõuda, kui palju maksumaksjaid veel alles on, siis nähtus, et enamik Põhja-Eesti maarahvast oli kas hävinud, võõrsile viidud või põgenenud.

1586. a. revisjoni järgi oli Eestimaal, välja arvatud Järvamaa ja Alutaguse:

	Asustatud adramaad	Asustamata adramaad
Tallinna ja Padise läänis	$826^{1}/_{4}$	168
Rootsi valduses olevail saartel	$169^{1}/_{4}$	$82^{1}/_{2}$
Koluvere läänis	$280^{3}/_{4}$	$159^{1}/_{4}$
Lihula läänis	$367^{1}/_{2}$	$262^{1}/_{2}$
Haapsalu läänis	379	127
Rakvere ja Toolse läänis	443	1514
Kokku	$2465^{3}/_{4}$	$2313^{1}/_{4}$

Rakvere linnusemägi — Vallimägi.

Järvamaa kohta, välja arvatud mõned väiksemad alad, on teada, et seal oli veel nii hilja kui 1590. a. $1060^{7}/_{8}$ tühja adramaa vastu ainult $389^{5}/_{8}$ asustatud adramaad.

Nagu neist andmeist selgub, olid sõda ja sellega kaasas käivad nähtused õige palju ohvreid nõudnud Viru- ja Järvamaal, seega siis Põhja-Eesti viljakandvamates piirkondades. See on ka arusaadav, sest sõda oli möllanud eriti raskelt just Järvamaal ja Rakvere ümbruskonnas. Kuivõrt sellele kaasa aitas Vene okupatsiooniaeg, on muidugi raske kindlaks teha.

Lõuna-Eesti kohta ei ole meil sellest ajast täielikke andmeid, kuid paistab, et viimastel sõja-aastatel see ala sai pisut kergema saatuse osaliseks. Aga siingi oli tühjade talude hulk küllaltki suur. Enam kannatada saanud aladeks olid Pärnu ja Põltsamaa piirkonnad.

Talupoja majanduslik vaesumine ja sattumine orduaegselt tasemelt hoopis viletsamatesse oludesse kajastub ka aarete leidudes. Nagu eespool nägime (lk. 474), jätkus muistset iseseisvusaegset hõbedarikkust veel ka ordu ajal (joon. lk. 473 jj., vrd. ka t. XLVI). Järsu muutuse toovad siin orduriigi kokkuvarisemisega ühenduses olev sõdade ajastu. Vähenevad aare-leiud, muutuvad haruldasemaks hinnakad ehted talurahva hulgas.

Kuid talurahvas polnud ainuke kannatav kiht sõja-aastatel, kuigi ta kahtlemata rängemalt sõjaraskusi tundma pidi kui näiteks lin-

lased ja vasallid-mõisnikud. Endisega võrreldes aga pahenes viimastegi olukord üsna tunduvalt.

„Olgugi et Eestimaa aadel ja Tallinna kodanikud linnas viibisid ja neil seal kindluses enam kaitset ning seega üldine olukord parem oli kui talupoegadel maal, oli neilgi oma häda, kitsikus ning kurvastus, sest moskvalane oli aadlikkudelt kogu Eestimaal kõik mõisad ära võtnud. Pika sõja kestel olid nad oma liikuva raha ja hõbeda ära söönud, nõnda et neil kaupmeeste juures enam võlausaldust ei olnud ja et nad nüüd suures hädas ja mures olid. Kodanikkudega aga oli asi niikaugele läinud, et suurem hulk neist üsna ilma peatoiduta oli, olles vallasvara ära söönud, nii et saksa laevadelt midagi osta ei jõudnud. Laevad pidid, Tallinna kaupmeeste suureks südamevaluks, sama lastiga tagasi pöörduma. — Ja et vaesus ning häda paljude aadlikkude ning kodanikkude juures võimust võttis, pidid nende lapsed ühes talupoegadega röövimisest elama. Nad olid nüüd nii alandlikud, et nad oma peameheks tunnistasid üht mitte saksa soost talupoega, keda nad heal ajal poleks selle au vääriliseks pidanud, et tema kõrval oleksid istunud või käinud. Nüüd ratsutasid nad aga selle juhatusel röövima või jooksid isegi jala kaasa.

Ka paljud aadlikud neitsid ning kodanikkude tütred kõige parematest perekondadest pidid tungiva vaesuse tõttu abielluma mitte üksnes mõisameeste ja ratsanikkudega, vaid veel palju madalamal seisvate isikutega, mis heal ajal nende meelest küll väga võõras ja imelik oleks olnud. Paljud aadli- ja kodanikuprouad pidid hädaga niisugust musta tööd tegema, millest heal ajal nende tüdrukudki oleksid eemale hoidunud."

Selles Russovi kirjelduses on muidugi ka liialdust. Mitmedki mõisad Tartu piiskopkonnas jäeti venelaste poolt seniste valdajate kätte ja drastilised näited aadlimeeste kadunud aust ja hiilgusest puudutavad ainult mõningaid erandeid. Kuid üldiselt kajastab Russovi teade ometi üsna tõelevastavalt asetleidnud vaesumist ja viletsust, mille tagapõhjal endisi aegu mäletava generatsiooni silmis orduriigi lõpuaastakümned hakkasid paistma seda ihaldamisväärsematena ja idealiseeritumatena.

Mitte vähem kui sõja otsesed tagajärjed lõikasid Eesti ala rahvastiku ellu ka selle kaudsed tulemused. Oli kasvanud uus põlv rahvast, kes maast madalast oli näinud vaid pika sõjaaja erakordseid olusid, rusikaõigust ja vägivalda. Sõja keerises olid endised ühiskondlikud mõisted segamini paisatud. Elamisvõimalused olid kõigil kitsamaks jäänud, sest maa tootejõudu oli sõda tugevasti halvanud. Inimesed olid võõrdunud tööst, harjunud oma tarvete rahuldamiseks tarvitama kiiremaid, kuid küsitavamaid vahendeid. Mida kellelegi seni võimaldanud saada õiglane või ebaõiglanegi ühiskondlik struktuur rahuliku seaduspärasuse teel — seda püüti nüüd saavutada kas või teise kulul. Talupojad, kellele ader enam ei võimaldanud rahulikku teenimisvõimalust, olid haaranud relvad ja rüüstanud

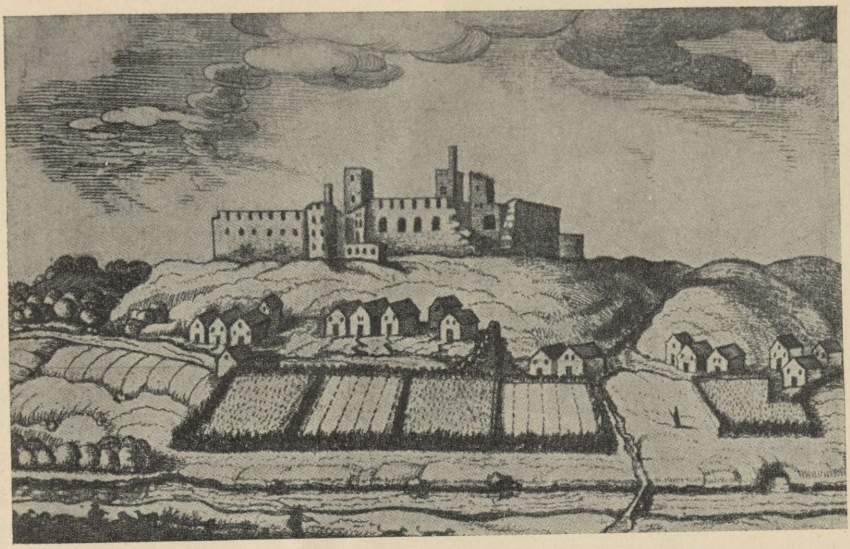

A. Goeteeris'e järgi.

Rakvere 1615. aastal.

naaberalal oma sugu- ja kihivendi. Suures osas aadlis ja ka kodanikkudegi hulgas lokkas mõisameeste moraal. Kes aadlimeestest suutis, pigistas oma talupoegadelt viimase. Vanad õiguslikud mõisted, kui nad polnud mitte päris unarusse langenud, taganesid sõjaaja moraali eest.

Ordu ja piiskoppide maa-alalise pärandi jagasid omavahel Rootsi, Taani ja Poola kuningas. Nende ülesandeks oli nüüd likvideerida sõja tagajärjed, korraldada maa ühiskondlikke olusid ja luua sõja ajal murenenud ja kokku varisenud haldusvõrgu asemele uus.

Kerge see ülesanne ei olnud. Lihtsalt restaureerida sõjas kokkuvarisenud endist orduaegset korda ei olnud võimalik, sest eestlaste maa üksikud alad polnud nüüd enam iseseisvad riiklikud ühikud, vaid teiste suuremate riikide provintsid. Tuli esijoones leida võimalus, kuidas kõige otstarbekamalt korraldada vahekorda nende riikide ja uute provintside vahel. Siin tuli uutel võimukandjatel tugevasti arvestada kohalikke rüütelkondi, kes võõrastele võimudele allumisel Vana-Liivimaa lagunemise puhul olid kindlustanud endile majanduslikud ja poliitilised eesõigused ja kes endist moodustasid küllalt mõjukaid ühiskondlikke ja poliitilisi ühikuid, et neid uutel võimudel tuli

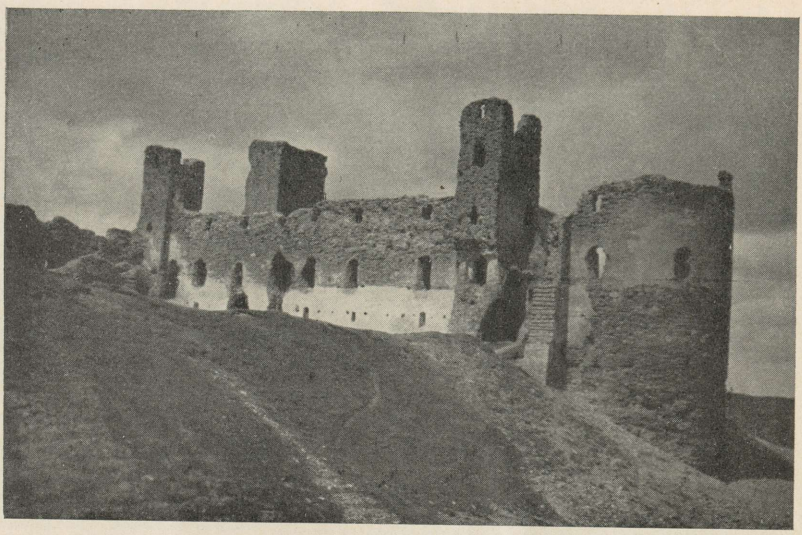

E. R. Muuseumi pildikogust.

Rakvere linnuse varemed.

arvestada. Seda enam, et uued võimud muude abinõude nappusel sageli pidid just aadlit kasutama oma eesmärkide taotlemisel.

Pikapeale aga ilmnes, et suured eesõigused, mis endid juba varemini liiglihana olid söönud Vana-Liivimaa organismi ja selle löögijõu otsustavas võitluses rammestanud, on mitmelgi alal risti ees riiklikust seisukohast hädatarvilikkudele uuendustele. See asjaolu sundis uusi valitsejaid valiku ette: teostada reforme ja minna tülli aadliga, või loobuda esialgu suurest osast reformidest.

Olukorra tegi raskemaks, et järgnevalgi ajastul meie maa sai rahu maitseda ainult viivu. Varase Rootsi ja Poola aja kestel olid meie maad valitsevad riigid tõmmatud pinevasse välispoliitilisse keerisesse ja varsti peale Täyssinä rahu puhkesid taas võitlused meie maal. Nii et õigus oli Rootsi ametnikul, kes mõni aeg hiljemini vastas Eestimaa aadli soovile teostatavaid reforme rahulikuma aja peale edasi lükata, et rahulikke aegu ei ole õieti iialgi eksisteerinud.

Segastel aegadel ja rasketes oludes tuli nii kõigil meie maa-alasid valitseval kolmel riigil — Rootsil, Poolal ja Taanil — asuda siinsete ülesannete lahendamisele.

XXXVI. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis.

Rootslaste kätte olid langenud meie maa põhjapoolsed osad. Selle ala piirid olid sõja tõttu esialgu väga kõikuvad (vt. kaardil lk. 679, 685, 701, 705, 710). Kord püsis rootslaste käes mandril ainult Tallinna linn ühes lähema ümbruskonnaga, sealsamas aga haaras ajuti rootslaste „Liivimaa“ endasse osalt ka Lõuna-Eesti alasid, nagu Pärnu ja Karksi ümbrust ja mõningaid Saaremaa osasidki. Alles 1580-ndail aastail, kui Pontus de la Gardie võitude läbi Virumaa esmakordselt tegelikult allutati rootslastele, kujunesid kindlaks rootslaste „hertsogkonna“ piirid, mida hiljemini püsivamalt hakati nimetama Eestimaaks, kuna aga esialgu kandis Liivimaa nimetust, mis ka peale orduriigi kokkuvarisemist veel mõnda aega püsis Eesti-Liivi ja Kuramaa üldnimetusena.

Juba algusest peale ei moodustanud Rootsi alla sattunud Eestimaa hertsogkond mingit riigiõiguslikust seisukohast ühtlast tervikut. Eerik XIV poolt maa alistumisel Harju-Viru ja Järva rüütelkonnale antud privileeg, mis mõninga vastupuiklemise järel 1584. a. laiendati ka Läänemaa rüütelkonnale, eraldas riigi otsese võimu alt suured alad. Niivõrt kaugele minevaid eesõigusi andis Eerik XIV privileeg Eestimaa mõisaomanikkudele, et mõisnikkude käes olevat maad, kuigi nad asetsesid laialipillatuna terves hertsogkonnas, võib pidada riigiks riigis selle sõna tõsises mõttes. Eestimaa oli omandanud tüüpilise eesõigustega provintsi ilme. Riigivõim ei suutnud selle tõttu aadlialal pea mingil määral end maksma panna ja Rootsi kuningatel jäi üle esialgu ainult võimalus korraldada Eestimaa otseselt riigile alluva ala haldust.

Üldised haldusolud. Riigimõisade alade haldamine.

Selle riigiala halduse korraldamine toimus aegamööda sõjaoludes. Rootsi kuninga esindajaks meie maale sai Tallinna asehaldur, keda vahel kutsuti ka kuberneriks. Tema ülesanded ja võimupiirid ei olnud ametlikult kindlaks määratud. Kui just kuninglikud

instruktsioonid ei sisaldanud midagi erakorralist, siis teostas Tallinna asehaldur oma valitsemisvõimu peamiselt kahes suunas, millest valitsus oli kõige enam huvitatud ja mida ette kirjutasid selleaegsed olud.

Asehalduri ülesanded olid kõigepealt sõjalised. Sageli ta oli Eestimaal opereerivate vägede pealik. Aga ka sel juhul, kui vägede ülemjuhataja amet oli iseseisev, tuli asehalduril hoolitseda linnuste korrashoiu ning kaitse eest. Ta õlul lasus ka sõjavägede moonastamine, läbimarssivate väeosade transpordi korraldamine, uute vägede värbamine, järelevalve aadli ratsateenistuse kohuste korraliku täitmise üle. Teine haldusala, millest Rootsi kuningad olid tugevasti huvitatud, oli maksude kogumine. Asehalduri ülesandeks oli valvata oma ala riigitalupoegade maksude korraliku laekumise eest. Et Rootsi haldusasutised Eestimaal just kameraalsele alale erilist rõhku panid, seda näitavad rohked säilinud maade ja maksude nimestikud. Edasi seisis asehalduri tegevus jurisdiktsiooni, rahu ja korra alalhoiu alal. Otseselt asehalduri võimkonda ses suhtes kuulusid riigi käes olevad maa-alad. Aga Eerik XIV privileegide järgi oli asehaldur õigustatud osa võtma ka neist kohtuistungeist, kus aadel kohut pidas oma talupoegade üle. Lõpuks oli Tallinna asehalduril ülesandeks pidada kontakti kuninga ja kohalikkude omavalitsuslikkude ühikute — Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonnaga.

Oma teotsemises polnud asehalduri käed päris vabad. Harilikult koos asehalduriga nimetasid kuningad ka mõned nõunikud, kelle arvamusi asehaldur pidi arvestama. Nõunikkude poolt tehtud otsus oli asehaldurile kohustuslik. Nagu nõunikkude kompetents, nii polnud ka nende arv alati ühesugune. Viimane kõikus 2 ja 17 vahel. Nõunikkudeks määrati Rootsi ametnikkude kõrval ka sageli Eestimaa aadlimehi. See asjaolu andis aadlile tunduva mõju ka provintsi haldamisel.

Eestimaa hertsogkond jagunes linnusläänideks, mille arv kõikus üheskoos Eestimaa piiride suurenemise või vähenemisega. Lõpuks kujunesid läänid järgmiselt: Tallinna, Haapsalu, Lihula, Koluvere, Rakvere ja Narva lään. Nende läänide eesotsas seisid otse kuninga poolt nimetatud tsiviil- ja sõjalise võimuga varustatud lääni-asehalduri, kes valvasid ka maksukohustiste täitmise järele. Kui mitte arvestada Tallinna asehalduri ülesandeid, kontakti hoida linna ja Eestimaa rüütelkonnaga, siis nende lääni-asehaldurite võimupiirid olid samasugused kui sellegi. Olles kuninga poolt nimetatud, allusid läänisehaldurid otse kuningale. Tallinna asehalduril ei olnud nende kohta midagi öelda ja ta oli teiste hulgas ainult nagu primus inter pares. Seega oli kohalik valitsemine suurel määral detsentraliseeritud ja valitsemisaparaat vähe arenenud.

Rootsi administratsiooniaparaadi primitiivsusest annab veel kujukama näite see, et ka läänide ja nende allühikute, mõisaläänide, eesotsas olevad foogtid olid sageli otseselt nimetatud kuninga poolt ja esitasid oma aruanded otse kuningale. Seega need foogtidki olid ametiastmestikus samaväärsed läänisehalduritega. Selline üle 40 aasta Eestimaal funktsioneeriv logisev

E. R. Muuseumi kogudest.

Kaelakeed Eestist ordu aja lõpupoolelt.

Välimine kee merivarjust, keskmine kaltsedonist, sisemine klaasist.

instruktsioonid ei sisaldanud midagi erakorralist, siis teostas Tallinna asehaldur oma valitsemisvõimu peamiselt kahes suunas, millest valitsus oli kõige enam huvitatud ja mida ette kirjutasid selleaegsed olud.

Asehalduri ülesanded olid kõigepealt s õ j a l i s e d. Sageli ta oli Eestimaal opereerivate vägede pealik. Aga ka sel juhul, kui vägede ülemjuhataja amet oli iseseisev, tuli asehalduril hoolitseda linnuste korrashoiu ning kaitse eest. Ta õlul lasus ka sõjavägede moonastamine, läbimarssivate väeosade transpordi korraldamine, uute vägede värbamine, järelevalve aadli ratsateenistuse kohuste korraliku täitmise üle. Teine haldusala, millest Rootsi kuningad olid tugevasti huvitatud, oli m a k s u d e k o g u m i n e. Asehalduri ülesandeks oli valvata oma ala riigitalupoegade maksude korraliku laekumise eest. Et Rootsi haldusasutised Eestimaal just kameraalsele alale erilist rõhku panid, seda näitavad rohked säilinud maade ja maksude nimestikud. Edasi seisis asehalduri tegevus jurisdiktsiooni, rahu ja korra alalhoiu alal. Otseselt asehalduri võimkonda ses suhtes kuulusid riigi käes olevad maa-alad. Aga Eerik XIV privileegide järgi oli asehaldur õigustatud osa võtma ka neist kohtuistungeist, kus aadel kohut pidas oma talupoegade üle. Lõpuks oli Tallinna asehalduril ülesandeks pidada kontakti kuninga ja kohalikkude omavalitsuslikkude ühikute — Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonnaga.

Oma teotsemises polnud asehalduri käed päris vabad. Harilikult koos asehalduriga nimetasid kuningad ka mõned nõunikud, kelle arvamusi asehaldur pidi arvestama. Nõunikkude poolt tehtud otsus oli asehaldurile kohustuslik. Nagu nõunikkude kompetents, nii polnud ka nende arv alati ühesugune. Viimane kõikus 2 ja 17 vahel. Nõunikkudeks määrati Rootsi ametnikkude kõrval ka sageli Eestimaa aadlimehi. See asjaolu andis aadlile tunduva mõju ka provintsi haldamisel.

Eestimaa hertsogkond jagunes linnusläänideks, mille arv kõikus üheskoos Eestimaa piiride suurenemise või vähenemisega. Lõpuks kujunesid läänid järgmiselt: Tallinna, Haapsalu, Lihula, Koluvere, Rakvere ja Narva lään. Nende läänide eesotsas seisid otse kuninga poolt nimetatud tsiviil- ja sõjalise võimuga varustatud lääni-asehaldurid, kes valvasid ka maksukohustiste täitmise järele. Kui mitte arvestada Tallinna asehalduri ülesandeid, kontakti hoida linna ja Eestimaa rüütelkonnaga, siis nende lääni-asehaldurite võimupiirid olid samasugused kui sellegi. Olles kuninga poolt nimetatud, allusid läänisehaldurid otse kuningale. Tallinna asehalduril ei olnud nende kohta midagi öelda ja ta oli teiste hulgas ainult nagu primus inter pares. Seega oli kohalik valitsemine suurel määral detsentraliseeritud ja valitsemisaparaat vähe arenenud.

Rootsi administratsiooniaparaadi primitiivsusest annab veel kujukama näite see, et ka läänide ja nende allühikute, mõisaläänide, eesotsas olevad foogtid olid sageli otseselt nimetatud kuninga poolt ja esitasid oma aruanded otse kuningale. Seega need foogtidki olid ametiastmestikus samaväärsed läänisehalduritega. Selline üle 40 aasta Eestimaal funktsioneeriv logisev

E. R. Muuseumi kogudest.

Kaelakeed Eestist ordu aja lõpupoolelt.
Välimine kee merivaigust, keskmine kaltsedonist, sisemine klaasist.

haldusaparaat tikub vägisi meelde tuletama poolsõjaväelist ajutist korraldust, nagu seda teostatakse võõra maa-ala lühiajalisel okupeerimisel.

Oleks aga ekslik arvata, et Rootsi kuningad seepärast meie maale ei toonud enam viimisteldud riigiaparaati, et nad Eestimaad oleksid vaadelnud kui ajutiselt okupeeritud ala. Ei. Põhjamaine Rootsi ise oli arengus tol ajal veel kaugele maha jäänud teistest Euroopa riikidest ega olnud ta endagi haldussüsteem palju teissugusem kui meil. Sealgi nägi riik peamist ülesannet väliskaitses ja maksudekogumises. Kuid Rootsis oli peale riigivõimu veel teisi organisatsioone, kes puuduvat võisid asendada. Võimsaim neist oli kirik, kelle kaudu riik võis teostada oma alamate usuelu juhtimise kõrval ka hariduspoliitikat ja sotsiaalset hoolekannet. Kirikul oli selleks kümnise näol käepärast küllalt materiaalseid vahendeid. Tähtsusetu ei olnud Rootsi avalikus elus ka üksikute kihelkondade omavalitsuslikud funktsioonid, eriti kohtu alal. Eestimaal aga ei piisanud foogtide võrgust heakorra alalhoidmiseks riigialalgi, sest siin olid riigivõimu abimehed kiriku ja ordu aja lõpul hääbuma hakanud talupoegade omavalitsuslik vakusekorraldus sõjatormides kokku varisenud. Kirikliku organisatsiooni elustamise katsed ei õnnestunud, sest riigil ei olnud siin vabu käsi. Vakusekorraldus hakkas aga unustusse jääma. Nii ei olnud Eestimaa riigialadel sisse seatud foogtide süsteem küllalt rahuldav halduslikust seisukohast. Aga alles pikema aja kogemused võisid Rootsi valitsejate silmi avada puudustele ja ühiskondlikule väärarengule.

Karl IX ja olukord Eestis. Maade revisjon.

Juba Eerik XIV, Johan III ja Sigismund olid kahtlemata tähele pannud üksikuid väärnähtusi, mida võimaldasid Eestimaa seisuslik kord ja Eestimaa kroonualal sisse seatud haldussüsteem. Aga üksikutest ebasüstemaatilistest katsetest pahede kõrvaldamiseks ei suutnud need kuningad kaugemale minna. Alles sajandi vahetusel tõusis Karl IX näol Rootsi troonile mees, kellel oli küllalt terav pilk majanduslikkude ja halduslikkude küsimuste jaoks.

Hertsog Karl oli kõige noorem Gustav Vasa poegadest ja oli Johan III ajal valitsenud Södermanlandi hertsogkonda. Ühenduses Poola vastu peetava sõjaga viibis ta mitmel puhul meie maal ja võis siin isiklikult tutvuda kõigi maa halduse puuduste ja väärnähtustega.

„Ta oli juba seal osutanud häid valitsejaomadusi ja seega suuresti võitnud oma lääni elanikkude ja ka laiemate ringkondade poolehoiu. Karl oli võrdne oma isaga tahtekindla ja hoolimatu teotsemise jõu poolest. Kuigi temal puudus isa heatahtlikkus ja patriarhaalsus, lepitas ometigi ta õiglane iseloom teatava jonnakuse ja karmuse, millega ta silma paistis. Karl oli õiglane, aga vali riigifoogt, kes välja nõudis kroonukohustised viimase penni ja päeva tööni; ta oli nõudlik peremees, kes muidugi tasus truu teenistuse, kuid samal ajal ajas ta nõrgemaid ja vähem vastutustundlikke isikuid ahastuse piirini. Tal puudusid vendade esteetilised kalduvused ja huvid, tal oli aga palju tugevam ja kontsentreeritum poliitiline anne. Temast

Hertsog Karli tuba Gripsholmi linnuselossis.

sai suur rahvajuht, kes endaga kaasa kiskus masse oma isiku võimsuse ja agitaatorliku kõneandega. Kui Johan III oma laialt haaravas poliitikas harva jõudis kaugemale ägedatest algatustest, siis täitis Karl omi plaane sellise visadusega, mis maha murdis kõik takistused; ja sel ajal kui vendade poliitika sagedasti osutas liigset fantaasialikkust, jäi ta kainelt arvestavaks ja suurejooneliselt mõtlevaks realistiks" (H. Almquist). Tundes suurt huvi eriti majanduslikkude küsimuste vastu, sai hertsog Karl väga hästi aru ka talupoegade igapäevastest muredest. Takistades talupoegade nülgimist riigifoogtide ja ükskõik kelle poolt oli ta saanud talurahva juures väga populaarseks, omandades austava „talupoja kuninga" hüüdnime.

Karl astus ka samme Eestimaa olukorra põhjalikuks paranduseks. Tema nimega on seotud Rootsi riigi võimu esimesed plaanikindlad ja ulatuslikumad üritused Eestis halduskusimuste lahendamisel.

Karl IX uuendused siinsete riigimaade valitsemise alal ei taotelnud küll haldussüsteemi enese muutmist, küll aga püüdis ta Soomes ja Rootsis äraproovitud vahenditega seda haldussüsteemi senisest korralikumalt töötama panna. Karl IX oli saanud küllalt kogemusi Gustav Vasa poolt üles kohenda-

Hertsog Karl (pärastine Rootsi kuningas Karl IX). Kaasaegne vaselõige. Pildi all ladina keeles: kes kuningas Sigismundiga sõda pidas ja Rootsimaa allutamise järel sama edukalt viis sõja Liivimaale.

tud keskaegse haldussüsteemi puudulikkusest juba Rootsis ja Soomes, kus lokaalvalitsus oma lugemata asehaldurite ja foogtidega ei erinenud palju Eestimaa omast. Rootsi haldussüsteem oli veel ikkagi päris kodukootud ja patriarhaalne. Keskvalitsuse moodustas kuningas ühes isiklikkude abimeestega, keda valiti riiginõunikkude või muidu silmapaistvate isikute hulgast. Nende abiliste ülesanded ja õigused ei olnud kindlasti piiriteldud, nad tegid seda, mis neile iga kord ette kirjutati. Peale riigi rahandust juhtiva kammerkolleegiumi ei olnud keskvalitsuse juures ühtegi kindlat ametkonda. See asjaolu veeretas otseselt kuninga õlgadele paljude pisiküsimuste otsustamise, mida muidu oleksid võinud teha riigiametnikud. Ei ole ime, et kuningal üle jõu käis järele valvata rohkearvuliste kohapealsete ametnikkude

tegevust. Need polnud üksteisega pea mingis allumussuhtes, nende võimupiirid olid vastastikku fikseerimata ja igaüks neist oli vastutav ainult kuninga ees. Teadagi ei jõudnud kuningas oma juhuslikkude abilistega seda ametnikkudekarja tarvilikus suunas juhtida ja koos hoida. Väärnähtused olid igapäevsed asjad, nagu riigivargused ja talupoegade kurnamised üleliigsete maksudega, mille ülejääk läks foogti taskusse. Karl IX võis teatava õigusega väita, et „kes kuus aastat foogtiks olnud, neist võib suuremat osa kohtuta ja järeleuurimiseta üles puua".

Gustav Vasa poegade ajal tõmbasid kestvad sõjad kuningate tähelepanust lõviosa endale. Väärnähtused lõid nüüd lokkama eriti riigi kaugemates osades, kuhu kuninga silm nii hästi ei ulatunud nägema. Üheks selliseks riigifoogtide ja asehaldurite korruptsiooni pesaks oli Soome. Ei ole põhjust kahelda, et ka Eestimaa riigitalupojad samal määral poleks saanud riigifoogtide nülgimise osaliseks kui põhja pool lahte elavad suguvennad.

Karl oli selleks liiga palju tarvitanud kõva kätt üksikute riigifoogtide juures avalikuks tulnud väärnähtuste puhul, et veel uskuda, et seda „vargabandet" suudaks karistustega parandada. Üksikute karm kohtlemine ei teinud teisi paremaks, tegi vaid ettevaatlikumaks. Väärnähtuste ärahoidmiseks oli vaja kõvendada üldist kontrolli foogtide tegevuse üle. Seda ei saanud teha aga seni, kuni puudus korralik riigitulude loend. Et takistada foogte talupoegadelt oma kasuks makse rohkem sisse võtmast kui nad kroonule edasi annavad, laskis Karl IX 1601 aastat Eesti- ja tema käes oleva Liivimaa osade kohta koostada üldise m a a r a a m a t u.

Selles revisjoniraamatus loendati kõik vastaval alal asetsevad riigimõisad, neis asuvate talupoegade, üksjalgade ja vabadikkude arv ning maksukohustised. Et kergendada kontrolli aadli ratseteenistuse üle, märgiti raamatusse ka aadlimõisade suurus. Ei või just öelda, et 1601. a. revisjon annaks väga selget ülevaadet riigi talupoegade kohustiste üle. Igatahes ei kannata ta võrdlust paar aastat varemini lõpetatud Poola revisjoniga, mis loendas kõik üksikud taludki. Revidendid ise ei ole mitmel puhul kohapealsetest oludest hästi aru saanud ja kiire töö tõttu on revisjoniraamat täis lohakusi ja vigu.

Et revisjoniraamat üksi veel ei paku küllaldast kontrollimisvõimalust foogtide üle, sellest sai Karl IX väga hästi aru, sest revisjoniraamat ise pakkus väga kirevat pilti oma mitmekesiste loonusmaksude poolest. Hiiu saarelt sai Rootsi valitsus näiteks järgmisi sissetulekuid:

Raha — 124 taalrit 28¼ ööri
Nisu — 4 tündrit 6¼ külimittu
Rukkeid — 267 tündrit 7¾ külimittu
Otri — 185 tündrit ¾ külimittu
Kaeru — 97 tündrit 8 külimittu
Linnaseid — 1 vakk
Tangu — 4 külimittu
Humalaid — 3½ leisikat
Soola — 7⅛ külimittu
Võid — 21 leisikat ja 15 marka (naela)
Rasva — 2 leisikat ja 4 marka
Liha — 12 marka
Süsi — 90 tündrit
Naereid — 4 külimittu
Härgi — 4 tükki
Tapetud loomi — 4 tükki

Häid sigu — 3 tükki
Lambaid — 145 tükki
Tallesid — 25 tükki
Hanesid — 10 tükki
Kanu — 203 tükki
Mune — 1486 tükki
Seaselgi — 4 tükki
Seajalgu — 16 tükki
Searibisid — 5 tükki
Pekki — 3 tündrit
Puid — 49 sülda
Värskeid hauge — 377 tükki
Kuivatatud silke — 91 000 tükki
Soolakala — $14^1/_4$ tündrit
Heinu — $76^1/_2$ koormat
Lupja — 70 sälitist $7^1/_2$ tündrit
Mitmesug. liiki kalu, juustu jne.

Nii mitmekesiste loonusmaksude arvestamine tegi Rootsi kameraalametnikkudele tunduvaid takistusi. Kontroll üksikute foogtide tegevuse üle oli väga raskendatud, sest maksud riigi talupoegadelt olid mitmesugustes alades väga erinevad. Lõpuks võimaldas ka kümnismaks riigivargusi, kuna see juba oma iseloomult ei olnud kindel maks. Peamiselt riigilaeka huve silmas pidades katsus Karl IX riigitalupoegade maksustamist viia ühtlasemale alusele. 1600. ja 1601. a. andis hertsog rea korraldusi, mille järgi riigimõisades rida väiksemaid koormisi asendati viljamaksuga. Kus oli säilinud kümnisevõtmine, asendati see kindla maksuga. Nii võimaldus täpsam ülevaade talupoegade kohustistest.

Maks oli kohastatud üksikuile aladele. Rannaäärsed elanikud pidid adramaal maksu tasuma järgmises raskuses: rukkeid $3^1/_2$ tündrit, otri $3^1/_2$ t., kaeru 2 vakka, nisu 1 külimitt, 5 marka (naela) humalaid, 1 lammas või tall, 2 kana, 10 muna, 10 naela võid, 6 marka kuivatatud kalu, 200 kuivat. silku, 1 leisikas soolakala, 1 koorem heinu, 1 sülg puid, kuue adramaa pealt ühe härja ja 10 pealt ühe sea. Teistel aladel oli maksu pearaskus asetatud viljale. See pidi adramaal lasuma järgmises raskuses: rukkeid $3^1/_2$ tündrit, otri $3^1/_2$ t., kaeru 1 t., võid $^1/_2$ leisikat, linast lõnga 2 naela, 2 kana, 10 muna, kahe adramaa kohta 1 lammas, 6 adramaa kohta 1 härg ja 10 adramaa kohta 1 rasvane siga.

Kui neid maksunorme võrrelda varemini tegelikult kehtinutega, mille kohta meil on teateid samal ajal Karl IX poolt korraldatud revisjonist, siis näeme, et uus maksumäär ehk oli mõnevõrra kõrgem endisest. Paistab, nagu poleks ta seega talupoegadele võinudki kasulik olla. Tegelikult pidi ta aga seda siiski olema, sest kohustiste kindlaksmääramise fakt ise pidi võimaldama kaotada talupoegade senist kurnamist riigiametnikkude poolt, kes võtsid endile vahekasu talupoegade arvel. Kahjuks ei lubanud muutunud olud igal pool Karli kavatsustel teostuda. Osalt takistas sõjaaeg talupoegade kohustisi üle viia uuele aluseļe, rohkem süüdi aga olid Karli kavatsuste mitteteostumises suured muutused, mis vahepeal toimusid Eestimaa maavalduses.

Haldusolud aadlimõisade alal.

Aadlimõisade pindala kujunemine.

Juba pikk sõjaaeg oli Eestimaa maavaldusse toonud suuri muutusi ja need jätkusid varasemal Rootsi ajalgi. Suurem osa mõisnikkudest oli sõjast osa võtnud Rootsi vägedes, aga leidus ka palju neid, kes olid võidelnud Poola, hertsog Magnuse ja koguni venelastegi teenistuses. Paljud neist olid langenud ja surnud haigustesse või jälle sõjavangidena leidnud otsa Venemaal. Talupoegadegi käe läbi olid mitmed mõisnikud oma elu kaotanud.

Näit. on osa Märjamaa kihelkonna mõisaomanikkude kohta teada, et nad on surma saanud 1560. a. aset leidnud talupoegade vastuhakkamisel. „Lümmatu mõisa omanik (Jakob) Ükskülll on sõja alguses talupoegade poolt oma mõisas haledal kombel maha löödud, tema mõis päris tühjaks rüüstatud ja hiljemini maha põletatud. Tema naisele on talupojad kehasse tagunud 8 haava.“ Sama saatuse osaliseks sai ka Kikuta mõisa omaniku äi Otto Ükskülll: „ta on samuti talupoegade poolt maha löödud ja tema naist samuti haledal kombel haavatud.“

Paljud Põhja-Eesti mõisnikud olid aga sõjakoledustele eelistanud rahulikumat elu ja põgenenud Saaremaale või koguni välismaale, Taani, Saksamaale ning mujale. Kui Pontus de la Gardie võitude järel 1580-ndate aastate alguses ilmnes, et Rootsi Eestimaal oma kanda lõplikult on kinnitamas, hakkasid välismaale põgenenud ja võõrasse teenistusse astunud aadlimehed üksteise järel jälle koju pöörduma.

Eerik XIV privileegi, mille põhjal kõik mõisnikud oma endised valdused pidid tagasi saama, oli ka Johan III kinnitanud. Rootsi kuningad oleksid võinud küll vaenlaste teenistuses seisnud isikute valdusõiguse suhtes tõsta vaidlusi, kuid nad ei teinud seda siiski ja olid selliste isikute vastu väga heatahtlikud. Pontus de la Gardie poolt sai oma mõisad tagasi terve rida aadliperekondi, ka neid, kelle liikmed olid olnud võõras teenistuses. Revisjonides, mida Rootsi valitsus 1586. ja 1590. a. korraldas Põhja-Eesti mõisnikkude valdustiitlite kohta, avaldus uuesti ilmekalt Rootsi valitsuse heatahtlus mõisnikkude vastu. Paljudelt isikutelt ei nõutudki valdustõendiste ettenäitamist, kel nad olid osalt sõjaoludes kaduma läinud jne.

Oli see Rootsi valitsejate nõrkus või loodeti niisuguse poliitikaga saavutada Eestimaa aadli pikemaajalist poolehoidu? Mõlemad momendid on osaliselt mõõtuandvad. Eerik XIV ja Johan III ajasid omas fantaasiarikkuses liiga kaugele haaravat vallutuspoliitikat, selle asemel et anduda ettenägeliku sisepoliitika teostamisele kõrvalises provintsis, nagu seda oli Eestimaa. Rootsi riiklikust seisukohast — kas või maksupoliitikast lähtudes — oleks olnud tähtis privileegide põhjal aadli käes olevat maa-ala kujundada võimalikult väikeseks. Sõja aeg pakkus

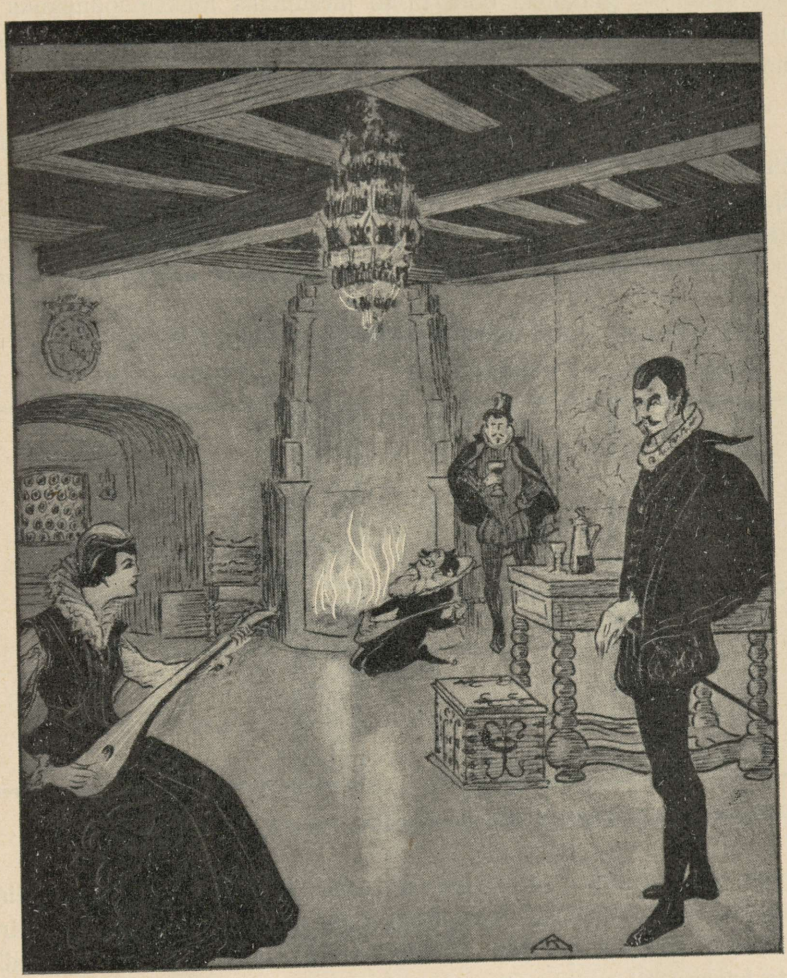

A. Karimo järgi.

Tuba Soome hertsogi Johani (pärastise Rootsi kuninga Johan III) lossis Turu linnuses.

küllalt võimalusi osa aadlimõisade riigistamiseks, ilma et sellepärast oleks tarvitsenud üle astuda Eerik XIV privileegist. Mitte päris täpsa kokkuvõtte järgi oli 1586. a. Eestimaa aadli käes 4560 adramaad ehk ligi pool kogu Eestimaa haritud pinnalast. Aadli ala kasvu pidi muidugi iga mõistlik riigivalitseja võimalikult ära hoidma, parajal juhul teda koguni vähendama. Seda takistas aga peale Eerik XIV ja Johan III poliitilise häälestuse ka asjaolu, et Rootsi kuningavõimul

siiski vahendid puudusid oma tahte järsumaks maksmapanekuks tol ajal Eestimaal. Tuli osalt toimida väiksema ühiskondliku vastupanu suunas, mitte liiga palju riskida.

Kuigi endistele mõisaomanikkudele ohtral käel tagasi anti nende mõisad, jäi esialgu Rootsi kroonu kätte vahetult siiski võrdlemisi palju maid. Olid ju endised ordumõisad pikema jututa saanud Rootsi riiklikkudeks mõisadeks, samuti olid maa vallutamisel Rootsi riigi kätte sattunud laialdased piiskopi- ja lauamõisad Läänemaal. Lisaks

Kroonu- ja aadlimõisade alad Eestimaal.

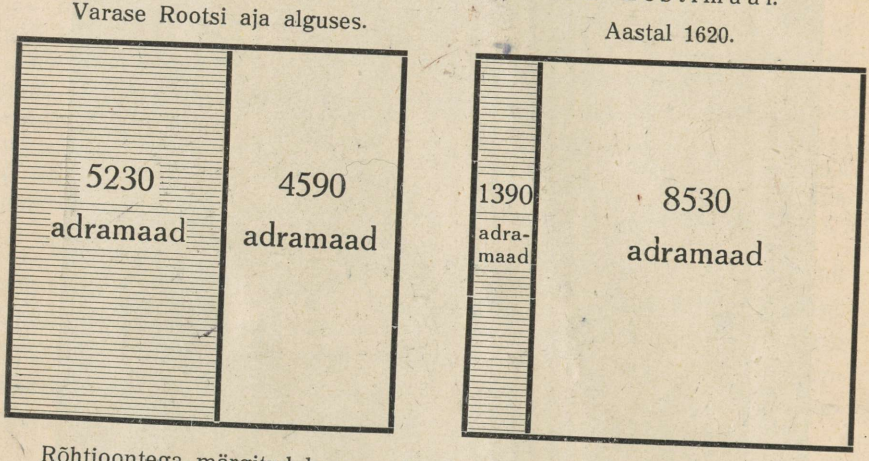

Rõhtjoontega märgitud kroonumõisade, valgelt — aadlimõisade alad.

kõigele oli kroonu kätte jäänud rida peremeesteta aadlimõisu. Eerik XIV ajal oli Rootsi kroonumõisade suurus kokku 5230¼ adramaad, 610 üksjala- ja 353 vabadikukohta. See oli maa-ala, mille kohta kroonu oli endale alles jätnud kõik ülimuslikud õigused ja mille talupoegade maksud läksid otseselt riigile.

See Eeriku-aegne riigimaade tagavara hakkas aga juba varakult kahanema. Algust kroonumõisade võõrandamisega tegi Eerik ise, kes sel teel rahuldas eriti Rootsi-Soome, osalt ka siinse aadli maanälga. Pealegi puudusid riigil tol ajal muud võimalused tasuda ametnikele ja sõjaväelastele nende teenete eest. Nendest sõjaaegsetest läänistustest jäid aga segases olukorras püsima ainult vähesed.

Intensiivsem riigimõisade võõrandamine algas Johan III ja Sigismundi ajal. Eriti ohtrasti aga läänistas kroonumõisu Karl IX, kel muu seas tuli maaga varustada ka oma poolehoidjaid saksa aadlimehi Poola Liivimaalt, kes sealt Poola kättemaksu kartuses põgenesid. Osa neist aadlimeestest sai mõisu Soomes ja Rootsis, osa aga Eestimaal. Ja kui ka veel Gustav

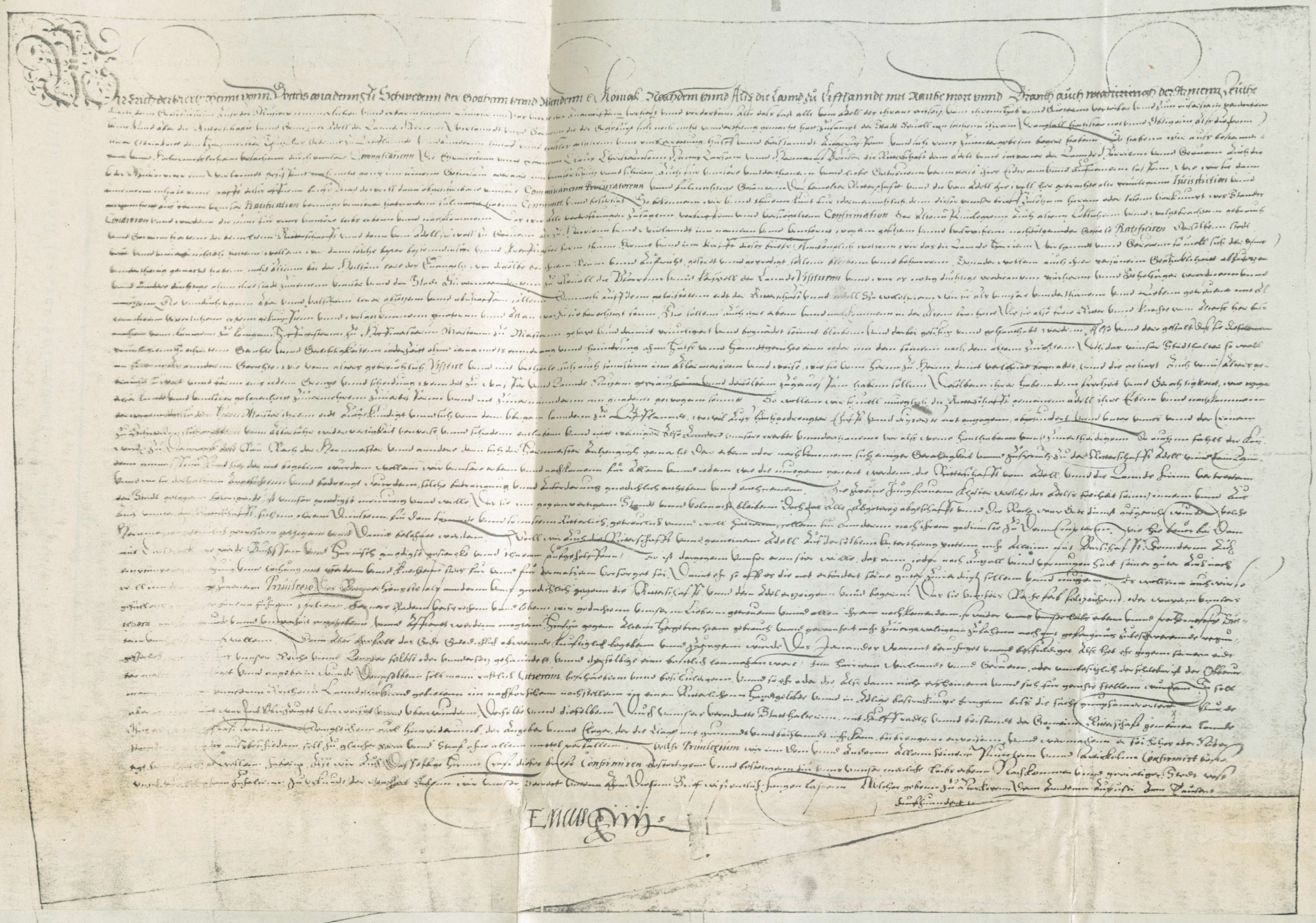

R. Keskarhiivi kogudest.

Eerik XIV privileeg rüütelkonnale. Mainib alguses venelaste retkedest põhjustatud viletsust ja kuidas ordumeister Harju-Viru ja Järva aadlile ja Tallinna linnale pole andnud mingit kaitset vaenlase vastu. On palutud temalt, Eerikult, päästmist ja ta võtab oma komissaride kaudu vandetõotuse vastu oma alamateks aadli ja kõik elanikud Harjus ja Järvas ning Virus sel määral kui viimane maakond pole allutatud venelastele. Seejuures kinnitab ta käesolevaga kõik senised privileegid ja eesõigused. Evangeeliumiusk peab puhtalt edasi kestma, kirikuelu eest peetakse hoolt. Kaks naiskloostrit (üks Tallinnas, teine Pirital) võivad teotseda edasi, kuid neist tuleb kõrvaldada igasugune väärteenistus (= katoliku usu riitus). Aadli maavaldus senisel kujul jääb püsima. Aadlile jäävad kõik vanast ajast omandatud privileegid, ja vabadused, nende hulgas ka kaelakohtu pidamise õigus oma talupoegade üle, ainult selle kitsendusega, et kuninga asehalduril jääb õigus visiteerida neid kohtuid. Rüütelkond saab kaitset kõigi välisvaenlaste vastu, selle eest tuleb neil ülal pidada oma mõisade arvu ja jõu kohaselt ratsasõdureid ja vastava kutse peale nendega kuningale appi minna.

Pärgamentürik. Antud Norrköpingis 2. augustil 1561. Kuninga allkiri ja rippuv pitser.

Riigimaade võõrandamine varasel Rootsi ajal. Tab. 1.

Võõrandamise moodus / Kelle poolt antud	Lääniks			Pandiks			Eluaja-lääniks			K o k k u		
	Adram.	üksjala kohti	vabadiku k.	Adram.	üksjala k.	vabad. k.	Adram.	üksjala k.	vabad. k.	Adram.	üksjala k.	vabad. k.
Teadmata kelle poolt tagasi antud ekslikult kroonumõisade hulka arvatud aadlimõisad	70	18	5	30	—	—	—	4	—	100	22	5
Eerik XIV	30	2	—	—	—	--	—	—	—	30	2	—
Johan III	173 1/2	25	25	137	14	8	12	3	—	322 1/2	42	33
Sigismund	90 1/2	13	—	324 1/2	36	7	7 1/2	—	—	422 1/2	49	7
Karl IX	417 1/4	82	32	125	5	4	11	6	6	553 1/4	93	42
Gustav Adolf	572 1/2	25	16	671 17/24	68	65	335 3/4	22	11	1579 23/24	115	92
Teadmata kes	61 1/4	18	—	57 1/2	12	2	57 1/2	7	19	176 1/4	37	21
Kokku	1415	183	78	1345 17/24	135	86	423 3/4	42	36			
Mitmesuguste kuningate poolt määramata ajaks läänistatud riigiametnikkudele ülalpeoks ja pensionideks . .										783 19/24	76	58
Kokku										3968 1/4	436	258

Adolf suurel arvul kroonumõisu läänistas ja panditas, et oma sõjakäikudeks raha saada, siis ei jäänud omaaegsest suurest riiklikust maatagavarast Eestimaal mitte just palju järele.

Kuidas läänistused ja maa võõrandamine ajaliselt toimus, seda leiame tabelist lk. 737, mis näitab, kui palju oli 1620. aastani riigimaid võõrandatud ja millise valitseja poolt tehtud võõrandamised olid selleks ajaks säilinud. Tabelist nähtub, et 1620. aastaks kroonu valdusse oli jäänud ainult 1362 adramaad, 174 üksjalakohta ja 95 vabadikukohta. See oli ainult veerand sellest maa-alast, mis Eerik XIV ajal oli moodustanud Rootsi riikliku maavalduse Eestis. Võõrandatud olid just tihedamini asustatud alad, kuna kroonu kätte jäid peamiselt sõja läbi tühjaks muutunud piirkonnad Järvamaal, kus ühe asustatud adramaa kohta tuli kümme tühja. Riigimõisad olid seega sama hästi kui likvideeritud; väikeste laialipillatud alade kohta, mis kroonule olid jäänud, ei tasunud enam ülal pidada kulukat foogtide süsteemi. Vähesed kroonumõisad renditati Gustav Adolfi ajal aadlimeestele ja foogtid muutusid ülearuseks. Nii kaotasid Karl IX püüded foogtide asjaajamist riigimaadel tervendada lühikese aja jooksul oma tähenduse, sest riigimõisa võõrandamisega kaotas riik ka suure osa oma riiklikkudest õigustest selle maa-ala elanikkude kohta. Erakorralised maksud, kohtupidamisõigus, muud riiklikud õigused — kõik läks ühes maa läänistamisega automaatselt üle erakätesse. Mida väiksemaks jäi riigimõisade hulk, seda kitsamaks muutusid alad, kus riigivõim end otseselt võis maksma panna.

Riiklikust seisukohast oli see muidugi suur kaotus, mida pahemaks tegi veel asjaolu, et suurem osa võõrandatud mõisadest sattus saksa, mitte aga rootsi soost mõisnikkude kätesse; uute mõisaomanikkude hulgas olid ainult vähesed rootslased (vt. tabel lk. 740). Riigi käest äraläinud mõisad said seega kõik Eerik XIV privileegis olevate soodustuste (vt. tahvel XLVI) osaliseks.

Aadliala haldus.

Eeriku privileegi läbi omandatavad aadli õigused olid väga kaugeleminevad. Juba Taani ja ordu ajal oli Harju-Viru rüütelkond oma läänioigusi väga suurel määral süvendanud. „Harju-Viru“ õiguse põhjal ei olnud aadlimehed mitte ainult oma läänistuste pea piiramatud omanikud, vaid neil aladel, mis aadel selle õiguse põhjal valdas, oli mõisniku kätte koondunud pea eranditult kõik see, mida moodsas ühiskonnas toimetavad avalik-õiguslikud asutised. Aadlimees võis tegelikult oma lääni elanikkudele olla väikeseks isevalitsejaks. Ta võis neid maksustada nagu soovis, mõistis nende üle kohut, ka kirik oli

tema eestkostmise ja juhtimise all. Neid eesõigusi pidi tunnustama ka Eerik. Mõisade ja maa-alade kohta, mis olid aadli käes, ei jäänud kuningale pea mingit ütlemist. Ainult kaks peamist õigust oli kroonule jäänud: Rootsi asehaldur võis juures viibida kohtuprotsessidel, mis aadel korraldas oma talupoegade kohta, ja teiseks aadel oli kohustatud ratsateenistuseks. Hiljemini see kohustis fikseeriti nii, et aadel iga asustatud 15 adramaa kohta pidi ülal pidama ja sõja korral välja panema ratsasõjamehe.

Muidu eraldas feodaalsete privileegide vahesein riigivõimu täielikult sellelt alalt, mis oli aadlimeeste kätes. Soovis kuningas või tema esindaja siiski midagi teostada ka neil aladel, parandada teid, sildu jne., soovis ta saada aadlitalupoegadelt mingisugust maksu või üldse aadlimeestelt mingit abi väljaspool ratsateenistuse kitsaid raame, siis pidi ta pöörduma maapäeva poole ja hankima selle nõusoleku. On arusaadav see kirglikkus, millega teisedki Liivimaa rüütelkonnad püüdsid saada Harju-Viru õiguste osalisekš.

Seisusliku võimu keskuseks sai Eestimaa maapäev ja selleaegne maanõunikkude kolleegium. M a a p ä e v koondas kõik rüütlimõisaomanikud Põhja-Eestis. Neid kutsus kokku kuningas või Tallinna asehaldur ja juhtis rüütelkonna poolt valitud pealik. Maapäeval arutati omavahelisi kohtuasju, valiti maanõunikke jne., kuid tähtsam ülesanne oli seisuslikkude huvide ja ürituste esitamine kroonule ning läbirääkimised mitmesuguste kuninga nõuete ja esitiste üle, mille kohta oodati maapäevalt heakskiitmist. Maapäevade vaheaegadel esindasid rüütelkonda m a a n õ u n i k u d, kes aja jooksul hakkasid suurt mõju avaldama ka terve provintsi valitsemisel. Tallinna asehalduritel sai kombeks enne mõne tähtsama otsuse tegemist maanõunikkude arvamust ära kuulata ja seal kaalus maanõunikkude sõna õige palju. Maanõunikkude ja maapäevade kõrval oli Eestimaa aadel oma orduajast ühes toonud ka rea teisi seisuslikke institutsioone. Omavaheliste tülide lahendamiseks olid Harju-Viru vasallidel olnud juba varemini m e e s k o h t u d ja maakohus. Viimaste tegevus laienes nüüd kogu Eestimaale. Meeskohtutest võis peamiselt piiriprotsessides ja kriminaalasjus edasi kaevata maakohtule. Seisuslikkudes kätes oli ka maa politseivõim. Politseivõimu esindasid a d r a k o h t u d (haagrehid), kes varemini olid vasallide ametnikkudeks jooksiktalupoegadesse puutuvates küsimustes. Nüüd, Rootsi ajal, adrakohtunikke valis endiselt maapäev, endistele ülesannetele lisaks anti neile aga laialdased politseilised funktsioonid jne. Adrakohtuid oli neli, üks igas maakonnas.

Meid huvitab nüüd, kuidas kasutas aadel temale osaks saanud võimu ja suuri õigusi?

Väliselt polnud küll põrmugi märgata, et aadel oleks pidanud oma õigusi ka kohustisteks. Võimu ja võimuala suurenemine ei toonud kaasa pea mingit muutust aadli omavalitsuse organites. Harju-

Riigimaade võõrandamine varasel Rootsi ajal: Tab. 2.

Võõrandamise moodus / Kellele antud	Lääniks			Pandiks			Eluajaks			K o k k u		
	adramaid	üksjala maid	vabad. maid	adram.	üksjala m.	vabad. m.	adram.	üksjala m.	vabad. m.	adram.	üksjala m.	vabad. m.
Rootslastele	184 1/2	34	3	3	—	—	53 1/2	16	29	241	50	32
Sakslastele	1154	132	60	1289 17/24	125	82	183 1/4	21	7	2626 23/24	278	149
Venelastele	29 1/2	7	—	—	—	—	113	5	—	142 1/2	12	—
Eestlastele	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—
Rahvus teadmata	28 1/2	7	15	42	8	2	72	—	—	142 1/2	15	17
Linnadele j. t.	18 1/2	3	—	11	2	2	—	—	—	29 1/2	5	2
Kokku	1415	183	78	1345 17/24	135	86	423 3/4	42	36			
Läänistatud määramata ajaks mitmest rahvusest ametnikkudele										783 19/24	76	58
Kokku										3968 1/4	436	258

Viru vasallide päev kandis nüüd Eestimaa maapäeva nimetust, tema arutusained koosnesid endisest veelgi suuremal määral puhtseisuslikkudest asjadest, olgu siis, et kuningas temalt nõudis mingit erakorralist maksu või mõne uuenduse teostamist. See pidi tingimata saama maapäeva nõusoleku, sest ei omanud ju kuningas mingeid vahetuid õigusi maa-alal, mis oli aadli valduses. Maanõunikkude juhtimise all olev maakohus oli endiselt kõrgemaks instantsiks aadli omavaheliste tülide jaoks, ja tema kompetentsi piirid tulid küsimusse ainult siis, kui vaja oli selgitada, et edasikaebus Stokholmi ei ole võimalik. Mees- ja adrakohtunikud olid endised seisuslikud ametnikud — ka siin ei olnud midagi muutunud. Ja sellega piirdusidki aadliorganid, kellel oli õigus, aga ka kohus maal alal hoida heakorda.

Kuid iga kord väline organisatsioon ei ole mõõtuandev ja võiks arvata, et aadlimehed igaüks omaette asendavad riigiametnikke. Et aga seda ei olnud, tunnistab üldine korralagedus, mis valitses Eestimaa aadlialal veel suuremal määral kui riigialal.

Heakord lonkas üldiselt. Kohtupidamise kohta võis Karl IX põhjendatult väita, et Eestimaal üldse pole õigust olemaski. Kui aadlikkude omavahelisteks tüliasjadeks loodud maakohus oma ülesannetega veel kuidagi hakkama sai, siis meeskohtute tegevus oli allpool igasugust kriitikat. Kohtute kindlaksmääratud istungjärkudest ei peetud ammugi kinni. Selle tõttu, et kohtunikel ei olnud kindlat palka, vaheldus kohtu koosseis väga kiiresti ja kohtuistungeid peeti juhuslikult siis, kui meelde tuli. Aadlimehel oli õigus oma mõisa piirides toimunud kuriteo üle pidada kohut, kuid kohus koosnes sageli juhuslikest isikuist, mõnest aadlikust ja talupojast õiguseleidjana, ja andis Gustav Adolfi arvates põhjust väärnähtusteks. Kriminaalkohut — nagu väitis kuningas — peeti kogemusteta isikute poolt, keda just parajasti kätte saadi. Mõnikord saadetud linnusest mõni lossifoogt, kes sellistest asjadest vähe taipas, ja lisaks kutsuti välja mõned aadlimehed, kellega kõige meelsamini taheti lõbutseda ja juua. Õhtul joodi end täis ja järgmisel hommikul langetati hukkamõistev otsus „inimese ihu ja elu üle". Protokolli kohus ei pidanud ja sellepärast puudus igasugune võimalus ta tegevuse kontrollimiseks.

Kiriklikul alal valitses veel suurem organisatsiooni-puudus. Tallinna toomkiriku pastorile oli antud küll superintendendi aunimi, kuid selle võimukandja kompetents ei olnud mingil viisil piiriteldud ja tegelikult puudusid tal igasugused võimalused kirikliku elu juhtimiseks. Puudus üldine kirikuseadus ja üksikud kogudused sammusid oma eeskuju otsimises igaüks ise rada, võttes omaks Kuramaa, Pommeri või Mecklenburgi kirikukorraldusi. See muidugi raskendas kirikliku keskvalitsuse kontrolli õpetajate kohta, kellest kaugelt suurema osa kohtadele määrasid üksikud aadlimehed oma patronaadiõiguse põhjal. Osa kirikuid oli üldse õpetajateta, ametisolijate õpetajate seas aga oli sakslasi või soomlasi, kellest paljud ei osanud eesti keelt. Ja needki vähesed kirikud, mis korralikult töötasid, leidsid vähest poolehoidu talupoegade seas, sest aadel pidas neid ülemäärase teo-

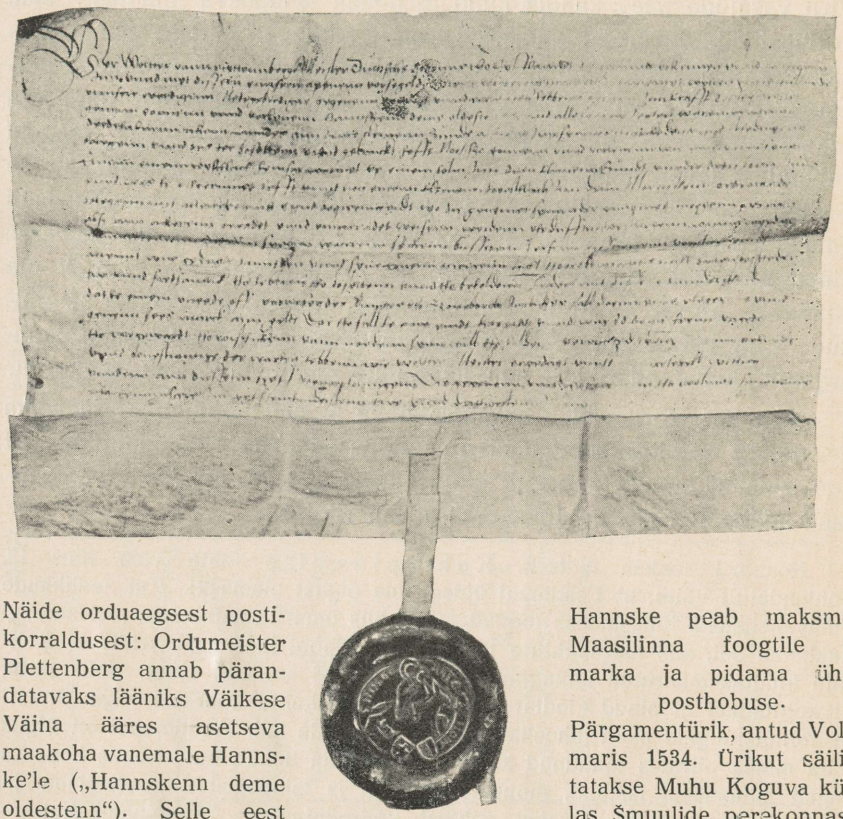

Näide orduaegsest postikorraldusest: Ordumeister Plettenberg annab pärandatavaks lääniks Väikese Väina ääres asetseva maakoha vanemale Hannske'le („Hannskenn deme oldestenn"). Selle eest Hannske peab maksma Maasilinna foogtile 6 marka ja pidama ühe posthobuse. Pärgamentürik, antud Volmaris 1534. Ürikut säilitatakse Muhu Koguva külas Šmuulide perekonnas, kelle esivanemad olid vabad talupojad ja kes endid peavad ürikus mainitud' Hannske järeletulijaiks.

orjuse pealepanekuga sageli ka pühapäevadel töös. K o o l e ei olnud peale väikeste algkoolide Tallinnas ja Haapsalus. Kiriklikuks h o o l e k a n d e k s ei jätkunud summasid ning vaesed, vanad ja rohked sõjainvaliidid pidid endile ülalpidamist otsima kepi ja kotiga kerjates. Ka muudel aladel valitses korralagedus. K ü ü d i k o h u s t i s oli laokil ja seepärast oli harilikuks asjaks, et suurte teede ääres olevad talupojad riigiametnikkude kui ka eraisikute poolt vägisi sunniti küütidesse. Öömajale tuldi vägisi ja aeti seks puhuks sageli talupojad oma talust välja. Orduaegset p o s t i k o r r a l d u s t ei arendatud edasi, postitoimetamine oli vilets.

Muidugi langeb tekkinud pahedes osa süüd alaliselt lähedal olevale sõjale, aga Eestimaa aadli hilisemast reformivaenlikust seisukohavõtust selgub, et aadel ei näidanud algatustki mingi parema korra loomiseks. Gustav Adolf väitis õigusega: „Eestimaa aadel on sündinud ja üles kasvanud korralageduses ega taha kuuldagi mingisugusest korrast."

Talurahvas varasel Rootsi ajal.

Ühiskondlik-poliitiline arengutendents varasemal Rootsi ajal, mis sihtis mõisnikkude valdusalade ja õiguste laienemisele, polnud juba oma loomult omane soodustama talurahva elujärje paranemist. Tõsi küll, sõjaaegses segases olukorras ei peitunud ainult negatiivseid, vaid ka positiivseid eeldusi talurahva olukorra kujunemiseks. Pikk sõjaaeg oli küll majanduslikult ruineerinud suurema osa Põhja-Eesti talupoegadest, kuid teiselt poolt oli aga sõja ajal murenenud orduaja lõpule iseloomulik korraldus, mis tähtsal määral baseerus talupoegade pärisorjusele ülemineval sunnismaisusel. Sõja oludes, kus talupoegadest moodustusid relvastatud partisanijõugud, ei saadud igal pool maarahva suhtes rakendada täiel määral sunnismaisust, polnud ka alati mõisnikel kerge talupoegadelt nõuda teotegemist ja makse täies ulatuses. Selle vastu aga jälle sõjaaeg katkestas ka seda endist traditsiooni, mis takistas talupoegadele peale panemast harjumata kohustisi ja makse. Kroonu ise andis erakordsete sõjamaksudega eeskuju.

Kahtlemata oli sõja läbi majanduslikult niikuinii halba seisundisse asetatud riigitalupoegadel raske kanda pingutatud maksu- ja kohustiskoormat, samuti kui taluda Rootsi foogtide küllalt sageli esinevat maksukiskumist ja omavoli. Aga olid nüüd foogtid kuitahes omakasupüüdlikud, nad olid sageli häälestatud Rootsis ja Soomes maksvate haldustraditsioonide kohaselt, kus talupojad olid isiklikult vabad. Nad polnud harjunud nägema talupoja kohtlemist päris õiguseta isikuna. Mitmed nähtused, nagu talupoegade peksmine kohalikkude aadlikkude poolt, äratasid neis Rootsi kohapealsetes ametnikkudes võõrastust ja see põhjustas Eerik XIV juba õige varakult end segama Eestimaa aadli ja talurahva vahekorda. Kuu aega peale oma privileegi andis ta resolutsiooni, milles teravalt seisukoha võttis selle nähtuse vastu. Kuningas olevat kuulnud, „et selle maa aadel oma talupoegi nii peksvat ja vitsutavat, nagu ta seda kahjuks teeb", ja lubas seda tulevikus mitte enam kannatada. Ent Eeriku kavatsus põrkas aadli vastupanule ja jäi tegelikult teostamata.

On arvatud, et Johan III hiljemini uuesti talupoegade kaitseks on välja astunud ja koguni katset teinud neid pärisorjusest vabastada. Seda on järeldatud sellest, et 1627. a. seletas Eestimaa rüütelkond piiskopp Rudbeckile, et polevat mitte rüütelkonna süü, kui talupojad on aadlile orjusteenistuskohustuslikud ja „mõnesugusel määral pärisorjad". See olevat eesti rahva enda iseloomu süü, ka rootslased olevat samale arvamusele jõudnud. Kui Johan III ja Stephan Bathory Liivimaal olevat tahtnud asju teisiti korraldada, ilmunud talupojad ise suurel hulgal Tallinna ja Riiga paluma vana korra alalhoidmist. Tõenäosem on, et Johan III ei teinudki katset

pärisorjust kaotada, vaid et seda omistab talle ainult hilisem traditsioon. Otseselt teame Johan III-ndast ainult seda, et ta on kaitsenud talupoegi, kes sõja ajal asusid aadlimõisadest riigimõisadesse. Neid tahtis aadel sundida endistesse mõisadesse tagasi asuma, kuid selle vastu avaldas Johan III 1583. a. avaliku kirja, mille järgi aadlil ega kellelgi teisel ei ole päritavat õigust selliseid talupoegi pidada sunnismaiseks. Kuningas ei sallivat sellist talupoegade kohtlemist, „mis käib kõigi kristlikkude seaduste ja heade kommete vastu". Mõisnikud, kes riigimaade talupoegi võtsid endi alla, pidid kaotama need talud, kuhu nad viimased asundasid.

On arusaadav, miks Eeriku katse lõppes fiaskoga. Eks läinud ju Rootsi kuningatel raskeks enda tahet Eestimaa maapäevadel küllaldaselt läbi viia juba maksude asjus ja poliitilistes küsimustes. Veelgi raskem oli neil endid segada talupoja ja mõisniku eraõiguslikkudesse vahekordadesse, kus aadlimehed kõige intensiivsemalt vanadest tabadest kinni pidasid. Riigil oli küll kaudseid võimalusi mõju avaldamiseks eramõisnikkude ja nende talupoegade vahekordades seni, kuni ta ise oli suurmaaomanik. Talurahva olukorra kergendamine riigimõisades oleks sundinud ka eramõisnikke oma talupoegade seisundit vastavalt parandama, kui nad ei tahtnud oma talupoegade ärajooksmist või koguni mässama hakkamist. Võõrandades aga ühel või teisel teel orduaegsed riiklikud mõisakomplektid, andis Rootsi valitsus järk-järgult oma käest ainukese võimaliku survevahendi. Riiklikkude mõisade võõrandamisega nõrgenes see loomulik pidur, mis üldiselt oleks takistanud talupoegade kohustiste tõusu, sest eramõisnikud olid riiklikest organitest palju vilkamad tõstma oma talupoegade makse ja teopäevade arvu.

Teokohustiste tõus.

Maksude ja andamite suurenemine varasema Rootsi aja vältel polnud siiski nii märgatav kui teopäevade tõus. Sest juba varemini oli saavutatud see ligikaudne maksimum, mis talupoeg andamite näol võis omast talust ära anda, ilma et ta ise puuduse tõttu oleks muutunud päris teovõimetuks. Tutvusime juba eespool talupoja maksude umbkaudse suurusega (vt. lk. 732). Andamite kogu enam-vähem endiseks jäädes võib aga märgata seni õiguslikult laadilt väga mitmekesiste maksuliikide koondumist talupoja areneva õiguste vähenemise tagajärjel.

Mis aga talurahva olukorda varasemal Rootsi ajal eriti raskendas, oli teotegemise suur tõus. Sõja läbi oli täidetud talude hulk märksa vähenenud, mõisapõllud aga endiseks jäänud. Seegi teokohustis, mida varemini olid kandnud tühjaks jäänud talud, siirdus nüüd suurelt osalt

Stokholm XVI saj. teisel poolel. Vanaaegne vaselõige.

ülejäänud murdosa arvele. Orduaja lõpul oli teotegemine veel kõikunud adramaa kohta 1 kuni 5—6 päevani nädalas, varasel Rootsi ajal aga suureneb see peaaegu täisnormini — 6 rakkepäeva nädalas adramaalt ja veel üle sellegi.

Missugused raskused talupoegadele kaela tulid sellise teokohustisega, näeme ühest teokirjeldusest kroonu- ja eramõisades.

„Ja peab neil esiteks kevadel, aprillikuul, vahest natuke varemini või mõni nädal hiljemini olema üks paar härgi ja üks sulane või piiga oma junkrute mõisas, selleks et üles künda kesa ja samuti üles harida põldu, kuhu külvatakse oder. Niisugust tööd tehakse harilikult 6—7 nädalat selle järgi kuidas on ilm ja kuidas maa niivõrt ära kuivab, et saaks otra külvata. Vahepeal peetakse igalt adramaalt üks tugev sulane sõnniku laotamiseks põllule..., heinamaade puhastamiseks, tarade valmistamiseks ja ülesseadmiseks. Ja kestab nimetatud töö koos sõnnikulaotamisega 3 nädalat ja mõnede juures 4 või 5 nädalat.

Kuid et adramaal asub, nagu mainitud, 2 talupoega või veel rohkem, on neist mõnedel iga teine või kolmas nädal härjad kodus oma põldudel, kaluritalus või muidu omal tööl. Nende junkrute tööl on aga sellest hoolimata paar härgi ja sulane ja vahete-vahel ka 2 igalt adramaalt. Ja sel kombel kestab nimetatud töö jaanipäevani, mis teeb välja igalt adramaalt päeva- ehk rakmetööd 60 päeva ja sulase- ehk jalatööd 60 päeva.

Edasi peavad nad samal kombel iga adramaa pealt pidama tugeva tööpoisi või tüdruku heinateol ja igalt 2, 3 või 4 adramaalt paari härgi ja ühe sulase heina kokkuveoks. See heinategu kestab jaanipäevast jakobipäevani. Nii teeb see välja rakmepäevi, arvestades üks üle kolme päeva, 8 päeva, jalatööd 24 päeva.

Samuti umbes jakobipäevast alates tuleb neil uuesti ühe adramaa kohta pidada paar härgi ja 2 sulast või tüdrukut igalt adramaalt rukki ja odra koristamiseks, selle rehtedesse kokkuviimiseks ja peksmiseks; siis veel rukkipõllu ülesharimiseks ja täiskülvamiseks jne. See töö kestab mihklipäevani; siis kesapõllu üleskündmiseks, puude raiumiseks ning väljavedamiseks metsast, selleks et kütta rehtesid, mis töö kestab mardipäevani ja vahete-vahel veel kauemini, seni kui tee muutub kõlbmatuks kas liigse vihma või paljuse veo tõttu. Ja tuleb igale adramaale, kuni pühade päevani (1. nov.) rakmetöid 78 päeva, sulasetöid 78 päeva.

Kui see nüüd möödas on ja nii pea kui tuleb lumetee, peavad nemad oma härgadega vedama teibaid, pakke, palke, muid puid ja heinu oma junkrute mõisa, või sinna, kuhu neil seda vaja on viia, kas Tallinnasse või mujale. Ja siiski see töö jätkub ühtlaselt terve talve läbi, niikaua kui lumetee kestab, mis kokku teeb üle 90 tööpäeva. Ometigi ei arvesta me siinkohal rohkem kui jaanuari- ja veebruarikuu eest. Sel kombel tuleks igale adramaale 59 rakmepäeva.

Edasi samal ajal kui talupojad peavad omi härgi ja sulaseid nimetatud tööl, peavad nad ka üht poissi või tüdrukut tööl junkrute mõisas loomade talitamiseks ja ka kudumiseks, linaropsimiseks, ketramiseks jne. ja tuleb igalt adramaalt nimetatud jalapäevi üle 100 päeva aastas.

Loendatud korratöö summa tuleks adramaa kohta: rakmepäevi üle 205,

jalapäevi üle 262, kokku 84 taalri väärtuses, peale siin arvestamata laudade ja paeveo ning pikkade küütide. Mis üksjalgadesse puutub, siis on teada, et 4 või 6 neist teevad sama tööd kui üks adramaa."

Suurenev teokohustis tabas seega mõlemat tähtsamat Põhja-Eesti talupojakihti. Koosnes ju nüüd suurem osa talurahvast just neist kihtidest. Teadaolevatel andmetel oli 1601. a. Eestimaal:

asustatud talusid 2951,
üksjalgu 88,
vabadikke ja kalureid 604.

Kuidas suhtus Eestimaa talupoeg ise oma koormiste kergitamisse? Kahtlemata mitte rahulolematuseta. Sõja ajal relvastatud talupojaskond ei tahtnud oma õigusi vastupanuta käest anda. Otseseid teateid meil siiski vastuhakkamistest ei ole, küll aga teame, et Stephan Bathory Lõuna-Eesti talupoegadelt relvad ära korjata laskis, kuulda saades põhja-eestlaste vastuhakkamisest.

A. Karimo joon. „Nuiamehi".

Suur kartus tekkis aadli hulgas 1597. a., kui ka siinse talurahva hulgas levisid ärevad kuuldused soome talupoegade esialgu edukast „nuiasõjast". Aadel hädaldas ja kirjutas sel puhul Sigismund III-le:

„Ka olevat Eestimaa vürstkonnas palju talupoegi kuuldavale toonud, et kui teistel Soomes asi hästi on läinud, tahtvat nad samasugust mängu ka siin ette võtta; aadlile tahetakse (nagu see ennemgi juhtunud) tema mõisades kallale tungida, teda tappa, hävitada ja välja juurida...

Muidu olevat karta, et kindlasti ei jääks sündimata midagi hädaohtlikku, mida jumal ära hoidku. Võib tulla, et talupojaskond, mis juba oma loomult (nagu ka vanad histooriad tõestavad ja nagu seda ka rootsi ja liivimaa kroonikutest näha) on kalduv äralanguse ja uuenduse poole, võib kergesti teisele (hertsog Karli) poole minna ja võiks kgl. majesteedi truude alamate hulgas ja nende, talupoegade oma härraste seas tekitada ja teostada jäleda ja senikuulmata veresauna, nii et kõik, mis seni on kurja juhtunud, jääks nagu unustusse nüüdse eest."

Vastuhakkamisest sedapuhku siiski midagi välja ei tulnud. Nuiasõda suruti Soomes veriselt maha ja see surus meeleolu alla. Ka Eestimaa talupoegadelt korjati ära Tallinna asehalduri korraldusel relvad — enne riigitalupoegadelt, nagu aadel palunud, et selle järel aadlil oleks hõlpsam ka oma tagaasuritelt ära võtta „torusid“ (püsse). Relvita oli aga talupoeg võimetu end kaitsema mõisniku ülevõimu vastu.

Üldse jäi seega talupoja olukorra kujunemine varasemal Rootsi ajal sõltuvaks kohapealsetest ühiskondlik-poliitiliste jõudude vahekordadest. Nagu üldistes halldusküsimustes Rootsi aja esimestel aastakümnetel võime märgata keskvõimu suurt abitust, nii kujunes ka talupoegade olukord Põhja-Eestis varasel Rootsi ajal üldiselt riigivõimu plaanikindla juhtimiseta. Sellise, osalt õigustamata, osalt paratamatu poliitika tulemuseks oli aga rida väärnähtusi arengu suunas. Eestimaa aadel oli aja jooksul nagu märkamatult teinud suure vallutuse: ta oli oma poliitilisse ja majanduslikku võimupiirkonda kiskunud teise poole Eestimaast ühes elanikkudega, kes seni olid olnud vahenditult riikliku võimu all. Eestimaa omas varase Rootsi aja lõpul niisama saksalist ilmet kui enne, ja mitte kunagi varemini ei ole aadel siin omanud niipalju poliitilist võimu kui nüüd.

See asjaolu sunnib meid põhjusega järjest suureneva aadli elu sisemist arengut palju rohkem tähtsustama kui neid halduse korraldamise ja uuendamise katseid, mis toimusid kokkusulaval riigialal. Aadel oli suure osa ja lõpuks peaaegu terve Eestimaa kohta omandanud peaaegu piiramatud õigused. Ometigi „see laostumine, need väärnähtused ja õigusliku korra puudus, mis iseloomustas (Eestimaal) valitsevat seisundit ja mis laskis igaüht teotseda oma heaksarvamise järgi, tegi hädavajaliseks, et Eestimaa saaks ülitarviliku tuulutuse ja põhjalikkude reformide ning uuenduste osaliseks“ (R. Liljedahl).

Ja nii ei jäänud muud üle, kui riigivõimul ise algatus endale võtta ja püüda läbi tungida privileegide müürist, mis aadlimaid eraldasid riigivõimust. Selle uue, aktiivsema poliitika jälgimine kuulub aga juba teise seosesse.

Rootsi riigivapp Eerik XIV ajal.

Tikandi järgi Eerik XIV troonikattel. Vapp on kombineeritud neljast eriosast. Ülal vasemal Rootsi vapp, paremal Folkungi kuningasoo vapp, all vasemal Norra, paremal Taani vapp, millega motiividelt sugulane ka Eestimaa vapp. Sellise kujuga oli Rootsi riigivapp ainult Eerik XIV ajal.

Vastuhakkamisest sedapuhku siiski midagi välja ei tulnud. Nuiasõda suruti Soomes veriselt maha ja see surus meeleolu alla. Ka Eestimaa talupoegadelt korjati ära Tallinna asehalduri korraldusel relvad — enne riigitalupoegadelt, nagu aadel palunud, et selle järel aadlil oleks hõlpsam ka oma tagaasuritelt ära võtta „torusid" (püsse). Relvita oli aga talupoeg võimetu end kaitsema mõisniku ülevõimu vastu.

Üldse jäi seega talupoja olukorra kujunemine varasemal Rootsi ajal sõltuvaks kohapealsetest ühiskondlik-poliitiliste jõudude vahekordadest. Nagu üldistes halduskü̈simustes Rootsi aja esimestel aastakümnetel võime märgata keskvõimu suurt abitust, nii kujunes ka talupoegade olukord Põhja-Eestis varasel Rootsi ajal üldiselt riigivõimu plaanikindla juhtimiseta. Sellise, osalt õigustamata, osalt paratamatu poliitika tulemuseks oli aga rida väärnähtusi arengu suunas. Eestimaa aadel oli aja jooksul nagu märkamatult teinud suure vallutuse: ta oli oma poliitilisse ja majanduslikku võimupiirkonda kiskunud teise poole Eestimaast ühes elanikkudega, kes seni olid olnud vahenditult riikliku võimu all. Eestimaa omas varase Rootsi aja lõpul niisama saksalist ilmet kui enne, ja mitte kunagi varemini ei ole aadel siin omanud niipalju poliitilist võimu kui nüüd.

See asjaolu sunnib meid põhjusega järjest suureneva aadli elu sisemist arengut palju rohkem tähtsustama kui neid halduse korraldamise ja uuendamise katseid, mis toimusid kokkusulaval riigialal. Aadel oli suure osa ja lõpuks peaaegu terve Eestimaa kohta omandanud peaaegu piiramatud õigused. Ometigi „see laostumine, need väärnähtused ja õiguslíku korra puudus, mis iseloomustas (Eestimaal) valitsevat seisundit ja mis laskis igaüht teotseda oma heaksarvamise järgi, tegi hädavajaliseks, et Eestimaa saaks ülitarviliku tuulutuse ja põhjalikkude reformide ning uuenduste osaliseks" (R. Liljedahl).

Ja nii ei jäänud muud üle, kui riigivõimul ise algatus endale võtta ja püüda läbi tungida privileegide müürist, mis aadlimaid eraldasid riigivõimust. Selle uue, aktiivsema poliitika jälgimine kuulub aga juba teise seosesse.

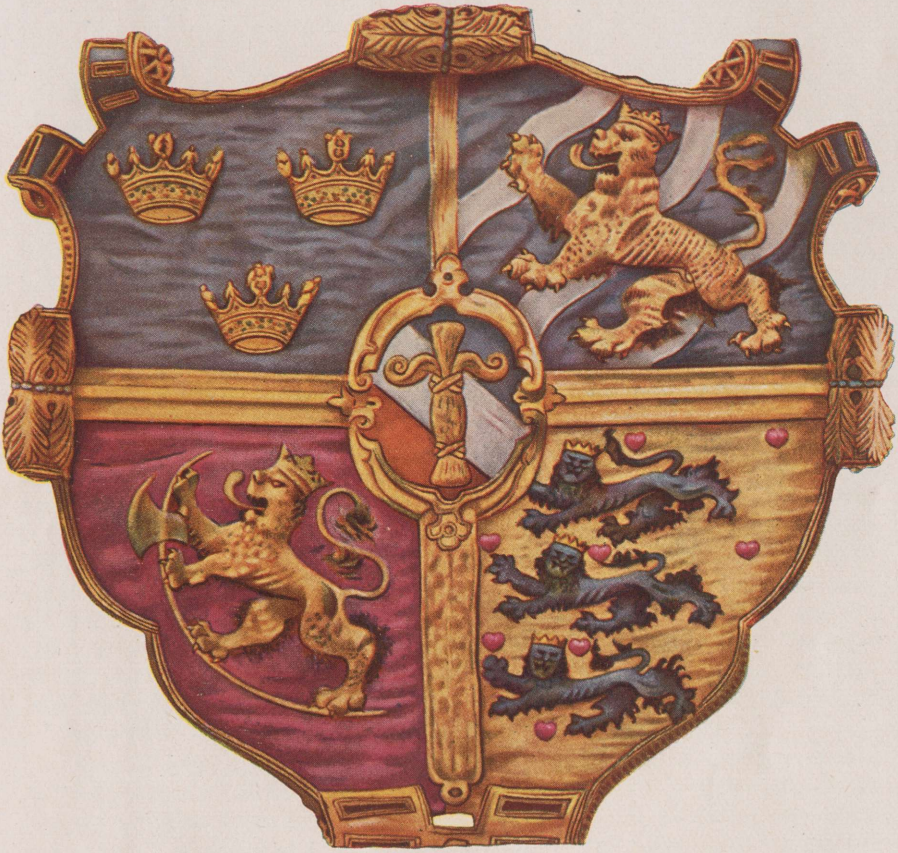

Rootsi riigivapp Eerik XIV ajal.

Tikandi järgi Eerik XIV troonikattel. Vapp on kombineeritud neljast eriosast. Ülal vasemal Rootsi vapp, paremal Folkungi kuningasoo vapp, all vasemal Norra, paremal Taani vapp, millega motiividelt sugulane ka Eestimaa vapp. Sellise kujuga oli Rootsi riigivapp ainult Eerik XIV ajal.

XXXVII. Taani aeg Saaremaal (1561—1645).

Eraldatud geograafilise asendi tõttu sai Saaremaa Vana-Liivimaa kokkuvarisemisel tõusnud sõjatormidest palju vähem kannatada kui eestlaste maa mandriosad. Maa üleminek hertsog Magnuse alla (tegelikult ilmus ta Saaremaale 1561. a. kevadel) toimus eriliste kokkupõrgeteta. Pinevust ja võitlusigi tekkis ainult Saaremaal asetseva orduala ümber, mille keskuseks oli 1345. a. rajatud Maasilinna linnus.

Juba varakult tehakse taanlaste poolt katseid oma uue vallutuse piire ümmardada Saaremaa kirdeosas asetseva orduala omandamisega, kus Poola tegelikult ei olnud suutnud õieti oma kanda kinnitadagi. Maasilinna ordufoogt H. Lüddinghausen Wulff valitses siin mõned aastad väikese isevalitsejana, kuni ta viimaks 1564. a. oma ala 15 000 joachimi taalri eest otsustas loovutada taanlastele. Esialgsel Taani vallutusel Maasilinna alal ei olnud aga pikka püsi. Rootsi väepealik Horn võttis juba 1565. a. ette rüüsteretke Kuressaare suunas ja 1568. a. pidi Maasilinn alistuma rootslastele Klas Kurselli juhatusel. Stettini rahus 1570. a. kohustus Rootsi seda ala tagasi andma taanlastele, kuid tegelik üleandmine viibis 1574. aastani. Üldse Stettini rahuga ei katkenud täiel määral siinne sõjategevus Taani ja Rootsi vahel — nii näit. üritasid rootsi mõisamehed omapead veel 1572. a. retke Saaremaale. Et rootslastel võimalik ei oleks edaspidi omandada saarel tugipunkti, lasti Maasilinn 1576. a. Frederik II käsul õhku.

Stettini rahu on Saaremaa suhtes tähtis ka veel selle poolest, et siin hertsog Magnuse õigusi Saaremaale tunnustati ainult tingimusega, et ta loobuks liidusest tsaariga. Viimast ei toimunud ja nii jäi Saaremaa edaspidi otseselt Taani riigile alluvaks. Selle järel kui kaks aastat varemini venelaste poolt Saaremaale ette võetud rüüsteretk ei andnud erilisi tagajärgi, nõustus ka tsaar 1578. a. rahulepingus Saaremaa Taani alla jäämisega.

Saaremaa sisemine areng Taani ajal tuletab mitmetigi meelde mandrieestlaste ala oma võõrvalitsuste all. Siingi tuli uutel võimudel esmajoones korraldada vahekordi kohaliku aadliga ja sisse seada uut halduskorda. Küll ei tulnud veel hertsog Magnuse ajal see küsimus täiel määral päevakorda, sest Magnus astus maa valdusse Saare-Lääne piiskopina ja hoidis pea täielikult alal senise kirikuriigi korralduse. Ainult kuninglik asehaldur viibis maal, et kontrollida hertsogi tegevust.

See esialgne korraldus muudeti 1573. a., mil Saaremaa liideti otseselt Taaniga. Provintsi halduse ülesehitamisel tuli taanlastel nagu rootslastelgi Eestimaal arvestada kohalikku rüütelkonda, kellele Saaremaa ostmisel ja hiljeminigi olid kinnitatud ta varemad eesõigused. See köitis mitmetigi Taani kuningate käsi. Vastandina rootslastele panid nad endid siiski aadli suhtes kohe alguses tugevamini maksma. Maa kõrgemas kohtuasutises, maakohtus, presideeris näit. kuninglik asehaldur. Ratsateenistust pidi Saaremaa aadel kandma mõnevõrra rohkem kui Eestimaa oma, nimelt igalt 12 adramaalt andma ühe sõduri. Juba Magnuse ajal pandi Saaremaal kehtima ka Taani kirikukorraldus.

Ka maavalduse asjus talitas Taani valitsus teisiti kui Rootsi oma Põhja-Eestis. Hertsog Magnus oli küll riiklikust maatagavarast läänistanud üle 300 adramaa, kuid Frederik II otsustas redutseerida kõik maa-alad, mis piiskopi aja lõpul olid maahärrade käes.

Asehaldur Klaus v. Ungerni juhatusel alustati 1573. a. reduktsiooni. Aadel sattus ärevusse ja ähvardas üldse loobuda kuulekusest Taani vastu. Seetõttu tuli loobuda esialgsest tagastamisplaanist ja reduktsiooni alt vabastada kujunenud mõisamaad ja nendega tihedamas seoses olevad talundid. Nii tagastati tegelikult ainult umbes pool Magnuse läänistust — $156^1/_2$ adramaad, millest hiljemini veel anti osa tagasi. Ka Taani kuningas ei pääsenud mööda uutest läänistustest, aga neid ei antud ülemäära — kogu Taani aja kestel ainult $163^1/_3$ adramaad. Nii ei suurenenud aadlimaade hulk Saaremaal pärast Magnuse kõrvaldamist peaaegu üldse mitte. 1645. aastal oli riigimaid 1059 asustatud adramaad, aadlimaid $649^1/_2$ adramaad.

Aadliprivileegidega riigivõimust eraldatud ala moodustas seega Saaremaal ainult natuke üle $^1/_3$ üldisest haritud pindalast ja lubas riigivõimul teotseda küllalt ulatuslikul alusel. Et selleaegne Taani ka halduslikult oli rohkem arenenud kui Rootsi — peegeldub Saaremaagi riigiala halduse korralduses.

Saaremaa riigiala eesotsas seisis kuninglik asehaldur rohkearvulisest kojateenijaskonnast ümbritsetult. Kogu ala oli jaotatud 21 ametkonnaks, millest mõned aga seisid ühise amethalduri juhtimise all. Üldse oli Saaremaal 18 amethaldurit (ja nende kõrval mõned „mõisamehed"), kes „vanemate" ehk kiltrite ja kubjaste abil teostasid peamiselt majanduslikku haldust. Riigimaade talupoegade üle mõistis kohut talurahva hulgast valitud õigusleidjatest koosnev vakusekohus asehalduri ja maakirjutaja juhtimisel. Talurahva hulgast võetud meestest peeti ülal 6 jala- ja 2 ratsaväe kompaniid, kokku 800 meest.

Hoolimata väliselt mitmetigi teissugusest saatusest, areneb Saare eestlaste majanduslik ja sotsiaalne seisund Taani ajal enam-vähem rööbiti teiste eesti alade talupoegade omaga.

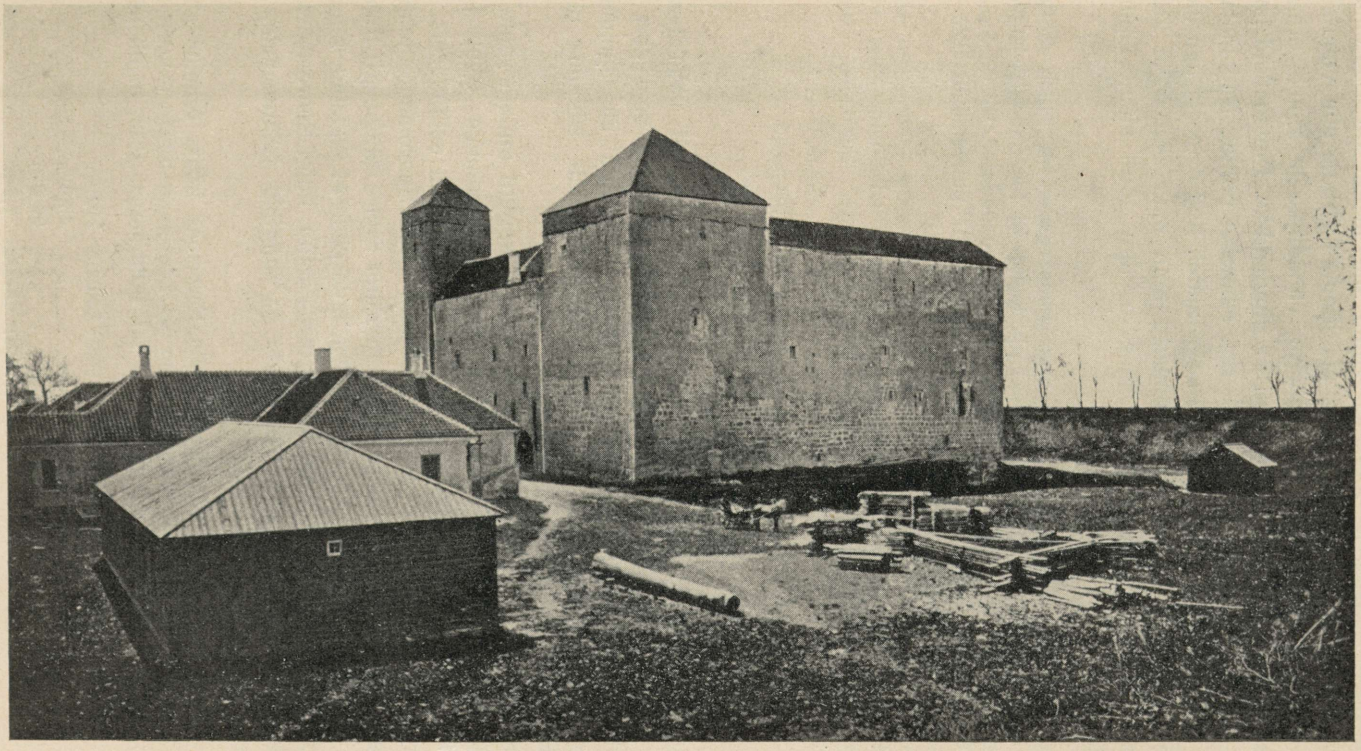

Saare-Lääne piiskopi linnus Kuressaares. Ehitatud XIV saj. Parimini säilinud keskaegne linnusehitis Eestis. Pilt kujutab linnust käesoleva sajandi alguses.

Talurahva sotsiaalne liigestus Taani aja kestel on Saaremaal enam-vähem sama, mis piiskopliku aja lõpul. Kohtame siin vabatalupoegi, harilikke adratalupoegi, üksjalgu, vabadikke ja lõpuks erandlikult saaremaalist talupoegade kihti — pundenikke. Pundenikud hakkavad Saaremaal esinema juba XV saj. esimesel poolel. Nad majandavad nagu üksjaladki hajatalusid uudismaadel, nad erinesid aga üksjalgadest nähtavasti sellega, et viimased oma maa eest tegid kohe alguses tegu, kuna pundenikkude käest esialgu nõuti ainult 1 pund teravilja.

Saaremaa oli oma arengus mandrist konservatiivsem selles mõttes, et siin mitte sel määral kui mujal Taani aja kestel ei toimunud üksjalgade ja teiste talurahva kõrvalkihtide sulamine adratalupoegadesse. Nii oli Saaremaal 1618. a. 866 asustatud talu, 783 üksjalga ja 57 pundenikku, 1645. a. olid need arvud vastavalt 1700, 707 ja 63.

See nähtus on seletatav küll Saaremaa vähesema allumisega sõja hävitustööle. Ajuti oli aga Saaremaalgi palju tühje adramaid, kuhu võis valguda asuma pundenikke, üksjalgu ja vabadikke. Saaremaa riigialal oli:

1592. a.	819	asustatud	ja	331	tühja	adramaad
1618. a.	845	„	ja	409 1/2	„	„
1645. a.	1050	„	ja	65 1/2	„	„

Saaremaa täitus aga varsti uuesti rahvaga, osalt väljastpoolt tulnud kolonistidega. Neid tuli mandrilt varju otsima sõja eest ja võib-olla ka suuremate kohustiste survel. Tuli aga ka Ojamaalt, Ölandist, Kuramaalt ja mujalt. Eriti rohkesti andis Hiiumaa uusasunikke.

Taani aja teisel poolel hakkas Saaremaa koguni andma rohkesti väljarändajaid mandrile — nii Eesti- kui ka Liivimaale. Osalt toimus väljarändamine vabatahtlikult. Tuli ette aga ka selline seik, et Kalmari sõja ajal 1611. — 1612. a. Rootsi väed Saaremaale tehtud retkedel mandrile vägisi kaasa viisid hulgana Saare talupoegi. Rahuleppes lubati need talupojad tagasi anda, kuid seda ei täidetud. Mandrile toodud saarlased jäidki suuremalt osalt sinna, kuigi Saare mõisnikud Gerhard v. Hofe juhatusel 1614. a. tungisid Läänemaale, et talupoegi vägisi tagasi saada.

E. Blumfeldt, kellelt pärit enamik siin Saaremaa kohta esitatud andmetest, on katset teinud kindlaks määrata ka Saaremaa talude suurust, ja leidnud, et keskmiseks talundi suuruseks oli 1 adramaa. 1618. a. oli näit.

2 1/2—1 1/4	adramaa	suurusi talusid	25,8%
1	„	„ „	46,9%
3/4 — 1/2	„	„ „	26,1%
muid — eriliselt suuri ja eriliselt väikesi			1,2%

Eestimaa Kirjandusseltsi kogudest.

Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopi Johannese (ühes toomkapiitli ja Saare-Lääne rüütelkonnaga) instruktsioon saadikuile — Claws Aderkass'ile, Conradt Baurmeister'ile ja Heinrich Vxkil'ile, keda ta saatnud Taani kuninga juurde paluma kaitset venelaste vastu. Saadikud võivad lubada kuningale, et viimane võib peale piiskopi surma määrata talle järglase. Kui kuningas aga sellega ei rahuldu, siis leppida nii kokku, et kuningas peale piiskopi surma saab piiskopkonna täielikult endale.

Pärgamentürik. Antud Kuressaares 12. juunil 1559. Alla kirjutanud piiskopp ise ja toompraost Arnoldt Vitinghof. Rippuvaist pitsereist esimene piiskopi, teine toompraosti oma.

Mis puutub Saaremaa talupoegade maksudesse ja kohustistesse, siis näitavad needki Taani aja kestel tunduvat tõusu. Selle tõusu pearaskus asetseb nagu mandrieestlastegi juures teol ja on omakorda tingitud mõisapõldude absoluutsest ja suhtelisest kasvamisest. Eriti tunduv oli koormiste kasv aadlimõisades.

1597. a. esitasid Saaremaa talupojad hulgaliselt Kristjan IV-le kaebekirju. Neis kurdeti teoorjuse ja andamite suurendamist riigi- ja aadlimõisades, eriti aga neil aladel, mis olid üle läinud riigilt aadli kätte. Kärla talupojad kaebasid, et neil nüüd endise 3 päeva asemel tuleb minna mõisatööle terveks nädalaks. Ka teised andamid suurenevat. Talupojad avaldavad lootust, et kuningas nende koormisi kergendab, vastasel korral laostuvat nende majapidamised ja nad on sunnitud pagema.

Sellest kaebusest ja muudest andmetest nähtub, et Saaremaalgi Taani aja kestel saavutati teoorjuse kasvades umbes sama piir kui Põhja-Eestis Rootsi aja esimesel poolel — 6 rakmepäeva nädalas igalt adramaalt.

Saaremaa kaitstud geograafiline asend mandri naabruses, kus mässasid pidevad sõjad, tõmbas siia kokku ka palju jõukaid põgenikke. Sellele asjaolule võlgneb Kuressaare aleviku elanikkond oma kiire paisumise. Hertsog Magnus andis 1563. a. Kuressaarele linnaõigused ja hiljemini Taani kuningad andsid temale kaugeleminevaid privileege. Et sõda mandrilt vilja väljaveo kinni pani, arenes Kuressaare viljakaubandus Taani ajal tunduvalt, hoolimata sellest, et sageli täitmata jäid Kuressaare kaubanduse kaitseks välja kuulutatud keelud vilja väljaveoks väikesadamaist. Suur osa vilja väljaveost, mis toimus mööda minnes Kuressaarest, sooritati Saaremaa talupoegade poolt. Talupojad olid säilitanud vaba liikumise merel ja kauplemisõiguse Rootsi rannikul. Kui mandrilt vilja väljavedu ajuti oli Rootsi poolt keelatud, olid just talupojad need, kelle vahetalitusel mandri vili siiski toodi Kuressaarde ja osalt viidi kaugemalegi.

Hertsog Magnuse ajal Kuressaares münditud raha — 1 veering.

XXXVIII. Poola aeg Lõuna-Eestis.

Samal ajal, kui Rootsile alluvas Põhja-Eestis poliitilis-ühiskondlik areng toimus ühelt poolt mõisavaldajate võimu suurenemise suunas, kusjuures aga nende isiklik koosseis alal hoidis oma saksapärasuse — samal ajal liikus Poolale kuuluvas Lõuna-Eestis siseolude kujunemine hoopis teisi radu. Kesk-Euroopa riigina, kellele alistatud laialdased võõrrahvastega asustatud alad, omas Poola suuremaid kogemusi provintsiolude korraldamiseks kui primitiivne ja väiksemate traditsioonidega Rootsi. Oli ju Poola omaette ikkagi suurriik, olgugi seesmiselt juba tugevasti nõrgestatud aadli suurte eesõiguste tõttu. Poolal oli välja arenenud tihe riigivalitsemise aparatuur. See oli küll õige keerukas ja Poolas-Leedus endas õige vähe tsentralistlik, kuid Liivimaal võis kohalik haldussüsteem emariigi huvidele vastavalt omandada mõnevõrra enam keskendatud iseloomu. Ja nii osutusid võimalikuks Poola kuningate radikaalsemad sammud Liivimaa aadliõiguste vastu. Need aadliõigused olid riikliku terviku seisukohast kui mitte kahjulikud, siis vähemalt kasutud. Sest privileegide läbi soomustatud aadli eriseisukoht ei lubanud kujuneda isegi Liivimaa hertsogkonda omaette ühtlase ilmega provintsiks. Liivimaa oli riigiosa, mis moodustas teatava eelmüüri sel ajal Poolale nii kardetavate välisvaenlaste — Rootsi ja Vene vastu, ja riigikaitse huvideltki lähtudes ei tohtinud sinna juurduda lasta jõude, mis võisid tulevikus osutuda lahkpüüdelisiks. Selliste tsentralistlikkude tendentside seisukohast püüdsid Poola kuningad suruda Liivimaa aadlisse uut erinevat ja mitte-kokkusulavat elementi poola ja leedu aadlimeeste näol ning mõjustada ka maa usulist ilmet ja levitada kõigepealt eestlaste seas katoliku usku.

Nii teostasid Poola kuningad Liivimaal rea uuendusi, mis senisel dualistlikul süsteemil põhineva Liivimaa saksa soost aadli positsiooni tugevasti kõigutas. Instinktiivselt taipasid aadlimehed Poola poolt tulevat hädaohtu ja suur osa neist asus visale vastupanule. See kõik toob Liivimaa ajalukku sündmuste dramaatilikkuse, mis täiesti puudub eestlaste alal tekkinud põhjapoolse provintsi ajaloos. Aga ka selletagi oli Liivimaal küllalt elevust Poola kuningate ja nende agarate ametnikkude teotsemise tagajärjel.

Liivimaa ja Poola riigiõigusliku vahekorra kujunemine.

Privilegium Sigismundi Augusti (1561).

Nagu Põhja-Eesti alistumine Rootsile, nii toimus ka Vana-Liivimaa üleminek Poola alla formaalsete lepingute alusel. Olukord siin oli aga Põhja-Eesti omast tunduvalt erinev, sest Poolaga ei sõlminud alistuslepinguid mitte ainult üks linn ja rüütelkond, vaid kahe iseseisva ala valitsejad oma seisustega.

Esimesed läbirääkimised Poolale alistumiseks peeti Vana-Liivimaa maahärrade ja seisustega libedakeelse Troki vojevoodi Nikolaus Radzivilli poolt 1561. a. suvel, kui ta Poola vägedega oli saabunud Liivimaale. Jõutigi alistumise suhtes põhimõttelisele kokkuleppele. Lõplikult aga asuti tingimusi kindlaks määrama Vilnos, kuhu sügisel ilmus Sigismund August ise. Liivimaalastest läksid sinna isiklikult peapiiskopp Wilhelm ja ordumeister Kettler, siis veel Riia, Volmari ja Võnnu linna ning orduaadli saatkonnad. Esindamata oli teadmata põhjustel jäänud võimas peapiiskopkonna aadel ja loomulikult terve Tartu piiskopkond, mis sel ajal oli venelaste poolt okupeeritud.

Läbirääkimised Vilnos venisid pikale. Ei jõutud kuidagi kokkuleppele. Liivimaalased soovisid, et Sigismund August tagaks, et neil Saksa riigi ja keisri juures alistumise pärast ei tekiks pahandusi. Sellist garantiid Sigismund hästi ei suutnud anda. Veel tähtsam oli, et liivimaalased ei tahtnud alistuda ainult Leedu suurvürstkonnale, vaid Poola-Leedu kaksikriigi mõlemale osale — see näis neile kindlustavat edaspidi tugevamat kaitset venelaste vastu. Poola aadel tundis aga tol korral väga vähe huvi sellise liitumise vastu ja kardeti sealt pakkumise korral koguni eitavat vastust. Lõpuks kujunes mingi kompromiss-ettepanek, mille järgi liivimaalased alistuvad esialgu ainult Sigismund Augustile kui Leedu suurvürstile. Seni olid liivimaalaste üksikud saatkonnad esinenud võrdlemisi solidaarselt. Nüüd aga teatasid orduaadli esindajad äkki, et nemad enam oodata ei kavatse ja igal juhtumil Sigismund Augustile alistuvad. Kettler oli väga ehmunud, kui kuulis sellisest orduaadli „äraandmisest", millega varsti ühinesid Volmari ja Võnnu saadikud. Nüüd ei jäänud temalgi muud üle kui Sigismund Augusti poolt dikteeritud alistumistingimusi vastu võtta. Sama tegi ka peapiiskopp. Riia linn aga polnud alistumisega nõus ja tegelikult jäigi 1582. aastani iseseisvaks. Orduaadli alistumistahe johtus sellest, et kuningas lubas kinnitada täiel määral nende privileegid ja neid isegi laiendada.

Kuninga poolt 28. nov. 1561 orduaadlile antav nn. privilegium Sigismundi Augusti kindlustas luteri usu edasipüsimise. Kirikuid pidi korras hoitama, lagunenuid parandatama, neile otsitama luteriusulisi õpetajaid ning varustatama küllaldase ülalpeoga. Vaeste eest pidi hoolt kantama, hospidaleid ehitatama. Naiskloostrid pidid jääma vaeslaste, vanapiigade ja leskede hooldusasutisteks, meeskloostrid muudetama koolideks.

Edasi lubas privileeg, et Liivimaal peab maksma jääma saksa õigus ja et riigiameteid antakse ainult Liivimaa küllaldase varandusega paikkond-

lastele. Riiga lubati asutada kõrgem kohtulik apellatsiooniinstants, mis jällegi koosneks kohalikkudest aadlikkudest. Kinnitati ordu aadli läänimõisade omandus ja lubati Liivimaa teiste alade aadli eeskujul sõlmida pärandus-lepinguid läänimõisade kohta, neid panditada, müüa jne. oma äranägemise järgi. Orduvasallide mõisade kohta lubati kehtima panna Harju-Virus ja piiskopkondades ammu kehtinud mõisade laiendatud pärandamisõigus, mis oli kauaaegseks orduaadlimeeste ihaldusobjektiks.

Privilegium Sigismundi Augusti sanktsioneeris lõppeks ka talupoegade sunnismaisuse. Jooksiktalupoegi pidi tagasi antama. Talupoegi ei saa sundida teisteks teenistusteks, kui oma mõisniku vastu. Aadel väitis, et mitmed aadlimehed oma talupoegade poolt maha on löödud, seepärast anti Eestimaa eeskujul orduvasallidele kohtupidamise õigus oma talupoegade üle kaelakohtulikes kui ka tsiviilasjus.

Juba enne orduaadli „üleminekut" Sigismund Augusti poole olid läbirääkimised selle käigu võtnud, et Kettleri tulevane hertsogkond ei peaks haarama tervet orduala. Vahekord kuninga ja Kettleri vahel korraldati samal 28. nov. 1561 aktiga, mis on üldiselt tuntud „provisio ducalis" nime all.

Selle järgi Kettler sai endale läänina Poola kuningalt Kuramaa ja Zemgale, s. o. kõik lõuna pool Väinat asetsevad ordu maa-alad, päritavaks hertsogkonnaks. Põhja pool Väina jõge asetsevad ordualad pidid langema otseselt Sigismund Augustile, kuid Kettlerile tuldi niipalju vastu, et ta kuninga poolt määrati „Üleväina-Liivimaa" eluaegseks administraatoriks, s. o. haldusjuhiks.

Riia peapiiskopkonna suhtes saavutati Vilnos ainult esialgne kokkulepe. Peapiiskopp Wilhelm tunnustas Sigismund Augusti oma läänihärrana, kuid vabandas, et ta ustavusvannet võivat Leedule ainult isiklikult anda, mitte aga ka oma peapiiskopkonna seisuste eest, milleks tal puuduvad volitused. Nii osutusid lõpliku selguse saamiseks veel tarvilikuks läbirääkimised peapiiskopkonna aadliga. Need läbirääkimised peeti Riias järgmisel aastal kokkukutsutud maapäeval, millest osa võtsid peapiiskopkonna kui ka ordu aadel. Andmed selle maapäeva käigu kohta on puudulikud. Teame ainult, et ka peapiiskopkonna aadel nüüd Sigismund Augustile truudust vandus selle järel kui Radzivill temalegi üldiselt samasuunalisi lubadusi andis, nagu Sigismund Augusti privileeg orduaadlile.

Radzivilli poolt antud lubadused erinevad aga sisuliselt tunduvalt Sigismund Augusti privileegi omadest. Sellistes üldistes küsimustes, nagu maakaitse jne., ja mõnes väiksemas jooksvas küsimuseski sarnaneb Radzivilli üriku sisu enam-vähem Sigismund Augusti privileegiga. Muidu aga mõeldi Radzivilli poolt peapiiskopkond esialgu võtta ainult Poola kuninga ülemvalitsuse alla ja oli kavatsus seal jätta endine piiskopiriigi korraldus ka peale peapiiskopp Wilhelmi ja tema koadjuutori Christophi surma. Uue peapiiskopi

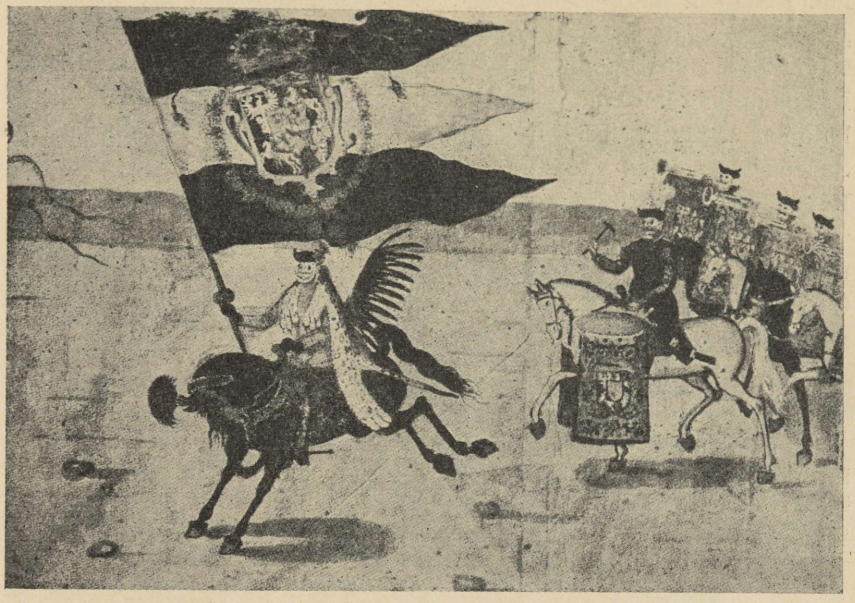

Poola riigilipp XVI saj. teisel poolel. Vanaaegne värviline joonistis Rootsi riigiarhiivis.

valimine pidi peapiiskopkonna kapiitlile, nõunikele ja aadlile vabaks jäetama ja peapiiskopkonna vaimulikud ning administratiivsed kohad täidetama eeskätt kohalikkude aadlimeestega. Riias asutatava kõrgema kohtu kõrval pidi säilitatama meeskohtud. Näib. et peapiiskopkonna aadel oli majanduslikest küsimusist rohkem huvitatud kui ordu oma: ta kauples endale välja igasuguste tollide ja kontributsioonide vabaduse, senise maksu vähendamise jne., sõjateenistuseks väljaspool oma maa piire ärgu olgu aadlimehed kohustatud ilma vastava tasuta. Lõpuks kohustus Radzivill Sigismund Augusti nimel kaitsema mitte üksnes peapiiskopkonda, vaid ka Tartu piiskopkonda. Ja kui viimane on moskoviitlastelt tagasi vallutatud, siis kinnitatakse sealgi privileegid, antakse aadlimeestele tagasi endised mõisad ja lunastatakse välja Venemaale vangi viidud aadlimehed. Radzivilli poolt peapiiskopkonna aadlile antud „cautio's" puuduvad aga ka mitmed Sigismund Augusti privileegis leiduvad küsimused, nagu talupoegade kohta käivad punktid (peale lubaduse ärakaranud talupoegi endistele härrastele tagasi anda).

Liivimaa ajalugu Poola valitsuse all erineb ka selle poolest Eestimaa omast, et siin alistumisürikute läbi loodud olukord kauaks püsima ei jäänud. Möödus vaevalt mõni aasta, kui juba asuti ümberkorraldustele. Osalt tuli selleks algatus Üleväina-Liivimaa orduaadlilt. Et Kettler aadlilt maakaitseks rohkem ohvreid nõudis kui viimane anda soovis, tekkis juba mõni aasta peale Poolale alistumist terav konflikt Kettleri ja aadli vahel. Viimane saatis oma esindaja Sigis-

mund Augusti juurde kaebusega, et hertsog Gothardt Liivimaa aadlit „vihkab, põlgab, üle jõu koormab ja eraldub kõigist tema nõuannetest". Ta laskvat kuninglikke losse ja mõisu valitseda ainult oma, Kuramaa meeste läbi, ta olevat süüdi selles, et Riia linn ei salli katoliku kirikut, ja seisvat lõppeks äraandlikes suhteis välisriikidega. Sellepärast palusid aadlikud, et Liivimaa halduse etteotsa määrataks Kettleri asemele mõni poola päritoluga mees.

Sigismund Augustil muidugi ei olnud midagi selle vastu ja nii määras ta 1566. a. uueks Liivimaa administraatoriks leedulase Jan Chodkievicz'i. Silmapilk oli aga kohane ka teiste esilekerkinud küsimuste lahendamiseks.

1563. a. oli surnud Riia peapiiskopp Wilhelm ja asjade loomulikult arenedes pidi tema järglaseks saama senine peapiiskopkonna koadjuutor Christoph. Nägime aga, kuidas Christoph vahepeal oli kaldunud Rootsi poole (vt. lk. 683) ja Eerik XIV sõlminud alistumislepingu. Christophist sai Sigismund kerge vaevaga jagu. Aga endise koadjuutori poole oli löönud üks jagu peapiiskopkonna aadlit. Et tulevikus niisuguste segaduste tekkimist ära hoida, näis Sigismund Augustile igati soovitav võtta peapiiskopkonna maid Väinast põhja pool asetsevate ordumaade eeskujul otse riigi alla. Seni oli takistuseks olnud peapiiskopp Wilhelmi isik, kuid aadlil polnud midagi erilist peapiiskopkonna sekulariseerimise vastu. Et Kettler ja peapiiskopp Wilhelm mängust välja olid jäänud, võis nüüd uuesti kõne alla võtta ka peapiiskopkonna ja Väina-taguste endiste ordumaade liitmise Leeduga. Need maad olid seni alistunud üksnes Sigismund Augustile isiklikult. Vananev, lastetu kuningas pidas oma viimaseks suureks eluülesandeks tugevasti omavahel liita maade komplekti, mida seni oli sidunud ühine Jagelloonide soost valitseja. Esijoones oli kuningas huvitatud muidugi Poola ja Leedu personaaluniooni muutmisest reaaluniooniks, kuid ta soovis Liivimaad peale oma surma näha seotuna Poola-Leedu kaksikriigiga. Seepärast tegi Sigismund August Chodkieviczile ülesandeks läbi rääkida selle üle Liivimaa aadliga.

Liivimaa unioon Leeduga (1566).

Chodkievicz tuli Liivimaale 1566. a. Ilmnes, et kohalikul aadlil ei olnud tõepoolest midagi erilist peapiiskopkonna sekulariseerimise ja uniooni vastu Leeduga. Põhimõttelise nõusoleku uuenduste teostamiseks sai Chodkievicz peapiiskopkonna ja üleväina-ordualade aadlilt veel samal aastal peetud Koknese maapäeval. Maapäev valis omalt poolt neli täisvolilist saadikut, kes 1566. a. detsembris teostasid Grodnos Liivimaa uniooni Leeduga.

Unioonidiplomi kohaselt sekulariseeriti Riia peapiiskopkond ja liideti Väina-taguste ordualadega ühiseks provintsiks, mis aja jooksul sai varemini laiemas mõttes tarvitatud Liivimaa nime. See Liivimaa pidi pärast Sigismund Augusti surma jääma Leedu suurvürstkonna osaks. Ta pidi tulevikus

saatma oma esindajad Leedu riigiseimile; Liivimaa aadlikud pidid omama Leedu aadli kõiki õigusi. Provintsi eesotsas pidi tulevikus seisma kohaliku aadli hulgast valitud administraator. Selleks võis olla ka leedulane, kuid ta pidi valdama saksa keelt. Rahulolematuse korral administraatoriga jäi aadlil õigus paluda kuningalt uue nimetamist. Asjaajamine pidi toimuma saksa keeles ja Liivimaa ametkond pidi koosnema kohalikest sakslastest. Kogu provints jagatakse 4 kreisi, igaühe eesotsas on kohaliku aadli hulgast nimetatud senaator. Igas kreisis pidid olema meeskohtud, kes mõistavad õigust kohalikkude seaduste järgi. Kohtu otsusele võis edasi kaevata ainult Liivimaal asutatavasse kõrgemasse kohtusse.

Liivimaa vapp Sigismund Augusti ajal.

Oli kolm huviala, kus Liivimaa aadel omas enam väljakujunenud pretensioone, nimelt oma mõju kindlustus halduse alal, luteri usu säilitamine ja mõisavalduse ning talurahva küsimuses oma eesõigustest kinnipidamine. Neist huvialadest leidsid aadli soovid unioonidiplomis küllalt rahuldamist kahe esimese suhtes. Jäi ju Liivimaa administratsioon ja kohus pea ainuüksi aadli teostatavaks. Ka luteri kiriku ainuõiguslikkust kriipsutab unioonidiplom eriti alla. Mõisade valdus ja talupoegade küsimus leiab unioonidiplomis selle vastu aga ainult möödaminevat mainimist. Nimetatakse ainult paaris kohas summaarselt, et liivimaalased alluvad administraatorile seevõrra, kuivõrra see ei riiva nende varemini omandatud ja neile Sigismund Augusti poolt kinnitatud õigusi ja privileege. Kuid sealsamas tühistatakse need endistest privileegidest, mis käivad käesoleva unioonidiplomi vastu. Kõige olulisem on aga diplomi lõpuklausel: kõik kinnitatakse kuninga poolt ainult eeldusega, et eelnev ei käi vastu tema enese ja Leedu suurvürstkonnale kuuluvaile ülemuslikele õigusile.

Niisugune klausel unioonidiplomis, mille sisu koostati kokkuleppel Liivimaa aadliga, tegi muidugi olenevaks Leedu suurvürstist, mida ta Sigismund Augusti privileegist ja Radzivilli poolt antud „cautio'st" peab kokkukõlalisteks riigi huvidega.

Tekib küsimus: olid Liivimaa aadli esindajad Grodnos teadlikud, et soostudes sellise klauseliga nad õiguslikult teed tasandavad oma huvide võimalikule tulevasele piiramisele? Raske on kindlat vastust anda. Küll on aga tõenäone, et Sigismund August taotles klauseliga kindlaid eesmärke. Esialgu ei mõelnud kuningas ehk küll esimesel alistumisel liivimaalastele antud õigusi kitsendada tervel rindel, ta reduktsioonipoliitika Liivimaa mõisade suhtes osutab aga, et klauseli terav ots oli sihitud esijoones Sigismund Augusti privileegi nende artiklite vastu, mis käsitlesid orduaadli lääniõigusi ja õigust talupoegade üle.

Nikolaus Radzivill, Leedu suurkantsler.

Soostudes unioonidiplomiga taganes Liivimaa aadel neilt soodsatelt seisukohtadelt, mis temale Poola ülemvalitsuse suhtes kindlustasid esialgsed allumisürikud. Unioonidiplom vähendas oluliselt kõnesolevate privileegide ajaloolist ja õigusajaloolist tähtsust. Ekslik on seepärast balti-sakslaste seisukoht, kes Sigismund Augusti privileegis näevad terve Liivimaa aadli „Magna Charta't". Kõik hilisemad balti ajaloolased peavad teda terve Liivimaa aadli kohta käivaks, kuigi Fr. Bienemanni 1877. a. uurimusest juba küllalt selgesti jälgida võib selle privileegi sündimislugu. Balti ajaloolased on endid tublisti eksiteele lasknud viia Rootsi aja lõpul tehtud privileegi tendentslikest tõlkeist, mis valmistati rüütelkonna ülesandel selleks, et tõendada Karl XI-le omandiõigust oma mõisade kohta. Imelikul kombel ka tuntud ajaloolane C. Schirren, avaldades Sigismund Augusti privileegi ladina keeles, varustas selle moodsa tõlke asemel XVII sajandil C. v. Ceumerni poolt tehtud vigase tõlkega! Alguskirjas Sigismund Augusti privileeg säilinud ei ole.

Sigismund Augusti privileegil on siiski omajagu tähtsust hilisemas Liivimaa rüütelkonna ajaloos, kus teda eduga tarvitati poliitilise võitlusvahendina. Tegelikult ei olnud aga selle privileegi osaline mitte terve Liivimaa aadel, vaid ainult orduaadel, mis võimsa peapiiskopkonna ja Tartu piiskopkonna aadli kõrval moodustus ainult käputäiest väikemõisnikest. Ja niisugusena nagu ta oli antud, ei jõudnud Sigismund Augusti privileeg kunagi täiel määral kehtivusele. Eriti mõisa valdusõigust ja talupoja küsimust puudutavais punktes leidsid Sigismund August ja ta järeletulijad selle riigi huvidega vastuolus olevat.

Liivimaa liitmine Leeduga oli, nagu nägime, ainult üks lüli Sigismund Augusti laiaulatuslikumas kavas. Juba selle uniooni sõlmimisel arvestati võimalust, et Leedu omakorda asub Poolaga reaaluniooni. See teostatigi 1569. a. Ljublini riigipäeval. Ka Liivimaa saadikutelt nõuti riigipäeval vannet ühisele Poola riigile. Liivimaalased andsidki vande, kuid tingimusega, et Liivimaa eriõigused riigipäeva poolt kinnitamist leiaksid. Kuningas lubaski järgmisel riigipäeval liivimaalaste privileegid kinnitada, kuid ainult seevõrra, kuivõrra nad vastu ei käi Poola ja Leedu õigustele. Viimase asjaolu aga pidi kindlaks määrama järgmine riigipäev. Kuid hiljemini Liivimaa privileegide küsimus riigipäevadel enam üles ei kerkinud. Nähtavasti kartsid liivimaalased küsimuse tõstatamisega oma eesõigusi hädaohtu viia ja ka Poola kuningad tundsid endid vähem seotuna lahendamata vahekorras.

Uus unioon andis seega riigivõimule teise võimaluse vähendada kaitsetõkkeid Liivimaa aadli eesõiguste ümber. Liivimaa riigiõiguslik vahekord Poolaga jäi Poola aja lõpuni väga ebamääraseks. See võimaldas kuningale järk-järgult suurendada oma võimupiire Liivimaal. Sigismund August seda teed ise suurelt ei kasutanud, kuid teisiti ta järeletulijad. Need ei tahtnud piirduda nii vähese osaga maa juhtimisel, nagu seda oleks nõudnud esimeste alistumisürikute ja unioonidiplomi tingimustest reservatsioonideta kinnipidamine. Niisugusel juhul oleks Poola kuninga võim Liivimaal kujunenud veelgi väiksemaks kui Rootsi valitsejate oma Põhja-Eestis. Viimastel oli küll vähe öelda aadli valduses oleva ala kohta, kuid neil oli vaba teotsemisvõimalus riigialade piirides. Kui 1566. a. ja 1569. a. unioonide läbi ei oleks murenenud endised kõvad lubadused, ei oleks Poola kuningatele ka riigiala kohta palju rohkem õigusi jäänud kui liivimaalaste hulgast ametnikkude valimine, sest Poola haldussüsteem oli juba selline, mis kohapealsetele ametnikkudele võimaldas iseseisvama teotsemise.

Haldusolude korraldamine. Liivimaa „poolastamine".

Rajajoone küsimuse lahendamine enda ja Liivimaa aadli võimkondade vahel oli Poola keskvalitsuse üheks tähtsamaks ülesandeks uues provintsis ehk hertsogkonnas, nagu Liivimaad 1566. a. alates nimetati. Teiseks oli maa halduse tegelik korraldamine.

Nagu Eestimaad, nii võib ka tolleaegset Liivimaad riigiõiguslikult jagada kahte erinevasse piirkonda — ühelt poolt riigi-, teisalt aadlimõisade maa-alad. Riigimaad — endised ordu, peapiiskopi, toom-

kapiitli mõisad jne. — moodustasid umbes poole uue provintsi asustatud aladest. Vastandina aadlialale polnud siin mingit feodaalset vahemüüri riigivõimu ja talupoegadest koosneva rahvastiku vahel. Loomulikult olid halduse korraldamise võimalused riigimaadel seega hoopis teissugused kui aadlialal, kuhu aadlimehed Poola alla endaga kaasa olid toonud või endale kinnitada lasknud umbes sama ulatusega privileegid, kui Harju-Viru aadel neid oli omanud.

Jan Chodkievicz. Vanaaegne vaselõige.

Niipalju oli Eesti- ja Liivimaal tekkinud olude vahel ühiseid jooni. Kuid ei puudunud ka erinevused, nimelt just sel puhul, kui Poola kuningad tahaksid jääda alistumisprivileegides lubatud seisukorra juurde ja mitte kasutada unioonidiplomi klauseli kohaselt oma ülimuslikke õigusi suuremal määral. Eerik XIV polnud riigi maa-alal seotud mingi lubadusega aadli vastu, ta võis siin haldust korraldama hakata täiesti oma näengu järgi. Sigismund Augusti privileeg ja unioonidiplom nägid aga ette, et Liivimaal Poola kuningas ka vahetult tema käes oleva ala ametnikud peab valima kohaliku saksa aadli hulgast. Nii avanes aadlile teatav mõju ka riigi alade haldusele. Kuninga võimu soodustas aga siiski veidi üks asjaolu. Nimelt liideti Liivimaa provints kokku kahest enne iseseisvast ja erineva korraldusega alast (ordu ja peapiiskopkonna alad). Seejuures ei laiendatud aga ühe ala omavalitsuslikku korraldust ka teistele aladele, nagu Eestimaal, kus Harju-Viru kord pääses kehtivusele ka mujal. Liivimaal aga Poola valitsus jättis endale kokkuleppel rüütelkondadega võimaluse neid omavalitsuslikke organeid uuel alusel ümber kujundada. Olgugi et Sigismund August ei saanud otseselt rakendada riiklikku võimu aadlialal sealsete elanikkude kohta, omandas ta aga nii ikkagi teatava mõju aadli seisuslikkudele asutistele — näit. maakohtute nimetamisel. See tasandas teed ka tulevastele Poola valitsuse ümberkorraldustele aadlialal.

Sigismund Augusti valitsemisaeg ei olnud soodus halduslikuks ülesehitamistööks uues provintsis — oli ju suur osa Liivimaast pikemat aega rootslaste või venelaste valduses. Ja kui midagi tehtigi, siis hävitas selle suurelt osalt venelaste okupatsioon pärast 1570. aastat, kus Väina-tagune Liivimaa ajuti peaaegu täielikult sattus venelaste kätte. Paistab aga, et raskustest hoolimata siiski unioonidiplomi alusel halduse korraldamise katseid tehti. Uus administraator Jan Chodkievicz jõudis 1566. a. Liivimaale õige suurte volitustega. Talle anti õigus kuningalt küsimata määrata ametnikke ja kohtunikke, teha surmaotsuseid, asutada linnu, määrata makse, korraldada kohtuolusid jne. Ta võis toime panna mõisade valdustõendite revisjone ja tagastada mõisu, mis ei täida ratsateenistuse kohuseid.

Vähem teame sellest, kuidas Chodkievicz oma suuri volitusi kasutas. Ta kiitles küll, et ega tema hakka Radzivilli eeskujul ainult kõnemeest mängima, vaid tahab tõesti valitseda, kuid nähtavasti kulus temagi energia peamiselt sõjapidamiseks. Selle kõrval aga on astutud ka esimesed sammud Liivimaa halduse korraldamiseks Preisi eeskujul, nagu see ette nähti Sigismund Augusti privileegis. Liivimaa kreisidesse jaotamine sai samuti tõsiasjaks, ja arvatavasti Chodkieviczi päevil on Liivimaale kantud ka Poola riigimaade valitsemise süsteem, mida hiljemini järjekindlalt teostati.

Pidevam töö Liivimaa haldusolude korraldamisel võis alata alles Jam Zapolje rahu järel. Nüüd oli terve Liivimaa Poola valitsuse all, ka endine Tartu piiskopkond, ja reforme võis takistamatult teostada. Suurt hoogu reformitegevusse tõi ka jõulise Stephan Bathory enese viibimine Liivimaal. Pöördelise tähendusega selles suhtes oli 1682. a. 15. märtsil toimunud suurem nõupidamine Riias Stephan Bathory, Jan Zamoyski, Vilno piiskopi Jerzy Radzivilli ja mitme teise tähtsama Poola ja Leedu riigimehe vahel. Võnnu piiskopkonna ning Riia ja Tartu jesuiidikollleegiumi asutamise kõrval kaaluti sel nõupidamisel nähtavasti ka Poola valitsuse üldist suhtumist Liivimaasse ja töötati välja üldjoontes „Constitutiones Livoniae", mis hiljemini — detsembrikuus 1682. a. — ametlikult välja anti. Selle Liivimaa põhiseadusega pidi lõplikult korraldatama Poola haldus Liivimaal, ühtlasi ka määratama kohaliku aadliomavalitsuse suhe riigivõimuga.

Administratiivselt jagati uue konstitutsiooni põhjal Liivimaa endise nelja kreisi asemel kolmeks suureks *presidiaatkonnaks* — *Võnnu*, *Tartu* ja *Pärnu* omaks. Neid pidid sõjaliselt ja administratiivselt valitsema presidendid, finantsasju aga erilised ametnikud — subcamerarius'ed. Presidiaatkonnad jagunesid väiksemateks ühikuteks — *staarostkondadeks*, mille eesotsas seisid staarostid. Igas presidiaatkonnas tuli asutada nn. *maakohus*, kelle eesistuja ja kuus kaasistujat kuningas määrab aadli poolt esitatud kandidaatide hulgast. Maakohtu alla kuuluvad kõik kohtuasjad, ainult väikesi tsiviilnõudeid kuni 30 Riia margani võivad lahendada presidendid üksi. Maakohtus vastutavad oma tegude eest ka presidendid, staarostid ning kõik Liivimaal viibivad poolakad ja leedulased. Maakohtu otsused viib täide president. Maakohtust võis edasi kaevata

kaks korda aastas Võnnus kokku astuvale nn. kohtu-maapäevale. Seal pidi administraatori või kuninga poolt eriti nimetatud isiku juhatusel Liivimaa kõrgemate haldusametnikkude kogu läbi vaatama apellatsioonkaebusi. Kogus olid esindatud ka linnad. Kohtu-maapäeva otsus oli lõplik, kuningale võis edasi kaevata ainult harukorral. Kohut pidi mõistetama Liivimaa kohalikkude õigustabade järgi sel määral, kui need pole vastuolus kuningliku ja avaliku õigusega. Stephan Bathory konstitutsioonid määrasid ka Liivimaa maapäeva koosseisu. See pidi koosnema üksikute presidiaatkondade aadlipäevade poolt valitud saadikutest, kahest Rila, ühest Pärnu, ühest Tartu ja ühest Võnnu linna ja ühest Kuramaa hertsogi esindajast.

Kui mitte arvestada teises seoses lähemini puudutatava konstitutsiooni esimest punkti, mis katoliku usule avas võimaluse Liivimaale tagasitulekuks, ei olnud selles aktis midagi erilist Liivimaa aadli huve riivavat. On arusaadav, et Tartu piiskopkonna liitmise järel Liivimaa hertsogkonnaga osutus tarvilikuks viimase administratiivne ümberjagamine. Kohtu ja maapäevade koosseisu nimetamise õigusega oli kuningas endale küll kindlustanud teatava mõju, kuid nii oli see ennegi. Meie ei või seega mõnede balti-saksa ajaloolaste eeskujul Stephan Bathory konstitutsioonides leida mingit erilist kallaletungi balti-sakslastele. Just vastupidi — konstitutsiooniga jäeti aadlile võrdlemisi suured võimalused ega puudutanud see akt üldse aadlimeeste õigusi oma ala elanikkude suhtes. Seepärast ei nähtu ka, et aadel oleks omal ajal suhtunud konstitutsioonidesse erilise vastumeelsusega. Konflikt Stephan Bathory ja Liivimaa aadli vahel ilmlikes asjus tekkis hoopis teisel pinnal, kui seda olid konstitutsioonid oma halduslikus osas.

Konstitutsioonides märgiti riigimaade haldus ainult umbkaudselt. Nagu tähendatud, pidi Liivimaa jagatama kolmeks presidiaatkonnaks, need omakorda jagunesid staarostkondadeks. Niisugustest staarostkondadest asetsesid Eesti alal Tarvastu, Viljandi, Laiuse, Põltsamaa, Vastseliina, Kirumpää, Helme ja Karksi. Staarostkondade haldust luues oli Stephan Bathoryl eeskujuks Tšehhist võrsunud ja Poolas üldiselt tarvitusele tulnud lokaalhalduse süsteem. Tugevavõimulise aadliga Poolas olid staarostikohad harilikult reserveeritud aadlimeestele. Staarosteid ei määratud ametisse, vaid riiklikud ülimuslikud õigused koos kõigi staarostkondade tuludega anti välja läänistamise teel. Vastandiks tavalisele läänistamisele toimus aga staarostkondade läänistamine ainult staarosti eluajaks. Viimane oli seejuures kohustatud staarostkonna tuludest ühe kolmandiku jätma kuningale. Teine kolmandik läks staarostkonna üldisteks kuludeks — linnuste, garnisonide jne. ülalpeoks, ning ainult üks kolmandik jäi staarostile ta ametipalgaks. Staarostkonnad olid siis seega teatud määral palgamaaks kohalikele riigiametnikele.

Ka presidiaatkonnad olid ametläänid: presidentidelgi olid omad maaalad sissetulekute ammutamiseks. Otsese kohuse kõrval — valitseda endale

vahetult alluvat ala — kontrollisid nad ka oma presidiaatkonna staarostite tegevust. Nagu Stephan Bathory konstitutsioonidest näha, olid neil abiks subkameraariused, kelle ülesandeks oli koguda kuninga osa staarostkondade tuludest.

Jan Zamoyski. Vanaaegse joonistise järgi.

Poola halduskorraldus erines seega tunduvalt foogtidesüsteemist, mis Rootsi kuninga poolt oli toodud Eestimaale. Ühelt poolt oli Poola halduskorraldus märksa arenenum ja enam differentseerunud. Ametnikud olid selgejooneliselt üksteisele alistatud, see võimaldas nende tegevuse üle tugevamat kontrolli. Selle asemel, et Rootsi kuninga eeskujul läbib uurida iga väiksema foogti tegevust otseselt, võis Poola kuningas aruannet nõuda oma Liivimaa administraatorilt, see presidentidelt, need staarostitelt, kellel olid ka veel omad allstaarostid ja muud käsutäitjad. Teisest küljest kannatas aga Poola süsteem raskuste all, mida Rootsi oma ei tundnud. Rootsi kuningas võis oma foogte määrata ja tagandada, millal ta seda soovis. Poola kuningas oli aga seotud kombega, et staarostkonna läänistamine on eluaegne. Niisugune feodaalne jäänus Poola haldussüsteemis sundis kuningaid suurele ettevaatusele staarostite määramisel.

Nüüd oli aga Sigismund August Liivimaa esialgsetes alistamisürikutes selles valikus oma käsi sidunud lubadusega, et kõigi riigiametite täitmisel arvesse tuleksid ainult Liivimaa saksa soost aadlimehed. Sellest tingimusest poleks ju raske olnud edaspidi kinni pidada, kui Liivimaa selleaegne aadel oleks olnud ühiskondlik-poliitiliselt küllalt arenenud kiht, et tema hulgast valida vajaliselt asjatundlikke ja usaldatavaid riigiametnikke. Sellisest ideaalist aga seisis Liivimaa aadel väga kaugel.

Vana-Liivimaa kaaluvate kihtide, nende hulgas ka aadli, ühiskondliku vastutustunde puudust on juba eespool korduvalt rõhutatud. Ja pikk sõjaaeg

ei toonud siin muidugi parandust. Hoopis vastupidi. Endisele lodevusele tuli lisaks mõisameeste moraal, kelle äraandlikkust ja mitteusaldatavust üks poola aadlik iseloomustas järgmiselt: „Liivimaa mõisamehed on ammugi oma sõrmed mõlemal käel ära vandunud; kui nad nüüd veel edasi vanduda tahavad, siis peavad nad selili heitma, jalad püsti ajama ja varvaste abil oma vande sooritama." Liivimaa aadlimeeste hulgas oli muidugi ka pika sõja kestel Poolale truuks jäänud mehi, kuid oli ka palju Kruse ja Johann Taube taolisi seiklejaid, kes õnne katsusid peaaegu iga Liivimaal võitleva valitseja juures. Liivimaa aadli ebapüsivusest oli Stephan Bathoryl otseseid kogemusi 1577. aastast, mil arvukad Väina-tagused Liivimaa aadlimehed, kuigi põhjendatud kartuses Joann IV metsikuste eest, olid üle läinud hertsog Magnuse poole.

See kõik tekitas Stephan Bathorys sügava umbusu kohaliku aadli vastu. Vist on aga küll ainult Rootsi Johan III poolt meelega aadli hulka lastud jutt, et 1682. a. Stephani saadik Krzystov Varszevicz temale, Johanile, ettepaneku teinud, et mõlemad kuningad hoidugu omavahel kokku, et „ebapüsivaid saksa liivimaalasi päriselt välja juurida, et neist kergemeelsetest inimestest kord lahti saada". Ka kuninga lähem ümbruskond toetas ta umbusku. Antonio Possevino soovitas kuningale mitte hoolida Venemaal vangis olevatest luterlikest ketsereist, „ilma selletagi olevat neid Liivimaal järel rohkem kui tarvis". Liivimaa aadli vihkaja oli ka Stephan Bathory lähedane sõber, Poola mõjukam mees suurkantsler Jan Zamoyski. Ladinakeelses kõnes, millega Zamoyski 1584. a. oma kümneaastase poja kaudu kuningat tervitas, avaldas kantsler soovi, et sõja lõppedes kuningas kord ometigi „üle mere tulnukaid, kes Liivimaale kogunenud, täiesti hävitaks või üle mere tagasi ajaks". Jan Zamoyski sõnadele annab erilise kaalu see asjaolu, et tema taga seisis mõjukas osa Poola suuraadlist.

Stephan Bathory oli aga liiga suur riigimees, et talitada iga kord selliste silmapilgu ägeduses antud nõuannete järgi. Liivimaa saksa soost aadlit üldse hävitada polnud kuningal kunagi tõsiselt kavatsuses, kuigi temasse oli juurdunud sügav umbusk saksa aadli vastu. Ta ei lootnud Liivimaa aadlimeestest kuigi suurt tuge Poola võimu püsimiseks Liivimaal, ennemini küll hädaohtu. Sellise võib-olla mõnevõrra liialdatudki umbusu tõttu hakkas Stephan Bathory staarostkondade läänistamisel eelistama poolakaid ja leedulasi. Tulukate ja poliitiliselt tähtsate staarostkondade minek võõraste kätte tekitas saksa aadlimeestes muidugi kibedustunnet. Ent Stephan Bathory oli järsu ja kindla otsusega ega lasknud endaga palju rääkida. 1582. a. saksa aadli vastava meeldetuletuse peale oli ta vastanud, et sakslaste eesõigusest neile kohtadele ei saa juttugi olla, kui aga viimaste hulgas

leiduvat kõlblikke ja „kvalifitseeritud“ isikuid, tahtvat ta neid soodustada nagu teisigi oma alamaid. Nii seisukord kujuneski; suurema osa staarostkondadest said endi kätte poolakad ja leedulased, staarostite hulgas ei puudunud aga ka sakslased. Aga ka muidu püüdis Stephan Bathory soodustada Poola-Leedu elemendi kasvamist Liivimaal. Uusi lääne jagati saksa soost aadlile võrdlemisi vähe, nende osaliseks said ainult mõned Poolale väljapaistvaid teeneid osutanud saksa aadli perekonnad, nagu eesti alalt Fahrensbachid jne. Seevastu jätkas aga Stephan Bathory juba varemini-alustatud poliitikat ja läänistas Liivimaa aadlimõisu hulganisti poolakatele ja leedulastele, et suurendada Liivimaal kuningatruud elementi.

Stephan Bathory agraarpoliitika.

Aastate jooksul kogunes Liivimaale palju selliseid Poola ja Leedu läänimehi. Ja kui konflikt Liivimaa aadliga süvenes, hakkas Stephan Bathory neid aadlimehi kasutama Liivimaa rüütelkonna seisukohtade halvamiseks. Ühes kõneluses Stephan Bathory nimetas, et tema poolt Constitutiones Livoniae põhjal loodud maapäeva aadlilikud esindajad pidi valitama võrdselt Liivimaa kolmest natsioonist: poolakatest, leedulastest ja sakslastest. Konstitutsioonides enestes puudub see määrus, ning ei ole teada, kuivõrra ta Stephani valitsusajal teostamistki leidis, ent selline väljendus on küllalt sümptomaatiline Stephan Bathory püüetele.

Oma ettevaatlikuma ja kaugenägelikuma poliitikaga viis Poola kuningavõim aga valdussuhete arengu ka üldiselt Lõuna-Eestis hoopis teise rööpasse kui Põhja-Eestis. Rootsi ei olnud Lääne- ja Kesk-Euroopa feodalism kunagi täiel määral tunginud, ja vallutanud Eestimaa, seisid ta kuningad Harju-Viru õiguste kui neile täiesti uudse nähtuse ees. Enne kui nad suutsid täiel määral arusaamisele jõuda oma sammude tagajärgedest, lasksid nad ühe kroonuala teise järel libiseda Harju-Viru õiguse feodaalsete immuniteedimüüride taha, kuhu riiklik võim enam ei suutnud haarata. Poola valitsejail aga oli järjekindlalt tulnud rind rinna vastu olla oma aadliga ja kuigi nad ei jõudnud pidurdada aadliõiguste suurt kasvu, olid nad siiski omandanud küllaldaselt kogemusi, et mitte tungiva põhjuseta endi käest lasta ära minna otseselt riigile kuuluvaid alasid. Ja nii näeme Poola kuningaid juba Sigismund Augustiga alates olevat teravalt valvel Liivimaa riikliku ala piiride kaitsel. Ei asutud üksnes kaitsepositsioonil, vaid oldi valmis tarbe korral ette võtma ka rünnakut nende piiride laiendamiseks.

Juba võrdlemisi varakult tõusis küsimus segastel aegadel riigi käest ära läinud maadest. Liivimaalgi oli ilmnenud nii tavaline nähtus segastel aegadel kaasaegsetes riikides: intensiivne maade väljajagamine maahärra poolt. Tundes oma seisukorra kõikuvust, hakkasid maahärrad harrastama tänapäeva poliitikat: ei hoolitud palju, mis peab riigivõim peale hakkama tulevikus, peaasi, kui saadi kergel käel riigimaid kinkides saavutada endale tänaseks poolehoidu. Sel kombel olid talitanud Kettler, eriti aga peapiiskopp Wilhelm ja osalt ka hertsog Magnus. Rohkesti läänistusi ilma tungiva põhjuseta olid teinud ka Sigismund Augusti administraatorid Kettler ja Chodkievicz.

Olude rahunedes kahetses Sigismund August muidugi neid uisapäisa tehtud läänistusi ja hakkas varstigi endist donatsioonipoliitikat pidurdama. Ühelt poolt ta keeldus kinnitamast Chodkieviczi poolt tehtud kinkimisi, teiselt poolt tegi katseid maa-alasid riigile tagastada. Sõjasündmused, eriti venelaste sissetung, takistasid aga tunduvalt Sigismund Augusti sellesuunalisi samme. Jõuline Stephan Bathory aga haaras küsimust otse sarvist.

1583. a. esmakordselt Liivimaa konstitutsioonide põhjal kokku kutsutud maapäeval esines uus Liivimaa administraator Vilno peapiiskopp Jerzy Radzivill kuninga nimel teatega, et on kavatsus ette võtta mõisade valdustiitlite revisjoni; kuningas ei saavat tunnustada viimase peapiiskopi ja administraator Chodkieviczi poolt tehtud läänistusi. Kuningas ise oli juba varemini revisjoni võimalust mõista andnud. Liivimaal olevat valitsenud omal ajal suur korratus. Sigismund Augustist saadik olevat Liivimaa olukord aga muutunud ja ta tahtvat ainult selliseid oma eelkäija läänistusi tunnustada, mille omanikud on endid näidanud selle väärilistena. Üldine valdustiitlite revisjon pidi maavaldusse lõplikku selgust tooma. Kõik mõisaomanikud pidid esitama oma valdustõendid või kolme aadlimehe tunnistused, et nad seaduspäraselt oma maid valdavad.

Aadel ei vaielnud revisjoni vastu, kuid ei olnud nõus mõisade tagastamisega. Chodkievicz olevat läänistanud mõisu ainult teenetega isikutele. Viimase peapiiskopi ja ordumeistri läänistuskirju mitte respektida tähendaks neile härradele suurt haavamist ja jätaks hulga perekondi ilma varanduseta.

Aadli vastus kuningale jätab mulje, nagu oleks Stephan Bathory reduktsioonikavatsus suurem olnud kui ülalesitatud, nagu oleks tahetud redutseerida ka ordumeister Kettleri antud lääne. Küsimuse otseseks lahendamiseks ei ole meil andmeid. Võib arvata, et Stephan Bathory esitas just peapiiskopp Wilhelmi poolt läänistatud mõisade tagastamise sellepärast, et viimane oli erilise hoolimatusega lääne jaganud. Et aga aadlimehed omas vastuses sekka kiskusid ka Kettleri, see on seletatav hariliku liivimaalaste taktikaga, et niiviisi vaieldavaid küsimusi teha absurdseteks.

Jan Matejko maal.

Stephan Bathory.

Liivimaalaste vastuväited mõisade reduktsiooni vastu jäid Stephan Bathory poolt tähele panemata, sest ta oli juba enne asja esitamist Liivimaa maapäevale 1582. a. määranud komisjoni aadlimõisade valdustiitlite revisjoni ja ühtlasi ka reduktsiooni teostamiseks. Komisjon asuski varsti tööle. Kahjuks on selle töö tagajärjed veel täiesti läbi uurimata. Mõnede poolaaegsete allikate, nagu veel trükkimata 1599. a. valdustiitlite revisjoni pealiskaudnegi lehitsemine näitab aga, et mitmedki aadlimehed oma mõisad käest pidid andma. Osalt olid nad sunnitud seda tegema puudulikkude valdustõendite pärast, sest Poola revisjonikomisjon ei osutanud kaugeltki sellist järeleandlikkust aadlikele kui samal ajal Eestimaal töötav Rootsi oma. Aga ka puht reduktsiooni läbi kroonule tagasi langenud mõisade hulk ei näi just väike olevat.

Tunduvat lisa Liivimaa riigimaade tagavarale tõi ka Tartu piiskopkonna liitmine selle provintsiga pärast Jam Zapolje rahu. Sigismund August oli küll Radzivilli kaudu 1562. a. Riia peapiiskopkonna aadlile lubaduse andnud ka Tartu aadlile nende eesõigused kinnitada ja vene sõjavangi langenud aadlimehed välja lunastada ning nende mõisad restitueerida (vt. lk. 757). Selle lubaduse teostamist aga ei pidanud Stephan Bathory endale siduvaks. Tema vaatas Tartu piiskopkonnale kui relvadega alistatud alale, kus tal on vabad käed teotsemiseks oma äranägemise järgi. Poola poolt asetati Liivimaa vangid Venes viimasesse järjekorda, keda tagasi vahetati või osteti. Paljud Liivimaa sakslased jäidki Venesse.

Maid anti Tartu piiskopkonnas tagasi ainult kuuele, Poolale erilisi teeneid osutanud aadliperekonnale, peale selle veel mõnele teisele piiskopkonna aadli perekonnale väljaspool Tartumaad. Oma mõisade tagasisaamist palusid asjata mitmed mõjukad aadliperekonnad: Tiesenhausenid, Tödvenid, Üxküllid, Brakelid jt. Nende palvetega ühines lõpuks ka terve Liivimaa rüütelkond, kuid see kõik ei aidanud — mõisad riigistati ühes teistega. Rüütelkonnale vastas kuningas, et ta on Tartu piiskopkonna võitnud relvadega ega ole kohustatud mingisugusteks läänistusteks. Pealegi olnud mitmed aadlimehed Poola vastu truudusetud ning seega õiguse pärast kaotanud mitte ainult mõisad, vaid ka oma pead. Kuningas olevat õigustatud vahet tegema nende vahel, kes on alati truult hoidunud Poola poole, ja nende vahel, kes on temale olnud vaenlikud. Esimestele laskvat ta mõisad tagasi anda, teiste asjad aga tulgu arutusele riigipäeval. Riigipäevadele asja üleandmine tähendas aga paljudel juhtudel asja kalevi alla matmist. Tartu piiskopkonnas sel kombel riigistatud aladest moodus-

tas Stephan Bathory nn. „ökonoomiamõisade“ komplekti, mis viidi veel suuremasse sõltumusse keskvõimust kui tavalised staarostkonnad. Mõisade etteotsa seati ökonoom ja nende tuludest läks riigi heaks suurem osa kui harilikult staarostkonnas. Tartu ökonoomiamõisad haarasid õige laiu alasid: siia kuulusid Tähtvere, Puhja, Rannu, Sangaste, Vaabina, Räpina, Ahja, Puurmanni jt. mõisakomplektid. Analoogilised ökonoomiad kujundati ka Läti alal Alulinnas ja Kokneses.

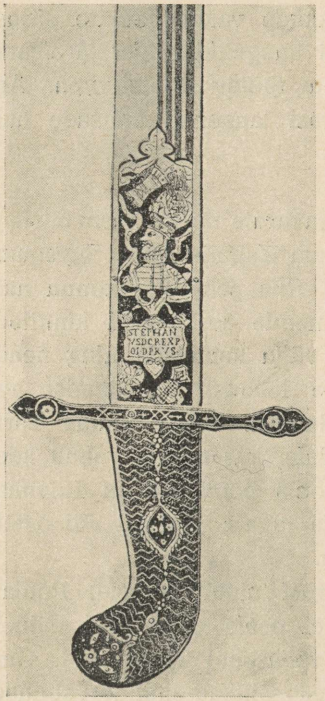

Stephan Bathory mõõk.

Lühike ajajärk Jam Zapolje rahust Stephan Bathory surmani (1582—1586) tõi seega suurt hoogu Liivimaa siseolude korraldusse. Igal alal võime märgata andeka monarhi tugevat kätt ja suurt initsiatiivi, mis kujundas Liivimaa hoopis teissugusemaks, kui ta oli Sigismund Augusti päevil. Riigimaade halduses ja aadlimaade omavalitsuse korralduses oli teostatud uus süsteem, kusjuures riik oli tugevalt läbi viinud oma mõju. Ametnikkude määramine toimus teadlikult riigi huvides. Osav läänistuspoliitika istutas kuninga mõju ka aadli seisuslikkudesse organitesse. Seejuures aga maade doneerimine Poola ja Leedu aadlimeestele seisis kindlates piirides. Seda teostati ainult seevõrra, kuivõrra oli tarvis kuningatruu elemendi küllalt tugevana hoidmiseks Liivimaal. Ümberrahvustamise, Liivimaa poolastamise püüe oli selle aja mõtlemisele võõras. Kõige kõrval aga Stephan Bathory valvas hoolega järele, et riigi maa-ala ja riigivõimu rakendamise võimalused ei väheneks. Stephan Bathory võis olla tarbe korral hoolimatu ja kõvakäeline, ent ta poliitika polnud siiski puhtakujuliselt rajatud ainult jõule.

Stephan Bathory suri äkki 1586. a. Jäid pooleli paljud tema algatused riigimajapidamise, talupoegade küsimuse jne. korraldamisel. Täiel määral sai Stephan Bathory teostada ainult oma kavatsuste esimese osa: kindlustada riigile küllaldast võimu põhjalikuma uuendustöö läbiviimiseks Liivimaal. Muu jäi ta järeletulija hooleks.

Liivimaa haldus Sigismund III ajal.

Stephan Bathory järel Poola troonile valitud Johan III ja Katarina Jagellonka poeg Sigismund III (1587—1632) ei omanud kaugeltki oma eelkäija riigimehelikke andeid. Sigismundil puudus Stephan Bathory selge mõtlemine ja iseseisvus teotsemises, samuti viimase poliitiliste ürituste seesmine seostus. Nii tulebki, et Sigismund III küll lõpule viib Stephan Bathory algatused — reduktsiooni, maaderevisjoni, et ta jätkab Liivimaa halduse organiseerimist, kuid neid üritusi endid teostatakse kokkukõlastamatult.

Sigismund sattus peatselt oma ümbruskonna mõju alla, mis avaldumata ei jäänud ka siinsete halduskusimuste arenemisel. Nägime, kuidas juba varemini mõned poola ringkonnad olid häälestatud liivimaalaste vastu, kuid Stephan Bathory isik oli siiski taltsutanud poola ja leedu aadli liiga kaugele minevat ahnust mõisade ja tulukate ametlääniide järele. Stephan Bathory oli nende mõjukasvu sallinud ainult seevõrra, kuivõrra see tõesti kasu tõi riiklikust seisukohast. Kõige valjuse kõrval Liivimaa aadli vastu ei tarvitanud ta oma kõva kätt mitte ühe aadli-ringkonna erihuvide soodustamiseks teise kulul.

Sigismundis poola ja leedu aadli isekad üritused ei leidnud tarvilist vastupanu ja nii kandus juba ta kolmandal valitsemisaastal Liivimaa halduse ümberorganiseerimise küsimus Poola riigipäevale. 1589. a. riigipäev koostas uue Liivimaa halduskorra, — nn. „Ordinatio Livoniae I", mis pidi asendama Stephan Bathory konstitutsioone.

„Ordinatio Livoniae I" äratas Liivimaa aadlis suurt meelepaha. Ordinatsiooni poliitiline tähtsus peitus ju selles, et temaga riigipäev püüdis laiendada poolakate ja leedulaste mõju Liivimaa halduses, ja Liivimaa saksa soost aadlikke kohalikkudest riigiametitest hoopis välja tõrjuda. Ordinatsioon nägi nimelt ette, et Liivimaa staarostkonnad tuleb jagada ainult poolakate ja leedulaste vahel.

Selline taotlus kibestas muidugi teravalt saksa soost aadli meeli, kes ju Vana-Liivimaa alistumisel oli lootnud siin säilitada ainuõigust maa haldusametitele. Meelepaha süvendasid veel ordinatsiooni teisedki, aadlimõisade reduktsiooni puudutavad punktid. Rahulolematus oli nähtavasti nii suur, et ordinatsiooni tegelikult ellu viia ei saadudki, sest välised asjaolud ei lubanud Sigismundil vahekordi Liivimaa aadliga vähemalt esialgu ajada liiga teravaks.

Nimelt oli keerukaks muutunud välispoliitilises olukorras 1597. a. tõsiselt ähvardamas sõda Södermanlandi hertsogi Karliga. Loomulikult tuli Sigismundil arvestada ka Liivimaa aadlit, kui ikkagi võrd-

lemisi tähtsat poliitilist tegurit. Järk-järgult muutuski kuningas järeleandlikumaks. Lõpuks oli ta sunnitud rahuldama neidki liivimaalaste kaebusi, kus viimased nõudsid ordinatsiooni täielikku kaotamist. 1598. a. riigipäevadel asendatigi see uue halduskorraldusega.

Selle uue „Ordinatio Livoniae II" aluseks oli kõigi Liivimaal poliitiliselt arvesse tulevate rahvuste — s. o. poolakate, leedulaste ja sakslaste — üheõiguslikkus. Iga rahvas pidi võrdselt kahe esindaja kaudu osa võtma riigipäevadest. Kõigi kolme rahvuse õigusest pidi koostatama seadusraamat, mille järgi kohut mõistetaks Stephan Bathory konstitutsiooni kohaselt. Kui võimatu on kohtunikukohti valimiste abil täita, jäeti kuningale nende määramise õigus, kuid ikkagi kolme natsiooni hulgast võrdselt. Ka haldusametiga seotud staarostkondi ning läänimõisu lubas kuningas jagada kõigist kolmest rahvusest isikuile. Kitsendusi tegi ta selles niipalju, et ta staarostite määramise olenevaks tegi riigipäevade nõusolekust ja läänide andmise maarevisjoni läbiviimisest. Maa üldist halduskorraldust muutis „Ordinatio Livoniae II" peamiselt ainult nimeliselt. Nagu Poolas, pidid nüüd presidiaatkondade asemele astuma palatiinkonnad ja presidendid ümber nimetatama vojevoodideks ehk ladina keeles palatiinideks. Sisuliselt ei tähendanud suuremat muutust ka see, et vojevoodid pidid omama samasugust kompetentsi kui Poolas ja et uus ordinatsioon tõi kaasa palju uusi ameteid, mis olid enamasti auametid.

Sigismund III. Kaasaegse maali järgi.

„Ordinatio Livoniae II-ga" loobus Sigismund vähemalt vormiliselt oma püüetest kitsendada aadli poliitilisi õigusi poolakate ja leedulaste kasuks. Uus halduskorraldus pidi tagasi tooma selle Bathory aegse seisukorra, mil tegelikult kehtis põhimõte, et kohtade jagamisel kolm Liivimaal asuvat rahvust pidid olema üheõiguslikud, kuigi konstitutsioonid seda otseselt ei maininud.

Liivimaa lähemas sidumises Poola riigiga oli kolme rahvuse üheõiguslikkuse põhimõte muidugi väga viljakas, sest see jättis sakslaste kätte ainult ühe kolmandiku kohtadest. Aga ka Liivimaa aad-

likkude kohta kuuleme, et nemadki uue korraldusega olnud alul üsna rahul. Üheõigusluse printsiip vastas ju enam-vähem tegelikult kujunenud olukorrale. Sigismund III oli jätkanud Stephan Bathory poliitikat leedulastele ja poolakatele mõisade jagamisel, et rahuldada oma aadli maanälga. Sigismundi poolt tehtud donatsioonide rohkuse kohta puuduvad täpsamad arvulised andmed, igatahes olid nad märksa arvukamad Stephan Bathory aegsetest. Nii oli Liivimaale kogunenud hulk poola ja leedu mõisaomanikke, nii et päris tõsiselt võis rääkida kolmest natsioonist.

Tegelikult aga Sigismund 1598. a. ordinatsiooni „üheõigusluse" printsiibist kuigi piinlikult kinni ei pidanud. Tema poolt hiljeminigi Liivimaal määratavad staarostid ja vojevoodid olid peaaegu eranditult poolakad või leedulased.

Mis puutub Sigismund III ülejäänud haldusse, siis see liikus suurelt osalt Stephan Bathory poolt üritatud radadel. Viimase ajal pooleli jäänud valdustiitlite revisjon ja reduktsioon viidi lõpule. Sigismundi-aegse tööde iseloomu kohta teame aga lähemalt veel väga vähe. Üksikute kroonikateadete põhjal võib selle põhisuundi ainult aimata.

Nii olevat kuningas otsustanud alles jätta kõik mõisad, mis läänistatud enne peapiiskopp Wilhelmi aega, ülejäänud mõisade omanikud pidid aga oma valdustõendid esitama riigipäevale otsuse tegemiseks. Seda motiveeriti nii, et paljud läänisaajad ei olevat lääni saamiseks omanud küllalt teeneid ega ole ka hiljemini osutunud väärilisteks läänivaldajaiks, tekitades rahutusi ja saades hakkama koguni äraandmisega. Sellistel põhimõtetel teostatava revisjoni ja reduktsiooni tulemused sõltusid muidugi tähtsal määral sellest, kuidas ja kelle kaudu revisjon teostati. Seepärast püüdis Liivimaa aadel võimalikult palju oma esindajaid saata revisjonikomisjoni. Osalt läks see püüe korda, paljude Liivimaa aadlimeeste mõisad redutseeriti aga ometigi.

Olulisemaid Sigismund III üritusi Liivimaa suhtes olid ta püüdlused kirjaliku üldseaduse maksmapanekuks Liivimaal. Nägime (vt. lk. 494 jj.), et Vana-Liivimaal oli kehtimas terve rida üksikuid eraviisiliselt üleskirjutatud seadusi ja ka kirjutamata tavaõigusi, mis mõnesugusel määral reguleerisid siinsete üksikute seisuste õiguslikku elu omaette ja omavahel. Üldiselt kirjutatud seaduse puudumine oli ennegi lõdvendanud meie maal esinevaid õiguslikke vahekordi, veel enam lagastavat mõju avaldas see aga nüüd, mil kohtupidamine ja kohus sõja ajal ise olid suuresti laostunud. Juba Stephan Bathory püüdeks oli seepärast Liivimaa kohtupidamise korraldamisel oma

konstitutsioonide kaudu korraga ette võtta ka siin kehtivate õiguste kodifitseerimist. Liivimaalased olid vastavalt kuninga käsule kogunudki maal kehtivaid seadusi ja need ladinakeelses tõlkes esitanud kuningale. See esialgne kodifikatsioon aga vaevalt oli täielik, sest nagu kümmekond aastat hiljemini Põhja-Eestis Karl IX, nii ka Sigismund III oma esimeses 1589. a. ordinatsioonis kaebas: Liivimaal ei ole üldse õigust olemaski. Seepärast tegi Sigismund esialgu korralduse, et Liivimaal hakkaks kehtima Poolas tarvitusel olev magdeburgi ehk saksi õigus. Hiljemini ühenduses liivimaalaste rahulolematusega pehmendas kuningas oma esialgset otsust ja lubas 1598. a. ordinatsioonis, et saksi õigus enne kehtimahakkamist Liivimaal kohandataks siinsetele eritabadele. Nagu ordinatsioonis lubatud, astuski järgmisel aastal kokku sellekohane segakomisjon kuninglikkudest ametnikkudest ja rüütelkonna esindajatest. Viiekuise töö tulemuseks oli seaduseelnõu, mille koostamisel lõviosa teeneid oli Võnnu maakohtu notaril David Hilchenil. See seaduseelnõu, milles poola-leedu, preisi ja kohalikkude õigustabade keskel väga palju on tunda rooma õiguse mõju, pidi järgmisel aastal maksma hakkama. Ent pealetulev sõda takistas ka selle Poola valitsuse algatuse tegelikku elluastumist.

Väiksema ulatusega on need Sigismund III üritused, mis pärast „Ordinatio Livoniae II" väljaandmist tehti Liivimaa kohtuolude ümberkorraldamiseks. Sigismundil oli kavatsus Stephan Bathory konstitutsioonidest saadik kohtuliku üleminstantsina teotseva maapäeva asemele määrata Poola eeskujul eriline kõrgem kohtukoda, mille 15 kaasistujat pidi valitama kohaliku aadli poolt. Kohtute reorganiseerimisküsimus pidi arutusele tulema ja kinnitust leidma Liivimaa maapäeval, kuid pealetulevad sõjaajad sundisid kuningat oma kavatsust pooleli jätma.

Kuid just sajandi lõpul tekkinud poliitilised komplikatsioonid soodustasid ühe teise Poola korralduse sissetungimist Liivimaale. Seni ei olnud Liivimaa aadlimõisad allunud ühelegi maksule, kuid juba 1589. a. riigipäevad otsustasid Sigismundile Rootsi mineku puhuks lubatud maksu võtmist laiendada ka Liivimaale. Meie maal see maks, nn. „pobor" oli küllaltki raske koormis; teda võeti üksikutelt isikutelt, aga ka maa pealt, majadelt, loomadelt ja kaupadelt. Maksu võtmine tekitas Liivimaal palju nurinat. Maksu sissenõudjad poola ametnikud toimisid sageli omavoliliselt ja omakasupüüdlikult, nagu see maksunõudjate juures oli tol ajal terves Euroopas tavaliseks nähtuseks. Ka üldiselt Liivimaa aadel ei näinud loomulikult heal meelel Liivimaa maksustamist, kuid sellest hoolimata Sigismundi valitsemise ajal tuli veel mitmelgi korral alluda sellisele „poborile".

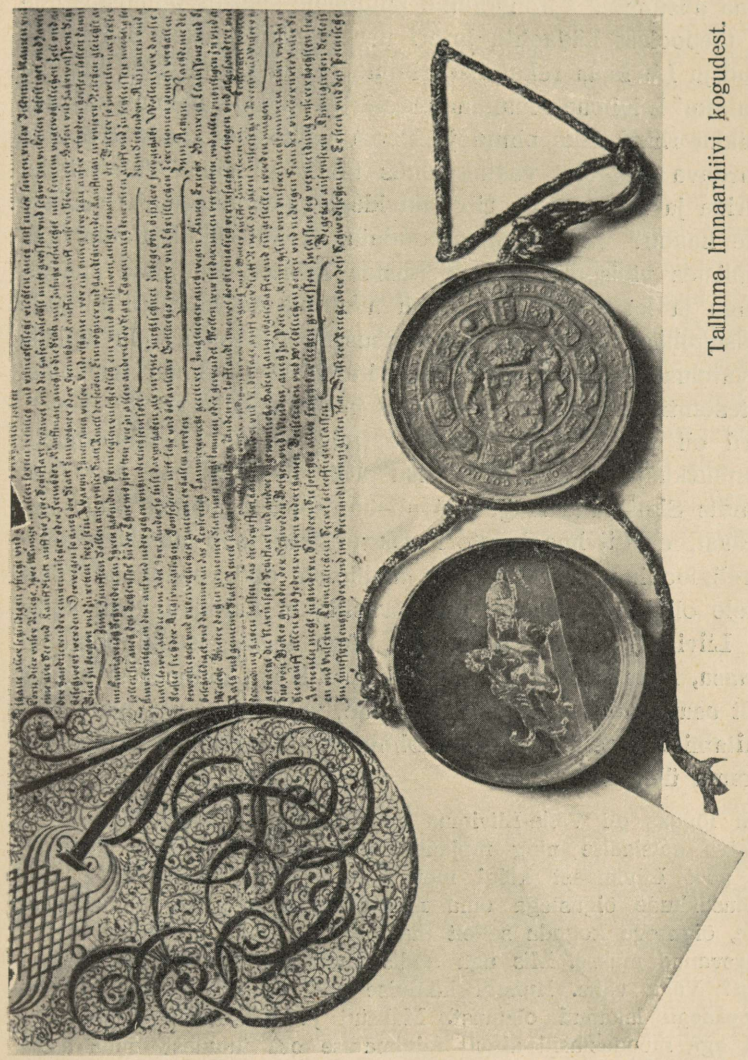

Tallinna linnaarhiivi kogudest.

Sigismund III poolt Rootsi kuningana Tallinna linnale 10. apr. 1594. a. antud privileegidekinnitus. Pärgamentürik kuldsete algustähtedega. All rippuv riigipitser kullatud kapslis, mille siseküljele graveeritud kassi ja koeraga mängiva poisi kujutis, mis allegooriliselt peab viitama Sigismundi poliitilisele positsioonile Poola ja Rootsi valitsejana.

Vastureformatsioon Lõuna-Eestis.

Reformatsioonile vahetult järgnevatel sajanditel määravat osa Euroopa riikide vastastikuses suhtumises omab protestantismi ja katolitsismi vastuolu. Poliitilised, dünastilised ja majanduslikud hõõrdepunktid üksikute riikide vahel hakkavad jääma üha rohkem varju usuliste konfliktide kõrval. Usulised küsimused saavad pikaks ajaks domineerivaks motiiviks uute poliitiliste grupeeringute moodustamisel ja Lääne-Euroopa riikide jagunemisel kaheks suureks vastasleeriks.

Liivimaa alistumine katoliiklikule kuningale sellises õhustikus peitis eneses tõepoolest hädaohtu luteri usu edasipüsimisele Liivimaal. Eks pidanud ju Liivimaa rekatoliseerimine olema katoliikliku kuninga huvides ajal, kui Liivimaa omandamise pärast olid võistlemas ka kaks protestantlikku riiki? Eks olnud ju Poola valitsejail nende rivaalide poolt ähvardava hädaohu vastukaaluks tähtis Liivimaa rahvastikku rekatoliseerida ja siduda oma riigi huvidega pikemaks ajaks usuliste sümpaatiate kaudu? Ja eks olnud oodata, et katoliiklik Poola oma mitmesuunalistes välispoliitilistes üritustes satub koostöösse paavstliku kuuriaga ja ka seetõttu meeleldi avab uksed katoliku kirikule viimase seisukohast nii keskusliku tähtsusega Liivimaal? Ja lõpuks, kas ei ahvatelnud katoliku usu taaslevitamisele Liivimaa talupojaskonna protestantiseerimise pealiskaudsus ja pinnapealsus?

Olukord oli seega kõigiti säärane, mis tekitas Liivimaa aadlimeestes umbusku ja kartust luteri usu püsimajäämise eest Liivimaal ja neid sundis Sigismund Augustile alistumisel esmajoones välja tingima lubadust, et Liivimaal luteri usk püsima jääb ainukese täisõigusliku religioonina. Osa Liivimaa aadlimehi olid veendunud luterlased, kellele oli loomupäraselt mõte vastik, et katoliku kirik võiks omandada Liivimaal endise seisukoha. Aga teissugusedki põhjused mõjusid kaasa, miks aadel Sigismund Augustilt iga hinna eest nõudis mitte ainult usuvabaduse säilitamist endale, vaid luteri usu ainukehtivuse kinnitamist tegelikult veel kolmveerand-katoliikliku Liivimaa talupojaskonna üle.

Orduaja lõpuks oli Vana-Liivimaa aadel endale kindlustanud võimsa ja väljapaistva sotsiaalse ning majandusliku seisukoha. Tema kätte oli koondunud pool Liivimaast kõigi meie päevil ainult riiklikena kujuteldavate ülimuslikkude õigustega oma maa-ala sunnismaiseks tehtud talupoegade üle, õigusega koguda sellelt maa-alalt endisega võrreldes mitmekordseks kasvanud makse. Mis aga andis aadel vastutasuks kõigi nende hüvede eest? Väga vähe. Kunagi kümnise eest tehtav sõjateenistus oli tegelikult peaaegu lakanud olemast. Maksud ja erakorralised sõjakontribudsioonid aga moodustasid ainult minimaalse osa tuludest, mida aadel ise sai omalt maa-alalt. Aadli sellise positsiooni säilitamine igavesti ei võinud olla ei riigivõimu ega ka talupojaskonna huvides. Sellest sai aadel ise kõige paremini aru. Mida nigelam on aga teatud kihis usk enda seisuse sotsiaalsest kasulikkusest ja vajalikkusest, seda intensiivsemalt katsutakse end soomustada privileegide raudrüüga oodatavate rünnakute vastu. Vana-Liivimaa kokkuvarisevast ühiskondlik-poliitilisest ehitisest oskas aadel omad eesõigused rikkumatult välja tuua, neid alistustingimustes Sigismund Augustile veel suurendadagi. Kuid kas olid lihtsa privileegide kinnitamisega aadliõiguste ringmüürid küllaldaselt kaitstud? Mis siis, kui Poola kuningas katoliku usu levides saavutab otsese kontakti aadli ala talupoegadega? Kas ei ole privileegide abil nii kunstipäraselt üles ehitatud

kogu poliitilis-sotsiaalne hoone siis hädaohus, kui alatisele vastuolule talupoegade ja aadli vahel lisandub veel usuline antipaatia? Kas viimati mõni sel alal toimuv konflikt ei meelita katoliiklikku kuningat end vahele segama aadli ja talupoegade vahekorda? Ja on aadliõiguste puutumatuse neitsilikkus kord minetatud, kas siis usuliste sümpaatiate seostus kuningavõimu ja talupoegade vahel ei löö hoopis raskeid mõrasid aadli immuniteedi ringmüüri kogu ulatuses?

Kõige selle pärast püüdis aadel usulisel alal end eriti kindlustada, lastes endale Sigismund Augusti poolt luteri usu edasikestmise tõotust hiljemini veel mitmekordselt kinnitada. Ent Poola valitsuse edaspidise tegevussuuna kujunemisel osutusid riigi reaalsed huvid siiski tugevamaks kui paberlikud lubadused, mis pealegi unioonidiplomi klauseli läbi osa oma paberlikustki siduvusest olid kaotanud. Esialgu usulisel alal aadliprivileegid veel hädaohtu ei sattunud. Sigismund August oli selleks liiga seotud oma eluülesandest — Poola-Leedu uniooni teostamine —, et alustada mingit üritust Liivimaa usulisel alal. Ja siis tuli sõda takistama. Pealegi oli kuningas ise usu asjus võrdlemisi indifferentne ja suhtus protestantismi levimisse Poolaski teatava heatahtlusega.

Stephan Bathory katoliku usu taaslevitajana Liivimaal. Kirikuvisitatsiooon 1584. Jesuiidid Lõuna-Eestis.

Teiseks muutus olukord selgi alal Stephan Bathoryga, kelle valitsemisajal Poolaski toimub murrang senise protestantismi sallivuse suhtes.

Oli parajasti aeg, mil katoliku kirik valmistus uueks suurejooneliseks rünnakuks. Mitte ainult protestantismi kätte kaotsi läinud maa-alasid ei kavatsenud paavstid tagasi vallutada. Ammuigatsetud Venemaa liitmisekski katoliku kirikuga hellitati suuri lootusi. Teame, kuidas niisuguste lootustega oli paavst Stephan Bathory juurde saatnud jesuiit Antonio Possevino, kes muu seas tähtsat osa mängis Jam Zapolje rahu vahendamisel (vt. lk. 707). Liivimaa oma geopoliitilise asendi tõttu oli paavstlikule poliitikale väga tähtis. Heal juhul võis Liivimaa kujuneda üheks hüppelauaks, kust katoliku usk pidi tungima põhja ja idasse. Selle eeltingimusena aga pidi Liivimaa ise rekatoliseeruma. Sellele mõttele võita katsus Possevino Stephan Bathoryt igal võimalusel. Ta soovitas tungivalt kuningale ja suurkantsler Zamoyskile määrata ainult katoliiklasi Liivimaale ametnikeks ja käsutajaiks. Kaval legaat juhtis kuninga tähelepanu ka soodsatele katoliseerimise võimalustele Vene alt vabanevas Tartu piiskopkonnas.

Mis pidi kuningas tegema? Stephan Bathory ise ei olnud kuigi äge katoliiklane. Ta valikuks Poola troonile olid tugevasti kaasa aidanud just Poola protestantlikud aadliringkonnad, sest oma Transilvaania vürstkonnas ei olnud Stephan soostunud ühekski vastureformatsiooniliseks sammuks. Suurkantsler Jan Zamoyski oli küll veendu-

nud katoliiklane, kuid selleks liiga peenelt haritud, et olla fanaatik. Kuid Possevino plaanid olid oma loomult säärased, et nad osaliselt ühtusid Poola riiklikkude huvidega. Ja sel määral Bathory nendega soostuski, nagu need plaanid sobisid ta poliitilisse süsteemi, mis taotles riigivõimu kindlustamist Liivimaal ja provintsi tihedamat liitmist riigiga. Oma harjunud kombel kuningas ei jäänud ainult katoliku kiriku edusammude pealtvaatajaks Liivimaal, vaid asus ise jõuliselt aktsiooni etteotsa.

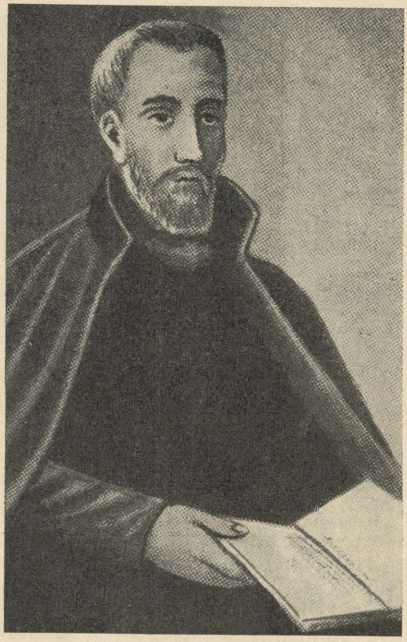

Antonio Possevino, Liivimaa rekatoliseerimise tähtsamaid ideolooge.

1582. a. „Constitutiones Livoniae" esimeses punktis tegi Bathory järsu lõpu senisele Poola usupoliitikale Liivimaal. Luteri usk pidi loobuma oma senisest ainuõiguslikust seisukohast ja olema ainult lubatav katoliku usu kõrval. Ühel ajal konstitutsioonide väljastamisega pandi alus ka tegelikule rekatoliseerimise keskusele katoliikliku Võnnu piiskopkonna asutamise näol.

Uus piiskopkond varustati kuninga poolt laialdaste ülalpeomaadega: talle eraldati riigimaade tagavarast Volmari, Trikata, Burtnieki, Otepää, Prangli ja Rauna mõisakomplekt. Ka muidu hoolitseti tulevase katoliku kiriku keskuse eest. Kapiitliliikmetele — arvult 12 — määrati Võnnus 24 elumaja ja piiskopile peale selle veel majad Tartus ja Viljandis. Piiskopp määratakse kuninga poolt. Nagu teisedki Poola piiskopid, omab ta hääleõigust Poola seimis. Liivimaal on ta auastmelt administraatori järgmine. Piiskopi ülesandeks on pidada Võnnus, Pärnus, Tartus ja Viljandis vikaare, kes asendaksid teda äraolekul, ja asutada oma linnades kirikuid ning koole.

Võnnu piiskopkonna asutamisele pandi suuri lootusi katoliku usu taaslevitamisel Liivimaal. Varsti selgus aga, et Võnnu piiskopid veel niipea täiel määral ei suuda oma tegevust arendada. Loomulikkude asutamisraskuste kõrval mõjus selleks kahtlemata kaasa ka sage piiskoppide vahetus esimestel aastatel.

Esimesena täitis piiskopi kohuseid Jan Demetrius Solikovski, kes aktiivselt oli osa võtnud uue piiskopkonna asutamisüriku põhimõtete koostamisest,

ent ta kutsuti pea Lvovi peapiiskopiks. Järeletulijaks sai Alexander Mielinski, kes aga suri enne kui pääseski Liivimaale. Ka 1583. a. sügisel piiskopiks nimetatud jesuiit Nidecki jõudis alles paariaastase viibimise järel Võnnu. Ta haiglane olek ja puudulik keeleoskus halvasid aga suuresti ta muidu kaunis innuka töö tulemusi ketserite ümberpööramisel. Nidecki suri 1588. a., ilma et ta Liivimaa rekatoliseerimiseks oleks suutnud palju kaasa aidata. Ta usukaaslased arvasid, et ta „elas Liivimaal täiesti kasutult ja ühegi eesmärgita".

Nii tuli vähemalt esialgu katoliku usu levitamisele leida veel teisi võimalusi. Neid pidi looma kuninga poolt määratud uus Liivimaa administraator Jerzy Radzivill. Oma salajases instruktsioonis kohustas Stephan Bathory teda kõigiti valvama katoliku kiriku heaolu järele Liivimaal. Ta pidi oma autoriteediga toetama ka kiriku-

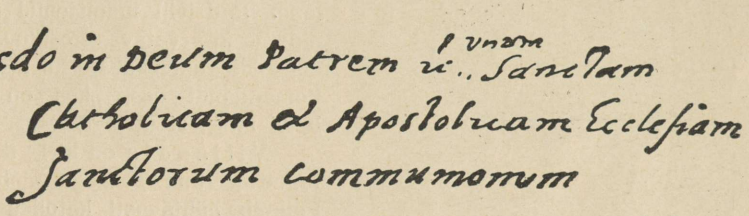

Stephan Bathory kirjutatud usutunnistuslik ladinakeelne lause S. Sokolovski teosele. „De verae ae falsae descrimine" — Krakov 1583. Lause tõlge: Usun Jumala Isasse ja ainsasse Pühasse Katoliiklikusse ja Apostlikusse Kirikusse, Pühade osasaamisesse.

tegelasi; hoolitsema preestrite toimetamise eest ametikohtadele ja pidama silmas kirikute jumalateenistuse-vahendeid. Seejuures käskis aga kuningas Radzivilli talitada „mõõdukalt ja ettevaatlikult, et mitte vastased, või vähemalt nende jutlustajad ei saaks oodatavat ettekäänet maal segaduste ja rahva hulgas ärevuste tekitamiseks".

Endise katoliku peapiiskopina Radzivill osutaski siin suurt agarust — suurematki, kui seda oli soovinud Stephan Bathory. Stephan Bathory oli deklareerinud 1682. a. konstitutsioonides, et ta „vastu tulles Liivimaa provintsi elanikkude palvele" lubab peale katoliku usu seal ka „Augsburgi usutunnistuse takistamatut tarvitamist". Sama toonitas kuningas järgmisel aastal ka suusõnaliselt Liivimaa seisustele: „Kumbki pool ei tohi teise poolt solvatud ega taga kiusatud saada." Radzivill leidis aga, et ta oma südametunnistuse, seisuse ning ameti poolest ei või rahul olla kuninga sellise sallivusega. Ta lubas selle vastu protestida järgmisel riigipäeval. Siiski esialgu pidi administraator end hoidma kuningliku instruktsiooni piirides ja hiljeminigi ei olnud Poola riigipäevad valmis endid solidaarseks tunnistama Radzivilliga, kelle paavst Clemens VIII agaruse eest kardinaliks ülendas. Nii siis piirdus administraator ka järgnevatel aastatel ainult katoliku usu levitamise soodustamisega. Peale ühe väiksema juhtumi Riias toimus see ilma vägivallata luteriusuliste vastu.

Tähtsam Jerzy Radzivilli ettevõtetest vastureformatsiooni alal oli suur Liivimaa kirikuvisitatsioon 1584. a. Visitatsiooni eesmärgiks oli selgusele jõuda katoliku usu edusammude kohta möödunud kahe aasta jooksul. Tõepoolest, vähemalt Liivimaa linnades, mida visiteerijad Jerzy Radzivilli isiklikul juhtimisel eeskätt külastasid, võis märgata hoogsat teotsemist.

Pärnus töötas „Issanda viinamäel" jesuiit Quadrantinus, kelles visiteerijad leiavad „väga haritud mehe", kes valdab poola ja saksa ja mõnesugusel määral ka eesti keelt. Ta olevat kohalikkude elanikkude juures väga armastatud. Pärnu luterlikud kodanikud kasutavad endist väikest vene kirikut. Luteri vaimulik olevat „väga külm mees", s. t. agar luterlane. Radzivill manitsenud teda piiri pidama ja arvatavasti osutuvatki mees edaspidi kuulekaks, kartusest linna komandandi ees, „kes on katoliiklane ning väga agar".

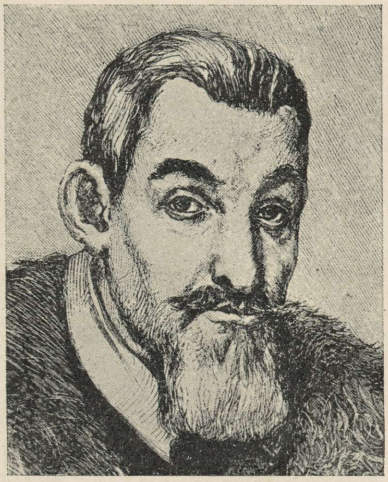

Jan Matejko järgi.
Jan Demetrius Solikovski.

Viljandis on kirik täiesti laostunud ja linn peaaegu maha jäetud. Puudub nähtavasti katoliku preester, sest kardinal ristib hulga lapsi ja peab „leeri". Teda koheldakse siin suure aukartusega ja küsimusele, missuguse usu poole elanikud hoiduvad, vastavad, et nad on katoliiklased.

Tartus leiavad visiteerijad kaks katoliku kirikut, neist ühes jutlustab poola paater, teises jutlustavad jesuiidid. Esimest manitseb kardinal suuremale usinusele. Üldiselt aga on Tartus katoliiklastel olnud suur edu. Jesuiidid töötavad usinalt. Nad on lühikese ajaga ära õppinud maakeele ja võivad pidada eestikeelseid jutlusi. Viimastele on rahvatung suur.

Tartus muu seas Radzivill keelas eesti koguduse õpetaja Matthias Kempfile jutlustamise, „sest et ta lihtsate eestlaste vastu, kes meie (katoliku) kirikut külastasid, oli lubamatult ninakas; kui nad tänaval meie juurde ruttasid, ajas ta neid häbemata kombel kepiga ära, aga nad tulid põiktänavatel ja risttänavatel siiski meie juurde." See on kujukas näide, kuis protestantlikulgi poolel ei saadud hästi läbi ilma vägivallata.

Juba 1584. a. visitatsiooni kirjeldusest ilmneb, millist suurt osa Liivimaa rekatoliseerimisel mängivad jesuiidid. Järgnevail aastatel nende osatähtsus tõuseb veelgi, kui Jerzy Radzivill varsti peale kirikuvisitatsiooni hakkab osutama tüdimuse tunnuseid.

Et Liivimaal oli liiga vähe katoliku preestreid, pöördus Stephan Bathory Ermlandi (Preisis) piiskopi poole sobivate, saksa keelt oskavate

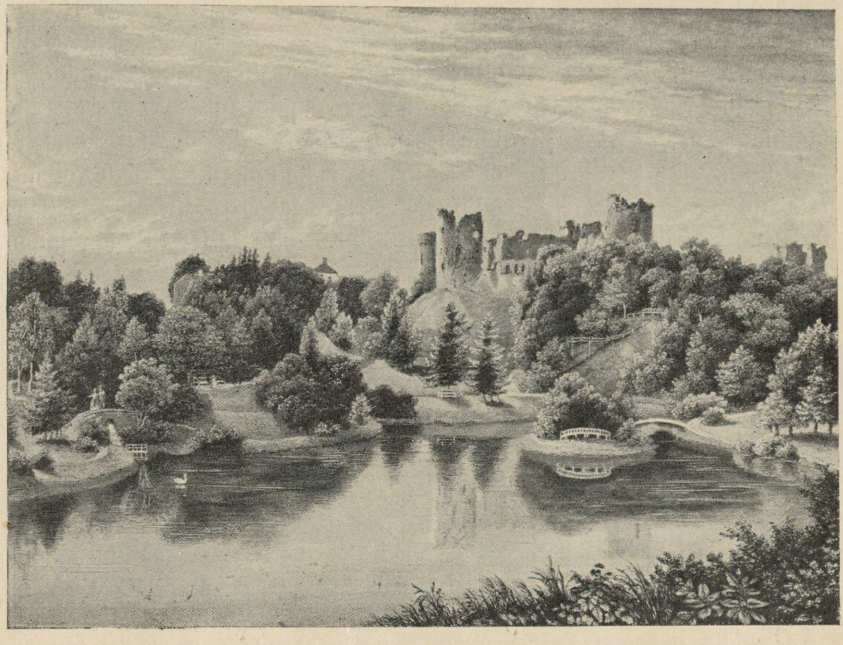

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Võnnu ordulinnuse varemed XIX saj. keskel.

jutlustajate saamiseks. Seni tuli kolm energilist jesuiiti — Quadrantinus, Tolgsdorf ja Krüger. Esimene neist asus tööle Pärnus, ja võrdlemisi tagajärjekalt, nagu näitavad 1584. a. visitatsiooni teated. Quadrantinuse enese kirjad kinnitavad sedasama tõsiasja: pärnakad kuulavat teda parema meelega kui oma luterlikku jutlustajat. Viimane lubanud koguni oma ametist loobuda, sest polevat mingit lootust edule.

Ent nii tulemusterohke kui ka Quadrantinuse töö Pärnus oli, kannab ta vastureformatsiooniline tegevus võrdlemisi juhuslikku ilmet. Tähtsamaks vastureformatsiooni keskuseks eesti alal kujunes hoopis teine linn — Tartu.

Tartu vastureformatsiooni keskusena.

Tartu oli kannatanud sõja tagajärgede all vahest veelgi suuremal määral kui teised Lõuna-Eesti linnad. Suur osa linna rahvastikust oli Venemaale viidud, nende asemele tulnud venelased olid aga suurelt osalt ühes Vene vägedega maalt lahkunud. Nii kujutas Tartu enesest Poola alla sattudes peaaegu tühja ja osalt ka varemetes linna. Suurema osa kodanikkudest moodustasid peamiselt eeslinnades asuvad

eestlased. Stephan Bathory oli eriti huvitatud Tartu uuesti õitselemisest. Ta avaldas 1682. a. üleskutseid, et tuldaks Tartu asuma, ja lubas asunikele tasuta maju ja krunte. Katoliku usku asunikkudelt ei nõutud. Niisugustel meelitavatel tingimustel algaski varsti uute elanikkude juurdevool. Stephan Bathory poolt moodustatud komisjoni poolt võidi varsti välja jagada 240 krunti ja maja. Uute Tartu kodanikkude hulgas oli sakslasi, aga ka palju eestlasi. Usundilt olid eestlased ja sakslased pea eranditult luteriusulised, Vene ajast oli aga jäänud vähesel arvul ka õigeusklikke venelasi.

Sellesse valdavalt luteriusulisse linna kavatseti juba varakult, 1581. a., asutada jesuiitide kolleegium. See oli osa suurejoonelisemast kavast, mille järgi ka Riias ja Narvas pidi ellu kutsutama sellised asutised. Et aga Põhja-Eesti jäi Rootsi alla, siis sai Tartu kolleegium ainukeseks eestlaste alal.

Jesuiidid tulid Tartusse 1583. a. Neid oli viis preestrit ja kaks väiksemat venda. Kohalikud Poola valitsuse esindajad võtsid jesuiite õige lahkesti vastu ja lubasid neile enesele valida ühe kiriku. Need valisid oma uue domitsiiliumi asukohaks Katariina kiriku ühes selle juures asuva kloostriga, mis oli varemini kuulunud luterlikule eesti kogudusele.

Jesuiidid püüavad Tartus algusest peale arendada energilist tegevust, kuigi see neil esialgu kerge ei ole. „Nelja sorti inimesi," ütleb jesuiitide aruanne, „näib Jumal meie ühingu kätte usaldanud olevat: sakslasi, poolakaid, eestlasi ja moskoviitlasi ehk venelasi, kellest igaüks räägib oma keelt, saksa keelt kodanik, poola keelt sõdur, eesti keelt talumees ja moskoviidi ehk vene keelt moskoviitlane. Et sakslased on kõik luterlased, siis nad hoiduvad eemale kirikust ja koosolekutest, osalt teadmatuse, osalt inimkartuse tõttu. Kuigi eestlased olude suurest muutusest hoolimata siiski on alal hoidnud võltsimatu religiooni seemneivakesi, ei saa neile ometigi keele mittetundmise ja sobivate tõlkide puudumise pärast anda vaimulikku abi."

Puudulikust keeleoskusest said jesuiidid siiski varsti üle. Juba 1684. a. jutlustatakse eesti keeles. „Meie jutlustaja on omandanud barbaarse ja võõrapärase eesti keele oskuse mänglevalt kergelt, kõige lühema ajavahemiku jooksul ja ilma vaevata, nii et luterlased väidavad, et ta ainult nõiduse läbi selle nii kergesti ära õppis."

1585. a. muudeti Tartu jesuiitide domitsiilium täielikuks kolleegiumiks. Koos sellega asutatakse Tartus tõlkide seminar, kelle abi jesuiidi paatrid ohtrasti tarvitavad. Seminaris leidub isikuid, kes räägivad läti, eesti, vene, ladina, saksa, leedu, rootsi ja poola keelt, „missugune suur keelte mitmekesisus on tingitud paljude naaberrahvaste kokkusattumisest." Seal valmistatakse aga ka varakult ette jutlustajaid. Kolleegiumile kindlustati nüüd lõplikult ka ta majanduslikud alused. Endistele hoonetele anti lisaks loss, millest ühes neile loovutatud mõisadega jesuiidid saavad tulu 2000 kuldnat aastas. Stephan Ba-

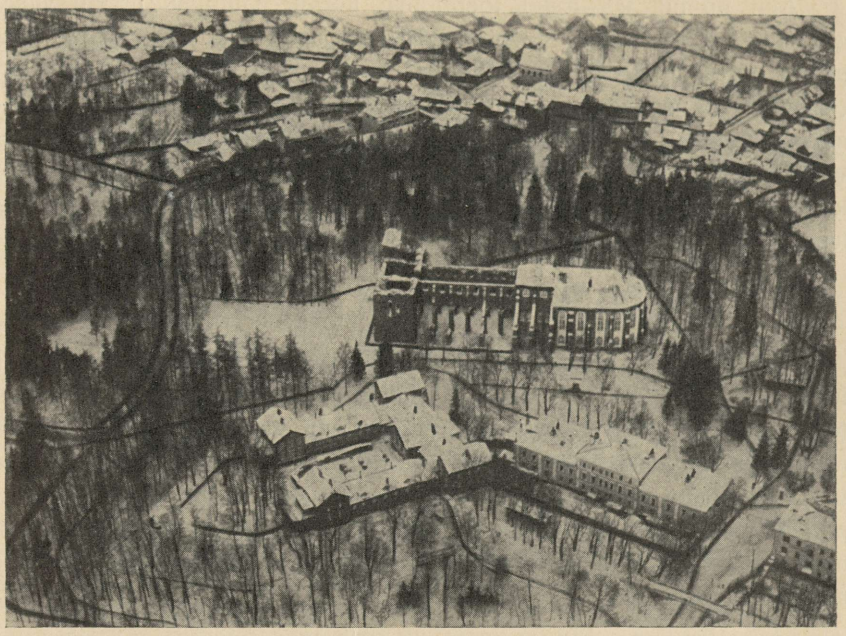

Lennuvaade Tartu toomkiriku varemetele. Eelmiste sõdade tagajärjel oli Poola ajal toomkirik tarvitamiskõlbmatu.

thory, kelle heldust jesuiidid küllalt kiita ei jõua, andis nende kasutada veel mitmele penikoormale ulatuva metsa ja 160 talu. Materiaalselt lahedates oludes võis kolleegium hästi kosuda.

Kolleegiumi juures asuvas gümnaasiumis käis 1583. a. 30 õpilast, enamasti poolakad, kuna sakslased esialgu „pelgavad oma lapsi kooli saata, kartes, et need muutuvad katoliiklasteks". Kuid juba 1585. a. „õitseb mitmetesse klassidesse jagunev akadeemia kuulajate rohkuse ja mitmekesisuse poolest". Temas õpivad poolakad, moskoviitlased, eestlased ja sakslased. Tartu ülikooli eelkäija — jesuiitide akadeemia — suutis omada siinse rahvastiku suhtes küllaldaselt külgetõmbejõudu. „Kui Russovi kroonikas oli kaevatud siinsete (Põhja-Eesti) kommete toorust, kirjanduslikkude ja kunstiliste huvide puudumist, siis harjutati nüüd Euroopas päramiseski jesuiitidekolleegiumis retoorikat ja poeetikat võidu draamakunstiga" (G. Suits). Kolleegiumi 3 professorit õpetasid kasvandikkudele usinasti „vaimuteadusi". Õpilased harrastasid retoorikat ja värsikunsti, korraldasid avalikke rongkäike ja teatrietendusi. Kuigi kõik oli juhitud ketserlikkude hingede püüdmise tagamõttest, viljeles jesuiitide kool meie maal ometigi esmakordselt niisugusel määral vaimset kultuuriharrastust. Tõlkide seminar ja osalt ka gümnaasium pidid jesuiitidele kindlustama küllaldase kaastööliste kaadri katoliku usu taaslevitamisel üha avaramaks muutuval tööväljal.

Alul polnud jesuiitidel tõepoolest kerge. Umbusk nende vastu oli suur ja luteri usu õpetajad õhutasid seda üha. Üks luteri usu pastor olevat jesuiitide Tartu ilmudes kirikus seletanud, et „linnatulijad (jesuiidid) on sohilapsed, hoorajäägrid, kes olevat väärt kõige alatumat kohtlemist, ja lõpuks inimesed, kes takistavat Jumala poolt seatud abielusid". Jesuiitide juhil provintsiaal Campanol kuninga ametnikuna oli tublisti tegemist, enne kui resoluutne pastor järgmises jutluses oma sõnad tagasi võttis.

Jesuiidid ja eesti talurahvas.

Varsti hakkas aga jesuiitide töö vilja kandma. Küll püsisid visalt luteri usus Tartu kodanikud, nii sakslased kui ka suur osa eestlastest. Seevastu oli aga jesuiitidel määratu edu maarahva hulgas. Nende aruandeist kajavad optimistlikud toonid: „Imelik on eestlaste aukartus meie vastu, imelik nende vagadus jumaluse vastu, imelik nende pühade asjade austus!" Ja oligi põhjust optimismiks. Tuhandeid inimesi ristisid jesuiidid maal katoliku usku, talurahvas tuli innukalt vastu nende propagandale.

„Nad tulevad sageli kaugetest nurkadest hobustel ja vankritel, et mõnda meist (jesuiitidest) endaga kaasa viia, kes nende juures peaks püha missat, või kes püha kombe järgi puhastaks vaimude poolt asustatud majasid, või kes õnnistaks nende elatustarbeid. Nagu nad igas asjas saavad kiiresti abi ühingult, nii ka väikeste laste pühal ristimisel; niisugustest on sel aastal ristitud umbes 1200 ja enamiku juures neist tarvitatud tseremooniaid, mis preestrite hooletuse läbi varemail ristsetel ära jäänud. Eestlastel on palju maal asetsevaid kirikuid, mis üksteisest väga kaugel ja mis varustatult taevaste andidega ja paavstlikkude indulgentsidega teatavatel kindlatel tähtpäevadel tõmbavad kokku väga palju rahvast. Siia kutsuvad nad meie omasid (s. o. jesuiite), et nad ruttaksid valmispandud viljasaagi juurde ja paigutaksid selle Kristuse aita. Nii tuleb meil eestlaste pärast sageli väga mitmesugustesse kohtadesse välja sõita. Seitsekümmend väljasõitu on korraldatud sel (1585) aastal... Nii pea kui rahvas kuuleb, et üks paater on ilmunud ja hakanud selgitama kristliku õpetuse algaluseid, kutsutakse kohe käskjalgade kaudu naaberpered kohale ja silmapilkselt ilmuvad paljud neist vastu võtma tervendavat õpetust. Ja kui meie oma kuhugi ööbima jääb, tulevad nad juba koidikul ta juurde... Ja see eestlaste tung on kodus (Tartus) niisama suur kui väljaspool. Luteriusulised kodanikud vaatavad kõõrdi silmadega suurt pealtkuulajate arvu meie kirikus, kuna samal silmapilgul nende jutlustaja peab oma kahjulikku jutlust teises kirikus."

Võib liialduseta öelda, et mõne aasta jooksul oli täiesti rekatoliseeritud talurahvas vähemalt Tartu ümbruses, kuhu ulatusid jesuiidid. Kuidas seletada sellist katoliku kiriku edu? Esimeses järje-

korras küll sellega, et luteri usk ei olnud kuigi sügavalt juurdunud eesti talupojasse. Välisest vormist hoolimata elasid talurahva hulgas edasi katoliku tavad ja kombed. Jesuiitidelegi ei jäänud see tähele panemata: „Kuigi eestlased on alluvad mitmetele ja iga kord mitte katolikuusulistele härradele, on nad ometigi seevõrra püsima jäänud katoliku usu külge, et nad kohtlevad katoliku preestreid imekspandava heatahtlikkuse ja austusega, nad kinnitavad, et see olevat vana usund, mida tuleb eel kõige armastada."

Väga suurel määral katoliku usu suur edu maarahva seas aga olenes ka jesuiitide propaganda meetoditest. Sel ajal kui luteri pastorid ootasid, kuni rahvas nende juurde tuleb, tarvitasid kolleegiumi liikmed „ameerikalikumaid" võtteid.

„Meie preester asub turuplatsile, kus ta märkab kõige tihedamat rahvakogu; siis hakkab ta valjusti palvetama, et rahvas asja uudsuse tõttu kokku jookseks. Sel kombel hakkasid sageli kakssada ja kolmsada, vahel ka viissada inimest paljastatud peade ja kokkupandud kätega preestri poolt etteloetavat palvet järele ütlema. Palvele järgneb ülikasulik ettekanne kas siis evangeeliumi hommikulektsioonina või mõnel teisel vagal teemal. Selle lõppedes juhitakse kuulajate hulk kirikusse: ja nii ühest kogust vabanedes minnakse samasugustele koosolekutele ja kokkukutsetele. Ja," lisab juurde jesuiitlik aruandja, „sellepärast neetud Luteri haudumisvili lõhkeb vihast ja sõimab meid jutluses halbade sõnadega."

Ja nagu Tartu turul, nii läksid jesuiidid rahva juurde ka maal. Juba oma asutise esimesel aastal rändavad maad mööda kaks jesuiidi paatrit, nähtavasti koos tõlkidega. Järgmistel aastatel Tartu jesuiitide ringisõidud maal ja teistes linnades on juba päris harilikuks nähtuseks. 1586. ja 1587. a. aruandes võivad jesuiidid juba märkida, et ka noorte seminarist on võrsunud abijõude, kes „ligimeste päästmisel" peaaegu võistlevad paatritega. Ka nemad käivad läbi maa talu-talult, õpetavad ja harivad eestlasi. „Et eestlastel ei puuduks vaimutoit, korraldatakse neile jutlusi kristlikul kombel ka ristteedel. Naabruses olevaid linnu on ainult ühel aastal külastatud rohkem kui viiskümmend korda ja vili on vastav olnud tööle."

Luterlikkude ajalookirjutajate poolt on katsutud seletada jesuiitide edu niisuguste usulevitamismeetoditega, nagu neist ühte kirjeldab L. Müller: „Mõned jesuiitidest sõitsid kaluritega välja merele, käskisid neid oma võrke välja heita ja küsisid, kuidas see tulevat, et nad nii vähe püüavad, ja kas nad mitte varemini pole saanud paremat saaki. Kalurid ütlesid: Ja, nad mäletavat küll seda armast aega, kus nad rohkem püüdnud, aga kõik asjad jäävad vähemaks. Kui neilt nüüd põhjust küsiti ja nad lihtsate inimestena selle peale midagi vastata ei osanud, ütlesid jesuiidid, see tulevat sellest, et nad Jumala sõna ja vana katoliku usu küljes püsima ei olevat jäänud. Nad manitsesid kalureid edaspidi seda hoolega teha, võtsid pisut vett merest ning püütud kalakesi, ja igasuguste tseremooniate ja kommetega ristisid nad mere Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel, õnnistasid kalu ja viskasid püütud kalad elavalt merre tagasi. Siis käskisid nad kalureid val-

mistada lasta Püha Jakobi auks hõbedasi kalu igast tõust, mida nad koha peal püüavad, ja neid saata jesuiitide Püha Jakobi kirikusse Riias, mitte kaheldes, et kalurid palju suurema saagi saavad, kui nad katoliku kiriku poole hoiduvad...“

On ju teada, et jesuiidid oma võitlusvahendite valikus just väga piinlikult ei talitanud, kuigi Mülleri ja tema järgi teiste rangelt luterlikkude kroonikute fantastilised teated on suurelt osalt tingitud vaid võitlevate poolte ülisuurest võitlusihast. See võitlusiha vastureformatsiooni algaastatel küll veel ei tekitanud otseseid vägivaldsusi, kuid moondus sageli vastastikusteks süüdistamisteks ja mõnitamisteks. Mülleri pahameel on arusaadav, kui peame silmas, et katoliku usk mitmetegi kommete poolest on lihtrahvale vastuvõetavam kui luteri usk. Ja ilma et nad oleksid pruukinudki teeselda, võisid jesuiidid neid eeldusi otsekohe ära kasutada. Veel tugevasti ebausku kalduva rahva silmis omas katoliku usk mitmeski suhtes suurt külgetõmbejõudu.

Jesuiit. Maurice Denis' joon.

Jesuiitide annaalid teatavad eesti talupoegadest: „Nad jooksevad meie juurde kokku otsekui aetud jumalikust tungist, kuigi nende jutlustaja, kes on luterlane, neid takistada püüab, ja võtavad siiski vastu, mis meie neile pakume. Nad toovad lapsi ristimiseks, ning neid on palju ristitud; nad tahavad, et neile esiisade kombel antaks üks apostlitest, et teda austada kaitsepatroonina. Nad toovad meie juurde soola, küünlaid, värskeid õunu, nagu aastaaeg endaga kaasa toob, ja nõuavad, et neid õnnistataks, sest on vaevalt usutav, kui suurt tähtsust nad annavad neile õnnistamistele ja teenitult, sest isegi vesi, mis meie omad õieti õnnistanud, kutsub sageli esile imetegusid, nii et rahva hulgas meie omadest on tekkinud arvamine, nagu oleks neile jumalast antud jõud arstida, kuigi ketserid seda teisiti tõlgendavad ja kõik kirjutavad nõiakunsti arvele. Kui üks nõialauludest ja nõiarohtudest peaaegu elu kaotanud naine jõi pühitsetud vett, ajas ta välja palju mürki. Üks teine ajas vee pritsimisega ja vahast valmistatud jumaliku talle kujuga vastikud tondid oma lähedusest ja samasuguste talituste läbi vabanes üks poiss langetõvest. Talupoeg jälle, kes juba kaheksa aastat ei ole liikunud paigast, tuli omil jalul meid arstimise eest tänama kolm päeva peale seda, kui vesi tema juurde oli saadetud... Luteri usu pastorid püüdsid küll haiguste arstimist seletada kuraditega, et mõnitada õieti pühitsetud vett ja vahast valmistatud tallesid, mille läbi need haigused ära aeti. Kuid kardinal Radzivill suutis ketserite suud sulgeda selle luteri jutlustaja kohalt tagandamisega, kes seda rahvahulga kõrvadele kuuldavaks tegi.“

Nii pühitses katoliku usk maal oma võidukäiku. Peamiselt ebausklikud vagadused olid need, mis rahvale eriti külge hakkasid ja kõige kiiremini levisid. Ent kasu oli rahval jesuiitide propagandast siiski. Kuigi nad tõid endaga kaasa sageli uut ebausku, tõrjusid nad sellega välja suuremaid. Päris vaba polnud tol ajal ebausust õieti keegi, ei katoliiklased ega protestantlased. Jesuiitide auks peab ütlema, et nad võimaluse järgi siiski püüdsid võidelda ebausu vastu, ka selle vastu, mis käis koos nende endi usuga.

„Said ära kaotatud ka paljud pruugid, millest mitte teada ei ole, kas nad pärit olid paganlikust riitusest või rumalusest, ja mis suure vanaduse tõttu olid sisse juurdunud. Talupoegadel oli kombeks suure põua ajal selleks, et viljale nii tarvilikku vihma välja meelitada, palvetada kõue- ja piksejumala poole ja teatavate puude juures ohverdada õnnetuse ärahoidmiseks, — neid manitseti, et nad loobuksid nende ja kõikide teiste ebajumalate kultusest. Samuti said puhastuse osaliseks paljud kombed, mis küll kuulusid kristlikugi usu pruukide hulka, kuid milles siiski on säilinud ebausu jälgi. Töötegijate väike arv põhjustab, et meie ei saa külastada kaugemate maanurkade eestlasi, kellest räägitakse, et nad austavad järvi ja usse.

Jesuiitide ordu pitser.

Kui Stephan Bathory 1586. a. suri, siis olid protestantismi ja katolitsismi positsioonid juba enam-vähem selgunud. Maal talurahva seas ei olnud katoliku usu levimisel mingeid tõkkeid, seevastu püsisid visalt Augsburgi usutunnistuse juures suuremate linnade eesti, eriti aga saksa soost kodanikud.

Üldiselt toimus vastureformatsioon eesti alal esialgu ilma vägivallata, arvestamata mõnd väiksemat juhtumit mõlemalt poolt. Isegi 1582. a. paavst Gregorius XIII poolt uuendatud kalendri sissetoomine ei tekitanud eesti linnades selliseid rahutusi kui Riias, kus usuliste konfliktide pealispinna all tõeliseks plahvatuspõhjuseks olid sotsiaalsed vastuolud linnakodanikkude hulgas. Pärnus piirdus asi 1584. a. sellega, et bürgermeister keeldus avalikult üles panemast kuninglikku mandaati, milles kästi tarvitusele võtta Gregooriuse kalender. Oma tõrkumist põhjendas ta ladina keele mitteoskusega. Seepeale laskis Poola pealik mandaadid oma teenrite poolt raekojale üles lüüa. Öösi aga kisti nad maha tundmatute isikute poolt — luterlaste suureks rõõmuks. Ka Tartus pidas raad uut kalendrit üheks katoliku usu

võitlusvahendiks ja tõrkus teda esialgu tarvitusele võtmast. Kordunud manitsuse peale tegi ta seda lõpuks siiski, kuid nagu Pärnuski, uus kalender pääses esialgu ainult raeprotokollidesse ja ametlikku kirjavahetusse.

Liivimaa koloniseerimine ja vastureformatsioon.

Ühe lülina Stephan Bathory rekatoliseerimispoliitikas võib ära märkida ka püüet Liivimaale tuua katoliiklikke asunikke.

Sõda oli Liivimaa maarahvast tugevasti vähendanud ja sellepärast on arusaadav Stephan Bathory ind, millega ta püüdis maale ja linnadesse hankida uudisasunikke. Esialgu kavatses kuningas asunikke tuua Poolast ja nimelt Masooviast, kus oli halb põllumaa. Sealsed talupojad aga ei näidanud erilist kalduvust väljarändamiseks ja nii oli Stephan Bathory sunnitud otsima teisi võimalusi. Kuningat ennast huvitas esialgu koloniseerimine vaid sellisena, et maad tihedamalt asustada ja õitsele viia. Sellest seisukohast oli kuningale enamvähem ükskõik, kust tulevad asunikud. Antonio Possevino paavsti legaadina ja ka paavsti nuntsius Poolas Alberto Bolognetti püüdsid aga koloniseerimisküsimust kasutada ka katoliku usu levitamise huvides. Possevino leidis küll, et kolonisatsiooniga ei või viivitada, muidu võsastuksid igal pool põllud ja neile kasvaks mets. Kuid Madalmaadelt toodavad asunikud polnud Possevinole nende kalvinismi pärast vastuvõetavad. Lõpuks ei olnud ka kuningal midagi erilist selle vastu, et uusi asunikke toodaks ainult katoliku usu maadest.

1682. a. alguses avaldas Stephan Bathory üleskutse ainult katoliiklikele talupoegadele, käsitöölistele ja kaupmeestele asumiseks Liivimaale. Asunikele lubati üleskutses suuri soodustusi: kolonistidele pidi antama pärisomanduseks viljakat põllumaad heinamaade, metsade ja kõigi teiste manustega. Nad võisid asutada linnu, külasid ja mõisu jumalakodade, koolide ja igasuguste ehitistega ning pidid saama kauplemisõiguse osaliseks. Lõpuks lubati, et asundus saab olema 10 aastat vaba igasugustest maksudest ja koormistest, välja arvatud ainult meretollid. Kui suureks maksud pidid kujunema tulevikus, selle üle pidi kolonistidega koha peal kokku lepitama.

Koloniseerimiskava teostamisele hakkasid õhinaga kaasa aitama ka katoliku kiriku esindajad. Possevino informeeris asustamiskavatsusest paavsti ning teisi kõrgemaid kiriku võimukandjaid ja lootis Baieri hertsogi abiga Liivimaale tõmmata koloniste Alpide itaaliapoolsest küljest. Nähtavasti Bolognetti kaudu sai keegi liivimaalane Franz Richard Schaden volituse kolonistide juhtimiseks Liivimaale. Ta teotses mõnda aega agendina

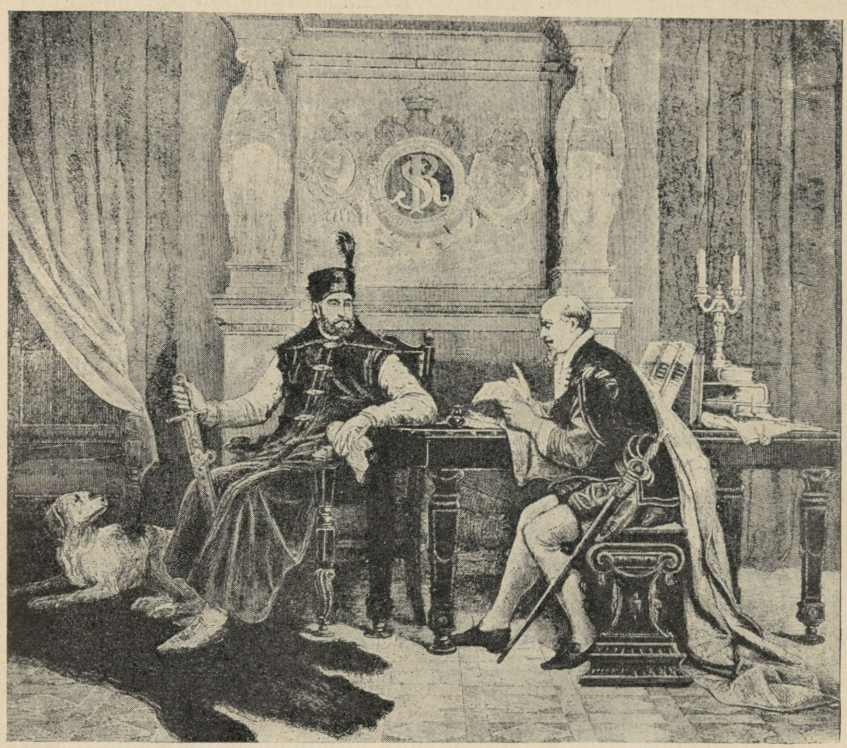

Dylczynski järgi.

Stephan Bathory ja tema ajalookirjutaja Heidenstein.

peamiselt Saksamaa katoliiklikes osades. Oma aruandes kirjeldab Schaden teotsemist võrdlemisi tagajärjekana. Kölni peapiiskopp, Münsteri administraator, Baieri hertsog ja teised valitsejad võtnud teda lahkesti vastu ja toetanud kõigiti koloniseerimiskavatsusi. Nad olevat koguni kolonisatsiooniüleskutsele omalt poolt juurde lisanud, et neil väljarändamise vastu midagi ei ole, igal väljarändajal tulevat ainult kohalikust magistraadist võtta tunnistus, et ta on tõsikatoliiklane. Schadeni sõnade järgi läinud temal korda koguda suur hulk väljarändamishimulisi ja ta palus, et Stephan Bathory astuks samme nende ületoomiseks Liivimaale.

Ei ole lähemalt teada, kuidas Schadeni poolt avaldatud optimistlikkude lootustega tõeliselt oli ja kui suurel määral kolonisatsioon Liivimaale tegelikult toimus. Arvata aga tuleb, et Schaden palgalise agendina oma tegevust on püüdnud näidata roosilisemalt kui õigus.

1599. a. revisjoniraamat ei näita, vähemalt Lõuna-Eestisse puutuvas osas, mingit olulist võõraste juurdevoolu. Ja sõja all kõige enam kannatanud maakonnana oleks just Tartumaa pidanud näitama suuri-

mat võõrasasukate juurdevoolu. Lausmaa on kolonisatsioonist pea täiesti puutumata jäänud, samuti vähearvulisena paistab uusasustus linnades. Tartus näiteks jagati küll asunikkudele peremeesteta jäänud maju ja aedu, kuid katoliiklased ei moodusta hiljemini Tartu elanikkudest kuigi tähelepandavat osa. Suurematelks kolonisatsioonikeskusteks osutusid mõned linnuste ümber asetsevad alevikud. Laiuse staarost Orzechovski on lossi ümber asutanud aleviku, mille majade arv oli 41. Seal elavad kodanikud olid poola, leedu, saksa ja vene päritoluga, kelle peamiseks kohustuseks oli sõja ajal asuda linnuse kaitseväkke. Samalaadne asundus oli Latgales Rezeknes. Ka Põltsamaa lossi ümber tekkis võrdlemisi perekas uudisasundus, kuigi kolonisatsioon siia ulatus hiljemini, juba sajandi lõpul. Põltsamaa alevikus on 1599. aastal 49 perekonda sakslasi, väga palju poolanimelisi, aga ka mõned eestinimelised isikud.

Nii lõppes suuremate tagajärgedeta hoogsalt alustatud Liivimaa koloniseerimine, mis muidu eesti rahvale oleks võinud kergesti saada saatuslikuks. Tulemusi ei anna ka hilisemad sellesuunalised katsed sajandi vahetusel. Põltsamaa ja Laiuse kolooniatelgi ei olnud pikemat püsi. Koosnedes enam-vähem liikuvast elemendist, kadusid nad Poola-Rootsi sõjas. Vahest ainult sakslased jäid siia, sulades järk-järgult teise rahvastikku.

Kuigi koloniseerimine katoliikluse seisukohast ei andnud soovitavaid tulemusi, oli katoliku kiriku edu selletagi Liivimaal Stephan Bathory valitsuse ajal nii ootamatult suur, et Tartu jesuiidid hakkasid hellitama ülioptimistlikke plaane katolitsismi kaugemagi ekspansiooni üle. Nende annalist kirjutab 1585. a.:

„Need on Tartu kolleegiumi, Euroopa kaugema katoliku usu säilitamise ja levitamise kantsi, alged. Sest peale naabruses oleva Rootsi kuningriigi ulatuvad meie lähedusse laialdased moskoviitlaste provintsid, kust võib mugavasti mitte väga pikka teed mööda jõuda selle riigi pealinnani. Ja et see maa asetseb Euroopa ja Aasia piiri vahel, avaneb meie omadel tee teiste Indias asuvate vendade juurde. Ja need moskoviitlased, kes väljaspool Tartut eeslinnades kauplevad, pole sugugi meie vastu; neis valitseb seltsi suhtes niisugune arvamine, et nad nimetavad siinseid sakslasi ketseriteks, meid aga vana usu ja usundi inimesteks. Ja nii jääb ainult soovida, et rohkem vendi tuleks kaasatöötamiseks, et nad seda oma hoolega kasvataksid ja propageeriksid, mis Jumal on teiste töötajate kaudu algatanud siinsel viinamäel."

Osutus küll illusiooniks jesuiitide lootus headele võimalustele oma usu levitamiseks Venemaal ja Indiani jõudmiseks. Aga Rootsi kuninga Johan III poja, Sigismund III valimine Poola troonile muutis endisest

palju reaalsemaks katoliku usu ekspansiooni võimalused Põhjamaadele. Tartu jesuiitide kolleegium kohastubki kiiresti muutunud oludele ja varstigi näeme sinna tekkivat rea rootslasi, keda ette valmistatakse katoliku usu pioneerideks sellele kirikule kaduma läinud Euroopa ääremaale.

Katoliku usu taaslevitamine Sigismund III ajal. Konfliktide süvenemine.

Ka sisemaisesse katolitsismi levitamisse tõi uue kuninga troonile tõus teissuguseid varjundeid, samuti kui halduse iseloomusse üldse. Ka vastureformatsioonis Sigismund jätkab Stephan Bathory üritusi, kuid enam-vähem mehaaniliselt. Stephan Bathoryl vastureformatsioon oli üheks vahendiks kogu süsteemis, Sigismundil muutus ta aga eesmärgiks omaette, nagu selleks sai ka Liivimaa aadli „poloniseerimine". Nii väike riigimees kui Sigismund III oligi, oli ta selle eest aga äge katoliiklane. Jesuiitide kasvandikuna ta kõrv oli alati valmis kuulama sealtpoolt tulevaid nõuandeid. Konflikt Södermanlandi hertsogi Karli ja protestantismiga ainult süvendas Sigismundi marukatoliiklikke kalduvusi. Võib-olla on küll liialdus nimetada Sigismundi „jesuiitide kuningaks" ja öelda, et nüüd olid kõik uksed avatud paavstlikele mõjustusile Poolas, kuid tugevasti tunda andsid need mõjud endid igatahes. Ja Vatikani soovid olid sageli üsna pretensioonikad. Näit. käis paavst Clemens VIII Sigismundile peale, et ärgu ta mitte lasku „inglite elamuid saada lohede ja deemonite koobasteks". Kuningas korraldagu uuesti katoliiklikkude kihelkondade võrk; seadku jälle jalule Liivimaa katoliiklikud piiskopkonnad, vähemalt osa neist, ja usaldagu seal ka üldine administratsioon mõnele kohalikule katoliku piiskopile.

Niisuguseid suuri nõudeid Sigismund muidugi ei suutnud kõiki täita, kuid ometigi tundub, et valitsuse vahetuse järel poola ilmlikud haldusmehed endisest suurema innuga hakkavad soodustama vastureformatsiooni. Seni peamiselt jesuiitide poolt kantud liikumist hakkab valitsusvõim suuremal määral vaatlema kui oma asja.

Osalt uut hoogu katoliiklaste tegevuses põhjustas ka senise Võnnu piiskopkonna toompraosti Otto Schenkingi valimine ja määramine Liivimaa piiskopiks 1589. aastal. Schenking oli pärit ühest kohalikust saksa aadli suguvõsast, oli hea siinsete olude tundja ning põhjaliku haridusega mees. Hiljuti katoliku usku siirdununa omas ta tavalist renegaadi ägedust luterlaste vastu. Eriti Jerzy Radzivilli haigustumise ja tagasitõmbumise järel muutus Schenking vastureformatsiooni juhtivaks jõuks. Tema see oligi, kes suutis paavsti huvitada Liivimaal ette

Jan Matejko järgi.
Tähtsamaid poola katoliku vaimulikke Sigismund III ajal.

võetud aktsioonist, ning tema kaudu sai kuninglik poliitikagi Liivimaa suhtes tunnustatavaid mõjustusi. Schenking tegi ka otsest isiklikku rekatoliseerimise tööd, -- rohkem küll Läti alal. Oma propagandas kasutas ta muu hulgas seda, et ta oli aadlimees ja astudes katoliku kiriku teenistusse on ta vabatahtlikult loobunud maistest hüvedest, kuna luteri usu õpetajad jutlustavad tasu eest. Kui uskuda luterlikke kroonikaid, siis Schenking ei ole piirdunud ainult propagandaga, vaid katsunud talupoegade rekatoliseerimiseks survetki avaldada.

Üldse neil aastatel hakkab rohkem kui varemini esinema luteriusuliste ja katoliiklaste vastastikuseid kokkupõrkeid linnades, kuna maa oli enam-vähem rahulik. Konfliktide peamiseks pesaks oli Tartu, kus jesuiidid kaebavad Zamoyskile luterlaste riiakuse üle, viimased aga süüdistavad omakorda jesuiite ja nende kooli õpilasi luterlikkude kodanikkude šikaneerimises.

Tartu rael on alalõpmata tegemist jesuiitide ja kodanikkude vaheliste tüliasjade lahendamisel, kus esimesed enamasti esinevad pealekaebajatena, kuid sageli osutuvad ka ise tüli algpõhjuseks. 1588. a. kaevatakse, et mitmed jesuiitide kasvandikud on ilmunud Jaani kirikusse ja avalikult pilganud eesti jutlustajat Christoph Bergi. Jesuiitide vastu esitatakse ka

kaebusi, et nad aluseta on omandanud võõraid aedu, lubavad endist sõltuvaile isikutele eeslinnades õigusevastaselt kõrtsipidamist ja äritsemist. Luterlikult poolelt süüdistatakse poola kohalikke võime erapoolikuses ja jesuiitide kaitsemises. Ongi mõnikord juhtumeid, kus Poola ametimehed väljakutsuvalt esinevad luterlaste vastu. Nii laseb asestaarost Johannes Pavlovski 1590. a. jesuiitide pealekäimisel liha Tartu karnidest ära võtta, sest terves Poola riigis kehtivat komme, et paastu ajal ei müüda avalikult liha. Kodus tohtivat aga loomi tappa niipalju kui tahetavat. Ööl vastu 3. juunit 1590. a. purustavad „jesuiitlikud üliõpilased" Jaani kiriku portaali ja rektor Busaenus on sunnitud kohtu ees lubama kahju hüvistada.

Säärased väikesed teravused vastaspoolte vahel polnud ju tolleaegsetes oludes midagi erakorralist, ent nad tasandasid teed mõnevõrra suurematele konfliktidele usuvõitluse pinnal.

1589. a. külastas Sigismund III Riiat. Arvatavasti piiskopp Schenkingi ja ka provintsiaal Campano mõjustusel väljastas kuningas mandaadi, mis kaunis teravalt luteri pastorite tegevust kitsendas. Mandaadis keelati luterlikkude või teiste usulahkude vaimulikkude jutlustamine eestlastele, lätlastele ja teistele isikutele, kes on otseselt sõltuvad kuningast. Kuninglikkudes mõisades see õigus jäetakse ainult katoliku vaimulikkudele. Staarosteid ja teisi ametnikke kohustati valvama, et käsud leiaksid õiget täitmist. Mandaadi sissejuhatuses öeldi, et Sigismund siin toetub juba Stephan Bathory poolt avaldatud keelule, mille järgi protestantlik jutlustamine läti ja eesti rahvale lubatud pole.

Stephan Bathory oligi hiljuti enne oma surma 1586. a. andnud mingisuguse Liivimaad puudutava usuedikti, mis aga on kaotsi läinud. See võis ju tõesti sisaldada mingit kitsendust protestantlikuks jutlustamiseks eesti ja läti talupoegade hulgas, kuid Sigismundigi 1589. a. mandaat jätab oma ladinakeelses sõnastuses umbmääraseks, kas jutlustamiskeeld käis üksnes kroonumõisade talupoegade kohta või eestlaste ja lätlaste kohta üldse. Ent isegi siis, kui mandaati mõista kitsamas tähenduses, omas ta eestlaste kohta määratut tähendust, sest just Eesti alale ja eriti endisse Tartu piiskopkonda oli koondunud suurem osa poolaaegseid kroonumõisu.

Tüli tekkis aga sellest, et piiskopp Schenking mandaati tõlgendas nii, et jutluse keeld puudutab eestlasi üldse. Schenking ilmus 1589. a. lõpul isiklikult Tartu, laskis vangistada eesti koguduse õpetaja Christoph Bergi ja nõudis Tartu raelt eestikeelsete luterlikkude jutluste katkestamist. Ka kohustas ta raadi valvama, et ükski luterlikest õpetajaist oma jutlustes ei alavääristaks katoliku usku ja preestreid. Ka olevat katoliiklasi tõsiselt manitsetud, et nad luterlaste kohta ei teeks sama. Lõpuks tohtivat Tartu vanadekodus ulualust leida ainult katoliiklased.

Raad ja kodanikud, kelle meeleolu muutus ärevaks, pöördusid nüüd Schenkingi poole nõudega, et Berg vabastataks. Piiskopp vastas, et ta

seda enne ei tee, kui raad vastutuse endale võtab, et Berg edaspidi enam eesti keeles jutlusi ei pea. Kui tulemusteta jäid kõik rae nõuded Bergi vabastada või vähemalt anda asja korraliku kohtu kätte, asus raad ka omalt poolt ähvardustele. Juhul, kui Bergi ei vabastata, lubas raad otsida uue eesti õpetaja ja sellele lisaks veel poola pastori. Rae resoluutne väljaastumine tegi Schenkingi lõpuks järeleandlikuks. 1590. a. alguses vabastas ta Bergi lubaduse vastu, et see kuningas mõisades enam ei jutlustaks ega sooritaks kiriklikke toiminguid.

Mõned ajaloolased arvavad, et Sigismundi mandaat meelega oli koostatud umbmääraselt, et Schenkingile võimalust anda sondeerimiseks, kuivõrra kindlasti raad luteri usu kaitseks välja astub. Kui see nii oli, siis rae otsustavus sundis ka kuningat ta kavalast plaanist loobuma.

Vastureformatsiooni edaspidine käik ja tulemused.

Energiliselt alustatud rekatoliseerimistöö sai sajandi vahetusel tunduva hoobi Karl IX sõjakäiguga Liivimaale. Nagu hiljemini näeme, oli see sõjakäik maale eriti laastav. Suurem osa rahvastikust maal hukkus sõja või nälja läbi. Järelejäänud elanikkonna hulgas polnud jesuiitidel enam võimalik endise hooga teotseda. Karl IX sissetungi puhul oli suurem osa Tartu jesuiitidest maalt välja läinud, 7 venda aga olid sattunud rootslaste kätte vangi. Kui Poola väed 1603. a. Tartu tagasi vallutasid, siis algasid jesuiidid siin küll uuesti tegevust, ent ennesõjaaegse tasemeni nende kolleegiumi tegevus enam ei küündinud. Sõdurite ja luterlaste poolt olid kolleegiumi hooned lõhutud ja rüüstatud. Nende täielikuks jaluleseadmiseks puudusid võimalused. Ka kolleegiumi tuluallikad olid sõja ajal märgatavalt kokku sulanud.

Jesuiitidele kasutada antud maatükil oli sõda 500 talupojast järele jätnud ainult 20. Seetõttu jesuiitide arv Tartus sõjale järgnevail aastail oli väga väike ja kasvas alles hiljemini üle viie. Katoliku kirikutest üks seisis kasutamata, sest „puudusid jutlustajad ja kuulajad". Kestev sõjahädaoht mõjus kaasa, et jesuiitide paatrite väljasõidud maale jäid harvemaks. Alles 1611. a. võis jesuiitide kool 20 õpilasega uuesti tegevust alata, kellest aga suurem osa olid poola sõdurite lapsed. Ka jesuiitide aruanded peegeldavad ilmekalt Tartu kolleegiumi tagasiminekut ja ühtlasi ka sellesuunalise rekatoliseerimistöö nõrgenemist Liivimaa eesti osas, „selles ketserluse kibuvitstega läbi kasvanud ja sõja läbi täielikult rüüstatud viinamäel". Jesuiitide tegevus koondus nüüd rohkem Riiga.

„Jeesuse seltsi paatrite" rekatoliseerimispüüete teostamine oli seni rajatud peamiselt propagandale. Suusõnalise kihutustöö kõrval püüdsid jesuiidid ka vaimuliku kirjanduse kaudu levitada oma usulisi tõekspidamisi eesti rahva sekka. Nii teame, et Tartu kooli esimene rektor Thomas Busaenus on 1586. a. välja andnud eestikeelse kate-

kismuse. Johann Ambrosius Weltheruse kohta on samuti teateid, et ta on tõlkinud eesti keelde „mõned vagad raamatud". Sellesuunaline haridus- ja selgitustöö ilmeline ja jesuiitide poolt teostatav katoliku usu levitamine andis peale Karl IX sõjakäiku ruumi rohkem riiklikule usupoliitikale, mis rekatoliseerimist tahtis teostada kiiremate, aga ka vägivaldsemate vahenditega. Sõda oli loonud soodsa olukorra selliste vahendite rakendamiseks. Liivimaa aadli massiline üleminek Rootsi poole, samuti linnade, näit. Tartu ilmne rootsisõbralikkus sõja ajal muutis poolakad umbusklikuks, ühtlasi aga ka hoolimatumaks Liivimaa luterlik-saksa elemendi vastu. Rekatoliseerimine ja Liivimaa tugevam sidumine Poola külge on neil aastatel üksteisega rohkem seotud kui kunagi enne.

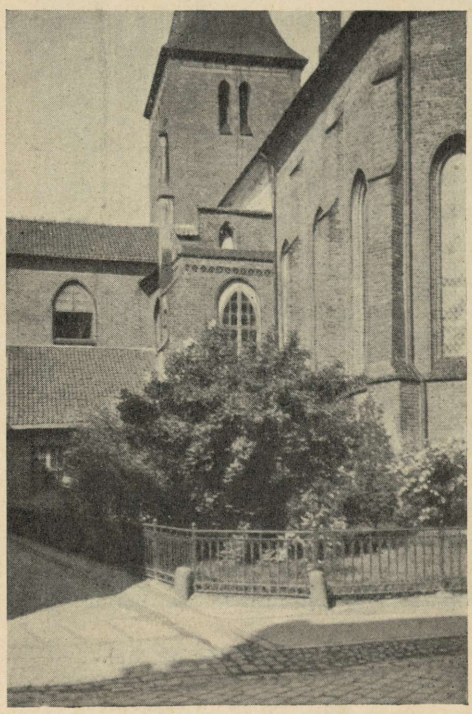

Jaani kirik Tartus. Poola ajal kasutas seda ka eesti kogudus.

Nii tõstetakse sõjale järgnenud aastatel peamiselt piiskopp Schenkingi poolt jällegi pretensioonid selle kohta, et Tartu linnaski ei tohi eestlastele pidada jutlusi. Tartu eestlastele tehti järjekordseid takistusi luteri usu vabal harrastamisel. Kord oli ettekäändeks kuninglik käsk, et ei tohtivat teise usku sundida eestlasi ja lätlasi, kes olevat algusest saadik olnud katoliiklased. Hiljemini aga hakkasid jesuiidid eesti koguduse õpetajat Bartholomaeus Gildet taga kiusama ja jõudsidki viimaks teda sundida Tartust lahkuma. 1617. a. keelati tartlastel reformatsiooni saja-aastase mälestuspäeva pühitsemine. Paar aastat hiljem sattusid katoliiklased teravasse konflikti saksa koguduse õpetaja Kaspar Pegiusega, kes ka ise oli väga riiaka iseloomuga. Pegiusele keelati eestlaste armulauale võtmine. 1619 läks asi nii kaugele, et jesuiidid olevat lasknud heidukkide poolt keppidega eestlasi saksa luterlikust kirikust välja ajada.

Ent selline pingeline õhkkond valitses vaid Tartus ja osaliselt ka Pärnus. Maal ei saanud niipalju teravusi tekkida juba selle tõttu, et aadli hulgast olid paljud asunud rootslaste poole ja siirdunud nende

alale. Teadlikke luterlasi ei jäänud seega maale kuigi palju järele ja katoliku usk võis takistamatult levida. Küll oli levitamistöö sõjale järgnenud aastatel maal soikus, kuid hakkas elavnema pärast 1610. a., mil piiskopp Schenking jällegi tagasi pöördus Liivimaale. Ent endist hoogu asjasse enam ei tulnud. Schenking hindas seisukorda maal võrdlemisi pessimistlikult. Mitte ainult, et sõda oleks maad suuresti laastanud, vaid nähtavasti ka rekatoliseerijate hulgas oli ilmnenud mõningaid väärnähtusi, mis piiskopile silma puutusid. Missugused need väärnähtused olid, sellest meie ei tea lähemalt, kuid Schenkingi arvates olid nad igatahes nii suured, et nende tõttu olevat karta koguni juba katoliku usule võidetud „ketserite" tagasilangemist luterlusse. Karta olevat, et katoliku vaimulikke „visatakse ukse taha ja sõtkutakse katki nagu halvaks läinud soola".

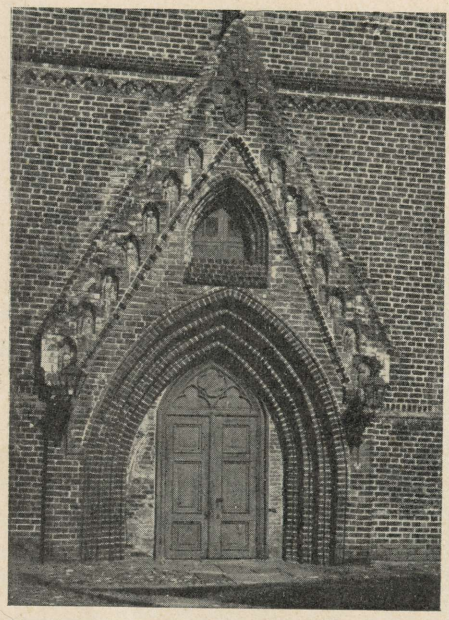

Tartu Jaani kiriku portaal.

Schenkingi algatusel ja apostliliku nuntsiuse Belleto osavõtul korraldati 1610. a. Riias katoliku kiriku provintsiaalsinod. Seal arutati mitmesuguseid vaimulikkude hulgas esinenud väärnähtusi, korraldati mitmeid kiriku valdusküsimusi jne. Samuti tunnistati Liivimaa kohta nüüd maksvaks Tridenti kirikukogu reformiotsused, mis siin varemini Poola kiriku vastupanu tõttu ei olnud kehtinud. Riia sinod andis hoogu katoliku kiriku elule terveks aastakümneks. See hoog avaldus ka suures kirikuvisitatsioonis, mis teostati Liivimaa piiskopkonnas 1613. a. arhidiakon dr. Teknon'i ja jesuiidi paatri Tolgsdorffi poolt.

„Issanda aastal 1613, Issanda muutmise päeval on alustatud Liivimaa kirikute visiteerimine Jumala suuremaks auks, selle eesmärgiga, et osalt vähesed järelejäänud preestrid saaksid õhutust oma kohuste agaramale täitmisele, osalt selleks, et kuninglikud käsk-kirjad luterlikkude õpetajate vastu, et nad rahvast ei õpetaks, kuninglikkude ametnikkude kaudu üldiselt teatavaks tehtaks... Osalt, et leiaksime, missugused olid üksikute kirikute endised varandused ja kihelkonda kuuluvate isikute maksud preest-

ritele. Et vaataksime järele, missuguseid kirikuid saaks ühendada, et nad võiksid ühiselt pidada üht preestrit. Ja nii esitame meie härrale kõrgeaulisele piiskopile ja hiilgavale apostlilikule nuntsiusele üksikute kirikute tarbeid, et need kuningliku majesteedi ees taotleksid Liivimaa kirikute asju ja kasu, et kuninglik majesteet teeks üksikutele kirikutele kingitusi, nii et Liivimaa täituks preestritega ja et luterlikelt õpetajailt võetaks võimalus ajada hingi segamini."

1613. a. visitatsioon annab kurva ülevaate sõjajäreldustest. Üheski Liivimaa kihelkonnas ei ole hävinud vähem kui pool rahvast, paljudes aga kolmveerand ja isegi üheksa kümnendikku. Visiteerijad käisid läbi 45 kihelkonda. Ainult 12 kihelkonnal olid omad preestrid, kes peale selle ajutiselt veel käisid teisteski kirikutes. Luterlikest õpetajaist on maale jäänud ainult 5. On selge, et katoliiklikest vähestest preestritest ei jätkunud kogu rahva usulise elu eest hoolitsemiseks. Visiteerijad jutustavadki, kuidas rahvas ilmus karjakaupa kohale, kuuldes, et pühitsetakse missat. Nad tõid kaasa palju lapsi ristimiseks ja lasksid õnnistada abielusid, mis juba kümne aasta eest sõlmitud, sest ühtegi preestrit ei ole olnud ligiduses. Visiteerijad püüavad luua võimalusi rohkearvulisemate preestrite kutsumiseks Liivimaale ja peavad läbirääkimisi kohalikkude lossipealikutega, kuidas neile preestritele äraelamiseks muretseda materiaalseid võimalusi. Üldiselt staarostid on visiteerijatele väga vastutulelikud ja võtavad selles mõttes endi peale mitmesuguseid kohustisi.

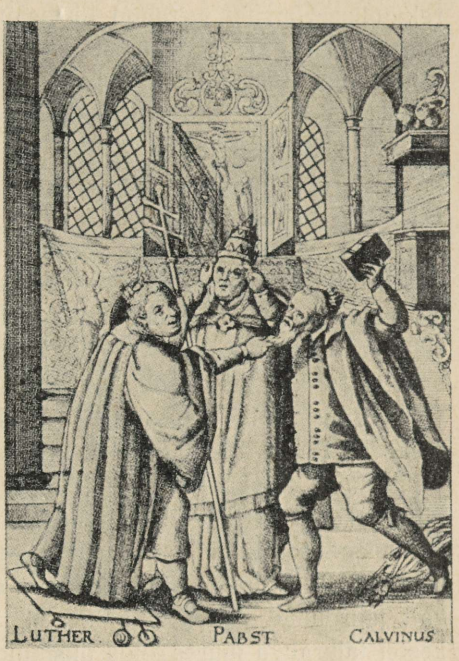

Usutülid XVI sajandil — paavst, Luther ja Kalvin käsitsi koos. Samaaegse saksa lendlehe järgi.

Kuidas toimus katoliku usu levimine maal hiljemini, selle kohta ei ole enam palju teateid. Kahtlemata aga läks see nüüd väiksema vastupanuga, sest luterlikele õpetajaile hakati tegema takistusi. Usu levimist soodustas väga palju ka see, et nüüd suur osa Liivimaa eramõisadest oli sattunud poolakate ja leedulaste kätesse, kes omaltki

poolt rekatoliseerimisele kaasa aitasid. Kui ei oleks mõni aasta peale äsjakirjeldatud visitatsiooni sõda uuesti lahti puhkenud, siis lõuna-eestlased kahtlemata oleksid jäänud katoliku kiriku rüppe.

Nagu Poola valitsusega üldse, nii on senine ajalookirjandus rekatoliseerimistki esitanud hirmsalt vägivaldse sündmusena. See on suur liialdus. On ju õige, et Liivimaagi vastureformatsioon ei tulnud toime ilma väiksemate kokkupõrgeteta. Need kokkupõrked olid aga vastastikused ja tuleb kirjutada täiel määral ajavaimu arvele, ilma et eriti saaks süüdistada üht või teist poolt. Võrreldes reformatsiooni ja vastureformatsiooni verise käiguga mujal Euroopas, oli olukord Liivimaal vägagi rahulik.

Kahe usundi vahelise võitluse tulemuseks Lõuna-Eestis oli aga teisest küljest suur religioosne elevus. Väliselt ristiusu nimel alistatud maarahvale pakuti nüüd kord jälle ristiusu sisulistki õpetust ja selle positiivseid külgi. Katoliku kirik toimis seejuures hoopis suurema agarusega kui luterlased. Luterlikus Põhja-Eestis puudus katoliiklik võistlus ja seal valitses usu- ja kirikuelus hoopis seisakuilmelisem olukord. Poola aeg Lõuna-Eestis süvendas suurel määral eestlaste ristiusku ja elustas neid katoliiklikke traditsioone, mis orduajal sajandite jooksul olid imbunud Lõuna-Eesti talupoegadesse. Kuigi rootslaste võimulepääsemisega Liivimaal algas agar vastutöötamine katoliku usule, olid vastureformatsiooni tõttu selle tõekspidamised ometigi sügavalt juurdunud rahva mentaliteeti. Me võime veel kogu Rootsi aja kestel talurahva juures leida üksikuid katoliiklikke kombeid ja tabasid. Ja need omakorda olid veel kaua aega osaliseks motiivide-lätteks eestlaste rahvaluule loomingule ja eoks rahva kommetele.

Talurahvas Poola ajal Lõuna-Eestis.

Selleks ajaks, kui Eesti alad ja eesti talurahva saatus seoti Poola ja Rootsi riigi külge, oli nende riikide endi talupoegade olukord kujunenud suuresti erinevaks. Just käsiteldava aja eel oli Poolas sunnismaisus süvenenud pärisorjuseks ja talupoeg sattunud täiesti mõisniku meelevalla alla; teda võidi müüa, kinkida jne. Talupoegade maaomandamisõiguski tühistati 1557. a. 1573. a. määruste järgi võis mõisnik koguni oma talupoegade kohta välja anda mistahes seadusi, neid karistada koguni piinamise ja surmanuhtlusega, ilma et selle üle oleks võimalik edasi kaevata. Ka Rootsis andis end tunda sel ajal terves põhja- ja idapoolses Euroopas ilmnev tendents talupoegade olukorra halvenemiseks. Hoolimata talurahva koormiste

suurenemisest säilitas aga vastandiks Poolale rootsi talupoeg oma isikliku vabaduse.

Selliste asjaolude kõrvutamine on ajaloolasi viinud arvamusele, nagu oleks rootsi talupoegade isikliku vabaduse mõjul talupoegade seisund Eestimaal kujunenud paremaks kui Poola all oleval Liivimaal. See on eksitus. Muidugi ei jätnud meie maale tulnud võõrad aadlimehed kaasa toomata omal kodumaal valitsevaid kombeid ja arusaamisi talupoegade kohtlemise kohta. Aga Eestimaa rootsi soost mõisnikud olid liiga vähesearvulised, suurema arvu poolakate mõisade valdusaeg Liivimaal aga selleks liiga üürike, et jätta sügavamaid jälgi.

Mis puutub aga riigivõimu ossa talupoja ja mõisniku vahekorra kujunemises, siis on see Liivimaal sama väike kui Põhja-Eestis. Privilegium Sigismundi Augusti ei toonud endistesse vahekordadesse mingit pööret, vaid sanktsioneeris ainult tegelikult ordu ajal kujunenud olukordi. Muidugi leidus privileegis punkte, mis oleksid võinud väga oluliselt puudutada üht osa Liivimaa talupoegi. Nii ähvardas orduaadlile lubatud laiendatud lääniõigus ta mõisad muuta peaegu pärisomanduseks ja seega muidugi ka süvendada aadlimeeste feodaalõigusi oma talupoegadele. Edasi näis privileegi tõttu kindlustatuna aadli monopoliõigus tema mail asuvate talupoegade koormistele, ja lõpuks lubas privileeg orduvasallidele Harju-Viru vasallide eeskujul talupoegade üle täieliku kohtupidamisõiguse tsiviil- ja kaelakohtulistes asjades. Kuid Sigismund Augusti privileegi need osad ei pääsenud üldse kehtivusele. Enne kui mõisnikud neid soodustusi õieti tarvitama said hakata, võttis unioonidiplom privileegilt ta absoluutse kehtivuse. Diplom kordas küll suuremat hulka privileegi määrustest, kuid just ülalöeldud tähtsad punktid jäid uuest ürikust välja. See osutab asjaolule, et juba Sigismund August just neis punktides soovis varemini kergel käel orduaadlile antud lubadusi tegelikult mitte täita. Sel seisukohal asusid ka ta järeletulijad. Tegelikult endise orduala mõisade valdustingimustes Poola ajal ei toimunud mingisuguseid muutusi ja ka talupoegade üle kohtupidamisel jäid kehtima vanad põhimõtted.

Suuremaid muutusi talupoegade olukorda — seekord paremuse suunas — tõotasid tuua Stephan Bathory sammud.

Juba 1582. a. konstitutsioonides oli kuningas pillanud lause, et ta ei ole rahul talupoegade kohtlemisega Liivimaal. Talupoegadel olgu õigus oma saadusi vabalt linnaturule tuua, ülesost olgu keelatud. Kuningas jättis endale ka õiguse rõhutud talupoegade olukorda parandada peale seda kui maapäevaga ühiselt asja arutatud. 1586. a. teataski Bathory maapäevale, et edaspidi mõisnikud peavad vähendama

talupoegade tegu ja makse ega tohi neid vitstega karistada. Oma käsku motiveeris ta sellega, et siinsed härrased vaeseid maamehi nii armutult rõhuvat ja neile sellise „kõvasüdamelise" teo ja karistused peale panevat, millist terves laias maailmas enne kuuldud ei olevat, isegi metsrahvaste ja paganate juures mitte. Kui mõisnikud keeldusid kuninga nõudmist täitmast, ähvardas viimane privileegide tühistamisega.

Stephan Bathory äkiline surm takistas ähvardust teostamast. Sigismundil aga puudus küllaldane huvi ja ka energia. Asi jäi vana viisi. Mälestus Stephan Bathory energilisest väljaastumisest püsis aga veel kaua Liivimaa aadli juures. Veel sada aastat hiljem — suure reduktsiooni ajal — liikus aadli-ringkondades vagajutt, nagu oleks Stephan Bathory tahtnud Liivimaal pärisorjust hoopis ära kaotada, kuid talupoegade eneste vastuseismisel jätnud kavatsuse teostamata.

Mis puutub riigimõisade talupoegadesse, siis olid Stephan Bathoryl siingi omad kavatsused. 1582. a. algatatud suure maaderevisjoniga pidi kogutama täpsaid andmeid kõigi kroonualade üksikute talupoegade kohustiste kohta, nagu nad aja jooksul välja olid kujunenud. Näib, et Stephan Bathoryl selle revisjoniga oli veel kaugeleminevamaid sihte, näit. riigialade talupoegade kohustiste ühtlustamine.

Selles suunas hakkasid Liivimaa maahärrad, nagu teisedki Kirde-Euroopa valitsejad, katsetama juba XV ja XVI sajandi pöördel. Ühenduses sõjapidamise järk-järgulise üleminekuga palgasõdurite kätte tundus tarvet endise maksustamisviisi ümberkorraldamiseks. See avaldub esijoones püüdes nii riiklikkude kui ka aadlimaade suhtes leida ühine maksustamisühik. Vana-Liivimaal oli selles küsimuses valitsenud suur segadus — adramaa suurus oli mitmesugustes maa osades väga erinev. Ordumeister Plettenberg oli katset teinud endiste adramaade asemele seada hiljemini „saksa" ehk „Plettenbergi" adramaad, kuid ei jõudnud oma kavatsusi teostada ja olukord muutus veelgi keerukamaks, sest nüüd tekkis endistele adramaaliikidele veel uus lisaks. Mis Plettenbergil korda ei läinud, seda teostasid venelased Joann IV poolt okupeeritud alal. Siin Tartu piiskopkonnas ja Viljandi ümbruses seati sisse hiljemini „poola adramaaks" nimetatud ühik, mille suurus vastas neljale saksa adramaale. Poola alla sattudes muutus Liivimaa maksustusühikute pilt endisest veelgi kirevamaks.

Kui Bathory vahest oligi maaderevisjoni kavatsenud laiaulatuslikumalt — ta surm katkestas revisjoni juhtimise selles suunas. Revisjon kitsamas ulatuses viidi lõpule Sigismund III ajal 1599. aastal. Selle tulemuseks oli suurt osa Liivimaa riigi- ja ka aadlialasid kirjeldav revisjoniraamat, milles suure üksikasjalikkusega on loendatud üksikute talupoegade andamid ja teokohustised, samuti staarostkondade mõisapõldude tulud. Oma täpsuse ja üksikasjalikkuse poolest on Poola revisjon kaugelt ees Põhja-Eesti vastavatest üritustest.

Nagu Poola valitsejate täpsa kontrolli taotlused oma staarostite üle, nii mõjus pidurdavalt talupojakohustiste kasvule Liivimaal ka suurte kroonumõisade komplekside allesjäämine kroonu kätte.

Rootsile kuuluvas Põhja-Eestis sulas riigimõisade arv kiiresti ja talupoegade kohustiste taseme määras üha suureneval määral ainult mõisniku ja talupoja tegelik jõuvahekord. Ka Poola all oleval Liivimaal näeme tendentsi talupoegade kohustiste kasvamiseks, ent riigimõisad ei olnud nii vilkad üle minema talupoegi raskemini koormavatele majandusvormidele kui eramõisad. Ja kartus talupoegade pagemise eest riigimõisadesse sundis eramõisnikkegi ettevaatusele.

Seega ei ole sugugi öeldud, et poolaaegsel Liivimaal talupoegade majanduslik seisund üldse ei oleks halvenenud. Lääne-Euroopa tööndus-keskused nagu Flandria ja juba ka Inglismaa vajasid ikka enam ja enam vilja ja tekitasid maailmaturul selle järele suurenenud nõudmise. See meelitas ka siinseid mõisnikke oma maa-alade intensiivsemale kasutamisele ja suuremale viljaekspordile. Juba orduajal olid mõisnikud jõudnud veendumusele, et sellises konjunktuuris on tulusam intensiivistada mõisapõldude harimist talupoegade tööjõuga kui talurahva makse kergitada. Eriti XVI sajandi esimesel poolel laiendasid mõisnikud kiiresti mõisapõlde ja nende harimine teopäevadel hakkas ikka rohkem ja rohkem koormama eesti ja läti talupoegi. Poola ajal see mõisapõldude laienemise protsess jätkus. Liivi-Vene ja teised samasugused sõjad olid hävitanud siis palju rahvast ja tühjaks teinud talusid. See asjaolu võttis mitmedki tõkked uute mõisapõldude rajamiselt. Tung mõisapõlde laiendada oli Poola ajal suuremgi kui võimaldasid loomulikud eeldused — rahvastik oli hõrenenud ja talud tühjenenud. Nagu A. Švabe väidab, tarvitasid mõisnikud Poola ajal süstemaatiliselt talupoegade pillutamist (taludest välja ajamist), et saada mõisapõldudele haritud maad lisaks.

J. Kossak'i joon.
Poola aadlimehi Stephan Bathory ajal.

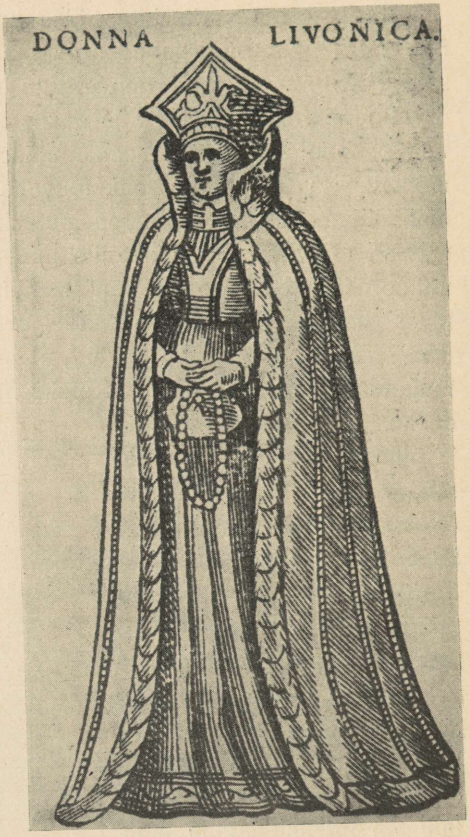

Paremal „donna livonica“ — Liivimaa aadlidaam XVI saj. lõpult samaaegse itaalia teose järgi. Vasemal Muhu neiu hilisemaaegses rõivastises. Mõned uurijad (rootslane E. Klein) toonitavad nende kahe rõivastise sugulust (vrd. näit. peakatteid).

Nii ütleb üks selleaegne revisjoniraamat „Korgelli“ kuue talupoja kohta: „Need järgnevad 6 talupoega on ära aetud, sest sinna tahetakse asutada mõisa.“ Mõnikord tekitas talupoegade äraajamine oma taludest päris traagilisi konflikte. Läti alalt on tuntud üks protsess, mis johtus sellest, et Riia linn oma viiest endisest talust tahtis asutada Pinku (Pinkenhof) mõisa. Sellest kuuldes sattus üks Pinku peremeestest oma naisega sellisesse ärevusse, et hakkas sõimama linnafoogti ja ta abilist ning neid koguni püssiga ähvardas. Kohus mõistis nad surma, kuigi kaebealused seletasid, et nad seda teinud meeleheite-hoos.

Mõisapõldude hoogsa kasvuga arenes rööbiti muidugi ka talurahva teopäevade arvu suurenemine. M. Dovnar-Zapolski on püüdnud koguni tõendada, et juba Poola ajal Liivimaal talupoegadelt maksude

näol saadav tulu hoopis tagaplaanile jäi sissetuleku kõrval, mis mõis sai oma põldudelt. Dovnar-Zapolski põhjendab seda näitega Koknese staarostkonna kohta, kust riik sai talupoegade otseste maksude näol ainult 28% tuludest, kuna talupoegade teopäevade abil haritavad mõisapõllud andsid 72% staarostkonna sissetulekutest. Švabe toob vastava näite ka eramõisadest.

Joh. v. Tiesenhauseni laialdased mõisapõllud Liivimaa idaosas (Berzaune) andsid omanikule 1591. a. järgmisi tulusid: 1086 vakka rukkeid, 1208 vakka nisu ja 330 vakka kaeru. Seevastu sai Tiesenhausen oma talupoegade otsestest maksudest ainult 82 vakka rukkeid, 180 vakka otri ja 170 vakka kaeru. Seega sai Tiesenhausen kaugelt suurema osa oma tuludest mõisapõldude saagist, mida tasuta pidi harima 110 talupere-meest. Rahasse ümberarvatult olid Tiesenhauseni sissetulekud 1592. a. 13 000 marka, mis vastab 4300 vaka rukki hinnale. Tiesenhausenid võisid süüa hõberiistadelt, juua välismaa veini kullatud peekritest ja sõita nelja hobusega rakendatud vankris. Tiesenhauseni tütar sai kaasavaraks kuldse kaelakee, mille väärtus oli üle 500 vaka rukkeid, ühe helmepärja, väärtusega 180 vakka rukkeid, ja ühe atlasskleidi hõbetikanditega, mis maksis 80 vakka rukkeid. Samal ajal aga puudus nende talupoegadel seemevili oma põldude jaoks.

Põltsamaa loss. Endine linnuseloss on XVIII saj. põhjalikult ümber ehitatud.

Talupoegade koormised.

See drastiline näide illustreerib ilmekalt, kuhu poole mõisapõldude järjekindel kasv suunas Liivimaa sotsiaalset arengut. Poolaaegse Liivimaa kohta peab siiski ütlema, et ilmse mõisamajanduse ülekaalu konstateerimine Dovnar-Zapolski ja Švabe poolt on tublisti liialdatud. Dovnar-Zapolski on arvutanud nende kahe majandusvormi suhted ainult Koknese staarostkonna kohta. Kuigi eriuurimine ei ole veel läbi töötanud teiste riigimõisade kohta olevaid andmeid, võib siiski öelda, et paljud riigimõisadest pakuvad hoopis teist pilti.

Kujuka läbilõike poolaaegse riigimõisa agraaroludest saame vaadeldes andmeid, mis 1599. a. revisjon pakub Põltsamaa staarostkonna kohta, mis sel ajal endasse haaras kolm praegust kihelkonda: Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani.

Otseselt Põltsamaa staarostkonna alla kuulusid viis vakust. Neis elas $135^3/_4$ poola adramaal 509 taluperemeest, siis veel 70 pobulit ning mõned kalurid ja möldrid-vabatalupojad. Talupoegade valdus Põltsamaal on kaunis killunenud, sest suurema osa taludest moodustavad väikesed $^1/_4$-adramaalised (211 talu) ja $^1/_8$-adramaalised (199 talu) talu.

Põltsamaa staarostkonna sissetulekud moodustusid järgmistest üksiksummadest (arvestamata on väiksemad rahalised tulud veskitest jne.):

Talupoegade hinnusevili (kümnis) .	5188	floriini 07 krossi
Rahamaksud talupoegadelt	1233	„
Pobulitelt	145	„
Kokku maksudest	6566	floriini 07 krossi
Tulud mõisapõldudest ja heinam. . .	1792	„
Kokku	8358	floriini 07 krossi

Nii lasus vähemalt Põltsamaa staarostkonnas tulude peaaegu talupoegade maksudel, mis moodustasid tervelt 79% mõisa üldtuludest, kuna mõisapõldudest ja heinamaadest saadav tulu moodustab ainult 21% suuruse osa. Põltsamaa revisjonis öeldakse küll, et mõisapõllud annavad ainult kolm seemet, sest kogu kuninglik kari olevat ära kärvanud ja põllud seetõttu halvasti väetatud. Kuid ka kõige paremal juhul loodeti saada ainult 4—5 seemet nagu teisteski staarostkondades ja vaevalt see oleks suutnud suuresti muuta Põltsamaa staarostkondade tulude suhet. Muu seas ka teised staarostkonnad eesti alal, millest on säilinud 1599. a. revisjoni tulemused, näitavad pealiskaudsel lehitsemisel samuti maksudest saadava summa ülekaalu mõisapõldude tulude üle, kuigi ehk mitte nii suurel määral kui Põltsamaa oma.

Põltsamaa talupojad pidid maksma ühelt adramaalt keskmiselt kümnismaksu:

22 riia vakka rukkeid à 20 krossi	14 fl.	20	kr.
$32^1/_2$ „ „ otri à 18 „	19 „	15	„
$10^1/_2$ „ „ kaeru à 12 „	4 „	06	„
Rahalist maksu mitmete vakukohustiste lunaks	9 „	04	„
Loonusmakse ametnikele	6 „	10	„
Kokku makse	53 fl.	25	kr.
Tegu (väärtus hinnatud mõisapõldude tulu järgi)	13 „	$07^1/_2$	„
Kokku	67 fl.	$02^1/_2$	kr.

Arvestades, et talupojad ühelt poola adramaalt (120 riia vakamaad) kolmepõllu-süsteemis parema väetuse järel said 4 seemet, ja võttes vilja keskmiseks hinnaks 18 krossi vakk, oli talupoja käes oleva adramaa iga-

aastase saagi üldtulu (maha arvates seemevili) 18 kr. × 80 × 3 = 144 floriini ehk 240 riia vaka rukki hind. Sellele lisaks tulid muidugi ka tulud karjamajandusest, mis aga enamasti kõik läksid oma tarbeks, kuna nende saaduste jaoks oli sel ajal ainult suuremate linnade ümbruskonnas mõnesuguseid turustamisvõimalusi.

Näeme, kui ülepingutatud oli talupoegade kandejõud selliselgi alal, nagu Põltsamaal. Pool talu saagist läks mõisa ja peale hinnusvilja ja muude maksude maksmist jäi talupojale ainult niipalju järele, kui tal just hädapärast äraelamiseks tarvis läks. Seejuures pidi ta sellegi saavutamiseks mõisapõldudel tegema rasket tegu.

1599. a. revisjoniraamat kirjeldab Põltsamaa talupoegade teokohustist järgmiselt: „Adramaa eest tuleb töötada teisipäeva hommikust laupäeva õhtuni koos rakkega, s. o. ühel nädalal rakkega, teisel nädalal jala; öösiti ja päeviti, iseäranis hädistel juhtudel. Veerandilt adramaalt tuleb samuti töötada rakkega, kuid igal teisel nädalal on nad vabad. Kaheksandikult tuleb töötada igal kolmandal nädalal, nii kuidas keegi suudab."

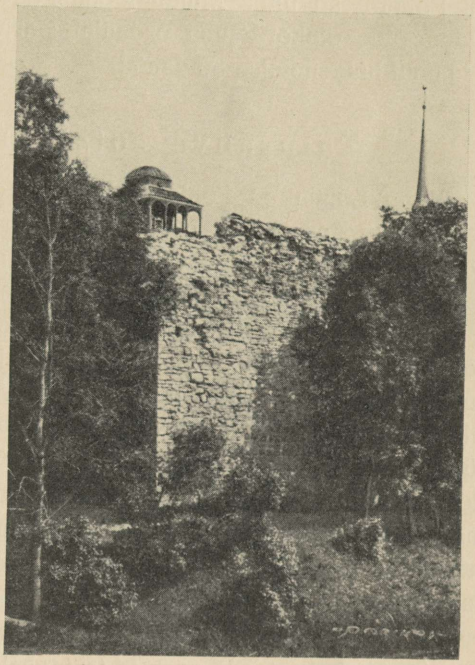

Osa Põltsamaa lossimüürist.

Viljandi alal olid talupoegade teokohustised umbes samasugused. Veerandi adramaa eest tuli 5 päeval nädalas vaheldumisi anda üks teoline ja üks rakend, ainult lõikuse ajal pidid mõlemad korraga põllule ilmuma. Poole-adramaalised talud pidid aga teomehed koos rakendiga viiepäevsele nädalatööle saatma ja talvel sooritama mitmesuguseid veokohustisi.

Seejuures märgib revisjoniraamat, et Viljandi alal adramaad on mõõtmata ja tegelikult talupoeg, kes ütleb endal olevat $^1/_4$ adramaad, omavat pool, ja kelle kohta on kirjutatud $^1/_2$, omab tervet adramaad.

Arvestades adramaa mitmesugust suurust, põllupinna erinevust jne., on muidugi väga raske langetada otsust selle kohta, kas talupoegade koormised olid suuremad Põhja- või Lõuna-Eestis. Üldiselt Lõuna-Eesti talupoegade olukord oli siiski märksa soodsam. Põhja-Eesti kuni neli korda väiksema adramaa kohta oli varasel Rootsi ajal reegliks saanud nõuda 6-päevast nädalategu rakkega ja selle kõrval

veel mitmeid jalapäevi. Põltsamaa ning Viljandi teonormid, mis näivad kehtinud olevat terves Lõuna-Eestis, on sellest tunduvalt madalamad. Aga ka Lõuna-Eesti talupoegade otsene maksumäär lähenes Eestimaa omale, ta oli tõusnud tasemele, kust edaspidine suurenemine läks väga visalt. Ajalookirjanduses on räägitud heast Rootsi ajast ja palju kirutud Poola aega. Tegelikult aga kujunes olukord nii, et tol ajajärgul Lõuna-Eesti talupoegi teoga palju vähem koormati kui Põhja-Eesti omi. Muidugi peab aga kõige juures arvestama, et talupoegade olukord juba orduajal Harjus-Virus oli kõige aegsamini näidanud halvenemise tendentsi.

Talurahva sotsiaalne olukord.

Vahe Lõuna- ja Põhja-Eesti talupoegade üldises olukorras peegeldus ka talupoegade liiklemises. Nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis oli sunnismaisus orduaja lõpust saadik aina süvenenud. Kuid hoolimata kõigist tõkkevahenditest ei saadud aga varasel Rootsi ja Poolagi ajal talupoegade liiklemist päris maha suruda. Sõja järel oli tunduvalt suurenenud tühjade talude hulk ja ühtlasi ka tarve talupoegliku tööjõu järele, kes neid maid hariks. Kõigist jooksiktalupoegade suhtes olemasolevatest kokkulepetest hoolimata leidus küllalt mõisnikke, kes oma isikliku kasu tõttu kokkuleppest üle astusid ja oma mõisas ulualust andsid ärakaranud talupoegadele. Võõraste talupoegade enda juurde meelitamiseks pakuti jooksikuile uusasumisel mitmesuguseid soodustusi, harilikult maksu- ja teovabadust esimestel asumisaastatel.

Kui omal maal siiski hädaoht püsis, et endine mõisnik põgeniku talupoja asukoha teada saab ja ta tagasi nõuab, olid piiriäärsetes maades võimalused põgenemiseks palju paremad. Võõra riigi alalt oli raske talupoegi tagasi nõuda, kuigi juba XV sajandi algusest peale üksikud Vana-Liivimaa maahärrad olid sõlminud naaberriikidega kokkuleppeid talupoegade väljaandmise kohta. Švabe teatel on Läti-Vene piiri ääres niisuguses olukorras tekkinud koguni eriline liik rändtalupoegi. Läti taluperemehed pagenud massiliselt Venemaale, et seal uudisasunikkudena nautida kolme maksuvaba aastat. Selle tähtaja möödudes rännanud nad tagasi kodumaale, et siinpool piire jälle saada uudisasunikkudele antavate soodustuste osaliseks jne. Eesti alal Rootsi-Poola piiri ääres meie aga sellist nähtust konstateerida ei saa. Küll aga kasutasid siingi piirilähedased talupojad soodsaid pagemisvõimalusi. Seejuures on huvitav, et meil on mitmeid teateid Põhja-Eesti talupoegade pagemisest Lõuna-Eestisse, seni aga ei ole teada ühtki

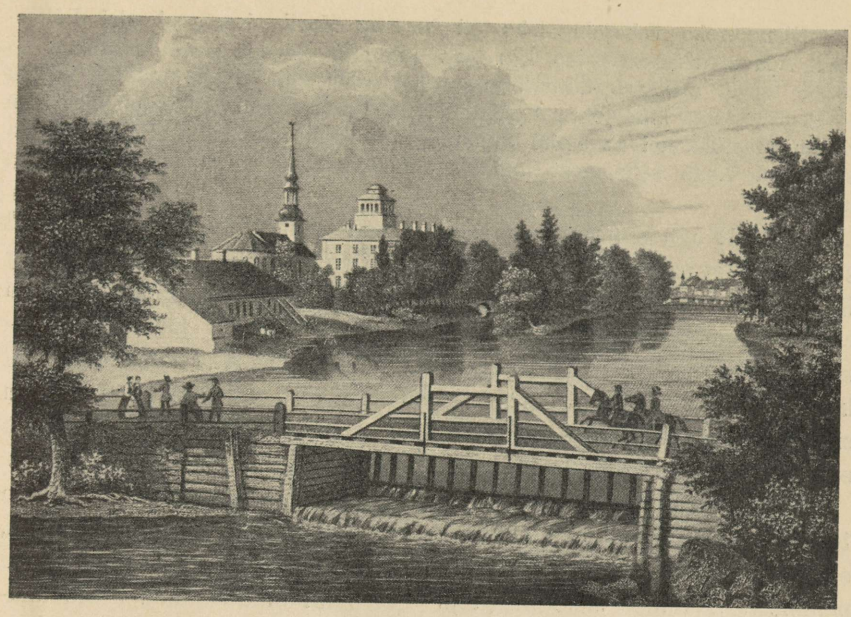

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Põltsamaa loss ja alevik XIX saj. keskel.

juhtumit, kus oleks põgenetud vastupidises suunas. See kõik sunnib järeldama, et Lõuna-Eesti talupoegade soodsam majanduslik seisund avaldas suurt külgetõmbejõudu põhjaeestlastele.

1599. a. revisjon annab meile kaunis selge kujutluse ka üldistest agraaroludest Poola aja lõpul, mis pilt mõnevõrra täieneb hertsog Karli poolt lühiajalise Liivimaa valdamise ajal korraldatud revisjoniga, mis küll sõjaoludes teostatuna täpsuselt Poola omast kaugele maha jääb.

Vaadeldes orduaja lõpul eesti maarahva sotsiaalset liigestust, nägime võrdlemisi kirjut pilti. Siin oli vabatalupoegi, taluperemehi, üksjalgu, sulaseid, vabadikke jne., kelle sotsiaalne seisund oli üsna erinev. Poola ajal võime aga Liivimaal tähele panna nende üksikute kihtide järk-järgulist kokkusulamist. Maarahvas hakkab selle järeldusel endast ikka suureneval ja suureneval määral kujutama üha homogeensemat tervikut.

Põhja-Eesti ja eriti Saaremaa konservatiivsemates oludes hõrenes vabatalupoegade kiht laastavas sõjas tunduvalt, kuid jäi ikkagi püsima. Ent Liivimaa eesti osas ta hävis peaaegu täielikult. Ainult üksikud talupojad on Lõuna-Eestis veel vabad teokohustistest ja omavad isiklikku vabadust ja liiklemisõigust.

Niisuguseks vabatalupojaks oli hertsog Karli sissetungi ajal Põltsamaal Adaveres Sussa Hans, kes oma valduses pidas 6 saksa adramaad — seega tervet väikese rüütlimõisa-suurust maatükki, millele mahtus umbes 6—12 Põltsamaa kihelkonna keskmist talu. Revisjoniraamat teatab, et Sussa Hansu maatükk oli varemini kuulunud poolakale Sebastian Potoffskile ja et Sussa Hans selle eest kannab ratsateenistust nagu aadlimõisa eest tavaline.

Üldiselt aga suurem osa Lõuna-Eesti vabatalupoegadest omavad seda eesõigust mõisaametnikena: kubjaste ja sundijatena. Hertsog Karl oma lühikese sissetungi ajal püüdis küll Liivimaal elustada endist vabatalupoegade seisust ja vabastas mõned jõukamad talumehed ratsateenistuse vastu teost ja maksudest. Aga tema katse sel kombel kroonule luua kerget ratsaväge oli sama mööduv kui ta sissetung Liivimaale. Poola valitsus vabatalupoegade olemasolust eriti huvitatud ei olnud ja nii sulas see kiht Liivimaal peagi kokku.

Vabadikkudest ja sulastest ei räägi meile 1599. a. ja 1601. a. revisjonid peaaegu mitte midagi. Sellest ei või küll järeldada, et see kiht hoopis ära oleks kadunud. Revisjonide ülesanne oli ju peamiselt fiskaalse iseloomuga ja nad pidid moodustama aluse talurahva maksustamise ja tegeliku maksuvõtmise kontrollimiseks. Muidugi ei olnud revisjonid siis huvitatud neist kihtidest, mis maksustamisel peaaegu sugugi arvesse ei tulnud. Aga me teame päris kindlasti, et hilisema Rootsi aja lõpuks Liivimaal talusulaste kiht oli protsentuaalselt väga kokku kuivanud, ega eksi vist palju, kui vähemalt selle kokkukuivamise alguse asetame Poola aega.

Sulaste kihi vähenemise põhjuseks võis olla asjaolu, et sõdade läbi rahvastik oli tunduvalt hävinud ja et mõisaomanikud seetõttu suure hulga endisi sulaseid ja vabadikke asundasid adrataludesse, kus nad aegamööda sulasid vana-taluperemeestega kokku. Paistab koguni, et üksjalgadegi kiht sai mõnevõrra selle sotsiaalse tõusu osaliseks. 1601. a. revisjonist näeme, et vähemalt Liivimaa eesti aladel on võrreldes taluperemeestega üksjalgu vähe järele jäänud. Üle 7000 taluperemehe kohta tuleb ainult 900 üksjalga, nii et need kihid arvuliselt suhtuvat umbes nagu 8:1. Põhja-Eestis see suhe oli aga 6:1, kusjuures leidub veel palju vabadikke ja sulaseid (vt. lk. 747).

Üksjalgade kohta tuleb ikka rohkem ja rohkem tarvitusele selleaegse Poola-Leedu kirdeosas ja ka Lääne-Venemaal tarvitusel olnud pobuli (bobõl) nimetus. Mõnda aega pidasid ajaloolased Liivimaal esinevaid pobuleid eri rahvakihiks, kelle õlgadel lasunud ratsateenistuse sooritamine ja kes selle eest saanud väikese maatüki kasutada. Nüüd aga on pobulite samasus endiste üksjalgade ja vabadikkudega vasturäägimatult tõestatud. Pobulid moodustasid adramaatalupoegadest erineva kihi, kusjuures erinevus seisis peamiselt maa suuruses, mis pobulitel kasutada oli, ja muidugi vastavalt ka nende koormistes.

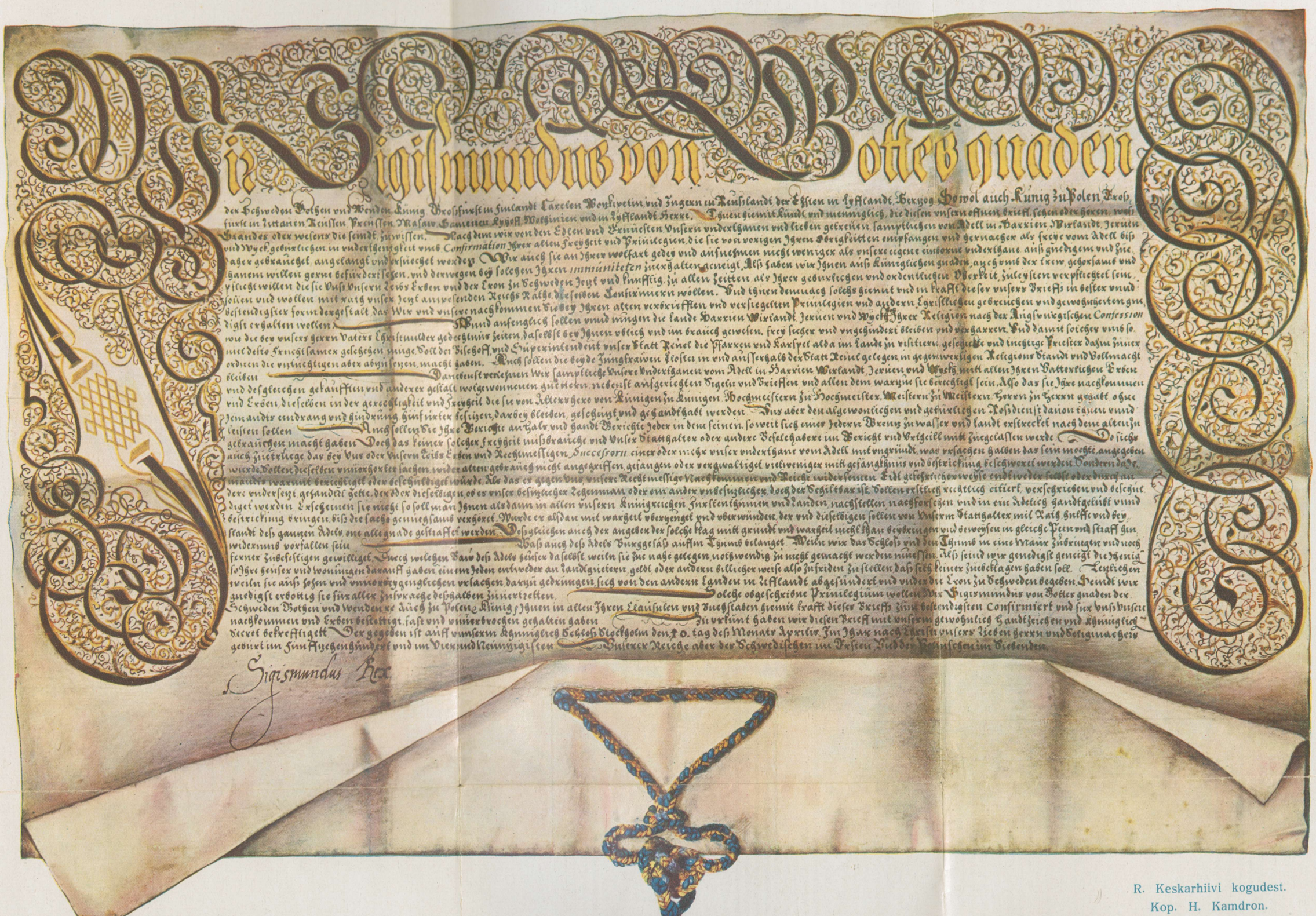

Sigismundus Rex.

R. Keskarhiivi kogudest.
Kop. H. Kamdron.

Sigismund III kinnitab kõik Harju, Viru, Järva ja Läänemaa aadlile seni antud privileegid ja õigused. Augsburgi usutunnistus jäägu kestma. Superintendent visiteerigu kirikuid, pangu ametisse tublid preestrid ja kõrvaldagu ebatublid. Aadlile on kindlustatud nende senine maavaldus, mis eest kohustatud ollakse sooritama ratsateenistust. Kohtupidamise alal jäävad aadlile endised õigused, kuid ärgu nad seda kurjasti tarvitagu. Kuninga asehalduril olgu õigus kohtupidamisest osa võtta jne. Tallinna Toompeal asetsevate aadli majade eest, mille lammutamine kavatsetavate kindlusehitiste tõttu vajalik, antakse vastavat hüvitust.

Pärgamentürik. Antud Stokholmis 10. aprillil 1594. Sigismundi allkiri ja rippuv pitser.

Pobulite kohta on veel paljudki asjad küsimusmärgi all. Nagu orduajal üksjalgade, nii ei märgita ka Poola ajal revisjonides harilikult pobulite maa suurust iga üksiku puhul. Küll aga ütleb revisjoniraamat Viljandi olu kirjeldades, et seal pobulitel olnud käes päris suured, veerand-adramaalised maatükid. Nii suured pobulimaad olid küll erandiks, sest üldiselt on nende koormised mõisale niivõrra väikesed, et ei või oletada pobulitel suuri maa-alasid. Harilikult pobulid maksid väikese rahamaksu (15 krossi) kõrval paar vakka vilja. Et pobulid poola riiklikes mõisades oleksid käinud tegu tegemas, sellest ei räägi revisjoniraamat midagi.

1559. a. ja 1601. a. revisjonid võimaldavad meil esmakordselt laiemat ülevaadet suuremate alade kohta. Švabe on seda kasutanud arvutusteks, kui suur oli keskmine talu selleaegsel Liivimaal. Ta tuleb tähelepanuväärsetele järeldustele. End. Riia peapiiskopkonna ja ordu maade vahel valitsenud talude suuruse suhtes tunduv erinevus: Peapiiskopkonnas olnud talupoegade maavaldus palju rohkem killunenud kui ordu maadel.

Neil Lõuna-Eesti aladel, millest on säilinud 1599. a. revisjoni andmed, oli talukohtade suurus ja arv järgmine:

Adramaad.	Talukohti.		
$1^1/_2$, 1	23	54	= 3,9%
$^3/_4$, $^5/_8$	31		
$^1/_2$, $^3/_8$	305		= 22,5%
$^1/_4$,	506		= 36,8%
$^1/_8$,	496	501	= 36,8%
$^1/_{12}$, $^1/_{16}$	5		
	1366		

Seega oli Lõuna-Eesti keskmiseks talu suuruseks $^1/_4$ adramaad. Võrreldes sellega neid andmeid, mis Švabe toob 1601. a. revisjoni põhjal Läti ala kohta, näib esimesel pilgul, et eesti alal talude killunemine oli kaugemale arenenud kui Lätis. Švabe andmetel oli keskmise talu suurus läti ordualadel $^1/_2$—1 adr. ja peapiiskopkonnas $^1/_2$ adr. Kõige juures aga tuleb arvestada adramaade mitmekesist suurust. Suuremal osal 1599. a. revisjoniraamatus märgitud eesti aladel on kehtimas Poola adramaad, mis, nagu öeldud, olid teistest neli korda suuremad.

Agraar- ja sotsiaalolude arengule ei jäänud mõjutuks ka need muutused maavalduse iseloomus, millega tutvusime eespool. Need muutused omakorda soodustasid juba varemini alanud protsessi, mis murendas muinas-eesti ajast säilinud ühiskondliku korra jäänuseid.

Nagu nägime, toimus Poola ajal Lõuna-Eestis suuri muutusi mõisavalduses, olgugi väiksemal määral kui rootslaste käes oleval alal. Paljud eramõisad sattusid riigi kätte, kes neist suure hulga mitmesugustel kaalutlustel enda kätte jättis, samal ajal aga läänistas rohkesti endisi orduaegseid riiklikke mõisu. Riigimaade ja eramaade piirid

nihkusid seetõttu märgatavalt endisest asendist ära. Mõisade uuesti jagunemisel killunesid endised vakused, mis teataval määral moodustasid eesti talurahva omavalitsuslikke ühikuid. Teiselt poolt liitus mitmesuguseid seni lahus olnud vakuste osasid. Ühe sõnaga, endine vakusejaotus hakkas kaduma.

Koos sellega käis ka talupoegade maksuliikide areng. Nagu soome uurija A. Korhonen väidab, muutus endine vakusekostitus ikka enam ja enam kindlaks maksuks. Põhja-Eestis Rootsi valitsuse all säilisid vakusemaksud naturaalkohustistena, Poola revisjoniraamatust aga paistab, et Lõuna-Eesti endine vakusekostitus oli asendunud peamiselt rahalise maksuga. See on seletatav nii, et Poolas rahamajandus oli rohkem arenenud kui Rootsis.

Vakusemaksu ei võetud nüüd enam vakuselt, vaid ta oli ära jagatud adramaadele või taludele. See on kindlaks tunnuseks, et vakusekostitus oma endise iseloomu oli kaotanud. Põhja-Eestis näib endise vakusekohustise jagamisühikuna eelistatavat talusid. Nii maksis seal vakusemaksu arvel üks talu iga kuue aasta kohta härja, kahe aasta kohta sea jne. Lõuna-Eestis eelistati jagamisühikuna adramaad. Mitu väiksemat talu, mis kokku moodustasid ühe adramaa, pidid omavahel jagama iga-aastase neile peale pandud kindla maksu. Seda soodustas muidugi naturaalkohustiste üleviimine rahale.

Põltsamaa staarostkonna talupidajad maksid sel kombel:

vakuseraha	2 fl. — kr.	pd. humalate eest . .	2 fl. — kr.
oina eest	1 „ — „	pd. linade „ . .	— 20 „
vasika eest	— 12 „	pd. kanepi „ . .	— 18 „
sea eest	— 15 „	ühe hane „ . .	— 5 „
õlletündri eest	1 fl. 20 „	kahe kana „ . .	— 4 „
		Kokku	9 fl. 4 kr.

Mõnel pool oli siiski säilinud ka väike kostituskohustis. See püsis kindlakskujunenud vakusemaksu kõrval ja kulus ära nüüd sõna tõsises mõttes vakuspeol.

Võrdlemisi suurtele muudatustele olid allunud ka need maksud, mida juba orduajal talupojad maksid mitmesuguseile ametnikele. Oli ju haldamissüsteem ise põhjalikult muutunud.

Nii moodustusid Põltsamaa talupoegade sellised maksud kahest osast. Allstaarostile läks igalt veerandilt adramaalt üks suur külimitt ($^1/_2$ riia vakka) rukkeid, otri ja kaeru. Tõlgile igalt adramaalt $2^1/_2$ riia vakka rukkeid, otri ja kaeru, samasugune oli ka terve adramaa kohustis allstaarosti vastu.

Nagu eespool-esitatud kokkuvõttest näha, moodustas suurtest kõrvalmaksudest hoolimata talupoegade peakohustise hinnus või kümnis. Seda maksu, mida eestlased maksid juba iseseisvuse

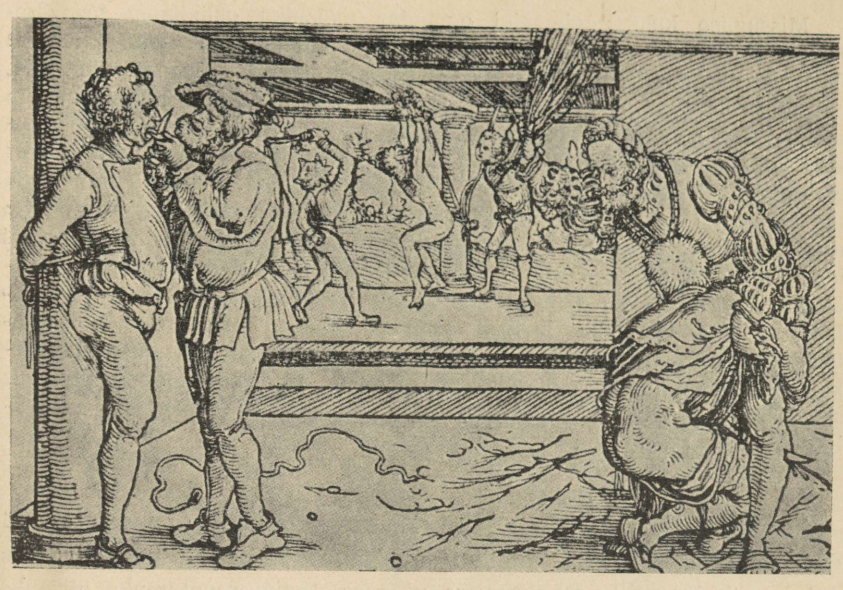

Sulaste karistamine XVI saj. Hans Weiditzi puulõige.

kaotamisest saadik, võeti umbes pooltes staarostkondades kindla maksu näol, kuna selle kõrval kümnise „lõikamine“ (vt. lk. 457) mitmel erineval viisil edasi püsis.

Tugevatele muutustele allusid Poola ajal ka õiguslikud vaated talupoja omandiõiguse kohta oma talu ja vallasvara üle. Nägime, et orduaja lõpul veel üldiselt tunnustati talupoegade maaomandiõigust. Ja kuigi sageli mõisnikud sellest tegelikult ei hoolinud, elas ometigi arusaamine, et talupojale tehakse maad ära võttes ülekohut.

Kestvad sõjad hävitasid selle mõnevõrra patriarhaalse ja harjunud kommetel põhineva vahekorra, mis orduaja lõpul kõigest hoolimata ikka veel kaitses talupoega üksikute mõisnikkude omavoli vastu. Ühes sellega hakkas maad võtma ka vaade, et talud kuuluvad mitte selle harijale, vaid mõisale; aegamööda selle vaate arenedes võtsid mõisnikud ka tegelikult talupoegade maa kohta endale üha suuremaid õigusi. Talupoegade maaomandiõigus Poola ajal päris lõplikult küll veel ei kadunud, kuid vähenes iga päevaga.

Tunduvate kitsenduste osaliseks sai Poola ajal ka talurahva omandiõigus vallasvarale. See toimus esijoones mõisniku ostmisõiguse levimisega asjadele, mis talupoeg müügiks turule viis. Arvatavasti esialgu tahtsid mõisnikud endile nii kindlustada maksude ja maksuvõlgade korralikku tasumist. Varsti aga märkasid nad, et sellest võib võrsuda neile päris hea tuluallikas.

Missuguse kuju Poola ajal omandas mõisniku ostuõigus, seda iseloomustab Tõnnis v. Maydelli era-talupojaõigusest pärit näide: „Ja ei tohi keegi niisuguseid asju nagu veised, lehmad, härjad... laenata või müüa, vaid ta peab need enne mõisale ette näitama.“ Ülalpool juba tuttavaks saanud Tiesenhausen tegi ostu-eesõigusega päris head äri. Ta ostis talupoegadelt odava raha eest nende saadusi ja viis Riiga, kus ta nende eest head kasu sai. Švabe toob näiteks mõned märkmed: Tiesenhausen ostis talupoegadelt tündri õlut 3 marga eest ja müüs selle neile tagasi 5 marga eest, sest 1597. a. maapäev uuendas keelu, mille põhjal talupoegadel ei olnud luba õlut müüa ja piiritust põletada. Poola revisjonikomisjoni pealekäimisel otsustas 1597. a. maapäev küll, et talupoegadel on lubatud takistamatult linna viia vilja ja teisi saadusi, mis neil maksude ja maksuvõlgade tasumisest järele jäänud, kuid sellised otsused jäid enamasti tegelikult täitmata. Nagu Švabe õigusega väidab, oli just ostuõigus see, mis asja viis nii kaugele, et XVIII sajandil talupojad üldse kaotasid omandiõiguse vallasvarale.

Poola ajal oli eesti talupoeg seega jõudnud tubli tüki maad edasi sel teel, mis viis täieliku õigusetuse ja orjuse poole. Oleme harjunud kõige tõttu Poola aega pidama üheks mustemaks ajastuks oma ajaloos. Kui aga erapooletult asja vaadata ja mitte mõjustada lasta end sellest vaenlikkusest, mida balti-saksa ajaloolased Poola valitsuse vastu omavad tsentraliseerimise ja rekatoliseerimise poliitika tõttu, siis ei või sugugi öelda, et Liivimaa talupoeg selle valitsuse all oleks olnud halvemas seisukorras kui Eestimaa talupoeg Rootsi all, või üldse eesti talurahvas hilisemal Rootsi ajal. Võisime nii mitmeski asjas tähele panna, et Põhja-Eestis just vastupidi talupoegade olukord veel kiiremini halvemaks muutus kui Liivimaal ja pärastine aeg ei suutnud peatada seda halvenemisprotsessi. Kõige vähem aga võime talurahva seisukorra ebasoodsaks muutumises süüdistada Poola valitsust. Muidugi oli Poola valitsus võõrvalitsus ja temale ei seisnud eesti talupoegade aitamine nii südame lähedal kui ehk siis, kui eesti ala elanikkudeks oleksid olnud poola talupojad. On aga küsitav, kas ka sel juhul näit. Stephan Bathory talupoegade kaitsepoliitika oleks olnud energilisem ja kandnud rohkem vilja. Terves idapoolses Euroopas ei olnud riigivalitsejad nii tugevad ja sihiteadlikud, et nad oleksid suutnud pidurdada talurahva järjest halvenevat seisukorda. Eesti rahva kurbloolus seisab selles, et väheste eranditega ta tervikuna moodustus talupoegadest ja talupoegade olukorda määravad negatiivsed arengutendentsid idapoolses Euroopas tulid kahjuks kogu rahvale.

XXXIX. Poola-Rootsi võitlus Liivimaa pärast (1600—1626). Altmarki rahu 1629.

Vana-Liivimaal peetud sõda oli kaasa toonud aastakümneid kestva verevalamise ja sõjapidamise objekti enda tühjakslaastamise, ent ühelegi osavõtjale ei andnud see sõda oodatud tagajärgi. Poola ja Rootsi tõrjusid küll ajutiselt Jam Zapolje ja Täyssinä rahuga esialgu eemale kolmanda võistleja — Venemaa, kuid nende endi vahekord oli veel korraldamata. Kumbki tahtis omandada tervet Vana-Liivimaa pärandust. Ainult mõlema vastase sõjaväsimus ja tookordne jõudude tasakaal takistas Stephan Bathory viimastel valitsusaastatel võitluste lahtipuhkemist.

Stephan Bathory surm 1586. a. muutis olukorra uuesti pinevamaks. Vabaks jäänud Poola troonile oli mitu kandidaati, nende hulgas ka Vene tsaar Feodor üsna heade väljavaadetega. Oli karta, et Baltimaade ümber tekkinud poliitiline tasakaal jällegi kaotsi läheb. Vene ja Poola ühinemine oleks olnud Rootsi Johan III-le suureks ähvarduseks. Ei tahetud seda ühinemist lasta toimuda, pidi Johan III Feodorile vastukaaluks esitama ka oma poja Sigismundi kandidatuuri, kuigi ta isiklikult sugugi hea meelega ei näinud oma poja siirdumist võõrasse riiki. Kui ema poolt Jagelloonide järeletulijal olid Sigismundil läbiminemiseks soodsad eeldused. Sigismundi valimine Poola kuningaks tõotas veel muidki hüvesid. Võis loota, et ühise kuninga all kahe naaberriigi vahel pinevus kaob ja seega laheneb umbsõlm, mida lahti harutamata jätnud 38-aastane sõda. Personaalunioniga võis teoks saada ka ammune mõte pidevamast koostööst mõlema riigi vahel, kaitseks pealetungiva Venemaa agressiivsuse vastu.

Nagu oodatagi võis, valisid Poola seisused Sigismundi kuningaks. Kuid juba valimistel selgus, et sugugi ei olnud põhjendamata umbusklikkus, mida tulevase uniooni vastu avaldasid mitmed Rootsis mõõtuandvad ringkonnad. Rootslastel oli unioonidega kurbi kogemusi, et ühine kuningas kahe lahkhuvilise riigi vahel pigemini suurendab kui vähendab omavahelisi vastuolusid. Ja et vastuolusid oli, seda osutasid juba läbirääkimised ise, mida Rootsi saatkond pidas Poola valimisriigipäeval. Poolakad tahtsid Sigismundist teha peamiselt Poola kuningat ja tulevase uniooni raskuspunkti nihutada Poo-

lasse. Nad esitasid Sigismundile allakirjutamiseks erilise valimiskapitulatsiooni, milles see pidi kohustuma suurema osa oma valitsemisajast veetma Poolas ning Rootsi minema ainult seisuste nõusolekul. Teistegi lubadustega seoti Sigismund Poola riigipäeva tahtmise külge.

Poola-Rootsi vastuolusid Sigismundi ajal. Hertsog Karli tõus Rootsi troonile (1604).

Valusamaks punktiks läbirääkimistel oli Eestimaa küsimus. Poolakad pidasid enesestmõistetavaks, et Sigismund kaasavarana ühes tooks Poola riigile ka Eestimaa. Johan III oli seda nõudmist ette näinud. Ta ei mõelnud Eestimaad mitte mingil tingimusel käest anda, kuid et Sigismundi valimine toimuks libedamini, oli ta oma saadikutele siiski lubanud Eestimaa kohta anda „mittesiduvaid lubadusi". Valimisvõitluse ägeduses oli aga Rootsi saatkonna juht Erik Sparre teinud suure rumaluse, andes selle lubaduse kirjalikult ja kohustavalt.

See asjaolu jahutas tunduvalt Johan III rõõmu poja valimise üle. Aga teha polnud midagi, püüti veel päästa, mis võis. Selleks koostasid rootslased omaltki poolt Sigismundi Poolasse saatmise puhul nn. Kalmari statuudid, milles Eestimaa kuulutati lahutamatuks Rootsi osaks. See kõik ei teinud aga Poola-Rootsi konflikti Eestimaa pärast olematuks ja võis oodata, et Johani surres ja Sigismundi pääsedes ka Rootsi kuningaks Eestimaa küsimus kerkib uue hooga.

Ka muidu ootasid Rootsi seisused suure murega uue kuninga troonile tõusu. Polnud saladus, et jesuiitide poolt katoliku usus üles kasvatatud Sigismund Poolas olles veel rohkem kui seni kuulda võttis jesuiitide nõuandeid, et Rootsi tuleks jällegi katoliku kiriku rüppe tagasi tõmmata. Rootslastel oli usu suhtes raskusi olnud juba Johanigagi, kes küll polnud katoliiklane, kuid püüdis teostada luteri usu lähendamist katoliku usule. See oli rootslased usuküsimuses küllalt hellaks teinud ja kui nüüd Johan III suri (1592), püüdsid Rootsi seisused võimalikust hädaohust ette jõuda. Upsalas järgmisel aastal kokkutulnud Rootsi aadli, kodanikkude ja vaimulik seisus otsustas Johani-aegse „liturgia" kõrvale heita ja lubada Rootsis ainult Augsburgi usutunnistust. Katoliiklastel pidi Rootsis jumalateenistuste pidamine keelatama. Ühtlasi otsustati mitte mingil tingimusel ennem lubada uue kuninga kroonimist, kui viimane pühalikult ei tõota Upsala koosoleku otsuseid pidada.

Kui Sigismund järgmisel aastal Rootsi tuli oma päruskuningriiki

üle võtma, siis osutasid mitmedki tunnused, et ta Upsala otsuseid ei poolda. Kuid pikema puiklemise järel andis ta siiski vastava vande enne kroonimist. Antud lubadust Sigismund aga ei mõelnudki täita, arvates, et salajane protest vande vastu vabastab teda pealevõetud kohustisest. Kohe peale kroonimist hakkasid katoliiklased Stokholmis takistamatult oma jumalateenistusi pidama.

Umbusaldus kuninga ja Rootsi seisuste vahel suurenes veel selle tõttu, et ei leitud ühist keelt, kuidas riiki valitseda kuninga äraolekul. Poolas antud valimiskapitulatsiooni tõttu pidi Sigismund suurema osa oma valitsemisajast veetma Poolas ja sellepärast oli sellel küsimusel väga suur tähtsus. Kuningas ise soovis talitada muidugi oma äranägemise järgi, kuid riiginõukogu ja seisused kartsid sellest liigset Poola ja katoliku usu mõju. Nende poolt nõuti, et kuninga äraolekul Rootsi riiki juhiks mingi omamaalastest koosnev valitsus. Pikkade läbirääkimiste ja vaidluste järel pidi kuningas viimati järele andma. Rootsi valitsemine tema äraolekul usaldati ühiselt riiginõukogu ja kuninga onu, Södermanlandi hertsogi Karli hooleks. Kuid Sigismund mõtles seda kokkulepet niisama vähe täita kui eelmistki. Sõitnud tagasi Poolasse, hakkas ta end segama Rootsi asjadesse. Ta määras üksikute Rootsi läänide etteotsa oma usaldusmehi, peamiselt katoliiklasi. Need kohalikud võimumehed tundsid end vastutavatena ainult kuninga ees, valitsesid omapead ega teinud keskvalitsuse korraldustest üldse välja. Rootsi linnustesse saadeti Poola garnisone. See kõik äratas hertsog Karlis, Rootsi seisustes ja laialdastes rahvakihtides väga suurt meelepaha. Vahekord kuninga ja ta onu vahel läks üha teravamaks ja arenes avalikuks konfliktiks, kui Karl riigipäevade toetusel hakkas oma kohalt kõrvaldama kuninga poolt määratud sõnakuulmatuid foogte.

Üks niisugustest kuningameelsetest võimumeestest oli Soome asehaldur Klas Fleming. Fleming ei saatnud laiali Täyssinä rahu järel sõjast vabanenud vägesid, vaid hoidis neid Soomes koos, et valmis olla nendega kuninga käsul hertsog Karli vastu minemiseks. Flemingu vastu tõusid aga Põhja-Soome talupojad, kelle seisukord kestvate sõjaraskuste ja linnuseleeridesse mahutatud sõjavägede tõttu oli muutunud väljakannatamatuks. See „Nuiasõja" nime all ka Eestis vastukõla leidnud (vt. lk. 747) liikumine suruti Flemingu poolt 1597. a. veriselt maha. Hertsog Karl oli talupoegi moraalselt toetanud. Temale riigipäevade poolt antud volitus ette võtta sõjakäiku „talupojalihunikkude" vastu jäi aga liiga hiljaks.

Järgmisel aastal avas Karl siiski sõjakäigu Flemingu vastu ja vallutas Turu linna vahepeal surnud Flemingu pooldajatelt. Seega hakkasid relvad otsustama Rootsi pärast peetavat võistlust Sigismundi ja ta onu vahel.

1598. a. sai kuningas Poola riigipäevadelt suurema maksuloa ja üritas Karli vastu rünnakut. Eestimaal ja Soomes asuvad kuningatruud väed saadeti ähvardama Stokholmi, kuningas ise maabus suurema palgasõduritest koosneva väe eesotsas Kalmaris. Sealt tungis ta edasi põhja poole, et ühineda Soomest tulnud vägedega. Hertsog Karli kiire otsustus ajas aga kuninga kavatsused luhta. Enne kui mõlemad väed ühineda suutsid, tungis Karl Stångebro juures Sigismundi vägedele kallale ja lõi neid nii põhjalikult, et Sigismundil muud üle ei jäänud, kui alustada läbirääkimisi, kuidas edaspidi riiki valitseda kroonimislubaduste kohaselt. Läbirääkimiste vältel aga lahkus Sigismund Rootsist — „jooksis riigist ära, ilma et keegi oleks teda taga ajanud".

Selle järel kokku tulnud riigipäevadel viis hertsog Karl läbi Sigismundi troonilt tagandamise. Esialgu pakkus riigipäev küll trooni Sigismundi alaealisele pojale Vladislavile, kui see saadetakse Rootsi ja saab siin luterliku kasvatuse. Pahandatud Sigismund aga lootis ikkagi veel relvade õnnele ja keeldus sellest ettepanekust.

Nii jäi tegelik võim Rootsis hertsog Karli kätte, kes juba varemini oli saanud riigipäevalt riigieestseisja tiitli. Ta sai jagu Sigismundi meelsetest foogtidest ja suutis oma tahte alla painutada ka riiginõukogu, kellega ta alguses võimu pidi jagama. Karl oleks võinud juba varemini omandada Rootsi kuninga tiitli, kuid mitmesugustel kaalutlustel leppis ta esialgu riigieestseisja ja pärusliku riigivürsti aunimega. Alles 1604. a. laskis ta end riigipäeva poolt valida päruslikuks Rootsi kuningaks.

Karli võimuletulek tagas Rootsi iseseisvuse ja protestandi usu säilimise. Nende kiirete saavutiste lõplik kindlustamine aga ei olnud kerge, see nõudis veel aastakümneid kestvaid heitlusi Vasa soo mõlema haru vahel. Need heitlused Rootsi kuningatrooni ümber olid üheks lüliks katoliku kiriku ja protestantismi vahelises jõukatsumises. Võitluste tallermaaks sai jällegi meie maa. Relvad pidid otsustama, kumma riigi — kas Poola või Rootsi — alla pidi kuuluma Eestimaa. Sigismund oli varemini küll tõrkunud Eestimaad kroonimislubaduste kohaselt anda poolakate kätte, kuid puhkev sõda hertsog Karliga sundis teda varsti oma põhimõtteid muutma. Sõjapidamiseks oli vaja raha ja Poola riigi toetust ning seda sai ainult Eestimaa hinna eest.

Poola-Rootsi võitlused Eesti- ja Liivimaal.

Sel ajal kui pinev vahekord Sigismundi ja Karli vahel aegamööda arenes sõjaks, oli Eestimaa üldiselt Sigismundi pooldavate sõdurite ja ametnikkude kätes. Ka Eestimaa aadel oli rohkem

Sigismundi poolt. Nii kestis olukord seni kui Karl võitis Stångebro juures. Tema sõjaline edu tekitas Sigismundi poolehoidjates kahtlust. Karli poolt arendatud terav kihutustöö hakkas vilja kandma ja üks kui teine linnusegarnison läks Karli poole üle. Alguse sai see üleminek Narvas, kus garnison ühes linnakodanikkudega ära ajas kuningameelse asehalduri ja linnast välja kihutas parajasti sinna kogunenud Sigismundi pooldava Viru ja Alutaguse aadli. Teada saades Narva sündmustest, saatis hertsog Karl Soomest oma pooldajatele abiks väiksema väesalga Peter Stolpe juhtimisel. Peter Stolpe jt. vallutasid 1600. a. esimestel kuudel Sigismundi käsualustelt rea Eestimaa väiksemaid linnuseid, nagu Rakvere, Paide, Koluvere ja Haapsalu. Nii jäi Tallinna päris üksinda, teda ähvardasid ka Soome poolt hertsog Karli väed. Tallinna raad ja Eestimaa rüütelkond sattusid ärevusse ja ruttasid hertsogile alistuma, et päästa oma privileege enne kui on hilja. Eestimaa aadli üleminekut Karli poole mõjustas lisaks veel see, et kuulda saadi Sigismundi lubadusest Eestimaad Poolaga liita, mis akt tuligi toime Poola riigipäeval 1600. a. märtsis. Ka Tallinna asehaldur Jöran Boye oli sunnitud kuningameelsuses järele andma. Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna truudusvanne hertsog Karlile aprillis 1600. a. märgitses Eestimaa lõplikku sidet Rootsiga. Hertsog Karli uueks asehalduriks Tallinnas sai soomlane Karl Horn.

Ent esialgu polnud see side veel väljaspool hädaohtu. Kuigi Eestimaa seisused ja garnisonid olid Karli poole üle läinud, ei puudunud ka nurinat ja rahulolematust nii hästi Tallinna kodanikkude kui ka aadli juures. See sundis tol ajal Soomes viibivat hertsogit ette valmistama sõjakäiku üle lahe siiapoole. Oli vaja oma vallutusi kindlustada Rootsile alluvate alade suurendamises, pidi kasutama soodsat silmapilku ettejõudmiseks Sigismundist, sest võis ette näha, et Sigismund ei jäta katsetamata vähemalt Eestimaad tagasi vallutada, mis ju võrratult kergem oli kui tungida Rootsi. Praegu oli aga Sigismund sõjaks täiesti ette valmistamata. Tal ei olnud koguni piirimaade kaitseks muud kui paarituhandemeheline välivägi Põltsamaa ümbruses Jürgen Fahrensbachi juhatusel. Sellest väest ei oleks Karlil raske olnud jagu saada ja siis oleks avanenud võimalus Sigismundi poolt ähvardavat hädaohtu likvideerida pikemaks ajaks kas või sel teel, et Eestimaa kaitseks vallutada Liivimaa. Viimase alistamiseks oli seisukord selleski mõttes soodus, et hertsog Karl suuresti võis arvestada poolavaenulikku meeleolu Liivimaa aadlis.

Poola valitsuse usundi- ja halduspoliitika, eriti ta sammud agraaralal olid Liivimaa aadli hulgas tekitanud rohkesti rahulolematust. Kogu Poola halduse suundus oli Stephan Bathoryst saadik teravas vastuolus selle seisus-

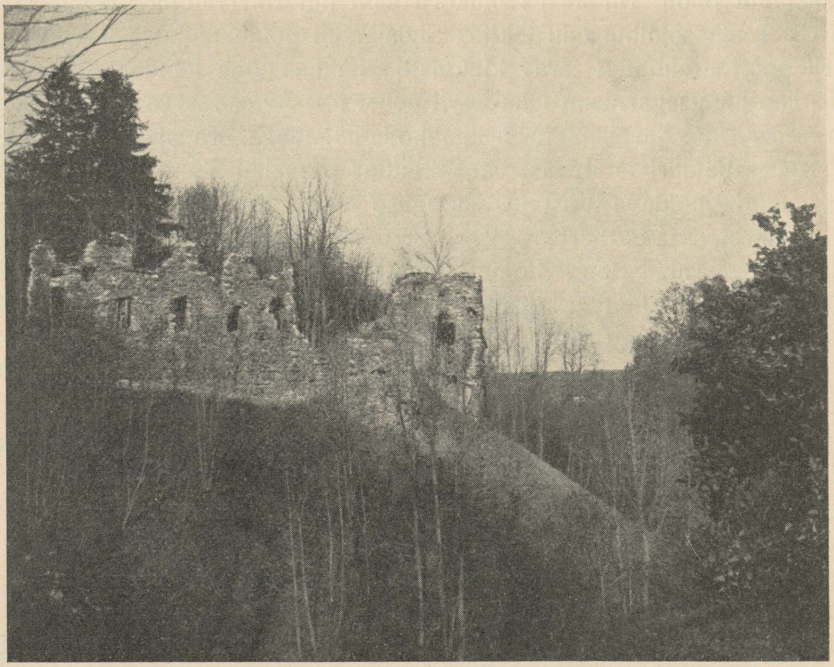

Helme linnuse varemeid.

liku ideaaliga, mille saavutamist ja säilitamist Liivimaa aadel oli taotelnud esialgsete alistumisürikute sõlmimisel. Konflikt Liivimaa aadli ja Poola valitsuse vahel arenes järk-järgult. Esialgu olid sellest vastuolust tabatud ainult need aadliperekonnad, kes orduajal olid omanud suurt poliitilist mõju ja keda seetõttu esijoones ähvardas Poola tsentralistlik poliitika. Rahulolematute ringkond suurenes järk-järgult ka reduktsiooni tõttu jne.

Opositsiooniliste ringkondade kõrval leidus aga arvukas grupp aadlimehi, kel puudus kaugeleulatuv poliitiline auahnus, või kes seda rahuldas koostöös Poola valitsusega. Põhjusetult nimetab E. Seraphim neid renegaatideks ja oportunistideks.

Näis korraks, et ka opositsiooniline ringkond, keda juhtis rikkuselt ja poliitiliselt kombinatsioonioskuselt väljapaistev Johann v. Tiesenhausen, kaldub oma poliitilist tegevusiha juhtima rööbastesse, mis just risti vastuolus ei olnud valitsuse seisukohtadega. Nii hakati Tiesenhauseni eeskujul ja nõuandel endale poolakate ja leedulaste käest ostma staarostkondi ja koguni presidiaatkondi, et seega kindlustada maal oma poliitilist mõju. Lahtipuhkev Rootsi-Poola sõda aga muutis põhjalikult poliitilise olukorra. Sellega kaasaskäivad konjunktuurimuutused avasid uusi väljavaateid J. v. Tiesenhauseni ja G. Krüdeneri poolt esindatud voolule ja lõpuks kiskusid endiga kaasa enamiku, nagu väidetakse, $^2/_3$ Liivimaa aadlimeestest. Liivimaa aadli parteigrupeeringute põhjused ja ilme on neil aastatel veel läbi uurimata, kuid edaspidine uurimine võib siin avastada kaugeleküündivaid vaatekohti.

Rootslaste sõjalised üritused Liivimaal 1600—1601.

1600. a. hilissuvel toodi järk-järgult üle lahe 12 000-meheline Rootsi sõjavägi. Kohapeal täienes see vägi mõne värvatud väeosaga ja aadli poolt ratsateenistuse alusel kokkutoodud paarisaja mehega. Hertsog Karli isiklikul juhtimisel suunduti Pärnu vastu, mis lühikese piiramise järel kapituleerus. Pärnu sai toetuspunktiks reale Karli edukaile retkile, mille tulemuseks oli Viljandi, Karksi, Helme, Härgmäe jne. vallutamine. Narva poolt tungis Peter Stolpe Liivimaa idapoolsetele aladele ja vallutas Laiuse ning Põltsamaa.

Karl Horn, Tallinna asehaldur 1600—1601. A. Karimo joon. Tallinna toomkirikus asetseva hauakivi järgi.

Nende tagajärgedega Karl esialgu rahuldus ja mõlemad väed asusid esialgu puhkekorterisse Paidesse. Aasta vahetusel algasid sõjaoperatsioonid uuesti kahel rindel. 2000-kuni 3000-mehelise väeosaga saadeti hertsogi väljaspool abielu sündinud poeg Karl Gyllenhielm Koiva jõe piirkonda peamiselt selleks, et julgustada sealset aadlit Rootsi poole ületulemiseks. Sellel operatsioonil puudus tarviline edu. Katsuti piirata Võnnu linnust, kuid tagajärjeta, poolakad tungisid hästidistsiplineeritud 400—500 ratsanikuga Võnnust välja ja lõid rootslasi põhjalikult.

Võnnu kokkupõrge näitab, et Rootsi väe võitlusvõime oli märksa madalamal tasemel Poola vägede omast. Rootsi väe ülemad isegi kirusid oma sõdurite vähest distsipliini, kes olevat oma moonavoori kallal hullemini toiminud kui vaenlane. Rootslased pidid koguni demoraliseeritud sõdurite pärast maha jätma Karksi linnuse, sest sõdurid ei lakanud rüüstamast ja röövimast hertsogi omi talupoegi ja teisi alamaid. Rootsi ohvitserid lubasid parema meelega sigu karjatada kui veel kord niisuguste meestega lahingusse minna.

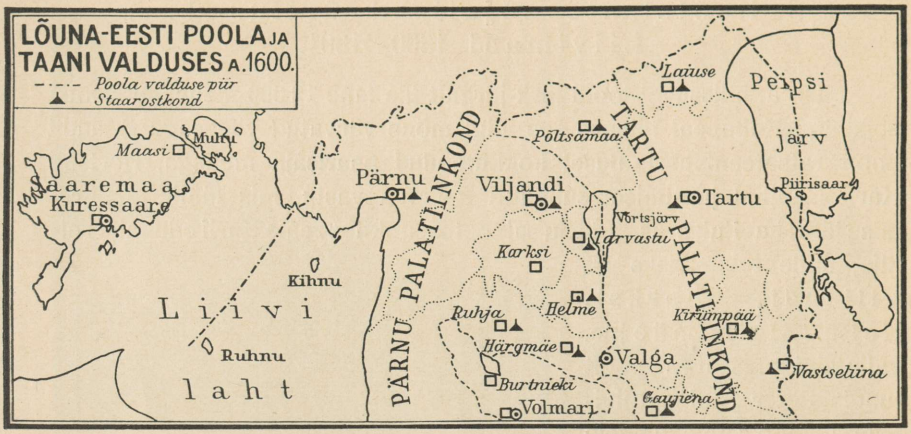

„Eesti Entsüklopeedia" järgi.

Võnnu ründamine oli hertsog Karli sõjakavas siiski ainult kõrvalise tähtsusega operatsioon. Peahoop suunati T a r t u l e. Peaväega ja Soomest tulnud abiga ilmus Karl detsembri lõpul 1600 Tartu alla. Esimesel jõulupühal alustati Tartu pommitamist kolmelt poolt korraga. Sel pommitamisel oli niipalju tagajärgi, et Tartu komandant Ramel sai suurtükikuuli läbi vigastada ja selle tõttu komando edasi andis oma abile liivimaalasele Hermann Wrangelile. Wrangelil oli Rootsi laagris ja teenistuses sugulasi. Nende kaudu hertsog Karl tegi Wrangelile ettepaneku alistumiseks. See ei kõhelnudki palju, läks suurema osa Tartus olevate Tartumaa aadlikkudega Rootsi poole üle ja andis linna rootslaste kätte. Tartu piiramine sai nii kesta ainult kolm päeva ja näitab, kui suuresti soodustas hertsogi relvade edu Liivimaa aadli äraandlikkus. Tartu alistumise järel polnud suuri raskusi ka Liivimaa idaosade ja Latgale vallutamiseks. Poola vähesearvuline välivägi oli tagasi tõmbunud Riia ja Koiva jõe kindlustatud joonele. Rootsi kõrvalväele, kes asus vaenlasest puhastama idapoolset Liivimaad, võisid mõningat vastupanu avaldada ainult rohkearvulised väikelinnused. Need linnused olid aga moodsama sõjatehnika arenedes nõrgaks jäänud ja kohati halvasti kindlustatud. Rootsi väe ees käisid paljud hertsog Karli agendid, eesti- ja liivimaalased, kes üles kutsusid kohalikku aadlit alistuma. Enamasti oligi üleskutsel tagajärgi ja üksikute alade aadel läks Rootsi poole üle, saades hertsog Karlilt ajutise privileegide kinnitamise. Mitmel puhul mängis aadli üleminek rootslastele piiramiseta kätte ka vastava ala linnused. Sel kombel vallutasid rootslased kõige tugevama Ida-Liivimaa linnuse A l u l i n n a. Varsti olid rootslased kogu idapoolse Liivimaa peremehed.

Samal ajal kui kõrvalvägi opereeris Ida-Liivimaal, asus Karl ise peaväe eesotsas läbi murdma kindluste liini Koiva jõel, kus Volmari ja Võnnu olid poolakate peamised tugipunktid. Nõrgasti kaitstud Volmari pidi juba mõnepäevase pommitamise järel hertsogi vägede ülevõimule alistuma. Võnnu jätsid heitunud poolakad võitlusteta maha. Ka ülejäänud Liivimaa linnused ei valmistanud hertsog Karlile erilisi raskusi. Kuigi neis komandantideks olid enamasti poolakad, oskasid kindlustes asuvad Liivimaa aadlimehed ometi linnuseid loovutada rootslastele — peale Riia ja Koknese.

Üldse toimus Lõuna-Liivimaa aadli üleminek Rootsi poole palavikulise kiirusega. Ida-Liivimaa aadli suhtumine rootslastesse ja eriti Tartu üleminek oli poolakates äratanud tugevat kahtlust kõigi liivimaalaste truuduses. Aadlis hakati nägema äraandjaid ja seepärast ei takistanud poola väejuhid enam suuresti oma sõdurite vägivaldsust aadli vastu. Poola sõdurid tungisid aadlimeeste mõisadesse, rüüstasid need paljaks, häbistades mõisnikkude naisi ja tütreid. Kõik see viis Lõuna-Liivimaa aadli suurde ärevusse ja nad kiirustasid rootslaste poole üleminekuga. Raunas näiteks rebisid aadlimehed komandandi käest linnuse võtmed, et neid üle anda.

Poolakate väliväe puudus ja Liivimaa aadli äraandlikkus oli lühikese aja jooksul Karli kätte toonud peaaegu terve Liivimaa. Et Liivimaa valdust ka edaspidi kaitseda, jäi nüüd veel üle vallutada Väina jõe kindlustatud liin, kus peamisi ühendusteid Poola ja Leeduga kaitsesid esijoones Riia ja Koknese linnus. Nende ees aga hakkas katkema hertsog Karli senine võiduhoog.

Karlil oli lootusi, et Riiagi alistub temale niisama kergesti kui Liivimaa. Oli ju Riia kodanikkudel oma eesõiguste ja usu küsimuses rohkesti tülisid poolakatega. Karl katsus neid tülisid ära kasutada ja saatis riialastele küll kirjalikke, küll suusõnalisi üleskutseid, et need temale linna alistaksid. Johann von Tiesenhausen, kes rootslaste sissetungist Liivimaale kuuldes oli korraldanud rõõmsa olengu flöödipuhumisega, käis koguni isiklikult riialasi ületulekule meelitamas. Kuid kõik ei andnud tagajärgi, sest poolakad olid õigel ajal linna privileege kinnitades riialased lepitanud. Ka ammutas Riia linn liiga suuri kasusid Poola-Leedu kaubanduses, et tahta peremeest vahetada.

Teise kõva pähkli leidis hertsog Karl Koknese kindluses. Oma peavägedega oli Karl juba 1600. a. märtsikuus vallutanud Koknese linna, kuid linnus ise ei alistunud, hoolimata mitmest rünnakust. Aprillikuus Karl tõmbas oma peaväe tagasi, paigutades ta garnisonidena laiali mitmesse Liivimaa linnusesse, ja jättis Koknese piiramiseks ainult 300-mehelise väesalga lootuses, et vaevalt poolakad enne sügiset midagi suudavad üritada. See oli suur viga.

Poolakate senine nõrk vastupanu Liivimaal oli tingitud peamiselt sellest, et neil polnud kasutada kuigi suuri välivägesid. Kogu sõda peeti seni mitte Poola riigi, vaid ainult kuninga nimel. Pikapeale

niisugune seisukord kesta ei võinud ja lõpuks läks Sigismundil ometi korda riigipäevadelt saada sõjapidamiseks tarvilikkude vahendite lubamist. Et Poola riik sõjast osa võtma hakkaks, selle otsuse oli riigipäev teinud peamiselt vana Jan Zamoyski pealekäimisel, kelle hooleks usaldati ka edaspidine sõjakäigu juhtimine. Muidugi pidi suurema Poola väliväe ilmumine Liivimaa sõjasündmustesse tooma põhjaliku pöörde.

J. H. Elbfasi maal.

Karl Gyllenhielm.

Hertsog Karl arvestas küll päris õieti, et Zamoyski oma vägedega nii ruttu pärale ei jõua, kuid ta jättis kahe silma vahele need väiksemad Poola väeosad, mis asusid Leedus Liivimaa piiri läheduses. Üks niisugustest väeosadest pealik Sissinski juhatusel asus kiirmarsil abi tooma Koknese linnusele. Sissinski käsutuses oli küll ainult 800 meest, kuid ta suutis katkestada Kokneset piirava Rootsi väe ühendusteid.

Mitte kaugel Plavinast (Stockmanshofist) tungis Sissinski ootamatult kallale liivimaalastele, „kes mõned päevad neile omase kombe järgi olid lakkunud". 60-meheline liivimaalaste salk pistis põgenema, jättes poolakate kätte terve moonavoori, kus leidusid ka Johann von Tiesenhauseni hõbelauanõud. „Ja liivimaalaste hooletuse ning häbitu lakkumise pärast jäi Koknese linn moonastamata, mille tõttu linnas tekkis selline nälg, et paljud ei pidanud sööma mitte ainult nahku, vaid, mis jäle on kuulda, isegi koeri ja kasse."

Varemini kui oodata võidi, ilmus ka Krzysztof Radzivill 6000 mehega Koknese alla ja piiras puudustkannatavad piirajad omakorda ümber. Mõnda aega suutsid rootslased Kokneses siiski vastu panna, linnuse vallutamisele ei võinud nad aga enam mõeldagi. Hertsog Karli ettevaatamatuse tõttu said seega poolakad oma vastuhoopi arendada enne kui strateegiliselt tähtis Koknese linnus rootslaste kätte oleks langenud.

1600. a. suvel arenesid mitmed võitlused Liivimaa idaosas, kus Rootsi vägesid juhatas Karl Gyllenhielm, kellele peamiseks operatsiooni baasiks oli Ergli (Erlaa) linnus. Selle linnuse juures toimus suurem kokkupõrge Sissinski 1000-mehelise väe ja ühe Gyllenhielmi väeosa vahel, kus rohkesti oli ka Liivimaa sakslasi. Sissinski oskas osavasti rootslasi lüüa ja avas sellega suure osa Lõuna-Liivimaast poolakate rüüsteretkedele. Need rüüsteretked tekitasid suurt kahju talupoegadele, olid aga eriti kardetavad aadlile. Sakslastes nägid poolakad äraandjaid ja talitasid nendega ka sellekohaselt. „Ja kes oli aadlik, see aeti armutult elavalt ora otsa, nii et päevagi ei möödunud, kus mitte ei oleks valatud süüta kristlikku verd.“ See tekitas liivimaalaste hulgas loomulikult suurt ärevust. Hakati omal käel organiseerima tugevamat vastupanu. Gyllenhielmi 2500-meheline sõjavägi muutus tunduvalt tugevamaks, kui temale appi tulid Võnnu, Pärnu ja Tartu aadli lipkonnad Johann von Tiesenhauseni, Georg ja Hermann Wrangeli juhatusel. Need lipkonnad koosnesid suuremalt osalt relvastatud talupoegadest aadlikkude juhtimisel.

Krzysztof Radzivill. Kaasaegne vaselõige.

Saades toetust, otsustas Gyllenhielm likvideerida Ergli lahingu tagajärgi ja Koknese ümber tekkinud olukorda, kus poolakad ikkagi veel piirasid rootslasi. Koknese ligidal asus Radzivill rootslastele vastu ja siin toimus nüüd suurem ja verisem välilahing, mis lõppes rootslaste täieliku kaotusega. Lahingus langes palju rootsi, veelgi enam poola sõdureid. Eriti tunduvad kaotused olid Liivimaa aadlil. Suur osa Rootsi poole üle läinud aadlikest langes vangi või sai surma. Viimaste hulgas olid kõik lipkondade pealikud, ka Johann von Tiesenhausen, Liivi aadli rootsimeelse enamiku juht.

Koknese lahingu otseseks tagajärjeks oli, et Koknese linnas asuvad rootslased nüüd alistusid. Hoolimata oma lubadusest garnisoni lasta vabalt lahkuda, korraldasid poolakad garnisoni ja Koknese elanikkude kallal veresauna, milles sai surma üle 2000 inimese. Ühtlasi langes Koknese lahingu tagajärjel poolakate kätte peaaegu terve Liivimaa edelapoolne osa. Üksteise järel vallutasid poolakad Võnnu, Toreida (Turaida), Lemsalu, Krimulda, Straupe (Roop), Mujani (Mojahni) jne. linnused. Poolakate kätte sattus palju Liivimaa aadlimehi, kes enamasti surmati.

Karl ruttas nüüd 1601. a. hilissuvel heaks tegema viga, mis oli tekkinud Koknese linnuse vallutamata jätmisest. Ta otsustas õnne katsuda Riia kallal, enne kui Zamoyski oma vägedega Liivimaale jõuab. Ta suutiski oma väeosadega takistamatult pääseda Riia lähedusse ja tee peal veel õigel ajal ära hoida Rauna langemist.

Karl IX. Kaasaegne maal Gripsholmi lossis.

Karl tegi kõik, et Riiat oma võimusesse saada. Nagu varemini, saatis ta ka nüüd riialastele üleskutseid ja isegi ähvardusi, et nad linna temale üle annaksid. Kuid need üleskutsed jäid tagajärjetuks, samuti kui linna piiramine. Karl sai linna maa poolt küll ümber piirata, kuid poolakad leidsid varsti võimaluse takistada Rootsi laevastiku ligipääsu Riiale. Laevastiku kahurite abita oli linna vallutamiseks väga vähe väljavaateid. Rootsi laagris hakkas end tundma andma Liivimaal tekkiv suur näljahäda (vt. lk. 827). Jõudsid pärale teated Zamoyski vägede lähenemisest. Kõik see sundis Karli Riia alt tagasi tõmbuma. Nii jäigi vallutamata tähtis strateegiline punkt, mis edaspidisteks operatsioonideks oleks andnud hea baasi ja kust oleks kergem olnud ühendust pidada Rootsiga.

Poolakate vastulöök. Rootsi kaitse kokkuvarisemine.

Riia operatsiooni ebaõnnestumise pärast tõmbus hertsog Karl oma vägedega tagasi Pärnu. Riiklikud asjad kutsusid ta Rootsi, kuhu ta kaasa viis suurema osa oma sõjaväest. Väiksemad meeskonnad jäeti Tallinnasse, Paidesse, Viljandisse ja Tartusse garnisonideks. Ära minnes jättis hertsog Karl Rootsi vägede juhtimise vahepeal Liivimaale ilmunud ja Rootsi teenistusse astunud Nassau krahvi Johanni kätte.

Nassau Johann oli oma aja kogenumaid väepealikuid ja taktiliste ning sõjatehniliste uuenduste pooldajaid. Ta oli Madalmail rohkeid sõja-

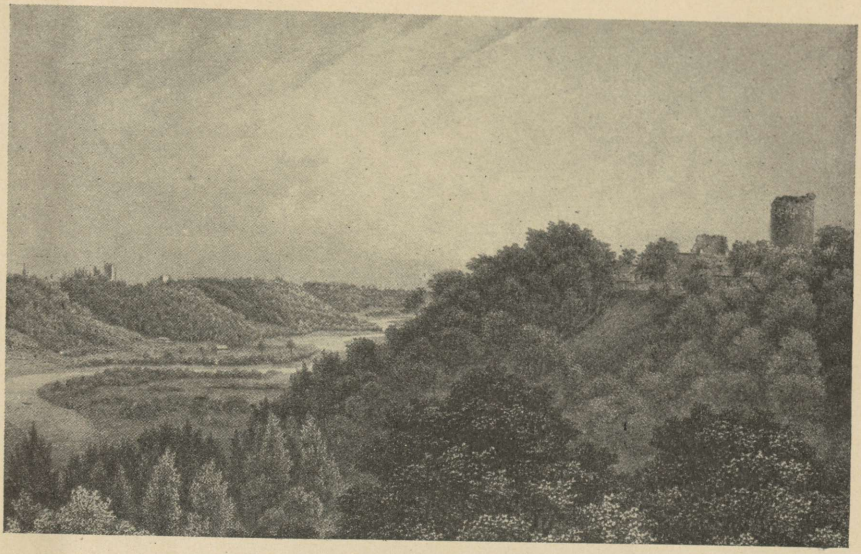

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.

Linnuseid Koiva jõe liinil. Paremal Toreida (läti k. Turaida), vasemal üle jõe Sigulda (saksa k. Segewold).

kogemusi omandanud võitlustes hispaanlastega oma lähedase sugulase Oranje Mooritsa teenistuses. Rootslased panid talle suuri lootusi.

Nassau Johanni hooleks jäi raskes olukorras vastu võtta seda hoopi, mis oodati lähenevatelt Zamoyski vägedelt. See oli raske ülesanne, sest rootslastel jäi kasutada ainult vähe jõude.

Esialgu koondas Nassau krahv oma väed Koiva liini kaitseks, kuid Zamoyski suurearvulistele vägedele ei suutnud rootslased kaua vastu panna. Volmaris olid Karl Gyllenhielm ja Jakob de la Gardie varsti sunnitud alistuma. Rootsi vägedele lubati vabalt linnast lahkuda. Gyllenhielm ja de la Gardie ise aga pidid poolakate kätte vangi jääma.

Volmari langemisega oli Koiva jõe kaitseliin läbi murtud ja Zamoyskil avanes nüüd võimalus edasitungiks võrdlemisi nõrgalt kaitstud Liivimaale. Zamoyski kasutaski veel 1601./02. aasta talve kiiluna sissetungimiseks Rootsi valdustesse, Liivimaa keskossa.

Nassau Johann ei suutnud takistada ka poolakate edasitungi ja abistada nende teel olevaid kindlusi. Üksteise järel läksid Zamoyski kätte Alulinna, Kirumpää, Koivalinna ja Rauna linnus. Veebruaris alustati Viljandi piiramist. Sellele tähtsale kindlustisele katsus Nassau Johann küll abi saata, kuid kevadine suurvesi ja sõja-

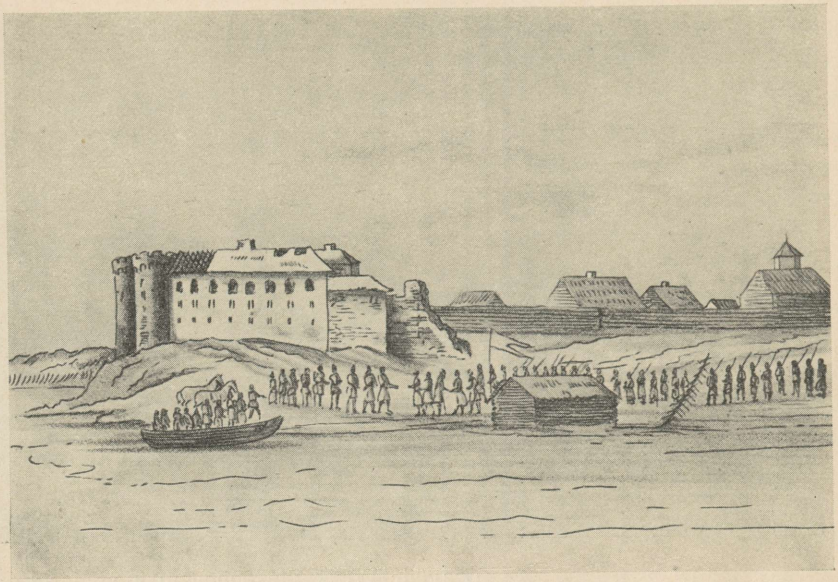

Koknese linnus talvel 1661. Joh. Rud. Storno samaaegne joon.

väes lahti puhkenud haigused ei lubanud kavatsust tagajärjekalt täita. Viljandi langes Zamoyski kätte (vt. t. LII). Poolakad vallutasid samuti Põltsamaa, kuhu nende vägi talvekorterisse jäi.

Poola suuremaarvuliste ja suhteliselt hästivarustatud vägede edu soodustas tugevasti 1601. a. talvel Eesti- ja Liivimaal puhkenud suur näljahäda.

Niisugused näljahädad kaasaskäiva suure rahvastiku suremusega ei olnud varemini ja ka tolleaegsetes oludes väga suureks harulduseks. Mitte ainult Baltimail, vaid ka mujal Euroopas ei olnud rahvas siis veel küllalt ettenägelik, et end ikalduste puhuks varustada suurema hulga viljaga. Meil takistasid sellist tagavarade muretsemist veel tunduval määral pea piiramatud talupoegade kohustised mõisa vastu, mis talupoegade ülejäägid armutult mõisa viis. Nii võis juhuslik ikaldus tekitada vilja eksporteerivalgi maal suurt näljahäda, seda enam, et selleaegne kaubandus oma väheste läbikäikudega ja halbade ühendusteede tõttu ei suutnud kiires korras mujalt siia toimetada tarvilisel määral vilja. Vähene vili, mis tuligi, oli hinna poolest enamale jaole puudustkannatajaile kättesaamatu. Riigivalitsuse mõjukast vaheleastumisest ei saanud juttugi olla ajal, kus riigi administratsioon iga-

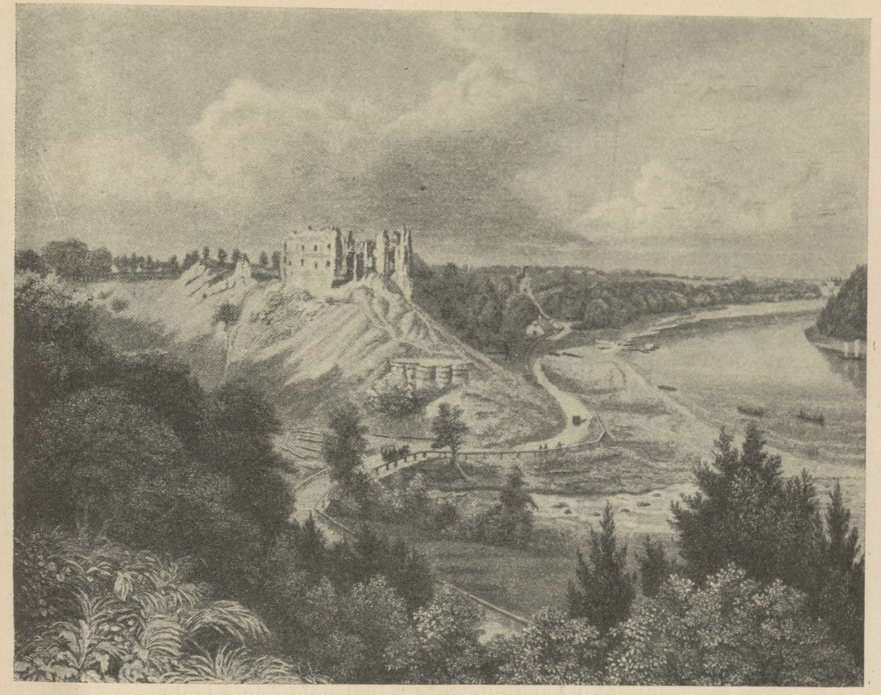

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Koknese linnuse varemed XIX saj. keskel.

päevsetegi küsimuste jaoks oli liiga primitiivne. Veel halvem oli lugu, kui valitsemine oli segamini paisatud tervet maad üleujutava sõja poolt, nagu Liivimaal 1601. a.

Nii võis tookordne näljahäda talurahva keskel omada seninägemata ulatust. Kroonikad ja muud allikad kubisevad drastilistest kirjeldustest selle üle, mis piirini nälg viis meeleheitele aetud rahvastiku.

Jakob Grünevald, valitseja Dünaburgi alalt, tunnistab, et kolm isikut on söönud ühe surnud hobuse Fritz Plateri kõrtsis; kui ka kellelgi ta hobune karjamaal on olnud, siis on inimesed ta tapnud selleks, et liha saada.

Joachim Fridewald tunnistab, et Barni kõrtsis, mis asub Väina jõe ääres, on üks kõrtsmik, leedulane, palju inimesi ära keetnud ja Väina-taguseile talupoegadele müünud sealiha pähe.

Koltzi alal on Wilhelm Rehbinderi talupoeg, nimega Andreas Pfeilerstuhl, 9 inimest sisse soolanud ja hiljemini ära söönud. Junkur, seda teada saades, siirdus oma valitseja Paschi ja Hartwig Sachsiga kohale ja leidis jutu õige olevat. Talupoeg tunnistas, et ta kaks inimest ära tapnud, nende liha sisse soolanud ja pead ära visanud. Ta põletati 19. märtsil saunas.

Sisegali piirkonnas oli üks leedulane, kes pastori ära olles on söönud koeri ning kasse ja koguni ühe lombaka poisi, Jan Stutowi õepoja. Siis

Olaus Magni järgi.

Põhjamaa talupojad metsas sõjamehi varitsemas. Teele on ehitatud tõke, mille tagant lastakse nooli. Tee ääres on suuri puid tüvest osaliselt lahti raiutud, kuid püsti jäetud. Puude külge on köis kinnitatud, mille abil võimalik puid vaenlasele peale lasta.

on ta söönud veel kaks isikut, pastori karjatüdruku Anna ja ühe talupoja, kes oma naiseõe tapmise pärast rattale tõmmatud. Samuti on ta võllast võtnud ja nahka pannud palju vargaid.

Berens Zaumbrechti talupojad on aadlimees Osvald Grolle Laurentius Preussi nimelise mõldri koos ta hobusega ära söönud.

Friestendorffi talupojad ja leedulased sõid ühes hobustega palju rahvast, kes sõitsid Johan Freitagi ja Brunawi mõisa laadale. Sündinud 1601. a. 10. detsembril.

Dietrich von Galenile kuuluvas Kartke mõisas on üks talupoeg Bandelisck ära söönud 3 oma poega, neist kaks on ta tapnud, üks aga suri loomulikku surma. Viimase kaevas isa hauast välja ja keetis ta liha kapsastega. Seepeale tulnud ta juurde vennased Didrich ja Valentin Hahn, tundnud haisu ja küsinud, mis on potis, mis nii hirmsasti haiseb. Bandelisck vastanud, et ta olevat välja kaevanud oma poja ja keetvat teda nüüd kapsastega. Et see nii sündinud, tõendavad Hans Dobel ja Joan Drost.

Gerhard von der True, Dunaburgi meeskohtunik ja Johann Frinckeman tunnistavad, et nad anno 1601 peale lihavõtteid õhtul tulid ühe talupoja juurde ja jäid seal öömajale. Seal nägid nad, et talupojad sõid igasugu parasiite, kasse, rotte ja igasugu raipeid ja selle järel hakkasid ka inimesi sööma. Nad ütlevad, et Dunaburgi piirkonnas on 14 inimest ära söödud.

Zachariase kõrtsis on ära söödud üle 40 inimese; üks sant on teise kerjuse ära söönud, seda tunnistab Johannes Engelerus.

Subolti alevis on üks õde teisel kõri maha lõiganud ja tema verest vorsti teinud ja ka liha ahjus küpsetanud. Seda tunnistab aadlimees junkur Gothardt Budbarch." (Bodeckeri kroonika.)

„Sellel kui ka järgmisel aastal oli Liivi- ja Eestimaal nii suur näljahäda, et seda peaaegu ei saa kirjeldada. Mõned väidavad, et vaevalt kümnes osa talupoegadest ellu jäi. Niisuguses hädas püüdsid mehed oma nälga kustutada surnud hobuste, koerte, kasside ning rottidega ja teiste selliste ebaloomulikkude asjadega. Ja kui nad leidsid ühe koera, kes näris surnud inimkeha kallal, tapsid nad ta ja panid nahka; ja kurjategijad kisti võllast ja rattailt kohe peale surmamist ja viletsad inimesed püüdsid nendega oma nälga vaigistada. Talvel leiti igal pool surnud inimesi, kes olid koolnud, närides toorest liha ja raipeid, ning kes seda liha veel suus hoidsid.

Aga kõige koledam on, et üks inimene teist, koguni vanemad lapsi on söönud, mis sel ajal talupoegade keskel ei olnud sugugi ebaharilik... Kus üks reisija külast külasse tuli, nägi ta neid enamasti tühjadena ja leidis igal pool taludes inimesekontide hunnikuid, millelt koerad ja metsloomad liha olid ära närinud. Ka jooksid koerad suurte hulkadena ringi ja tungisid reisijatele kallale, nii et peaaegu keegi neist üksinda reisida ei julgenud." (Fabriciuse kroonika.)

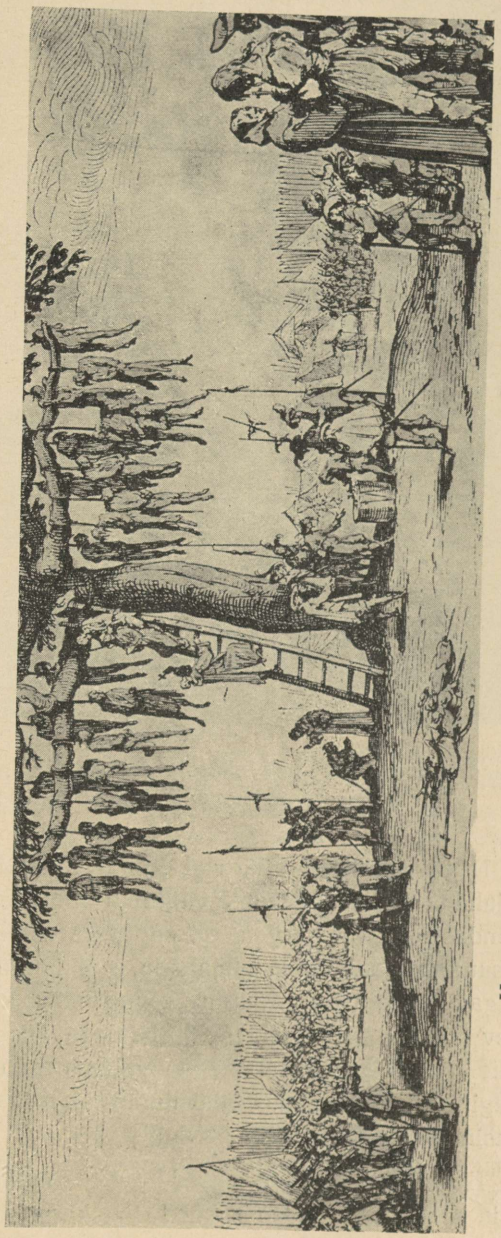

Varaste poomine sõja ajal XVII saj. J. Callot' samaaegne graviüür.

Viljandi linnuse varemed käesoleva sajandi alguses. Vasemal linnuse peahoone edelapoolne sein (vt. linnuse plaan lk. 566).

Nagu tavaliselt säärasel puhul, hakkasid talupojad maalt, kus näljahäda kõige teravam, valguma linnadesse, kel oma kaubandusühenduste pärast kergem oli endid varustada viljaga. Aga linnadeski ei suudetud ära hoida näljahäda, rääkimata veel sinnavalgunud talupoegade toitmisest. Nassau krahv võis kirjutada, et Tallinnas iga päev leitakse tänavatelt üle 30 inimese, kes olid surnud nälja ja külma kätte. Kahtlemata oli nende hulgas enamus linna pagenud talupoegi. Üldse raskendas talurahva olukorda suurel määral näljahädaga seltsinud kõva pakane.

Kroonikad ja kaasaegsed kirjad mainivad, et näljahäda tõttu meie maal 1601. a. on surnud $^{9}/_{10}$ kogu rahvast. See arv võib olla liialdatud, kuid väga suur oli suremus tõesti. Veel 1613. a., kui

Lõuna-Eesti oli nautinud mõned aastad rahu, avastas katoliku kiriku visitatsioon, kui raskesti maa veelgi kannatas nälja ja sõja tagajärgede all. Liivimaal ei olnud õieti ühtegi kihelkonda, kus oleks alles jäänud üle poole endisest rahvastikust, küll oli aga kihelkondi, kus rahvaarv oli veelgi rohkem tagasi läinud. Karula 200 taluperemehest oli alles jäänud vähem kui üks kolmandik, Kambjas 200-st oli järel 40, Sangaste 900-st 50, Kavildas 200-st 30, Viljandi 600-st vähe üle 50! (Vt. lk. 797.)

Umbes samal ajal võis katoliku piiskopp Schenking Liivimaa kohta kirjutada:

„Kõik linnused ja enne nii suured valdused on nüüd hävitatud ja kujutavad enesest oma tiheda võsaga peljupaika metsloomadele. Paljudest elanikkudest on ainult vähesed elus, ja need on palju kahetsemisväärsemad kui surnud. Sest viimased on juba lunastatud kõigest kartusest ja hirmust, need aga jooksevad tõesti juba vähemagi lehtede sahina eest nagu jänesed metsa. Nad põgenevad inimese vaate eest ega oota sõbralt ega vaenlaselt kartlikult muud kui enda hukkamist. Isegi mees, kes relvastamatult end ainult kaugusest näitab, ei suuda neid välja meelitada metsadest, rääkigu ta kuitahes meelitavalt; ka nende kodukeeles rääkides ei saa ta neid rahustada. Altarid on purustatud, kirikud ära põletatud ja laastatud oma ehteist ja kõige hädapärasematest riistadest. Nad on täidetud laipadega. Katoliiklased ja ketserid lebavad läbisegamini. Nende nägemine ajab peale ebainimliku jubeduse. Ainult vähesed preestrid on olemas, kes rahvale katoliku usku võivad õpetada, lapsi ristida ja teisi sakramente jagada. Ainult Jeesuse Seltsi kõrgeaulised isad kannatavad häda ja vaeva tänapäeval, töötades Kristuse viinamäel suure innuga.“

Viljandi linnuse varemed. Teise eelkindluse murenenud müüri siluettkontuur sarnaneb inimese profiiliga.

Halvasti varustatud Rootsi sõjaväes laastas nälg ja pakane samuti kui talurahva hulgas. Nassau Johanni väite järgi külmus talvel 6000 sõdurit Soome lahe jääl. Kui hertsog Karl Rootsi läks, siis külmus sadamas ära suur hulk Rootsi sõdureid, kes meeleldi oleksid kaasa sõitnud, nii et merekaldal oli nii suur laipade virn, et laeval käijad endid üle nende juhtida pidid laskma.

Nassau Johann ei osanud enam midagi peale hakata ja lahkus nüüd Eestimaalt. See langetas veelgi rohkem rootslaste meeleolu. Ühes sõjaõnne pöördumisega lõi kõikuma ka Rootsi poole üle tulnud Liivimaa aadli meeleolu. Enamik aadlimehi sai küll aru, et poolakate poolt neil mingit andestamist loota ei ole, ja sellepärast püsisid nad edasi hertsog Karli meelsetena. Teine osa aga hakkas Poola poole üle minema või vähemalt selleks teed tasandama.

Poola poole tagasi minejate hulgas oli palju mõjukaid liivimaalasi, muude hulgas isegi niisugune kindel rootsimeelne mees nagu Vastseliina linnuse pealik Otto von Vietinghof, kes alistas oma linnuse vabatahtlikult Poola väepealikule Fahrensbachile. Veel mõne aja eest oli Fahrensbach hertsog Karlile kirjutanud: „Jumal hoidku mind ja teisi ausaid inimesi sellise vandeunustamise eest. Ennemini varanduseta ja eluta kui vandeta ja auta.“ Pole ime, kui hertsog Karlile võidi Liivimaalt teatada, „ma ei ole eluajal nii palju äraandmisest kuulnud, kui just praegu“. Osa Liivimaa aadlimehi põgenes 1601. a. Venesse.

Vahepeal arendas Zamoyski oma edu. Poolakad said värskeid toetusi ja tungisid nendega Eestimaa keskosa Paide alla. Paide ei olnud küllaldaselt kaitstud, kuid avaldas poolakatele tunduvat vastupanu. Kui aga garnison piiramise venides nälga tundma hakkas, alistati ka Paide septembrikuul 1602 Zamoyskile (vt. t. LV). Varsti vallutasid poolakad ootamatult ka Rakvere.

Karl IX püüdis 1602. a. jooksul kõik teha, et poolakate edu takistada. Esialgu ei tulnud aga abivägede saatmisest midagi välja. Küll aga märkame, et 1602. a. suvel hertsog igati püüab endale uuesti kindlustada vankuma löönud liivimaalaste poolehoidu. Näeme teises seoses, et hertsog Karl aasta varemini oli oma reformikavade teostamisega võrdlemisi teravasti riivanud Eesti- ja Liivimaa aadlikke. Võib-olla see asjaolu oli üheks põhjuseks, miks mitte ainult aadel ei hakanud kalduma osaliselt jällegi poolakate poole, vaid ka eestimaalaste hulgas tekkis laialdasi sellesuunalisi konspiratsioone. Nüüd püüdis Karl liivimaalasi jälle lepitada ja suurte lubadustega enda külge köita.

1602. a. suvel olid liivimaalased Stokholmi saatnud oma saatkonna, kellele Karl lubas üksikute kreiside aadli eesõigused täies ulatuses kinnitada. Tartumaa aadlile, kelle kodukoht veel oli Rootsi valduses ja kelle poolehoiu võitmine seetõttu oli eriti tähtis, osutas Karl erilist vastutulekut. Ta kinnitas mitte ainult selle senised eesõigused, vaid lubas Tartu aadlimehi saada kõigi harju-viru (vt. lk. 820) õiguste osaliseks. Võrdlemisi üksikasjaliselt määrati aadli õigused kohtupidamisel talupoegade üle, lubati Tartumaa aadlile kujundada oma eriline maanõunikkude kogu ja ühtlasi Tartus asutada ka kõrgem õppeasutis.

Enamik balti-saksa hilisemaid tegelasi ja ka ajaloolasi annavad sellele privileegide kinnitusele liialdatud tähtsuse ja püüavad seda aluseks võtta

Märkide seletus.

(Originaalil leiduva ladinakeelse teksti järgi.)

A — Poola vägede laager.

B — Poolakatega kaasas olevate Zaporogi kasakate laager.

C — Sellelt kohalt tulistati linna vallutamise ajal linnust, et linnuses olijaid takistada linna abistamast. Linn vallutati 4. mail.

D — Linn, millesse vallutamise järel viidi kahurid esimese eelkindluse tulistamiseks.

E — Esimene eelkindlus, vallutati 12. mail.

F — Teine eelkindlus, mida torni purustamise järel poolakad 16. mail ründasid, kuid tagajärjetult. Seejuures langes Võnnu palatiin Georg Fahrensbach.

G — Rünnaku kordamine järgmisel päeval. Läbirääkimistesse astumise kaudu katsunud garnison aega võita kannatada saanud linnusehitiste parandamiseks. Seda märgates kiirustanud poolakad vastuse nõudmisega. Samal ajal paisanud püssirohuplahvatus linnusekaitsejaist mõned kraavi, keda aga Zamoyski ellu jätnud, et läbirääkimisi mitte rikkuda. Pommitamise kartuses alistunud garnison.

HHH — Linnuse lähedased künkad — kõrged ja järsud, kuhu kahurite toimetamine äärmiselt raske.

Viljandi vallutamine poolakate poolt 17. mail 1602.

Jacobus Laurus'e gravüür 1602.

Liivimaa ja Rootsi hilisema riigiõigusliku vahekorra määramisel. Siin tuleb küll peatuma jääda seda ajajärku paremini tundva rootsi ajaloolase R. Liljedahli juurde, kes väidab, et 1602. a. privileegide kinnitamine ei oma mingit seost hilisema ajaga, vaid on „episood, mis uppus Liivimaa pärast peetava sõja relvatärinasse". Olulisem on see, et hertsog Karl Liivi aadlile lubas sel puhul, kui sõda halvasti peaks lõppema, ulualust Soomes ja Rootsis.

Ka järgneval aastal olid poolakad sõjaliselt täielises ülekaalus. Rootslased, keda juhtisid Anders Lennartsson ja Arvi Stålarm, ei saanud tunduvaid lisavägesid ja möödunud näljahädale järgnev moonapuudus andis end ikkagi veel tunda. Nii võisid poolakad, kelle ülemjuhatajaks nüüd oli Jan Karol Chodkiewicz, laiendada seda kiilu, mis Zamoyski vallutused olid löönud Rootsi aladesse. Sügisel ilmusid poolakad T a r t u t piirama.

„Meeskond kaitses end küll viimase võimaluseni kuni lihavõtteni; et aga nad märkasid endid ilma abita ja toidumoonata olevat, andsid nad lõpuks kolmandal aprillil linna üle, milles poolakad leidsid üle saja igat seltsi suurtüki. Rootslased saadeti poolakate poolt kindlasse kohta, aga mõned liivimaalased, arvates, et nüüd Rootsi abil lõpp käes, asusid jälle poolakate poole, hoolimata sellest, et viimased linnas metsikult teotsesid ja eriti vaestenaisterahvastega halvasti ümber käisid, kuna ometigi säärast lugu ei sündinud rootslaste poolt poolakatelt vallutatud kohtades."

R o o t s i s õ j a v ä e r e o r g a n i s e e r i m i s e k a t s e d. M ä o (1604) j a S a l a s p i l s i (1605) l a h i n g.

Tartu vallutamise järel võisid poolakad peaaegu takistamatult rüüsteretki ette võtta isegi kuni Tallinna, Narva ja Pärnu sadama alla. Rootsi sõjavägi osutus võitlusvõimelt hoopis nõrgemaks kui Poola oma. Eriti kõrgel tasemel seisis Poola ratsavägi, nagu selgus Koknese lahingus 1601. Rootsi sõjaväe seisukorrast sai ka Karl aru, püüdes reorganiseerida jalaväge Madalmaade jalaväe eeskujul.

Tema enese katsed sellel alal jäid küll tulemusteta, kuid laiaulatuslikumalt võttis asja käsile Nassau krahv Johann, kes 1601. a. hakkas Pärnus Rootsi väge ümber looma. Moodne Madalmaade taktika nõudis jalaväe jagamist rohketeks allühikuteks ja nende varustamist rohkelt tulirelvadega. Suurem allühikute arv väes võimaldas kiiremat ja elastsemat manööverdamist, kuid ühtlasi eeldas ka põhjalikumat väljaõpet ja taktikalise koostöö harjutamist ühikute endi vahel. Nassau krahvi reorganiseerimistööd aga takistas sõda, materiaalne kitsikus jne. Ainult osale meestest suudeti anda vajalised relvad. Seetõttu polnud teostatud allühikute süsteemil mingit tähtsust.

Et Nassau krahvi poolt alustatud reorganiseerimistööl polnud tulemusi, sellele osutab Mäo mõisa lahing.

Vaade Viljandi linnuse varemetele läänepoolsest küljest. Tagaplaanil asetsev talu paistab üle järve.

1604. a. sügiseks olid rootslased saanud niivõrt abivägesid ja varustist, et võisid katsetada pealetungi. Soomemaalase Arvid Stålarmi juhatusel piiras Soome-Rootsi vägi Paidet, mida nüüd ruttas abistama Poola väepealik Jan Karol Chodkiewicz. Poole penikoorma kaugusel Paidest kirde pool, Mäo juures, kohtusid vaenlased 15. septembril.

Stålarmi allpealikute hulgas leidus hispaanlane Alfonso Castru de Canotha, kes andis Stålarmile nõu asuda tugevasse kaitseseisukorda, sest et tulirelvadega varustatud Rootsi jalaväelased suudaksid astuda ainult tulelahingusse, kuid polnud lootust, et nad lahtisel lahinguväljal võiksid vastu panna Poola ratsaväe pealetungile. Stålarm ja teised ülemused nähtavasti ei hoolinud aga hispaanlase nõuandest ja tungisid vaenlasele peale. Rootsi-Soome väed näivad lahingu ajal olevat jaotatud 3 kohtamisse, millel polnud aga taktikalist tähendust, — poolakad hävitasid need üksteise järel. Lahingu otsustas Poola ratsavägi. Rootsi-Soome vägi sai ränga kaotuse osaliseks. Näib ka nii olevat, et Stålarm oli loobunud allühikute-vahelistest vahemaadest, seega täpsalt mitte kinni pidades Madalmaade rühmitamisviisist.

Kuningas Karl ei saanud lüüasaamise sügavamatest põhjustest Paide juures aru ega suutnud teha vajalisi järeldusi. Ta pidas tarviliseks suurendada vastupanuvõimet. Anders Lennartsson pidi muretsema jalaväe esimestele ridadele odad, et paremini tagasi tõrjuda vaenlase ratsaväe pealetungi. Sellest väikesest reformist muidugi ei piisanud ja seda said rootslased peatselt kibedasti tunda Salaspilsi (Kirchholmi) lahingus, mis oli tolleaja suurimaid Liivimaa välilahinguid.

Vaade Viljandi linnuse peahoone (lossi) varemetele idapoolsest küljest.

Karli seisukoht oli vahepeal Rootsis tugevnenud. Peale Mäo lüüasaamist ta tegi suuremaid ettevalmistusi pealetungisõjaks poolakate vastu, kavatsedes seekord rünnata Liivimaa tugevamat kindlust — Riiat. Rootsist ja Soomest Liivimaale toodud meestega algas ta Riia piiramist 8200 jala- ja 2500 ratsaväelasega ja 11 kahuriga. Chodkiewiczi juhatusel ilmus Poola vägi Salaspilsi juurde (2 penikoorma kaugusel Riiast), kokku 3500 meest, neist 2500 suure võitluskõlblikkusega ratsaväelast. Karl jättis sellest kuuldes Riia piiramise pooleli ja otsustas lüüa väiksemaarvulist Poola väge. Ta marssis 16./17. septembri vahelisel ööl Salaspilsi. Vaatamata sellele, et öine rännak väe ära oli väsitanud, otsustas Karl siiski peale tungida.

Mäo lahing oli näidanud, kui vajalik on maastiku kasutamine neile vägedele, kes suudaksid astuda võitlusse ainult tulirelvadega. Pidades seda silmas, valiski Karl seisukoha järsule mäele, toetudes parema tiivaga soole ja vasemaga metsale. Kuninga arvates pidi võidama sellelt tugevalt seisukohalt tõrjuda tagasi vaenlase pealetungid. Rootslased rühmitati 4 kohtamisse, esimese ja kolmanda moodustasid jalavägi ja teise ja neljanda ratsavägi. Kohtamised olid jaotatud allühikuisse, jalaväes à 600 ja ratsaväes à 200 meest. Odamehi oli liiga vähe ja nad pandi pealelaskjate keskele, esimestesse ridivesse. Rühmitamise mõtteks oli see, et võidi kas moodustada kaks tugevat ühiklikku kohtamist, nii et II ja IV kohtamine oleksid

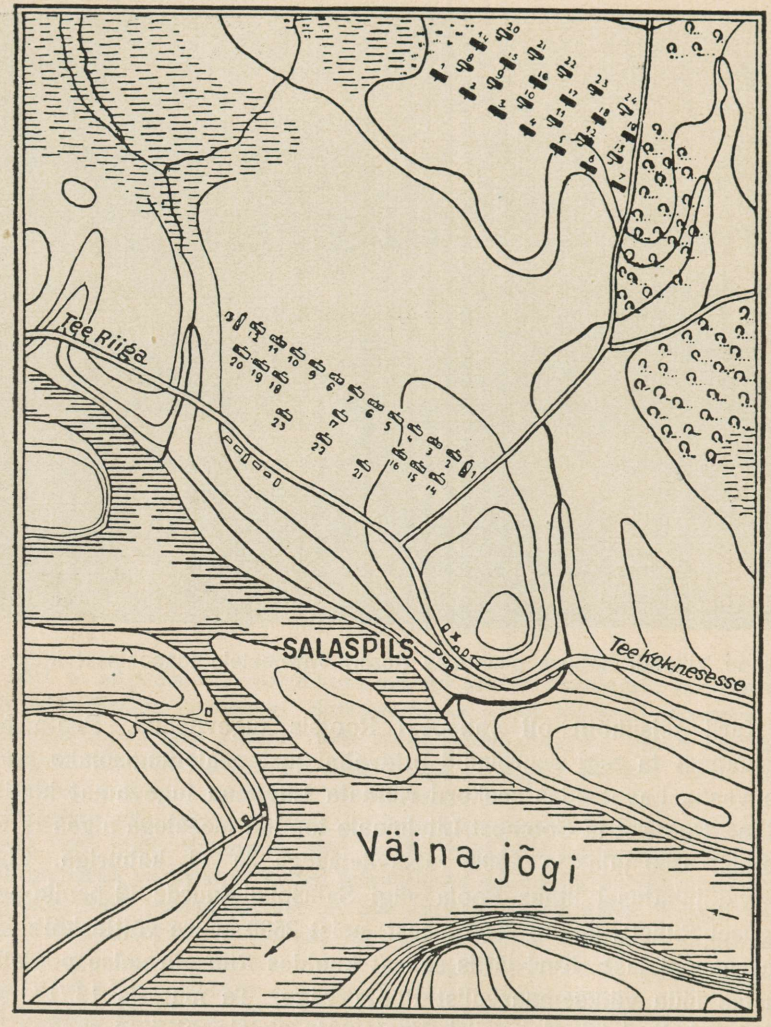

Salaspilsi lahingu skeem. Jõeäärsel madalikul Poola vägede asupaik (3 kohtamist), kaugemal, mäel rootslased (4 kohtamist). Numbrid märgitsevad eri väeosi — rügemente.

marssinud I ja III kohtamise vaheruumidesse, või tarbe korral tõmmata ratsavägi tiibadele. Säärane rühmitamine pani aga suuri nõudmisi allühikute manööverdamisvõimele ja ka juhatusele. Rühmitus oli valmis hommikul kell 8. Rinde ette asetatud kahurväge kaitses ettelükatud seisundis jalavägi. Chodkiewicz rühmitas mehed kolme kohtamisse. Esimese kohtamise peaosa moodustas ratsavägi. Vähesearvuline jalavägi oli rühmitatud I kohtamisse, II ja III kohtamine koosnesid ainult ratsaväest. Kahurväge oli asetatud rinde ette. Kuningas ootas esialgu Chodkiewiczi pealetungi, see aga ei

tahtnud rünnata Karli kindlat seisukohta ja lootis võita rootslasi lõuna- ja edelapoolsel tasandikul, kus tema ratsaväe ülevõim oleks pääsenud täiesti maksvusele.

Oma arvulise ülekaalu tõttu pidas Karl võitu kindlaks ega hoolitsenud väe puhkuse eest. Kui Chodkiewicz päeval tungis Rootsi seisukoha vastu, taganes ta näiliselt, et meelitada Karli väge soodsalt positsioonilt, mäelt, tasangule. Karl käskiski minna tasangule. Nüüd oli Chodkiewiczile tulnud õige teotsemisaeg. Peale lühiajalist kahurituld alustas ta võimsa pealetungi. Poola esimene kohtamine ründas Rootsi fronti, teine ja kolmas piirasid sisse tiivad. Karli poolt tiibadele asetatud ratsavägi löödi kiiresti laiali, nüüd suundus Poola ratsavägi Rootsi jalaväerinde ja mõlema tiiva vastu. Rootslaste kaotused olid suured, otsekohe lahingu alguses langes jalaväeülem Anders Lennartsson, kes 1602. a. peale oli olnud ka kuninga asehalduriks Tallinnas. Salaspilsi juures tabas rootslasi lühikese aja kestel juba teine katastroof, mis oli Mäo kaotusest ulatuslikumgi. Kuningas ise pääses vaid suure vaevaga ühe Liivimaa aadlimehe Heinrich Wrede abiga. Wrede ise aga langes.

Poola ohvitser Sigismund III ajal. Itaallase Bertelli teose järgi XVI saj. lõpult.

Salaspilsi lahingu järel. Vaherahu.

Salaspilsi lahing osutas veel kord, et Poola väe võitlustase oli kõrgem Rootsi omast, kuid Salaspilsi lahing näitas ka, et ei jätku ainult Madalmaade rühmitamisvõtete välispidisest jälgimisest. Allühikute manööverdamis- ja võitlusvõime ei vastanud taktikalise kohtamiskorra poolt asetatud nõudmistele. Tolleaegses Rootsi väes kohtamis- ja allühikuisse rühmitamine nõrgestas ainult rinnet. See oli taktikaline diletantism, mis aga kaua ei kestnud. Karl IX geniaalne poeg Gustav Adolf ja teised Rootsi väeülemad viisid peatselt Rootsi-Soome väes läbi põhjaliku ja tulemusrikka reorganiseerimistöö. Salaspilsi lahingule järgnevatel aastatel kujunes sõjaline tegevus Liivimaal väikesõjaks. Poolakad ei suutnud peamiselt siseriiklikkude olude tõttu

ära kasutada rootslaste kaotust Salaspilsi all, sest Poolas süvenes parajasti tol ajal kuningavastane aadliliikumine, mis halvas kuninga sõjalisi üritusi väljaspool. Nii võisid rootslased saadud hoobist mitte ainult toibuda, vaid koguni saavutada sõjalist edugi.

Salaspilsi lahingule järgneval ajal jäi Rootsi vägede juhatamine Mansfeldi krahvi kätesse. Mansfeld, üle minnes pealetungile, saavutas 1606. ja 1607. a. teatavat edu. Volmari linn, mis poolakatelt vallutati, läks küll varsti vaenlaste kätte tagasi, samuti ei õnnestunud Mansfeldi krahvi Tartu vastu suunatud pealetung. Küll aga suudeti tagasi vallutada Paide. Järgneval aastal oli rootslaste edu veel suurem: vallutati tähtis Dünamünde (Daugavgriva) ja koguni Koknese. Seega hakkasid rootslased ähvardama kogu Poola käes olevat Liivimaad. Ent varsti selgus, et Mansfeldi edu ei põhinenud küllalt püsival pinnal. Kui nüüd Poolas tekkinud segadused likvideeriti ja Chodkiewicz uuesti oma vägedega ilmus Liivimaale, läksid peatselt kaotsi ka Mansfeldi väikeste jõududega saavutatud tulemused. Chodkiewicz vallutas kerge vaevaga Väina jõe äärsed rootslaste kätte sattunud linnused ja 1609. a. Pärnugi.

Mansfeldi krahv. Kaasaegne vaselõige.

Nüüd hakkavad vastaste vahel, kelle peatähelepanu on suunatud Venemaa sündmustele, hargnema läbirääkimised vaherahuks. Need viivadki tulemusele. Toimunud vaherahu pikendatakse hiljemini veel mitu korda. Muidugi ei suudetud tolleaegsetes oludes ära hoida üksikuid kokkupõrkeid ka vaherahu kestel, kuid tegelikult katkes sõjategevus Liivimaal ometigi pikemaks ajaks.

Poola-Rootsi võitlused Liivimaal ja Venemaa.

Liivimaal rootslaste ja poolakate vahel peetavasse kibedasse võitlusse oli Venemaa suhtunud pealtvaatajana. Tatarliku päritoluga uus Vene tsaar Boris Godunov, kes Rjuriku soo kustumisel end troonile upitanud, ei tundnud ennast küllalt tugevana, et võitlusest osa võtta. Ta piirdus hertsog Karli kaudse toetamisega sel teel, et ei teinud takistusi Rootsi väe transportidele Soomest Ingerimaa kaudu Eestimaale. Narva ja terve Eestimaa tagasivallutamise mõtet

polnud Boris siiski päris maha matnud ja seda sai hertsog Karlgi tunda, kui venelased keeldusid kinnitamast Täyssinä rahu.

Tsaari tähelepanu tõmbasid aga aastatega ikka rohkem endi peale Vene siseasjad. Tõusiku tsaari vastu kasvas rahulolematus bojaaride hulgas, võttis ikka rohkem maad käärimine talupojamassides, kelle suhtes Boris oli pannud maksma sunnismaisuse. Ilmus Vale-Dimitri, keegi seikleja, kes leidis palju toetajaid ja lõpuks troonilegi pääses, kui Godunov äkitselt suri kesk ettevalmistusi võitluseks tema vastu (1605). Siit peale algab Vene ajaloos kümmekond aastaid kestnud nn. „segane ajajärk". Vale-Dimitri oli küll trooni kätte võitnud, kuid ta ei suutnud seda kaua enda käes pidada. Tema vastu moodustus varsti bojaaride salaliit. Selle poolt üleshässitatud rahvamassid tungisid 1606. a. Kremlisse, tapsid Dimitri ja suure osa tema Poola kodakonnast. Uueks tsaariks sai vanast bojaari suguvõsast pärit Vassili Šuiski (1606—1610). Ka Šuiski seisukord sisemiselt laostuvas riigis oli raske. Esimese Vale-Dimitri asemele ilmus varsti teine. Temagi sai toetust poolakatelt ja jesuiitidelt, kes nii lootsid Venemaad tõmmata katoliku kiriku rüppe. Vale-Dimitri saavutas 1608. a. Šuiski vägede üle tunduvat edu ja see avas poolakatele häid väljavaateid oma mõju laiendamiseks Venemaal.

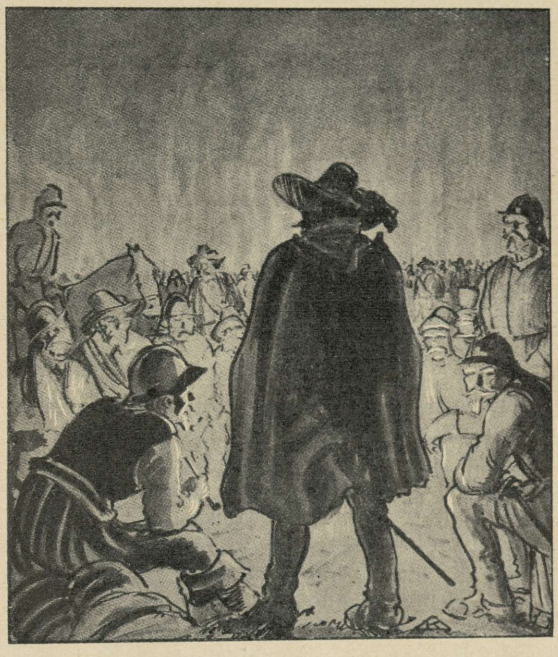

A. Karimo järgi.
Laagrituli XVII saj.

Poola oli Rootsiga sõjas ja igasugune Poola mõju kasv oli Rootsile äärmiseks hädaohuks nii kaua kui Poolas püsis Vasade suguvõsa. Sellest sai Karl IX väga hästi aru ja jälgis põnevalt Venemaal arenevaid sündmusi. Ta oli juba Boris Godunovile pakkunud sõjalist abi ja kordas nüüd seda pakkumist ka Šuiskile. Saades vastutasuks Täyssinä rahu tunnustamise ja lubaduse Käkisalmi lääni üle anda Rootsile, kohustus Karl IX abistama Šuiskit oma sõjajõududega. Nii põimusid Poola ja Rootsi vastuolulised huvid Vene sise-

segadustesse ja leidsid siin uue mänguruumi. Vastukaaluks rootslastele hakkasid ka poolakad senisest suuremal määral toetama Vale-Dimitrit ja Sigismund kuulutas Šuiskile koguni avalikult sõja.

Jakob Pontuse poeg de la Gardie juhatuse all Venemaale saadetud Rootsi palgasõdurite võitlusvõime ei olnud kõige parem. Nii tuligi, et otsustavas võitluses Kljušino juures suutis Poola hetman Žolikovski lüüa Rootsi-Vene ühendatud jõude, mille tulemuseks oli teise Vale-Dimitri troonilepääs.

Sellega ei olnud aga Venemaa segadused veel lõppenud. Sigismund haudus plaane, kuidas viia oma poega Vladislavi Vene troonile. Ka osutus Vale-Dimitri niivõrt Poola käsilaseks, et varsti tema vastu venelaste hulgas tõusis rahvuslik opositsioon. Vene rahvuslaste poolt organiseeritud nn. maakaitse Rjazani vojevoodi Ljapunovi juhtimisel algas võitlust poolakate vastu ja rahvamassid kihutasid 1611. a. poolakad ühes Vale-Dimitriga Moskvast välja.

Kuid raskem võitlus poolakatega seisis rahvuslaste juhtidel veel ees. Poolakad tõid Venemaale uusi väeosi, nende hulgas ka rohkesti Liivimaal teotsenud vägesid Chodkiewiczi juhtimisel. Seesuguses olukorras ei jäänud ka rahvuslastel muud teed, kui nõutada abi Rootsilt. Vastavad läbirääkimised peeti rahvuslaste Novgorodi usaldusmeeste ja Jakob de la Gardie vahel. Viimane nõudis toetuse eest Šuiski poolt lubatud Käkisalmi lääni Rootsile üleandmist ühes Pähkinäsaare ja Laadoga linnusega. Oma käe peal nõutas de la Gardie rahvuslaste juhtidelt nõusoleku, mille kohaselt 1611. a. Karl IX vanem poeg Gustav Adolf valiti tsaariks. Kui aga osutus, et Novgorodi kohalikud võimumehed ei tahtnud lubatud linnuseid Rootsile üle anda, vallutas de la Gardie need linnused väevõimul ja alistas Novgorodigi. Alistumisel lubasid novgorodlased oma kaitseisandaks tunnistada kas Gustav Adolfi või tema noorema venna Karl Philippi eeldusega, et Vene seisused vastava otsusega ühinevad.

Need sammud oli de la Gardie astunud omapead, lootes neile hiljemini Karl IX heakskiitmist. Kuid Karl IX kõhkles. Ta oli liiga reaalse mõtlemisega, et vaimustuda fantastilistest väljavaadetest, mis avanesid Vasa soo esindaja seadmisega Vene troonile. Personaalunioon Poolaga oli Rootsile andnud juba küllalt kibedaid kogemusi. Ka isiklikult perekonnaisana kahtles ta, kas saata oma poega barbaarsele maale. Nii jäigi kuningas kõhklema, kas heaks kiita de la Gardie toiminguid või mitte. Küll aga sai Karl IX aru de la Gardie ülejäänud sammudest. Karl IX tundis väga hästi, et kasvava rahvastikuga ja suureneva euroopastumise läbi järjest võimsamaks muutuv Venemaa oli alatiseks ähvarduseks Soomele ja Eestimaale. Kestvamalt seda hädaohtu kõrvaldada võis ainult Põhja-Vene eraldamisega Moskvast. De la Gardie vallutused Novgorodis näisid niisuguse võimaluse avavat ja seda nägi kuningas hea meelega.

Viljandi linnuse varemeid — müürijäänuseid linnuse lõunapoolsest osast.

Troonivahetus Rootsis (1611). Gustav Adolf. Stolbova rahu (1617).

Enne aga kui Vene küsimus mingisuguse lahenduse leidis, suri Karl IX (1611), jättes Rootsi riigi äärmiselt hädaohtlikku seisundisse. Oma järeletulijale Gustav Adolfile pärandas Karl IX kolm sõda: Venemaal, Liivimaal ja lisaks ka veel Taani vastu. Taani Kristjan IV oli leidnud Rootsi raske seisundi tõttu paraja aja alatiste tüliküsimuste lahendamiseks. Taani väed olid tunginud Lõuna-Rootsi ja Karl IX ei jõudnud enne surma muud teha kui taanlaste vastu organiseerida esialgset kaitset.

Uus kuningas oli alles 17-aastane. Valitsuse juhtimine pidi tema täisealiseks saamiseni jääma lese kuninganna hoolde. Ent varsti ilmnes, et alaealine kuningas üle ootuste hakkas suurel määral osa võtma riigi asjaajamisest ja „osutama suurt tegevusiha ning vastutustunnet" (H. Almquist). Seetõttu tunnistasid Rootsi seisused Gustav Adolfi valitsevate seaduste vastaselt juba järgmisel aastal täisealiseks. Ta kanda jäeti valitsuskoorem täies ulatuses.

Gustav Adolf osutas juba lapsena mitmekülgseid vaimuandeid ja sai hea kasvatuse, mille eesmärgiks juba varakult oli kujundada poisist tublit riigimeest. Teoreetilist haridust andsid temale selle aja väljapaistvamad Rootsi teadusmehed Johan Skyttega eesotsas. Selle aja kommete kohaselt oli tulevasele kuningale õpetatavate ainete esirinnas keeleoskus, grammatika ja retoorika. Neis aineis oli Gustav Adolf hiljemini väga kodus. Ta suutis ka vabalt rääkida rootsi keele kõrval ladina, saksa, itaalia, prantsuse ja hollandi keelt ning sai hästi aru inglise ja hispaania keelest. Niisugune keelteoskus oli harukordne ja äratas kaasaegsetes suurt imestust. Humanitaarainete kõrval õppis noor Gustav Adolf ka rohkesti matemaatikat — aritmeetikat ja geomeetriat. Nagu sel ajal arvati, pidid need ained eriti kasulikud olema sõjapidamises ja riigi majanduslikus valitsemises. Riigi valitsemise kunstis, „poliitikas", andis Gustav Adolfile õpetust Johan Skytte ise, toetudes seejuures tavalistele selle aja õpetustele ja arusaamistele; mitmel puhul aga kohastas Skytte neid põhiõpetusi ka Rootsi erilistele oludele. Teoreetilise hariduse kõrval aitasid Gustav Adolfist suure sõduri ja riigimehe kasvatada ka praktilised kogemused. (Juba 10-aastasena laskis isa teda viibida tähtsamatel riiklikel nõupidamistel, võõraste saadikute vastuvõtul jne.) See kõik tegi noormehe juba varakult küpseks ja võimeliseks riigi asju iseseisvalt ajada.

Taani-Rootsi sõda puudutas meie maad väga vähe, välja arvatud ehk suuremate tagajärgedeta jäänud rootslaste sõjaline ekspeditsioon Saaremaale. Lõuna-Rootsis arendas Gustav Adolf vastupanu nii palju kui suutis. Ta sõlmis 1613. a. Knäredis Kristjan IV-ga rahu tingimusel, et Rootsi väljapääsu Põhjamerele valitsev Älvsborg jääb nii kaua Taani kätesse, kuni Rootsi oma vastasele tasub 1 miljoni

taalri suurused sõjakahjud. Sellise suure kontributsiooni maksmine pani Rootsi rahvale muidugi suure ja raske koorma, kuid ta vabastas seljataguse. Rootslased võisid nüüd oma väed kogu raskusega heita itta ja soodsas suunas lahendada seal tekkinud poliitilise keerdsõlme.

Gustav Adolf ei olnud nõus küll ise Venemaa trooni vastu võtma, aga oma venna kandidatuuri suhtes oli tal elavam huvi kui isal. Karl Philippil ei puudunud väljavaated, sest tapetud Ljapunovi asemele rahvuslikkude ringkondade juhiks astunud Minin ja Požarski pidid endiselt arvestama Rootsi abi. Kuid lõplik sobimus viibis mitmesugustel põhjustel, venelased ei saanud aga kauemini oodata, sest Sigismund rõhus relvadega tugevasti oma poja Vladislavi upitamiseks Vene troonile. Kui Karl Philipp 1613. a. ilmus Soome-Vene piirile, olid Vene rahvuslased ühinenud kasakate ettepanekuga, mille tagajärjel Venemaa uueks tsaariks valiti Mihhail Feodorovitš Romanov. Uus tsaar sai varsti üldise poolehoiu osaliseks ja vastandina eelmistele segase aja tsaaridele kujundas ta püsiva valitsuse.

Vale-Dimitri. L. Kiliani kaasaegne vaselõige.

Venemaa olukorra stabiliseerumisega omandasid endised sisevõitlused poolakate ja venelaste vahel nüüd riikidevahelise sõja iseloomu. Vahelduva õnnega sõda kestis Sigismundi ja Mihhaili vahel 1618. a-ni, mil Sigismund nõustus rahuks Venemaaga tingimusel, et Smolensk ühes suure osa Lääne-Venemaaga langeb Poola valdusse.

Gustav Adolfil ei olnud peale uue Vene rahvusliku tsaari valimist küllalt võimalusi ega tahtmistki püsida Karl Philippi kandidatuuri ja üldse oma endise dünastilise poliitika juures. Küll aga olid Rootsi väepealikute käes Novgorodi ümbruses suured Vene maa-alad, mida kuningas ilma pikema jututa valmis ei olnud käest ära andma. Aja jooksul selgus Mihhail Feodorovitši valimise paratamatu tagajärg: venelaste rahvustunne sai tuge, rootslastes hakati nägema võõrast sissetungijat ja nende valdusi hakati ründama.

Gustav Adolf pidas enese ülesandeks tekkinud olukorda nii likvideerida, et Rootsi saaks Venemaa vastu endale hea ja strateegiliselt soodsa piiri. Selleks tuli sundida Mihhail Feodorovitši tunnustama vähemalt Ingerimaa kuuluvust Rootsi riigi külge. Jõudes 1614. a.

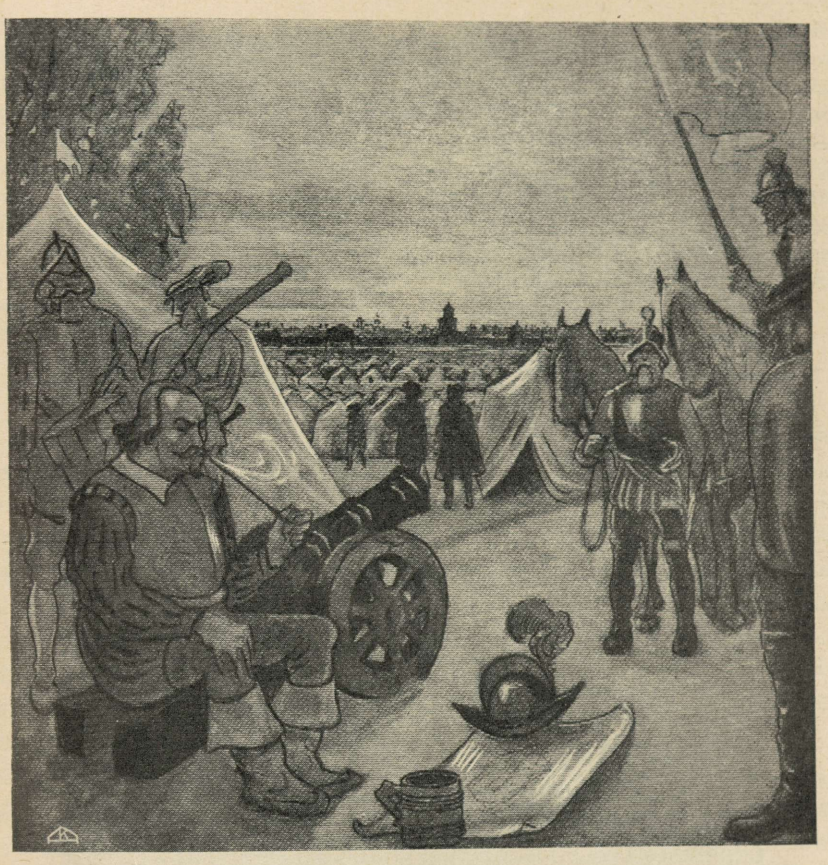

A. Karimo järgi.

Jakob de la Gardie Novgorodi all. Jakob de la Gardie on Soome rahvatraditsioonis püsinud „Laiska Jaakko“ nimetuse all — kui äärmiselt flegmaatiline, kuid siiski tubli väejuht.

värskete vägedega Venemaale, püüdis Gustav Adolf siiski arendada ka laiemat pealetungi, et venelasi viia nõustumisele rahuga. Selle eesmärgiga ettevõetud Pihkva piiramine aga ebaõnnestus. Vahelduva õnnega peetavate võitlustega rööbiti hakkasid arenema ka rahuläbirääkimised. Aga alles 1617. a. oli Mihhail Romanovi sõjaväsimus nii suur, et ta oli nõus Rootsile küllalt soodsaks rahuks.

Rahu tehti Stolbova külas. Rootsile jäid ta endistest vallutustest Põhja-Venemaal Jaanilinn, Kaprio ja Pähkinäsaare linnus ühes nende juurde kuuluva maa-alaga, mida hiljemini hakati kutsuma Ingerimaaks. Samuti loobus Vene tsaar nüüd lõplikult Käkisalmi läänist. Kaubanduses Venemaaga sai Rootsi suuri soodustusi.

Jakob de la Gardie. Tundmatu meistri maal Rahvusmuuseumis Stokholmis.

Stolbova rahu on üheks tähtsamaks verstapostiks Rootsi suurriigi arenemisel. Ingerimaa valdamine ei tähendanud üksnes uue provintsi liitmist Rootsi riigi külge. Ingerimaa läbi oli Rootsi enda kätte saanud strateegiliselt väga tähtsa positsiooni Venemaa vastu. Venemaa oli nüüd Balti merest täiesti ära lõigatud. Varemini alati vaenlikkudele kallaletungidele avatud Soome ja Eestimaa omasid nüüd Ingerimaa näol tugevat eelkindlustist. Ingerimaa piir oli Venemaa vastu hästi kaitstud läbipääsetamatute soodega. Seevastu aga võimaldas uus piir rootslastele kergesti kaugeleküündivamaid retki Venesse.

Gustav Adolf võis põhjusega triumfeerida: „Mitte väikesim kõigist heategudest, mis Jumal Rootsile osaks lasknud tulla, on see, et venelased igaveseks on sunnitud maha jätma selle röövlipesa, kust ta meid nii sagedasti on tülitanud. Ta on hädaohtlik vaenlane, ta piirid ulatuvad Jäämerest Kaspia ja peaaegu Musta mereni; tal on võimas aadel, ülikülluses talupoegi, rohke rahvastikuga linnad ja ta võib suuri sõjavägesid välja panna. Aga ilma meie tahtmiseta ei saa ta isegi paadiga Läänemerele sõita. Suured järved Laadoga ja Peipsi, Narva jõgi, kolmkümmend penikoormat laiad sood ja tugevad kindlused eraldavad meid temast. Venemaale on Läänemeri suletud ja ma loodan Jumala peale, et moskoviitlasele raskeks läheb tulevikus üle selle oja hüpata."

Wolmar Fahrensbachi avantüür.

Salaspilsi lahingust saadik oli Liivimaa Rootsi-Poola võitlustes jäänud ikka enam ja enam kõrvaliseks alaks. Venemaa sündmused kiskusid mõlema valitseja silmad ikka rohkem endi peale ja järk-järgult viisid mõlemad pooled suurema osa oma vägedest Liivimaalt ära Venemaale. Venemaa küsimuse lahenemisel pidid ju iseenesest hargnema ka teised Rootsi ja Poola vahelised poliitilised keerdsõlmed. Ka Gustav Adolfi asumine Rootsi troonile ei toonud Liivimaa sündmustesse mingit nimetamisväärset muutust. Alles 1615. a. tekkis meie maa ümber jälle suurem poliitiline elevus, seekord põhjustatuna aga hoopis isemoodi asjaoludest.

Elevus algas Gotthard Kettleri poegade Wilhelmi ja Friedrichi tülist oma vasallidega, kes nõudsid suuremaid eesõigusi. Tüli lahendas Poola kuningas ühes riigipäevaga nii, et hertsog Friedrich pidi — kuigi vastumeelselt — heaks kiitma Kuramaa uue halduskorra, mis aadlile, aga ka Poola keskvalitsusele andis senisest märksa laiemaid õigusi. Wilhelm aga, keda kahtlustasid mõlemad Kuramaa aadlijuhtide vennaste Noldede surmamises, pidi oma hertsogkonnast venna kasuks loobuma. Kuid Wilhelm ei mõelnudki seda täita ja tegi katseid hertsogkonda väevõimuga endale pidada. Kuramaa aadel avas nüüd korrapärase sõja oma hertsogi vastu ja et asi kiiremini läheks, komandeeriti talle abiks Liivimaa administraator Wolmar Fahrensbach, kuulsa Georg Fahrensbachi poeg. Isa poolameelsus oli ka poja aidanud saada mõjukamaks meheks Liivimaa aadli hulgas. Tal oli rohkesti mõisu ja head sugulussidemed Poola-Leedu võimsamate aadliperekondadega. Mõnele teisele oleks sellest jätkunud, kuid Wolmar Fahrensbachi auahnus läks veel kaugemale. Oma põikpeasuses tundis Fahrensbach end väikese Liivimaa isevalitsejana ja teotses omapead. Ka Kuramaa Wilhelmi suhtes meeldis Fahrensbachile talitada risti vastu oma Poola ülemuste käsule, ja selle asemel et abistada aadlit, aitas ta hertsogit aadli vastu.

Pikapeale hakkas selguma, et hertsog Wilhelm ka Fahrensbachi abiga ei suuda kaua vastu panna. Seetõttu hakkas ka Fahrensbachi jalgealune tuliseks minema ja temas valmis otsus üle minna rootslaste poole. Ta oli juba varemini suure saladuskatte all püüdnud rootslastega sidemeid luua.

Auahnel mehel mõlkus vist meeles endale Rootsi abiga Liivimaal saada sellist hertsogiriiki, nagu omal ajal Kettler sai Kuramaal. Rootslased olid aga olnud ümbusklikud.

Nüüd pöördus Fahrensbach uuesti Gustav Adolfi poole ja mängis suurema usalduse äratamiseks rootslaste kätte Dünamünde linnuse. Muidugi oli Gustav Adolf Fahrensbachi ületulekuga nõus ja kasutas ära võimaluse, mis selle ületulekuga avanes. Fahrensbachi äraandlikkuse tagajärjel läks ka Pärnu kerge vaevaga Rootsi vägede kätte. Kuid kuningal puudus igasugune huvi Fahrensbachi avantüüre veel edaspidi toetada. Ka ei olnud kuningal võimalik Liivimaale paisata suuremaid sõjavägesid ülatuslikumaiks vallutusteks. Ei saanud Gustav Adolf tarvilisel määral abistada ka Kuramaa Wilhelmi, kes samuti abipalvega pöördus kuninga poole. Poolakad ajasid Wilhelmi maalt välja ja Gustav Adolfil ei jäänud muud üle kui temale Rootsis muretseda seisusekohast ülalpidamist, et seega teda igaks juhuks varuks hoida.

Gustav Adolf noorena. V. S. Trautmanni kaasaegne vaselõige.

Selline Gustav Adolfi teotsemine ei meeldinud Fahrensbachile, kes oma üleminekul oli lootnud palju suuremaid võimalusi. Ta hakkas end varsti tundma ainult poliitilise malendina rootslaste kätes. See oli soodsaks silmapilguks jesuiitidele, kes teda hakkasid tagasi kallutama poolakate poole, ja oma sugulaste kaudu õnnestuski Fahrensbachil saada poolakatelt oma endiste pattude andestamist. Nagu eelmine kord, oli nüüdki Dünamünde linnus see, mille Fahrensbach uuesti poolakate kätte andis oma äraandmise kaasavarana. Ka seekord ei olnud Fahrensbachil poolakate juures pikka püsi. Varsti põgenes see tolleaegsele Liivimaale iseloomulik suurseikleja Saksamaale, oli mitme riigi teenistuses, ei suutnud lahti saada oma vanadest vempudest ja kaotas Regensburgis oma pea 1633.

Fahrensbachi avantüür jäi seega Liivimaa sõjalise olukorra kujunemisel suuremate tagajärgedeta. Rootsi siinsed väed olid liiga väikesed, et ette võtta midagi otsustavat. Varsti sõlmiti Rootsi ja Poola vahel vaherahu, mida hiljemini mitu korda pikendati, nii et relvad

tegelikult puhkasid 1621. aastani. Vaherahuga pólnud aga Poola hädaoht Rootsile veel likvideeritud. Üldpoliitiline konjunktuur nõudis kiiresti vahekorra lõplikku selgitamist Poolaga. Sel ajal omandas sõda Saksamaal ikka suurema tähtsuse. Keskeuroopa valitsejad jagunesid kahte suurde leeri: protestantlikud ja katoliiklikud. Gustav Adolf nägi, et selline poliitiline seisukord varemini või hiljemini nõuab Rootsi vahelesegamist 30-aastasse sõtta. Seda tungivamaks muutus tarve saada Poola suhtes vaba seljatagust. Seni olid sisepoliitilised küsimused ja ka Taani hädaoht Gustav Adolfit keelanud midagi otsustavat ette võtta, aga tasapisi töötati siiski sõjaväe ümberorganiseerimise ja varustamise kallal.

Võitluste lõppajastu (1621—1626). Riia ja Tartu vallutamine. Valle lahing.

Soodsa silmapilgu sõjaliseks aktsiooniks poolakate vastu pakkus 1620. a. puhkenud Poola-Türgi sõda. Poolakad said türklaste käest Jassy juures põhjalikult lüüa. Oli küll teatavaid kahtlusi, kas maksab just nüüd naabri kitsikust ära kasutada, sest kaudne koostöö ristiusu vaenlaste türklastega võis kergesti ära pahandada paljusid protestantlikke valitsejaid, kellega Gustav Adolfil olid head sidemed. Seepärast Gustav Adolf katsus veel kord heaga lõplikku rahu saada. 1621. a. kevadel pakkus ta poolakatele rahu, lubades neile koguni omalt poolt Pärnu üle anda. Poola seisused ehk oleksid sellega nõustunud, kuid mitte Sigismund. Nii oli Gustav Adolf enda kätte saanud hea diplomaatilise trumbi ja võis sõda Poola vastu alustada, ilma et seega oleks vastuollu sattunud teiste riikidega. Rootsi riigipäevad lubasid kuningale meeleldi suurema sõjamaksu.

Juulis 1621 hiivas Rootsi laevastik Karl Gyllenhielmi juhatusel ankru. Laevastikus oli 12 000 meest kuninga ja feldmarssal Hermann Wrangeli juhatusel — enamasti rootslastest ja soomlastest koosnevad rahvuslikud rügemendid, kelle väljaõpe oli endisest parem. Sihiks oli Riia. Samal ajal ruttas ka maisi Riia suunas 4000 Soomest ja Eestimaalt värvatud sõdurit Jakob de la Gardie komando all. Riia vallutamisega loodeti avaldada poolakatele survet, et need rahu teeksid. Oli ju Riia heaks lähtepunktiks tulevastele operatsioonidele Poola vastu. Ühtlasi aga võis Riia vallutamisega vastastele sulgeda kaubanduskeskuse, mis kogu Leedut varustas importkaupadega.

Jõudes Riia alla, tegi Gustav Adolf oma isa eeskujul katseid ära kasutada protestantide ja poolakate vastuolu. Need katsed andsid aga niisama vähe tagajärgi kui varemad selletaolised üritused. Seotud oma kaubanduslikkude huvidega, keeldusid riialased kõige kategoorilisemalt alistu-

misest. Pealegi oli raeringkonnas suur poolehoid Poola poole juba XVI saj. lõpult, kui Poola keskvalitsus oli aidanud raadi demokraatliku ringkonna vastu. Nii algas linna piiramine. Piiratavatel ei olnud kasutada kuigi suuri jõude: Riia garnison koosnes kodanikest moodustatud omakaitsest ja paarist lipkonnast palgasõduritest, kes pealegi osutusid kaunis tõrksaiks. Muidugi ei võinud arvata, et see käputäis mehi oleks kaua suutnud vastu panna kahuritega hästi varustatud suure väe plaanikindlale piiramisele. Ainuke lootus jäi välise abi peale ja seda oodati Leedust Krzysztof Radzivilli juhatusel. Rootslased olid juba alustanud linna pommitamist, kui augusti lõpul Radzivill oma kauaoodatud abiväega ilmus teisele poole Väina jõge. Ta väed aga olid suhteliselt nõrgad ja nähes rootslaste kindlustatud laagrit ja suurt arvulist ülekaalu, tõmbus Radzivill tagasi. Lootus peatsele abile oli nüüd kadunud, kuid alles septembri keskel muutusid riialased järeleandlikumaks rootslaste nõuetele ja ähvardustele. Riia kapituleerus (15. sept.), kusjuures Gustav Adolf linnale kinnitas ta senised eesõigused.

Toetudes äsjavallutatud kindlusele, püüdis Gustav Adolf laiendada baasi ja kanda sõjategevust Kuramaale. Teatavaid lootusi pani kuningas ka Kuramaa äraaetud hertsogile Wilhelmile, kuid need osutusid petlikeks. Jelgava (Miitavi) vallutati, kuid hiline aeg, moonapuudus ja transpordiraskused sundisid Gustav Adolfit pöörduma Riiga ja retked lakkasid talveks. Vallutati küll veel Volmari.

Pöördudes Stokholmi, algas Gustav Adolf kohe ettevalmistusi uueks sõjakäiguks. Eelmise aasta kogemused näitasid, et Rootsi jõutagavarad esialgu ei luba pidada küllalt tagajärjekat pealetungisõda Kuramaal. Uus sõjakäik kavatseti seepärast ainult endiste saavutiste kindlustuseks. 1622. a. suvel jõudis Gustav Adolf uuesti 10 000 mehe eesotsas Riiga. Radzivilli seisukord oli vahepeal paremaks muutunud, ta oli Türgi sõja lõppedes saanud abiväge ja vallutas Jelgava enne kui rootslased suutsid seda abistada. Välilahingu eest põikles aga Radzivill kõrvale ja Gustav Adolfil ei jäänud üle muud kui asuda vaherahu läbirääkimistesse. See sõlmitigi ja pikendati hiljemini mitmel korral 1625. a. suveni.

Põhjuseks, miks rootslased Poola küsimuses vahepeal jällegi tagasihoidlikumaks muutusid, oli see, et Saksamaa sündmused jällegi köitma hakkasid Gustav Adolfi huvi. Gustav Adolfil oli lootusi saada Saksa protestantlikkude vürstide liidu juhiks. Hiljemini aga otsustati asi siiski jälle Taani Kristjan IV kasuks, seeläbi said Gustav Adolfi käed uuesti Poola vastu vabaks, et viia lõpule Liivimaa vallutamist.

Suurejoonelisem retk võeti ette 1625. a. Kõigepealt asuti Väina jõe liini vallutamisele. Esimeseks ülesandeks oli kuningal tähtsa Väina jõelt ülemineku koha Koknese alistamine ja Kuramaalt Liivi-

Viljandi linnuselossi varemeid.
Vaade loode poolt. Vasemal lossi põhjapoolse müüri jäänuseid.

maale viiva tee katkestamine. Peale selle vallutati Serpils, Bauske ja Miitavi, et anda Riiale siitpoolt eelkindlustust lõuna ja edela suunas. Järgmiseks ülesandeks oli Birža vallutamine, mis avas Gustav Adolfile tee Leedu pealinna Vilnosse.

Sellises olukorras ei olnud Eestimaalt Liivimaale tunginud Jakob de la Gardiel ja Gustav Hornil kuigi raske vallutada Liivimaa linnasid. Esijoones vallutati augustis Tartu, mis oli poolakate kätte jäänud Liivimaa tugevama kindlustisena. Tartule järgnesid Vastseliina, Alulinna jt. Gustav Horn suutis minna isegi Daugavpilsini, kuid pidi vaenlase vastupanu tõttu ja moona ning raha puuduse pärast tõmbuma Berzaunesse, moodustades vaenlase edasitungi pidurdamiseks Väina harul Aiviekste jõel kaks tugevat kantsi, mis tulevikus moodustas Rootsi ja Poola-Liivimaa piiri.

Sõda soikus nüüd, rootslased olid endid kindlustanud Väina jõe piirkonnas, kuid vahepeal koondati nende vastu suuremal hulgal Poola vägesid, mis koondati kahte laagrisse, üks Stanislav Sapieha ja Gonsiewski juhatusel, teine Radzivilli juhatusel. Peale seda kui Gustav Adolf oli viibinud 6 nädalat Riias, kavatses ta Koknese juures minna üle Väina jõe. Kuid nälja ja heade korterite puudusel pidi ta tõmbuma Berzaune juurde. Sõjavägi kannatas äärmiselt, paljud haigustusid. Sel ajal Hornil tuli valvata Gonsiewski järele, milleks ta pidi muu seas kasutama suusatajaid Narvas. Johan Banér aga ehitas palissadeeritud kantse Väina jõe ääres. Riia eesthoolitsemine jäi Rootsi riigi kantslerile Axel Oxenstiernale.

Et rahuläbirääkimistel polnud tulemusi ja et Berzaune garnison vajas abistamist, otsustas kuningas peale tungida ühele vaenlase väele. Vangidelt saadud andmete tõttu pidas ta kohaseks rünnakut suunata selle väe vastu, mida juhtis endise Leedu kantsleri Leo Sapieha poeg Stanislav, kelle Sigismund oli nimetanud Leedu väepealikuks, minnes mööda kogenud kalviniusulisest Krzysztof Radzivillist. Sapiehal puudusid aga sõjakogemused. Gustav Adolf võttis kaasa käepärast oleva ratsaväe ja 3000 jalaväelast (enamik musketerid), läks Koknese juures üle Väina jõe ja saabus 7. jaanuari varahommikul vaenlase laagri juurde Valles.

Poolakad suutsid asuda küll lahingukorda, kuid pidid vaenlase ülejõu eest taganema. Kui kuningas märkas nende ridades segadust, alustas ta otsekohe pealetungi. Rootsi ja Soome ratsaväelastega lõi ta põgenema Poola husarid, olgugi et need panid alul hästi vastu. Sõjasaak oli suur, moonavoor, lipud ja kahurid jäid rootslaste kätte.

Valle lahing polnud võitlevate meeste poolest arvukas, kuid selle eest kavakindel. Kõige tähtsam on siin see, et nüüd Rootsi ratsavägi, rootslased ja soomlased, osutusid vääriliseks vastaseks poolakatele, kelle ratsavägi oli Rootsi oma ikka võimetelt ületanud. Kõik see näitab ka,

kui suure reorganiseerimise oli Rootsi sõjaväes läbi viinud Gustav Adolf. Töö, mille isa Pärnus 1601. a. alustanud, viis geniaalne poeg lõpule.

Valle lahing kindlustas küll rootslastele esialgu Liivimaa valduse, kuid ei suutnud siiski lõplikult murda Sigismundi võitlustahet. Liivimaa sõjakäigud olid küll raskusi toonud kaksikriigi Leedu osale ja leedulasi teinud rahusoovlikumateks. Sigismund aga võis oma vastupanus toetuda veel Poola aadlile, kelle meeleolule Liivimaa sõjakäigud ei avaldanud küllaldast survet.

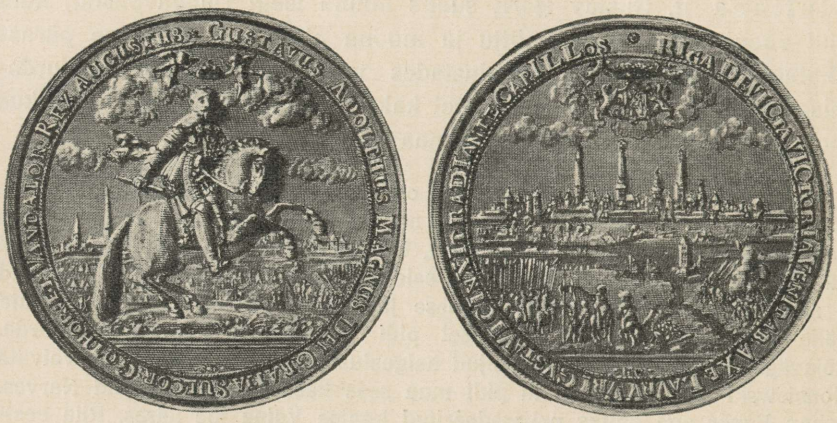

Medal Riia vallutamise puhul Gustav Adolfi poolt.

Võitluste üleviimine Preisimaale. Altmarki rahu (1629).

Et sundida Poolat rahule ja olla ühtlasi Saksa sõjaväele lähemal, otsustas Gustav Adolf nüüd juhtida oma hoobid Poola majandusliku elusoone vastu Preisimaale, eeskätt Visla jõe suudmel asetseva Danzigi vastu. Sigismund oli juba varemini kartnud rootslaste sellesuunalist sissetungi ja tõepoolest oligi Gustav Adolf juba 1621. a. tõsiselt kaalunud, kas mitte Riia asemel sõjakäiku ette võtta Visla suudmesse. Seekord aga jäädi peatuma Riiale, sest kuningas kartis, et sõjakäigu korral Danzigi alla talle kallale võib tungida Taani Kristjan oma tugeva laevastikuga. Nüüd aga oli Kristjan IV seotud sõjaga Saksamaal.

Suvel 1626 ilmus kuningas 12 000 mehega Preisimaale. Suuremate raskusteta vallutati rida sealseid linnu nagu Pillau, Elbing, Marienburg ja teised. Danzigi vallutamisega aga oli raskusi.

Võitlused Visla jõe suudmes kestsid 3 aastat. Poolakad toibusid varsti Gustav Adolfi ootamata sissetungist ja koondasid omaltki poolt

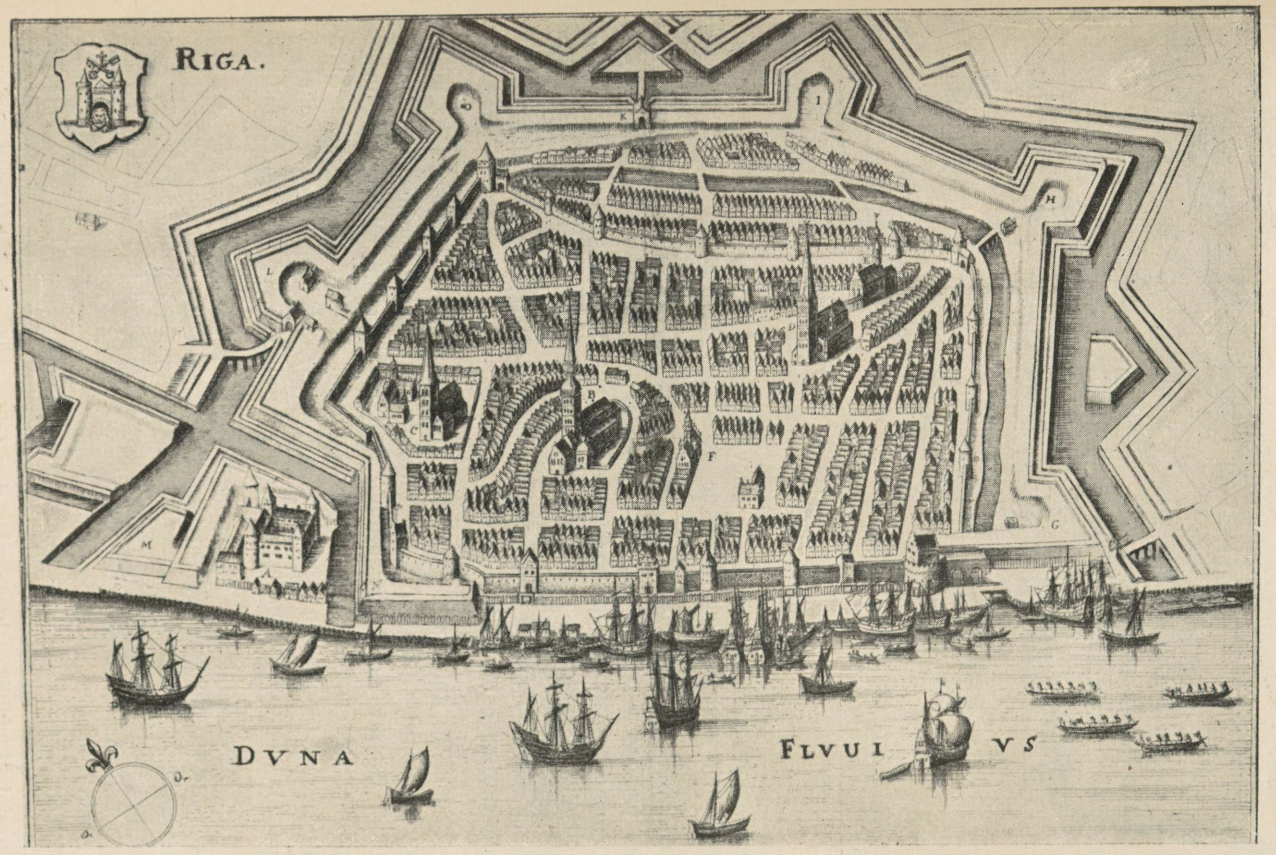

Riia XVII saj. Meriani järgi.

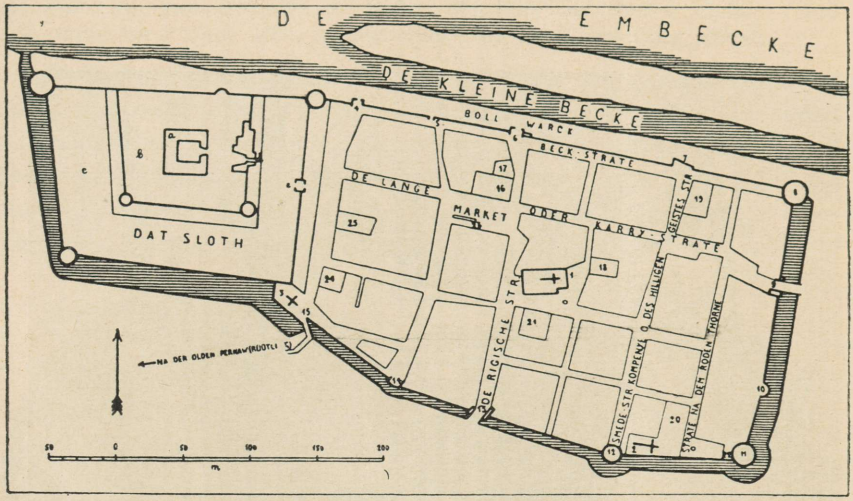

Uus-Pärnu XVI sajandil. H. Laakmanni järgi.

Preisimaale suurema väe, mis ettevaatliku ja kogenud hetmani Koniecpolski juhatusel hakkas takistama rootslaste operatsioone. See õnnestus seda enam, et maastik oli tegevuseks ebasoodne. Üldiselt ei suutnud aga ka Koniecpolski ülekaalu saada rootslastest, kes aja jooksul suurendasid oma vägesid ja Visla kaubanduse täielikult oma võimu alla võtsid. Rootsi okupatsioon Visla suudmes hakkas end Poolas varsti tunda andma. Linnade kaubandus lõi kiratsema, aadlikud ei suutnud nagu harilikult realiseerida oma viljatagavarasid, mitme aasta vili jäi seisma ja läks kopitama. See kõik tekitas Poolas tugeva rahusoovi, mille peamiseks kandjaks said Poola aadli opositsioonilised ringkonnad.

Seetõttu hakkas Sigismund muutuma järeleandlikumaks ja oli lõpuks valmis Gustav Adolfit tunnistama Rootsi kuningaks ta eluaja kestel. Gustav Adolfi järeletulija pidi aga Sigismundi arvates uuesti leppima Södermanlandi hertsogkonnaga. Rohkemaks polnud Sigismund nõus, hoolimata sellest, et Gustav Adolf oma õiguste tunnistamise eest Rootsi troonile oli nõus poolakatele tegema järeleandmisi.

Üks põhjustest, mis Sigismundile teatavat seljatagust andis, oli lootus abi saada katoliiklikult keisrilt Ferdinand I-lt. 1629. a. ilmuski üks keiserlik väeosa — 10 000 meest — Wallensteini parema väejuhi kindral Arnimi juhatusel Preisimaale. Arnimi väe appitulekust ei olnud aga Sigismundile oodatud tagajärge. Rootslased oskasid kõrvale hoiduda otsustavast välilahingust ja seetõttu halvasti distsiplineeritud Arnimi väed muutusid poolakatele endile koormaks. Nad seisid tegevusetult Preisis, rüüstates kuninga enese alamaid. Neile oli vaja maksta kallist palka ja see lõi Sigismundi rahanduse hoopis segamini. Puudulik palgasaamine aga tekitas väeosas mässumeeleolu, nälga ja haigusi.

Lootused Gustav Adolfit võita vähenesid iga päevaga seda enam, et Poola vägedel ka Liivimaal ei olnud tunduvat edu. Kui Gustav Adolf 1626. a. sõja raskuspunkti viis Preisimaale, siis jäi Liivimaal tehtud vallutusi kaitsema Jakob de la Gardie. Väheste jõudude tõttu asus de la Gardie siin algusest peale kaitseseisukorda. See ei olnud kõige õnnelikum, sest nii said poolakad võimaluse oma vägede uuesti kogumiseks. Sapieha ja Gonsiewski, kes nüüd juhatasid Poola vägesid, võisid oma head ratsaväge tarvitada võrdlemisi sügavaiks sissetungideks Liivimaale. Nii tungis Gonsiewski 1626. a. koguni Võnnu alla, kuid sai põhjalikult lüüa rootslaste käest, kellele Gustav Horn oli Soomest toonud abivägesid.

Lühema vaherahu järel tegi Sapieha järgmisel suvel uue katse tungida üle Väina jõe Liivimaale. Kuid nagu de la Gardie väidab, „ei ole ta sel aastal tehtud suurtest kuludest hoolimata mitte rohkem korda saatnud, kui et nad mõned hobused ja lehmad talupoegadelt on röövinud, Serpilsi põletanud ning häbiga jälle taganema pidanud." Veel vähem edu kui pikaldase de la Gardie vastu saavutasid poolakad Gustav Horni vastu, kes järgmistel aastatel oli Rootsi vägede ülemjuhatajaks Liivimaal.

Nii avanesid rahutegemiseks Rootsi ja Poola vahel soodsamad võimalused. Vaheltsobitajaid leidus küllaldaselt, kuid otsustava tähendusega oli Prantsuse saadiku Charnacé sammud 1629. a. suvel. Prantsusmaa juht kardinal Richelieu oli murega jälginud katoliiklaste suuri edusamme 30-aastases sõjas. Katoliiklaste edu tähendas ühtlasi Prantsusmaa põlise vaenlase — keisri võimu suurenemist. Gustav Adolfil oli küllalt tahtmist sekka lüüa 30-aastasesse sõtta ja nüüd püüdsid prantslased oma rahusobitamisega temale selleks teed tasandada.

Vastaspoolte nõuded olid selleks nüüdki liiga erinevad, et oleks võidud sõlmida jäädavat rahu. Kuid mõlemad pooled ihkasid vähemalt pikaajalist vaherahu. Sigismund sellepärast, et ta oli sõjast väsinud, Gustav Adolfil aga seisis ees võitlus Saksamaal. Pikalevenenud rahuläbirääkimised lõppesid viimaks kokkuleppega, mis sõlmiti Preisis Altmarki külas. Altmarki vaherahu (1629. a.) lõpetas sõjategevuse Rootsi-Poola vahel kuueks aastaks. Selleks ajaks pidi Rootsi kätte jääma rida Visla suudme ja Preisi linnu. Samuti jäid rootslaste kätte kõik nende vallutused Liivimaal, s. t. Liivimaa kuni Aiviekste jõeni idas, mis ka hiljemini jäi Poola-Rootsi piiriks. Ainult Kuramaal tehtud vallutused andis Gustav Adolf tagasi hertsog Friedrichile.

XL. Põhja- ja Lõuna-Eesti ühise valitsuse all. Karl IX reformikatsed.

Altmarki vaherahuga algab meie ajaloos uus ajastu — hiline Rootsi aeg. Suurem osa eestlaste maast on nüüd pikemaks ajaks liitunud ühise valitsuse alla. On jäänud seljataha sõjakära, mis täitis kogu eelneva ajastu. Eestlaste maa, mis üle poole saja aasta oli üldeuroopalise tähendusega võitluste tallermaaks, saab nüüd pikemaks ajaks kauaigatsetud rahu. Üle pika aja kandub meie ajaloo raskuspunkt jällegi sisepoliitilistele küsimustele.

Vähe, väga vähe positiivset oli toonud eelmine ajastu sõdadest vintsutatud ja arvuliselt väikeseks jäänud eesti rahvale.

Selles sõdade ajastus oli tunduvalt murenenud endine orduaegne ühiskonnahoone, kus talurahvas mõnevõrragi oli kaitset leidnud tugevama omavoli vastu omas raskes võitluses olemasolu eest. Orduaegse haldusaparaadi ja talurahvast puudutava õigusliku korra jäänuste asemele ei olnud Poola-Rootsi aeg toonud midagi oluliselt uut või jäädavat. Poola-Rootsi sõda oli kui ära pühkinud Stephan Bathory ja Sigismund III lootustäratavad üritused Liivimaa halduse ümberkorraldamisel. Põhja-Eestis olid aga feodaaloludega vähekogenud Rootsi kuningad mitte ainult abitud suurte aadliõiguste vastu väljaastumiseks, vaid nad lasksid aadlit järk-järgult vallutada ka suurema osa seni riigivõimule otseselt kuulunud alast. Nii muutusid põhjaeestlased ikka suuremal määral aadlitalupoegadeks, kelle üle ei valitsenud enam riigiametnikud, vaid mõisnikud oma isikliku näengu järgi.

Eestimaa süvenev sotsiaalne feodaliseerimine tõi enesega kaasa rea väärnähtusi, õieti täieliku heakorra laostumise, mis pikapeale ei saanud enam varju jääda Rootsi kuningate eest.

Omas riigis olid kuningad harjunud hoopis teissuguste olukordadega. Aadlivõim osutas sealgi tõusutendentsi ja aadlimaade piirides asuvad talupojad langesid üha enam aadli eestkostmise alla. Kuid aadlitalupojad ei olnud Rootsis täiesti välja kistud riigiorganismist: nad maksid riigimakse, kuigi ainult poole sellest, mis teised talupojad; nende vaba liiklemisõigus ei

lubanud ka nende õiguslikku seisundit palju allapoole langeda kui muil talupoegadel, kes olid neljanda seisusena riigipäeval valvel oma õiguste eest. Kõik, mis Rootsis ette võeti kroonumõisades või muidu otse riigile alluvate talupoegade suhtes, pidi eelmainitud põhjusil kajastuma ka aadlitalupoegade olukorras. Ja lõpuks Rootsi aadel, kes riigipäevadel esindas ka oma talupoegi, oli küllalt paindlik, et ka omade maade piirides lubada areneva eluga tarvilikuks osutuvaid muutusi.

Mida enam kogemusi omandasid Rootsi kuningad uues provintsis, seda rohkem nad jõudsid selgusele, et Eestimaa aadliala moodustas hoopis midagi muud kui Rootsi aadlimõisad, kuhu, vähemalt kaudselt, imbus ikkagi riigivõimu mõjusid. Eestimaa aadliala aga oli harju-viru õiguste tõttu niivõrt riigivõimust isoleeritud, et siin aadlimehed talitasid täiesti omaette.

Eestimaa aadliala seisis riigiorganismist eraldatuna, ei olnud temast riigile peaaegu mingit abi üldiste riiklikkude ülesannete lahendamisel. Samal ajal aga aadel ei tahtnud saada ega saanudki hakkama omal alal ja omal algatusel mõnevõrragi riiklikku suundust osutavate ühiskondlikkude korraldustega.

Karl IX reformiüritusi. Aadli vastuseis. Talurahva-küsimus.

Karl IX viibis esimesena Rootsi valitsejatest pikemat aega uues provintsis ja varsti tabas ta terav pilk aadliala ühiskondlikke väärnähtusi. Aadel ise ei osutanud mingit tahet olukorda parandada ja nii pidi hertsog Karl võtma algatuse endale. Ei olnud aga küllalt sellest, et aadlit reformidele kihutada. Et need reformid ise ära ei kivistuks, oli tarvis üldse maha lõhkuda või alandada feodaalseid vahemüüre, mis eraldasid Eestimaa aadlialasid Rootsist ja seal pulseeruvast ühiskondlikust elust. Ka muidu omaette elavat ja riigile peale vähese ratsateenistuse täiesti kasutut Eestimaa rüütelkonda tuli riigile lähendada ja teda huvitada riigi üldisest käekäigust. Selleks mõtles Karl rüütelkonnale peale panna suuremaid kaitsekohustisi üldriigi suhtes, anda temale aga õigusi oma esindajate kaudu Rootsi riiginõukogus ja riigipäeva aadliseisuses kaasa rääkida selle üldriigi kaitsepoliitika kujunemisel.

Ei ole kahtlust: Karli reformikavatsused olid suureulatuslikud ja puudutasid kogu Eestimaa rüütelkonna ja Rootsi riigi suhet, mis Eerik XIV ajal oli leidnud ainult puuduliku lahenduse. Ka oli nüüd silmapilk soodus küsimuse tõstatamiseks.

1600./01. a. sõjakäigu tagajärjel oli Liivimaa kiiresti langenud Rootsi vägede kätte ja nagu näis — pikemaks ajaks. Veel oli mälestus elav Vana-Liivimaa üksikute osade ühtekuuluvusest. Ei tulnud seepärast mõttessegi teist võimalust vahekorra korraldamiseks võidetud ala ja Rootsi riigi vahel, kui Liivimaa lihtne liitmine Eestimaaga. Niisugust liitmist igatsesid kirglikult Liivimaa aadlikud, et siis ühe hoobiga saada ihaldatud harju-viru õiguste osaliseks. Ühendamist pooldas ka hertsog Karl. Liivimaa aadliga tuli niikuinii selgitada tulevane vahekord ja sel korral võiks üles tõsta sama küsimuse ka Eestimaa kohta.

1601. a. kevadeks kutsuti Tallinnasse kokku maapäev, millest osa võtsid ka aadli esindajad Liivimaa üksikutest kreisidest. Maapäevale esitati heakskiitmiseks hertsog Karli ettepanekud, mis liidetavate maade aadlilt nõudlesid provintsi ja Rootsi riigi vaheliste suhete uuestikujundamist, uuendusi kiriklik-hariduslikul, hoolekandelisel, õigusemõistmise ja mõnel teisel kõrvalisema tähtsusega alal.

Ettepanekuis väljendas Karl kõigepealt mõtet, et nüüd, kus tema ja Rootsi riigi poolt Eestimaa ja Liivimaa on taas liidetud ühiseks kehandiks, oleks aeg, et siinsed asujad ühineksid Rootsi seisustega nagu ühe keha liikmed, ja tulevikus enam lahku ei läheks. „Ühendatud Liivimaa" provintsi ja Rootsi seisuste liitmise konkreetsete üksikasjade suhtes soovis Karl, et maapäev oma saadikud saadaks üle mere rootsi seisustega läbirääkimiseks. Otsekohe tahtis hertsog Karl lasta ära otsustada mõlema riigiosa vastastikuse abiandmiskohustise sõja korral. Eestimaalegi oli sisse pesitsenud keskaegne põhimõte, nagu oleksid provintsi asujad ainult siis kohustatud sõjaliselt riiki abistama, kui provints ise on hädaohus. Vastandiks sellele nõudis Karl, et provints enda peale võtaks kontributsiooni ka sel puhul, kui sõda ähvardab Rootsi riiki kui tervikut.

Gustav Adolfi pulmasadul.

Kiriklik-haridusliku elu ja hoolekande alal taotles hertsogi ettepanek kiriku- ja hariduselu üldist tõstmist, akadeemiate ning hospidalide asutamist jne. Uued korraldused sel alal pidid toimuma sihtjoonte järgi, mille määramise Karl enda kätte jättis. Küll aga nõudis Karl, et aadel ja talupojad endi peale võtaksid materiaalsed kulud, mis selle kava teostamine endaga kaasa toob. Ka nõudis Karl, „et ka siinse maa aadlitalupoegadel oleks õigus oma lapsi koolidesse saata ja käsitöid õppida lasta". See oleks maale aina kasuks, sest talupoegadel on rohkem poegi kui tarvilik on talude täitmiseks. Ja lõpuks tungis hertsog varjamatult kallale tervele pärisorjusele kui sotsiaalsele väärnähtusele: „Me tahame, et neile (talupoegadele) lubataks takistamatult end selleks kasutada lasta, mis neile meeldib, sest lapsi kohelda orjadena ei ole kristlaskonnas kombeks ja see komme on paljude aastate eest ära kaotatud."

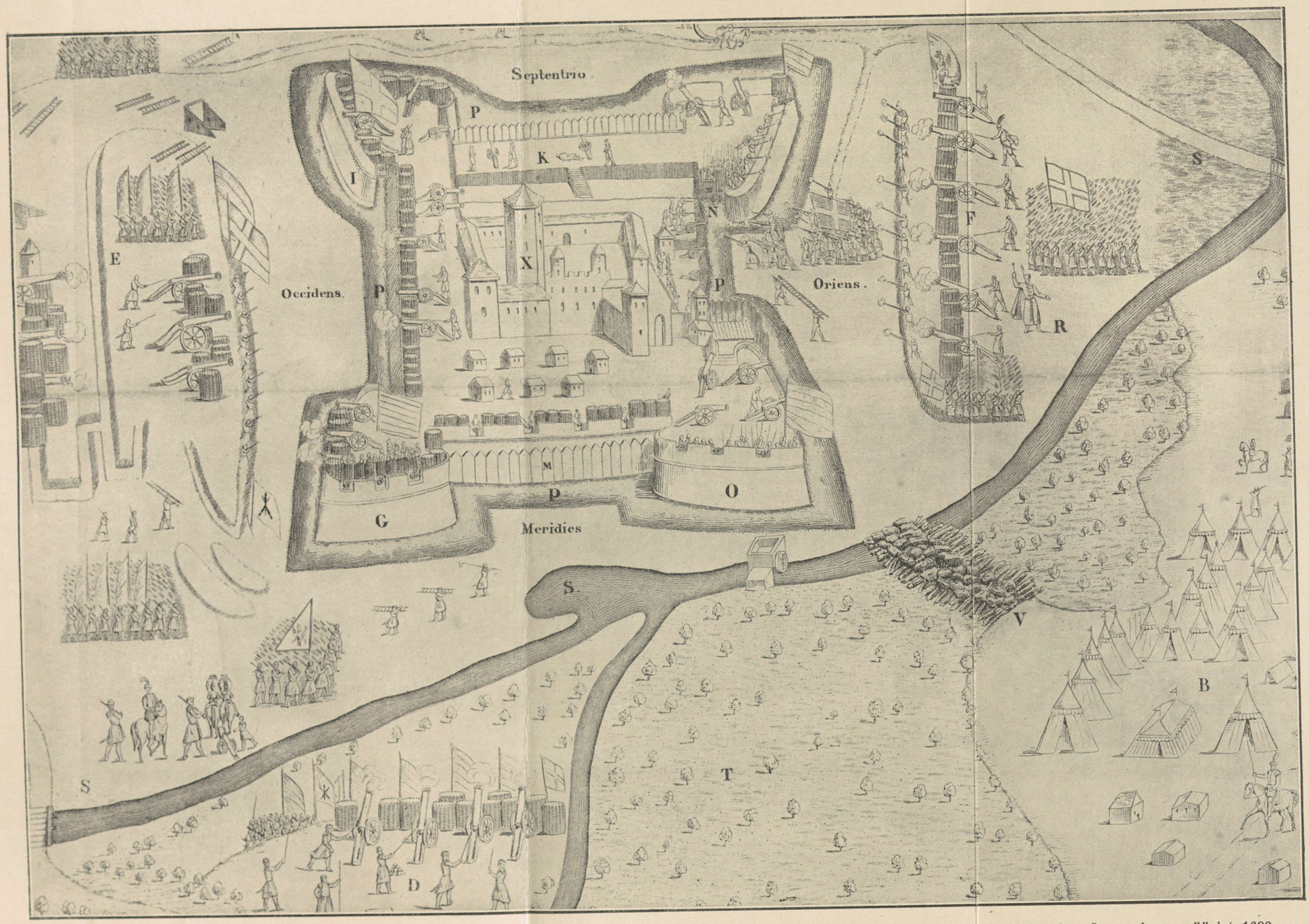

Jacobus Laurus'e gravüürist 1603.

Paide vallutamine poolakate poolt 27. septembril 1602.

B — Poolakate kerge ratsaväe laager. (Jalaväe ja osa ratsaväe laager pole skeemil näha, need asetsesid linnusest edela pool. Zaporogi kasakate laager asetses kerge-ratsaväe laagri kõrval — põhja pool.) D — Esimene kahuritest tulistamise koht. E — Teine tulistamise koht — mahapõlenud linna kohal. F — Koht, kuhu soise maastiku tõttu vaid suure vaevaga suudeti asetada kahureid. G, I, O — Linnuse nurgakindlustised. M — Palissaad. N — Müüri osa vastu sood, kus puudub väline muldvall, mis mujalt piirab linnust. Siit kaudu tungisid poolakad 27. sept. linnusesse. P — Vallikraav. R — Poola väejuht Jan Zamoyski. S — Sood. T — Soine võsastik. V — Tallinna tee (tüüpilise soosillaga). X — Valdustorn linnuses.

Senine kord Eestimaa õiguslikus elus mõisteti hertsog Karli ettepanekus täiesti hukka. Liivimaal (mõeldud on ühendatavat provintsi) ei olevat mingit seadust ega õigust ei kõrgematel ega alamatel seisustel. Sellepärast pandagu siin kehtima rootsi õigus. Tarbe korral võiks seda kohastada kohalikkudele õigustabadele. Kohtukorraldus olevat samuti puudulik. Kohtutele määratagu kindlad kohad ja istungite tähtajad. Sellega kaasaskäivad kulud peaksid aadel ja talupojad endi kanda võtma. Hertsog olevat sageli kuulnud ülekohtust ja vägivallast siinsete talupoegade kallal. Tema teada aga polevat midagi tehtud sellise olukorra muutmiseks. Talupojad saagu samasuguse õiguskaitse osaliseks nagu teisedki seisused. See võiks teostuda kas Rootsi seaduse või sellekohase eriseaduse elluviimise teel.

Rahalist kaasabi nõudis hertsog Karl maapäevalt ka küüdiasjanduse ja posti paremaks korraldamiseks. Kõrtside ja korralikkude öömajade puudusel tungivat maanteedel liikuvad aadlimehed ja kaupmehed maantee läheduses asetsevatesse kroonu taludesse ja tekitavat talumeestele igasuguseid raskusi. Tingimata tarvilik olevat korraldada sõidu ja kirjaposti kiiremat liiklemist, selleks tulgu aadel oma talupoegadega appi. Ratsateenistus korraldatagu endisest paremini.

On iseküsimus, kuivõrt teadlik Karl IX ise oma reformiürituste u'atusest oli. Tegelikult ta esitis 1601. a. maapäevale sisaldas igakülgselt kombineeritud rünnakut senisele Eestimaa dualistlikule riigisüsteemile. Harju-Viru aadliõiguste tõttu endasse sulgunud ja riigivõimust eraldunud ala pidi riigivõimule lähemale toodama rüütelkondade liitumise läbi Rootsi seisustega. Maksude saamine Eestimaa aadlialalt pidi alluma põhjalikule muutmisele. Seni maapäeva poolt iga kord vajaduse korral lubatud kokkuleppeliste kontributsioonide asemele pidid astuma kindlad, pikemaks ajaks eri otstarveteks määratud maksud. Neist maksudest saadavaist summadest kavatseti ülal pidada kirik, koolid, hoolekandeasutised, kohus ja liiklemine. Eriti kiriklik-hariduslikul ja hoolekande alal kavatses Karl ise välja töötada sihtjooned, mille järgi kulutataks nimetatud teel saadud summad. Kohtu alal ei tule hertsogi tsentralistlikud kavatsused nii selgesti ilmsiks, aga siingi hoidis ta tee lahti riigi kaugeleulatuvaks mõjuks Eestimaa aadlile, üritades rootsi seaduste või eriseaduste kehtimapanekut aadli tagaasujate suhtes.

Ei ole kahtlust: Karli esitiste elluviimine oleks ähvardanud kogu senist süsteemi ja suuremat osa aadli feodaalõigusi. Ainuõigus oma ala talupoegade koormiste saamiseks, tegelikult piiramatu õigus talupoegade üle kohut mõista ja otsustada kiriklikke ning sellega seotud küsimusi ähvardas aadlil kaduma minna. Oma maa-ala feodaalhärrast oleks tulnud aadlimehel muutuda harilikuks suurmaapidajaks, kellel peale mõnesuguse mõju riigiametnikuna maa haldusaparaadis

ei olnud oma talupoegade kohta muid õigusi, kui neilt nõuda andameid ja tegu selles ulatuses, mis üle jäi riigimaksudest ja mida võimaldas talupoegade kandejõud, sest Södermanlandi Karl ei jätnud omas aadli feodaalõiguste vastu sihtivas reformikavas tõmbamata ka viimast konsekventsi — vabastada talupojad.

Gustav Adolf hiilisemas eas. Arvatavasti J. H. Elbfas'i maal.

Hertsog Karl esitas oma reforminõuded ettepanekuna maapäevale seisukoha võtmiseks. Ei ole raske ennustada, et maapäeva vastus kujunes sisuliselt eitavaks.

See oli pikk ja rohkesõnaline. Juba alguses kiideti ülevoolava sõnavalanguga hertsogi kangelaslikkust, kes teise Kiideonina kord ometi jälle ühendanud Üleväina-Liivimaa. Rohkete fraasidega kiideti heaks vastloodud provintsi liitmine Rootsiga ja riigiosade vastastikune abistamiskohustis. Aga maapäev ei tahtnud enda peale võtta mingisuguseid konkreetseid kohustisi. Et Liivimaa oleks kontributsioonide näol sõja korral kohustatud ka Rootsit abistama, selle kohta arvasid aadlimehed, et nad praegu kindlat otsust vastu võtta ei saa. Käesoleval maapäeval olevat esindatud liiga vähe aadlimehi. Küllap järgmine üldine maapäev võtab selles küsimuses hertsogile meelepärase seisukoha. Aadel kartis, et läbirääkimistel Liivimaa ja Rootsi edaspidise vahekorra kujundamisel hertsog Karli poolt nõutav saatkond võiks osutada liigset järeleandlikkust. Sellepärast vastati, et tee Rootsi on väga pikk ja hädaohtlik ja oleks parem läbirääkimisi pidada Tallinnas, sest Karl isegi viibib parajasti siin. Aga lõpuks olevat see kõik hertsogi ja üldise maapäeva asi.

Lisakohustistest kiriku ja hariduselu ümberkorraldamisel põikles aadel samuti kõrvale. Muidugi oli aadel sellega nõus, et „jumalakartus on tarkuse hakatus". Aadel olevat seepärast varematel aegadel suure hoolega osa võtnud kirikute ja kloostrite ehitamisest. Nüüd olevat need puhastatud paavstlikkudest jäledustest. Mis kord Jumalale on pühendatud,

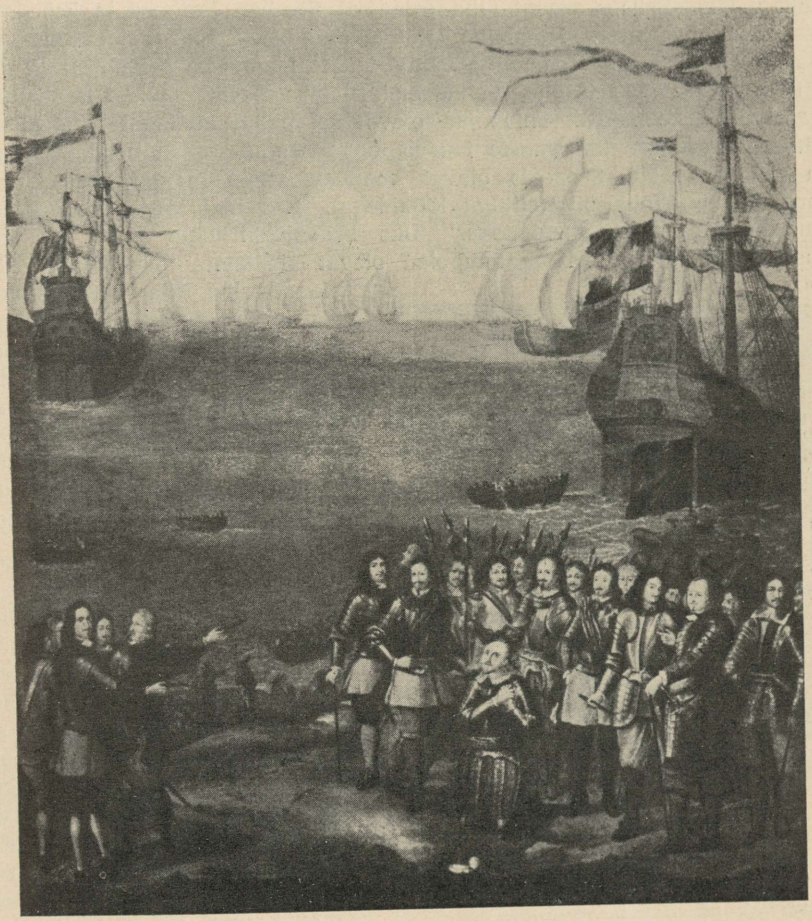

Gustav Adolf randub oma väega Pommeris 25. juunil 1630. Esiplaanil Gustav Adolf põlvili palvetamas. Kaasaegse maali järgi.

seda ei tohiks enam ilmlikkudeks otstarveteks kasutada, ja sellepärast olevat kõige parem võimalus just neid kloostreid jne. kasutada akadeemiate, koolide ja hospidalite loomiseks. Kirikute suhtes saavat aadlimehed jälgima oma esivanemate radasid ja oma patronaadi all seisvaid kirikuid restaureerima ja tublide hingekarjastega varustama. Ühtlasi aga loodab aadel, et ka hertsog Karl riigi mail asuvate kirikutega sedasama teeb, seejuures mitte kitsendades nende aadlimeeste õigusi, kellele kuulub teatav osa patronaadiõigusest vastava kiriku kohta.

Kogu selle pika sõnavalangu taga peitub seisukoht: uued kulutused kiriku ja hariduse alal jäägu hertsog Karli kanda, aadel võtab enda peale ainult väga üldised ja mittesiduvad lubadused.

Talupoegade vabastamise nõue puudutas aadlit ta huvide kõige valusamast kohast. Niisugune nõue, lausub vastuskiri, ei olevat

sugugi uus. Sellega olevat juba esinenud Stephan Bathory ja kahe aasta eest ka Poola revisjonikomisjon. Rüütelkond olevat aga neile andnud vastuse, mis põhinevad „vanades histooriates“ leiduvatel selgitustel ja aadli igivanadel privileegidel ning vabadustel. Vastus olevat rahuldanud nii kuningat kui ka komisjoni. Talupojad olevat sel puhul kuningat palunud neid jätta oma vanade harjumuste juurde, nagu see on olnud nende vanemate ja esiisade aegu. Seepeale olevat kuningas vastanud: „Phryges plagis emendantur (früüglasi arstitagu löökidega). Las nad jääda vanal kombel puuraiuriteks ja veekandjateks.“ Üks kroonikakirjutaja olevat täis imestust kirjutanud: „Liivimaa talupojad olevat kindlamini pärisorjusest kinni pidanud kui Riia linn oma usundist ja vabadusest.“ Liiatigi olevat Stephan Bathory hiljemini, kuulda saades Rootsi all oleva Põhja-Eesti talupoegade mässust, oma arvamist täiesti muutnud ja talupoegadele keelanud relvi kanda, seejuures nimetades, et narridele ja lastele ei tohi keppe kätte anda.

Evert Horn, Rootsi vägede ülemjuhatajaid Liivimaal, Gustav Adolfi tähtsamaid sõjaasjanduslikke õpetajaid. A. Karimo joon. hauakivi järgi Turu toomkirikus.

Nii siis aadli vastus talupoegade vabastamisettepanekule oli täiesti eitav. Aga siingi püüdis rüütelkond ilusate sõnadega hertsogile puru silma ajada. Kui talupoegade hulgas tõesti leiduksid mõned, kes oleksid kõlvulised paremaks kooliharidusek, siis polevat selleks takistusi, et mõisnikud neid võtaksid ja maale kasulikke asju ajada laseksid. Sel kombel võivat aidata õigeid isikuid ja sellest hoolimata siiski mitte kitsendada aadlikkude eesõigusi.

Rootsi õiguse sisseseadmise vastu protestis rüütelkond tugevasti. Et Liivimaal mingit õigust ei valitse, see jutt olevat hertsogile ette kantud isikute poolt, kes sellega taotlevad oma ebapuhtaid sihte. Ka kohtupidamisviis talupoegade suhtes olevat päris rahuldav. Tsiviilasjades koosnevat kohus nende üle eranditult seisusekaaslasist. Kriminaalasjades aga võtvat talupojad samuti osa asjaarutamisest nn. otsuseleidjate näol.

Ainult neis punktides, mis ei puudutanud aadli feodaalõigusi, tuli maapäev vastu hertsog Karli ettepaneku nõuetele: ratsateenistuse paremini korraldamises ja posti ning liiklemisolude parandamises lubati oma kaasabi.

Rohkest sõnadevalangust hoolimata oli aadel küllalt selgesti väljendanud vastumeelsust uute reformide teostamisel. Kui Södermanlandi Karl edaspidi veel mõtles oma kavatsuste teostamisele, siis paratamatult tuli tal arvestada seda, et neid reforme tuleb läbi viia vastu aadli tahtmist. Näibki, et Karlile see mõte võõras polnud.

Igatahes tehti järgnevail aastail tema ülesandel jõupingutusi rootsi seaduste saksa keelde tõlkimiseks. Aga muutunud sõjaõnn ja liivimaalaste algav äralangemine hertsogist tõmbasid kriipsu läbi neist plaanidest ja üldse Karli reformikavast. Eesti- ja Liivimaa aadli poolehoid muutus niisuguses olukorras hertsogile tähtsaks ja nii kinnitati Tartu kreisi aadlile täies ulatuses ta endised privileegid ja täiendati neid kauaihaldatud harju-viru õigustega. Muu Liivimaa aadlit rahustati lubadustega, Eestimaa aadli privileegid jättis Karl IX puutumata.

Karli laiahaardelistel reformiüritustel polnud seega tegelikke tagajärgi. Aga tähtsad on nad meie ajaloo seisukohast sellegipärast. Esmakordselt astus Rootsi valitseja Eestimaal välja laiaulatusliku reformikavaga. Terava pilguga oli Karl märganud kõiki neid rohkeid puudusi, mida endaga kaasa oli toonud maa dualistlik halduskord. Sellepärast sai Karli teostamatu reformikava ometigi lähtekohaks kõigile hilisematele ja tagajärjekamatele rootsi uuendustüüetele.

Karl IX reformikatse oli teiselt poolt selgitanud ka Eestimaa aadli seisukohti. Vabatahtlikult, ilma välise surveta ei olnud aadel nõus loovutama ainustki oma rohketest feodaalõigustest. Sisuliselt ei olnud aadlil midagi vastu tuua kuninga argumentidele, millega see põhjendas reformitarbeid, sest sisuliselt ei olnud aadli võimupositsioon millegagi seletatav ja õiguste ning kohustiste suhe oli karjuvalt ebaproportsionaalne.

Juba Karl IX ajal kujunes Eestimaa aadlil oma argumenteerimisstiil uuenduste vastu, mis pärandus edasigi. Väärnähtusi või vähemalt nende esinemise ulatust püüti retušeerida. Kus see täielikult ei õnnestunud, lubati parandust tuua koduste vahenditega, peaasi oli aga pääseda siduvatest, kindlasti formuleeritud kohustistest. Ei ole ühtegi ala, kus aadel ka pikema aja jooksul oleks lunastanud oma lubadusveksleid sel kombel, et mingi väärnähtus oleks oluliselt vähenenud, rääkimata veel selle täielikust kadumisest. Nii pidi nimetatud osa aadli argumentatsioonist pikapeale Rootsi kuningate suhtes ikka rohkem kaotama oma veendevõimest. Mida rohkem see toimus, seda enam kerkib esile aadli valduskirjas teine stereotüüpne motiiv. See motiiv — apelleerimine oma ajaloolistele ja „õiglaselt omandatud" privileegidele — on Karl IX ajal veel tagaplaanil, kujuneb aga hiljemini aadli argumentatsiooni peamiseks alussambaks.

XLI. Gustav Adolfi reformid Eestimaal.

Hertsog Karli oli julgustanud Eesti- ja Liivimaa aadlilt nõudma kaugeleminevaid uuendusi võrdlemisi juhuslik sõjaõnn, mille osaliseks ta sai sajandi pöördel. See sõjaõnn aga ei olnud püsiv. Juba järgneval aastal olid rootslased kaotanud suure osa oma Liivimaa allutustest ja senisegi ala kaitse idapoolses Transbaltikumis nõudis riigi jõudude äärmist pingutamist. Niisuguses olukorras tuli loobuda Eestimaa reformipüüdlustest, sest nende jätkamine võis endaga kaasa tuua ainult konflikti kohaliku rüütelkonnaga ja seega raskendada niikuinii pingutatud seisukorda. Reformid tuli edasi lükata ajale, kus sõjaline olukord Transbaltikumis on lahedam ja kus rootsi rahva jõudude tugevam riiklik organiseerimine võimaldab valitsejale reformide teostamisel tugevamat seljatagust.

See aeg saabus, kui Valle lahingu järel 1626. a. vähemalt Eestimaa suhtes oli kõrvaldatud otsene sõjahädaoht. Vahepeal oli ka Rootsi riigi sisemises ja sõjaväelises organisatsioonis toimunud tähelepandavad muudatused, mis väikese $1^1/_2$-miljonise rahva jõude seevõrra suutsid koondada, et Rootsi järgneval ajastul Euroopa suurpoliitikast osa võtab kui tähtsamaid suurvõime ja esmajärguline militaarmonarhia.

Karl IX halduskogemuste järgi oli selge, et Rootsis on tungiv vajadus kindla kompetentsiga keskvalitsuse järele. Kindlat keskvalitsust nõudsid aga ka tulevased välispoliitilised komplikatsioonid. Oli ette näha pikemaajalist võitlust Poolaga ja Saksa keisriga, mis kutsusid Gustav Adolfit ülemeristele lahinguväljadele. Siseriigis võis kuninga äraolekul halduses tarvilikku stabiilsust alal hoida ainult hästikorraldatud keskvalitsus.

Nii asutigi suure energiaga uue keskvalitsuse loomisele. Eeskujuks võeti Uus-Burgundi riigis (1363—1477) tekkinud ja sealt levinud kollegiaalne keskvalitsus. Juba Gustav Vasa oli katsetanud selle valitsusvormi toomisega Rootsi, kuid siis oli see veel liiga varaseks osutunud. Nüüd aga kodunes see valitsusvorm Rootsis pikemaks ajaks.

Uus Rootsi keskvalitsus koosnes esialgu 5 kolleegiumist, kus mitmed kolleegiuminõunikud kõrgema riigiametnikuga eesotsas juhtisid üksikuid haldusalu.

Võrdlemisi ebamääraselt olid piiriteldud kantseleikolleegiumi ülesanded ja võimupiirid. See kolleegium koosnes kahest kantseleinõunikust kantsleri juhtimisel. Kolleegiumi oli koondunud peamiselt riigi välisasjade juhtimine, kuid ka mitmesugused teised haldusharud, mille kallal teotsemine eeldas rohkem kirjalikku, kantseleilist tööd. Nii teotses kantseleikolleegium kõige kallal, mis puudutas sel ajal nii levinud ja rohkearvuliste linnade, seisuste ja üksikisikute privileege. Kantseleikolleegiumi kaudu väl-

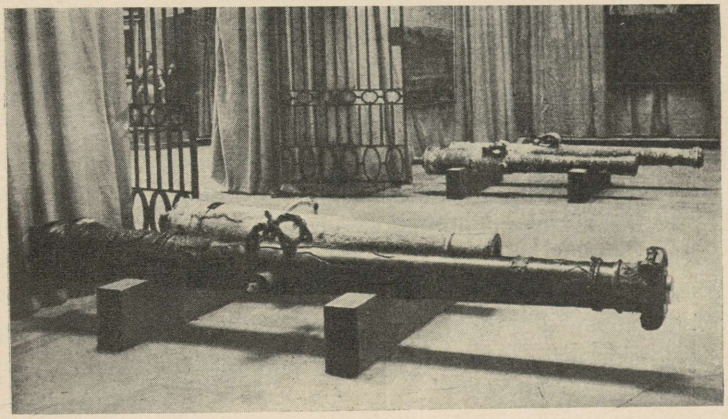

Kahureid Gustav Adolfi ajalt. Esiplaanil nn. Radzivilli kahur — 1625. a. sõjasaak Liivimaalt.

jastati ka igasugused instruktsioonid ja ettekirjutused maapealikutele ja teistele riigi lokaalametnikkudele. On kerge näha, et kantseleikolleegiumile jäid need ülesanded, mida selleaegsetes lihtsates oludes ei olnud veel otstarbekohane üksteisest eraldada erisuunaliste ametkondade kätte. Ülejäänud neli kolleegiumi aga omasid täiesti kindlaid eesmärke. Kammerkolleegium koosnes riigivarahoidjast ning, nagu kõik keskasutised, mitmest nõunikust ja valitses riigi rahandust. Ta ülesandeks ei saanud mitte ainult jooksvate asjade ajamine ning lokaalametnikkude arvepidamise kontroll, vaid ka riigieelarvete koostamine ja kogu finantspoliitika juhtimine. Sõjakolleegium riigimarssaliga eesotsas võttis oma haldusse maaväkke puutuvad asjad. Laevastiku eest hoolitses isekolleegium riigi admiraliga eesotsas. Õigusemõistmise ülemaks instantsiks sai kohtukolleegium riigidrotsiga eesotsas. Kohtukolleegium ei olnud üksnes järelevalvajaks uue kohtute süsteemi üle, mille lõi Gustav Adolf, vaid ka üheks kõrgemaks apellatsiooniinstantsiks.

Oli ette näha, et uus keskvalitsus hästi võis töötada ainult siis, kui ka senine patriarhaalne foogtide süsteem allub põhjalikkudele muudatustele. Ja siin teostaski Gustav Adolf kõige hädatarvilikuma.

Kõigepealt eraldas ta tavalistes Rootsi maakondades sõjaväelise võimu kodanlikust. Viimast esindasid nüüd asehaldurid või maapealikud, nagu neid sagedamini nimetama hakati. Teine tähtis muudatus tehti aga foogtide suhtes, kelle otsene sõltumus keskvalitsusest kaotati. Foogtid pidid nüüdsest peale vastutama maapealikute ees, need omakorda olid kohustatud aru andma keskvalitsusele. Lõplikult see vajalik ümberkorraldus fikseeriti küll alles peale Gustav Adolfi surma 1634. a. haldusvormis, kuid tegelikult selle järk-järguline teostamine langes juba suure kuninga valitsemisaega. Kahtlemata see lokaalvalitsuse reform tuli suureks kasuks talurahvale, kui mitte Gustav Adolfi valitsusaja ja hiljeminigi ligi inimpõlve kestnud võitlused ei oleks veeretanud talupoegadele kohutavalt suurenenud maksukoormat. Riigi ääremaakondades korraldati lokaalvalitsus siiski mõnevõrra erinevatel põhimõtetel. Riigikaitse huvides jäi sõjaväeline ja kodanlik võim siin lahutamatult mõningaid maapealikkondi enda kätte koondava kindralkuberneri või kuberneri kätesse.

Keskvalitsuse ja lokaalhaldusaparaadi reorganiseerimise kõrval aitas ka kohtupidamise ümberkorraldamine kaasa riigi heakorra suureks tõusuks. Ka siin ei piirdunud Gustav Adolf ainult paremate kontrollivõimaluste loomisega endiste kohtute üle ja nende tegevuse täpsustamisega, vaid lõi juurde rea uusi kõrgemaid kohtuid, nagu Svea ja Turu õuekohus.

Riigi halduse ümberkorraldamine, eriti kollegiaalse keskvalitsuse loomine nõudis hulganisti uusi vastava hariduse ning staažiga tööjõude. Uue aja algusega olid mitmetes teistes Euroopa maades riigivalitsejad oma kaastöölisi suuremal määral hakanud võtma kodanikuseisuse hulgast. Ka vaimulikkudest ei mindud päris mööda. Rootsis puudusid aga suured linnad ja olevategi linnade kodanikkude kõrgem kiht oli läbi imbunud välismaalastest, eriti sakslastest. Nii langes Gustav Adolfi pilk endale tarvilikkude riigiametnikkude otsimisel aadlile. Varsti näemegi Rootsi vastutusrikkamaid ametikohti täituvat aadli esindajatega, kelle ridasid Gustav Adolf tublisti täiendas eriti Saksast ja Hollandist sisse rändavate aadliperekondadega, aga ka omamaalastele ja võõrastele aadlikirjade jagamise teel. Üldse Gustav Adolf oli aadlisõbralik — ta suurendas tunduvalt Rootsi aadli seniseid privileege. Rohkete riigimõisade kinkimisega, mis muidugi oli tingitud ka teistest motiividest (riigimõisu näilt. ei peetud peamiseks ja tähtsamaks riigi sissetulekute allikaks), tahtis ta kõvendada aadli majanduslikku positsiooni, et viimane, vabanedes liigsetest majanduslikkudest muredest, võiks seda intensiivsemalt anduda riigihaldamise tööle.

Niisuguses aadli soodustamises peitus teatav hädaoht. See tõstis Rootsi aadliseisuse väga mõjukaks ja ähvardas tulevikus aadli kätte koondada sellist võimu, mis teiste seisuste ja riigi kui terviku seisukohast võis saada väga hädaohtlikuks. Siiski Gustav Adolfi

Pärnu vallutamine p

Keskel kõrgemal kohal Poola väejuht Chodkiewicz. Poolakad lõhkusid petardidega linn

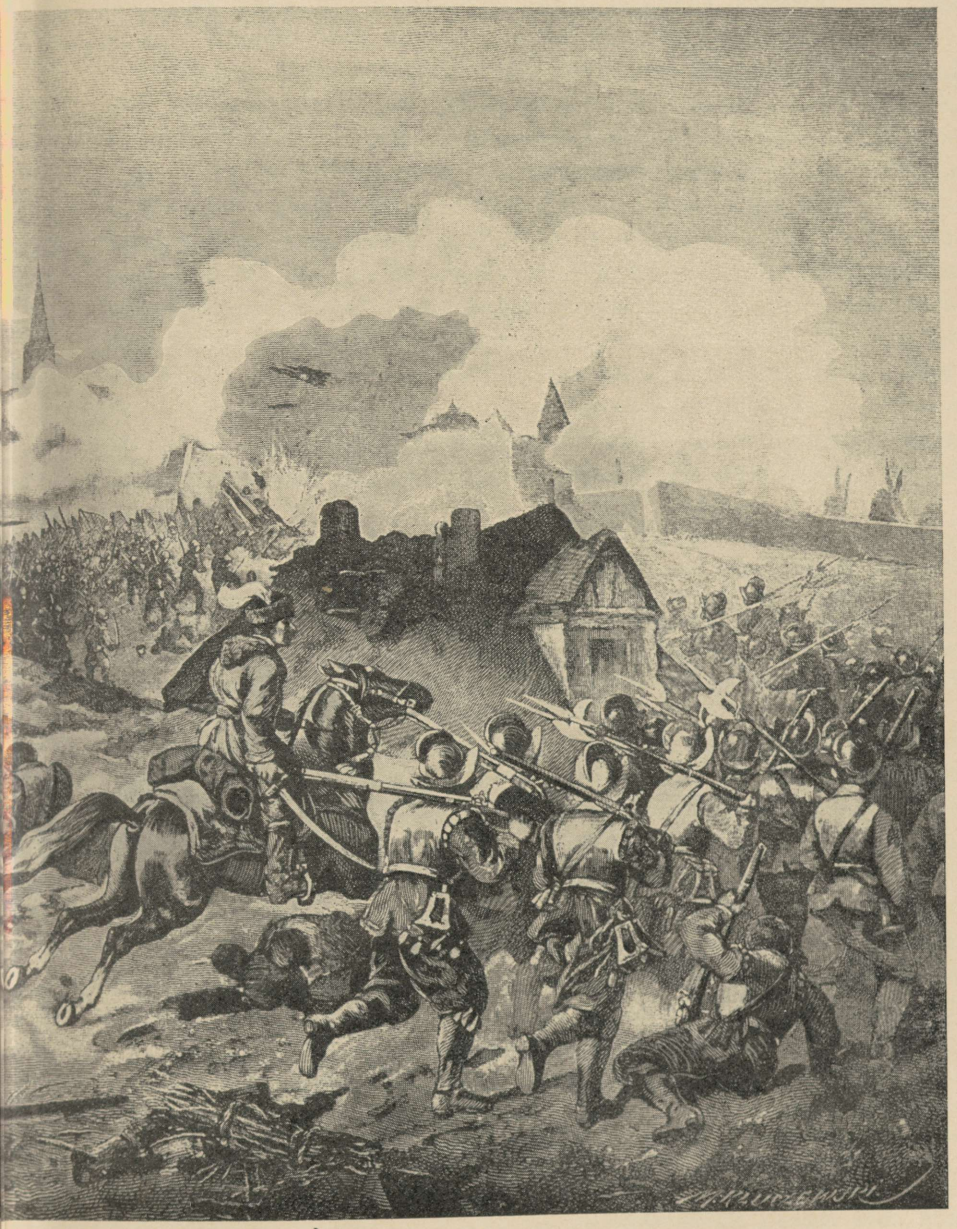

M. Kluczevski gravüür.

olakate poolt 1609.

väravad ja tungisid linna, kus arenes äge võitlus rootslaste ja linnakodanikkudega.

päevil see hädaoht ei andnud end veel teravalt tunda. Kuninga autoriteetne isik oskas aadlit vaos hoida ja tarbe korral kirjatähest hoolimata üksikute aadlimeeste vastu tarvitada kõvemat kätt kui aadli privileegid seda temale just lubasid.

Igatahes oli aga Gustav Adolf aadli soodustamisega saavutanud tubli ametnikkude kaadri. Kuigi pärast Gustav Adolfit asi muutus, aadel oli libisemas riiklikult hädaohtlikule teele, jäi siiski suur vahe suure monarhi poolt uuesti loodud Rootsi aadlimeeste ja näit. Baltimaa aadlimeeste vahele. Viimased elasid kitsast seisuslikku elu, olid huvitatud väheste eranditega ainult oma isiklikust hüveolust ja võimust ning hoidsid kramplikult kinni oma vanadest privileegidest, kartes vähematki lauset neist privileegidest riigi üldkäekäigule ohverdada, sipeldes seega täiesti seisusliku traditsionalismi köidikutes. Suurem osa Rootsi aadlist jäi aga ka hilisema aadlivalitsuse halvemail aegadelgi teadlikuks, et nende suuremad privileegid on antud suuremate kohustiste vastu, mida nad peavad riigile osutama. Rootsi aadel oli ka edaspidi seotud riigiteenistusega ja oma ilmelt tublisti ametiaadel.

Teist laadi seisuslik ideoloogia pääses hiljemini kehtima Rootsi kõrgaadli hulgas, keda Gustav Adolf samuti soodustas. Riigipäevade sisekorra muutmine andis näit. kõrgaadlile senisest palju tugevama positsiooni. Uue keskvalitsuse loomise läbi ei vähendatud riiginõukogusse kogunenud vana suuraadli võimu. Riiginõukogu jäi kolleegiumide kõrval püsima, omandades kaudselt nende üle kontrollimise õigusegi. Seda seetõttu, et kõik kolleegiumide juhatajad pidi nimetatama riiginõukogu liikmete hulgast.

Gustav Adolfi sisereformid on määratu tähtsusega kõigepealt muidugi Rootsi enese ajaloo suhtes. Need reformid põhjustasid murrangu Rootsi haldusajaloos, mille tõttu lõtv keskaegne riigimehhanism asendus paremini funktsioneeriva moodsa bürokraatliku halduskorraldusega. Aga määratu tähendusega oli Rootsi sisemine ümberorganiseerumine ka meile. Vahe hilisema ja varema Rootsi aja vahel ei seisa üksnes selles, et nüüd Eestimaa ja Liivimaa olid ühendatud ühise valitseja alla. See valitseja ise oli tugevaks muutunud ja võis endisest palju jõurikkamalt haarata siinsete olude kujunemisse. Ja seda ta tegi kohe, kui saabusid lahedamad sõjaolud.

Södermanlandi Karl oli esimeseks Rootsi valitsejaks, kes kavatses Eestimaal ette võtta tõsiseid uuendusi, mitte küllalt tundes selle seisusliku egoismi. Ta oli veel küllalt naiivne lootma, et Eestimaa aadel nõustub vabatahtlikult reformidega, mille kaudu pidi arstitama provintsi aadliala ühiskondlikud hädad. Ei saa aga ka salata, et oma valitseja kutses väga iseteadev hertsog oli mõnevõrra ebadiplomaatlik, püüdes kõiki küsimusi korraga lahendada. Ta tõstatas koos halduslikkude uuendustega ka kogu talupoegade vabastamise küsimuse, pealegi väga ebamäärasel kujul.

Muidugi oli talupoegade seisund kõige kurja juureks, mille kadudes oleksid automaatselt kadunud ka teised väärnähtused. Aga talupoegade küsimus oli ka aadli privileegide ja rüütelkonna võimupositsiooni alussambaks, sellepärast ei oleks tohtinud loota, et rüütelkond sellega niisama kergelt nõustub.

Riigi tulud ja reformide vajadus.

Kui Valle lahingu järel Eestimaa reformi küsimus tõusis jällegi päevakorrale, siis oli Rootsi haldustraditsioon nende kogemuste võrra rikkam. Rootsi kuninga seljatagune oli küll tugevam kui enne, kuid nüüd jäävad Gustav Adolfi reformiprogrammist välja aadlile kõige vastumeelsemad üldküsimused — talupoegade ja Eestimaa

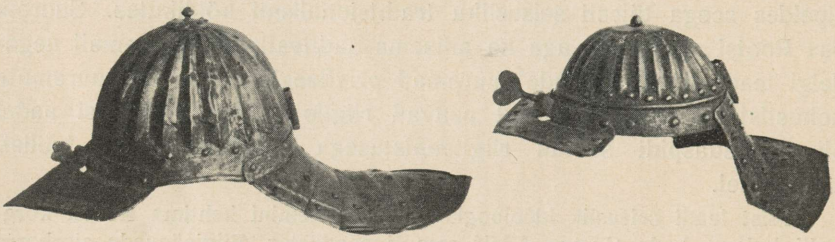

E. R. Muuseumi kogudest.
Kiivreid u. XVI—XVII sajandilt.

Rootsi riiki sissekehandamise küsimus. Nende punktide väljajäämist ja ülejäänud reformikava teatavat kohastamist aadli seisukohtadele põhjustasid suurel määral uued komplikatsioonid, mis kerkisid riigi ja provintsi vahekorda. Need komplikatsioonid kandsid majanduslikku iseloomu ja võrsusid Rootsi riigilaeka ülekoormusest.

Käimasolev sõda Poolaga ja Rootsi sõjaväe suurendamine ning ümberorganiseerimine, üldse ettevalmistused suureks jõukatsumiseks keisriga 30-aastases sõjas — see kõik nõudis riigikassalt suuri ja erakordseid väljaminekuid. Neid kulusid oli raske katta maksude suurendamise läbi Rootsis ja Soomes, sest aastakümneid kestnud sõjad olid sealset rahvast niikuinii viimse võimaluseni majanduslikult kurnanud. Sõda Poola vastu oligi osalt sellepärast nii pikale veninud, et Rootsi seisused muutusid tõrksaks erakorraliste sõjamaksude lubamisel. Mõni aeg suudeti sõjakassat täita okupeeritud Preisimaalt, samuti Liivimaalt läbiminevatelt kaupadelt võetava litsentsimaksu abil, aga seegi ei rahuldanud kasvavat rahatarvet täiel määral. Tuli üles otsida kõik võimalused, kust raha saada.

Neil otsinguil pöördusid Gustav Adolfi pilgud Eestimaale. Esialgu küll selles mõttes, et müüa või panditada riigimõisu. Eestimaal võis sellist panditamist toimetada hõlpsamini kui Rootsis ja pealegi

kasulikkudel tingimustel. Siinsed aadli privileegid, mis võõrandatavale mõisale osaks said, olid väga suured ja andsid ta tulevasele valdajale suuremaid tulusid. Seetõttu oli Eestimaa mõisade panditamis- ja müügihind eriti kõrge.

Raha saadi Eestimaalt sel kombel, et panditati rida kroonumaid. Aga ka muidu oli Gustav Adolf kergel käel kinkinud ära rea mõisu.

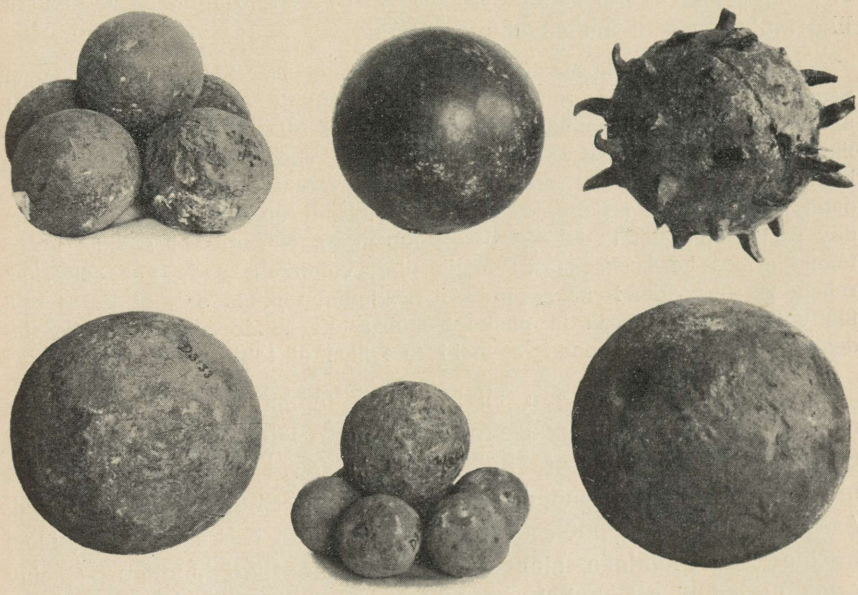

E. R. Muuseumi kogudest.

Mitmesuguseid kivi- ja metallkuule eriaegadelt. Ülal paremal kisuline viskekuul. Kõige suurema kuuli läbimõõt u. 30 sm.

Kõige tagajärjeks oli see, et juba 1620. aastaks oli suurem ja rohkem asustatud osa Eestimaa kroonualast läinud enamasti kohaliku aadli kätesse (vt. tab. lk. 737). Kroonuala oli ainuke koht, kust riik Eestimaal sai korralikke makse. Nüüd jäid järk-järgult väiksemaks need korralised sissetulekud, sest aadli privileegide osaliseks saanud võõrandatud maad ei andnud riigile muud tulu, kui väikese ratsateenistuse kaudu ja vahete-vahel sõjavägede linnuseleeri paigutamise näol. Eestimaa riigimõisade võõrandamine oli kõige intensiivsemalt toimunud just varase Rootsi aja viimastel aastatel 1600—1620 ja selle tõttu kerkis just selle ajastu mööndes Eestimaa tulude küsimus erilise hooga esile. Pikapeale ei võidud leppida erakorraliste kontributsioonidega, mida nüüd sagedamini hakati nõutama Eestimaa rüütelkonnalt. Maapäevad olid väga visad ega oldud kunagi kindel, kas

maksu nõutamine neilt annab ka küllaldasi tagajärgi või mitte. Riigil oli aga puudus korralikkudest tuludest ja sellepärast tuli paratamatult lahendada küsimus, kuidas seniste juhuslikkude tulude asemele Eestimaalt saada kindlat ja ettekalkuleeritavat sissetulekut.

Selleaegsetes oludes võisid arvesse tulla ainult kaks teed: restaureerida endine seisund, rajada kroonutulud kindlale riigidomeenide sissetulekule, või jälle sammuda moodsat teed ja maksustada korraliku maksuga seni maksuvabu aadlimaid.

Esimesele võimalusele juhtisid tähelepanu Taani kuningate sammud Saaremaal ja Stephan Bathory ning Sigismundi reduktsioon Liivimaal, aga ka orduaegsete maahärrade sammud, kui oli võõrandatud mõni riiklikeks otstarveteks reserveeritud mõis. Need valitsejad sel puhul lihtsalt kuulutasid võõrandamise maksvusetuks ja võtsid mõisa tagasi, põhjendades oma sammu sellega, et selline riigivõimu ülalpidamisallikaid vähendav samm on kahjulik ja õiguslikult lubamatu. Niisuguseid läänide tagastamisi esines ka keskaegses Rootsis ning võimaluse seda meetodit riigirahanduse tervendamiseks rakendada Eestimaal pakkus see, et Eerik XIV, üle võttes siinseid ordu ja piiskopi mõisu, oli nende nimestikku koostades selge sõnaga määranud, et neid tulevikus ei tohi võõrandada.

Võõrandatud Eestimaa riigimõisade tagastamisega luua kindel alus tervemale riigirahandusele — see mõte leidis rohket pooldamist Gustav Adolfi ametmeeste hulgas. Niisuguseid seisukohti esindasid hiljemini Liivimaal nii mõjukaks saanud Johan Skytte mõttekaaslased. Arusaadavalt aga oli mõisade tagastamisega ka raskusi — selle teostamine oleks kuninga ajanud teravasse konflikti aadliga. Gustav Adolf asus küll seisukohal, et „häda murrab seaduse ja laekas alalhoitavad pärgamendist ning paberist privileegid ei anna mingit kaitset vaenliku kallaletungi vastu", ta kartis aga, et sellised radikaalsed sammud võiksid tuua liigseid sekeldusi. Ja lõpuks Gustav Adolfi ajal leidus juba ka teisi vahendeid, kuidas olukorrast üle saada.

Süsteem, et riik oma sissetulekuid ammutas domeniaalmaavaldusest, oli keskaegse päritoluga ja välja kujunenud asjaolu survel, et tol ajal rahakäive oli veel võrdlemisi väga väike. Uue aja tulekuga oli Lääne-Euroopas riigi rahanduses üha suuremat osa mängima hakanud otseste maksude kui ka fiskaalsete tollide süsteem. Ka Rootsis ja Eesti- ning Liivimaal oli rahakäive nüüd küllalt suur, et seda süsteemi siia sisse tuua. Eriti kaudsete maksudega oli Gustav Adolfil häid kogemusi. Rootsis suurendasid märksa riigi tulusid nn. „väike toll", mida võeti kõigilt maalt linnadesse veetavailt tarbeainetelt, ja aktsiis. Parajasti vallutatud Visla suudmest läbi veetavaile kaupadele pealepandav protsentuaalne litsentside maks ($5^1/_2\%$) andis samuti rohkeid sissetulekuid.

Nii oli võimalus Eestimaa endiste riigimõisade tagastamise asemel riigi sõjaväeliste ja tsiviiltulude katteks seada sisse korralikke

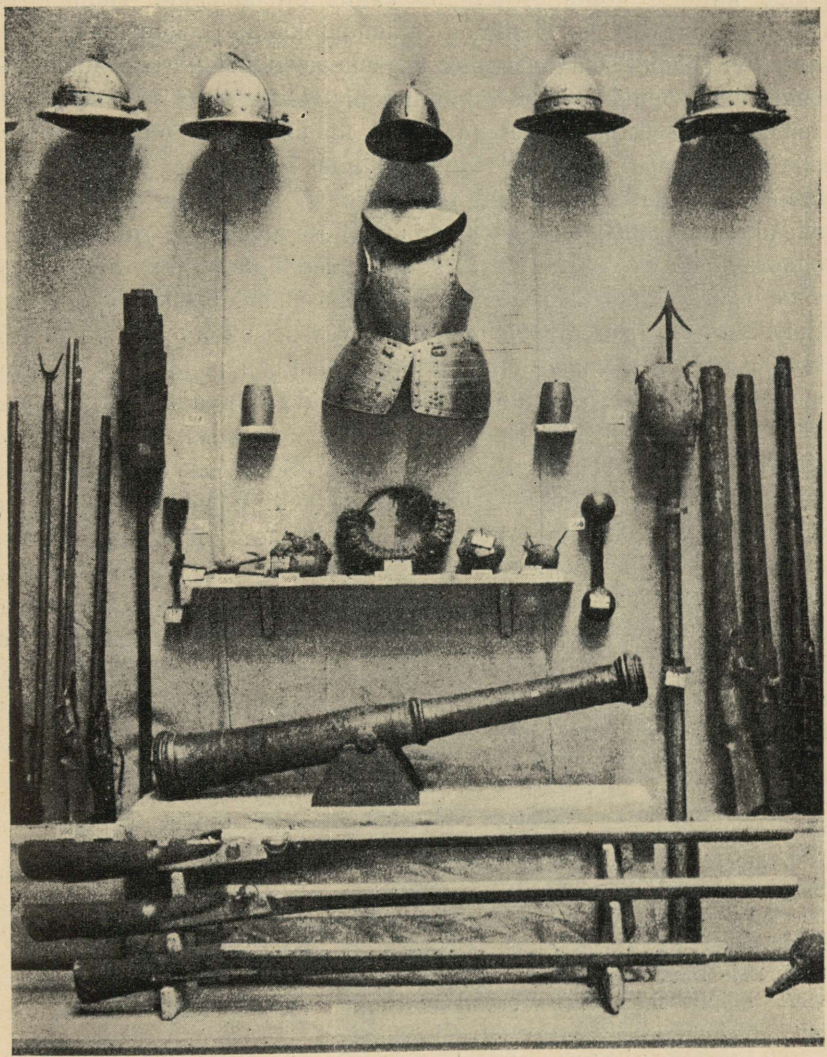

Mitmesuguseid relvi 30-a. sõja ajalt. Ees keskel nahkkahur (õhukese vasktoru ümber mähiti köis ja tõmmati nahaga üle).

makse. Muidugi ei saadud selgi teel läbi rüütelkonnaga kokku leppimata, sest oli ette näha, et see küünte ja hammastega kinni saab hoidma oma Harju-Viru eesõigustest. Aga teatava surve korral võis aadlilt siiski loota soostumist. Kohe peale Valle lahingut tuli Gustav Adolf läbisõidul Tallinnasse ja algatas siin isiklikult läbirääkimisi eriti Eestimaa kaitse küsimuse ja selleks tarvisminevate

kulude katmise kohta. Kuningas esitas ettepanekuid Tallinna linnale (vt. allpool) ja Eestimaa maanõunikkude kolleegiumile, sest esialgu ei saadud sõjaolude tõttu maapäeva küllalt kiiresti kokku. Ta nõudis maanõunikkudelt seisukohavõtmist kõigepealt Eestimaa kaitse küsimuses. Ratsateenistuskohustis ja linnuseleerid, ainukesed teed, mille kaudu aadel seni osa võttis provintsi kaitsest, ei olnud kuninga arvates küllaldased. Sel ajal pidas Rootsi oma sõdu kümne- kuni kahekümnetuhandeliste vägedega ja mõnesajameheline ratsateenistuskohustise alusel koostatud Eestimaa aadlilipkond oli ainult täpe nende suurte kohustiste kõrval, mis sõja puhul enda kanda võtsid Rootsi-Soome seisused. Gustav Adolf asus seisukohal, et iga ta riigi provints peab „iseennast kandma", s. o. kandma ta kaitseks tehtavad kulud sõja kui ka rahu ajal. Sõjahädaohule olid aga riigi ääreprovintsid muidugi rohkem eksponeeritud kui emamaa, aga nad moodustasid ühtlasi eelmüüri viimase kaitseks. Seepärast ei olnud teisest küljest loomulik, et ääreprovintsid üksi endi peale peaksid võtma kõik riigikaitse kulud, mis rahuajalgi moodustasid tol ajal umbes 80% kõigist riigi väljaminekutest. Põhimõttest, et „Eestimaa iseennast peab kandma", sai Gustav Adolf seetõttu niiviisi aru, et Eestimaa aadel omalt poolt katab need kulud, mis tarvis läheb Eestimaa kindluste korrashoiuks ja mehitamiseks. Väliväe ja mõned suuremad ja tähtsamad garnisonid teistes piiriäärsetes provintsides (näit. Riias) pidi ülal pidama Rootsi riik.

Reformide üritamine. Gustav Adolfi esitis aadlile.

Vastavalt ülaltähendatud põhimõttele nõudis kuningas Eestimaa rüütelkonnalt (ja Tallinna linnalt) maakaitse tarvis minevate maksude lubamist. Eestimaa ei olnud Ingerimaa ja Liivimaa vallutamisega enam päriselt piiriprovints ja nii arvas kuningas ta garnisonide ülalpeoks jätkuvat Rootsis maksudena äraproovitud väike- ja veskitollist. Väiketolli oleks võetud kõigilt maalt linnadesse veetavatelt toiduainetelt, veskitolli aga kõigis Eestimaa veskites jahvatatavalt viljalt.

Jurisdiktsiooni korraldamise alal ei erinenud Gustav Adolfi nõuded kuigi tunduvalt juba ta isa poolt püstitatud reformiprogrammist. Eestimaa pidi jagatama viieks meeskohturingkonnaks. Alatine vannutatud meeskohtunik ja ta kuus kaasistujat pidid saama kindlat palka. Meeskohus pidi kaks korda aastas kindlateks istungjärkudeks kokku tulles kohut mõistma kõigis vastavas kohturingkonnas esinevates tsiviil- ja kriminaalasjus. Kohtuotsuste täitmine pidi toimuma kuberneri ja maanõunikkude ioal, kellele läbivaatamiseks meeskohus pidi saatma oma kirjalikud protokollid. Meeskohtu otsuse peale võis apelleerida samuti kubernerist ja maanõunikkudest koosnevale ülem-maakohtule. Nagu Karl IX, nii nõudis ka Gustav Adolf, et Eestimaa rüütelkond enda peale võtaks kohturefor-

miga seotud kulud, aga tähelepanuväärt on see asjaolu, et Gustav Adolfi ettepanekus puudub nõue laiendada rootsi õigust Eestimaale. Ümberkorraldatud meeskohtud üldse jäid aadli mõjukonda ka oma isikliku koosseisu määramise poolest. Nii puudus Gustav Adolfi reformikaval kohtu alal sageli see tsentralistlik joon, mis andis oma värvingu Karl IX üritustele. Ainult reformitud kohtu ülalpidamiskulud olid need, mis oluliselt võisid riivata aadli huvisid.

Kiriklik-haridus-likul ja hoolekande alal oli Eestimaal üheks põhipaheks vastavate materiaalsete vahendite puudumine. Ka siin oli Gustav Adolfi reformiprogramm esijoones suunatud nende hankimisele.

Nagu mujal Lääne-Euroopa riikides, nii baseerusid ka Rootsi kiriku tulud juba koos ristiusuga sisse seatud kümnisel. Gustav Adolf pidas loomulikuks, et ka Eestimaal kirik saaks selle maksu osaliseks.

Ka Eestimaal oli varemini kehtinud vasallide kümnismaks kiriku heaks. Aga juba Taani ajal olid Harju-Viru vasallid omad alad sellest kohustisest vabaks ostnud, loovutades Tallinna piiskopile rea lauamõisu. Maa vallutamise järel rootslaste poolt laiendati Harju-Viru vasallide privileegid ka Järva- ja Läänemaa rüütelkondadele. Aga juba Harju-Viru aadli-ala üksi oli 1280. a. lepingu sõlmimisest saadik märksa laienenud, nii et sisuliselt endised Tallinna piiskopimõisad kaugeltki ei andnud kirikule seda tulu, mis alguses oli mõeldud — nimelt kümnendikku osa piiskopkonda kuuluvate vasallide sissetulekust. Tegelikult aga jäi Eestimaa luterliku kiriku keskorganisatsioon neistki tuludest ilma, sest endised Tallinna piiskopi mõisad läänistati teiste riigimõisade hulgas aadlimeestele.

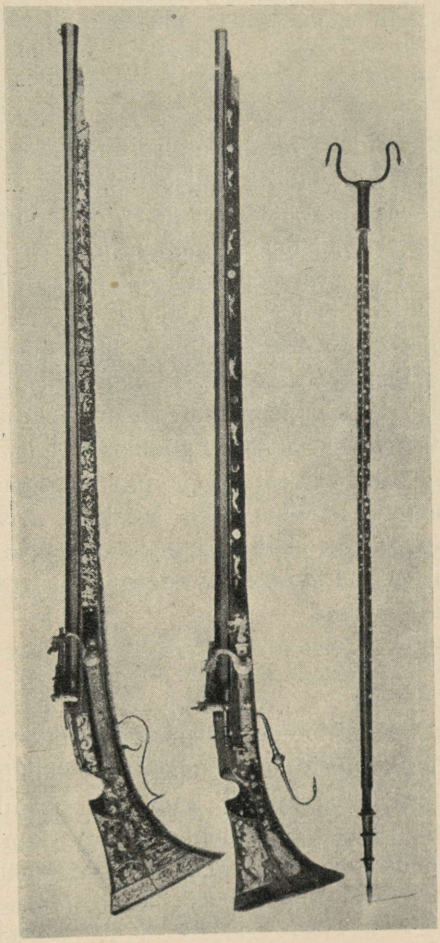

Gustav Adolfi ajal Rootsi vägedes tarvitusel olnud harkpüsse (Madalmaade päritoluga). Maasse torgatav hark pakkus tugipunkti raskele püssirauale ja võimaldas paremat sihtimist.

Ei ole seega päris õigus, kui Gustav Adolf Eestimaa rüütelkonna kohta kahtlust avaldas, kas viimane pole mitte ebaseaduslikul teel end kümnisc kohustistest vabastanud. Aga sisuliselt ei andnud Eestimaal Gustav

Adolfi päevil väga laialdasiks muutunud maa-alad kirikuorganisatsiooni jaoks mingit maksu ja aadlimail asuvate kirikute õpetajad pidid kuninga väite järgi elama „sandipennidest". Sellest siis laostumine Eestimaa kiriklik-haridusliku ja hoolekande alal. Gustav Adolf aga nõudles konsistooriumi loomist juhtiva kirikuorganina, kirikuõpetajate palkade reguleerimist, koolide ja hospidalite asutamist. Sellepärast ta pöördus ka aadli poole kümnismaksu uuesti jaluleseadmise nõudega, oli aga ka valmis leppima kindla maksuga kiriku heaks, millisena jutu alla tuli 5 külimittu vilja igalt haritud adramaalt. Muidu jättis kiriku asjus Gustav Adolf aadlile kaunis vabad käed.

Gustav Adolfi reformiesitise koostamisel oli arvestatud kogemusi, mis ta isal olid läbirääkimistest Eestimaa aadliga 1601. a. Üldisest reformikavast olid nüüd välja jäänud aadlile kõige vastumeelsemad momendid — Eestimaa tihedam liitmine Rootsiga ja talupoegade vabastamise küsimus. Ka ülejäänud nõuded korra jaluleseadmiseks Eestimaa jurisdiktsioonis ja kiriklikul alal olid Gustav Adolfi kätes minetanud oma endise tsentralistliku ilme. Gustav Adolf loobus mitte ainult üksikutest selleilmelistest nõuetest Rootsi õiguse sisseseadmiseks Eestimaal, vaid üldse kaugemaleküündivast riigi kontrollimisõigusest selle üle, kuidas tulevikus hakkab funktsioneerima see kohtulik-kiriklik aparaat, mis tema esitiste põhjal pidi loodama. Aadel pidi viimase üle saama peaaegu täieliku mõju. Küsimus seisis seega ainult selles, kuivõrt aadel ise on huvitatud teatavapiirilise õigusliku korra loomisest omal alal, ja kas ta nõus on enda kanda võtma selleks ja maakaitseks minevaid kulusid.

Aadli vastuseis.

Väga vähest lootust teostada ülalnimetatudki reformikava kokkuleppel aadliga jätsid maanõunikkude isiklikud avaldused Gustav Adolfile. Umbes sama kordas ka samal aastal kokkukutsutud maapäev riiginõunik Philipp Schedingile, kellele kuningas kiire ärasõidu tõttu oli usaldanud edaspidised ametlikud läbirääkimised aadliga.

Aadel väitis, et ta ei leia mingit võimalust provintsi kaitsekulude katmiseks selle järel, kui riik on läänistanud selleks eriliselt varutud mõisad. Ja sellepärast, et Eestimaa end ise välisvaenlase vastu kaitseda ei suutnud, ta just olevatki omal ajal alistunud Rootsile. Eestimaa ekspaneeritud asend ei kohustavat teda sugugi suurematele ohvritele; et vahetul rindetagusel niikuinii tuleb kanda erakorralisi raskusi, peaks Eestimaale just vastupidi tehtama veel erisoodustusi. Pealegi olevat Eestimaa valdus Rootsile suure tähtsusega riigi enese, eriti aga Soome kaitse seisukohalt.

Ka reformikavatsustele Eestimaa aadlialal asusid maanõunikud ja maapäev vastu. Et väärnähtusi ilmneb nii kiriklikul kui ka kohtu alal, seda ei saadud päriselt salata. Aga aadel püüdis vaielda nende

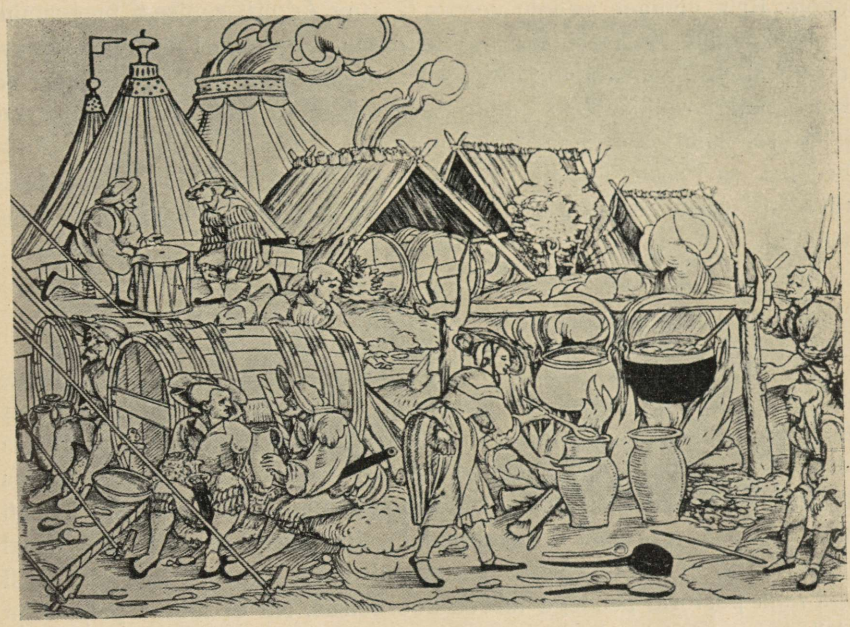

Laagripilt XVI saj. Erhard Schoen'i samaaegne puulõige.

ulatuse vastu. Süüdi olevat lõpuks ainult sõjaolud: seeläbi olevat endine organisatsioon lonkama löönud.

Olevat ju küll õigus, et kirikuõpetajatel raske on elatuda ja kiriku tulud ei küüni tema mitmekesisteks ülesanneteks. Aga ega pastorkond üksi ei kannatavat sõjale järgnenud elatustingimuste halvenemise all. Ainus võimalus parendada olukorda olevat seniste kihelkondade liitmine kahekaupa. (Meie maa kihelkonnad aga olid juba niigi vähemalt kaks korda suuremad kui Kesk-Euroopas ja Rootsis.) Igatahes ei võivat rüütelkond nõus olla, et ta talupoegadele peale pannakse kirikukümnis. Seniste koormiste kõrval maksta veel uut maksu, see tähendaks talurahva majanduslikku laostumist. Rüütelkonna enda seisukord ei lubavat aga vähendada talupoegade kohustisi aadli kasuks. Ka Tallinnasse kuninga poolt kavatsetud õppeasutist soovis aadel näha väiksemana — muidu minevat asutise ülalpidamine majanduslikult liiga raskeks.

Ka kohtu ala väärnähtustest arvas aadel jagu saavat uuendusteta, mis teeksid kohtupidamise ainult kulukaks ja aeglaseks.

Kavatsetud reformi läbi meeskohtud kaotaksid õiguse oma otsuseid otsekohe teostada lasta, see aga käiks risti vastu senistele aadliprivileegidele. Üldse olevat Eestimaal raske leida niipalju asjatundjaid isikuid kohtunikeks ja kaasistujaiks, kui seda eeldab kuninglik reformikava.

1626. a. maapäev läks laiali, ilma et ta seega oleks andnud mingeid tulemusi. Nõutud 20 000-taalrisest kontributsioonist lubas ta ainult

poole. Eriti viimane asjaolu veenis Gustav Adolfit senisest tugevamini ümberkorralduste tarvilikkuses Eestimaal. Järgmisel aastal moodustati Philipp Schedingi juhtimisel rootsi riiginõunikkudest eriline komisjon läbirääkimisteks aadliga. Kiriklikul alal võttis komisjonist osa juba varemini Eestimaa oludega tuttav piiskopp Johannes Rudbeckius. See komisjon pidas aadliga üksikute punktide kaupa läbirääkimisi peaaegu kogu aasta kestel, ilma et kokkulepet oleks saavutatud.

Joh. Rudbeckiuse läbirääkimised aadliga.

Eriliselt dramaatiliseks muutus läbirääkimiste käik kiriklikkude küsimuste juures. Ägeda ja nõudliku, aga ühtlasi õiglase Johannes Rudbeckiuse ülesandeks oli muu seas saada täit ülevaadet Eestimaa kiriklik-haridusliku ja hoolekande alast. Selleks kutsus Rudbeckius Tallinnasse kokku Eestimaa kirikusinodi, kuhu peale pastorite kutsuti ka talupoegi igast kihelkonnast. Viimaste tulekuks tegi aadel takistusi, nii et kirikusinodist osa võtsid ainult vähesed talupojad, küll aga maa pastorid peaaegu terves koosseisus. Nii ei tulnud palju välja kirikukogust esialgselt plaanitsetud kujul, kuid niigi oli ta esimeseks ülemaiseks esinduseks, millest osa võtsid eestlaste saadikud.

Kirikusinodil arvestas Rudbeckius väga vähe aadli kirikupatronaadi õigust. Kõik pastorid, kaasa arvatud superintendent Nikolaus Gaza, pidid ta ees pidama proovijutlusi. Paljud kõlbmatud õpetajad tagandati. Igalt õpetajalt nõuti kirjalik aruanne oma koguduse seisukorrast. Lõpuks võttis kirikukogu vastu rea põhimõttelisi otsuseid. Kirikukümnis pidi jälle sisse seatama, sellest laekuvad tulud kasutatama osalt pastorite ülalpeoks, osalt kirikute ehitamiseks, koolidele ja hospidalitele. Peale selle rida otsuseid kiriku sisemise korralduse kohta.

Kirikukogu otsused pidid Rudbeckiusele suurema seljatoe andma uuteks läbirääkimisteks maapäevaga, kes vahepeal uuesti oli asunud eitavale seisukohale kümnise suhtes. Rudbeckius esitas oma kirikupäeva otsustele toetuvad ettepanekud maapäevale 1629. a. sügisel.

Gustav Adolfi reformiajastu parimaid tundjaid R. Liljedahl ütleb Rudbeckiuse esitise kohta päris õieti: „Ta omab peaaegu elu- ja kõlblusreeglite iseloomu ja on rikkalikult varustatud piiblitsitaatidega. Rudbeckius nägi Eestimaal esinevate väärnähtuste peapõhjust põhjatus moraalilaostumises ja härraste ebaseaduslikus ning karmis režiimis. Väärnähtused olevat vanad ja sisse juurdunud, nagu selguvat kroonikaistki. Tänapäeval polevat asi paremaks muutunud. Seepärast kahetsetagu pattu ja parandatagu meelt, peetagu aus püha- ning palvepäevi. Kõik, õpetajad ning kuulajad, härrased ja teenijad, noored ja vanad ning mehed ja naised tulgu kokku tunnistama

J. Callot' järgi.

Palgamaksmine sõjameestele XVII saj.

oma esiisade pattu ja tõotama endid parandada. Paganlik kultus tuleb ära keelata ja hävitada selle asemed. Pühapäevil ei tohi teha mingit tööd. Härrased hoolitsegu selle eest, et nende teenijad kuulaksid jumalasõna mitte ainult pühapäevil, vaid ka äripäevadel. Muutused toimugu ka talupoegade ja alluvate kohtlemises. Talupoegadel olgu õigus soovi korral otsida muud teenistust, kui nad endise on üles öelnud ja täitnud omad kohustised. Ärgu takistatagu talupoegi saatmast oma lapsi kooli, kus neid võiks üles kasvatada riigi- ja kirikuteenistuseks. Tarvis lõpp teha ääretule joomisele ja löömingutele, eriti kirikute juures pühapäevil. Kirikuköstrid tulevat kaotada, töömeestele õigus anda õlut oma tarbeks ise pruulida."

Alles sellise sissejuhatuse järel tuli Rudbeckius välja kümnise nõudega ja kirikupäeva otsustega, kuidas korraldada kiriku ja kirikuõpetajate majanduslikku olukorda. Tallinnas pidi asuma piiskopp, konsistoorium, kuninglik gümnaasium ja hospidal vaeste ning haigete ülalpeoks. Narvas (ja ka Pärnus) pidid samuti olema igaühes praost ja triviaalkool.

Rudbeckiuse energiline väljaastumine pani rüütelkonna kihama. Oma vastuses Rudbeckiusele kordas maapäev endisi väiteid kümnise sisseseadmise vastu. Aga õieti olid Rudbeckiuse sammud kirikuõpetajate visitatsioonil ja ta arvamus pärisorjuse kaotamise suhtes need, mis põhjustasid vastuse kirgliku tooni. Rudbeckius olevat oma seisukohad ehitanud ainult pahatahtlikult pastorkonnalt saadud andmeile, maanõunikkude poole üldse ei olevat pöördutudki. Väärnähtused kiriklikus elus ei olevatki nii suured. Talupoegi, kel võimeid on, ei

takistatavat haridust omandada. Talupoegade pärisorjus olevat tingitud nende võltsist ja halvast iseloomust. Rudbeckius olevat võõras, ta ei tundvat neid. Rootsi aadlimeestel, kes Eestimaal mõisu saanud, olevat alul samasugused arvamused olnud kui piiskopil; ent õppides tundma siinset rahvast, pidanud nad möönma, et seda ei saa valitseda teisiti.

Rudbeckius ei jäänud sellega rahule. Võrdlemisi leplikus kirjutises ta soovitas rüütelkonnale objektiivselt ja sisuliselt arutada ta seniseid ettepanekuid. Kui kirikupäeva otsustes leitakse midagi vale olevat, siis on ta valmis neid punkte ära jätma. Mis aga puutub sellesse, et eestlased oma loomult olevat halvem rahvas kui teised, kas või kreeklased, ladinlased, rootslased, sakslased või poolakad, sellega ei saavat tema mingil tingimusel nõustuda. Orjastatud ja rõhutud üle jõu käivatest koormistest, osutab see rahvas muidugi vähemmeeldivaid iseloomujooni kui saades teatava vabaduse osaliseks.

Palgasõdur (saksa päritoluga) ja naine XVII saj. Naiste järgnemine meestele sõtta polnud tol ajal harulduseks. Tundmatu meistri järgi.

Piiskopi lepituskatse aga jäi tagajärjetuks. Tekkis tugev kokkupõrge tema ja rüütelkonna vahel, kui viimane aja võitmiseks nõudis Rudbeckiuselt saksa keele tarvitamist rootsi keele asemel oma kirjades. Rudbeckius sattus nüüd vihale: „Rüütelkond ja maanõunikud ei ole oma nooruses midagi õppinud ja pole küllalt head, et veel vanaduses seda teha.“ Neil puuduvat küllaldane respekt ülemuse ees. Nad olevat lollakad ja rumalad. Talupoegi kurnatavat ja koheldavat hullemini kui koeri.

Maapäeval ei olnud midagi selle vastu, et läbirääkimised nüüd võtsid sellise pöörde. See võimaldas kõrvale põigelda asja sisulisest küljest ja aadel lubas nüüd Rudbeckiuse ta teravate sõnade ja süüdistuste eest kuninga ees vastutusele võtta. Läbirääkimised jätkusid küll mõnda aega kirjalikult, kuid loomulikult ei tulnud asjast enam midagi. Täis pahameelt kirjutas Rudbeckius ühele aktikaanele: „Arstisime Babüloni, aga ta ei tervenenud; jätame ta sellepärast maha ja läheme igaüks omale maale.“

Reformide elluviimine. Reformid ja eesti talurahvas.

Nagu ei edenenud Rudbeckiuse läbirääkimised Eestimaa maapäevaga, nii ei tahtnud paigast liikuda ka komisjoni muu töö. Korraks näis küll, et maapäev lubab väikese tolli, kuid varsti asus ta jällegi tagasi oma ebamäärasele ja asja venitavale seisukohale. Maapäev lõppes tagajärjetult. Oli vaja tugevamaid survevahendeid, et aadlile selgeks teha uuenduste möödapääsetamatust.

A. Karimo järgi.
Soomlasi Gustav Adolfi väes 30-a. sõja ajal — nn. hakapeliidid. Sellise hüüdnime said soomlased Saksamaal sõdides lahinguhüüde „hakka päälle“ (= raiu pihta) tõttu.

Selliseks survevahendiks järgnevatel aastatel osutus esiteks sisseseatud litsentsimaks ja sõjavägede majutamine aadlimõisadesse. Mõneprotsendine maks, mis võeti kõigilt sissetulevatelt ja väljaning läbiminevatelt kaupadelt, ei olnud iseenesest just suur, kuid surus ikkagi vastavalt alla kaupade hinnad, mis olid müüa aadlimeestel, tõstis aga aadlikkude kui ka talupoegade ostukaupade hindu. Samuti ei olnud rüütelkonnale kerge kümne ratsakompanii ülalpidamine.

Nii valmistus ette pind teatavapiiriliseks järeleandlikkuseks rüütelkonna pool ja soov väljuda tekkinud ummikust. Juba Rudbeckiusega läbi rääkides oli maapäeval tõusnud mõte astuda otsesesse kontakti kuningaga, esialgu küll rohkem kaebuse tõstmiseks Rudbeckiuse peale. Aga ka muidu lootis rüütelkond oma asja paremini korraldada, võivat, kui ta Tallinna linna eeskujul kuninga juurde läkitab saatkonna.

Saatkond saabus Stokholmi 1629. a. instruktsiooniga, mis rüütelkonna endiste seisukohtadega võrreldes sisaldas mõningaid järeleandmisi: litsentsid võisid edasi kesta Poola sõja lõpuni; superintendendi ja konsistooriumi ülalpeo kulusid lubas rüütelkond võtta enda kanda, kui temale õigus antakse esitada kandidaate. Kohtumõistmises aga jäädi vanale seisukohale: seda tuleks korraldada endise süsteemi piirides.

Need järeleandmised olid ikkagi liiga väikesed. Seepärast „omandasid saatkonna läbirääkimised kuningaga põhjaliku ja teatavates osades tormilise tehingu ilme. Ägedais vihahoogudes, mille juures mingil viisil ei puudunud rasked süüdistused ja vägevad ähvardused, andis kuningas vaba voli oma meelehärmile.“

„Te kaebate raskuste üle ja et need teid kõvasti rõhuvad,“ ütles kuningas, „aga nii peab olema. Kui õiget isa kuulda ei taheta, siis peab kuulama võõrasisa.“ „Kuninglik majesteet,“ lausub saadikute aruanne, „vandus meie vastu mitu kuradit, me polevat riiginõunikud, et võiksime teda milleski veenda või temale midagi selgeks teha katsuda.“ Ja lõpuks ähvardas kuningas, „et ta kord Eestimaale tuleb ja siia jääb aastaks või kaheks. Ta tahtvat aadli teha sõnakuulelikuks, kui seda mitte teisiti ei saa, siis sulgedes aadli laiad lõuad ja teda pehmeks tehes ta enese punase mahlaga.“

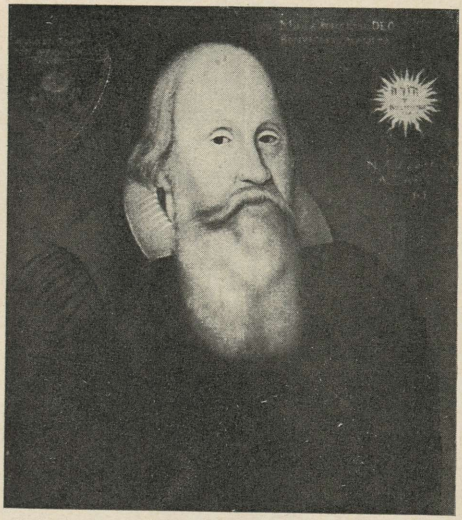

Joh. Rudbeckius. Tundmatu meistri maal aastast 1644.

Muidugi ei puudunud Gustav Adolfi läbirääkimistes Eestimaa aadli vastu ka leplikumad toonid. Aga üldiselt jäi kuningas järeleandmatuks ja kindlaks oma nõudmistes. Ta ei teinud oma halvakspanevast suhtumisest ka saladust ja väitis: „Eestimaalased on küll head sõdurid, kuid seejuures nii toored, lollakad ja mõistmata inimesed kui vähegi võib leida päikese all.“

Kuningliku resolutsiooni põhjal rüütelkonna saadikutele pidi reformiküsimus uuesti arutusele tulema järgmisel maapäeval. Kuninga ähvardused olid avaldanud mõju, litsentsid ja linnuseleer murendanud aadli vastupanu. Uus Eestimaa kuberner Ph. Scheding ja läbisõitev Liivimaa kindralkuberner Joh. Skytte märkasid varsti aadli muutunud meeleolu. Veelkordsete läbirääkimiste järel aadli saatkonna ja Gustav Adolfi vahel lahendati kogu küsimustik lõpuks kuningliku resolutsiooniga, milleks saatkond andis oma nõusoleku.

Kiriklikul alal otsustati Eestimaal ametisse seada kuninga poolt nimetatav superintendent ja ellu kutsuda konsistoorium. Kirikliku keskasutise ülalpeoks pidi rüütelkond aja jooksul välja ostma 1280. aastal sinodaal-

vilja lunaks antud ja nüüd riigilt võõrandatud mõisad. Kuningas jättis endale vabaduse tarvitusele võtta vahendeid oma näengu järgi, kui rüütelkond tarvilisel määral ei hoolitse provintsi kiriklik-haridusliku elu uuesti elluäratamise eest.

Jurisdiktsiooni alal otsustati, et meeskohtud astuvad kokku kaks korda aastas kindlateks istungjärkudeks. Kohtunikud on kindlad ametnikud ja rüütelkond maksab neile palga.

Väike- ja veskitoll seati Eestimaal sisse mõningate aadli poolt soovitud eripehmendustega. Lisaks lubas kuningas, et rahu aegadel sellest laekuvaid summasid tarvitatakse ka provintsi halduse kuludeks. Eestimaa kuberner, kes asendas Gustav Adolfi päevist Tallinna asehaldurit, pidi koos mõne maanõunikuga välja töötama tollide võtmise korra. Lõpuks lubati tolle üldse kaotada, kui nad osutuvad maale kahjulikuks.

Uued maksud aga ei pidanud saama pretsedendiks aadliprivileegide teisiti käsitamiseks kui see seni sündinud. Eestimaa aadliprivileegid, mille vastu Karl IX oli algatanud suurejoonelist ja kombineeritud rünnakut, jäid Gustav Adolfi resolutsioonist enam-vähem puutumata. Karl IX tsentralistlikust reformikavast oli reaalpoliitiline Gustav Adolf juba alguses välja jätnud talupoegade vabastamise küsimused. Kui Rudbeckiuse poolt küsimus ta omal algatusel jällegi päevakorrale kerkis, siis näitab see ainult, kui tihedas ühenduses oli tol ajal talupoegade probleem kiriku küsimustega. Riik valitses, hoolekannet teostas ning haridust levitas kirik. Aga just kiriklikul alal Gustav Adolf osutas suurimat järeleandlikkust aadli seisukohtadele. Eestimaa kiriku küsimus jäi Gustav Adolfi päevil lahendamatuks. Nii valmistus ette ta olenevusse sattumine aadlist, mis nähtus omakorda pinda ette valmistas hilisematele sajanditele, kus kiriku mõisad muutusid aadli nooremate võsude apanaažideks ja sellega ühtlasi jäi sööti meie ühiskonnas hariduslik-hoolekandeline osa.

Ei olnud palju rohkem ka see, mis Gustav Adolf oma esialgsest ja Karl IX saadik märksa modifitseerunud uuenduskavast teostas kohtu alal. Toimunud kompromiss graviteerus jällegi tugevasti aadli loosungite poole: ehitatagu maa jurisdiktsioon vanule „äraproovitud" alustele. Aga kohtu alal polnud kuninga seisukoht siiski päris lõplik. Eestimaa reformid olid mõeldud tihedas seoses Liivimaal kavatsusel olevate uuendustega ja esialgu kavatseti Tartu õuekohut kasutada lähtekohaks, millest õiglus pidi kiirgama ka Eestimaa sompunud oludesse.

Riigikaitse kulud olid punktiks, millel asetses Gustav Adolfi nõudluste pearõhk. Selles osas ja väiksema tähtsusega küsimustes, näit. posti korraldus, tuli reformikava rohkest vaidlustulest aadliga välja esialgsel kujul, kuid tema läbiviimiseks tehti ka ju järeleandmisi teistel, maa sisemist heakorda puudutavatel aladel.

Eestimaa talurahvale tähendasid Gustav Adolfi reformid otseselt maksukoormuse suurenemist. Väike- ja veskitoll tabasid eeskätt talupoegi. Oleks aga ekslik arvata, et need maksud oleksid täiel määral lisaks tulnud talurahva endisile kohustisile mõisniku heaks. Aadli vaidluskirjad sisaldavad küll päris liigutavaid väiteid, kui raske on

talupoegadel kanda uusi kavatsetud makse. Talupojad olevat niikuinii võlgades oma härrastele ja linnakaupmeestele. Kui juurde tulevat uued maksud, olevat karta, et $^{9}/_{10}$ talupoegadest oma talud maha jätab. Aga miski ei keelanud aadlit uute kroonumaksude võrra vähendamast isiklikult neile sooritatavaid talupoegade kohustisi. Nii see ka toimus: ainult väikese osa võrra võisid tollid talupoja koormiste koguhulka tõsta, sest üldiselt olid need juba varemini saavutanud piiri, mida selleaegsetes oludes saavutada võis.

Eestimaa talupoja seisukohast oli võitlus Gustav Adolfi reformikava ümber võitlus riigi ja mõisniku vahel tema, talupoja, poolt sooritatavate maksude jagamise pärast. Viimseni pingutatud koormiste kaotamisest ei saanud sellel ajal juttugi olla. Talupojal oli põhjust ses võitluses olla riigi poolt. Ei olnud ju ükskõik, kas temalt võetavad maksud läksid ühiskondlikult kaunis väärtusetuks muutunud kihi elatamiseks või jälle vähemalt osalt riiklikeks kuludeks maa heakorra alalhoidmisel. Ka siis, kui riigitulud veski- ja väiketollist kõik oleksid läinud sõjapidamiseks Saksamaal, oleks talupojal sest olnud rohkem kasu, kui et nad oleksid läinud aadlimeeste taskusse.

Aadli visa vastupanu ja välispoliitiliste sündmuste tõttu teostus Gustav Adolfi reformikavast peamiselt ainult aadlialade maksustamine riigikaitse huvides. Muu osa Gustav Adolfi uuenduskavast, mis iseenesest juba oli kompromissiks riigi poolt, läks Eestimaal peaaegu päris nurja. Aadliala feodaalsed immuniteedimüürid olid küll mõnevõrra paindunud kuninga poolt avaldatud suure surve all, aga nad olid elastsed ja omandasid endise kuju, kui Gustav Adolfi tähelepanu pöördus teistele küsimustele. Kuberner Philipp Schedingi nõrk käsi ei avaldanud küllaldast mõju ja aadli visaduse tõttu jäi suur osa kokkulepitud reformidest lihtsalt teostamata. Gustav Adolfi reformiüritused ei suutnud feodaalset Eestimaad muuta moodsaks riigiprovintsiks.

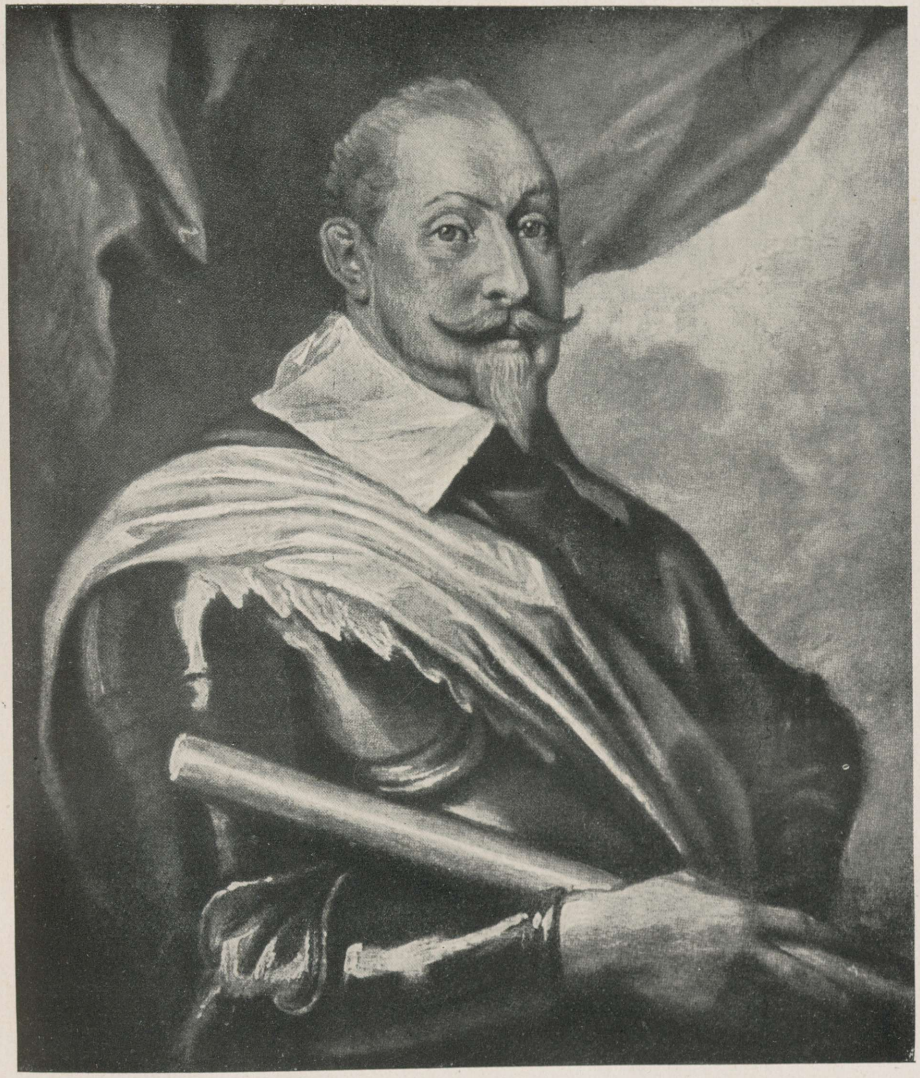

A. van Dycki maal.

Gustav Adolf.

XLII. Gustav Adolfi reformid Liivimaal.

Ainult riismed Karl IX suurejoonelisest reformikavast suutis Gustav Adolf Eestimaal teostada. Hoopis vabamad käed olid Rootsi valitsusel hiljuti mõõga abil alistatud Liivimaal. Siin oli Poola aeg oma tsentralistlikkude üritustega tunduvalt murendanud Liivimaa aadliprivileegide ringmüüre. Rootsi-Poola kestev sõda hajutas igasse ilmakaarde Liivimaa saksa seisusliku mõtte kandjaid aadlimehi.

Nii langes Gustav Adolfi kätte mitte ainult poliitiline võim Liivimaa üle, vaid selleaegse arusaamise järgi ka omandiõigus pea eranditult kõigi vastse provintsi põllumajanduslikkude ühikute — mõisade ja nende ümber rühmitunud talude üle. Kogu endine poola-aegne korraldus oli vallutamisel ära pühitud, peaaegu terves koosseisus olid maalt lahkunud aadel ja Poola riigivõimu esindajad. Maale olid jäänud Rootsi sõjavõimude kõrvale ainult siinse ühiskonna algrakud — talupojad. Oli siis täiel määral Gustav Adolfi ja tema kaastööliste otsustada, kuidas korraldada provintsi haldust ja üldse sotsiaalseid olusid.

Rootsi valitsus oli seega seatud suure ja vastutusrikka ülesande ette — üles ehitada Liivimaa ühiskondlik hoone peaaegu aatomitest alates. Teatav üldsuund, mis sihis see ülesehitamine pidi toimuma, on märgatav juba algusest peale, konkreetsed reformikavad aga muidugi allusid olude sunnil enne teostumist mitmesugustele muutustele.

Juba algusest peale ei seisnud rootslaste reformikavas mingit põhjalikku muutust senistes agraaroludes ja sellest johtuvas ühiskondlikus põhistruktuuris. Karl IX ajast oma esialgse teravuse kaotanud, taotlesid rootsi uuenduspüüdlused ka Gustav Adolfi ajal feodalismist tingitud nõrga ühiskondliku organisatsiooni asendamist rohkem selgejoonelise ja kindlamini piiriteldud riikliku halduse, jurisdiktsiooni ning kirikuorganisatsiooniga. Et endise seisusliku halduskorra asendamine uuega oli seotud äärmiselt suurte raskustega, seni kui ühiskond on organiseerunud mõisa kui algraku ümber, see mõte võis Gustav Adolfi ajal siin ja seal vaid nõrgalt üles kerkida. Rootsiski oli sotsiaalne feodalism end nii tugevasti sisse söönud, et ei tulnud õieti mõttessegi Liivimaa mõisade süsteemi asendada millegi muuga.

Teiselt poolt oli aga Rootsi okupatsioonivõimudel küllalt põhjust säilitada senist Liivimaa ühiskondlikku ja majanduslikku põhistruktuuri. Esialgu puudus veel kindlustunne, et Liivimaad võimalik on pikemat aega enda käes pidada ja Rootsiga liita. Tol ajajärgul kasutasid okupatsioonivõimud senist ühiskondlikku mõisasüsteemi selleks, et võimalikult kohapealsete tuludega täita sõjalaegast. Mõisnikud puudusid, kuid alles olid jäänud endised talupoegade maksu- ja teokohustised mõisa vastu ja neid ruttasid sõjavägedega kaasa tulnud Rootsi ametnikud maksimaalselt ära kasutama. Gustav Adolfi isiklik seisukoht oli, et talupojad andku Rootsi kroonule „nii palju, kui neil kõige rohkem on võimalik". Selle järgi talitasid ka kohalikud ametnikud. Üksikute alade kohta koostati vakuraamatud, millesse märgiti talupoegade senised kohustised mõisa vastu, ja nõuti need koos mitmesuguste lisamaksudega üsna armutult sisse. See oli talupoegadele muidugi väga raske, kuid kuningas rõhutas, et see nii peab olema. Ei olevat teada, kui kauaks maa jääb rootslaste kätte. Olevat tähtsam hoolitseda, et sõdurid ei kannataks puudust, kui et osutada halastust talupoegade vastu.

Ent ühiskondliku süsteemi oluliseks muutmiseks ei tundnud Gustav Adolf ka siis vajadust, kui peale Valle lahingut kannakinnitamise perspektiiv Liivimaal omandas kindlama kuju. Mõisad said nüüd vahendiks Rootsi poliitilise võimu kindlustamisel.

Gustav Adolf ja riigi maavaldus. Mõisade doneerimine aadlile.

Kohe, kui Liivimaa tulevane kuuluvus Rootsi riigi külge muutus tõenäoseks, hakkas Gustav Adolfi ja ta kaastööliste juurde ilmuma Liivimaa aadlimehi nõutama tagasi oma endisi mõisu. Gustav Adolf üldiselt ei asunud seisukohal, et Liivimaa aadlikkudele tuleks restitueerida endine majanduslik ja sotsiaalne seisukord täies ulatuses. Seepärast ei osutanud ta ka suurt tähelepanu aadlimeeste mitmekordsetele mangumistele, et kinnitataks nende endised privileegid.

Sellekohase palvega pöördusid Riias asuvad Liivimaa aadlikud Gustav Adolfi poole juba 1621. a., soovides eriti Sigismund Augusti privileegide kinnitamist, kuid said kuningalt vastuseks, et ta ennem soovib seda originaalis kaduma läinud privileegi lugeda. Ka hiljemini ei saavutanud Liivimaa aadlimehed Gustav Adolfi juures oma endiste privileegide kinnitamist ega täitunud nende lootused, et kuningas endale kohustavaks peab Karl IX poolt Poola-Rootsi sõja ajal antud lubadusi aadliprivileegide kinnitamise ja harju-viru õiguse laiendamise kohta mõnele Liivimaa alale. Üldse Gustav Adolf ei soovinud Liivimaa aadlimeeste liitumist selliseks omavalitsuslikuks korporatsiooniks, nagu seda oli Eestimaa rüütelkond.

Niisama vähe mõtles Gustav Adolf vastu tulla aadlile nende mõisade valdustiitlite üldkonfirmatsiooni suhtes. Niisugune mõisade tagasiandmine oleks olnud rüütelkonna kui terviku kaudseks tunnustamiseks ja mõisade tagasiandmine ilma iga üksiku aadlimehe kohta eraldi seisukoha võtmiseta ei saanud olla riigi huvides.

Küll aga pidas Gustav Adolf enesele kohustavaks Karl IX lubadust Liivimaa vallutamise järel tagasi anda mõisad neile Liivimaa aadliperekondadele, kes omal ajal Rootsi poole üle olid läinud ja Rootsile truuks jäänud. Riiga moodustati Rootsi kohapealsetest kõrgematest ametnikkudest ja mõnest Liivimaa aadlikust eriline komissariaalkohus, kelle ülesandeks oli provintsi esialgse jurisdiktsiooni korraldamise kõrval läbi vaadata üksikult mõisade tagasinõutamise sooviavaldused. Edaspidise valdustiitlite revisjonini pidid mõisad tagasi saama esialgu isikud, kes olid asunud käimasolevas sõjas Rootsi poolel. Maksvaks tunnistada ei tahetud neid läänistusi, mida Poola ajal oli tabanud Sigismund III poolt teostatud reduktsioon. Komissariaalkohus täitis oma ülesandeid küllalt karmilt ja selle tõttu paljud mõisade tagasipalujad pidid kohtust lahkuma tühjade kätega.

Ühelt poolt oli siis küllalt tihe see sõel, mille kaudu riigi käes olevat maavaldust lasti tagasi libiseda Liivimaa aadli kätte. Kuid samas näeme kuninga teissugust suhtumist Liivimaa aadlikkudesse. Mitme patendi ja avaliku kirjaga kutsuti Liivimaale tagasi teatavaks tähtajaks ka saksa aadlimehi, kes koos poolakatega maalt olid lahkunud, ja lubati neile mõisad tagasi anda. Gustav Adolfi heatahtlikkus nende aadlimeeste vastu avaldus ka ilmumistähtaja mitmekordses pikendamises. Siis edasi jagati kuninga poolt riigimaade tagavarast liivimaalastele rohkesti donatsioone (vt. tabel järgmisel leheküljel), nagu ka Eestimaa aadlile ja mõnele Riia kodanikule.

Millega seletada seda vastuolu Gustav Adolfi suhtumises Liivimaa aadlisse? Osalt tuleb seda kindlasti tagasi viia kuninga enese sihtide kokkukõlastamatusele ja kuninga vähesele vastupanuvõimele isiklikult avaldatud soovidele. Ainult nii on arusaadav äärmine pillavus ja korralagedus, mis juba paari aasta pärast ilmnes Liivimaa mõisavalduses. Tehtud mõisadonatsioonidest puudus igasugune ülevaade. Näit. reserveeriti mõned maa-alad riiklikeks eritarveteks, näit. Tartu ümbrus sõjaväe kolooniaks; vaevarikaste eeltööde järel aga ilmnes, et mõisad on vahepeal enamasti läänistatud. Donatsioonikirju sadas sedavõrt rohkesti, et üks ja seesama mõis sageli läänistati kahele isikule korraga, millest muidugi tekkis suuri tülisid ja kohtuprotsesse.

Teiselt poolt nõrgendasid ka põhimõttelised kaalutlused Gustav Adolfi esialgset tõrksat seisukohta mõisade andmises Liivimaa aadlikkudele. Tutvusime juba ülal kuninga riigi-ideaaliga: kandvaks rahvakihiks jäägu aadel, oma ülesannete täitmise eest riigielu juhtimisel omagu aadlimehed ka sotsiaalselt suuremaid õigusi. Selline riigi-ideaal sundis kuningat arvestama Liivimaagi aadlit halduse ülesehitamisel. See põhimõtteline seisukoht sobis hästi Gustav Adolfi pillavuseni ulatuva heldekäesusega ja nii toimusid rohked maade donatsioonid Liivimaa aadlimeestele. Mõnevõrra tagasihoidlikumaks muutus kunin-

Liivimaa maavalduse jagunemine 1630. a.

Umbkaudse kokkuvõtte järgi esitatud arvud märgitsevad vastavatel aladel elavate talupoegade arvu. Ajal, kus adramaadest paljud olid tühjad, annab täidetud talude arv asjast selgema ettekujutuse.

	Tartu lään	Kirumpää lään	Vastseliina lään	Põltsamaa lään	Laiuse lään	Pärnu lään	Karksi lään	Viljandi lään	Tarvastu lään	Helme lään	Kokku Liivimaa eesti ala	Liivimaa läti ala	Kokku	%	
Liivimaa aadlile restitueeritud endisi valdusi	222	29	20	30	43	32	38	10	—	52	476	802	1278	17,4	kokku saks-lased 37,3 %
Uusi donatsioone Gustav Adolfi poolt Liivimaa ja Eestimaa aadlile	252	—	34	—	—	95	35	5	—	2	423	177	600	8,2	
Uusi donatsioone muile saks-lastele	223	15	49	—	3	82	—	—	—	2	374	481	855	11,7	kokku uusi donatsioone 72,6 %
Uusi donatsioone rootsi aadlile	608	144	186	110	76	240	191	98	46	58	1757	2101	3858	52,7	
Muud (linnade j. t. mõisad) . .	34	—	—	—	6	87	—	5	—	4	136	202	338	4,6	
Kroonumaad	196	—	—	—	—	—	—	—	—	—	196	201	397	5,4	
Kokku	1535	188	289	140	128	536	264	118	46	118	3362	3964	7326	—	

gas läänistustega alles peale 1626. a., kui ta reformitaotluste käik Eestimaal rohkem selgitas siinse aadli tõelist ilmet. Aga sellest hoolimata maakinked jätkusid seni kui maid veel kinkida oli.

Ka Liivimaa aadlimeestele mõisade restitueerimisel ja uuslääänistustel heliseb kaasa motiiv võita nii Rootsi riigile aadliperekondade poolehoidu ja seega kindlustada Liivimaa püsimist Rootsi riigi küljes. Ent otsustavalt see kaalutlus mõjus kaasa Liivimaa suurte mõisakomplektide massilisel läänistamisel r o o t s i aadlimeestele.

Et tasuda mõjukate suuraadli liikmete teeneid ja suuraadlit huvitada uue provintsi püsimajäämisest, jagas Gustav Adolf rootsi magnaatidele laialdasi riiklikke maa-alasid. Rootsi suuraadel sai enda kätte peaaegu kõik Liivimaal asetsevad endised Poola staarostkonnad. Suurim läänististest oli riigikantsler Axel Oxenstierna oma, mis haaras terve Võnnu piiskopkonna. See maa-ala anti Oxenstiernale krahvkonnana, mis kaasa tõi laialdasi jurisdiktsiooniõigusi vastaval maa-alal. Eesti alal anti Thurn'ide perekonnale Pärnu krahvkond. Staarostkonnad läänistati rootsi suuraadlimeestele üldiselt meeslääni õiguse alusel Norrköpingi 1604. a. riigipäeva otsuse põhjal (vt. allpool). Lisaks tavalistele maksudele pidid nende valdajad korras hoidma oma läänides asetsevad linnused.

Suure mõisadevõõrandamise tagajärjeks oli, et juba 1630. aastaks oli läänistatud peaaegu terve Liivimaa haritud ala. Ainult väikesed maatükid Tartu, Koknese ja Riia ümbruses kuulusid veel kroonule, kuid needki läänistati peatselt. Hoolimata Gustav Adolfi esialgsest tagasihoidlikkusest Liivimaa aadlimõisade restitueerimisel, tuli nii Rootsi vallutamise murranguajast puhtalt läbi teinegi senise feodaalse ühiskonna avaldusvorm: mõisad ei jäänud üksnes alles, vaid said lühemaajalise riigi käes oleku järel jälle eramõisadeks. Ja seda kaugelt suuremas ulatuses kui Poola ajal, isegi rohkemal määral kui peaaegu täiesti aadliriigiks kujunenud Eestimaal. Vahe Eestimaa ja Liivimaa oludes oli üksnes see, et Liivimaal üle poole maadest sattus rootsi, mitte aga kohalikkude aadlimeeste kätte.

Oma seisusliku, korporatiivse organisatsiooni loomiseks Liivimaa aadlil Gustav Adolfi ajal võimalusi ei avanenud. Kuigi aadel sai rohkesti mõisu ja nendega omandas ka traditsioonilised feodaalsed õigused nende mail asuvate talupoegade üle, jäi aadli kui terviku nõrgema organisatsiooni tõttu riigile siiski väljavaateid edaspidi neid õigusi mõnevõrra piirata ja Liivimaa elanikke tihedamalt tõmmata riikliku organisatsiooni võrku igatahes veidi tihedamalt kui sõsarprovintsis Eestimaal, kus korporatiivselt organiseeritud aadel moodustas terviklikuma jõuühiku, mis suutis arendada visa vastupanu keskvõimu kohapealsetele üritustele.

Johan Skytte reformitaotlused.

Hädavajalikumad sammud Liivimaa halduse ülesehitamiseks astuti poolsõjaväeliste rootsi ametnikkude poolt, kes maale tulid ühes sõjavägedega ja teotsesid rinde vahetus seljataguses. Süstemaatilisi reforme aga kavatseti Liivimaal teostada ühenduses Eestimaaga. See ülesanne koondati 1627. a. ühe komisjoni kätte, kuigi ei olnud mõtet ühendada Eesti- ja Liivimaad ühisprovintsiks, sest Rootsi poolt kardeti, et sel puhul esile kerkivad Liivimaa aadlikkude pretensioonid harju-viru õigusele. Liivimaa pidi jääma iseseisvaks provintsiks ja tema piiridesse tõmmati nüüd ka need Lõuna-Eesti alad (Pärnu ümbrus), mis pikemat aega olid rootslaste poolt okupeeritud ja varemini mõningas seoses Eestimaaga.

Ent läbirääkimised Eestimaa aadliga venisid pikale ja nii ei saanud ka esialgu asja Liivimaa uusorganiseerimisest. Vahepeal hakkasid aga Rootsi kuningakojas puhuma uued tuuled ja see töö usaldati nüüd 1629. a. nimetatud uue Liivimaa, Ingerimaa ja Karjala kindralkuberneri Johan Skytte hooleks.

Johan Skytte oli Gustav Adolfile lähemal seisvamaid mehi. Kuulujutud teadsid rääkida, et ta olevat olnud Karl IX väljaspool abielu sündinud poeg, seega Gustav Adolfi poolvend. Igatahes osutas kodanikuseisusse kuuluv noor Skytte juba varakult suurt andekust, mistõttu temale võimaldati hea koolitus Stokholmi gümnaasiumis ja mitmes Saksamaa ülikoolis. 1598. a. sai ta Gustav Adolfi õpetajaks ja kasvatajaks. 1603. a. tõsteti ta aadliseisusse ja täitis hiljemini Karl IX ülesandel rea tähtsaid diplomaatilisi ülesandeid. Hiljemini oli ta riiginõunikuks, arvekoja presidendiks ja tõsteti 1624 ka vabahärraks.

Oma väljapaistva riigimeheliku andekuse tõttu ja kuninga endise õpetajana oli Skyttel suur mõju Gustav Adolfisse. Kohati Skytte mõju võistles koguni Axel Oxenstierna omaga. Vastandina Oxenstierna aristokraatlikule mõtlemisviisile esindas Skytte rohkem riiklikku ja mõnevõrra demokraatlikumat mentaliteeti. Sellest tekkinud isiklikud vastuolud Oxenstiernadega põhjustasidki Skytte saatmise maapakku, milleks tegelikult oli tema määramine Liivimaa kindralkuberneriks. Nii asus Liivimaa uusorganiseerimise·etteotsa mees, kes oli tugevas opositsioonis aadliriigi ideaaliga. See ei jätnud mõjustamata ka tema poolt Liivimaal teostatavaid reforme.

Johan Skytte tuli 1630. a. Liivimaale suurte volitustega. Temale antud instruktsiooni aluseks oli reformikava, mida taheti 1626. a. alates teostada Eestimaal. Ka Skytte ise oli instruktsiooni koostamisest osa võtnud ja sellepärast võime mõneski küsimuses reformikava lisaks leida tema isiklikke seisukohti.

Instruktsiooni järgi pidid Skytte kindralkubermangu alla kuuluma Liivimaa, Ingerimaa ja Karjala provintsid. Viimane pidi moodustama omaette asehaldurkonna, kuna Ingerimaa, mille külge administratiivselt liideti Narva koos Alutagusega, koosnes kahest sellisest ühikust — Narva ja Pähkinälinna asehaldurkonnast. Liivimaal oli Rootsi okupatsiooni ajal välja kujunenud kolm asehaldurkonda: Riia, Koknese ja Tartu. Kindralkuberneri asukoht pidi olema Tartus — kohas, mis oma geograafilise asendi ja heade ühendusteede pärast oli ühevõrra kättesaadav kõigile kindralkubermangu osadele. Tartu pidid seepärast asuma ka kõik kindralkubermangu kesksed asutised.

Neist asutistest oli tähtsamana kavatsetud Tartu õuekohus. See asutis pidi Skytte poolt ellu kutsutama vastloodud Rootsi ja Soome õuekohtute eeskujul. Õuekohus, mille liikmed osalt juba instruktsioonis nimetali ka kohaliku aadli ja linnakodanikkude hulgast, pidi saama mitte ainult siinsete provintside lõplikuks kohtuinstantsiks, vaid ka kohtukorralduse juhtivaks organiks üldse. Tema alla pidid kuuluma aadli omavahelised tülid, aga ka kontroll kõigi alamate kohtute üle. Ka alamad kohtud pidi loodama esialgu Rootsi eeskujul, kus staarostkond pidi kujundama rootsi häradile vastava maakohtu ringkonna. Õuekohtu ja maakohtu vahel pidid üksikuis asehaldurkondades asuma veel lossikohtud. Provintsi halduslikkude ja sõjaliste kulude katteks pidi Skytte senistele tuludele lisaks sisse seadma Rootsi eeskujul väike- ja veskitolli ning aktsiisid. Kiriku ülalpeoks ja tema mitmekesiste kulude katteks pidi sisse seatama kümnis.

Reformid maksude alal.

Kuigi Gustav Adolfi ajal riigiaparaat oli endisest võrratult täiuslikum, oli ta ikkagi küllalt primitiivne, et otsese haldustöö ja riigimõisade jooksva valitsemistöö kõrval hakkama saada riigimaade tulukuse tõstmisega. Selleks oli vaja teostada eeskätt suurejoonelist kolonisatsiooni — asustada arvukad sõja ajal tühjaks jäänud talud uute peredega, varustada need tarbe korral inventariga jne. Eraalgatus võis sellega paremini hakkama saada kui riik. Gustav Adolfile omistataksegi teadlikku majanduspoliitikat selles suunas maade kinkimisel aadlile. Igatahes ta teostas Liivimaa riigituludes põhjaliku murrangu. Loobuti senistest domeenide tulusüsteemist, kus riik valdavalt oma sissetulekud sai mõisadest, ja mindi üle otseste ja eriti kaudsete maksude süsteemile. Riigimõisad jagati ära ja loodeti selle läbi, et maa eraomanikkude käes kiiremini kosub ning maksude kasv varsti heaks teeb maade doneerimisest tekkinud esialgse tulude vähenemise.

Kahtlemata olid juba Gustav Adolfi päevil Rootsis mõnevõrra hakanud pinda leidma hilisema merkantilismi juhtmõtted, et riik olgu huvitatud maksumaksjate üldise majandusliku taseme tõstmisest. Kuid esialgu piirdus see arusaamine linnadega ega või seepärast järeldada, et Gustav Adolfi poolt teostatud maade võõrandamisega oleks teadlikult taoteldud fiskaalpoliitilise kursi muutmist. Et Gustav Adolfi ajal senisest tugevamini riigi-

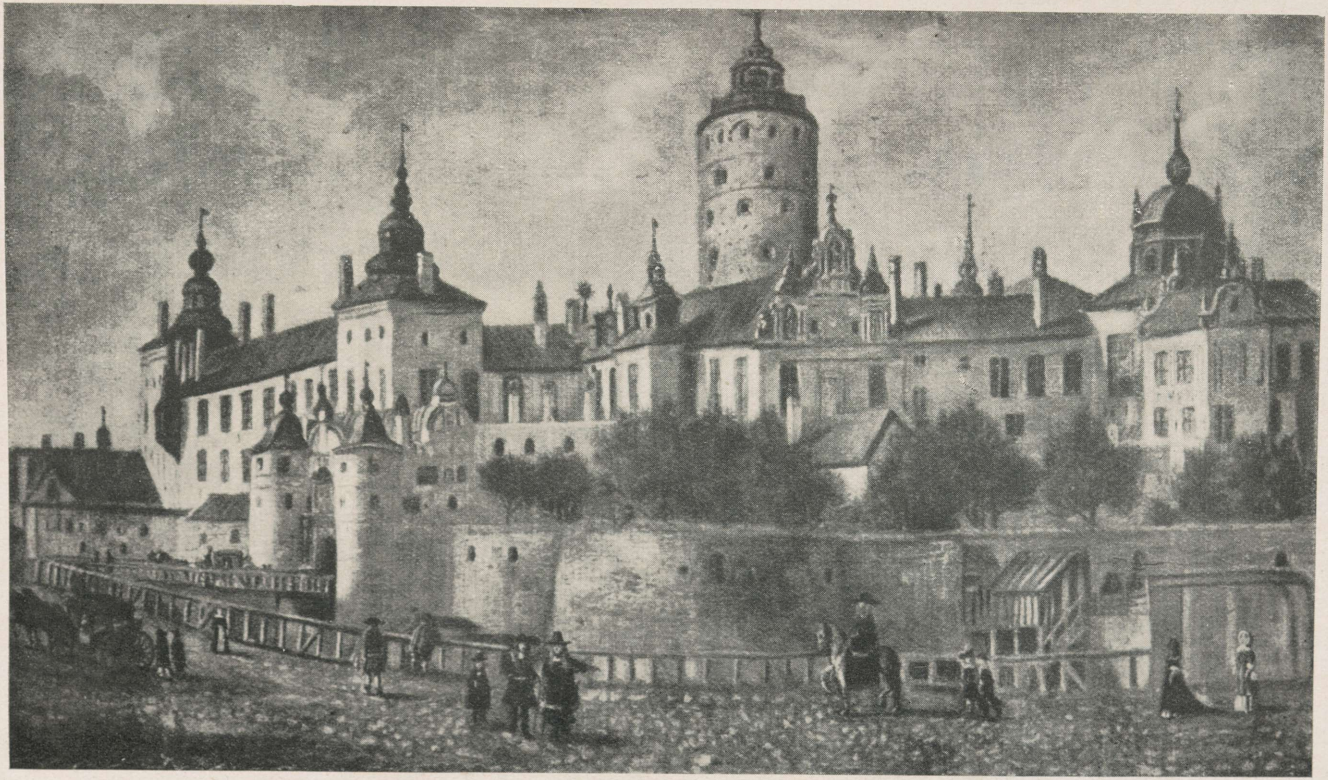

Kuningaloss Stokholmis.

XVII saj. esimesel poolel. Vanaaegse, tundmatu meistri maali järgi Upsala ülikoolis.

tulude hulgas esinevad kaudsed maksud, see on teisitigi arusaadav. Sõjad neelasid palju raha ja otsiti kõiki võimalusi riigitulude tõstmiseks. Suurenenud rahakäive võimaldas suuremat rõhku asetada väike- ja veskitollile, linnade osatähtsuse kasvamine tavalisele nn. suurtollile. See on kõik, ja sellepärast ei tarvitsenud veel võõrandada riigimõisu. Kui Liivimaa mõisade võõrandamise juures oleksid mõõtuandvad olnud kaugeleküündivad fiskaalpoliitilised tagamõtted, siis oleks pidanud võõrandama eeskätt just söötis ja talurahvast lagedaks jäänud riigimõisu. Gustav Adolf aga toimis eriti Eestimaal just ümberpöördult — laskis erakätesse minna peamiselt tihedasti asustatud alad ja jättis kroonu kätte laastatud maakohad.

Tõsiasi oli, et mõisade peaaegu täieliku võõrandamisega järkjärgult vähenesid esialgsed riigitulud Liivimaalt ja et Skytte astus raske ülesande ette neid leida mujalt. Õieti kahesuguste väljaminekute jaoks pidi Skytte leidma tuluallikad — sõja pidamiseks Saksamaal ja Liivimaa enese haldus- ja kaitsekulude katteks. Rootsi vägede varustamiseks Saksamaal seati sisse kroonu viljamonopol ja siis veel tavaline litsentsimaks kõigilt Liivimaale veetavatelt ja sealt välja veetavatelt kaupadelt, samuti transiitkaupadelt.

Liivimaa enese kulude katteks nägi Skytte instruktsioon ette väike- ja veskitolli, aktsiisi ja kirikukümnise sisseseadmist. Ent sellelaadiliste maksude teostamine Liivimaal osutus siiski ebaotstarbekohaseks. Väiketolli võtmine eeldas ka linnade nõusolekut ja sel alal oli halbu kogemusi Eestimaal, kus Tallinna ikkagi tõrkus seda lubamast. Veskitolli sisseseadmisel aga tekkis raskusi käsikividega, mis olid meie maal veel rohkesti levinud ja mille tarvitamine veskitolli tõttu sai veelgi hoogu. Kirikukümnise kui proportsionaalse maksu kogumine nõudis eriti head ametkonda, sest siinjuures olid väga kerged igasugused kuritarvitused ja väärnähtused. Selleaegse tsivilisatsioonitaseme juures olid riigivargused veel väga tavaliseks nähtuseks üldse ja Liivimaa puudulikult organiseeritud ametnikkonnalt oli seda eriti karta. Sellepärast Johan Skytte hakkas juba algusest peale kalduma oma kaastöölise Eerik Anderssoni ettepaneku poole: kõik maksud asendatagu ühise kindla maksuga, mida võetakse vastavalt maa suurusele.

Kõrvutades nähtavasti Eestimaa ja Liivimaa olusid, leidsid mõned ametnikud, et Liivimaa talupoegade koormised vähemalt sõjast vähem rüüstatud maanurkades on võrdlemisi mõõdukad. Toetudes kuninga käsule pingutada nende maksujõudu nii palju kui võimalik, hakati juba varakult endiste kohustiste kõrval talupoegadelt võtma nn. „statsiooni" maksu. Tartu asehaldurkonnas näiteks võeti statsiooni kohe peale Tartu linna vallutamist 1625. a. Maks oli sel korral võrdlemisi suur — 3 tündrit rukkeid, niisama palju otri ja kaeru igalt adramaalt, peale selle veel raha ja väiksemaid jaoseid. Statsioon ehk majutusmaks ei olnud aga kindla suurusega ega mingil õiguslikul

alusel võetav maks. Õieti vaadati temale kui sõjakontributsioonile, mida talupojad ja mõisnikud pidid maksma, et pääseda rüüstamisest ja põletamisest. Erilise tähtsuse sai majutusmaks siis, kui mõisade võõrandamise tõttu Rootsi sõjalaegas ikka enam ja enam kaotas oma tuludest. Siis jäi statsioon kroonule õieti ainukeseks Liivimaa mõisadest laekuvaks tuluks.

Uue maa peal lasuva otsese maksu jaoks oli seega olemas teatav eelkäija ning tarvis oli ainult statsiooni muuta alatiseks ja kindlaks maksuks. Skytte oli omaks võtnud seisukoha, et rahu ajal Liivimaa nagu teisedki provintsid oma kulud ise peab katma. Et ajutise loomuga viljamonopoli ja sellele lisaks litsentsitulud läksid väljapoole, siis pidi statsioon kujunema võrdlemisi kõrgeks. See määrati esialgu kindlaks 3 tündri rukiste, 3 tündri otrade, 2 tündri kaerte ja 2 heinaparma peale igalt haritud adramaalt.

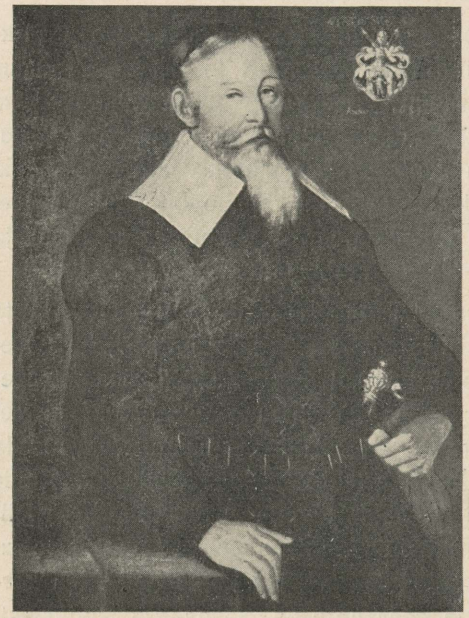

Johan Skytte. Tundmatu meistri maal aastast 1636.

Skytte lootis, et uus maks toob teatavat kergendust talupoegade seisukorda, mis oli eriti raskeks muutunud erakordse maksustamise tõttu sõja ajal. Maksu suurus kalkuleeritigi põhimõtte järgi, „et kuninglik majesteet ja kroonu saaks midagi, mõisnik oma osa ja et ka talupojale võiks natuke alles jääda“. Oli arvata, et ka mõisnikud lepivad statsiooniga rohkem kui kümnisega, mis oleks kroonuametnikkudele andnud liigse ülevaate mõisniku ja talupoja vahekorrast ja võimaluse endid edaspidi sinna vahele segada. Aga „nii kaua kui mõisnikud omasid piiramatut õigust kõrgendada või alandada talupoegade koormisi, oli iga kroonumaks vahelesegamine sellesse õigusse“ (R. Liljedahl). Alatise statsiooni sisseseadmine tekitaski Liivimaa saksa mõisaomanikkudes tugeva rahulolematuse. Pöörduti kuninga poole kaebustega, et Skytte on talupoegadele peale pannud nii raske statsiooni, et talupojad hakkavad ära pagema ja mõisaomanikud jäävad ilma tuludeta. Kuningas astuski vahele mõisnikkude kaitseks.

Skytte arvates aga ei olnud talupoegade vaesumise põhjuseks mitte uus riigimaks, vaid see, et mõisnikud ise neid koormavad raskete maksudega. Skytte leidis õige kibedaid sõnu liivimaalaste vastu: „Teie, vähesed liivimaalased, kes teie omate ainult väheseid mõisu, miks kaebate ja nurisete

kuningliku korralduse vastu? Miks ei räägi marssal, kantsler ja teised rootslased (Liivimaa mõisaomanikud)? Teie olete võidetud inimesed, kuninglik majesteet võib teha, et teil kõigil pead maha raiutakse." Skytte võitles selle eest, et statsioonimaks endises suuruses jääks püsima. Kus see läheks talupoegadele aga raskeks kanda, seal tehtagu kergendust tavaliste feodaalkohustiste alal. See seisukoht ei löönud läbi. Mitmel korral tuli maksu alandada. Peale Gustav Adolfi surma fikseeris Kristiina eestkostevalitsus Liivimaa aadli palve peale statsiooni summa lõplikult 2 tündri rukiste, 2 t. otrade, 1 t. kaerte ja 1 heinaparma peale haritud adramaalt.

Statsiooni sisseseadmine Liivimaal puudutas kohalikke talupoegi kaugelt rohkem kui uued maksud Eestimaal. Eestimaa uued maksud olid väiksemad, seal oli talurahva maksuvõime juba varemini pingutatud maksimaalpiirini ja vähemalt osa väike- ja veskitollidest kaeti endiste mõisale minevate kohustiste arvel. Liivimaa talupoja koormised Poola ajal olid üldiselt väiksemad kui Eestimaal. Rootsi okupatsiooni algaastatel läks sõjaväe seljataga teotsevatel võimudel korda seetõttu talupoegadelt sisse nõuda tavaliste kohustiste kõrval ka veel erakorralist statsiooni ja muid koormisi. See lõi pretsedendi ka seks puhuks, kui hiljemini erakordsed sõjaaegsed kohustised juba ärakingitud mõisades olid asendunud kindla statsioonimaksuga. Enamail juhtudel ei vähenenud Liivimaa talumeeste mõisamaksud statsiooni arvel, vaid viimane asus endistele maksudele lisaks.

See andis end talupoegadele muidugi otsekohe tunda. Üheks motiiviks, miks Rootsi võimud pooldasidki statsiooni alandamist, oli talupoegade poolasõbralikkus. Talupojad tõid Rootsi maksunõuete puhul alati esile, et nad Poola ajal riigimaksudest vabad olid. Nad lootsid Poola sissetungile Liivimaale ja uuele Poola valitsemisajale tulevikus. Üldse olid talupojad katoliiklikult meelestatud ja arvasid, et nad puhta südametunnistusega võivad jätta oma maksud rootslastele maksmata.

Skytte kavatses esialgu statsiooni kõrval kohtuasutiste ülalpidamiseks sisse seada veel kohturahasid — väikest pearaha, mida oleksid võrdselt pidanud maksma nii taluperemehed kui ka üksjalad ehk pobulid. Sellest kavatsusest aga ei tulnud midagi välja. Nii jäi statsioon tegelikult ainukeseks suuremaks maksuks, millest tuli katta Liivimaa eelarve. Piiriprovintsina Liivimaal tuli pidada kulukaid garnisone, nii et statsioonist saadavad sissetulekud ei suutnud kaugeltki katta tegelikke kulusid. 1633. a. näit. oli Liivimaal eelarves tulusid 121 350, kulusid aga 674 728 taalrit, puudujääk seega 553 378 taalrit. Sõjaolukorra likvideerimisega (oli karta sõjategevuse algust Poola vastu Altmarki vaherahu tähtaja lõppemisega 1635. a.) võis loota, et kulud mõnevõrra vähenevad ja olukorra lahenedes Saksamaal oli võimalus ka Liivimaa litsentsimaksu (umb. 250 000 taalrit aastas) kasutada provintsi enese eelarve täitmiseks. Eelarve tasakaalu polnud loota sellegipärast ja Rootsi riigikassa ikka suurenev pingulolek tõotas vähe abi tulevikus.

Oli seega nihkunud kättesaamatusse kaugusse Skytte ideaal, et provints oma kulusid ise kataks. Ei ole raske otsida põhjust: see oli Gustav Adolfi pillav mõisadevõõrandamine, mis provintsi rahanduse juba algusest peale pani ebanormaalsesse seisukorda ja mis end kibedalt tunda andis kogu Rootsi aja kestel Karl XI suurte reformideni. See põhjus ei jäänud varjatuks ka Skyttele. Olematuks mõisadevõõrandamist enam teha ei saadud, aga võis katsuda päästa, mis võimalik. Selles mõttes asus Skytte energiliselt kasutama volitusi, mis temale Liivimaa mõisade valdustiitlite revisjoniks andis instruktsioon.

Skytte instruktsioon näitab, et Gustav Adolfilgi ei puudunud ajuti teadvus, et ta oma mõisadonatsioonidega liiale oli läinud. Üheks Skytte peamiseks ülesandeks tehti korraloomine Liivimaa mõisavaldusse. Siin oli aja jooksul ilmnenud hulk väärnähtusi. Rida isikuid pidas enda käes aadlimõisu igasuguse seadusliku aluseta. Tüüpiliseks nähtuseks oli aga see, et roofslastest staarostkondade omanikud olid endi kätte kiskunud rea staarostkonna piirides asetsevaid endisi aadlimõisu. Seda soodustas staarostkonna kaksikmõiste: kord mõeldi staarostkonna all seda ala kui administratiivset ühikut, teinekord aga ainult poola staarosti otseses käsutuses olevaid maid. Gustav Adolfi donatsioonid olid toimunud ainult staarostkondade kohta viimases mõistes ja kui läänistati ka staarostkonna piirides asetsevaid aadlimaid, siis oli see donatsioonikirjas selgesti nimetatud. Sellest hoolimata olid aga segastel aegadel Rootsi kõrgaadlimehed omandanud ka staarostkondade alla kuuluvaid aadlimõisu.

Valdustiitlite revisjon teostati 1630. a., hoolimata Liivimaa aadlimeeste passiivsest vastupanust, kes ei tahtnud ega tahtnud kokku tulla oma donatsioonikirju ette näitama. Skytte poolt rõhutati valdustiitlite revisjonis eriti seda momenti, mis pidi kaitsema riigi õigusi eravaldajate poolt mitteseaduslikult omandatud mõisade kohta. Sellepärast on Skyttet nimetatud kõigi Rootsi reduktsioonide esiisaks. See pole päris täppis. Valdustiitlite puudulikkuse pärast maade taastamine kroonule ei ole veel reduktsioon. Aga Skytte üldiselt eitav suhtumine liialdatud maadekinkimisse õigustab meid teda pidama üheks väljapaistvamaks selle mõtte algatajaks ja kandjaks, et riigi rahandust korda saab seada ainult mõisade tagastamisega.

Oma seesuguste ideaalidega sattus Skytte nagu ajavaimuga vastuollu, sooritasid ju rootsi relvad Saksamaal hiilgavaid võite ja näiliselt õigustasid ta vastaste aristokraatlikku riigiideaali. Alles hiljemini riigi rahaliste raskuste kasvades ja Liivimaa mõisakinkimiste tegelikkude tagajärgede ilmnemisel hakkasid Skytte vaated leidma ikka enam vastukõla. Nüüd aga jooksid suurelt osalt liiva ka Skytte üritused valdustiitlite revisjoniga. Vähemalt selles osas, mis puutus rootsi suuraadli poolt ebaseaduslikult omandatud aadlimõisadesse, jäid revisjonikomisjoni otsused täitmata. Gustav Adolf ise kinnitas Liivimaa aadlikkudele terve rea vaieldavaid mõisu ja peale tema surma täiesti Oxenstiernade mõju all oleva Kristiina eestkostevalitsuse ajal ei mõeldudki nende tagastamisele.

„Ma palun teid Jumala pärast, kuidas on siin maal korraldatud õiglus? Kus on korralikud ja vannutatud kohtunikud ning kaasistujad? Mõelge ometi, kui suurte raskustega see on ühendatud, kuni keegi oma õiguse kätte saab? Annaks Jumal, et mul selle ütlemiseks ei oleks põhjust. Igapäevsed kaebused ning kaeblemised suruvad mult välja need sõnad. Kuidas karistatakse mahalöömist? Kas pole mitte peaaegu kõik need mahalööjad möödunud aastatel käest ära joosnud, ja kas ei korralda kokkusaamisi Saaremaal ja mujal suurel arvul ka need, kes on põhjustanud Jumala õiglast viha ja karistust selle provintsi vastu, ja seda veel nüüdki iga päev teevad?“

Nende pateetiliste, võib-olla pisut liialdatud lausetega iseloomustas Skytte sügisel 1630. a. Tartu õuekohtu avamisel Liivimaa olusid. Tartu õuekohtu ellukutsumine oli esimeseks sammuks Skytte laialdases kohtukorralduse kavas, milles ta taotles õigusliku elu sissetoomist mitte üksnes Liivimaa ülemkihtidesse, vaid sellesse õiguslikku ellu haarata ka siinseid talupoegi. Õuekohus pidi esialgu saama keskuseks, mille kaudu Skytte tahtis teostada oma kavatsusi mitte ainult Liivimaa ja Ingeri ja Karjala, vaid ka Riia ning Tallinna linna ja Eestimaa suhtes.

Nagu nähtub Skytte instruktsioonist, oli ta saanud selleks ka Gustav Adolfi nõusoleku. Hiljemini aga Skytte pidi loobuma mõttest ühendada kõiki Rootsi idaprovintse õuekohtu kaudu ühiseks tervikuks. Riiale, Tallinnale ja Eestimaa aadlile ei meeldinud sugugi allumine nii lähedasele kõrgemale kohtule. See ei ähvardanud ainult suurema kontrolliga seisuslikkude kohtute tegevuse üle, vaid võis üldse tuua etteaimatamatuid muudatusi ka alamate kohtute korraldusse, mis seni olid sõltuvad neist korporatsioonidest. Põhjendatult arvati, et Tartu õuekohus hakkab levitama nii kardetud rootsi õigust (vt. allpool). Seepärast linnad ja Eestimaa rüütelkond pöördusid otse Gustav Adolfi poole, koputades oma privileegidele. Kuningliku otsusega vabastatigi nad Tartu õuekohtule allumisest ja lubati neile edasikaebuste korral pöörduda endiselt Stokholmi õuekohtu poole, mis õigust aga Eestimaa rüütelkond ei tõlgendanud kohustisena. Tartu õuekohus kujundati Rootsi õuekohtute eeskujul presidendist ja 16 aadlikust ning 6 kodanlikust kaasistujast. Skytte lootis, et õuekohtu kaudu „saaksid kõrvaldatud ja murendatud paljud mittemõistlikud tavad, juba absurdne ning mitmekesine imelik õigusekujutlus, millega see maa on nurgast nurgani täidetud; nii et lõpuks peaks ütlema: unus rex, una lex et grex unus (üks kuningas, üks seadus ja üks kari).“

Nende imelikkude õiguskujutluste all, mille kaotamiseks Liivimaal Skytte arvates õuekohus pidi aja jooksul kaasa aitama, oli ka pärisorjus ja sellest tingitud mõisnikkude täielik jurisdiktsiooniõigus talupoegade üle. Täiel määral Skytte seda õigust otsekohe kaotada ei

kavatsenud, aga uue kohtukorralduse loomisega jäeti mõisnikkudele alles ainult teatav distsiplinaarõigus talupoegade üle ja õigus otsustada väiksemates tüliküsimustes, mis tekkisid ühe mõisa piirides asuvate talupoegade vahel. Mõisakohtute poolt määratud karistuste ülemmäär piirati 10 paari vitstega ehk 80 hoobiga. Sellegi kohta püüdis Skytte võimaldada riikliku kohtu kontrolli sel teel, et talupoegadele anti õigus kollektiivselt kaevata oma pärishärrade peale Tartu õuekohtus.

Muude talupoegadesse puutuvate kohtuasjade arutamiseks ja üldse väiksemate tsiviilnõuete jaoks kutsuti Skytte poolt ellu m a a k o h t u d.

Selletüübilisi kohtuid kavatseti esialgu asutada igasse staarostkonda; peamiselt kohaste kohtunikkude ja kaasistujate puudumisel vähendati aga hiljemini järk-järgult kohtute arvu kui ka koosseisu. Lõpuks kujunes Liivimaal 5 maakohtupiirkonda: kolm Riia kreisis (neist üks Pärnus) ja Tartu ning Koknese kreisis kummaski üks.

Maakohus koosnes maakohtunikest ja kahest assessorist, kelle nimetamisel keskvõimule jäeti määrav osa. Üldse oli Skyttel kavatsus maakohtupiirkondadest välja arendada teatavaid omavalitsuslikke ühikuid rootsi „härad'i" eeskujul. Maakohtule anti rida administratiivseidki õigusi ja kohustisi. Kuni veel korraldamata olid küüdi- ja postiolud, pidid maakohtud valvama, et ilma loata keegi ei sunniks talupoegi andma endale küüthobuseid. Maakohus pidi valvama teede, sildade ja parvede korrashoiu järele ja ka selle järele, et mõisavalitsejad ja rentnikud sunniviisiliselt ei ostaks üles talupoegade poolt turule viidavaid aineid. Üldse maakohus pidi hoolitsema, et ülemuse käsud täitmist leiavad. Talupoegade osavõtt hirsnikkudena maakohtu tegevusest võis tulevikus areneda üldse talurahva osavõtuks maakohtupiirkonna omavalitsuslikkudest ja administratiivsetest ülesannetest ja õigustest. Seda võimalust aga vähendas tunduvalt maakohtupiirkondade esialgsest kavatsusest väiksemaks kujunenud arv. Et maakohut tagajärjekalt siduda talupojaskonnaga, oleks kohtupiirkond pidanud olema võimalikult väike ja kohus neile lähedam.

Maakohtu poolt otsustatud asjades võis edasi kaevata l o s s i k o h t u t e l e, mis olid alamaks instantsiks ka suuremates tsiviilasjades. Lossikohtuid oli Liivimaal kolm — üks igas asehaldurkonnas. Nad töötasid tihedas seoses provintsi haldusega, kuna nende eesistujaks olid asehaldurid. Lossikohtute eesmärgiks oli kõvendada ka riiklikku järelevalvet maakohtute tegevuse üle. See oli eriti tähtis nii kaua kui taheti maakohtupiirkondi arendada omavalitsuslikeks ühikuiks rootsi härad'i eeskujul.

Skytte põhjalikud kohtureformid (vt. pikemalt eripeatükk) taotlesid kohtuvõimu lahtikiskumist maavalduse küljest ja selle lülitamist riigifunktsioonide hulka. Seda oli juba püüdnud ka Poola valitsus, kuid aadli suurema vastupanuvõime tõttu märksa vähem saavutanud kui nüüd Skytte, kes küll ka oma sihti täielikult ei teostanud. Poola valitsus oli oma mõju maksma pannud ainult aadli ja linna kohtutes, ja sealgi kohtu koosseisu määramises aadlile jättes suure mõjustamisvõimaluse. Talupoegade üle kohut mõistvate organite suhtes oli Poola valitsus piirdunud nende ülesannete enda peale võtmisega ja nende õiguste täitjana, mis ta kätte andsid feodaalolud osa Liivimaa mõisade otsese valdajana. Aadliala talupoegadeni Poola valitsuse vahelesegamine ei küündinud. Skytte kohtureform oli laiahaardelisem. Ta andis riigivõimu esindusele peaaegu ainumäärava võimaluse kujundada kohtu koosseisu. See võimalus õieti ärakasutatult avas aga omakorda väljavaated talupoegade täielikuks emantsipatsiooniks mõisnikkude jurisdiktsiooni alt. Maakohtu-ringkonnad omalt poolt võisid olla eoks, millest heal juhul võrsuksid omavalitsuslikud ühikud, mille kaudu ka talurahval oleks võimalus olnud osa võtma hakata poliitilisest elust.

Reformid kiriku- ja hariduselu alal.

Et Skytte kavatsused tõepoolest küündisid selliste kaugete eesmärkideni, see selgub ka ta korraldustest kiriklikul ja haridus-likul alal. Talupojaskonda võis tõsta ainult sel teel, et talle võimaldatakse hariduse ja kristliku kasvatuse saamine. Skytte ise oli oma hiilgava karjääri suurelt osalt võlgnenud peamiselt oma haridusele. Ta oli väga teadlik hariduse võimest asetada sotsiaalselt soodsamasse asendisse isikuid ka selleks muidu kõige vähem eeldusi omavaist rahvakihtidest. Ja nii oli muidu kaunis formaalsustesse kalduval ja jahedavõitu iseloomuga Skyttel hariduse edendamine ja tõstmine Liivimaal otse südameasjaks.

Mõnevõrra see ind kandus ka puhtkiriklikele küsimusile. Liivimaa kirik oli provintsi vallutamise ajal rootslaste poolt täiesti laostunud seisukorras. Katoliku kirik ei suutnud iialgi enam õieti toibuda hoobist, mis temale andis Karl IX sissetung. Ühes poolakatega kadusid maalt ka katoliku vaimulikud. Sõda oli hävitanud kirikud. Ainult vähesed neist olid veel tarvitamiskõlvulised. Luteri pastoreid leidus peamiselt ainult linnades.

Rootsi valitsuse eesmärgiks oli valdavalt katoliiklikul maal kindlustada püsi luteri usule. Motiivid selleks olid üldiselt samad, mis poolakatel varemini maa rekatoliseerimisel (vt. lk. 776 jj.). Luteri kiriku

korralduse loomisega alati varsti peale Riia vallutamist. Esialgu rootslastel ei olnud võimalusi ise haarata asjusse ja Liivimaa kiriku korraldamine usaldati seepärast kohalikkudele jõududele. Liivimaa linnades leidus luteri kirikuõpetajaid, kes võitluses katoliiklaste vastu olid huvitatud ka luteri maakiriku ülesehitamisest. Üks neist, Riia õpetaja Herman Samson (hiljemini aadeldatud Samson v. Himmelstierna nime all), nimetati juba 1622. a. Gustav Adolfi poolt Liivimaa kindralsuperintendendiks. Tal tuli teotseda rasketes oludes.

Gustav Adolfi vastuvõtt Riia toomkirikus Herman Samsoni (paremal, kuninga kätt surumas) poolt. Kuninga taga seisab ta vend Karl Philipp. A. Dietrichi klaasmaal Riia toomkirikus.

Kirikul puudusid sissetulekud, suurem osa katoliku preestrite maadest või maksudest oli läinud sõja järel aadlimeeste kätte või muidu kaotsi. Samsoni tegevus piirdus peamiselt õpetajate hankimisega kogudustele. Seegi oli küllalt raske ülesanne eesti ja läti keelt oskavate vastavate isikute puudumisel. Siis korraldas Samson ka kirikuvisitatsiooni, mille kohta aga Rootsi valitsusvõimu esindajad olid kaunis halvas arvamises. Visitatsioonidele heideti ette pinnapealsust ja Samsonile endale tegevusetust. Skytte kirjutab kuningale: „Ja kuigi Samsonius mõne teate järgi on muretsenud pastoreid siia ja sinna, ometi arvavad jälle teised, kellega ma reisul kõnelnud, et superintendendiamet talle üle jõu käib. Ja kuigi ta paariks päevaks on tulnud Tartu stifti, siis ometigi ta enamasti istuvat Riias, nagu rüütel Püha Jüri Stokholmis Nikolai kirikus."

Asja nii olles tuli Samsoni kõrval energiliselt tööle asuda Skyttel endal. Ta esimeseks püüdeks oli kindlustada kiriku materiaalset külge. Teatavasti ei

Gustav Adolf.

Hans van der Putt'i pronksbüst 1632. a. Parimaid Gustav Adolfi kujutisi, modelleeritud kuninga enda järgi — enamikule Gustav Adolfi kujutisist ta viimaseil eluaastail on aluseks olnud vaid varemad portreed.

tulnud kirikukümnise sisseseadmisest lõplikult midagi. Uus maks — statsioon, millest kavatseti alul katta ka kirikliku ala väljaminekud, tuli ära tarvitada peamiselt sõjavägede ülalpidamiseks. Nii tuli piirduda kirikule ülalpeo hankimisel ta endiste tuluallikate ülesotsimise ja jaluleseadmisega. Selle eesmärgiga kasutati Skytte poolt 1627. a. korraldatud revisjoni, milles teateid nõuti ka kirikute ja preestrite endiste tulude üle. Saadud andmete kohaselt tuli siis pastoritele tõrkumata anda neile kuuluv „seaduslik" ülalpidamine. Talupojad pidid esimeses järjekorras tasuma omad kirikuandamid ja alles selle järel sooritama oma maksud mõisnikkudele. Ka kirikute uuesti ülesehitamist püüdis Skytte edendada, kuigi vähese tagajärjega.

Teiselt poolt tunti tarvidust anda suuremat hoogu ka kiriku sisseelule, kus esines palju väärnähtusi. Samsoni tegevus ei rahuldanud, aga teda oli võimatu kõrvaldada. Seepärast Skytte otsustas kiriku juhtimiseks asutada konsistooriumi. Liivimaa ülemkonsistoorium, asukohaga Tartus, ja temale alluvad alamkonsistooriumid Riias, Tartus ja Kokneses said seetõttu mitte ainult kiriklikeks kohtuasutisiks, mille alla kuulusid usualaliste vastuolude, kiriklikkude tseremooniate üle tekkinud tülide ning vaimulikkude omavaheliste tüliasjade ja kõlbluse vastu sihitud süütegude arutamine. Liivimaa konsistooriumidele jäi ülesandeks terve rida, tavaliselt muidu kirikujuhtide — piiskoppide või superintendentide — võimkonda kuuluvaid asju.

Kirikliku elu korraldamisega käsikäes pidi sammuma ka provintsi haridusliku elu ülesehitamine. Oma korraldustes konsistooriumidele puudutas Skytte ka alghariduse andmist maarahvale kirikute juures. Oludes, kus käimas oli alles kiriku enese organiseerimine (vt. allpool), need üritused jäid enam-vähem vagadeks soovideks. Samuti ei olnud Skyttel mahti teostada temale instruktsiooniga antud volitusi alamate koolide võrgu loomiseks. Küll aga asus kindralkuberner suure õhinaga Tartu gümnaasiumi asutamisele (1630. a.), mis juba kahe aasta pärast muudeti ümber ülikooliks. Skytte põhimõtteks oli, et see idapoolse Transbaltikumi kõrgem õppeasutis oleks ühevõrra kättesaadav nii aadlikele kui ka mitteaadlikele, sakslasile ja mittesakslasile. Nii sihtis ka selles osas Skytte kava eesmärgile, mis eesti rahva seisukohast oli kõige tähtsam — tõsta talurahvast selle tasemeni, et ta osa saaks võtta maa poliitilisest ja halduslikust elust.

„Kiriku ja haridusolude organiseerimisega pandi alus Liivimaa kultuuriliseks eluks. Proklameeriti hariduse sõltumatust seisuslikkudest ja rahvuslikkudest tõkkepiiridest. Skytte osutas teadmisele kui ühele sotsiaalse tõusu teele. Ettevõetud sammud kavatsesid seda teed avada kõigile. Rahvahariduseks tehti algus. Tartu akadeemia kaudu taheti lõpetada ja lõpule viia

haridustööd. See viimane seisis riigi teenistuses. Rootsi ülemus ootas oma jõupingutuste tagajärgi kõlblikkude ja asjatundlikkude ametnikkude suuremas juurdevoolus, kes kohalikkude olude tundmise tõttu oleksid eduga kasutatavad nende paljude ülesannete täitmiseks, mis Rootsi provintsides lõuna pool Soome lahte ootasid lahendamist" (R. Liljedahl).

Liivimaa poolfeodaalsel pinnal Gustav Adolfi suurest mõisadekinkimisest tekkinud olukorras püüdis Skytte seega lahendada esmajärgulisi ülesandeid. Ta saavutaski tähelepanuväärseid tagajärgi, hoolimata kõigist raskusist. Kohtulikul, administratiivsel ja kiriklikul alal ellukutsutud organisatsioonides kindlustati kuninga või kindralkuberneri otsustav mõju. Liivimaal teostati tugev tsentralisatsioon. Avati lai tegevusala kindralkubernerile, temast sõltuvatele kolmele lääniasehaldurile, mitmesugustele kameraalametnikkudele ja kahele fiskaalile, kes, olles lähedalt seotud kohtuorganisatsiooniga, pidid järele valvama, et riigi huvid ei satuks kuski hädaohtu.

Herman von Samson, Liivimaa superintendent 1622—1643. Kaasaegse maali järgi.

Eesti talurahva seisukohast selline riigivõimu laienemine oli aina tervitatav — ka siis, kui tsentralistlikul halduspoliitikal oleksid puudunud kaugemale küündivad plaanid talupojaskonna olukorra ja käekäigu üldiseks tõstmiseks Eesti- ja Liivimaal.

Gustav Adolfi aegsed uuskorraldused Liivimaal on suuresti seotavad Johan Skytte isikuga. Skyttel oli vähe sümpaatiat Liivimaa aadli vastu. „Ta tundis taltsutamatut tülgastust „jämeda ning vastiku" barbaarsuse vastu, mis endast maha oli jätnud aastakümneid kestnud sõda, mis aga küll mõnevõrra oli seoses nende „ebamõistlikkude kommetega ja absurdsete õigusfantaasiatega, mida edustati Liivi-

maal“ “ (R. Liljedahl). Gustav Adolfi enda suhtumine Liivimaa aadlisse ei olnud küllalt tasakaalustatud. Rohkem kui kuningas ise oleks tahtnudki, rakendas Skytte oma kõva kätt liivimaalaste, selle „imeliku ja kummalise“ rahva vastu. Peamiselt Skytte isikule võlgneme tsentralistlikkude tendentside ülekaaluvõtmist Liivimaa poliitikas Gustav Adolfi viimastel valitsusaastatel. Gustav Adolf ise pooldas vähemkarmi kohtlemisviisi. Väiksemates hõõrdepunktides Baltimaade seisuslikkude korporatsioonidega oli kuningas valmis vaatama läbi sõrmede, et aga saavutada peaasja — nende kinnitamist Rootsi riigi külge.

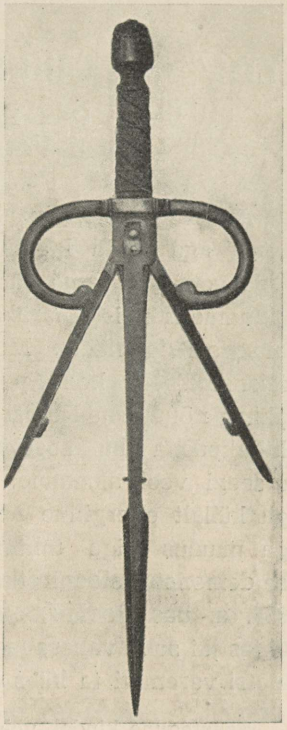

Erilise konstruktsiooniga pistoda, mille Joh. Banèr ära võttis ühelt mungalt, kes tahtnud tappa Gustav Adolfit.

Selline poliitika võis osalt õigegi olla, kuid ta muutus kardetavaks Gustav Adolfi juures, kel oli loomupärane sümpaatia aadli ning ta püüdluste suhtes. Niisuguses seisukorras võis kuningas liiga järeleandlikuks muutuda neile aristokraatsetele mõjustustele, mida vastukaaluna Skyttele esindasid Rootsi kõrgaadli ringkonnad Axel Oxenstiernaga eesotsas. Neis ringkondades, kes saanud Liivimaal rohkete läänistuste osaliseks, valitses Liivimaa aadli püüdluste suhtes palju suurem arusaamine, teatav sümpaatiagi liivimaalaste kitsalt seisusliku ideoloogia vastu. Rootsi suuraadli meelsus ei sobinud Skytte poolt Liivimaal osutatava poliitilise joonega ja ta mõjulepääs Rootsi keskvalitsuses pärast Gustav Adolfi surma (1632) tõi viimase poliitikasse Baltimaadel otsustava pöörde. Suur osa Skytte poolt Liivimaal tehtud tööst hävis. Uues olukorras ei saanud aga ta kaugeleulatuvate plaanide ellukutsumisest olla juttugi.

XLIII. Välispoliitilisi sündmusi pärast Gustav Adolfi surma. Saaremaa Rootsi alla minek 1645. Rootsi-Vene sõda Eestis 1656—1658.

Altmarki vaherahu pidi kestma 1635. aastani. Vahepealsed sündmused aga tegid küsitavaks vaherahu pikendamise. Gustav Adolf oli langenud ja tema surma järel oli rootslaste seisukord 30-a. sõjas muutunud kaunis täbaraks, pealetungivast seisukohast suruti nad sageli kaitsepositsioonidele. Mõni kuu enne Gustav Adolfit oli surnud ka Sigismund III, kelle poeg Vladyslav IV (1632—1648) uue hooga hakkas nõudlema Rootsi trooni. Need nõudlused paistsid eriti hädaohtlikkudena ka seetõttu, et Gustav Adolfi järglaseks sai naine ja seegi veel alaealine. Kristiina (1632—1654) eestkostevalitsus oli aga küllalt energiline neid nõudlusi tagasi tõrjuma. Poola seisustel aga puudus õige tahtmine sõdida. Poolakate väiksema sõjaväelise demonstratsiooniretke järel Liivimaale Tartuni sõlmiti Stumsdorfis 1635. a. uus Poola-Rootsi vaherahu, seekord 26 aastaks. Liivimaa suhtes jäi selle vaherahuga maksma endine seisukord, küll aga loobus Rootsi varemini ta käes olnud Preisi linnadest.

Seljatagune kindel, võis Rootsi jällegi oma peatähelepanu pöörata jätkuvale 30-aastasele sõjale. 1639. a. ähvardas see sõda mõnevõrra haarata ka Liivimaad, sest keisri väiksem väesalk ooberst Boothi juhatusel, marssides läbi Poola, kavatses siinseid kindlusi ootamatult vallutada. Üldiselt hakkasid rootslased Saksamaal pikapeale jällegi ülekaalu tagasi võitma. J. Banéri ja L. Torstensoni Rootsi-Soome väeosadega saavutatud hiilgavad võidud tekitasid aga Taanis rohkesti kartusi, et põline rivaal muutub oma naabri suhtes liiga ülivõimsaks, kui teda aegsasti ei pidurdata. Kristjan IV kuulutas seepärast 1643. a. Rootsile sõja. See oli Taanile õnnetu otsus. Rootsil olid Saksamaal suured sõjaväed, kes võisid Taanit haarata Jüütimaa poolt. Torstenson ilmuski kiirmarssidega Jüütimaale ja okupeeris selle. Taanile appitulevad keiserlikud väed said lüüa, nii et Kristjan IV-l muud üle ei jäänud kui laskuda rahuläbirääkimistesse. Brömsebro rahuga 1645. a. loovutas Taani Rootsile ajutiselt Hallandi maakonna ja jäädavalt Bornholmi saare ning Saaremaa. Nii langes ka see eestlaste maa-ala Rootsi alla, kelle võimkonda nüüd koondus terve eesti rahvas peale setude hõimu. Mõni aasta hiljem lõppes ka 30-aastane sõda Westfaali rahuga, kus Rootsi omandas Saksamaal Pommeri ja Breemeni provintsid.

Meriani järgi.

Gustav Adolf Lützeni lahingus.

Rootsi suurvõimu kujunemine toimus kauakestvates võitlustes tugevate naabritega, kellelt ära rebiti mitmed piiriäärsed provintsid. Muidugi ei unustanud naabrid oma endisi maa-alasid ja nii tuli Rootsil olla alati valvel oma suurvõimu püsimise eest.

Esmajoones andis end tunda veel lõplikult korraldamata vahekord Poolaga. 1654. a. loobus Kristiina vabatahtlikult troonist isiklikkudel põhjustel, mis aga suurelt osalt olid tingitud ka Rootsi sisepoliitiliselt raskeks muutunud olukorrast. Kuningaks sai nüüd Pfalz-Zweibrückeni hertsog Karl X Gustav, Gustav Adolfi õepoeg (1654—1660). Rootsi trooni sattumine Vasa soo käest uue dünastia kätte andis Poola Vasadele muidugi jälle põhjuse oma trooninõudlusi uue hooga tõstatada.

Stumsdorfi vaherahu pidi lõppema küll alles kuue aasta pärast. Poola kuningas Jan Kazimir aga tõlgitses seda nii, et vaherahu ei tule maksvaks lugeda Karl Gustavi suhtes. Tõsist sõjatahet Rootsi vastu Jan Kazimiril praegusel silmapilgul vaevalt oli, sest Poola oli parajasti raskes sõjas Venemaaga. Karl Gustavi näol pääses Rootsi troonile aga väljapaistev sõdur, kes lõplikuks vahekordade korraldamiseks Poolaga arvas nüüd olevat paraja silmapilgu ise välja astuda. Sõja algatamisega võis ka Rootsi sisepoliitilist pinevust osaliselt juhtida väljapoole. Ja üldse oli vaja ette jõuda tasapisi kujunevast koalitsioonist Taani, Norra, Hollandi ja keisri

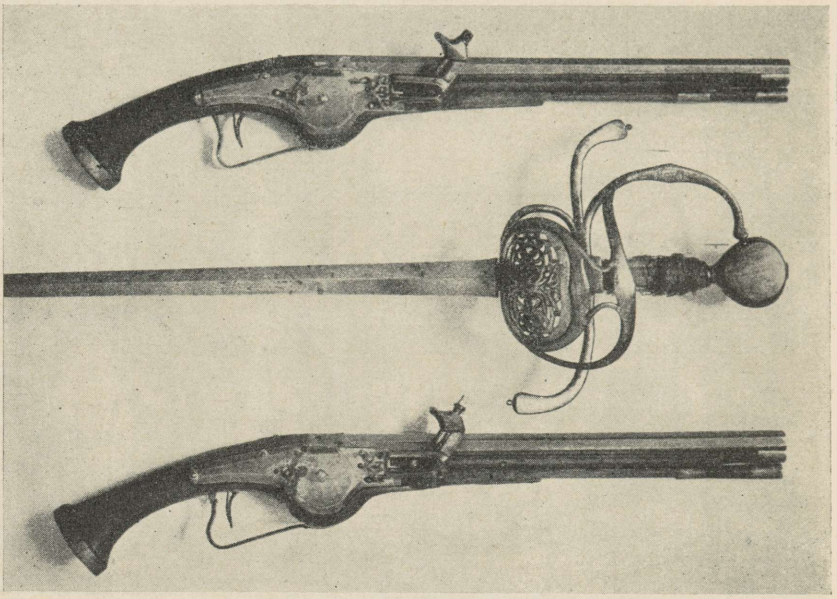

Gustav Adolfi pistolid ja mõõk, mida ta tarvitas Lützeni lahingus.

vahel, mis hiljemini kergesti endasse võis haarata ka Poola. Ka Preisiga oli rootslastel vastuolusid, kuid mõnevõrra ka ühiseid huvisid Poola vastu.

Nii langes Karl Gustavi otsus sõjaks Poolaga. 1655. a. alates võtsid rootslased ette kombineeritud rünnaku Pommerist ja Liivimaalt Poola südamesse. Karl Gustaviga liitus ajutiselt ka Preisi. Edu oli näiliselt hiilgav. Sügiseks vallutati Varssavi ja Krakov, Leedu riigipäev tunnistas Karl Gustavi oma suurvürstiks. Tegelikult aga ei saavutanud rootslased oma sõjakäigus Poola vastu soovitud tagajärgi. Jan Kazimir ei laskunud lahingusse ja seni kui Poola vägi oli purustamata, ei võidud riiki lugeda võidetuks. Suure riigi lai territoorium andis Jan Kazimirile laialdasi manööverdamisvõimalusi, selle okupatsioon aga hajutas Karl Gustavi väliväge.

Eriti täbaraks muutus rootslaste olukord, kui ka Vene katkestas võitlused Poolaga ja tsaar Aleksei Mihhailovitš pööras relvad Rootsi vastu. Rootslased olid juba mõnda aega murega jälginud Venemaa kosumist ja võimsamaks muutumist käsikäes uute euroopastumispüüetega. Seni olid Poola ja Vene jõud teineteist tasakaalus hoidnud. Nüüd aga Poola-Vene sõjas selgus venelaste ilmne ülekaal ja see pani hädaohtu rootslaste saavutised Stolbova rahus.

Sõja aegu Poolaga soovis Karl Gustav alal hoida Venega rahu, kuid ta ei võinud jätta Leedut ja Kuramaad Venele avatuks, kes võis nende alade kaudu tungida Läänemereni. Instruktsiooni järgi Magnus Gabriel de la Gardiele kohustati teda okupeerima üht või teist kindlustatud paika,

et nõnda hoida venelasi eemal merest, kuid sõiski mitte välja kutsuda nendega sõjalist vahekorda. 1. juulil 1655. a. vallutaski feldmarssal G. A. Lewenhaupt Leedu kindluse Daugavpilsi (Dünaburgi) ja ruttas okupeerima Vilnot ja Kaunast. Nüüd andsid endid Rootsi kaitse alla rootsimeelsed vürstid Janus ja Bogislaus Radzivill, neile järgnesid varsti Leedu seisused. Leedu r a h v a s jäi aga rootsi-vaenlikuks, hävitades ootamatu pealetungiga 1655/1656 kevadtalvel Leedusse talvekorterisse asetatud Rootsi väeosad.

Rootsi relvade üldine elu Poolas heidutas aga venelasi. Tsaarilgi tekkisid kartused Rootsi liiga võimsaks muutumise pärast. Seepärast osutus ta vastuvõtlikuks keiserlikkude diplomaatide nõuannetele, alata sõda naabri vastu. Peamine sõjaline aktsioon tsaari poolt sihiti Soome, Ingeri, Liivi- ja Eestimaa vastu, mis Poola sõja tõttu olid võrdlemisi halvasti kaitstud. Oli puudus meestest ja moonast, kindlused olid nõrgad. Vene vägi tungis peale korraga mitmes suunas. Peajõud saadeti piki Väina jõge Riia alla, väiksem vägi Pihkvast Tartu alla. Ka Ingerisse ja Narva alla ning Neeva liini ja Soome vastu liikusid Vene väed, kes okupeerisid Ingeri ja forsseerisid Neeva jõe liini.

Jan Kazimir, Poola kuningas (1648—68). Kaasaegne gravüür.

Piki Väina jõe liini liikuvat Vene sõjaväge pidi tagasi tõrjuma Rootsi kindral Friedrich von Löwen Krustpilsi (Kreutzburgi) asetatud umbes 2000-mehelise salgaga. Pihkva suunale maakaitseks oli saadetud umbes 400-meheline ratsaväeosa kindralmajor Streiff von Lauensteini juhatusel. Seega olid niikuinii väikesed Rootsi kaitseväed asjatult laiali paisatud. Tulemuseks oligi, et venelasi ei suudetud pidurdada ei Väina ääres ega ka Pihkva suunal. Venelased vallutasid suurema vaevata Daugavpilsi ning Koknese ja hakkasid piirama Riiat, kuhu oli taganenud Rootsi vägi. Tõeliselt osutus aga venelastele Riia piiramine ülejõukäivaks. Oli suuri kaotusi väljasööstude tõttu linnast, ei suudetud katkestada linna sidet merega, ka mõjusid venelastesse häirivalt teated linnale suuremate abivägede saatmisest, mida tõepoolest kavatsetigi. Kõige selle pärast lahkusid venelased Riia alt mingeid tagajärgi saavutamata oktoobrikuu alguses.

Rohke edu oli Tartu alla suundunud Vene väel. Vastseliina vallutati. Muidugi ei suutnud Streiff von Lauenstein venelasi pidurdada. Halvas kaitseseisukorras olev Tartu ei saanud abi ei Liivimaalt ega Eestimaa kubernerilt Bengt Hornilt, olgugi et viimane püüdis Tartule läheneda. Tartu kapituleerus oktoobrikuu esimesel poolel.

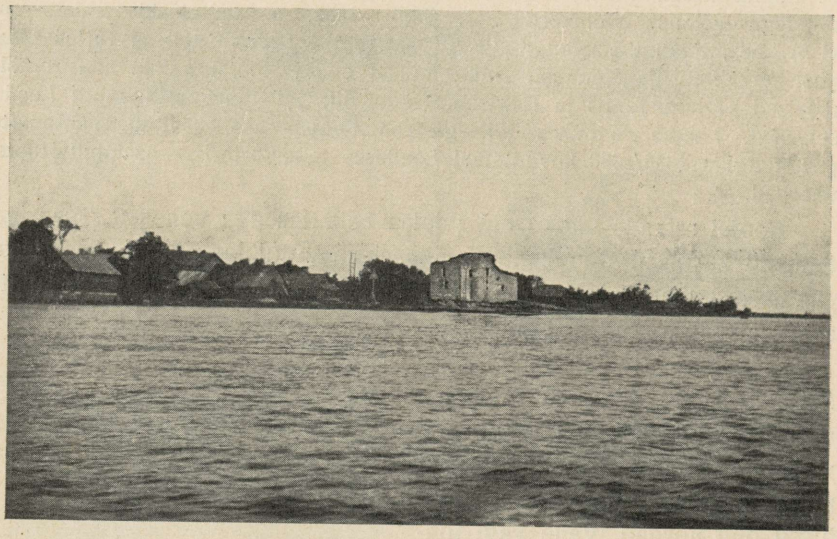

Vaade Vasknarva linnusele jõelt.

Sellega oluliselt piirduski Vene sõjaõnn Liivi- ja Eestimaa vastu 1656. Tagajärjetuks jäi ka venelaste pealetung Soomes, kus ei suudetud vallutada ei Käkisalmi kindlust ega ka Ingeris Neeva liinil Pähkinälinna. Tõsisemat katset tehti venelaste poolt veel 1657. a., kui Matvei Šeremetjevi juhatusel suundus Pihkvast vägi Valga alla, sai aga siin Friedrich von Löwenilt põhjalikult lüüa. Vangi sattunud Šeremetjev suri haavadesse. Sama aasta sügisel vallutasid venelased veel Alulinna. Valga lahing ja veel enam muud asjaolud hävitasid aga venelaste sõjainnu.

Kuid ka rootslased ei saanud vägede puudumisel midagi suuremat venelaste vastu ette võtta. Nende seisukorda raskendas veel sama 1657. a. sügisel leedulaste pealetung. Viimased ei suutnud vallutada küll Riiat, kuid Volmari langes nende kätte. Et ära hoida otstarbetut jõudude killustamist garnisonide näol aja nõuetele mittevastavate väikekindluste peale, pidid rootslased lammutama Härgmäe, Helme, Viljandi jne., mis juba varemini oli päevakorras olnud. Mehed ja sõjamoon koondati Pärnusse. Niisama vähe kui Riia vallutamine õnnestus leedulastel aga ka Pärnu võtmine. 1658. a. veebruaril lahkusid nad maalt, jättes eneste garnisonid siiski Helmesse, Raunasse ja Volmarisse. Viimane langes aga varsti tagasi rootslaste kätte.

Nii lõppeski 1658. a. sõjategevus. Eesti alast oli see puudutanud maa idaosasid, Tartu- ja Võrumaad, riivates ka Valga ja Pärnu piirkonda, samuti Virumaad. Muidugi said need maaosad kannatada, kuid siiski üldiselt mitte nii raskesti kui suurel sõdade perioodil XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alguses. Siiski ei puudunud ka sõjakoledused, mida kaasa tõi traditsiooniline venelaste sõdimis-

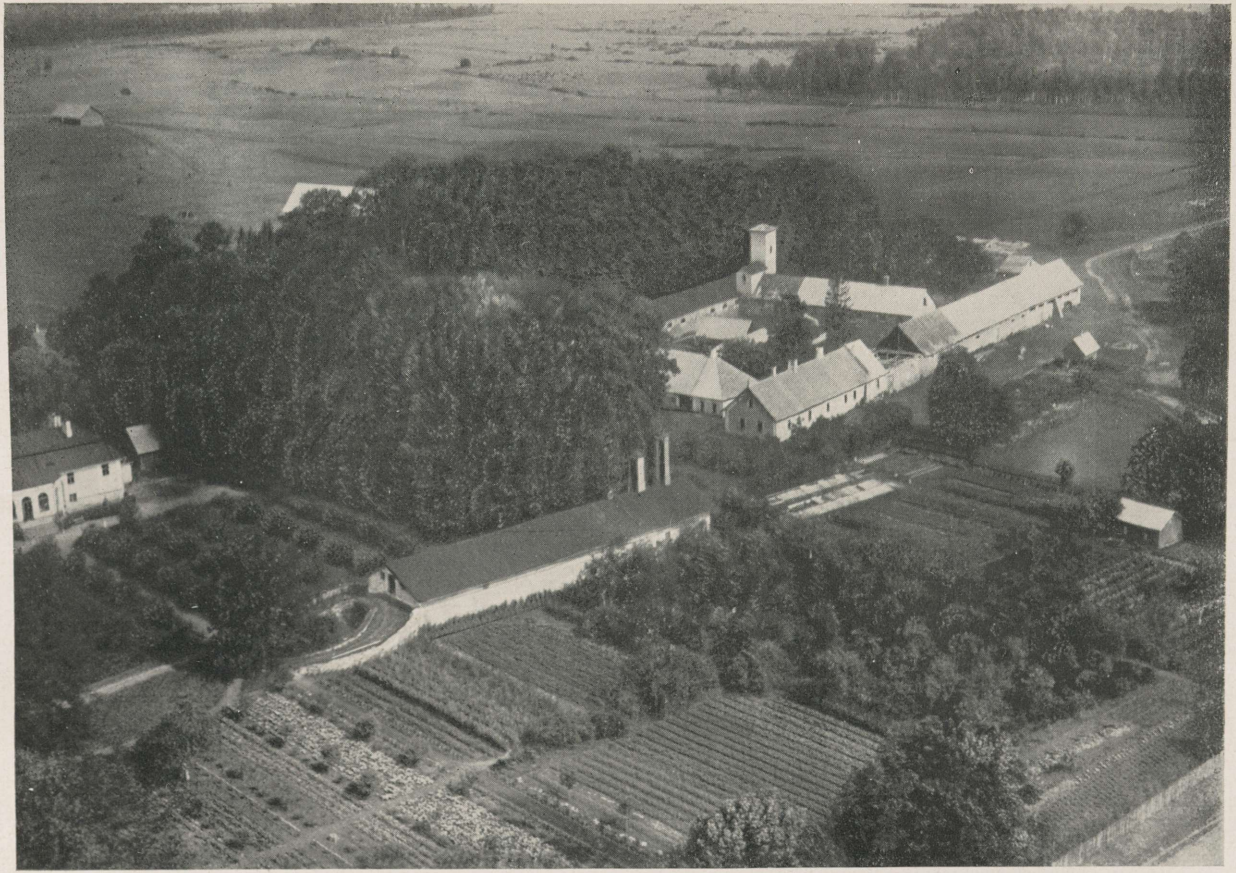

Lennuvaade Edise mõisale.

Puiestiku sees asetsevad endise linnuse varemed. Linnus oli maa-aluse käiguga ühendatud Jõhvi kirikuga (vt. joon. lk. 907).

viis. Osalt otsisid talupojad kaitset metsades, kasutades igivanu varjamisviise, osalt aga haarasid ka relvade järele. Veel kurvem oli see, et sõjakoledustega 1657 liitus äge nakkav tõbi, mida allikad mainivad katkuna, nõudes palju ohvreid, mille kätte muu seas langes meie kirjanduse ajaloos tuntud isik mag. Heinrich Stahl. Vene ja Leedu vastasele sõjaperioodile 1656—1658 on ilmeline see, et siin teotsesid võrdlemisi väikesed Rootsi väed, umbes 3000 meest, peamiselt ratsaväelased. Vene sissetungivad väed olid arvurikkamad, ka oli Aleksei Mihhailovitši ajul üldiselt Vene sõjaväe tase tõusmas. Võeti eeskuju Lääne-Euroopa vägede korraldusest. Üldiselt oli aga Vene väe võime ikkagi veel nõrk. Väga palju soovida jättis eriti kahurvägi. Suure vaevaga saadi Tartu alla väikesel arvul piiramiskahureid ja needki osutusid mannetuteks. Ka oli Vene sõjapidamisviis ebaotstarbekas. Mõttetu oli sooritada korraga pealetunge mitmelt suunalt. Nii kavatseti küll nähtavasti takistada vaenlase jõudude koondumist, kuid ka Vene omad pealetungijõud ja abinõud kisti nii mõttetult laiali, pealegi polnud Rootsil niikuinii Ida-Transbaltikumis kuigi palju väliväge kokkutõmbamiseks. Suure kiiruga püüti väliväele lisa saada, tõmmates mehi kokku sõjamõllus, luues uusi väeühikuid, koguni kohalisi. Sõjalise üldkonjunktuuri kujunemine Rootsi kasuks kallutas Aleksei Mihhailovitši sõlmima rootslastega 1658. a. Vallisaare vaherahu, millega esialgu venelaste kätte jäid Vasknarva, Tartu, Alulinna ja Koknese koos nende ümbrusega.

Karl Gustavi seisukord oli vahepeal Poolas jällegi raskemaks muutunud. Vastaste vahel osavalt laveeriv Preisi-Brandenburgi Friedrich Wilhelm võttis lõplikult seisukoha Rootsi vastu. Ta ei näinud hea meelega Karl Gustavi kavatsust Rootsile vallutada Visla suuet. Ka hollandlased kartsid seda, sest esiteks oleks neile tähtis Visla kaubandus sattunud Rootsi kontrolli alla; teiseks aga oleks Rootsi Läänemerel veelgi võimsamaks muutunud kui varemini. Just sellepärast aga hollandlased olid pidevalt toetanud Taanit, et alal hoida tasakaalu kahe võistleja vahel, ja hässitasid teda nüüdki Rootsi vastu. Taani otsustaski kasutada parajat silmapilku revanšiks Brömsebro rahu eest. Valmistati sõjakäiku Lõuna-Rootsi vastu. Nüüd lõi aga Karl Gustav käega vähetõotavale Poola sõjakäigule ja ruttas läbi Preisimaa oma vägedega Taani. Karl Gustavi ilmumine tuli taanlastele ootamata. Veel rohkem aga aitas rootslasi 1657./58. a. haruldaselt külm talv. Pakane oli kinni külmetanud mereväinad ja nii võimaldus Karl Gustavil tungida Taani saartele. Taanlased sunniti 1658. a. Roeskilde rahule. Suurele sõjalisele edule vastavad olid ka rahutingimused: Taani loovutas Rootsile kõik oma alad põhja pool Öresundi, mõned osad Norrast ja Bornholmi saare.

Võitlused ei olnud aga seega veel lõppenud. Tiivustatud oma edust, kuulutas Karl Gustav Frederik III-le uuesti sõja, kui Taani

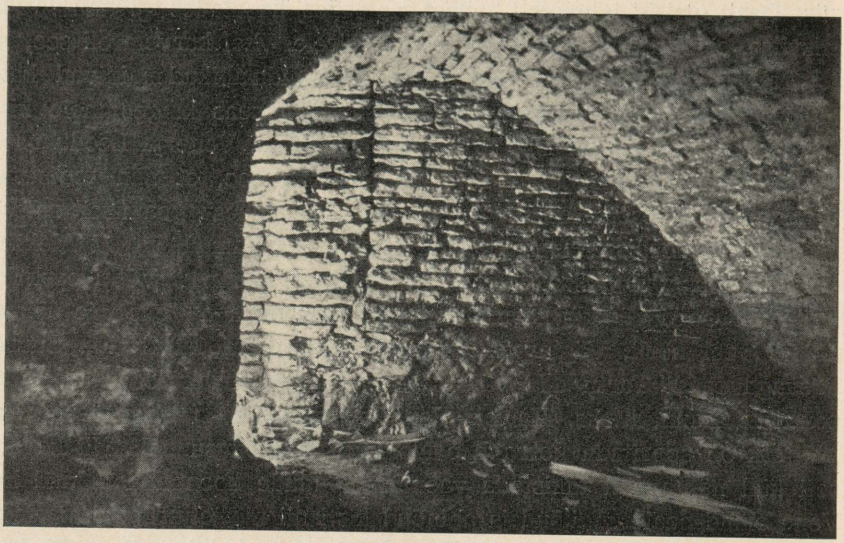

Kindlustatud ruum Jõhvi kiriku all. Kirik rüüstati 1657. a. venelaste poolt.

ei nõustunud täitma tema edasisi nõudlusi. Seekord oli Karl Gustavi eesmärgiks kogu Taani vallutamine. Taanlased aga olid endid vahepeal kogunud ja Kopenhaageni visa vastupanu tõttu läks asi koguni niikaugele, et Karl Gustavi ühendusteed kodumaaga ära lõigati. Selles kriitilises olukorras suri Karl Gustav äkki (1660).

Täbara välispoliitilise olukorra lahendamise pidi enda peale võtma ta alaealise poja Karl XI (1660—1697) eestkostevalitsus. Karl Gustavi hiilgavad võidud olid siiski seevõrra tõstnud arvamist rootsi relvade tugevusest, et ei olnud raske saavutada rahu kõigi välisvaenlastega. Appi tuli ka Prantsusmaa vaheltsobitamine, kes Rootsi näol tahtis alal hoida vastukaalu keisrile.

Taaniga tehti rahu Kopenhaagenis 1660. a., kus Rootsi kindlustas endale Karl Gustavi tähtsamad vallutused peale Bornholmi saare ja Norra alade, mis Frederik III-le tagasi läksid. Poola ja Preisiga tehti samal aastal Oliva rahu, kus Rootsi loobus oma vallutustest Visla suudmes, Jan Kazimir aga igasugustest nõudlustest Rootsi troonile ja Rootsi käes olevale Saare- ja Liivimaale. Sellega andis Poola lõplikult enda käest provintsi, mis juba mõnikümmend aastat oli Rootsi käes. Ka selle järel, kui Karl Gustav oli oma peaväega Poolast lahkunud, ei jõudnud poolakad Liivimaad vallutada, olgugi et nende väesalku oli tunginud sügavale Liivimaasse, ka eesti alale.

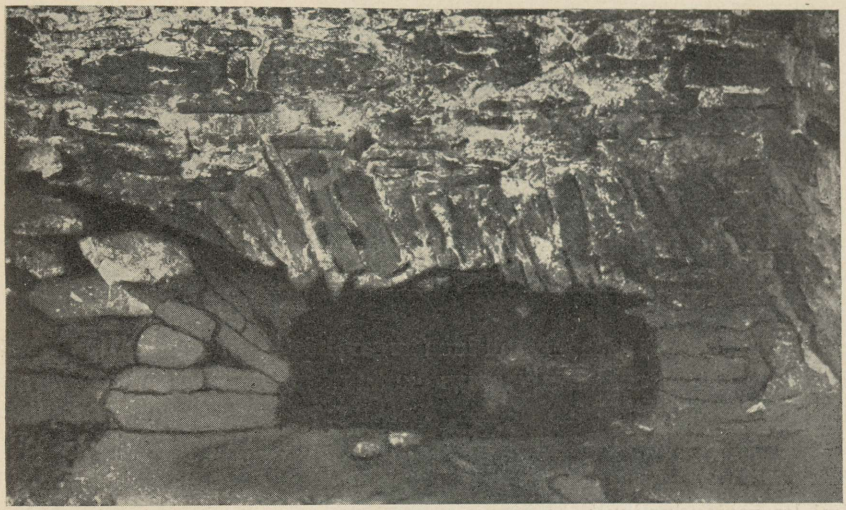

Osa ukseavausest eelmisel pildil kujutatud Jõhvi kirikukindlustise ruumist. Uks viib maa-alusesse käiku, mis ühendas Jõhvi kirikut Edise linnusega (vt. tahvel LX). Käigu pikkus u. 2 kilomeetrit.

Venega saabus rahu kõige hiljemini — Kärdes 1661. a. Pikkade läbirääkimiste järel kinnitati siin Stolbova rahu tingimused. Kuigi vastumeelselt, loobusid venelased ometi Vallisaare vaherahuga nende kätte jäänud aladest.

Meie maa püsimine Rootsi valduses oli nüüd lõplikult kindlustatud pikemaks ajaks. Eesti oma rahvuspiirides kujundas pika lahastumise ajastu järel jälle riikkondliku terviku.

Suurte ja võidukate sõdade läbi oli Rootsi-Soome endale kindlustanud suurriigi seisukoha Põhja-Euroopas. See väline suurvõim aga oli ostetud suurte pingutustega. Sõjad nõudsid rohkesti ohvreid elava inimmaterjali näol; peaaegu iga-aastased sõdurite võtmised viisid tuhandeid inimesi jäädavalt maalt välja. Sõdurite suremus selle aja sõdades oli suur, eriti puuduliku moonastamise ja halbade sanitaarolude tõttu. Rahva maksujõud Rootsis-Soomes pingutati viimseni. Selle tagajärjeks oli eriti talupoegade üldine vaesumine. Võlgadega koormatud riigikassa ei suutnud rahu saabudeski kosuda.

Pikaajaliste sõdade tagajärjel tekkinud riigirahanduse ebaterve seisund ja peamiste maksumaksjate — talupoegade majanduslikud raskused ei lahenenud ka rahu saabudes. Oma suurvõimu alalhoidmine nõudis Rootsi valitsuselt suuremaid kulutusi kui enne sõda. Ja riigirahandusliku kriisiga seltsis varsti sotsiaalnegi kriis.

XLIV. Rootsi riigivõim ja Eesti- ning Liivimaa aadlisõbraliku keskvalitsuse ajal 1632—1678.

Gustav Adolfi ideaaliks oli luua tugev, hästi tsentraliseeritud ametkonnaga Rootsi riik, mis toetuks kuninga poolt priviligeeritud, kuid ühtlasi vastutusteadlikule aadlile. See kauge eesmärk oli osalt teostunud, kui Gustav Adolf suri. Aadel, kes pidi täitma uue riigiaparaadi kõrgemaid ja keskmisi kohti, arenes Gustav Adolfi ajal arvuliselt kui ka majanduslikult.

Suure kuninga surres pidi ilmnema, kuidas tema poolt loodud valitsussüsteem võis töötada, allumata ta enese looja suurele autoriteedile. See tuleproov tuli läbi teha rasketes sõjaoludes, kus kuninganna Kristiina oli veel alaealine. Kristiina eestkostevalitsus (1632—1643) moodustati Rootsi keskvalitsuse viiest kolleegiumijuhist Gustav Adolfi lähema abilise, suure riigimehe Axel Oxenstiernaga eesotsas. See eestkostevalitsus suutis õnnelikult lõplikku faasi viia 30-a. sõja. Sisepoliitiliselt hoidus Kristiina eestkostevalitsus enamasti otsustavatest sammudest seal, kus just ei tulnud lõpetada Gustav Adolfi poolt algatatud küsimusi. Ent juba selles Axel Oxenstierna poolt riigimehelikus vaimus juhitud valitsemises ei või kahe silma vahele jätta teatavaid puhtseisuslikke tendentse. Oli ju eestkostevalitsuse koosseis kõrgaristokraatne, ajuti oli selle 5 liikme hulgas korraga kolm Oxenstierna perekonnaliiget.

Võrdlemisi lihtsates tingimustes üles kasvanud Rootsi vanem ja kõrgaadel puutus 30-aastases sõjas pidevalt kokku Kesk-Euroopa rohkem diferentseerunud kultuuriga. Ta tõi enesele sealt kaasa sõjasaagina rikkusi, aga ka tarbe luksuslikumate eluviiside järele. Teatava aluse selleks võimaldasid Gustav Adolfi laiad maadonatsioonid. Kuid sellest oli vähe. Oma uute eluviiside jaoks pidid aadli tulud endisest veelgi suuremaks kasvama.

Ja nii hakkasid need aadliringkonnad, kes Gustav Adolfi ajal loodud valitsemissüsteemis omasid suurt poliitilist mõju, seda mõju järk-järgult ikka rohkem laiendama ning kasutama oma seisuslikkudes huvides. Eriti Kristiina eestkostevalitsuse ajal tehti selles suunas esimesed arglikud sammud. Kuid just täisealiseks saanud Kristiina enese valitsemisaeg oli väga soodus aadli sellesuunalisele laiutamisele. Inimesena andekas, kuid valitse-

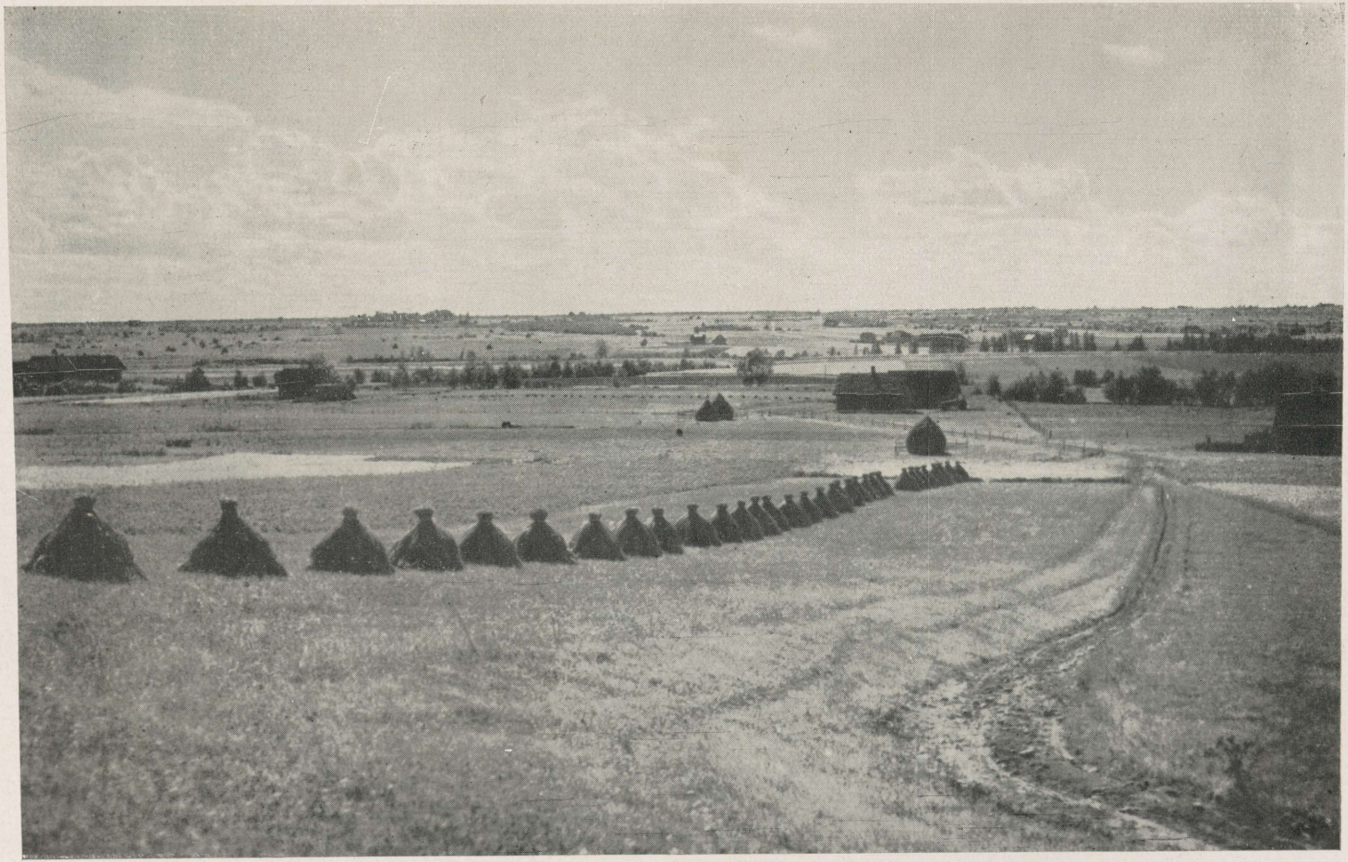

Lüganuse ümbrus — venelaste poolt 1657. a. rüüstatud maakohti. Hiiemäe vaade.

jana lühinägelik ja pillav Kristiina haaras väga küsitava vahendi järele, et katta puudujääke riigimajanduses. Hakati rohkesti panditama ja müüma riigimõisu. Sel teel saadi ühekordselt küll riigi käsutusse suuremaid summasid, kuid riigi alaliste tulude arvel. Kroonumaad moodustasid riigi tähtsamad tuluallikad, nende võõrandamisega kuivas see tuluallikas aasta-aastalt ikka rohkem kokku. Vähe sellest: oma soosikute pealekäimisel hakkas Kristiina rohkel arvul ka kinkima kroonumõisu Rootsis, Soomes ja Saksamaa vastvallutatud provintsides. Kristiina ajal toimus Rootsis mõnevõrra väiksemas ulatuses see, mis Gustav Adolfi ajal Liivimaal. Vahe oli see, et Gustav Adolfi donatsioonid osaltki olid põhjendatud riiklikkude kaalutlustega, Kristiina ajal aga kingiti aadlikele mõisu lihtsalt pillavalt. Riigi niikuinii kokkukuivanud tulud jäid veelgi väiksemaks ja suurendasid tugevat rahanduskriisi. Ka panditatud ja müüdud kroonumõisad läksid enamasti aadli kätesse ja nii sai aadel endale teatava eestkostmisõiguse suurema osa rootsi talupoegade üle.

Esmajoones sai niisuguse maadevõõrandamise läbi kannatada Rootsi-Soome talupoegade omandiõigus maale. Vanast ajast leidus seal kolme liiki maid: aadli- ja kroonumaad, mida mõlemaid haris talupoeg teatavas rendivahekorras. Peale selle oli veel talupoegade pärisomanduses iseseisvaid talusid.

Rootsis-Soomes osaliselt sissetungiv feodalism oli aga sealgi tekitanud vaate, et riigi feodaalne kaasomandiõigus on kehtiv kõigi maade kohta, kust kroonu iganes maksusid saab. Ent varemini tehti siiski selgemini vahet alade vahel, mis olid sõna tõsises mõttes kroonumaad, ja maade vahel, millelt tasuti ainult riigimakse (skatte). Kristiina ajal aga jagati mõlemasse liiki kuuluvaid maid läbisegamini aadli kätte rälsimaadena (frelse).

Õieti müüdi ja kingiti aadlile küll ainult pool uute rälsimõisade tuludest, kuid sageli ei lepitud sellega. Talupoegadele hakkas mõjuvõimas aadel peale panema ikka uusi kohustisi; rootsi seni vabade talupoegade õiguslik seisukord lõi kõikuma, nende isiklik vabadus sattus hädaohtu. Talupojaskond hakkas põhjendatult kartma, et aadel teda kohtlema hakkab „Liivimaa moodi", ja hakkas riigipäevadel tungivalt nõudma muudatusi senises valitsemissuunas. Vahekord talupoegade ja aadli vahel läks väga teravaks.

Niisuguses olukorras loobus Kristiina troonist oma tädipoja, Pfalzi printsi Karl Gustavi kasuks. Troonist loobumise järel siirdus see andekas, kuid riigivalitsemiseks sobimatu, alles 28 a. vanune naine välismaile, kus peatuma jäi Rooma. Astus koguni katoliku usku ja veetis teise poole oma elust kirjandust ja kunste harrastades. Suri 1689.

Karl X Gustavi ajal (1654—1660) püüti tekkinud riigirahanduslikule ja sotsiaalsele ummikule lahendust leida osalise maadereduktsiooni näol (vt. allpool). Väline hädaoht takistas aga sõjakat kuningat siseriigis ette võtta olulisi uuendusi. Karl X Gustavi surma järel pääses uuesti riigi etteotsa üldiselt endise Kristiina-aegse eestkostevalitsuse eeskujul loodud Karl XI eestkostevalitsus (1660—1672). Selle kõrgaristokraatliku valitsuse liikmed koos enamikus samaselt meelestatud riiginõukoguga tegid küll pingutusi riigi korralikuks valitsemiseks, kuid Karl XI eestkostevalitsus ei omanud kaugeltki sel määral riigimehelikke voorusi kui Axel Oxenstierna aegsed eestkostjad. Aadli kihihuvilised tendentsid selle valitsuse tegevuses ilmnesid tugevamini kui kunagi enne. Ja aadli mõjuvõim oli käsikäes ta poliitilise

ning majandusliku positsiooni kindlustumisega seevõrra kasvanud, et Karl Gustavi ajal sisekriisi lahendamiseks tehtud otsuseid suuremalt osalt lihtsalt ei täidetudki. Nii ei tüürinud Rootsi ainult riigirahandusliku katastroofi poole, vaid vastuolud aadliliku valitsuse ning talupojaskonna ja nüüd juba ka viimasega liituva vaimuliku ning kodanikuseisuse vahel omandasid järjest suureneva teravuse.

Baltimaa aadli seisusliku organisatsiooni areng kõrgaristokraatlikult häälestatud Rootsi keskvalitsuse ajal.

Rootsi riigi sisepoliitiline areng toimus ajastul 1632—1678 suureneva aadlivõimu suunas. Juba Gustav Adolfi ajal need ringkonnad, mis nüüd mõjule pääsesid, olid avaldanud pidurdavat mõju Skytte reformitegevusele Liivimaal. Nii on arusaadav, et Rootsi valitsusel pärast Gustav Adolfi surma ei olnud enam endist indu Baltimail jätkata Karl IX ajal püstitatud reformikava teostamist. Gustav Adolfi poolt oli Eestimaal täidetud sellest ainult osa. Liivimaalgi nõudis Skytte reformide teostamine erilist hoolt. Seni kui seal veel kehtisid mõisniku feodaalõigused talupoegade üle, ei saanud reformid kohtu ja hariduslikul alal kunagi täiel määral mõjule pääseda. Sotsiaalsel feodalismil baseeruv ühiskonnavorm takistas igal sammul nende reformide teostumist talupoegade suhtes igapäevses elus. Oli tarvis tugevat ja algatusrikast järelevalvet keskvalitsuse poolt, kui taheti tulevikus kindlustada reformide sisulist mõju Baltimail. Aga just niisugune aktiivne huvi eesti ja läti talupoja hea käekäigu kohta puudus neil isikutel, kes käesoleval ajastul omandasid määrava tähenduse Rootsi riigipoliitika kujundamisel. Suur osa neist Rootsi kõrgaadli esindajatest omas Liivimaal staarostkondi ja oli seetõttu enam-vähem hästi informeeritud oludest idapoolses Transbaltikumis. Ent nende isikute püüdeks ei olnud niivõrra mõjustada siinsete talupoegade olukorra kujunemist Rootsi-Soome vabatalupoja seisundi suunas, kui just vastupidiselt. Rootsi talupojad esinesid riigipäevil korduva kaebusega, et neid tahetakse kohelda „Liivimaa kombel". Asja nii olles muidugi endine Karl IX ja Gustav Adolfi aegne reformihoog Eestimaal ja Liivimaal andis aset seisakule ja koguni tagasiminekule.

Liivimaa aadel ja Rootsi riigivõim.

Et Rootsi riigi valitsemises Gustav Adolfi surma järel hakkasid puhuma uued tuuled, see tuli ilmsiks ka Liivimaal siis, kui Skytte 1634. a. oma kindralkuberneri kohalt ära kutsuti ning teda asendas keskvalitsusele juba oma sugulussidemete poolest lähedalseisev Bengt Oxenstierna.

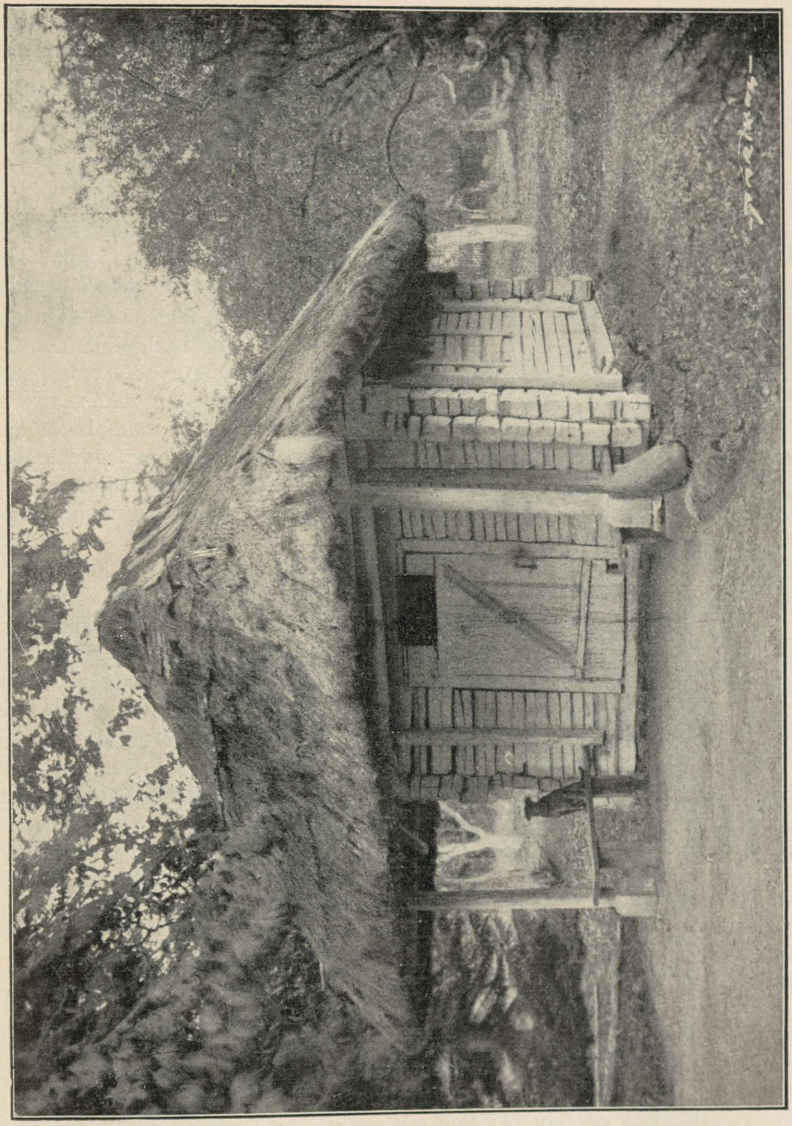

Maja Kärde mõisa (Laiuse kih.) aias, milles sõlmiti Kärde rahu 1661.

Gustav Adolf oli mitmetigi osutanud Liivimaa aadlikkudele vastutulelikkust ja koguni heatahtlikkustki. Liivimaa aadel valdavas osas sai tagasi oma mõisad ning võis mõningate tsentralistlikust kohtukorraldusest tingitud kitsendustega neis mõisades üles ehitada oma endise sotsiaalse võimupositsiooni. Liivimaa aadlikkudele olid avatud mõjukad kohad Rootsi riigi teenistuses ja suur osa Skytte poolt loodud

Liivimaa haldusaparaadi kohtadest täitus Liivimaa aadlimeestega. Aga ühes asjas oli Gustav Adolf järeleandmatu — ta ei tahtnud Liivimaa mõisaomanikkudele anda poliitilist eriseisukohta riigivõimu kõrval. Seepärast hoiduti visalt Liivimaa rüütelkonna privileegide üldkinnitusest ja püüti ära hoida Liivimaa mõisaomanikkude liitumist Eestimaa eeskujul kindlailmeliseks korporatsiooniks.

Tendentsid niisuguseks liitumiseks toimusid õige varakult, kuigi liitumist taotlevad elemendid olid esialgu väga segamini paisatud olukorras. Liivimaa vana aadel oli enamasti küll tagasi saanud oma mõisad, kuid tema osaks langenud maad moodustasid ainult ühe kuuendiku kogu Liivimaa haritud pindalast. Sellest hoolimata see vana aadel oli võrdlemisi arvukas, sest tema käes olev maa-ala jagunes peamiselt väikemõisadeks. Umbes niisama palju Liivimaast oli Gustav Adolf — ainult pisut suuremate ühikutena — kinkinud mitmesugustele teistele saksa soost isikutele. Selle peaaegu niisama arvuka ringkonna hulgas kui endine Liivimaa aadel leidus Riia kodanikke, Rootsi riigi teenistuses olevaid, suurelt osalt kodanliku päritoluga „riigisakslasi" jne. Gustav Adolfi põhimõtete kohaselt paljud neist riigiteenistuses kasutada mõeldud perekondadest olid aadeldatud. Need isikud, kuigi olles riigiteenistuses sageli väljaspool Liivimaad, tõid oma perekonnad ja majapidamise oma siinsetesse mõisadesse. Sama tegid võrdlemisi vähesed rootsi väikeaadlimehed, kes saanud Liivimaal mõisu. Rootsi suuraadlimehed olid arvuliselt Liivimaa mõisaomanikkude hulgas suures vähemuses, kuid suur oli nende käes olev maa-ala — üle poole kogu Liivimaast. Tavaliselt nad siia ei asunud, vaid ekspluateerisid oma mõisu kas valitsejate või rentnikkude kaudu.

Axel Oxenstierna (1583—1654). Riigikantsler Gustav Adolfi ajal. Juhtiv isik Kristiina eestkostevalitsuses. W. I. Delffi vaselõige a. 1836. M. Miereveldti maali järgi.

Ainult umbes pool Liivimaal elavate mõisnikkude arvust, kelle valduses oli $^1/_6$ maast, võis seega tõestada teatavaid pretensioone vanadele privileegidele. Neist pretensioonidest pidas see aadliringkond visalt kinni, taotelles Gustav Adolfilt tagajärjetult nende privileegide kinnitamist, mis teatavat kehtivust olid omanud Poola aja alguses. Ei lastud kunagi silmist võimalust, et need privileegid kord kinnitamist leiavad ja nende põhjal siis saab uuesti üles ehitada oma seisuslikku korporatsiooni.

Välisdiplomaatide vastuvõtt Vene tsaari poolt.

Vene ja Poola vahel rahu sobitava Saksa keisri saatkonna vastuvõtt Vene tsaari poolt Moskvas 22. apr. 1662. 1) Tsaar Aleksei Mihhailovitš. 2—3) Saatkonna juhid Meyerberg ja Calvucci. 4) Bojaarid. 5) Kantsler Lopuhhin. 6) Vürst Vorotinski (hoiab saadikute poolt tsaarile kingitavat hõbevaagnat). 7) Vürst Dolgoruki. 9) Saatkonna tõlk. 10) Vaimulik. 11) Sekretär. 12) Maalikunstnik Rud. Storno, käesoleva pildi autor, kes saatkonnaga kaasas oiles skitseeris rea pilte ka Liivimaalt (vt. joon. lk. 826, 935, 939 jt.).

Esialgu jäi aga see ikkagi uduне ja keerukalt põhjendatav iseseisva korporatsiooni traditsioon Liivimaa aadlikkude juures tagaplaanile teise konkreetsema võimaluse kõrval — ühineda Eestimaa aadliga ja saada seega tema privileegide osaliseks. Eestimaa aadli suured „vabadused" avaldasid külgetõmbejõudu samavõrra vanale kui ka värskelt loodud Liivimaa mõisnikkonnale. Koosnes ju Eestimaa maapäev mõisavaldajate esindusest, kusjuures osavõtu eeltingimuseks polnud isiku rüütliseisusest päritolu, vaid maavaldus. Ühised huvisuundused mõisavaldajatena liitsid varsti ühiseks pereks vanad ja värsked Liivimaa mõisnikud. Eesmärk saavutada Eestimaa aadli vabadusi mängis selles huvide liitumises suurt osa. Aegapidi assimileerusid Liivimaa mõisnikkudega ka siia asunud rootsi väikeaadlimehed.

Paras aeg mõisnikkude vastulöögiks Skytte tsentralistlikkudele uuendustele saabus siis, kui 1634. a. alguseks Liivimaa mõisnikkude esindus kutsuti osa võtma Gustav Adolfi suure toredusega korraldatud matustest. Liivimaa aadli esinduse hingeks ja juhiks matustel oli Otto v. Mengden. Anti eestkostevalitsusele rida kaebusi ja palveid. Esijoones taoteldi Liivimaa ühendamist Eestimaaga, endiste privileegide kinnitamist, mida peeti enam-vähem samaseiks Harju-Viru õigustega. Teiste vähemoluliste punktide kõrval tõsteti kaebust majutusmaksu raskuse pärast ja tungiti kallale Skytte kohtukorraldusele.

Terav ots aadli opositsioonis oli sihitud lossikohtute vastu. Need olid ju instantsiks, mis suuresti teostasid riiklikku järelevalvet maakohtute üle. Rüütelkond soovis lossikohtute kaotamist. Nendest ei olevat suurt kasu, küll aga muutvat nad maakohtute asjaajamise kriminaalasjus aeglaseks. Kiirus neis asjades olevat aga hädatarvilik, „et mitte suurte kulude tõttu ei retušeeritaks kuritegusid ning seeläbi omakorda ikka enam ja enam ei meelitataks patustama ega üles hässitataks halba tegema kuri mittesakslus („die böse undeutsche Art")." Kuhu asi sihtis, on selge, kui arvestada samaaegselt esindatud soovi, et kõik Liivimaa ametkonnad täidetaks kohalikkude mõisnikkudega (sakslaste ja rootslastega), nii siis ka maakohtud. Lossikohtute kaotamisega loodeti kaudsel teel tagasi saada Skytte reformide läbi kaotsi läinud täit jurisdiktsiooniõigust talupoegade üle. Ja lõpuks protestiti ka selle vastu, et Tartu õuekohtus mitteaadlikud assessorid kohut peavad aadlimeeste üle.

Liivimaa aadlikorporatsiooni tunnustamine (1634) ja edaspidine areng.

Eestkostevalitsus ei rahuldanud liivimaalaste palvet ühinemises Eestimaaga, privileegide kinnitamises ja kohtukorralduse muutmises. Need olevat küsimused, mida võivat otsustada ainult kuninganna ise täisealiseks saades. Küll aga tegi eestkostevalitsus omapead väga kaugeleulatuva tähtsusega sammu: Liivimaa mõisaomanikkude ühisel maapäeval lubati neile endi hulgast valida maamarssal, s. o. rüütelkonna pealik ja ametisse panna rüütelkonna sekretär.

Rootsi keskvalitsus oli seega otsustavalt selja pööranud Gustav Adolfi aegsele suhtumisele Liivimaa aadlisse ja 1634. a. resolutsiooniga kaudse tunnustuse andnud ühisele Liivimaa „rüütel- ja maiskonnale". Oli teostunud Liivimaa mõisnikkude korporatiivne liitumine, mida Gustav Adolfi ajal nii väga püüti ära hoida.

Nüüd, kus Eestimaaga ühinemise kavatsused tagaplaanile jäid, asuti Otto v. Mengdeni juhtimisel suure hooga Liivimaa iseseisva rüütelkonna väljaehitamisele. Kindralkuberner Bengt Oxenstierna lahkel toetusel asutati juba järgneval maapäeval rüütelkonna kassa, mille heaks igat Liivimaa mõisnikku ta valduses olevate adramaade arvu järgi maksustati väiksema sundmaksuga. See korraldus kinnitati eestkostevalitsuse poolt 1643. a.

Bengt Oxenstierna, Liivimaa kindralkuberner 1634—1643. Arvatavasti J. H. Elbfas'i maal.

Järgmisel aastal lubas eestkostevalitsus selleks, „et rüütelkonnal oleks lusti ja tahtmist kuningliku majesteedi kiiduväärt valitsemise all elada," kujundada esialgu 6-liikmelist Liivimaa maanõunikkude kolleegiumi, kellest pooled pidid olema sakslased ja pooled rootslased.

Peaaegu täielikult kiitis eestkostevalitsus heaks need võimupiirid, mida maapäev oli märkinud maanõunikkude jaoks. Eeskujuks oli Eestimaa. Nagu seal, pidid ka Liivimaa maanõunikud olema rüütel- ja maiskonna alaliseks esinduseks. Maanõunikkudele anti õigus oma kreisis kuulata järele rüütel- ja maiskonna soove ning kaebusi ja neid esitada kindralkubernerile vähemalt kord aastas Riiga kutsutaval maanõunikkude konvendipäeval. Neil konvendipäevil tuli sel kombel esitatud asjad läbi arutada ja hädadele leida pääseteed. Ka kõik tähtsamad kindralkuberneri kavatsetavad üritused provintsi tsiviil- ja sõjalise administratsiooni alal tuli neil konventidel läbi arutada.

Maanõunikkude kolleegiumi loomine andis Liivimaa rüütelkonnale suure mõju provintsi haldamisele ja tõstis määratult aadli enese-

tunnet. Ei lepitud enam sellega, et oma rüütelkonna organite loomisel apelleerida Eestimaa eeskujule. Maanõunikkude kolleegiumi olemasolu hakati põhjendama vanade privileegidega, olgugi et privileegid olid hoopis teiselaadse sisuga ja paremal juhul neid võis rakendada ainult väiksema osa vastloodud rüütelkonna suhtes.

Suure hooga hakati koguma sõja ajal paljudesse erakätesse laiali paiskunud vanu privileege või nende ärakirju. Otto v. Mengden kulutas selliste ürikute kogumisele üle 2000 taalri, kolmandiku oma mõisa hinnast. Rootsi ametimehigi, näit. Eestimaa kuberneri Eerik Oxenstiernat, suudeti veenda, et Harju-Viru ning Liivimaa privileegide vahel ei ole olulist vahet.

Otto von Mengden. Hauakivi
Riia toomkirikus.

Kristiina täisealiseks saades ei tahtnud liivimaalased kinnitust üksnes eestkostevalitsuse resolutsioonidele, vaid ka endistele privileegidele, ja üldiselt oma maanõunikkude võimupiiride laienemist. 1648. a. Rootsi läinud saatkond Otto v. Mengdeniga eesotsas taotles kõigiti soodsa resolutsiooni saamist. Tehti visiite Rootsi suuraadlikele. Kõikjal kohtasid liivimaalased head vastuvõttu. Axel Oxerstierna lubas liivimaalaste kasuks teha nii palju kui ta kõrge vanadus ja nüriks läinud, vähe säilinud elujõud seda lubab. Gabriel Oxenstierna oli juba varemini lubanud soodsas suunas vahele astuda. Magnus Gabriel de la Gardie, kuninganna soosik, lubas ise kuninganna juurde minna ja liivimaalaste kaasmaalasena ja „sündinud liivimaalasena" nende asja parima võimise järgi soovitada. Niisuguses olukorras ei võinud resolutsiooni sisu kohta enam palju kahtlusi olla, pealegi kus kingituste abil olid sõpradeks tehtud ka kantseleijõud, kelle kaudu resolutsioon pidi väljuma.

17. aug. 1648 kirjutaski Kristiina alla resolutsioonile oodatavas mõttes. Liivimaalaste privileegide kogu kinnitati. See toimus küll

klauseliga, et niipalju kui privileegid ei puuduta riigi ülimuslikke õigusi, kuid seni kui kroonu jäi liivimaalastele heatahtlikuks, ei tähendanud see lause kuigi palju. Kinnitati ka eestkostevalitsuse 1634. ja 1643. a. resolutsioonid. Maanõunikkude arv tõsteti 12-le, kahel neist lubati alaliselt Riias resideerida. Liivimaalaste pretensioonid kohtuvõimu kontrollimiseks rahuldati sel kombel, et edaspidi pooled Tartu õuekohtu aadlilikest assessoritest pidid olema maanõunikud.

Ka maapäevad hakkasid nüüd järk-järgult esiplaanile tõusma. Maapäevale esitati kõik küsimused, mis ei kuulunud jooksva haldustöö hulka ja kohtu ning kiriku väljakujunenud võimkonda — olgu need siis mõisnikesse eriti puutuvad asjad või jälle provintsi heakorra — teede korrashoiu jne. küsimused.

Eestkostevalitsuse ja Kristiina resolutsioonide põhjal pidid pooled kreiside kaupa maapäeval valitavatest maanõunikkudest olema rootslased. See oli üks neist kaalutlusist, mis Rootsi suuraadlimehi pani nii sõbralikult suhtuma selle kolleegiumi asutamise kavatsustesse. Tegelikult selle nõude teostamisega oli raskusi, sest suurem osa rootslasi ei asunud elama oma mõisadesse Liivimaale. Seepärast esialgu valiti maanõunikkudeks küll Rootsi suuraadlimehi, kuid sealsamas valiti neile ka asetäitjad enamasti liivimaalaste hulgast, kes Karl IX ajal maade saamisega Soomes ja Rootsis olid saanud ka Rootsi aadliseisuse liikmeks. Hiljemini loobuti ka nende aserootslaste valimisest ja juba 60-ndail aastail on kõik 12 maanõunikku liivimaalased. Nii said maanõunikkude kolleegiumi poliitilise mõju tegelikeks ainukäsitlejaiks Liivimaa saksa soost mõisnikud, kes kõik kokku valdasid ainult üht kolmandikku Liivimaa haritud pindalast. Ka maapäeval olid samul põhjusil esindatud ainult sakslased. Maapäev, mille arutlusaineteks oli palju kogu maad puudutavaid küsimusi, kelle kompetentsi kuulus ka erakordsete kontributsioonide lubamine rootslaste mõisadest, koosnes peaaegu ainult saksa mõisavaldajatest, kelle hulgas oli ka Riia linn, kuna teised linnad ei pidanud osavõttu tähtsaks.

Liivimaa rüütel- ja maiskonna loomisega oli Liivimaal tekkinud uus võimutegur, mis kogu oma mõju seadis vastukaaluks sellele, et Liivimaa arenemine ei toimuks Skytte poolt üles seatud tsentralistlikus suunduses. Liivimaa haldus, mis vähemalt alamates ametites oli täidetud iseteadvamaks muutunud Liivimaa aadlikkudest, imbus aja jooksul läbi seisuslikust vaimust. Kohtu alal avaldus see otsese tagasiminekuna — Skytte poolt loodud maakohtutest kadusid varsti talupoegade esindused ja nii ei saanud teostuda ta kauged kavatsused aadliideaalidele vastukaaluks loodavate omavalitsuslikkude ühikute

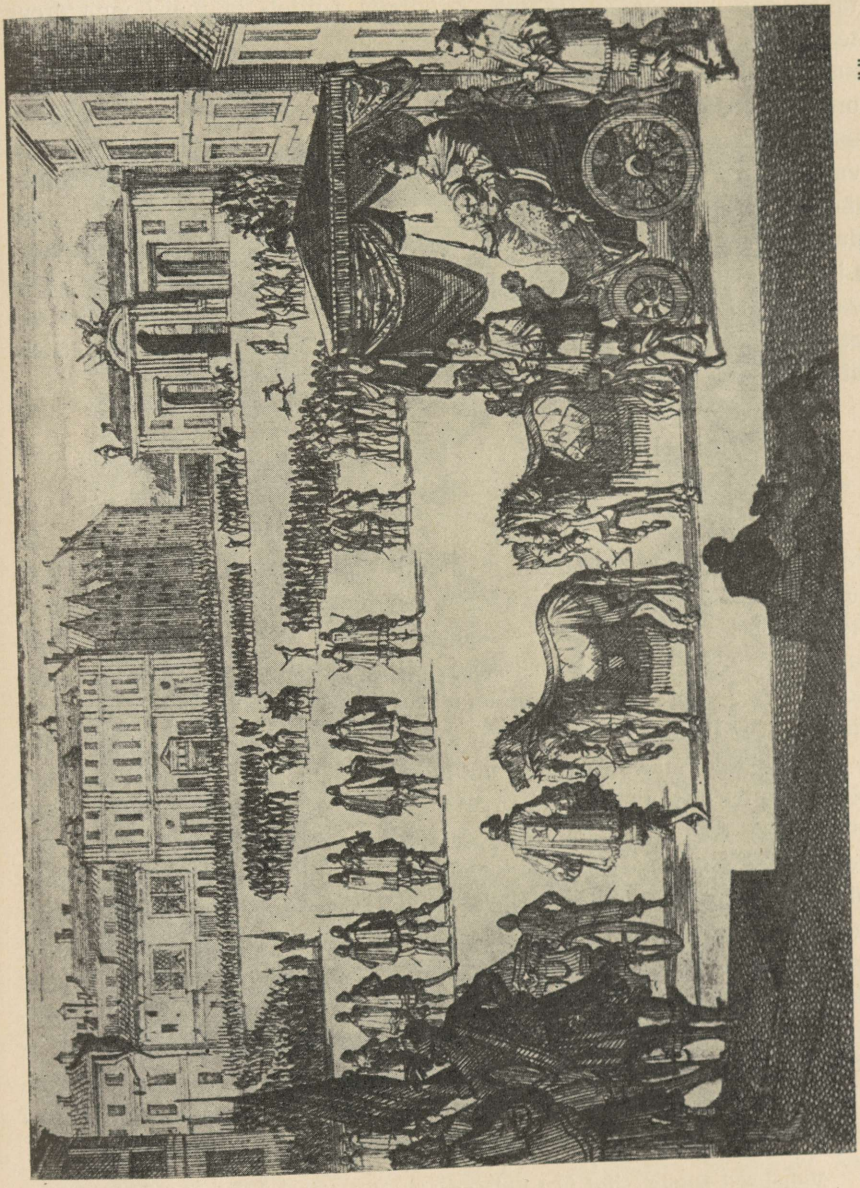

Kuninganna Kristiina kroonimine. Tagasisõit kirikust kuninglikku lossi. Kaasaegne gravüür.

suhtes. Kiriklik-hariduslikus elus, niipalju kui see puudutas talupoegi, tuli seisak. Üldse oli Skytte püüdnud Liivimaa olusid lähemale viia Rootsi oludele, nüüd aga astus Liivimaa tubli sammu Eestimaale järele.

Liivimaa mõisavaldajad saavutasid lühikese aja jooksul suure poliitilise mõju provintsi haldusele ja kohtule, suurema, kui õigus-

tas nende maavalduse ulatus. Liivimaa rüütel- ja maiskonna areng toimus peamiselt Eestimaa eeskujudel vaikse eeldusega ta enese kui ka Rootsi keskvalitsuse poolt, et tema ja Eestimaa aadliprivileegid on enam-vähem sarnased. Seejuures ei võetud arvesse seda, et mõlema provintsi aadliprivileegid juba orduajal olid mõnevõrra erinevad, ja et selle erinevuse suureks paisutas 1561. a. ja sellele järgnev ajastu, kus Eestimaa aadel oma privileege tegelikult suurendas, Liivimaa aadel aga mitte. Tekkis ebamäärane vahekord Liivimaa rüütel- ja maiskonna poolt tegeliku poliitilise mõju ja ta vanade privileegide vahele. Kuid faktilist olukorda katsuti sellegipärast ikka privileegidega põhjendada, et järeleandmised ei paistaks ainult Rootsi valitsuse heateona.

Riigivõimu ja Liivimaa rüütelkonna vahekord.

Ebamääraseks jäi vahekord ka Liivimaa rüütelkonna ja Rootsi riigi vahel. Rootsi kuningas ei olnud absoluutne valitseja, vaid seotud riiginõukogu ja riigipäevadega. Liivimaa vallutamine oli toimunud Rootsi riigi osavõtul ja selle seisused võisid tõsta põhjendatud nõudlusi kaasarääkimiseks ka siinsetes asjades. Kristiina ise ja ta eestkostevalitsus oli oma riigipäevadest mööda minnes loonud Liivimaa rüütel- ja maiskonna ning sellele õiguse andnud nõuandvalt osa võtta provintsi haldamisest maanõunikkude kaudu. Ilma erilise seadusliku aluseta oli Kristiina paljude provintsisse üldiselt puutuvate küsimuste arutamise jätnud Liivimaa maapäeva asjaks. Nii kaua kui Rootsi keskvalitsus jätkas Kristiina-aegset heatahtlikku poliitikat Liivimaa rüütelkonna suhtes, võis ju koostöö viimase ning riigi vahel sobida ja hakata liikuma mõnevõrra kindlakskujunenud raamides. Ent Rootsi keskvalitsuse enese vastu oli sajandi keskpaigast peale tekkimas tugev opositsioon, mille kandjaks said riigipäevad. Ja selle opositsiooni mõjulepääs avastas hiljemini terve selle süsteemilageduse ja ebamäärasuse, mille oli Liivimaa ja Rootsi vahekorda toonud Kristiina eestkostjate ja ta enese liigne heatahtlikkus Liivimaa rüütelkonna vastu.

Vahekord Rootsi riigi ja Liivimaa rüütelkonna vahel oleks veelgi keerulisemaks muutunud, kui mitte riigipäevad seda aegsasti poleks takistanud. Oliva rahu järgi, mis tegelikult juba mõnikümmend aastat Rootsi all püsinud Liivimaa ka juriidiliselt tunnistas selle riigi provintsiks, katsus Liivimaa rüütelkond endale esindust saada ka Rootsi riigipäeva aadliseisuses. Gustav von Mengden, Otto v. Mengdeni poeg, kes Liivimaa rüütelkonna tegeliku juhina seda asja ajas, nimetas seda püüdlemist kõlava nimega „Liivimaa

kehandamiseks Rootsi riiki". Tegelikult aga ei tahetud seega sugugi purustada neid vahemüüre Liivimaa ja riigi vahel, mida Kristiina aadliomavalitsuse loomisega oli püstitanud, vaid loodeti endistele eriõigustele lisaks kohtade saavutamisega riigipäeval endale mõju kindlustada ka riigi üldjuhtimisel. Riigipäevale oli see asi vastumeelne ja nii jäi kogu küsimus kalevi alla.

Kristiina. A. Wuchtersi maal.

Järeleandlikkus Liivimaa aadli huvidele kestis keskvalitsuse juures edasi ka peale Kristiina troonist loobumist. Esijoones ilmnes see Liivimaa kirikuorganisatsiooni lõplikus väljaarendamises, kus aadlile tehti tähelepanuväärseid järeleandmisi.

Skytte poolt 1634. a. antud kirikukord nägi Liivimaal ette segakonsistooriumi loomise kiriku etteotsa. Segakonsistooriumi *(consistorium mixtum)* eraldas puhtast konsistooriumist *(c. purum)* see, et esimeses ainult pooled

kaasistujatest pidid olema vaimulikud, ülejäänud aga ilmlikud. Riigile kahtlemata oli vastuvõetavam puhas konsistoorium, sest sel juhul suhtumises kirikuga oli riigil tegemist ainult vaimuliku seisusega ega tarvitsenud arvestada mõne ülevõimsa ilmliku seisuse — näit. aadli erihuvisid. Rootsis eneses ja Eestimaal suunduski keskvalitsuse poliitika sellise puhta konsistooriumi väljaarendamise poole. Liivimaal Skytte oli pooldanud segakonsistooriumi, nähtavasti küllaldase arvu assessoriteks kohaste vaimulikkude puudusel ja lootes nii Liivimaa usundilisele jällereformeerimisele kindlustada ilmlikkude ringkondade poolehoidu ja huvi. Aadli ülevõimu konsistooriumis polnud eriliselt karta olukorras, kus ei lubatud esile kerkida üldist seisuslikku organisatsiooni. Liivimaa rüütelkonna tunnustamisega muutus aga olukord põhjalikult. Hoolimata oma aadlisõbralikkusest, ei tahtnud Kristiina ometi nii kaugele minna, et Liivimaa kirikut ära mängida riigi käest aadli kätte. Ja nii asendati 1648. a. Liivimaa segakonsistoorium puhtkonsistooriumiga. Kümmekond aastat oligi siis aadli mõju kõrvaldatud kiriklikust keskasutisest. Ent juba 1662. a. Karl XI eestkostevalitsus ei suutnud vastu panna Liivimaa rüütelkonna alatistele pealekäimistele ja segakonsistoorium kutsuti uuesti ellu. See oli suur võit aadlile. Paar aastat selle järel, kui Kristiina sisse oli seadnud puhtkonsistooriumi, sai aadel nagu vastutasuks õiguse vastloodava ülemkirikueestseisja ametile. Ülemkirikueestseisjad pidi valitama maanõunikkude hulgast, iga kolme kreisi kohta üks. Nende võimupiirid kirikuelu suhtes olid õige laialised, tõrjudes osalt välja kirikuasjade ajamisest alamkonsistooriume. Nüüd jäi ülemkirikueestseisja instituut püsima ja aadlile seega mõjustamisvõimalus mitte ainult kiriklikule keskasutisele, vaid ka alamatele organitele.

Veel teistegi soodustustega (adrakohtunikkude ameti taasasutamine jne.) tuli Rootsi keskvalitsus vastu Liivimaa aadlile ja laskis tema mõju ning seisuslikku organisatsiooni paisuda — kahjuks Rootsi riiklikele ja suuresti ka Liivimaa talupoegade huvidele. Oleks aga ekslik hilisemat Rootsi aega Lõuna-Eestis vaadelda ainult aadli mõju kasvu seisukohast. Aadli seisusliku organisatsiooni kõrval aja jooksul kõvenes ja arenes ka kindralkuberneri juhitud provintsi haldusaparatuur, ning kindlustas seega riigivõimule suuremaid võimalusi haarata provintsi ellu. Seal, kus riigi huvid vastuollu sattusid aadli huvidega, enamasti keskvalitsusel ei jätkunud püsivust kaitseda oma seisukohti. Kuid oli palju alasid, mille mõjustamist rüütelkond eriti ei ihaldanud, ja seal pani end keskvalitsus tugevasti maksma.

Aja jooksul kuulutati välja ja omandas Liivimaal kehtivuse rida üldise iseloomuga Rootsi riigipäevadel vastuvõetud seadusi, nagu seadus piiritülide lahendamiseks, kohtuotsuste täitmise kord, vekslióigus jne. Aja jooksul niisuguste seaduste promulgeerimine Liivimaal muutus sagedamaks, eriti peale Oliva rahu. See on seletatav muidugi asjaoluga, et keskvalitsus nüüd Liivimaa valduse tundis lõplikult kindlustatuna ja Liivimaad tõsiselt arvestas Rootsi provintsina. Aga teiselt poolt ka Rootsis eneses hakkasid riigipäevad elu järk-järgulisema

mitmekesistumisega rohkem tähelepanu pöörama sellistele küsimustele. Tähelepanuväärne muutus toimus Liivimaa haldusaparaadis 1650. a. ümber, kus kindralkuberneri kõrvale ametisse asusid kaks assistentsnõunikku nõuandva hääleõigusega. See tegi mõnelgi korral kindralkubernerile ülearuseks nõuotsimisega pöörduda maanõunikkude poole. Nii ei saanud Liivimaa maanõunikkude kolleegium areneda ainukeseks kindralkuberneri nõuandvaks instantsiks. Ja see oli väga suure tähtsusega. Nii näeme, et aadlivõimu kasv Liivimaal mõnevõrra tasakaalustus riiklikkude haldusorganite konsolideerumisega. Kuid seda ainult mõnevõrra. Oli riikliku ametkonna arenemine missugune tahtes, riigivõim ei saavutanud peale rüütelkonna loomist Karl XI reformideni Liivimaal iialgi tagasi seda seisukohta, mis tal oli olnud Skytte päevil.

Maria Eleonora, Gustav Adolfi abikaasa. Halva vahekorra tõttu Kristiina eestkostevalitsusega jäi ta tütre kasvatuse juhtimisest eemale. L. Kiliani gravüür.

Eestimaa aadel ja Rootsi riigivõim.

Eestimaal olid Gustav Adolfi reformitaotlustest andnud vähe tagajärgi need, mis olid suunatud aadli suurekskujunenud eesõiguste vastu. Riigi ja rüütelkonna vahekord, hoolimata visast, aastaid kestnud võitlusest, oli vähe muutunud. Mõnedki näilised järeleandmised, mis rüütelkond kuningale 1629. a. teinud, ähvardasid ta surma järel teostamata jääda ja osalt jäidki.

Nii oli lugu kiriklikes asjus. Rüütelkonna lubaduse kohaselt kutsuti asehaldur Schedingu poolt ellu Eestimaa konsistoorium — puhtvaimuliku koosseisuga. Aadlil oli selline konsistoorium vastik ja mitte ainult sellepärast, et seal „alama“ seisuse liikmed tema omade üle kohut võisid mõista kõlblates süütegudes. Vaimulikkudega oli aadel Rudbeckiuse päevist alates vastuolus ning kartis puhtvaimuliku kiriku keskasutise poolt uut sissetungi enda ja talupoegade vahekorda. Ja lõpuks — Liivimaal asutatud segakonsistoorium ei andnud Eestimaa aadlile rahu. Apelleerides Liivimaa eeskujule pommitas Eestimaa rüütelkond eestkostevalitsust palvetega, et ka

Eestimaa konsistooriumi võetaks ilmlikke liikmeid. Axel Oxenstierna vastuseisul ei saavutanud ta aga oma eesmärki. Eestimaa konsistoorium jäigi kogu Rootsi aja kestel puhtkonsistooriumiks. Ent aadel asus selle konsistooriumiga teravasse vastuollu ning takistas passiivse vastupanuga Eestimaa kirikut teostamast esmajärgulisi kirikuelu põhikorraldusi — ühise kirikuseaduse kehtimapanemist ja pastorite ülalpidamise korraldamist. Võitlus nende küsimuste ümber kestis Karl XI vahelehaaramiseni, tõustes erilise teravuseni piiskopp Joachim Iheringi ajal (1638—1657), kuid hiljemini jällegi soikudes. Aadlil oli tähtsamais tülipunktides korda läinud puhtkonsistooriumi ja piiskopi tegevust halvata.

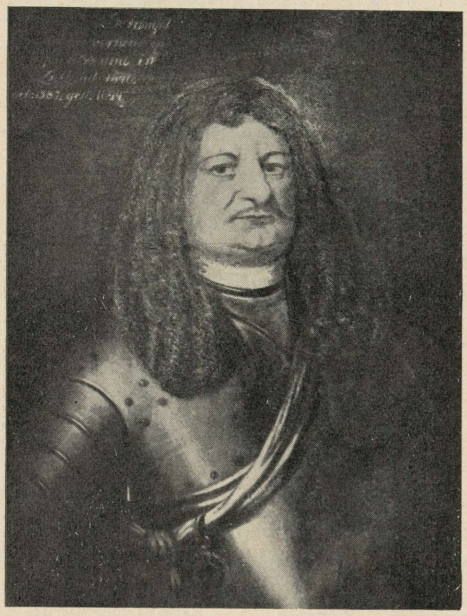

Hermann Wrangel, Rootsi väejuht ja Liivimaa kindralkuberner 1643. a. Kaasaegne maal.

Aadlile veel meelepärasemas suunas lahenes Alutaguse küsimus, mis omal ajal oli tekitanud paksu verd. Stolbova rahu järgi Rootsi provintsiks saanud Ingerimaa liideti Alutagusega ja kujundati nii uus asehalduskond, mis 1629. aastal ümber muudeti kubermanguks ning seati Liivimaa kindralkuberneri alla. Sellega oli osa Eestimaa aadlit eraldatud teise administratiivvühikusse, mis vähendas üldiselt Eestimaa aadli mõjuvõimu. Eestimaa rüütelkonna palvetele ühendada Alutaguse, nimelt Jõhvi ja Lüganuse kihelkond Eestimaaga, tuli Gustav Adolf ainult osaliselt vastu, kuna ta resolutsiooniga 1629. aasta 5. maist määras Alutaguse ainult jurisdiktsioonilises mõttes Eestimaa külge kuuluvaks, haldusasjades (majanduslikud koormised) aga jäi ta endiselt alluvaks Narva kubermangule. Muidugi ei rahuldanud see Eestimaa rüütelkonda, kuid tema püüded jäid ka Kristiina eestkostevalitsuse juures tagajärjeta. Vastuoksa liideti Alutaguse 1642. a. ka kiriklikes asjus uuesti asutatud Ingerimaa superintendentuuri külge, kuna ta seni oli kuulunud Tallinna piiskopkonna alla. Kuninganna Kristiina troonileastumine andis rüütelkonnale uuesti juhuse paluda Alutaguse liitmist Eestimaa kubermangu külge. Rüütelkonna poolt kroonimispidustustele saadetud delegatsioon kandis muu hulgas ka rüütelkonna soovid Alutaguse asjus suusõnaliselt kui ka kirjalikult ette. Seekord kandsid rüütelkonna pingutused tulemusi ja kuninganna resolutsiooniga 17. jaanuarist 1651 tunnistati Alutaguse nii halduse kui ka kiriklikkudes asjades Eestimaa kubermangu külge kuuluvaks.

Palju suurema suhtelise tähenduse kui Liivimaal omandasid Eestimaal need muutused riigi ja aadli mõjupiiri suhtes, mis toimusid ametkonna konsolideerumise ja ametnikkude võimupiiride alal.

Kroonumõisade rohke võõrandamise ja viimaste riigimaade renditamise tõttu juba Gustav Adolfi ajal muutusid ülearuseks siin enne teotsenud rohkearvulised foogtid. Jäi järele Tallinna asehaldur, kelle kõrvale Gustav Adolf määras Eestimaa kuberneri. Selle kuberneri ja üldse riikliku halduse suhtes evis suurt tähtsust Kristiina eestkostevalitsuse jaoks Rootsi riigipäeva poolt 29. juulil 1634 vastu võetud, ka Liivimaa suhtes kehtiv valitsemiskord. See „Regerings-Form" määras üldjoontes kindlaks Rootsi maaülemate ja kuberneride ülesanded ja võimkonna. Kui seni võis kuningas Eestimaa kuberneri võimupiirid kindlaks määrata oma näengu järgi, mille tõttu seni asehalduri te võimu ulatus Eestimaal ei olnud ühtlane, olid nüüdsest peale ka Eestimaa kuberneri võimupiirid kindlaks määratud „valitsemiskorra" eeskirjadega. See oli esimene suurem samm Eestimaa kuberneri võimkonna legaliseerimises ja mõjus palju kaasa Eestimaa halduskorra stabiilsemaks muutumisel. Kõik hilisemad instruktsioonid kuberneridele on koostatud „valitsemiskorra" alusel ja on oma sisult täiesti ühtlased.

K u b e r n e r oli kuninga asemikuks provintsis ja teostas sellena kõrgemat haldusvõimu koha peal. Kuid tema tegevus oli kitsendatud Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna eesõigustega. Ning see kitsendus osutus niivõrt suureks, et kuberner peaaegu igaks halduskorralduseks pidi saavutama linna või rüütelkonna nõusoleku, eriti kui see korraldus pani Tallinna linnale või rüütelkonnale mõningaid kohustisi. Rüütelkonna nõusolek oli näit. vajalik isegi niisuguses väikeses küsimuses, kui sundmääruse (plakati) väljaandmine teede ja sildade kohta, millega kohustati aadlikke korras hoidma ja parandama igaühele määratud osa teid ja sildu. Üksikute küsimuste alal laienes selle perioodi kestel kuberneri võimkond küll rüütelkonna arvel, kuid see laienemine oli siiski niivõrt osaline, et muutis üldpilti vähe.

Juba Rootsi valitsuse algusest peale Eestimaal on asehalduri juurde nimetatud kuninga poolt n õ u n i k u d, osalt Rootsi ametnikkude, enamal jaol juhtumitel aga kohaliku aadli hulgast. Nende arv polnud kindlaks määratud, vaid oli iga asehalduri juures isesugune. Eestimaa asehaldur, hiljemini kuberner, oli kohustatud oma otsuste tegemisel nõunikkude arvamuse ära kuulama ja nende üksmeelne otsus oli asehaldurile-kubernerile kohustav. Nii oli seetõttu aadlil märgatav mõju Eestimaa haldamisele. XVII sajandi esimese poole jooksul toimub kuberneri nõunikkude instituudis suur muutus. Nõunikuamet muutub eluaegseks ja neid ei nimetata enam iga kuberneri määramise puhul uuesti. Nende arv muutub kindlaks, jäädes peatuma kahele. 1648. a. (varemast ajast puuduvad andmed) hakatakse neid kutsuma assistentsnõunikkudeks ja määratakse Rootsi koha-

pealsete ametnikkude hulgast. Väheneb ka nende kompetents: assistentsnõunikud on nüüd ainult nõuandvaks organiks ja nende otsused ei ole enam kubernerile siduvad. Kõige selle tagajärjel muutus kuberneri võimkond suuremaks, kuid aadel kaotas palju oma senisest võimust haldusküsimuste otsustamisel. Nii oli assistentsnõunikkude sisseseadmisel Eestimaal suurem tähtsus kui Liivimaal.

Kuberneri kõrval teotses asehaldur, kelle peamisi ülesandeid haldamise alal oli kuberneri kohuste täitmine viimase äraolekul või juhtumeil, kui sel polnud võimalik mõnel põhjusel oma ülesandeid täita. Haldusülesannete teostamisel oli kuberneril abiks vastav arv ametnikke, mis moodustasid kubermanguvalitsuse kantselei.

Gustav Horn, Gustav Adolfi tähtsamaid väepealikuid. Liivimaa kindralkuberner 1652—1653. J. Falcki kaasaegne vaselõige D. Becki maali järgi.

Gustav Adolfi poolt teostatud reformid, eriti majanduslikul alal, tegid vajalikuks uute ametikohtade asutamise. Nii on tolli- ja sadamamaksude sissenõudmiseks asutatud litsentskoda.

Kohalik haldus oli aga täiesti aadli kätes ja kõik keskvalitsuse kui ka kuberneri korraldused leidsid koha peal mõisapidajate, mees- ja adrakohtunikkude poolt täitmist õieti nii, nagu see oli soovitav aadlile. See oli Eestimaa halduskorralduse suurimaks puuduseks ja halvas tsentralistliku süsteemi ühtlust, mille poole püüdsid Rootsi kuningad ja mis tendents ilmneb ka Eestimaa administratsiooni tavaõiguslikus arengus.

Ajajärgul Kristiina eestkostevalitsusest kuni Karl XI isikliku valitsuseni ei toimunud suuremaid reforme Eestimaa haldusaparaadis, välja arvatud ehk kihelkonnakomissaride esinemine 1667. a. saadik. Need aga õieti olid aadli seisuslikud ametnikud, kelle ülesanne, nagu 1668. a. saadik Liivimaal esinevatel kreisikomissaridel, oli sisse nõuda riigi maksuvõlga, sõjaväele määratud moona jne. Muidugi toimus aga selle 40-aastase perioodi kestel ka Eestimaa halduskorralduses üksikasjus küll vähe silmapaistvaid, kuid oma koguulatuselt küllalt tähelepanuväärivaid muutusi. Need muutused ei toimunud iga kord mitte

niivõrt etteplaanitsetud kava kohaselt, kui tegelikus elus esinevate üksikjuhtumite lahendamise kaudu ja õige sageli tavaõiguslikul teel. Neid muutusi iseloomustavad kaks tendentsi. Esiteks püüe võimalikult tsentraliseerida haldusvõimu ja keskendada teda rohkem kubermanguvalitsuse kätte. See tõi enesega kaasa õige mitmel alal rüütelkonna omavalitsusliku võimupiiri vähenemise. Teiseks tähelepanuväärivaks nähtuseks on püüe haldusaparaadi tegevust võimalikult rohkem piirata õiguslikkude normidega, mis ühest küljest katsusid kindlaks määrata kubermanguvalitsuse ja rüütelkonna vahelist kompetentsi, teisest küljest vähendada ametnikkude omavoli ametialases tegevuses. Mitmel puhul see püüe kandiski vilja ning sõna tõsises mõttes võime tähele panna, et Eestimaa rüütelkonna omavalitsuse funktsioonides võib käesoleval ajastul tähele panna tendentsi nende funktsioonide piiramise suunas. Veel tunduvam oli aga rüütelkonna omavalitsuse õiguste piiramine jurisdiktsioonilisel alal, millest allpool.

Seda Rootsi valitsuse edu aga takistas teiselt poolt nähtus, mis uuesti rikkus Eestimaa administratsiooni ühtlust. See oli suuremate maa-alade läänistamine Rootsi kõrgaadlile rootsi krahviläänіõiguse alusel. Sääraselt läänistatud valdkonnad muutusid teatavas mõttes riigiks riigis, sest lääni saaja omandas oma lääni piirides laialised jurisdiktsioonilised ja administratiivsed õigused, mille hulka kuulus ka õigus makse võtta. Sel kujul oli läänistatud de la Gardiedele Läänemaast osa, mis võttis enda alla kirdepoolse osa Ridala, põhjapoolse osa Martna ja Kullamaa ning läänepoolse osa Noarootsi kihelkonnast ühes Haapsalu linnaga, peaaegu kogu Hiiumaa ja Harjumaalt osa Kuusalu kihelkonnast. 1636. a. läänistati Lennart Torstensonile Paide linnus ühes linnaga, Mäo mõis ja veel mõned külad. Sellega oli halduskorralduses tehtud samm tagasi endise keskaegse süsteemi poole. Veel rohkem. Väikelinnad Haapsalu, Paide ja Rakvere, mis sel kombel läänistati üksikuile Rootsi kõrgaadlikele, kaotasid iseseisva omavalitsuse, mis ei jätnud mõju avaldamata ka nende majanduslikule olukorrale. Nad kaotasid osatähtsuse kaubanduses, mille olid enne saavutanud, ja jäid kiratsema tähtsuseta alevikkudena.

Sama üldsuund, mis mujal, ilmnes Rootsi valitsuse tegevuses 1680. aastani ka Saaremaal. Üle võtnud Saaremaa Brömsebro rahu järgi (1645. a.), kinnitab Kristiina pikema jututa mõisnikkude senised privileegid. Tehakse neile koguni mitmesuguseid soodustusi — näit. vähendatakse ratsateenistuse kohustist. Taani valitsuse all alal hoitud riigimaade tagavara suurelt osalt loovutatakse eraisikuile. Saare-

maa riigimõisade lääneala läänistatakse Magnus Gabriel de la Gardie'le Kuressaare krahvkonnaks, idaosa ta isale Jakob de la Gardie'le. Need omakorda teevad kohalikule aadlile edasiläänistusi. Kui Kristiina 1654. a. troonist loobub, reserveerib ta pikemaks ajaks Saaremaa tulud endale ülalpeoks, kuna de la Gardie'd saavad kompensatsiooni mandril. Niisugune mitme võimu kõrvuasetsemine viib Saaremaa feodaliseerumise varsti peaaegu Eestimaa tasemele.

Ajastul 1632—1680 võime seega tähele panna teatavat ühtlustumist seni erinevail teedel kujunenud seisuslik-halduslikkudes oludes üksikutes eestlaste maa osades. Eestimaal, aadlivõimu klassikalisel maal, võidab riigivõim rahuliku arengu teel mõnevõrra pinda. Kuid palju pikem on see tee, mis Saaremaa, eriti aga Liivimaa olude kujunemine tegi läbi jätkuva feodaliseerumise, s. t. Eestimaa suunas.

See kõik näitab, et selleaegne Rootsi keskvalitsus soovis, või teiste poliitiliste sihtide arvel oli sunnitud oma vahekordade korraldamisel meie maa üksikute osadega asuma seisukohale, mis aadli ideaalidele (s. t. Eestimaa oludele enne Gustav Adolfit) oli väga lähedal. Muidugi nii mõneski küsimuses ei suutnud ka selleaegne aristokraatsest vaimust läbi imbunud Rootsi keskvalitsus, kes ikkagi oli ju riigi esindus, ühist keelt leida siinsete aadlikkudega. Kuid see aristokraatne valitsus ei tulnud üldse selle peale, et Rootsi riigi võimu Baltimail toetada mingile muule rahvakihile kui aadlile ja niisugusest keskvalitsusele endastmõistetavast seisukohast lähtudes ei jäänudki muud teed üle, kui teravusi võimsate Baltimaa rüütelkondadega ära hoida r i i g i huvide kulul.

Muidugi ei saanud niisugustes oludes üles tõusta talupojaküsimus, mille puudutamine aadlile oli eriti valus seetõttu, et ta mingi seadusliku alusega ei saanud õigustada seda tegelikku võimu, mis ta omas talupoegade üle. Rootsi valitsuse eemalehoidumine talupoegade seisundi õrnast küsimusest ei tõotanud eesti talupoegadele aga midagi head. Paremal juhul võis jällegi mõisniku ja talupoja vahekorra arenemine hilisemal Rootsi ajal jääda nende omavahelise võitluse otsustada.

XLV. Talurahva asustus ja liiklemine hilisel Rootsi ajal.

Rahvastiku koguarv ajastu alguses.

Verest tühjaks joosnuna astub meie rahvas uude ajastusse — hilisemasse Rootsi aega, et jälle ammutada pool sajandit kestval rahuajal endale elujõudu vastupanuks tulevastele vintsutustele.

Hõredaks oli jäänud eestlaste maa asustus lõpmata sõdade ja nende kaasnähtuste tagajärjel (vt. kaart lk. 932). Eriti kohutavalt oli sõda tabanud Kesk-Eesti rahvarikkaid maa-alasid. Kohati 99% talusid (Albu ringkond Järvamaal) seisis söötis, terve Järvamaa kohta teeb söötis talude hulk samuti välja 90%. Umbes samavõrra olid laastatud Tallinna ümbrus, Lääne-Virumaa, praegune Viljandimaa ja Võru- ning Tartumaa lääne- ja põhjapoolsemad osad. Rohkem asustatud olid Põhja-Eesti läänepoolsed osad, mis sest saadik kui Läänemaa 1560-ndatel aastatel oli sõja tallermaaks, mõnevõrra jõudis kosuda, ja muidugi ka oma asendi poolest rohkem kaitstud Saaremaa. Poola-Rootsi sõda oli vähem puudutanud ka Karksi-Helme ümbrust, mõnda põhjarannikul asetsevat ala, aga ka Vene piiri ääres asetsevaid rajamaid. Viimase rahvastik säilis ka selle tõttu, et tal oli võimalik Karl IX ja Gustav Adolfi aegses sõjas ajutiselt erapooletuks jäänud Venemaale pakku minna. Hoolimata venelaste poolt tehtavaist takistusist tulid talupojad retke möödudes jälle tagasi kodukohta või mõnda selle ümbruse paremasse tallu. Oli ka neid kodumaale pöördujaid, kes lapsena Venemaale sattunud ja seal üleskasvanuna hiljemini tagasi tulid.

Tihedamini asustatud alade olemasolu aga ei muuda üldpilti: kogu Lõuna-Eesti peale tuleb 1624.—1627. a. revisjonide põhjal 75,1% tühje talusid, Põhja-Eestis 75,7%. Tühje maid esines pidevalt ju ka orduajal, kuid kaugeltki mitte sellises ulatuses. Kui arvestamegi, et orduaja lõpul oli 10% tühje talusid, siis vaadeldes nüüdset, jõuame tulemusele, et sõdades oli hävinud vähemalt $^2/_3$ eesti rahvast.

Rootsi revisjonidest Liivimaal 1638/41, Eestimaal 1637. a. ja Saaremaal 1645. a. saame järgmised andmed. Eestlaste maal elas:

Liivimaal	4 485	perekonda
Eestimaal	5 057	„
Saaremaal	2 470	„
Kokku	12 002	perekonda.

Olemasolevad andmed võimaldavad selleaegset keskmist maarahva perekonda pidada umbes 6- kuni 7-liikmeliseks. Seega koosnes hilise Rootsi aja alguses eesti ala maarahvastik kokku umbes 72 000 —84 000 inimesest. Kuid need kõik ei olnud eestlased. Sõdadest vähempuudutatud Loode-Eestis elas umbes 275 rannarootslase perekonda ja lisaks sellele rahvakillule oli laastatud maale valgunud rohkesti võõraid igast ilmakaarest. Neid võõraid oli umb. 15% Mandri-Eesti elanikkonnast, seega arvult 9500—11 000 isikut. Arvame kõik need võõrad maha, siis näeme, et eestlaste arv hilise Rootsi aja alguses võis kõikuda 60 000 ja 70 000 vahel. Arvestades adramaade arvu pidi aga orduaja lõpul eesti maarahva arv tõusnud olema 250—280 000 hingele.

Ja tõepoolest: nii väike kui hilise Rootsi aja alguses on eestlaste arv ajaloolisel ajal vaevalt olnud.

Suur aadrilaskmine sõdade ajastul oli saatuslik ka eesti rahva suuruse suhtelisele tähtsusele lähemate naabrite hulgas. Orduaja lõpul näit. ei ületanud soomlaste arv kuigi palju eestlaste oma ja oli varemini ehk koguni väiksemgi. Nüüd aga jäid eestlased oma arvulises arenemises tunduvalt soomlastest taha ja tekkinud vahekorda ei olnud pärast võimalik enam parandada.

Rahvastiku juurdevool.

Nagu nägime, aitas eestlaste ala rahvaarvu mõnevõrra tõsta sõjajärgsetel aastatel rohke võõraste juurdevool.

Võõraid uudisasunikke tuli Venemaalt, Lätist, Soomest, Leedust, Poolast ja kaugemaltki. Gustav Adolfil oli püüdeks maade erakätesse andmise kaudu eraalgatuse abil tühjaks jäänud maid kiiremini koloniseerida, mida võis teha ainult välismaa talupoegade juurdetõmbamisega. Eraalgatus siiski väga palju maa täitumiseks kaasa ei mõjunud. Aga naaberrahvaste hulgas leidus siiski küllalt talupoegi, kes meeleldi asusid siia. Meie maale asunud võõraste üle on võimalik esitada enamvähem täpsaid andmeid Lõuna-Eesti kohta (vt. tabel lk. 931).

Ka Põhja-Eestis oli rohkesti võõraid (kokku nähtavasti mitte vähem kui Lõuna-Eestis). Alutagusesse, aga laialipillatuna ka kogu maale, asus venelasi. Lätlased ja leedulasedki ulatusid siia. Mis aga Põhja-Eesti kolonisatsioonile andis erilise ilme, oli rohke soomlaste juurdevool.

Soomlased asustasid võrdlemisi tihedasti Virumaa, Harjumaa ja Alutaguse rannikupoolsemad osad. Üksikutes mõisades olid 1637. a.

kõik talupojad soomlased. Üldiselt tõusis aga soomlaste suhtosa Harjumaal kuni 12%-ni rahvastiku üldarvust, Virumaal aga üle 20%.

Soomlased tulid Eestimaale otsima lahedamaid elatusvõimalusi. Nad olid omal maal küll isiklikult vabad, kuid samuti koormatud teo ja andamitega nagu eestlased. Lisaks tulid tihedad sõdurite võtmised, mis Rootsi suurvõimu tekkimisega kaasaskäivate sõdade tõttu aina sagenesid. Eestimaale asudes avanes soomlastel lootus vähemalt ajutiseks pääseda sõjateenistuskohusest ja esialgu näis Rootsi valitsus neid oma kaitse alla võtvat ka isikliku vabaduse säilitamise mõttes. Siiatulijate hulgas oli ka kuritegelikku elementi.

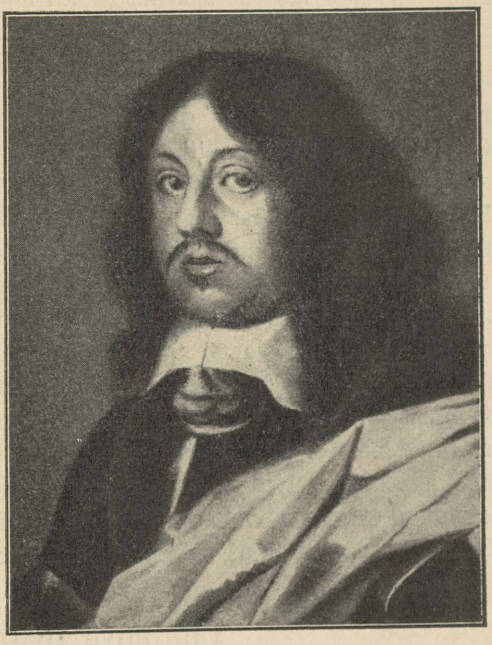

Karl X Gustav (1554—1560). Kaasaegse maali järgi.

Õige varakult hakkasid aga siinsed mõisnikud osutama püüdeid soomlasi teha sunnismaisteks. Neid katseid põhjendasid mõisnikud sellega, et soomlased olevat üle lahe tulnud enamasti tühjade kätega. Mõisnikud olevat neid varustanud talu harimiseks tarviliku inventariga. Aga kui asumiseks lubatud kolm maksuvaba aastat möödunud ja soomlastelt nõudma hakatud samu kohustisi, mis sunnismaistelt eestlastelt, keeldunud soomlased neid sooritamast ja asunud mujale.

Gustav Adolf astus energiliselt välja soomlaste isikliku vabaduse kaitseks. Soome ja rootsi talupoegade pärisorjaks tegemine keelati ära raskete karistuste ähvardusel. Kuningas vandus, et veel kord kuuldes mõne soomlase orjastamisest ta süüdlase enese teeb pärisorjaks ja teistele hirmutamiseks laseb tal nina ja kõrvad ära lõigata. Oma resolutsioonis määras Gustav Adolf sellistele aadlimeestele karistuseks kõigi privileegide äravõtmise. Jäi tähele panemata aadli seletus, et soomlastega vahekorra korraldamine vabatahtliku rendilepingu teel tooks Eestimaale hädaohtlikke uuendusi ja soomlased seepärast peaksid alistuma pärisorjusele.

Kui Gustav Adolfi surma järel Rootsi keskvalitsuse juures hakkasid puhuma siinsete aadlimeeste vaadetele leplikumad tuuled, hakkasid ka Eestimaa valitsusvõimu esindajad soomlaste küsimusele rohkem läbi sõrmede vaatama. Pikapeale muutusid Eestimaa soomlased ikkagi sunnismaisteks ja sulasid eestlaste hulka.

See soomlaste kokkusulamine eestlastega toimus kiiremini Lõuna-Eestis, kus soomlased asusid üksikult laialipillatuna kogu maal (vt. kaart lk. 933) ja

kus nende vabaduse alalhoiuks Rootsi valitsusvõimud eriti vahele ei astunud. Erandlikus seisukorras olid mõnevõrra Põltsamaa soomlased, keda sinna mujalt Liivimaalt koondati eesmärgiga luua sinna kompaktne soome asundus, kust tarviduse korral võiks võtta sõdureid. Põltsamaale koonduski 1638. aastaks 191 soome perekonda, kes seega moodustasid suure protsendi kogu linnuselääni elanikkonnast. Põltsamaa soome koloonia struktuur ja saatus on veel lõplikult selgitamata. Igatahes aga erines ta tunduvalt sellest soome sõduritekolooniast, mida Gustav Adolfi ajal kavatseti asutada Tartu ümbrusse, millest aga mõisade võõrandamise tõttu midagi välja ei tulnud.

Ka teiste võõraste uudisasunikkude — venelaste, lätlaste jne. — kokkusulamine eestlastega toimus võrdlemisi kiiresti. Nende uudisasunikkude hulgas olid õige rohkel arvul esindatud venelased. Kui mitte just Vene piiri äärsed alad ei oleks sõja hävitustöö all kõige vähem kannatanud, siis oleks venelaste kolonisatsioon ähvardanud eestlaste käest võtta jäädavalt suuremaid või väiksemaid alasid. Nüüd aga olid piiriäärsed, eestlaste poolt tihedamalt asustatud alad nagu kaitsevalliks maa venestumise vastu. Lõuna-Eesti piirialadele mahtus suhteliselt vähe vene koloniste, Alutaguses rahvustati venelased varsti ümber. Sõjas lagedaks tehtud Eesti keskaladele rännanud venelased kaotasid kontakti oma rahvaga ja nüüd on neist mälestus järele jäänud ainult mõningate vene isikunimedest tuletatud eesti perekonnanimede näol (Timusk, Olesk, Ivask = Timmoška, Alješka, Ivaška). Üldse kolonistide asumine eestlaste alale ei toimunud korraga, vaid aja jooksul üksteise järel ja see muidugi soodustas nende kiiremat sulamist eestlaste sekka.

Talurahva liiklemine.

Sõjaajastul oli aga teisigi tagajärgi. Ta tõi muidu nii visalt oma elukohta kinni hoidvate talupoegade hulka suure liiklemise. Seda võimaldas esmajoones rohkete tühjade talude olemasolu. Halvematest taludest koliti lähemas naabruses olevaisse parematesse, asetsesid need siis oma mõisa piirides või väljaspool. Väga suurel määral rändasid talumehed ka kaugemal asetsevaile aladele. Ühel puhul oli tõukejõuks otsene sõjahädaoht. Kaasa võttes oma inventari, mõnikord ka ilma selleta, otsis talupoeg ajutist varju mõnes sõja poolt vähem ähvardatud maanurgas, kodunes seal ja jäigi sinna püsivalt asuma. Näiteks võiks tuua Põltsamaa linnuselääni, mis sõja läbi kannatanud alade hulgas on kaunis esireas. Enne Rootsi-Poola sõda elas seal üle 500 talupoja; endisi talupoegi või nende järeletulijaid leiame seal 1624. a. ainult 44. Suurem osa peresid oli hukkunud sõjas või selle kaasnähtustes. Aga laialipaisatuna kogu Lõuna-Eestis

leiame 15 Põltsamaa perekonda, kusjuures üks on asunud koguni Vastseliinasse (vt. kaart lk. 947).

Lõuna-Eesti asustuse koosseis 1638—41.

	Taluperemeeste üldarv	Neist									Kokku võõraid	Võõraste % üldarvust
		Eestlasi	Soomlasi	Lätlasi	Venelasi	Leedulasi	Poolakaid	Sakslasi	Rootslasi	Ungarlasi		
Pärnu krahvkond ja lossilään	650	635	4	9	2	—	—	—	—	—	15	2,3
Karksi lossilään . .	291	275	2	1	4	6	1	1	1	—	16	5,8
Viljandi lossilään .	243	221	2	6	10	—	1	3	—	—	22	9,1
Tarvastu lossilään .	85	76	5	2	2	—	—	—	—	—	9	10,6
Helme lossilään . .	148	124	1	11	7	—	4	1	—	—	24	16,2
Tartu maapealikkond	1871	1496	34	72	231	3	19	12	3	1	375	20,0
Vastseliina lossilään	250	214	—	4	31	—	—	—	1	—	36	14,4
Kirepi lossilään . .	183	169	—	5	9	—	—	—	—	—	14	7,8
Laiuse lossilään . .	234	194	18	1	29	—	—	1	—	—	49	20,2
Põltsamaa lossilään	521	369 (314)	136 (191)	—	16	—	—	—	—	—	152 (207)	29,2 (39,8)
	4485	3373 (3318)	202 (257)	111	341	9	25	18	5	1	712 (767)	15,8 (17,1)

Kui liikvel oli sellise, sõja jalus oleva ala elanikkond, seda illustreerivad järgnevad Rootsi maarevisjonikomisjoni seletused 1638. a. „Selle kohta, palju (Põltsamaa alal) talupoegi oli enne sõda, oleme hoopis teadmatuses. Esiteks sellepärast, et (praegused) enamasti on pärit võõrastest kohtadest; teiseks, kes veel siin on sündinud, on suuremalt osalt naaberaladel üles kasvanud, sest et neil suurte sõdade ja vägede läbimarssimise ajal ei olnud julgeolekut ega ka paigalpüsi . . .“

Intensiivsema pinge talurahva rännakus tekitas aga peale sõda tihedamini ja hõredamalt asustatud alade kõrvuolek. Tihedamini asustatud aladest (näit. Karksi, vt. kaart lk. 946) rändas välja rohkesti talupoegi laastatud maakondadesse. Väljarändamiseks andis põhjust liigne surve kodukohas, aga ka meelitavamad äraelamisvõimalused võõrsil, üldse kõik, mis talupoegadele põhjust andis ärakargamiseks mujale. Sel ajal, kus palju talusid seisis tühjadena, püüti mõisaomanikkude poolt uudisasunikkudele teha erilisi soodustusi, anti neile asumise puhul maksuvabu aastaid jne. Selliselt talitasid ülemineku-ajastul ka Rootsi ametnikud, kes valitsesid kroonumõisade tulusid.

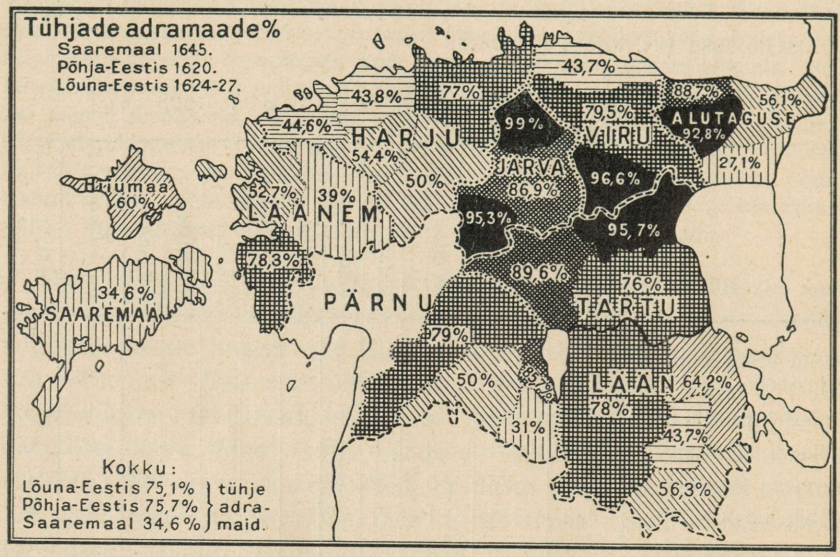

Kõige tähelepandavam nähtus selle eesti sisemise kolonisatsiooni juures on saarlaste massiline siirdumine mandrile. See on muidugi seletatav Saaremaa suhteliselt suure rahvatihedusega — moodustas ju Saaremaa elanikkond sel ajal umbes veerandi kõigist eestlasist. Osalt asundati saarlasi mandrile sunniviisiliselt, aga üsna rohkesti tuli neid ka vabatahtlikult. Lõuna-Eestisse asus igasse maanurka laiali üle 100 saareperekonna. Põhja-Eestis oli saarlaste levik kahtlemata veelgi suurem, kuid andmete puudulikkuse pärast võib kaart (lk. 948) näidata ainult neid saarekoloniste, kes otse sellistena 1637. a. revisjoniraamatus on ära märgitud.

Sõjaajastu erakordsetes oludes ei saanud rakendada talupoegade suhtes sunnismaisust, nagu oleks soovitud. Erakordsed olud murdsid läbi sunnismaisuse kunstlikkudest raamidest. Kui suurel määral see toimus, seda näitab ilmekalt kaart lk. 943. Lõuna-Eesti mõisades oli 1624.—1627. a. keskmiselt 40% uudisasunikke. Maha arvatud välismaalased, oli Lõuna-Eestis 31% eesti talupoegadest asunud uutesse taludesse väljaspool oma mõisa piire. Põhja-Eestis oli olukord samasugune.

Talurahva siirdumine ühelt alalt teisele ei katkenud ka rahu saabudes, vaid jätkus kaunis suure intensiivsusega. Nüüd toimus see eriti talurahva massilise ärakargamise näol. Järelsõjaaeg lõi sellele nähtusele väga suured eeldused.

Rohkearvuline tühjade talude olemasolu peale sõda tõstis kauaks ajaks nõudmist talupoja tööjõu järele. Tühi talu ei andnud ju mõisnikule mingit tulu ja oli loomulik, et ta oma maale asumiseks meelitas

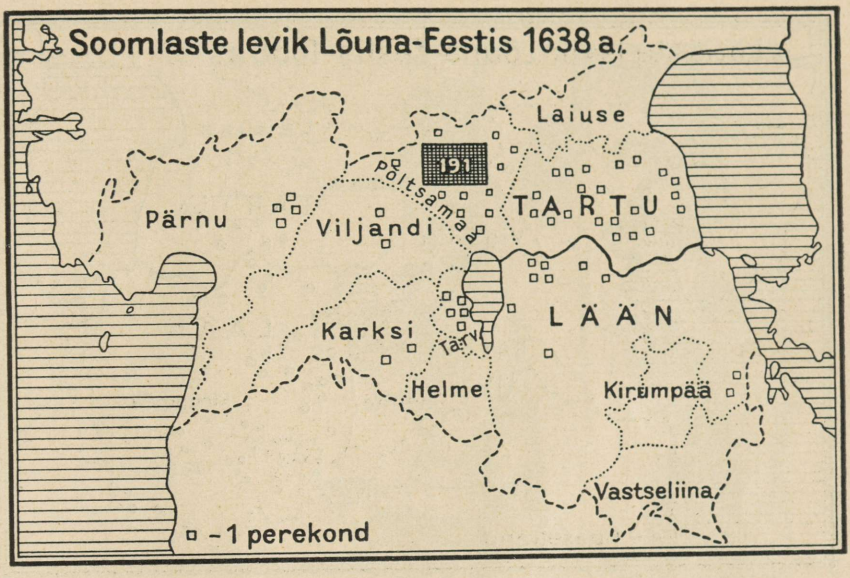

soodsamate asumistingimustega, kuigi ta seega patustas määruste vastu, mida juba orduajal ta seisusekaaslased välja töötasid talurahva liiklemise takistamiseks. See kõik muidugi kasvatas talupoegade iseteadvust, rääkimata veel sellest, et talupojad oma endahinnangule tuge said ka otsestest sõjasündmustest, võideldes Rootsi pool aadlilipkondades ja partisanijõukudena enamasti abistades poolakaid.

Nii said sõja tõttu uut hoogu need igivanad võitlusmeetodid, mis eesti talurahvas oli aja jooksul olukorra sunnil ise välja arendanud kaitseks mõisniku omavoli vastu koormiste tõstmisel ja õiguslikul alal. See oli ärakargamine omast talust ja asumine mõnele muule alale, kus koormised väiksemad või talupoja isiklikud õigused leidsid paremat respekteerimist. Ärakargamine ei toimunud ainult meeleheitel või olukorras, kus talupoeg ei suutnud enam jagu saada pealeveeretatud kohustistest. Niisugusel puhul ärakargamine oleks olnud ainult passiivne enesekaitse. Ei. Ärakargamist tarvitati rohkesti ja peamiselt just aktiivseks enesekaitseks ka sel puhul, kui vanu harjunud kohustisi mõne väikesegi osa võrra suurendati. Ärakargamise ähvardust tarvitati tagajärjekalt iga väiksemagi juhu puhul, kus talupoegade erk õiglustunne end leidis puudutatuna.

Võrdlemisi raske oli 1627. a. Kastre talupoegade seisund, kes Rootsi maarevidentidele kaebasid, et neilt võetakse nii suuri maksusid, et nad kümnise tasuks oleksid sunnitud maha müüma oma lehmad ja härjad. Ka seemevilja pidavat nad osalt ostma. Osalt jätsid nad aga põllud täis külvamata,

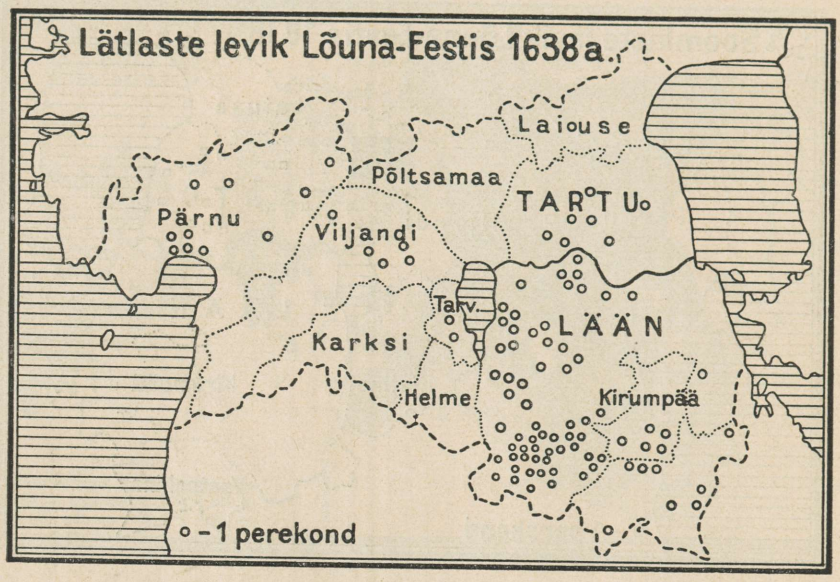

kuna neile küsimuse peale, mis nad külvama pidavat, vastatud, et külvaku nad kuradeid maha. Talupojad lubasid ära karata ka rohkete küüdikohustiste tõttu, mis ähvardavat neid hobustest ilma jätta. Põldude osaline söötijätmine oli muidugi esijoones tingitud sitkest eesti jonnist, nagu see avaldub ka Elistveres Pittkuusiku Hannuse sõnadest: mõisaomanik Fleming olevat 5 aasta eest temalt võtnud ühe hobuse. Sellepärast ei olevat tema 5 aastat kündnud ega mõtlevatki tegu teha.

Herman Wrangeli talupojad tõstavad ärakargamise ähvarduse juba väiksematel asjaoludel. Nad kaebavad terves koosseisus: mitte üksnes kuningale ei maksvat nad majutusmaksu ja härrastele rasket kümnist. Nad peavad kandma ka tegelikke ratsateenistuse kohuseid — ülal pidama hobust ja ratsanikku ning voorihobust ja voori ennast korras hoidma. Nii pea kui ratsa- või veohobune kärvab, peavad nad uue ostma. Viimast ei olevat poolakad neilt kunagi nõudnud, sellepärast pidavat nad ära kargama. Ärakargamiste ähvardustel oli sageli tõsi taga. Ühelt talupojalt võttis (Luua) mõisa omanik ülekohtuselt noore veise, sellepärast on talupoeg ära karanud.

Eriti piiriäärsetes kohtades oli ärakargamine kerge. Tartumaa Rootsi maksuametnik Erik Andersson kirjeldab plastiliselt raskusi, millesse teda asetas talupoegade vastupanu uutele koormistele. Suurimaid raskusi tekitas Erik Anderssonile Vastseliina talupoegade komme pageda üle piiri Venemaale, nii pea kui neile üks või teine asi ei meeldinud. Küsimus ei seisnud mingil viisil suutmatuses maksusid tasuda. Sageli olid just kõige rikkamad talupojad need, kes rändasid Venemaale, kaasa võttes vilja ja loomad, et mitte maksta

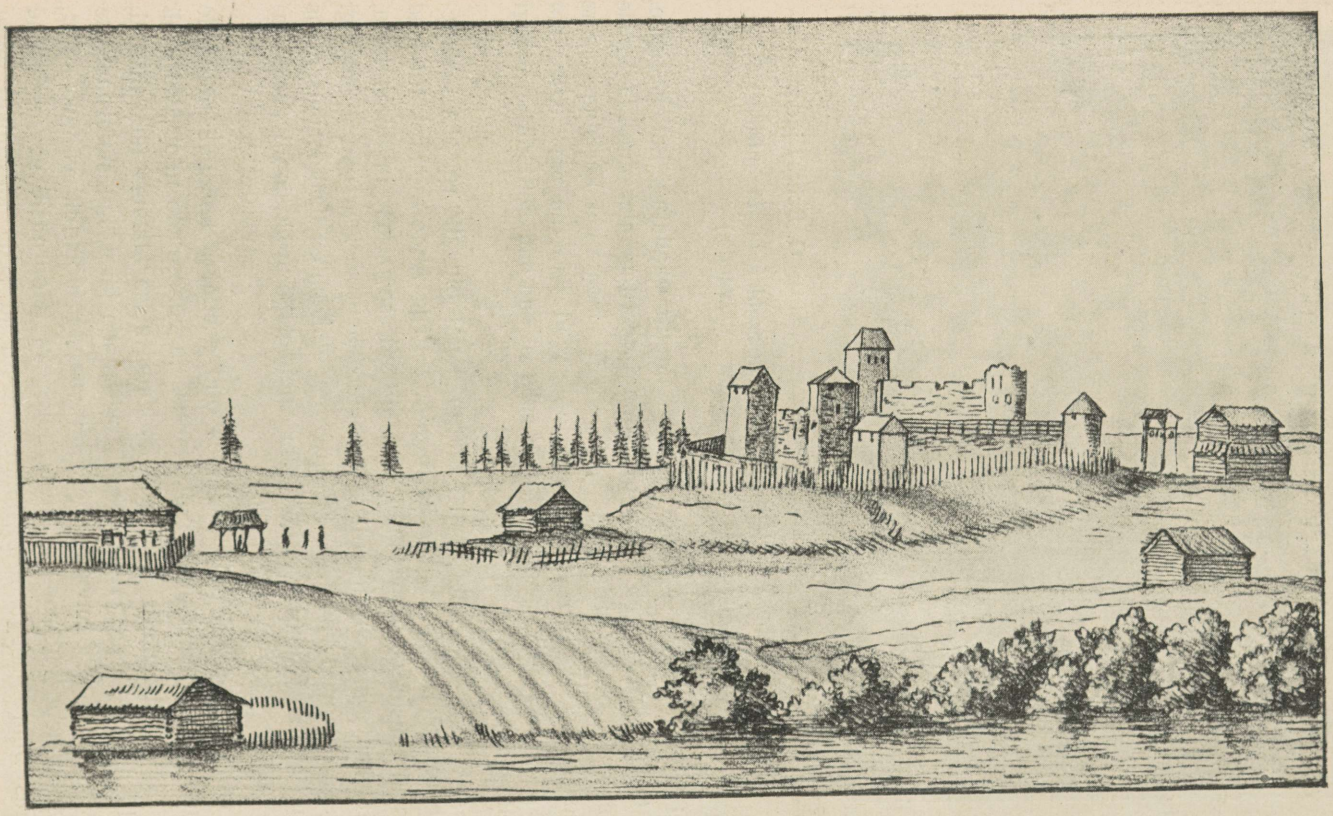

Vastseliina linnus 1661. a. Rud. Storno samaaegne joon.

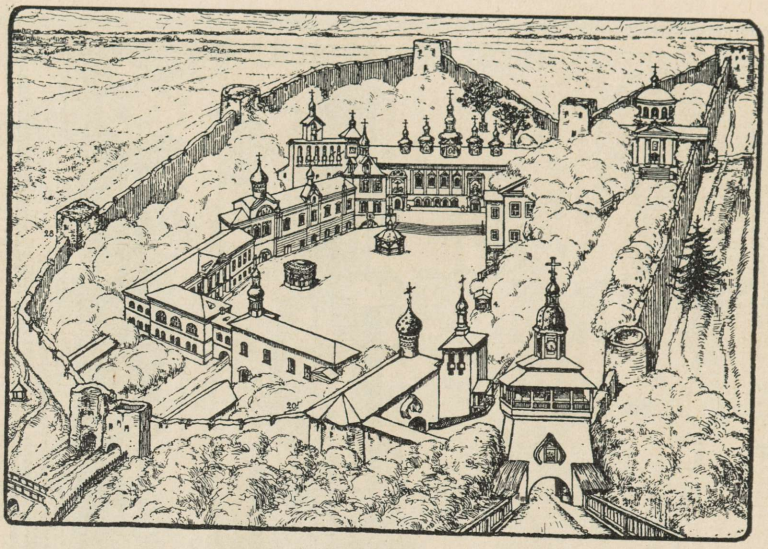

G. Behrs'i joon.

Petseri klooster — tähtsamaid venestamistegureid piiriäärsel alal. (Kloostri praegune üldvaade.)

uusi Rootsi kroonu makse. „Ei saa hapult vaadatagi kellegi peale, kui ta juba ära kargab. Mul pole kunagi veel tegemist olnud niisuguse seltskonnaga. Ähvardan ma kedagi või lasen teda karistada mõne tõrksuse või kuriteo pärast, siis jooksevad nad üle piiri. Olen ma aga vaga ja kohtlen neid pehmelt, siis ei saa ma neilt mitte midagi (lisamaksude näol)."

Erik Anderssoni kimbatus näitab, kui mõjuvaks relvaks talupoegadel endakaitseks oli ärakargamine. Erik Andersson ei tundnud siinseid olusid ega talurahva mentaliteeti, seepärast ta arvas kaua, et talurahva paneb üle piiri siirduma vastumeelsus uue maksuliigi teatava erivormi vastu. Tegelikult aga väikesimgi lisakoormus riivas talupoegade õiglustunnet ja kutsus neis esile reaktsiooni ärakargamise näol.

Omal ajal sakslastele alistudes olid eestlased lepinguliselt endile võtnud koormised kümnise või hinnuse ja vähese teo näol. Vasall oli küll õigustatud omalt alalt neid koormisi sisse nõudma täiel määral, kuid mitte üle selle. Aja jooksul, eriti selle järel, kui sunnismaisuse sisseseadmisega talupoegadelt võeti nende loomulik võitlusvahend, kasvasid nende koormised mitmekordseks. Koormiste suurendamine toimus ilma igasuguse õigusliku aluseta ja seda koormiste tõusu

Ivanovi järgi.

Petseri klooster XIX saj. algupoolel.

sajandite jooksul polnud talupoegadel võimalik takistada. Aga talupoegadesse jäi teadvus, et tavaliste „vanast ajast" kehtinud koormisnormide kõrgendamine mõisniku ühepoolse otsusega on ülekohtune. Et koormised vanasti koosnesid ainult kümnisest ja mõnest teopäevast, sec oli unustusse langenud, aga igale katsele just parajasti kehtivaid norme kõrgendada reageeriti erksalt. Oli relvastatud vastuhakkamisi sõja ajal. Tuli ette, et talupojad maksusid kõrgendanud mõisniku peale tõstsid kaebuse kohtus. Aga mõjuvaimaks relvaks jäi ikkagi ärakargamine.

Talupoegade jätkuv siirdumine mõisast mõisa näitab, et hilise Rootsi aja alguses tugevasti ilmnes ka teine tendents — mõisnikkude püüd talurahva koormisi kõrgendada. Niisugune püüe oli siinsetel mõisnikkudel ju alati, aga sõjale järgnevad aastad andsid sellele erilise hoo.

Sõja tagajärjel toimunud rahvaarvu hõrenemine vähendas loomulikult ka kohalikkude mõisnikkude tulusid. Mõisnikkudel muidugi tekkis püüe oma tulusid võimalikult endisel tasemel hoida ja seda võis teha ainult talurahva koormiste kergitamisega. Et niisugune koormiste suurendamine õieti oli ebaseaduslik, seda ei tahetud õigeks pidada ega peetudki. Mõisnikkudel oli ammugi kujunenud selline ideoloogia, et neil õigus on talurahvast oma tahtmise järgi maksustada. Selline arusaamine talupoegade ja mõisa vahekorrast sisendati ka Rootsi valitsuse esindajatele. Talurahva õiguslikke pretensioone koormiste suurendamise vastu arvestati tegelikult ainult seevõrra, kuivõrra nende rikkumine endaga kaasa võis tuua talupoegade ärakargamise ja seega suurema majandusliku kahju.

Mõisnikud, kes püüdsid tõsta talurahva koormisi, olid neis püüetes täitsa võimetud, nii kaua kui talupoeg võis ähvardada karguminemisega. Nagu XV sajandil, kus mõisnikkude püüe suuremate tulude järele oli eriti intensiivne, üle talupoegade peade loodi jooksikute loovutamise kokkulepped, nii sai ka nüüd hilise Rootsi aja alguses mõisnikkude peamiseks püüdluseks sõja ajal lõdvenenud sunnismaisust jälle täiel määral kehtima panna. Sellest, kuivõrra tegelikult võidi piirata talupoegade liiklemist, olenesid täiel määral kogu selle võitluse tulemused, mida peeti talupoja sissetuleku ja ta isiklikkude õiguste ümber.

Rootsi valitsusvõimud asusid nagu endastmõistetavalt seisukohal, et sunnismaisus on Baltimaadel normaalolukorraks, ja püüdsid kohe sõja lõppedes seda „normaalolukorda" jalule seada. Ei ole teada, missuguse seisukoha valitsusvõimud võtsid sõja ajal oma asukohta vahetanud talupoegade suhtes Eestimaal. Arvatavasti leiti siingi teatav pääsetee kord juba tekkinud muutuste sanktsioneerimisel. Liivimaal oli seisukord lihtsam. Maa vallutamisel oli suurem osa mõisu sattunud kroonu kätte. Kroonul oli õieti ükskõik, kus mõisas keegi talupoeg asus. Ainult eramõisadest kroonu alale tulnud talupojad loovutati

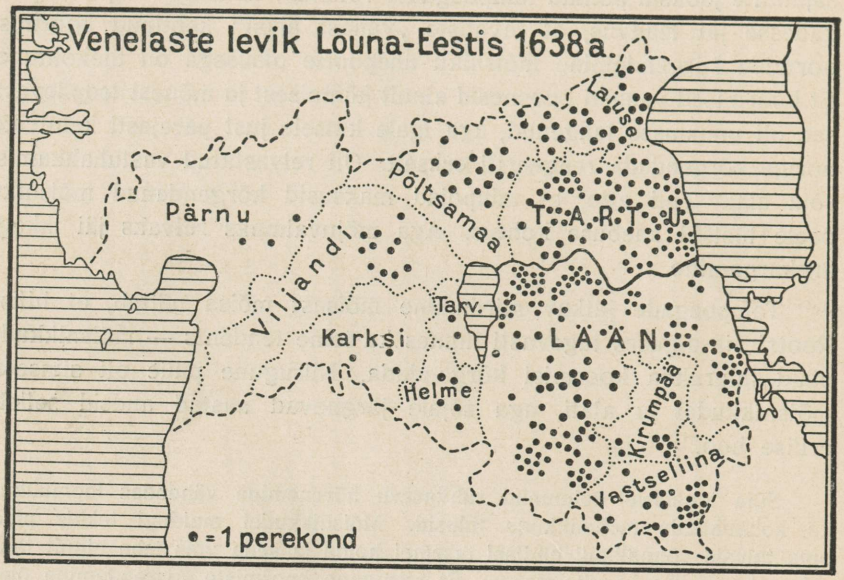

endistele mõisnikkudele, teised aga jäid riigimaade võõrandamise järel sinna, kuhu nad korra asunud.

Aga veel 1648. a. oli Tartu õuekohus üle koormatud mõisnikkude protsessidega jooksiktalupoegade asjus. Segadusi ja raskusi tekitas eriti küsimus, missugusele seisukohale asuda nende Liivimaa talupoegade suhtes, kes vähehaaval võõrsilt kodumaale tagasi tulid. Sõja ajal oli rohkesti siinseid talupoegi siirdunud Venemaale, Kuramaale ja mujale ja osa neist, tulles nüüd tagasi, asus sinna, kus tal kõige rohkem meeldis. Tekkis rohkesti protsesse nende mõisnikkude, kelle juurde talupojad asusid, ja nende vahel, kelle juurest talupoeg omal ajal oli välismaale põgenenud. Et asjasse selgust saada, pöördus Tartu õuekohus Kristiina poole küsimusega. Vastus oli, et õuekohus ka edaspidi asju otsustaks kohaliku tavaõiguse ja statuutide alusel. Liigsete sekelduste ärahoidmiseks aga oleks parem tekkinud olukorda ka siin tunnustada ja talupojad sinna jätta, kuhu nad kord juba asunud.

Talurahva välisliiklemise takistamine.

Asudes põhimõtteliselt seisukohal, et sunnismaisus Eesti- ja Liivimaal on normaalolukorraks, võttis Rootsi valitsus omaks ka Vana-Liivimaa keskaegsete vaimulikkude riikide poliitika välismaale karanud talupoegade kohta naaberriikidega sõlmitavais lepinguis. Iga välis-

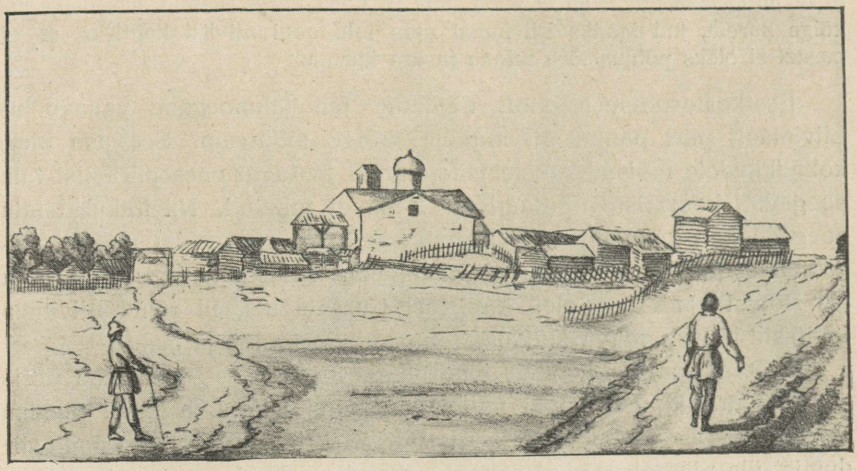

Peipsiäärne vene küla XVII sajandil. (Petški küla Petserimaal, praeguse SSSR piiri lähedal. Pilt skitseeritud Rud. Storno poolt Saksa keisri saatkonna reisul Moskvasse kevad-talvel 1661. (Vt. tahvel LXII.)

maale põgenenud riigimõisa talupojaga kaotas riik ühe maksumaksja. Seepärast oli kujunenud komme naabritega sõlmitud rahulepingutesse võtta punkt üle piiri pagenud talupoegade vastastikuse loovutamise üle. Hilisel Rootsi ajal, kus riigimõisad olid suuremalt osalt läinud erakätesse, kaotas see määrus riigi suhtes muidugi suure osa oma tähtsusest, aga ka nüüd esines talupoegade vastastikune loovutamine kõigis tähtsamais rootslaste poolt sõlmitud rahulepinguis. Ajal, kus rahvusvaheline õigus oli veel välja kujunemata, jäi selline kokkulepe tihti ainult paberile. Eriti Venemaaga oli suuri raskusi.

Ka Stolbova rahus leidus niisugune vastastikune jooksiktalupoegade loovutamise kokkulepe. Kuid venelased ei jätnud ainult lepingut täitmata, vaid tegid koguni takistusi nendele Venemaalt tagasi pöörduda tahtvatele talupoegadele, kes ajutiseks sinna olid põgenenud sõjasündmuste eest. 1625. a. venelased sulgesid sõjavägede abil Liivimaa piiri ettekäändega, et Venemaale ei toodaks Liivimaalt nakkushaigusi. Hoolimata sellest võimaldati Liivimaa talupoegadel hulganisti pageda Venemaale, takistati aga piiril tagasitulijaid.

Ka hiljemini ei olnud lepingutest suurt kasu. Eriti Liivimaa rüütelkond kaebas korduvalt Rootsi keskvalitsusele, et ta mõisnikud ei saa oma talupoegi Venest tagasi. Omal ajal oli J. Skytte liivimaalaste hädaldamistele kõrge majutusmaksu üle, et see talupoegi sundivat ära kargama, vastuse andnud: tehku siis mõisnikud mõõdukamaks nende endi kasuks minevad koormised. Umbes samale seisukohale asus ka Kristiina eestkostevalitsus. Nii näit. lubas ta ühe sellekohase palve peale küll kindralkubernerile ja oma residendile Moskvas ülesandeks teha, täie hoolega tagasi nõutada ärakaranud talupoegi. „Et aga see rahvas (venelased) on loomult seesugune,

et ta mitte meeleldi välja ei anna, mis ta kord kätte saanud, siis oleks küll kõige parem, kui igaüks Liivimaal oma talupoegi niiviisi kohtleks, et viimastel ei oleks põhjust ära minna ja ära karata."

Eestkostevalitsuse poolt näidatud tee talupoegade väljavoolule Liivimaalt piiri panna oli muidugi kõige mõjuvam. See aga oleks kohalikkudele mõisnikkudele tähendanud teatavat enesepiiramist talupoegadelt koormiste nõutamises. Seda ei tahetud. Nii jätkusid talupoegade karguminemised välismaile ja koos sellega ka mõisnikkude palved seda nähtust mõjuvalt takistada. Mõisnikkude soovid täitusid Rootsi aja lõpupoolel, kui Karl Gustavi aegsed sõjad Liivimaal tekitasid jälle tunduva puuduse talupoegade tööjõu järele.

1668. a. saatis Liivimaa kindralkuberner Claes Tott Vene piirile sõjaväepatrullid, kes pidid valvama üleminekuteid ja kinni püüdma Venemaale põgenevaid talupoegi. Päriselt tõkestada talupoegade siirdumist üle piiri ei saadud sellegi vahendiga, kuid sunnismaisuse rõngas eestlaste ümber tõmbus tublisti koomale Liivimaa kõrgaristokraatliku kindralkuberneri sammu tagajärjel, millest riigil vaevalt kasu oli. Riigi huvides seisis küll maksumaksjate allesjäämine maale, kuid mitte vägivaldsete vahenditega eramõisnikkude soodustamine, et nad võiksid oma isiklikkudes huvides kõrgendada talupoegade koormisi.

Talurahva siseliiklemise takistamine. Sunnismaisuse süvendamine. Eerik Oxenstierna ja Claes Totti korraldused.

Kergem oli sunnismaisust elustada talupoegade sisemaise liiklemise takistamisega. Kui sõja ajal toimunud muutusi tunnustades olukord oli enam-vähem stabiliseerinud ja selgunud, asusid mõisnikud suure energiaga edaspidist talupoegade vaba liiklemist tõkestama. Eestimaal oli aadli seisuslik organisatsioon eriti välja kujunenud ja võis tõhusalt aadli sellekohaseid püüdeid soodustada. Kristiina eestkostevalitsuse ajal lubati välja kujuneda ka Liivimaa rüütel- ning maiskond, nii et siingi mõisnikkude omad seisuslikud organid võisid endi kätte võtta talurahva liiklemise summutamise. Ärkas ellu ka vahepeal varjusurmas olnud adrakohtunikkude instituut, kelle eriliseks ülesandeks olidki jooksiktalupoegade asjad.

Rootsi valitsusvõimud ei seganud endid palju sellesse talurahva kõvemini maa külge sidumisse. Pigemini nad soodustasid sellesuunalisi üritusi ning andsid nende teostamiseks oma kaasabi.

Üks tähelepanuväärsemaid samme, mis lähedal seisab käsiteldavaile küsimusile, astuti 1645. a. Eestimaa kuberner Eerik Oxenstierna

Petseri kloostri mungad XVII saj. Rud. Storno joon. 1661. a.

poolt. See Rootsi keskvalitsuse esindaja kuulutas välja juba 1632. a. koostatud põhimõtteil nn. „uuendatud maakorra", mis mõne teise küsimuse kõrval tunduvalt soodustas aadli huvisid talupoegade suhtes.

Kõigepealt keelati kõva karistuse ähvardusel talupoegadel relvade kandmine. Kuigi vanade retsesside põhjal talupoegadel ei olevat lubatud kanda „torusid ja püsse", siiski olevat see „kahjuks toimunud pikemat aega". See põhjustavat palju tapmisi ning mahalöömisi. Ka ostvat talumeeste pojad endile püsse kõrgema hinna eest, kaugelt üle nende tegeliku väärtuse; viimane asjaolu tulevat neile endile hukatuseks ning kiskuvat neid eemale kodusest ja põllutööst. Edaspidi pidavat mõisnikud, mõisarentnikud ning -valitsejad relvad talurahva käest ära korjama. Püssid võivat alles jääda ainult 2—3 kütile igas mõisas, kes aga avalikult pidavat kandma oma härraste märke.

Talurahvalt püsside ärakorjamine on küll ühenduses mõisnikkude hirmuga talumeeste vägivaldsuste ees. „On rohkem kui avalikult teada, missuguseid kurje reetlikke ja ettekavatsetud tapmisi talupojad maal mõne aja eest toime pannud meeleheitliku jultumuse ja sisemise vihkamise pärast. Samuti on teada, et teo toimepanijad jäävad karistuseta seetõttu, et nad sagedasti ühest kohast teise siirduvad ja et neile antakse ulualust ning peavarju." Sellepärast keelatakse kõigile suure karistuse ähvardusel edaspidi sellistele isikutele abi anda.

Talupoegade tavaliste ärakargamiste takistamiseks olid vanad määrused, nüüd aga tõttas Eerik Oxenstierna mõisnikkudele appi ka muude rahvakihtide tugevamaks sidumiseks nende isikute külge. „Et kogemused kahjuks on näidanud, et nii mõnigi sõnakuulmatu teener... oma härraste juurest ära läheb ning mujale teenistusse asub..., siis keelatakse igaühele... varemini

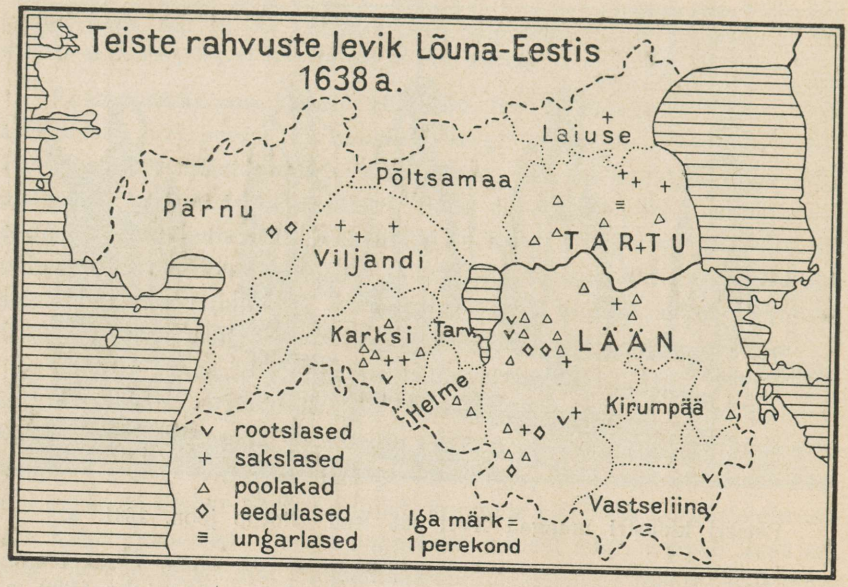

teenistuses olnud teenrit või poissi oma teenistusse võtta, kui ta mitte oma härraste poolt ausalt ja täielikult lahti pole lastud ja sellekohast passi ette näidata ei saa." Käsu vastu eksijaid ähvardati suure rahatrahviga.

Eerik Oxenstierna maakorraldus tuli abiks ka mõisnikkude püüdlustele oma talusid asundada vabadikkude ja üksjalgadega. Tallu asumine andis ju üksjalale või vabadikule mitmesuguseid soodustusi ja ka maaomandi, kuid sellele vastasid ka suured kohustised raskeks muutunud koormiste näol. Nii leidus eestlaste hulgas küllalt vabadikke, kes ei soovinud saada taluperemeheks, kuigi mõisnikud neile pakkusid tühje talusid. Ka sel alal hakati tarvitama sundust ning Oxenstierna maakorraldus legaliseeris selle.

„Et praegusel ajal maal jälle sageli leidub vabadikke, seejuures aga talupojad endile ei leia sulaseid ja teenijaid, siis ei pea edaspidi kannatatama selliseid vabadikke, kes päevilistena teenivad. Vanade (Plettenbergi aegsete) retsesside põhjal peavad nad asuma aastateenistusse või jälle talu vastu võtma. Kui ette tuleb, et keegi neist, asunud tallu või aastateenistusse, pärast ära kargab ja mujale asub, siis peab see mõisnik, kelle juures ta varemini asunud, ta tagasi nõudma . . ., teine aga on kohustatud tema välja andma 50-riigitaalrilise trahvi ähvardusel."

Mõisnikkude püüetel võimalikult kogu maarahvast asundada taludesse oligi tunduvaid tagajärgi. Kui veel Rootsi aja alguses eesti maarahvastik oli võrdlemisi diferentseerunud ja harilikkude adratalupoegade kõrval leidus rohkesti üksjalgu, pobuleid ja vabadikke, siis

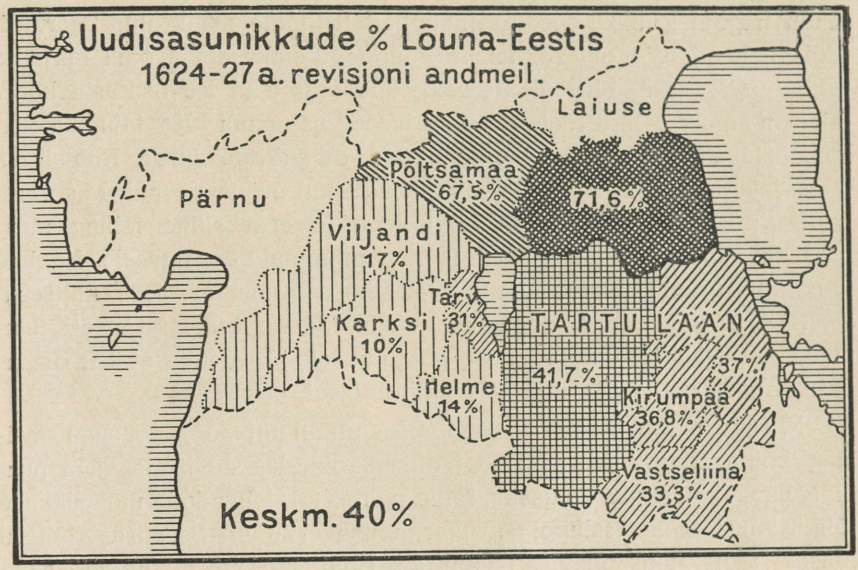

hilise Rootsi aja lõpul need kihid olid hoopis kokku kuivanud. Ka vabatalupoegade kiht vähenes, eriti Lõuna-Eestis, nii et Rootsi aja lõpuks kogu eesti maarahvas koosnes sunnismaistest adratalupoegadest, välja arvatud 4—5% saunikuid ja umbes 10% talusulaseid.

Talupoegade sisemaise liiklemise takistamiseks olid hilise Rootsi aja alguses kehtivad jooksiktalupoegade lepped, mis orduaja lõpul olid sõlmitud üksikute Vana-Liivimaa territooriumide rüütelkondade ja maahärrade vahel. Koos Harju-Viru aadli privileegidega olid ka sealsed jooksikukokkulepped laienenud kogu Eestimaale ja ka Liivimaal olid endised lepped kokku sulanud ühiseks tavaõiguseks, millele Rootsi valitsus andis oma sanktsiooni.

Omal ajal talupoegade liiklemise kitsendamiseks sõlmitud jooksikukokkulepped olid Vana-Liivimaa vasalkondade ja maahärrade vahelised tehingud, mis sõlmitud üle talupoegade peade, et endid vastastikku kindlustada majanduslikkude kahjude eest talupoegade ärakargamise näol. Põhimõte, millest lähtuti, oli selge ja kokkulepete üldmõtte kohaselt võidi siis lahendada tüliküsimusi, mida muidu võis kaksipidi lahendada kaunis üldsõnalise kokkuleppeteksti põhjal.

Hilisemaks Rootsi ajaks olid üldised olud Baltimail palju muutunud. Vasalkonnast olid saanud maa-aadel, kelle endist sõjateenistuskohust meenutas ainult ratsasõdurite ülalpidamine. Ratsateenistuse ülalpidamiseks minevad kulud moodustasid nüüd ainult väikese osa

talupoegadelt saadavatest tuludest. Oli ununenud see, et vasallid alul ainult tingimisi võisid saada talupoegadelt kindlaksmääratud koormisi. Mõisnikud pidasid oma õiguseks talupoegi maksustada oma tahtmise järgi ning pidasid piiri ainult seal, kus talupojad ise osutasid koormiste tõstmisele aktiivset või passiivset vastupanu. Ka talupoja liiklemist takistavad jooksikukokkulepped omandasid hilise Rootsi aja mõisnikkude silmis hoopis teise värvingu kui orduaja lõpul. Mis varemini oli olnud omavaheline kokkulepe ja eraviisiline tehing maahärraga, sellele vaadati nüüd kui oma pühamale eesõigusele. Nägime juba, kui ärevalt seda „õigust" Eestimaa maapäev asus kaitsema Karl IX ja piiskopp Rudbeckiuse vastu. Ja ka hiljemini peeti talupoegade pärisorjust aadliseisuse põhiõiguseks, mis juba olevat omandatud maa kristianiseerimisel ja vallutamisel.

Niisuguse arusaamise moondumise puhul talupoegade sunnismaisuse kohta ähvardasid senised jooksikukokkulepped jääda väga puudulikuks „õiguslikuks" aluseks, mille põhjal tuli lahendada mõisnikkude tüliküsimusi mõnel talupoja ärakargamise erijuhul. Seepärast tahtsid hilisel Rootsi ajal nii Eesti- kui ka Liivimaal mõisnikud jooksikukokkulepete tingimusi välja arendada ja üldse määrustele talupoegade liiklemise takistamise kohta anda avaliku seaduse ilmet.

Juba Poola ja varasema Rootsi aja lõpul puudutatakse jooksiktalupoegade küsimust neis õiguse kodifikatsiooni katsetes, mis tehti Eestimaal Moritz Brandise ja Liivimaal David Hilcheni poolt. Brandise töö kandis rohkem kogumise ilmet ja nii pääsesid vanad jooksikukokkulepped tema kogusse enam-vähem muutmatul kujul. Põhjalikuma töö tegi aga Hilchen, kes püüdis muu hulgas ka mõisniku ning talupoja vahel tavaõiguslikult kujunenud vahekordadele anda õiguslikku vormi. Hilchen võttis omaks põhimõtte: „Päristalupojad ja kes neist sünnivad, on oma härraste võimuses, aga ei tohi oma asukohast mujale siirduda," ning sellest põhimõttest lähtudes töötas välja kaunis üksikasjalise korra jooksiktalupoegade loovutamiseks.

Hilcheni seaduseprojekt ei leidnud Poola valitsuse poolt kinnitust ega pääsenud tegelikult kehtima. Küll aga mõjustas ta kahte hilisrootsiaegset seadusekodifikatsiooni, millel ilma selletagi oli tendents talupoja ja mõisniku vahekorda fikseerida umbes samas suunas nagu seda omal ajal tegi Hilchen.

Umbes 1650. a. koostas Eestimaa maanõunikkude ülesandel Tallinna linnusekohtu assessor Philipp Crusius „Eesti hertsogkonna rüütli- ja maaõiguse". Selle õiguskompilatsiooni talupoegadesse puutuvas osas leidis erilist tähelepanu just jooksiktalupoegade küsimus. Kaunis üksikasjaliselt määratakse eelnõus ärakaranud talupoegade väljaandmise kord ja rohked karistused ärakargamist soodustavaile isikuile. Nii näit. karistati Crusiuse projekti järgi isikut, kes ärakargajaile põgenemiseks annab vankri, 40-taal-

Karksi linnusemägi. Nõlva serval nähtavad endise linnusemüüri jäänused. Kirik ehitatud XVIII saj., kusjuures on osaliselt kasutatud endisi linnusemüüre.

rise trahviga. Karistatakse ka ärakaranu sõpru ning sugulasi, kui need on aidanud ta asju varjata või temale ulualust ja peljukohta on andnud. Seaduse-eelnõu venitas väga pikaks tähtaja, mille jooksul talupoega võis tagasi nõuda — aegumisaeg Crusiuse projekti järgi jooksiktalupoegade küsimuses tõsteti endise 10 aasta asemel 30 aastale.

Ka Crusiuse seadusekodifikatsioon ei leidnud Rootsi keskvalitsuse poolt kinnitamist. Aga Eestimaa kohtud olid ju täiesti olenevad aadlist ja seetõttu tegelikult need kohtud käisid ikkagi oma otsustes Crusiuse kava järgi. Nii aitas Crusiuse kava suurel määral kaasa sunnismaisuse raudrõnga tihedamaks kokkutõmbumiseks põhjaeestlaste ümber.

Liivimaa aadel oli vähemsoodsas olukorras, sest Liivimaa kohtud, kuigi enamasti täidetud kohalikkude aadlimeestega, polnud Skytte ajast saadik mitte seisuslikud, vaid riiklikud asutised. Sel põhjusel ei saadud Liivimaal Eestimaa eeskujul tegelikult tarvitusele võtta keskvalitsuse poolt kinnitamata jäetud Engelbrecht v. Mengdeni koostatud seadustikku. Mengden koostas oma „Corpus juris livonici" 1640-ndail aastail. Talupoegade küsimuses Mengdeni kodifikatsioon üldiselt sarnanes Crusiuse projektiga, oli aga tugevamini kui see

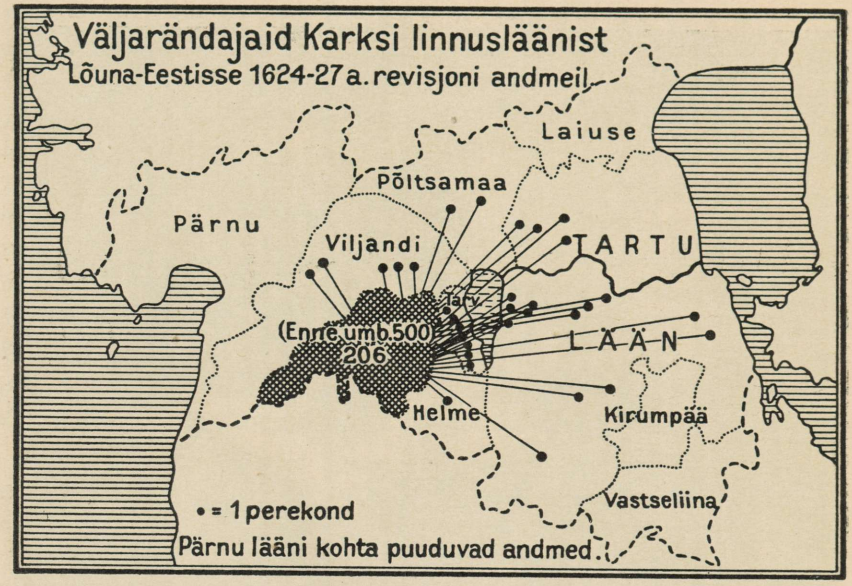

Hilcheni seaduse-eelnõu mõju all. Et keskvalitsus ei kinnitanud Mengdeni eelnõu, siis Liivimaa aadel pidi jooksiktalupoegade küsimuses esialgu leppima orduaegsete puudulikkude määrustega. Järk-järgult aga hakkasid Liivimaa maanõunikud kindralkubernerile ikka rohkem peale käima, et viimane arvestaks aadli soove sunnismaisuse edukamaks teostamiseks. On aadli kasvava mõju tunnistuseks, et 1668. a. Liivimaa kindralkuberner Claes Tott publitseeris keskvalitsuse ja rüütelkonna esindajate poolt ühiselt välja töötatud korraldused, mille kandvamaks osaks oli maapolitsei korraldus ja „jooksikute" küsimuse reguleerimine. See lühidalt maapolitseikorralduseks nimetatav akt sai keskvalitsuse kinnituse 1671. a.

Liivimaa maapäeval nimetati Totti maapolitseikorraldust „suurteks ja võimsateks alussammasteks väärika pieteedi ning jumalakartuse kõrval ühes hästikorraldatud riigis". See näitab, mis ta oli — mõisniku silmis eeskujulik määruste kogu talurahva liiklemise edukaks takistamiseks.

Igas Liivimaa kreisis pidi edaspidi kindralkuberneri poolt rüütelkonna ettepanekul ametisse määratama adrakohtunik kahe abiga. Adrakohtuniku ametiaeg kestis 3 aastat, iga aadlimees oli kohustatud seda ametit vastu võtma. Adrakohtunikul on õigus talupoegade ärakargamise asjus alljärgnevate määruste kohaselt otsust teha ja seda kohe täide saata. Alles selle järel on võimalik ta otsuse peale edasi kaevata.

Totti maapolitsei korralduse järgi on päristalupoja järeletulijad iseenesest päristalupojad ja kuuluvad oma kodunt mujale siirdumise korral tagasi-

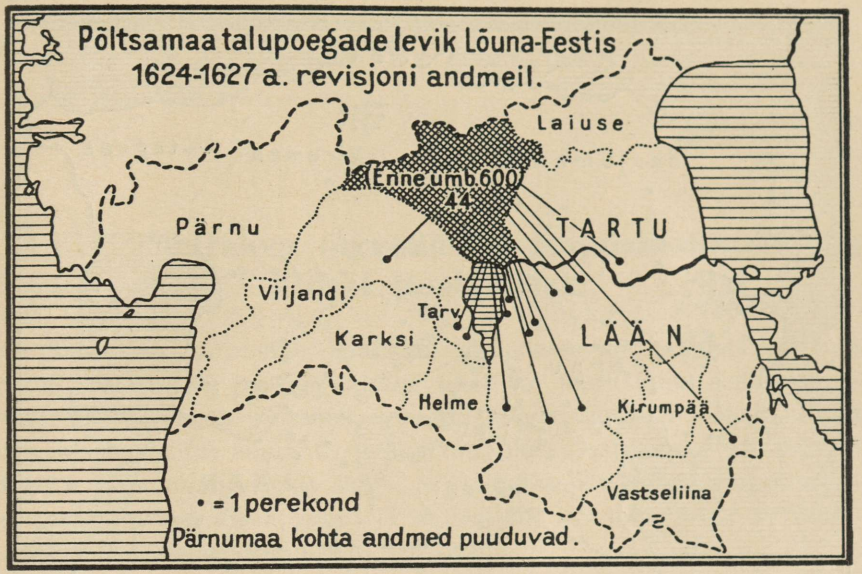

loovutamisele. Ainult naised võisid siirduda ühelt alalt teise, kui nad abiellusid, kaasa viies riietest ja rahast koosnevat kaasavara. Kui aga mõni talupoeg kosis võõralt alalt lese ja asus tema talusse, siis võis talupoja endine pärishärra ta hiljemini tagasi nõuda koos naise ja sellest abielust sündinud lastega. Lese varandus pidi aga jääma esimesest abielust sündinud lastele.

Päristalupoja seisusse sattumine sai Totti maapolitseikorralduse järgi väga kergeks. Tüdrukulapsed jäid seotuks selle alaga, kus nad sündinud, linna mittesakslaste, kerjuste ja muude lapsed, kui nad üles kasvatatakse kellegi taluperemehe poolt, jäävad selle mõisa päriseks, kus nad üles kasvanud. Välismaalased — venelased, soomlased, Kuramaa lätlased jne. — kui nad on seisuselt taluperemehed, jäävad teatava ala päristalupoegadeks sellest silmapilgust peale, mil nad asuvad adratalusse ja seal oma „esimese suitsu õhku lasevad". Välismaiste sulaste kinnipüüdmiseks ja sidumiseks maa külge kinnitas Totti määrus juba varemini tavaõigusena kehtinud teravmeelse juriidilise konstruktsiooni: sünnib niisugusel isikul mõisas, kuhu ta asunud, laps, siis jääb ta kogu oma perekonnaga sunnismaiseks.

Nii kerge kui oli saada teatava mõisa päristalupojaks, nii raskeks tegi Totti määrus tekkinud sideme katkemise mõisa ning talupoja vahel. Ainult talupoja kümneaastase viibimise järel võõrsil endise pärishärra teadmisel võis talupoeg jääda selle mõisa päriseks, kuhu ta oli siirdunud. Tagasinõude õigus vabadikkude, sulaste, üksjalgade jne. kohta ei olnud üldse ajaliselt piiratud. Suure rahatrahvi ähvardusel pidi mõisnik, kelle juurde ilmus mõni võõras talupoeg, temalt otsekohe järele pärima ta päritolu ning sellest teatama kolme kuu jooksul endisele pärishärrale. Ainult siis, kui talupoega selle teate peale tagasi ei nõutud, loeti ta uude kohta õiguslikult siirdunuks.

Vanemaid balti-saksa ajaloolasi K. F. Schoulz v. Aschraden nimetab Totti maapolitseikorraldust „omast seisukohast ainulaadseks monu-

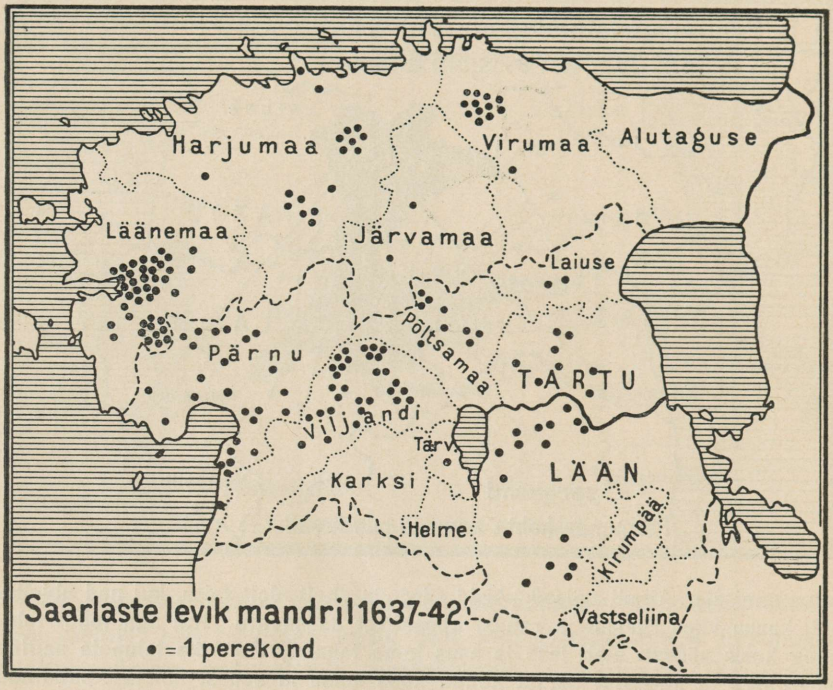

mendiks“ ja kahetseb, et Tott nii varakult, juba 1671. a. Liivimaalt ära kutsuti ning määrati Rootsi suursaadikuks Prantsusmaale. Õigema hinnangu annab temale aga läti ajaloolane A. Švabe, kes selle küsimusega põhjalikumalt tegemist teinud: „1671. a. maapolitseikorralduse eesmärgiks oli kududa legaalset võrku, mis üksnes uute alamate püüdmiseks kaasa ei pidanud aitama, vaid viimaseid ka pärishärra eravõimusesse asetama mõisapäraldisena.“ Ka endisi päristalupoegi siduvad sunnismaisuse köidikud pidi selle määruse abil kõvemini kokku tõmmatama ja päristalupoegade ärakargamised võimatuks tehtama.

Oleks ekslik arvata, et Totti maapolitseikorraldus oleks Liivimaa talupoegade liiklemisele täiesti lõpu peale teinud. Seda mitte. Talupoegade ärakargamised ja siirdumised ühest mõisast teise jätkusid nüüdki veel. Aga umbsemaks muutusid olud ses suhtes Liivimaal peale Totti määrust ikkagi, nagu ka Eestimaal „korraldatud olude“ saabumisel talupoegade siirdumine ühest kohast teise muutus üha raskemaks. Suures talupoegade heitluses oma õigusliku ja majandusliku seisundi säilitamiseks oli „ärakargamine“ nende käes esmajärguliseks endakaitse relvaks. See relv kaotas Rootsi valitsuse vastutuleku tõttu mõisnikkudele palju oma teravusest, mis omakorda ei jäänud kajastuseta eesti talurahva õiguslikus ja majanduslikus elus.

XLVI. Talurahva õiguslik ja majanduslik seisund hilisel Rootsi ajal.

Talurahva sattumine isiklikku sõltumusse mõisnikust ei olnud ainult meie maale omane nähtus. Ühel või teisel kujul selline sotsiaalne feodalism on esinenud peaaegu kõigis Euroopa maades. Kuigi talupoja feodaalne sõltumus mõisnikust üksikutes maades eri aegadel kandis väga mitmesugust ilmet, võiksime selles sõltumuses ometigi eristada kolme erinevat joont ja ühtlasi ühe või teise joone esiplaanil olles kolme sellise sõltumuse peavormi.

Feodaalhärral võis olla oma ala tagaasurite (Hintersassen) suhtes riiklikke õigusi, õigusi, mis on riigivalitsejal oma alamate kohta. Nende riiklikkude õiguste hulka kuulub esijoones jurisdiktsiooniõigus, aga ka õigus mõnesugustele varemini riikliku iseloomuga maksudele. Lääne-Euroopas feodaalhärrad said endile niisuguseid õigusi riigivalitsejailt enamasti läänistamise teel. Riiklikkude õiguste ülekandmist suurmaavaldajaile võime aga jälgida ka juba Rooma keisririigi langusajal. Sunnismaisi talupoegi, kes allusid feodaalhärrale ainult riiklikele õigustele, võime nimetada sõltlasteks, nende talupoegade õiguslikku seisundit aga sõltumuseks (Hörigkeit).

Mõju omandamisel talupoegade üle olid feodaalhärrade seisukohast tähtsad ka need õigused, mis tuletusid maavaldusest. Veel enne feodalismi väljakujunemist oli Lääne- ja Lõuna-Euroopas suurmaaomand rohkesti arenenud ja ta kasvas veel rohkem rahvasterändamise ning sellele järgnevate segaste aegade jooksul, mil iseseisvad talupojad oma maad andsid suurmaavaldajaile ja sellelt need rendikohtadena tagasi võtsid, et saada suuremat isiklikku kaitset. Nii oli feodaalhärral tema maal asuvate talupoegade suhtes rida mõisahärralikke õigusi: õigus nõuda rendimaksu, tegu mõisapõldudel mõnikord kindlalt piiratud, mõnikord piiramata ulatuses jne. Talupoja poolt haritav talu oli mõisniku omandus ja kuigi aja jooksul välja kujunes tavaõigus, mille järgi talu harilikult samas perekonnas edasi pärandus, siis ometi talupojal puudus õigus enda käes olevat talu või maid võõrandada oma tahtmise järgi. Tavaliselt mõisahärralikud õigused käisid koos riiklikkudega ja surusid seega talupojad seisukorda, mida nimetatakse pärisorjuseks (Leibeigenschaft, servage).

Lõpuks võis feodaalhärral tagaasurite kohta olla orjaperemehe õigusi orjade üle. Üks osa Lääne-Euroopa feodaalhärra tagaasuritest koosnes endiste rooma või germaani orjade järeletulijaist. Nendega võis feodaal-

härra talitada täiesti oma näengu järgi. Tavaliselt endise orja seisund paranes mõnevõrra selle läbi, et ta asundati kuhugi tühja tallu ja seega ei puutunud iga silmapilk kokku oma peremehega. Aga orja suhtes säilisid peremehe õigused teda karistada oma näengu järgi distsiplinaarkorras, teda isiklikult müüa, ka orja abiellumisel oli peremehel õigus kaasa rääkida. Õiguslikult seega need isikud jäid orjadeks (Sklaven, esclaves) ja nende seisund on iseloomustatav orjusega (Sklaverei, esclavage).

Kõige raskem oli muidugi orjade seisund. Kuid ka sõltlased ja pärisorjad sattusid sunnismaisuse tõttu suurde olenevusse feodaalhärrast. Ei pääsenud nad ju kuhugi omavoliks kujuneda võiva feodaalhärra jurisdiktsiooni ja majandusliku ülevõimu eest. Nii lähenes ka sõltlaste seisund aja jooksul pärisorjusele. Sõltlus, pärisorjus ja orjus ei esinenud kunagi päris puhtal kujul ja nad segunesid seda enam, mida rohkem ununes see õiguslik alus, mida mööda feodaalhärrad olid saavutanud oma õigused talupoegade üle.

Lääne-Euroopas kadus pärisorjus sõna tõsises mõttes talupoegade isikliku vabaduse taassaavutamisega juba hilisema keskaja kestel. Ent Lääne-Euroopa sotsiaalse feodalismiga koos arenenud õiguslikud arusaamised ei jätnud mõjustamata mandri idapoolsemat osa, kus talurahva seisundi halvenemine hoogu võttis just uue aja tulekul.

XV sajandi kestel oli eesti talurahva õiguslikus olukorras toimunud põhjalik murrang. Vasallid ei leppinud edudega, mida nad omasid kümnisläänі ja vähese teoõiguse põhjal. Õieti ilma igasuguse seadusliku aluseta suurendati talupoegade kohustisi, mis rasketel sõjaaegadel tekkinud majandusliku kahju kõrval talupojad üle koormasid maksuvõlgadega. Need maksuvõlad ja samuti mõisapõldude asutamisega esile kerkivad lisakoormised panid talupojaskonna liikvele. Et end kaitseda talupoegade ärakargamise läbi tulevate majanduslikkude kahjude eest, kinnitati kokkuleppel maahärradega kõik talupojad maa külge. Eestlased sattusid seega orduaja lõpul seisukorda, mida ülal nimetasime sõltumuseks.

Kuigi sunnismaisust tegelikult vaevalt täiel määral teostada suudeti, andis ta siiski mõisnikkude omavolile avarad teotsemisvõimalused talupoegade vastu. Esmajoones see omavoli suundus talupoegade koormiste, eriti teoorjuse määrade tõstmisele. Orduaja viimasel poolsajandil suudetigi talurahva koormisi suuresti tõsta, isegi mitmekordistada. Ka talupoegade omandiõigus maade üle allub teatavale lõdvenemisele. Pikema võitluse järel, nagu nägime, usurpeerisid vasallid omandiõiguse küla ühismaade kohta. Ei puudunud ka talupoegade pillutamised mõisapõldude asustamise eesmärgiga ja püüded takistada talupoega oma vallasvaraga vabalt talitada — juba ordu-, eriti aga Rootsi-Poola ajal. Ent üldiselt oli talupoja omandiõigus nii oma talule kui ka vallasvarale tunnustatud, ja ka mõisnikkude eneste juures tunti haaramist sellesse õigusse veel ilmse ülekohtuna.

Eestimaa mõis 1630-ndail aastail (Kunda). A. Oleariuse reisukirjeldusest. Adam Olearius kuulus Holstein-Gottorpi hertsogi poolt Moskvasse ja Pärsiasse läkitatava saatkonna hulka. Saatkond reisis Tallinna kaudu. Laevaõnnetuse tõttu oli saatkond sunnitud maabuma Viru rannas ja peatus Kundas. Kunda mõisa omanikuks oli tol ajal Tallinna raehärra Müller, kelle tütrega Olearius hiljemini naitus.

Vana-Liivimaa kokkuvarisemisel leidsid alistumisürikutes kirjalikku fikseerimist küll riigivõimu ja rüütelkondade võimupiirid, talupoja ja mõisniku vahekord aga ainult üldjoontes. Seda jäid reguleerima ainult vanad pärimused ja tavaõigus. Arusaadavalt võis selline kirjutamata tavaõigus kergesti alluda muudatustele, eriti kui ühel pooltest puudus küllaldane huvi selle õiguse kohaselt talitada. Tavaõigus pidi paratamatult arenema selle poole huvides, kes oli tugevam. Tugevamaks pooleks võistlejate hulgas Poola ja varasemal Rootsi ajal olid mõisnikud. Ja nii sagenesid juhud, kus mõisnik võttis endale suuremad õigused talupoegade suhtes kui temale oleks lubanud XV sajandi keskpaigas kujunenud tavaõigus. Põhja-Eestis, kus varasel Rootsi ajal leidus palju tühje talusid, tõi mõisnikkude omavoli kaasa peamiselt talurahva koormiste suure kõrgendamise. Lõuna-Eestis, kus asustus jäi tihedamaks, kiputi mõisapõlde laiendama täidetud talude kulul ning piirama talurahva põllusaaduste vaba turustamist.

XVI sajandi lõpuks olid mõisnikud eesti talurahva kohta endile usurpeerinud õigusi, mis enam hästi ei tahtnud mahtuda raamidesse, mida vasallile ta tagaasurite üle andis orduaegne lääniõigus ja XV sajandil maahärrade teadmisel ning osavõtul üle talupoegade peade sõlmitud jooksikukokkulepped. Nende põhjal talupojad oleksid pidanud olema ainult mõisniku sõltlased, tegelikult see sõltumus hakkas nüüd lähenema pärisorjusele.

Segased olud ja pikk sõjaaeg olid aadlil lubanud takistamatult talupoegi suruda sellisesse seisundisse. Ent olude rahunedes hakkas keskvalitsus aeg-ajalt huvi tundma talupoja ja mõisnikkude vahekorra vastu. Et ära hoida soovimatut riigivõimu vahelesegamist, pidid mõisnikud selgusele jõudma, kuidas riigivalitsuse ees seletada ja põhjendada oma tegelikke „õigusi" talupoja üle.

Talupoegade sõltumus andis end veel kuidagiviisi õiguslikult kaitseda, kuid hilisemail usurpatsioonidel puudus igasugune seaduslik alus ja seepärast tuli paratamatult loobuda väljakujunenud talupoja-mõisniku suhete põhjendamisest positiivse õigusega.

Kergem oli aga oma „õigusi" talupoegade üle sõnastada mõnda sel ajal üldtuttavasse juriidilisesse mõistesse ning põhjendada siis olukorra kehtimist siin maal teiste maade eeskujuga ja „vana harjumusega". Mõisnikkude ning eesti talupoegade õiguslikku vahekorda hakati nimetama pärisorjuseks, kuigi pärisorjuse õiguslik päritolu eeldas vasallidelt riiklikkude õiguste kõrval ka veel maaomanikult johtuvaid mõisahärralikke õigusi.

Talurahva olukorra kujunemine vastavalt talupoegade ja mõisnikkude omavahelise võitluse tulemustele.

Talurahva õiguslik seisund, eriti Liivimaal.

Talupoegade õigusliku seisundi küsimuse selgitamine sai Liivimaal varemini aktuaalseks Stephan Bathory poolt antud tõuke tõttu. Eestimaal tõstatas alles Karl IX ulatuslikumalt talupoegade pärisorjuse küsimuse. Ka oma vaadete ametlikuks esindamiseks avanes Liivimaa mõisnikkonnal varemini võimalus Hilcheni seadusprojekti näol.

Selles seaduseelnõus, mis muide võrdlemisi väheste muudatustega talupoegade kohta kokku võtab orduaegsete jooksikulepete sisu, leidub väga tähelepanuväärne sissejuhatav paragraaf talurahva üldseisukorra äramääramiseks: „Päristalupojad ja need, kes neist sünnivad, samuti nende omand ja vara on nende härraste võimuses, ega saa nemad ilma härraste loata midagi võõrandada ega oma asukohast ära siirduda."

Mõisniku võimupiiri selline fikseerimine talupoja suhtes oli meie maal täiesti uudne. Väga sarnaselt sõnastasid talupoegade seisukorda kaasaegsed statuudid Preisimaal, kus talurahva seisund oli märksa halvemaks kuju-

nenud, ja Poola seadused, kus talupojad viibisid äärmises pärisorjuses, mis juba lähenes orjusele. On põhjust arvata, et Hilchen oma definitsiooni laenaski Poola-Leedu sellekohastest seadustest.

Hilcheni definitsioonis ei ole küll pärisorjust otse mainitud, kuid ei ole kahtlust, et ta mõisniku ja talupoja õiguslikku vahekorda just sellisena kujutada tahab. Hilcheni definitsioon ei tee mõisnikust olenevaks ainult talupoja liiklemisvabadust, vaid talupoja isiku tervikuna. Kogu talupoja omand ja vara kujutatakse siin mõisniku võimuses seisvana.

Hilcheni seaduseelnõu jäi lõplikult kinnitamata. Käsiteldud paragraaf võeti muutmatul kujul ka Engelbrecht v. Mengdeni kodifikatsioonikatsesse. Crusiuse kodifikatsioonis, mis hoolimata valitsuse poolt mittekinnitamisest siiski Eestimaa meeskohtute poolt tarvitusele võeti, esines Hilcheni sõnastus ainult pisut pehmendatult: „Päristalupojad ja need, kes neist sünnivad, samuti nende omand ja vara on nende härraste võimuses, ega saa nemad ilma härraste tahtmise ja loata oma asukohast ära siirduda.“ Iseloomulik on, et talupoegade kohta käivad peatükid kõigis kolmes kodifikatsioonikatses on paigutatud obligatsiooni- ja asjaõiguse vahele. See omakorda tõendab kaudselt, et neis seaduseelnõudes taheti näha ja nähti talupojas pärisorja, midagi juriidilise isiku ja asja vahepealset.

Kinnitamata seadusprojektid ei andnud kaugeltki mõisnikkudele mingeid lisaõigusi talupoegade üle. Ent nemad peegeldavad vaateid, mis Eesti-Liivi mõisnikkonnas olid valitsema pääsenud oma õiguste suhtes talupoja üle. Ja mõnevõrra — rohkem küll juba XVIII sajandil — aitasid nad kaasa arusaamise süvenemiseks, et eesti talupoeg on oma härraste pärisori.

Oma vaate talupojale kui pärisorjale suutsid mõisnikud peale suruda ka siinsete feodaaloludega vähetuttavaile Rootsi valitsejaile ning ametnikele. Isegi põhjaliku juriidilise koolitusega Johan Skytte, piirates Liivimaa mõisnikkude kohtupidamisõigust, jättis neile distsiplinaarkari õiguse oma talupoegade üle, „mida iga pärishärra ning majaisa oma alamate perede ja talupoegade üle... on õigustatud tarvitama.“ Just kui oleks Liivimaa mõisnikul, kes ju vasallina kohut pidades orduajal ainult asendas riigivõimu, olnud mingeid maaomandist ja pärisorjusest johtuvaid kodukari õigusi oma tagaasurite üle.

On loomulik, et mõisnikud oma „õigusi“ ka tegelikus elus püüdsid maksma panna. Seetõttu oli ka hilisel Rootsi ajal alatises hädaohus talupoegade omandiõigus talule, vaba talitamisõigus oma vallasvaraga, eeskätt aga koormiste kindlapiirilisus. Hädaoht oli seda suurem, et Gustav Adolfi ja Skytte ajajärgu möödudes Rootsi kohapealsed ametnikud ja ka keskvalitsus olid kaotanud huvi vahele astuda talupoegade kaitseks.

A. Goeteeris'e joon. 1615.

Eestimaa mõis XVII saj. (Kolga). Paremal vana kloostriehitise varemed. Kolga oli Ojamaal asetseva Ruma kloostri abikloostriks juba XIII saj. Vasemal uuem mõisahoone. Pilt on joonistatud septembrikuul — äratab tähelepanu, et mõisa õuest väljub sõitja r e e g a. Reesõit ka musta maaga oli Vana-Liivimaal sagedasi nähtusi.

Nii jäi talupoegade omaks asjaks kaitseda endid mõisniku omavoli vastu. Me nägime, missugune oli see endakaitse ja selle vahendid. Talupoegade ärakargamise põhjused avavad aga võimaluse selgusele jõuda, missugused olid talupoegade arusaamised mõisniku ja omadest õigustest. Kõigepealt: talupoeg tundis end oma talu täieliku omanikuna, mida ta võis pärandada oma järeletulijaile. Selles omandiõiguses tunnustas talupoeg ainult üht kitsendust, nimelt seda, et ta oma talu oma eluajal terveni ei saanud võõrandada. See kitsendus johtus sunnismaisusest, millega parema puudusel talupojad olid enam-vähem harjunud. Muide aga tundus talupojale ilmse ülekohtuna, kui mõisnik tema välja ajas talust või omandas mõne tema talule kuuluva maatüki. Talupoeg pidas enda õiguseks üksikuid osasid oma talust, samuti ka talu hooneid müüa ja vahetada. Talupoeg pidas end ka oma vallasvara täielikuks peremeheks. Ta pidas enda õiguseks omatarvitusest ja mõisakoormistest üle jäävaid saadusi viia vabalt turule. Üldse talupoeg tundis end majanduslikult iseseisvana, õigustatuna tegema võlgu linnakaupmeeste juures ja sooritama majanduslikult iseenese eest vastutava isikuna teisigi kaubanduslikke tehinguid.

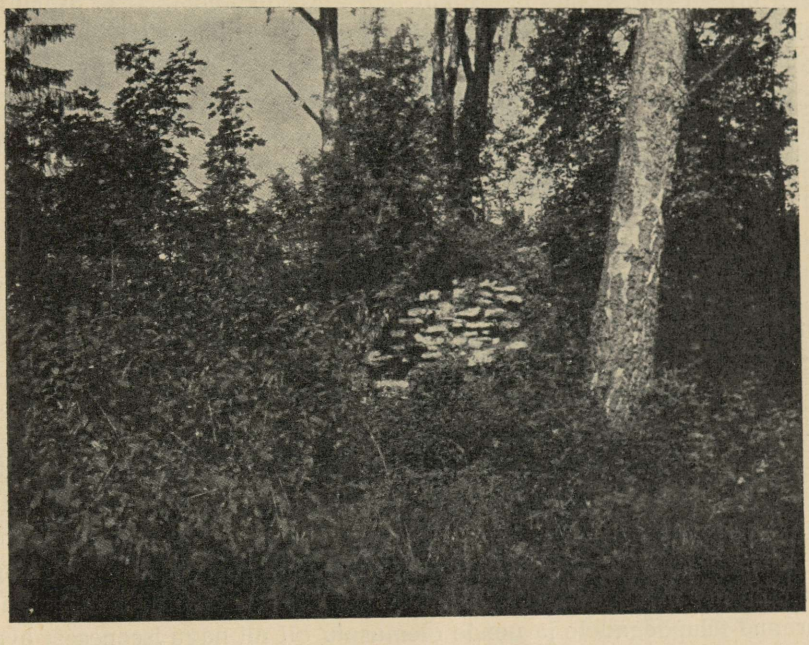

Sama koht, mis eelmisel pildil, tänapäev. 1615. a. alles olnud Kolga kloostriehitise varemeist on meieni säilinud vaid mõne meetri kõrgused müürijäänused. Varemete ase ja lähem ümbrus on praegu mõisa pargi all.

Endastmõistetavalt niisugune talupoja majanduslik iseseisvus on mõeldav ainult siis, kui tema kohustised mõisa vastu olid kindlapiirilised. Kui talupoeg oleks tunnustanud mõisniku õigust temale peale panna koormisi oma näengu järgi, siis seega oleks sattunud kogu ta vallasvara olenevusse mõisniku tahtest. Talupojad olid küll ammugi unustanud endised seaduslikud koormisemäärad, kuid mitte seda, et mõisale soovitatavaid koormisi ei ole mõisnikul õigus ühekülgselt määrata. Nad taipasid instinktiivselt, et nende omandiõigus satub hädaohtu, kui tunnustamist leiab mõisniku püüd talurahva kohustisi teha piiramatuks. Ka seepärast reageerisid talupojad elavalt kõige väiksematelegi katsetele nende kohustusi kõrgendada. Talupojad võitlesid selle eest, et nende olev majanduslik seisund ei halveneks. Õigusliku aluse talupoegade ideoloogiale andis aga endine orduaegne olukord — sõltlus.

Missugune põhimõte hilisel Rootsi ajal talupoja ja mõisniku vahekorras võidule pidi pääsema, kas sõltlus või pärisorjus, seda pidi otsustama mõisniku ja talupoja omavaheline võitlus. Otsustava tähtsu-

sega oli seejuures, kas mõisnikul läheb korda talupoegade ärakargamisi tõkestada. Talupoja endakaitse vastu rakendati riigivõimu toetusel kogu aadli seisuslik aparatuur. Nagu nägime, saavutasid mõisnikud selles võitluses hilisema Rootsi aja kestel teatava, kuid mitte lõpliku ülekaalu, vastavalt sellele kujunesid talupoja ja mõisniku tegelikud suhted ka majanduslikes ja õiguslikes küsimusis.

Talurahva koormised.

Hilise Rootsi aja alguses, mil leidus väga palju tühje talusid (vt. lk. 932), ei olnud esialgu päevakorral niivõrt talupoegade maaomandisse, kui just koormiste suurusse puutuvad küsimused.

Gustav Adolfi aktiivne fiskaalpoliitika oli eesti talupoegade koormisi tunduvalt suurendanud, eriti Liivimaal, kus endistele koormistele tuli lisaks raske majutusmaks, mis hiljemini küll osalist alandamist leidis.

Samal ajal toimunud riigimaade võõrandamine ei saanud jääda halva kajastuseta talupoegade majanduslikule seisundile. Riigimõisades ei pressitud talupoegadele lisakoormisi mitte niisuguse tempoga nagu eramõisades. Riigimõisad olid heaks peljupaigaks eramõisadest ära karanud talupoegadele ja nende olemasolu oli nii nagu iseenesest avaldanud pidurdavat mõju talupoegade koormiste kerkimisele.

Hilisel Rootsi ajal neid riigimõisu enam ei ole. Veel halvem — suurem osa neist mõisakomplektidest oli läinud Rootsi suuraadli kätesse, kes ise koha peale ei asunud, vaid oma mõisad kas renditasid või jälle andsid palgaliste valitsejate kätte. Luksuslikkude eluviisidega Rootsi suurnikud püüdsid oma mõisadest välja pressida niipalju tulusid kui võimalik, samuti muidugi ka rentnikud ja valitsejad.

Staarostkondade rentnikkude hulgas valitses teravalt väljendunud ühepäevameeleolu. Mindi välja kiiresti saadava kasu peale, rõhuti talupoegadele peale suuri koormisi, küsimata, kas see pikapeale mõisalegi on kasulik. Ka mõisaomanikul oli kalduvus oma talupoegi liigselt koormata, kuid ta arvestas seejuures ikka mõnevõrra võimalust, et talupoeg võib ära karata ja seega tuua temale majanduslikku kahju. Rentnikkudel tulid niisugused kaalutlused palju väiksemal määral arvesse. Staarostkondade valdajad suuraadlikud hakkasid talupoegade liigse ekspluateerimise vastu otsima vahendeid alles siis, kui talupoegade mujalesiirdumine nende aladelt oli muutunud juba üsna massiliseks. Võeti abiks tingimused rendilepinguis.

Neis rendilepinguis anti kokkulepitud rendisumma eest rentnikule õigus niihästi mõisapõldude saagile kui ka talupoegade tööjõule ja koormistele. Talupoegade teopäevad ja koormised märgiti vakuraamatusse, kus-

Olearіuse järgi.

Talupoegade peksmine Rootsi ajal. Paremal näha eesti talunaisi tolleaegses rõivastises — peas linik ja puusadel rõhud (ketikaared).

juures rendilepingusse võeti tingimus, et talupoegi üle selle normi rentnikkude poolt ei tohi koormata. Erakorralisi kohustisi, veo- ja küüdikordi, mille suurust raske oli üksikasjus ära määrata, lubati rentnikel talupoegadele peale panna vastavalt maa kombele. Ühe Chr. Gyllenstierna poolt renditatud Läänemaa mõisa rendikontraht käsib rentnikku kohelda talupoegi ja nende sulaseid mitte ebainimliku karmusega, vaid kristlikult, vastavalt maa tavale ja õigusele. Mõisaomanikkude samme talupoegade kaitseks põhjendatakse üldiselt kartusega, et talupojad raske kohtlemise puhul ära kargavad. Rentnik tehakse vastutavaks talupoegade ärakargamise eest. Mõni kontraht on üksikasjalisem ja kohustab mõisnikku tasuma tekkinud kahjusid ainult siis, kui talupojad „ilma põhjuseta“ ära kargavad. Erand tehakse nende talupoegade suhtes, kes on ära karanud trahvi kartusel oma süütegude eest.

Täpsate rendilepingute abil suudeti siis mõnevõrra piiri panna talupoegade kurnamisele rendimõisades. Kuid ega seepärast veel üleastumised ära ei jäänud. Enamik suurnikke pidas kasulikumaks oma mõisarendiseid koguda lasta valitsejate poolt. Kuidas niisugusele mõisade ekspluateerimise viisile vaatasid suurnikud, see selgub nende eneste ütlustest. Oli äärmiselt raske kontrollida valitseja tegevust, kes „üksinda istudes ühes onnis valitses maad mitme penikoorma ulatuses“.

Ka siin olid kontrolli aluseks vakuraamatud, kuid valitsejadki kippusid talupoegade maksu kiskumisega endile vahelt puhast tegema. Asja kergendas ju see, et suurniku kohtupidamise õigused olid antud valitseja kätte ja see tarbe korral juba oskas oma võimu kasutada selleks, et talupoegade suu kaebusteks sulgeda. Liivi- ja Eestimaa mõisavalitsejatest oli Rootsi suurnikkudel igatahes halb arvamus ning veendumus, et nad talupoegi vähem ei nüli kui mõisarentnikudki.

Suurnikkude kätesse sattunud endistes kroonumõisades kasvasid talupoegade koormised seetõttu kaunis kiiresti.

Samal ajal oli eramõisnikkudel terav püüe oma talupoegade koormisi kõrgendada. Eestimaa mõisnikud olid osalt juba varemini mõnevõrra kohastanud oma majapidamist hõredaks jäänud asustusele. Liivimaal oli pinge suurem, sest seal oli hilise Rootsi aja alguses nii suur tühjade talude arv esmakordne.

Liivimaa nendel aladel, mille üle meil on kõik andmed, oli hilise Rootsi aja alguses:

Mõisapõlde	$716^{1}/_{2}$	adramaad	ehk	20,4%
Talumaid				
täidetud	$774^{3}/_{4}$ adr.			
tühje	$2023^{9}/_{16}$ adr.			
	$2798^{1}/_{2}$	adr.	ehk	79,6%
Kokku	$3514^{13}/_{16}$	adr.		100 %

Kui eeldame, et poolaaegsel Liivimaal enne Poola-Rootsi sõda kõik loendatud adramaad olid täidetud, siis sel ajal talumaade ja mõisapõldude suhe oli 4 : 1. Hilise Rootsi aja alguses rahvastiku hõrenemise tõttu see vahekord muutus täidetud talumaade kahjuks, olles nüüd 1 : 1. Mõisnikud loomulikult püüdsid hõrenenud talurahvastikule veeretada juurde lisakohustisi, et võimalikult ära hoida mõisapõldude söötijäämist. Osalt toimus see lisateopäevade ja abiteo, osalt aga teolistele suuremate päevanormide pealesurumisega.

Poola ajal oli vähemalt Liivimaa riigimõisades talurahva teokohustis piirdunud ühelt suurelt poola adramaalt ühe teolise väljapanemisega, kusjuures 5-päevane töönädal vaheldumisi sooritati rakme- ja jalapäevadena. Väiksemates taludes ei alanenud teokohustis küll proportsionaalselt talu suurusega, kuid oli üldiselt siiski märksa kergem kui Põhja-Eestis.

Rootsi aja lõpuks olid — nagu Švabe välja arvutanud — teonormid Liivimaal tublisti tõusnud. Talul ei tulnud välja panna mitte ainult üht teolist läbi aasta, vaid selle kõrval harilikult veel abiteolist, keda läti alal nimetati otrenieks'iks. See abiteoline pidi mõisapõldudel teol olema jüripäevast mihklipäevani, paiguti jaanipäevani. Abiteolise päevad tuli sooritada jala. Temagi töönädal loeti 5-päevaseks nagu päristeolisegi oma, sest esmaspäeva hommik ja laupäeva õhtu kulusid teolisele tulekuks kodutalust mõisa ja vastupidi. Normaalselt pidi ühe päristeolise ning abiteolise

välja panema adramaane talu. Kui aga talu oli väiksem, siis võis ta teonorm piirduda näit. $^1/_2$ teolisega ja $^1/_3$ abiteolisega. Niiviisi omapäraselt väljendatud teonorm sooritati väiksema talu poolt tegelikult nii, et rakmeteolised vaheldumisi üks nädal käisid tööl, teine mitte; $^1/_3$ abiteolist tähendas aga seda, et viimane teol käis oma määratud ajal iga kolmas nädal. Kuid vähe sellest: kõige kibedamal tööajal pidid talud mõisatööle andma veel kolmanda teolise. Alul kolmandaid teolisi kutsus mõis töösse talgu korras, s. t. vabatahtlikkude abistajatena. Hiljemini aga tehti talgutest osavõtt taludele sunduslikuks ja määrati kindlaks nende „kolmandate teoliste" teopäevade arv.

Kui palju tegu pidi sooritama Liivimaa taluperemees Rootsi aja lõpul, selle kohta toob Švabe kokkuvõtte 12 Liivimaa läti osas asuvast mõisast, kus olid neli korda väiksemad adramaad kui neis riigimõisades, mille kohta on pärit meie poolaaegsed andmed.

Neis mõisades kokku 380 adramaal asetses 606 talu. Neil talunikkudel tuli mõisa saata

Aasta läbi	320	rakmeteolist
„ „	$137^1/_2$	jalateolist
Anda abiteolisi kokku	2 863	nädalaks
Kolmandaid teolisi anda talgu korras . .	336	päeva
Kokku päevadeks ümberarvestatult sooritada	124 411	tööpäeva

Ühelt adramaalt said siis need mõisad keskmiselt 0,85 aasta läbi töötavat rakmeteolist, 0,36 aasta läbi töötavat jalateolist; edasi $7^1/_2$ nädalat abiteolise tööd ja umbes ühe talgupäeva. Seejuures on tähelepandav, et teokoormised ei jagunenud proportsionaalselt talude suurusega, vaid väiksematel taludel tuli suhteliselt rohkem tegu teha kui suurtel.

Kuigi eesti talurahva teokoormiste normid üksikasjaliselt ei ole läbi töötatud, võime ometigi kõigest teha järelduse, et hilisel Rootsi ajal Lõuna-Eesti talupoegade koormus teoga oli muutunud märksa suuremaks. Põhja-Eestis olid talupoegade koormised suureks paisunud juba varasel Rootsi ajal. Hilisel Rootsi ajal koormiste kõrgenemine jätkus, kuigi mitte nii kiires tempos kui Lõuna-Eestis. Talupoegade teokoormuse suurused mõlemal eestlaste maa peaalal hakkasid teineteisele lähenema. Väga aeglaselt tõusis aga küll kõige tõenäosuse järgi maksukoormus, kuigi selle üksikasjalisemat kirjeldamist ei võimalda veel selle ala puudulik läbitöötamine.

Talupoegade koormised hilisel Rootsi ajal ei püsinud seega endisel tasemel ega saa väita, et nad oleksid olnud normitud. Ei toimunud ju talupoegade koormiste kasv mingil määral kokkuleppel talupoegadega, välja arvatud ainult erijuhud, kus talu läks uudisomaniku kätte. Kuid me ei saa eesti talupoegade maksustamises hilisel Rootsi ajal konstateerida ka mõisnikkude täielikku omavoli, millega on iseloomustatavad pärisorjuse teravamad avaldumisvormid.

Renditatud ja valitsejate kaudu ekspluateeritavates staarostkondades, aga ka eramõisades peeti talurahva koormiste kohta vakuraamatuid ja säilitati vähemalt näiliselt põhimõte, et tunnustatakse piire talurahva kohustistele. Muidugi püüdsid mõisnikud neid piire laiendada — aeg-ajalt tõmmati korralikkude koormiste hulka erakorralisi kohustisi, mida oldi harjutud sooritama hooajatöödel. Võime seega öelda, et talupoegade kohustistel oli veel põhimõtteliselt säilinud norm, kuid tegelikult oli see võrdlemisi veniv.

On teada väga palju juhtumeid, kus vakuraamatute katte all hoiti talupoja koormised tegelikult kaunis rafineeritud kombel piiramatuna. Vakuraamatus fikseeriti talupoegade koormised niivõrra kõrgelt, et ka keskmistel saagiaastatel ei olnud võimalik oma andameid kogu ulatuses tasuda. Nii tekkisid talupojal kroonilised maksuvõlad, mille tasumise ettekääande all mõisnikul headel saagiaastatel oli võimalik talupojalt maksu võtta palju suuremas ulatuses kui seda oleks võimaldanud keskmise aastasaagi põhjal kalkuleeritud norm. Niisugustes mõisades olid talupoja kohustised t e g e l i k u l t normimata ja mõisal täieline kontroll talupoja tulude ja vallasvara üle.

T a l u r a h v a j õ u k u s.

Teiselt poolt aga ei või kahe silma vahele jätta, et kohati talupoegadel hilisel Rootsi ajal võimaldus koguda kaunis suuri varandusi. See suhteline majanduslik hüveolu, mille osaliseks said Liivimaa talupojad Põhjasõja eelaastatel, ei või tingitud olla üksnes Karl XI reformide järelaastatest. Kui Põhjasõja ajal mitmedki Liivimaa talupojad kroonule võisid laenata oma 600—900 riigitaalrit ja sellega omad talud vabaks osta, siis pidid nad nende summade korjamisega algust tegema varemini. Muidugi võis selline rahakorjamine toimuda salaja, et mõisnikule mitte anda võimalust maksude näol talu tulukust vähendada. Ent ka üldine nähtav talupoegade varandus hobuste, lehmade ja muu elava inventari kujul näitab pikema rahuaja järel tunduvat tõusu.

Põhja-Eestis 1645. a. Eerik Oxenstierna ja Lõuna-Eestis Claes Totti poolt väljastatud määrustega püüti muu seas piiri tõmmata liigsele luksusele ja raiskamisele talupoegade juures, eriti aga talurahva pulmades. Põhja-Eesti kuberneri määrus tahab kaotada „suurt ja kuulmatut jumalaandide hävitamist ülearuse söömise ja joomise näol ning mittetarvilikkude kingituste tõttu talupojapulmades, mille läbi talupoeg end ise hävitab, end üle võimete koormab ja vaesusse satub“. Seepärast keelatakse edaspidi suured talupojapulmad.

E. T. Muuseumi kog. järgi kop. A. Mõttus

Halliste mõrsja Rootsi aja lõpult.

Ümber puusade pulmasõba, peas mõrsjalinik. Sõba, mille järgi joon. valmistatud, põlvneb umbkaudsete andmete järgi XVIII saj. algusest, kuid umbes sellelaadilisi oli tarvitusel ka Rootsi ajal, samuti vastab ka kogu rõivastis tüdiselt rootsiaegsele.

Renditatud ja valitsejate kaudu ekspluateeritavates staarostkondades, aga ka eramõisades peeti talurahva koormiste kohta vakuraamatuid ja säilitati vähemalt näiliselt põhimõte, et tunnustatakse piire talurahva kohustistele. Muidugi püüdsid mõisnikud neid piire laiendada — aeg-ajalt tõmmati korralikkude koormiste hulka erakorralisi kohustisi, mida oldi harjutud sooritama hooajatöödel. Võime seega öelda, et talupoegade kohustistel oli veel põhimõtteliselt säilinud norm, kuid tegelikult oli see võrdlemisi veniv.

On teada väga palju juhtumeid, kus vakuraamatute katte all hoiti talupoja koormised tegelikult kaunis rafineeritud kombel piiramatuna. Vakuraamatus fikseeriti talupoegade koormised niivõrra kõrgelt, et ka keskmistel saagiaastatel ei olnud võimalik oma andameid kogu ulatuses tasuda. Nii tekkisid talupojal kroonilised maksuvõlad, mille tasumise ettekääande all mõisnikul headel saagiaastatel oli võimalik talupojalt maksu võtta palju suuremas ulatuses kui seda oleks võimaldanud keskmise aastasaagi põhjal kalkuleeritud norm. Niisugustes mõisades olid talupoja kohustised tegelikult normimata ja mõisal täieline kontroll talupoja tulude ja vallasvara üle.

Talurahva jõukus.

Teiselt poolt aga ei või kahe silma vahele jätta, et kohati talupoegadel hilisel Rootsi ajal võimaldus koguda kaunis suuri varandusi. See suhteline majanduslik hüveolu, mille osaliseks said Liivimaa talupojad Põhjasõja eelaastatel, ei või tingitud olla üksnes Karl XI reformide järelaastatest. Kui Põhjasõja ajal mitmedki Liivimaa talupojad kroonule võisid laenata oma 600—900 riigitaalrit ja sellega omad talud vabaks osta, siis pidid nad nende summade korjamisega algust tegema varemini. Muidugi võis selline rahakorjamine toimuda salaja, et mõisnikule mitte anda võimalust maksude näol talu tulukust vähendada. Ent ka üldine nähtav talupoegade varandus hobuste, lehmade ja muu elava inventari kujul näitab pikema rahuaja järel tunduvat tõusu.

Põhja-Eestis 1645. a. Eerik Oxenstierna ja Lõuna-Eestis Claes Totti poolt väljastatud määrustega püüti muu seas piiri tõmmata liigsele luksusele ja raiskamisele talupoegade juures, eriti aga talurahva pulmades. Põhja-Eesti kuberneri määrus tahab kaotada „suurt ja kuulmatut jumalaandide hävitamist ülearuse söömise ja joomise näol ning mittetarvilikkude kingituste tõttu talupojapulmades, mille läbi talupoeg end ise hävitab, end üle võimete koormab ja vaesusse satub". Seepärast keelatakse edaspidi suured talupojapulmad.

E. R. Muuseumi kog. järgi kop. A. Mõttus

Halliste mõrsja Rootsi aja lõpult.

Ümber puusade pulmasõba, peas mõrsjalinik. Sõba, mille järgi joon. valmistatud, põlvneb umbkaudsete andmete järgi XVIII saj. algusest, kuid umbes sellelaadilisi oli tarvitusel ka Rootsi ajal, samuti vastab ka kogu rõivastis üldiselt rootsiaegsele.

Üle nelja vaadi õlut ei tohi pulmadeks lauale tuua ega teha kingitusi pruudi sugulastele. Sööming ja lakkumine kihlustel, pruudi kojuviimisel jne. pidi hoopis keelatud olema. Claes Totti määrus nägi veel üksikasjalisemaid norme ette. Pulmad ei tohtinud kesta talupoegadel üle kahe päeva. Neisse pulmadesse võis kubjas, hirsnik või terve adramaa talunik kutsuda mitte enam kui 16 paari külalisi ning tohtis neile ette anda kõige rohkem 8 vaati õlut ning 4 toopi viina. Pooleadrik pidi leppima 12 paari kutsumisega ning 6 vaadi õlle ning 3 toobi viinaga. Veerandikul olid vastavad normid 8 paari, 4 vaati ja 2 toopi, kaheksandikul aga 6 paari, 3 vaati ja $1^1/_2$ toopi. Peale kinnaste ja linaste vööde ei tohtinud muid kingitusi pulmas jagada.

Neist määrustest on tehtud mitmesuguseid järeldusi. On eitatud, et nad peegeldavad talupoegade suhtelist jõukust, ja uhkeid pulmi on katsutud seletada talupoja meeleheitliku priiskamisega, mis tingitud ta majandusliku seisundi üldisest ebakindlusest. Kui varandus mõisa eest niikuinii kindel polnud, siis võis muidugi kergesti tekkida meeleolu, kus homsest päevast suurt ei hoolitud ja vähemalt pulmagi püüti „korralikult" ära pidada.

Lugu on aga see, et mitte üksnes pulmades ei avaldunud eesti talupoja „luksus", vaid ka rõivastises jne. Eerik Oxenstierna keelab talupoegadele tarvitada „saksa kombe järgi valmistatud jalatseid, absatitega saapaid või kõrgeid rebasenahkseid mütse, et summutada talupoegade uhkust ja seda ära hoida". Sellest peaks selguma eesmärk, mis oli nende luksusmäärustega Rootsi võimudel, liiatigi kui arvestame, et Oxenstierna määrused ei keelanud „luksust" ainult talupoegadele, vaid samal alal üksikasjalisi määrusi ette nägi ka aadli ja linnakodanikkude suhtes.

Et talupoegade üldine varanduslik seisund iga kord just mitte äärmiselt halb ei olnud, näitavad andmed, mis on pärit küll ajastust peale Karl XI suuri reforme, kuid omast kohast iseloomulikud ka varemale ajale. Nagu Švabe teatab, võisid 1700. a. kasakad ühest läti talust röövida 15 peent sileesia pearätti $7^1/_2$ taalri väärtuses, 6 seelikut ja 5 kuube (20 taalrit), 2 kasukat ja 9 meeste särki ($10^1/_2$ taalrit), 4 lina, 1 saarmanahkse mütsi ja 5 hõbesõlge ($16^1/_2$ t.), ühe kullatud hõbedase kaelakee (20 t.), 2 nahksadulat jne. — kokku 107 taalri väärtuses. Muidugi ei moodustanud see veel kõike talu vallasvara. Ürikutest selgub samuti, et hilise Rootsi aja lõpul talunaised ja -tütred pühapäeviti ei kandnud ainult hõbedasi ning kuldseid ehteid, vaid koguni siidist taskurätte, sametist pihikuid ja välismaa pearätte ning põlli.

Niisugust erilist „luksust" võisid endile muidugi lubada ainult kõige jõukamad pered. Ent kõike kokku võttes peame ometigi tunnistama, et maarahva jõukuse tase hilise Rootsi aja lõpupoolel sageli polnudki väga madal. Sellest tuleb paratamatult järeldada, et kuigi talurahva koormismäärad hilisel Rootsi ajal pidevalt tõusid, ei saavutanud nad

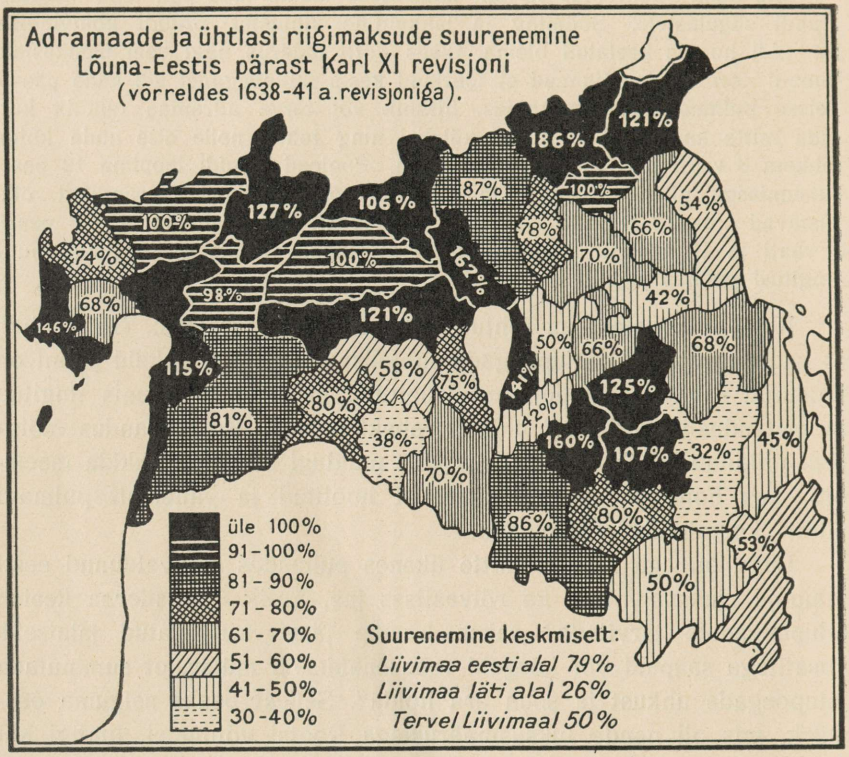

ometi kaugeltki mitte igal pool seda määra, et talupoegadel poleks võimalik olnud omast töövaevast midagi kõrvale panna. Seega ei andnud lõplikke tulemusi mõisnikkude püüded mõõtmatute koormiste abil talumehe kõiki tulusid oma võimusesse saada. Ka neis mõisades, kus tekkisid kroonilised talupojavõlad, oldi nähtavasti sunnitud maksuvõlgade sissenõudmisel puudutamata jätma talupoja vallasvara ikkagi teatava elustandardi piirides. Sellist suhtelist hüveolu ei muretsenud talupoegadele mitte riigivõimu vahelesegamine, vaid eestlaste ja lätlaste eneste erk väljaastumine oma õiguste kaitseks.

Talurahva omandiõigus.

Mõisniku katsed hilisel Rootsi ajal kitsendada talupoja õigust oma vallasvaraga toimimisel olid erakordsed ning kandsid seesugustena lausa ülekohtu ilmet. See nähtub juba sellest, et talupojad nagu endastmõistetavalt võisid linnas kaubelda ja ka võlgu teha. Gustav Adolfi päevil tõi Eestimaa rüütelkond vastuväiteks uutele riigimaksudele, et talupojad olevat üldiselt sattunud võlgadesse ja tõenäoselt ei

leia muud teed väikese tolli maksmiseks, kui teha uusi laenusid linnas. Hilise Rootsi aja teisel poolel ostsid Liivimaa talupojad üksteiselt üles humalaid ja eksportisid Venemaale. Vilja väljavedu Eesti põhjaranniku väikesadamate kaudu Soome toimus vähemalt osalt talupoegade omal algatusel.

Talude omandiõiguse suhtes võistlesid hilisel Rootsi ajal kaks vaadet. Talupoegade poolt peeti, nagu nägime, konservatiivselt kinni vanadel õigustabadel baseeruvast veendumusest, et talud kuuluvad nende peremeestele nii kaua kui nad maksavad õiguslikult põhjendatud makse. Kitsendusi tunnustati selles omandiõiguses ainult seevõrra, kuivõrra need automaatselt tuletusid sunnismaisusest — keelust oma talu terveni võõrandada. Sellele arusaamisele seisis vastu mõisnikkude vaade, kelle püüdest tõlgendada talurahva õiguslikku seisundit pärisorjusena võib järeldada ainult ühte: nad pretendeerisid eesti talupoegade suhtes õigustele, mis ei olnud üksnes riiklikud, vaid ka mõisahärralikud — seega siis ka omandiõigusele talupoja maa üle.

Viimase — mõisnikkude — vaate arenemist talupoegade maa omandiõiguse üle soodustasid kaks asjaolu: feodaalse õiguse mõistete ebamäärasus ja talupoegade liiklemine.

Feodaalsele õigusele on iseloomulik avaliku õiguse ja eraõiguslikkude mõistete segipaiskamine. Ei tehtud kindlat vahet ka teatava avalikõigusliku ja kohustusõiguse ning teiselt poolt omandiõiguse vahel. Kõik viidi ühele skaalale.

Moodsa terminoloogia järgi orduaja alguses eestlaste alistumislepingute põhjal oli talu kohta 1) talupojal omandiõigus, 2) vasallil õigus saada sellelt talult avalikke kohustisi kümnise jne. näol ja 3) maahärral sellelt talult saadavate kohustiste üleandmise eest õigus saada vasalli sõjalist abi. Feodaalaja juristide abitus terminoloogias kõlas sama aga umbes järgmiselt: „Antud talu suhtes on 1) talupojal omandiõigus niikaugelt kui ta tasub maal lasuvad avalikud kohustised (dominium utile); 2) vasallil on omandiõigus talule selles ulatuses, et talult saada nimetatud koormisi (dominium directum); 3) maahärral on omandiõigus talule, et saada sellelt sõjakohustiste täitmist.

Aja jooksul unus ja püüti unustada, mis ulatuses vasallil oma tagaasurite talude üle on „omandiõigus". Tõlgendati feodaalset tingimuslikku omandiõigust lihtsalt omandiõigusena juba rohkem roomaõiguslikus, s. t. praeguses mõttes. Loomulikult aja jooksul kujunenud loogilise uperkuudi tõttu tunti siin end talumaade omanikuna ning õigustatuna talupoegi suruma pärisorjadeks, s. t. nõudma neilt koormisi mõisahärraliku õiguse alusel.

Teiselt poolt soodustas mõisnikkude omandiõiguslikkude pretensioonide kasvamist talumaadele talurahva rohke siirdumine ühest kohast teise ning tühjade talude asustamine vabadikkudega, üksjalgadega

Olearіuse järgi.

Eestlaste pulmasõit Rootsi ajal. Pildil kujutatud veel hilise ajani säilinud komme — pulmarongile teed sulgeda, mille puhul peigmees teatava andamiga peab lunastama läbipääsu. Esimestel ratsanikkudel näha käes pulmamõõgad.

jne. Nägime, et erakordsetes sõjaoludes uudisasunikkude suhtosa Lõuna-Eesti talupoegade juures ulatus 40%-ni ja et see ka muudes eestlaste maaosades võis vaevalt olla väiksem. Muidugi ei ole mõeldav, et täiesti oleks kaduma läinud pidev talu pärandamine orduaja algaegadelt tänapäevani. Niisugused pidevalt pärandunud talud moodustavad kõigest hoolimata suure osa meie taludest. Kuid igatahes olid mõisnikud orduaja lõpupoolel ja Poola ning Rootsi ajal aja jooksul rohkesti tühje talusid asustanud uute peredega. Eriti neis eestlaste maaosades, kus uudisasundus oli väga tihe, võis mõisnikul, kes talupoja kätte „andis“ talu, süveneda arvamus, et ta ise ongi talu piiramatu omanik. Kas aga mõisnik, „andes“ tühja talu uuele talumehele, võis uudisasuniku isiku ja talu kohta tegelikult fikseerida suuremaid nõudlusi kui vanaperemehe üle?

Talu üleandmine talupojale ei olnud vasalli poolt sooritatav ühekülgne õiguslik akt, vaid eeldas ka uudisasuniku nõusolekut — olgu see siis kustki mujalt ärakaranud talupoeg või keegi muu. Talu üle-

võtmisega võttis ju talupoeg endale kümnise maksmise ning teokohustised, mis olid asjakohustised ning seotud vastava taluga, mitte tema isikuga. Võttes enda peale taluga seotud servituudid, omandas uudisasunik *eo ipso* ka need õigused, mis olid seotud taluga, s. o. täielikud peremeheõigused. Tuleb meeles pidada, et uudisasunikkude asundamine taludesse toimus neil perioodidel, kus maa oli hõredasti asustatud ja kus mitte niivõrra talupoja püüdeks ei olnud otsida endale peavarju, kui just vasall-mõisniku püüdeks oma talule leida täitjat. Nii jäi Rootsi aja lõpuni püsima õiguslik põhimõte, et talu ülevõtnud uudisasunik teatava aja jooksul muutub päristalupojaks ja ühtlasi ka päriseperemeheks. Claes Totti maapolitseikorraldus 1668/1671 määrab selleks tähtajaks kolm aastat, välismaalaste suhtes aga kehtib põhimõte, et nad selleks saavad otsekohe, kui nad on talust õhku lasknud esimese suitsu.

Nii siis, nende talumaade suhtes, mis mõisnik „andis" uudisasunikkudele, ei saanud ta Rootsi ajal pretendeerida mingisugusele omandiõigusele meieaegse arusaamise järgi, teiste sõnadega, sellisele omandiõigusele, mida rüütelkond endale talumaade üle usurpeeris 1816. ja 1819. a. talurahva „vabastamiste" ajal.

Talumaade mõisastamise protsess ühenduses rahvaarvu kasvuga.

Kuidas leidis aga hilisel Rootsi ajal mõisnikkude poolt tegelikus elus respekteerimist talurahva omandiõigus talude üle?

Mõisniku ja talupoja vaated selle üle erinesid põhjalikult, kuid esialgu ei olnud põhjust neil vaadetel astuda teravasse konflikti. Hilise Rootsi aja alguses oli maa veel väga hõredasti asustatud ning umbes $^3/_4$ taludest Mandri-Eestis seisid tühjad. Mõisnikul oli küllaldaselt tegemist, et harijaid leida oma sööti jääda ähvardavatele mõisapõldudele. Vaevalt tekkis tal seejuures tarvet oma arvatavaid õigusi teostada selles suunas, et pillutada talusid ning sealt välja ajada talupoegi. Veel Claes Totti ajal võime mõisnikkude juures märgata rohkem tendentsi talupoegi tühjadesse taludesse asuma sundida kui täidetud taludest talupoegi välja ajada.

Ent aja jooksul näitas rahvaarv kiiret tõusu. Arvestades seda, et sel ajal rahuaegadel Põhja-Euroopas rahvastiku aastane juurdekasv oli umbes 25 hinge 1000 kohta, pidi aga 25 aasta kohta loomuliku sigivuse teel rahvaarv muutuma kahekordseks. Ka sisserändamine oli väljarändamisest ülekaalus. Nii juhtuski, et Rootsi aja lõpupoolel maa oli juba päris täitunud rahvaga ning enam ei leidunud tühje talusid,

välja arvatud ehk need, mis olid täiesti metsa alla jäänud. See asjaolu selgub Karl XI ajal toimunud suurest maaderevisjonist. Ka teistel alustel tehtud kalkulatsioonid näitavad rahvaarvu kasvu 1696. aastaks umbes neljakordseks, võrreldes sajandi algusega. Nii on O. Liiv eesti ala rahvaarvu sel ajal arvestanud umbes 350 000-le.

Hõreda rahvastikuga ajastul olid mõisnikud talurahvale tugevasti veeretanud lisateokohustisi, et aga mõisapõlde (vt. lk. 937) mitte sööti jätta. Ent kõigest hoolimata ei suudetud esialgu seda alati siiski ära hoida. Mõningail juhtumitel asutati endistele söötijäänud mõisapõldudele kogunl talusidki, muidugi mitte liigse rahvatiheduse pärast, vaid reaalse kasu kaalutlusel, näit. kui nad olid kergemini ülesharitavad kui söötis talumaad jne. Seda mööda kuidas kasvas rahvaarv, kasvas ka võimalus harimisele võtta ikka uusi osasid ajutiselt sööti jäetud mõisapõldudest. Varsti osutus võimalikuks tõusnud teonormidega harida endisi mõisapõlde täies ulatuses. Teolisi tuli järjest juurde ning saabus olukord, kus endiste mõisapõldude jaoks neid oli ülearugi.

Nüüd tekkis küsimus, mis teha vabaks jäänud tööjõuga?

Asi oli lihtne, kuni oli tühje talusid. Võeti kätte ja suurendati mõisapõlde nende tühjade talude arvel. See oli küll õigupärast seadusvastane, sest see eeldas mõisniku piiramatut omandiõigust tühjade talude üle. Et tal seda oleks olnud, on aga vägagi kaheldav.

Jäägu siinkohal arutamata, kui suur õigus oli vasallil oma käsutusse võtta talumaid orduajal, mil vasalli isiklik sõjateenistus polnud veel asendunud ratsateenistusega. Põhjendada sellist õigust on püütud feodaalse vaibevara õigusega. Kuid vajab veel üksikasjalist uurimist see asjaolu, kas meie vasalli ja talumehe vahekorda võib pikema jututa samastada maahärra ja läänimehe omaga, kus läänimehe surma puhul pärijateta lään ise taandub läänistajale. Feodaalaja juristid teevad suure vahe senioraalse ja feodaalse suhtumise vahel ja nii tuleb meil ka talude vaibeõigus eriuurimise poolt võtta uuele põhjalikule kaalumisele. Tõenäone on, et ka orduaja alguses vasallil oli küll õigus omanikuta jäänud talu a n d a uue peremehe kätte, kuid tal polnud õigust seda talu enda kätte j ä t t a.

Kui maahärrad orduaja alguses läbi sõrmede vaatasid, kuidas nende vasallid talumaadele asutasid mõisapõlde, siis küll sellepärast, et neid see asi alul vähe huvitas. Vasallid olid ju maale toodud selleks, et nad aitaksid maad või maahärra muid erihuvisid sõjaliselt kaitseda. Kuidas nad nüüd oma läänist sissetulekuid hankisid, see läks maahärrale vähe korda, kui see just ei häirinud avalikku rahu.

Orduaja lõpupoolel muutusid asjaolud — just samal ajal, kui vasall sai mõisnikuks ning hakkas hoogsamalt rajama mõisapõldu. Veel väikeste mõisapõldude ja talumaade vahele tõmmati teatav õiguslik piir.

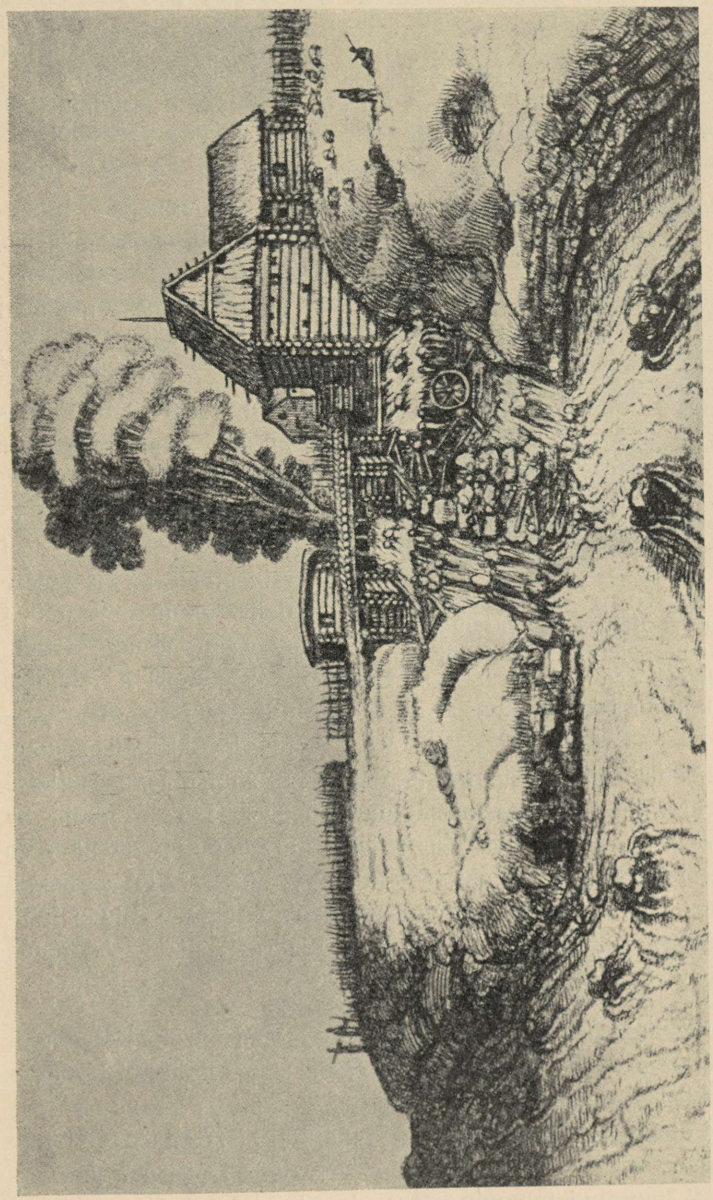

A. Goeteerise joon. 1615.

Eestimaa veski XVII saj. Nii nägi tol ajal välja Kreenholm Narva jõel, kus praegu asetsevad vabrikud. Pilt kujutab õieti kahte veskit, ühte esiplaanil, teist tagapool. Paisu juures näha kaks vesiratast. Kreenholmi saar on veel ehitisteta.

Orduaja lõpupoolel vasallidelt enam ei nõutud isiklikku sõjateenistust. Selle asemel nad pidid sõjaväkke maahärra kutsel saatma ja alaliselt ülal pidama teatava arvu sõdureid või ratsanikke. Ratsateenistus ei lasunud mitte aadlimehe isikul, vaid reaalkohustisena taludel samuti nagu maksudki kiriku jaoks. Ratsateenistus sooritati küll Rootsi ajal ainult tegelikult täide-

tud adramaadelt (iga 15 adr. pealt 1 mees), kuid mõisnikul ei olnud õigust ajuti tühjalt seisvaid talusid mõisastada, sest sellega riivas ta riigi ja kiriku maksustushuvisid. Juriidiliselt seisis vasallide „omandiõigus" tühjade talude üle ainult selles, et saada taluga ühenduses olevaid servituute, kui leidub talupoeg, kes talu enda kätte võtaks. Mingil määral ei omanud mõisnik aga õigust talu kui maksuobjekti mõisastada ning ainult omades huvides ekspluateerida.

Ent niisugustest juriidilistest peensustest ja kaalutlustest mõisnikud muidugi ei lasknud endid juhtida, kui oli vaja mõisapõlde suurendada ja kui selleks leidus võimalusi. Puuduvad veel lähemad andmed, millisel määral hilise Rootsi aja lõpul mõisapõllud suurenesid. Et see aga toimus, kuuleme sagenevatest vaimulikkude kaebustest, et mõisnikud mõisapõldudeks tehtud talumaadelt et taha tasuda kirikumakse. Karl XI tõstatas uute mõisapõldude suhtes ka kroonu nõudlused ratsateenistuse alal. Mõlemad lähtusid siinkohal oma erihuvidest ega võtnud arvesse oma talupojaskonna kui seisuse õigusi tühjadele talumaadele. On aga märke, et talupoegadel ei puudunud teadvus oma kollektiivsetest õigustest tühjade maade peale. A. Perandi andmetel on nad mõnel korral koguni üritanud protsesse tühjade talude mõisastamise pärast. See kõik ei takistanud aga oluliselt mõisapõldude tegelikku laiendamist talumaade kulul.

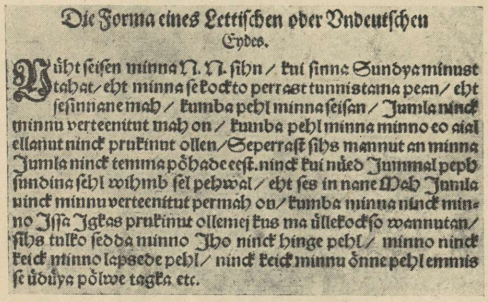
Die Forma eines Lettischen oder Vndeutschen Eydes.

Wüht seisen minna N. N. sihn / kui sinna Sundya minust tahat / eht minna sekockto perrast tunnistama pean / eht sesinnane mah / kumba pehl minna seisan / Jumla ninck minnu verteenitut mah on / kumba pehl minna minno eo aial ellanut ninck prukinut ollen / Seperrast sihs mannut an minna Jumla ninck tenima põhade eest. ninck kui nüed Jummal pepb sundina sehl wihmb sel pehwal / eht ses in nane Meh Jumla ninck minnu verteenitut permah on / kumba minna ninck minno Jssa Jgkas prukinut ollemej Ens ma üllekockso wannutan / sihs tulko sedda minno Jho ninck hinge pehl / minno ninck keick minno lapsede pehl / ninck keick minnu önne pehl emmis se üdüya põlwe tagka etc.

Eestikeelne vandetekst, mida talunikud tarvitasid Rootsi ajal maa omandiõiguslikkude tüliküsimuste juhul kohtus. Olearіuse reisukirjeldusest.

Kuid rahvaarv ja ühtlasi mõisapõldude harimiseks käepärast olev teopäevade arv kasvas ka siis veel, kui tühjad talud mõisapõldude laiendamiseks olid juba ära kasutatud.

Jäi üle võimalus mõisapõlde laiendada ka täidetud talude arvel. Niisugune mõisapõldude laiendamine oli siis tasuv, kui sellega ühtlasi ei kaotatud talupoja makse ja tööjõudu. Talupoja lahkumine talust ja ta asumine kuhugi mõisa ääremaale võis mõisnikule tähendada rohket majanduslikku kasu. See ei olnud ainult vägivallaga hästi teostatav sellises olukorras, kus talupojad väiksemagi ülekohtu puhul olid valmis ära kargama. Osalt suudeti seda ümberasus-

tamist läbi viia kokkuleppel talupoja enesega, talle rea maksuvabade aastate lubamisega jne. Muidugi suunati talupoja tahet seejuures ka kaudse survega — mõisniku jurisdiktsioonilised õigused andsid selleks ju mõjuva vahendi. Nii et „vabatahtlikud" tehingud iga kord ei pruukinud tulla talupoja kasuks. Ei puudunud aga ka ilmne vägivald ning mida lähemale Rootsi aja lõpule, seda sagedamaks need juhtumid muutusid.

Kuidas selline vägivaldne talupoegade pillutamine välja näha võis, see nähtub ühest hilisemast, küll juba Karl XI reformide aegsest kaebest. „Peame kaebama oma härra oberst Clodt von Jürgensberghi vastu, kuidas ta meid vaeseid inimesi suure ülekohtuga koormab, paneb meile peale suuri maksusid, laseb meie maid mõõta ja võtab need mõisapõldude alla. Kel on üks adramaa, sellelt võetakse niipalju maad, et tal tõepoolest ei jää rohkem järele kui veerand adramaad. Ja peavad nad sellelt veerandilt sooritama niisama palju makse ja tegu kui tervelt adramaalt. Ta on meid viis talupoega ära ajanud maalt ja talust, kus meie vanemad ja isad ja meie esivanemate isad on asunud. Ja et meie oma kohta ei tahtnud hea meelega maha jätta, siis kiskus ta meie majad osalt maha, enamasti süütas aga põlema ja põletas ära, ning ajas meid seega maalt välja, andes meile harida söötis maad, mille pealt me kohe peame maksma tervet maksu, nagu enne haritud maadelt." Niisugune lugu juhtus siis, kui riigimõisade rentnikud veel erilise teravusega tungisid talupoegade kallale ja viimaste kaitse selles suunas polnud veel välja kujunenud.

Peab meeles pidama, et kaks selliselt koheldud läti talupoega põgenes Poolasse ning abi mitte saades kahtlemata ka teised oleksid seda teinud. Mitte igal juhul talupoegade endakaitse ei saavutanud tagajärgi, kuid teatava määrani ta siiski sundis mõisnikku respekteerima talupoja õigusi ja ülearuse tööjõu rakendamiseks otsima teisi teid kui talupoegade pillutamist taludest.

Vabaksostmine teokohustistest.

Karl XI aegsest revisjonist nähtub, et vähemalt Liivimaal Rootsi aja lõpul väga laialt on hakanud esinema talupoegade vabaksostmine teokohustistest. Ka varemini oli olnud teovabasid talupoegi, kuid siis need olid kas harjumuse põhjal endiste vabatalupoegade järeletulijad või siis jälle taluperemehed, kes mitmesugustel põhjustel, kas haiguse, elusa inventari vähesuse, mõisast liigses kauguses asumise tõttu jne. olid teotegemisest vabastatud teatava kindla maksu vastu. Rootsi aja lõpul oli mõisapõldude harimiseks tööjõudu küllalt ja kujunes selline teostvabastamine omaette süsteemiks, mis esines mitte ainult erijuhtumeil ja mis alasaksa keeles kannab nimetust „Leide". Ka harilikul talupojal võimaldus end teost lahti osta selle erimaksuga.

„Leide't" maksti rahas (alates 5 riigitaalriga), aga ka vilja ning muu loonusmaksu abil. Teovabaks võis end osta tervest teost või osaliselt. Nii nägi Vêc Piebalga mõisas 1665. a. tehtud leidemaksu nimestik ette: 1) terve teo leidet, 2) rakmeleidet, 3) poolt leidet, 4) tervet abiteolise leidet, 5) poolt abiteolise leidet. Teovabaks ostmist leidemaksu abil lugesid talupojad endi suhtes õige soodsaks. Ja tõepoolest see kokkuleppeline maks kriipsutas alla lepingulist suhtumist mõisniku ja talupoja vahel. Muidugi ei olnud lepingul igakord püsi. Kui erakordselt juhtusid mõisas tööd kuhjuma ning ei saadud oma tööjõuga läbi, siis kutsuti ka leidemehed teole ning arvati leidemaksust tehtud teopäevad maha. See suhteline lepingu ebakindlus tekitas talupoegades sageli põhjendatud rahulolematust, kuid ka ebakindla lepingu olemasolu näitab, et talupoega arvestati kui õiguse subjekti.

Leidesüsteemi võrdlemisi rohke levimine Rootsi aja lõpul näitab, et ei lahenenud üksnes talupojale kahjulikus suunas see järjekordne pinge mõisniku ja talupoja suhetes, mis meie maal tekkis teoliste töötõu ülejäägist. See pinge põhjustas küll talupoegade pillutamisi, kuid ka ülemääraste teokohustiste asendamist maksudega. Ja et see nii toimus, on oluliselt talupoegade endi teene. Et talupoeg ära kargab, kui leidesüsteemi asemel laiendatakse mõisapõlde täidetud talude arvel — ainult see kartus sundis suuremat osa mõisnikke valima esimest teed. Ja seda kartust suutis talupoegade kangekaelne kinnipidamine oma õigusest küllalt ärkvel hoida. Kuigi mitte täielikult kaitstud mõisniku omavoli vastu, suutsid talupojad Rootsi aja kestel niimoodi siiski enam-vähem säilitada oma omandiõigust talude suhtes.

Talurahva isiklikud õigused.

Vähem tagajärgi saavutas talupoegade endakaitse oma isiklikkude õiguste suhtes. Talupoegade müümisi ilma maata esineb hilisel Rootsi ajal kaunis ohtrasti. Ent on põhjust arvata, et Rootsi aja lõpul esinevatest uudisasunikkudest vähemalt osa rändas tihedasti asustatud aladelt mujale just oma härraste teadmisel. Ka revisjoniraamatutes leiame, et see või teine talupoeg on ostetud. Et talupoegade kohta selleaegsetes ürikutes tarvitatakse pikema jututa sõna „müüdud", sellest ei tohi aga järeldada, et juba Rootsi ajal olid tavalised müümised sellel drastilisel kujul nagu XVIII sajandil, kus vägivaldselt lahutati perekondi jne. Sõna „müüdud" peegeldab Rootsi ajal küll enam mõisnikkude vaateid „pärisorja" loovutamise kohta, mis aga enamail juhtumeil tegelikult kandis vastava kokkuleppe ilmet talupoja ja teiste asjaosaliste vahel. On põhjust arvata, et uudisasunikest

vähemalt osa rändas tihedasti asustatud aladelt mujale just oma härraste teadmisel. Enamik „müüke“ toimuski vahest nii, et üks mõisnik vaevalt loobus oma taluperemeestest, küll aga vastava tasu eest lubas teise mõisa asuda ja seal talu vastu võtta noorematel perepoegadel ning teistel isikutel, keda ta oma mõisa piirides enam kasutada ei saanud.

Et talupojad tegelikult oleksid olnud Rootsi ajal pärisorjad ja nende suhtes rakendatud müügiõigust, selle vastu räägib ka see, mida teame eesti tüdrukute abiellumisvabaduse kohta ühest mõisaalast teise. Pärisorjuse üheks põhiliseks tunnuseks mujal maadel oli selline abiellumise keeld või selle võimaldamine ainult erilise maksu eest. Ent meie maal veel Claes Totti maapolitseikorraldus Rootsi aja lõpupoolel peab täiesti endastmõistetavaks tüdrukute siirdumist abielu eesmärgiga uutele aladele ega tee neile takistusi ka kaasavara ühesvõtmiseks. Erandjuhtudel ka mehed võisid siirduda ühelt alalt teisele, kui nad abiellusid lesega.

Rootsi suuraadlimeeste ja nende mõisarentnikkude vahel sõlmitud rendilepingutes kohustatakse sageli viimaseid kohtlema talupoegi mitte ebakristlikult, vaid „maa kiiduväärse tava“ kohaselt. Talurahvaseisundi ülaltoodud kirjeldusest hilisel Rootsi ajal nähtub, milline oli see maa taba, mis reguleeris mõisnikkude ja talupoegade vahelist suhtumist.

Üldjoontes ta vastas õiguslikule seisundile, millesse talupoja asetasid jooksikulepingud XV sajandil, mis sunnismaisuse kaasa tõid. Omandiõigus oma talule, nii palju kui seda ei takistanud sunnismaisus, õigus omada vallasvara, põhimõtteliselt normitud talupojakoormised ja mõisniku jurisdiktsioon talupoja üle ainult koos talupojaseisusest kaasistujatega — see oli maa taba hilisel Rootsi ajal. See taba ei kajastanud üksnes talupoegade õiguslikke vaateid, vaid nende visa kinnipidamise juures oma õigusest surus end peale ka mõisnikkudele ja Rootsi valitsusele. Muidugi, tegelikus elus võimsam pool, mõisnikud, sageli ei hoolinud maa tavast ja astusid temast omavoliliselt üle. See oli seda võimalikum, et Rootsi valitsus vähe huvi tundis talupoja ja mõisniku omavaheliste suhete üle ning seni õieti midagi otsustavat ette ei võtnud maa tava sanktsioneerimiseks ja mõisniku omavoli karistamiseks.

Nii võis omavoli jätkuda niikaugelt, kuivõrra talupoegade endakaitse ei pannud sellele piiri. Asudes alalõpmata kaitsepositsioonil, ei saanud talupojad ühes või teises küsimuses muidugi täiel määral vastu panna permanentsele survele. Mõisnikkude survel taganesid nad kahes

punktis: talurahva koormised mõisa vastu näitasid aeglast, kuid pidevat tõusu, samuti kasvasid peamiselt tühjade talude kulul mõisapõllud. Ent üldiselt ei suutnud Rootsi ajal maksvusele pääseda mõisnikkude tendents teha eesti talupoegi pärisorjadeks. Eestlasi nimetati küll pärisorjadeks mõisnikkude ja ka valitsuse poolt, kuid tegelikult kehtis maa taba. Süstemaatiliste ülesastumiste tagajärjel sattus maa taba küll hädaohtu, eriti Rootsi aja lõpul, kus rahvastiku tihenemisega ja sunnismaisuse pingsama rakendusega talurahva endakaitse relv märksa nürines. Sellest hoolimata talurahva seisundit Rootsi ajal ei saa pidada pärisorjuseks, vaid sõltluseks raskendatud kujul või mõisapärisuseks, ei ka iseloomustada mõne balti-saksa ajaloolase eeskujul sõnaga „uneigentliche Leibeigenschaft", sest viimane sõna esineb Rootsi ajal ainult mõisnikkude vaga soovina.

Veel Rootsi aja lõpupoolel ja enne Karl XI reforme polnud eestlased langenud „orjamassi" seisundisse. Tõsi küll, meie esivanemate õiguslik ja majanduslik seisund ei olnud kadestamisväärne. Kuid kõige ülevõimu kiuste säilitati visalt võideldes veel selle ajani oma peamised inimõigused ja muistse iseseisvusaja sotsiaalse kultuuri traditsioon.

Et vaadeldaval võitlusrohkel sajandil eestlased asusid Rootsi valitsuse all, see oli neile õnneks. Kuid mitte ses mõttes, et Rootsi valitsus neid märgatavalt oleks abistanud võitluses oma inimõiguste eest. Seda mitte. Rootsi valitsus toetas oma võimu Baltimail kogu aeg aadlile. Ta oli aga selleaegsetes oludes ometigi kõige parem valitsus eestlastele, sest ta ei astunud ka otseseid samme talupoja seisukorra halvendamiseks. Võitlus oma olemasolu ja õiguste eest langes täiel määral eestlaste eneste kanda ja see on nende eneste teene, kui Rootsi aega võrreldes XVIII sajandil valitsema pääsenud oludega võis nimetada „vanaks heaks Rootsi ajaks".

XLVII. Mõisade tagastamine.

Nägime juba, kuidas Kristiina mõistmatu finantspoliitika riigimõisade müümisega ja eriti kinkimisega viis ummikusse sõdade tõttu niikuinii pingul oleva Rootsi riigirahanduse. Riigitulude kokkukõlastamine kuludega oli vaevalt võimalik ilma erakordsete vahenditeta. Juba Kristiina enese valitsemise ajal kuuldus protestivaid hääli riigi tähtsama tuluallika lühinägelise ärapillamise vastu. Torm pääses aga valla 1655. a. riigipäeval. Saades tuge kuningas Karl X-lt, pressisid mitteaadlikud seisused sel riigipäeval aadlilt välja otsuse, mille põhjal üks osa Kristiina ajal kingitud mõisu pidi ilma igasuguse vastutasuta riigile tagasi langema.

Täies ulatuses pidi tagastatama kõik kinkemõisad, mille sissetulekud omal ajal reserveeriti kindlateks eesmärkideks — garnisonide ning laevastiku ülalpeoks jne. Muudest Kristiina ajal doneeritud mõisadest pidi redutseeritama üks neljandik. Sellest „neljandikreduktsiooni" nimetus. 1604. a. Norrköpingi otsuse põhjal oli kuningal õigus riigimaid läänistada ainult meesläänidena (vt. allpool). Kristiina aga oli rohkesti maid kinkinud pärisomanduseks. Nüüd pidid need mõisad küll $^3/_4$ ulatuses jääma perekondadele, kellele nad kingitud, kuid mitte enam pärisomandusena, vaid ainult Norrköpingi läänioiguse alusel.

1655. a. riigipäev otsustas neljandikreduktsiooni teostada Rootsis ja Soomes. Eestimaal, Liivimaal ja teistes välisprovintsides pidi riigipäeva otsus kehtima otseselt vaid nende mõisade kohta, mille valdajad olid Rootsi riigipäeva — aadliseisuse liikmed. Muude mõisade kohta pidi tegema lõpliku otsuse kuningas, arvesse võttes iga provintsi erilisi olusid.

1655. a. riigipäeva otsus ei täitnud temale pandud lootusi ega toonud riigikassa pingutatud seisukorda küllaldast kergendust. Alul takistas reduktsiooni teostamist puhkev sõda. Pärast Karl X Gustavi surma aga sattus riigi valitsemine kõrge aristokraatliku eestkostevalitsuse ja riiginõukogu kätte, kelle enamus oli reduktsiooni vastane või vähemalt õige leige selle vastu. Reduktsioonikolleegiumi agar esimees Hermann Fleming tagandati ametist ja kolleegiumi tegevusse tuli seisak terveks Karl XI eestkostevalitsuse ajaks (1660—1672). Neljandikreduktsioon ei saanud seega tuua kaasa kuigi tunduvat riigitulude suurenemist ning eestkostevalitsusel tuli eelarve tasakaalustamisel kogu aeg kõvasti maadelda.

Suuri raskusi ei tekitanud Rootsi-Soome enda eelarve, küll aga välisprovintside oma. Vaenlikkude riikide vahenditus naabruses tuli ülal pidada suuri garnisone. Gustav Adolfil oli olnud põhimõtteks: iga provints kandku iseennast. Arvestades aga ääremaade suuri, kogu riigile kasuks tulevaid kaitsekulusid, leidis see põhimõte tema poolt pehmendamist sel kombel, et ta Rootsi emamaa kanda lubas võtta Rootsi väljaveo ja tähtsa Riia garnisoni ülalpidamiskulud. Karl XI eestkostevalitsuse ajaks oli aga riigirahandus joosnud seevõrra ummikusse, et Rootsi-Soome eelarve ülejäägid enam ei suutnud katta provintside puudujääke. Rootsi mõõtuandvates ringkondades pääses nüüd maksvusele vaade, et provintsid kandku endid ise igal tingimusel. Muidugi ei olnud riigikaitse-kulude veeretamine enamasti ääreprovintsidele õiglane, kuigi peab arvestama ka seda, et riigi suured tsiviilsed keskasutised ja välissaatkonnadki palju raha neelasid ning nende ülalpidamiseks võeti summad üksnes Päris-Rootsi eelarvest. Kogu Karl XI eestkostevalitsuse kestel lähtuti siiski seisukohast, et iga provints ise ennast kandku, ning püüti iga riigiosa eelarvet omaette viia tasakaalu. See aga oli küllalt raske ülesanne.

Riigiosa / Eelarvekulud	E e l a r v e 1662. a.					E e l a r v e 1672. a.				
	Tsiviilkulud		Sõjaväelised kulud		Kokku	Tsiviilkulud		Sõjaväelised kulud		Kokku
	Summa hõbetaalrites	% üldkuludest	Summa hõbetaalrites	% üldkuludest		Summa hõbetaalrites	% üldkuludest	Summa hõbetaalrites	% üldkuludest	
Päris-Rootsi	1 057 358	53%	939 528	47%	1 996 886	1 220 204	56%	925 834	44%	2 146 038
Soome . .	75 182	24%	236 540	76%	311 722	87 751	29%	249 099	71%	336 850
Ingeri . .	18 199	17%	85 638	83%	103 837	17 669	14%	111 186	86%	128 855
Liivimaa . .	47 344	18%	226 587	82%	273 931	72 198	21%	265 887	79%	338 085
Eestimaa . .	16 055	54%	13 706	46%	29 761	17 363	60%	11 353	40%	28 716

Neil aastatel Päris-Rootsi eelarve oli tasakaalus umb. 2 000 000 hõbetaalril. Üle poole eelarvelistest kuludest olid, nagu nähtub tabelist, tsiviilkulud, ning läksid kõrgepalgaliste keskasutiste ning välissaatkondade kulude katteks. Seevastu Liivimaal läks tsiviilkuludeks ainult väga väike summa. Sõjaväelised kulud aga tõusid siin õige kõrgele, mõnel aastal isegi ületades Soomes vastavale alale tehtavad väljaminekud. Ka teiste tabelis esitatud Rootsi provintside sõjaväelised kulud olid väga suured.

Eesti- ja Liivimaa riiklikkude tulude-kulude küsimus. Neljandikreduktsiooni kavatsus.

Erandi teiste välisprovintside hulgas moodustas Eestimaa, mille piirid sel ajal ei puutunud kokku ühegi välisriigiga. Seetõttu olid siin eeskätt sõjaväelised kulud väga väikesed. Ja et suur osa Eestimaa haldusest oli aadli kätes, ei tõusnud kõrgele ka riigi kanda tulevad tsiviilkulud. Kogu eelarve jäi teiste provintside eelarvetega võrreldes õieti tagasihoidlikkudesse piiridesse ja tema tulude osa hankimine polnud seega eriti raske. Aja jooksul olid küll peaaegu viimseni ära kingitud kroonumõisad, kuid eelarve täitsid kuhjani needki väikesed korralikud tulud, mis saadi maksudena Eestimaalt. Eestimaa tuludest võidi osa kasutada isegi Liivi- ja Ingerimaa puudujääkide katteks, eriti siis, kui maapäevalt aeg-ajalt saadi erakorralisi maksulubamisi.

Tuluallikateks olid Eestimaal peamiselt veskitoll ja litsentsid. Nende suurusest annab kujutluse ülevaade Eestimaa tuludest. Nii saadi (hõbetaalrites):

	1667. a.	1668. a.	1669. a.
Veskitollist	22 988	25 137	18 852
Litsentsidest	29 015	46 041	60 416
Aadli erakorralisest soostusest .	6 714	—	15 711
Muudest tuludest	—	—	286
Kokku	58 717	71 178	95 265

Hoopis raskem oli aga Liivimaa suurte kulude tasakaalustamine tuludega. Gustav Adolfi ajal oli saadud Liivimaalt suuri erakorralisi tulusid sel teel, et kroonu enda kätte võttis vilja väljaveo monopoli. Need tulud võimaldasid katta suure osa Gustav Adolfi vägede kuludest 30-a. sõjas. Soodus konjunktuur vilja väljaveos kadus aga varsti ja vilja väljaveo monopol likvideeriti. Juba Skyttel oli raskusi Liivimaa eelarve tasakaalustamisega. Rahulikkude aegade saabudes võis küll kasutada provintsi enda tarveteks litsentsimaksu Liivimaalt läbi minevatelt kaupadelt, kuid sedagi oli vähe. Liivimaa tulud koosnesid järgmistest allikatest (hõbetaalrites):

	1640. a.	1650. a.	1670. a.
Majutusmaks (statsioon) koos juurdeveorahadega	68 582	63 736	67 991
Litsentsid	118 463	197 247	80 368
Toll ja Riia ning Pärnu sadamamaksud (portoorium)	4 337	—	31 730
Muud tulud	—	10 929	1 411
	191 382	271 912	181 500

Karl XI eestkostjate ajal kulutati Liivimaal keskmiselt 273 000 hõbetaalrit aastas, tulud aga küündisid ligikaudu sellele tasemele ainult headel aastatel. Väljaminekute katteks oli vaja juurdemaksusid Eestimaa, Soome ja Rootsi tuludest. Ja kui saadigi need 273 000 ht. kuidagi kokku, siis jätkus sellest ainult kõige hädatarvilikumateks väljaminekuteks. Paljud summad, näit. Tartu ülikooli ülalpidamiseks, võeti küll aasta-aastalt eelarvesse, kuid neid tuli tegelikkudest väljaminekutest maha kärpida. Kärpimistele allusid ka garnisonide summad, mistõttu Liivimaa sõjavägedes tekkis aeg-ajalt tõsiseid rahutusi. Kindluste eest ei saadud hoolitseda. Isegi kindralkuberner Tott väitis, et Liivimaa kindlused on nii korrast ära, et sõja korral ükski neist ei suuda üle kahe nädala vaenlasele vastu panna.

Ei ole siis ime, et just Liivimaa eelarvet arutades riiginõukogus otsiti pääseteid korralikkude tulude suurendamiseks. Kuigi Kristiina ajal siin just eriti palju mõisu polnud läänistatud, loodeti siiski, et neljandikreduktsiooni teostades võiks Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt kroonule juurde võita kokku umbes 30 000 ht. aastast sissetulekut (sellest umbes 15 000 ht. üksi Liivimaalt).

Eestimaal olid 1637—42 ja Liivimaal 1638—42 korraldatud adramaade revisjonid, mille eesmärgiks oli ühtlase aluse loomine ratsateenistuskohusele, Liivimaal peale selle veel majutusmaksu õiglaseks jagamiseks. Endiste mitmesuguse suurusega adramaade asemel loeti nende revisjonide põhjal adramaaks see hulk talumaid, millelt mõisale tehakse nädalas kuus päeva rakmetegu. Päris õiglane ei olnud juba jagamise aluski. Mõnes mõisas seisid talurahva koormised peamiselt teos. Seal selline adramaade takseerimine tundus raskena. Neis mõisades aga, kus talurahva koormiste pearõhk lasus maksudel, tasus viimane suhteliselt vähem ka riigimaksu. Rahulolematust kõnesolevate revisjonide vastu suurendas ka see, et Liivimaal revisjoni teostajad nähtavasti polnud päris omakasupüüdmatud ning altkäemaksu vastu olid mõnda mõisa liiga kergesti takseerinud. Ka rahvatihedus oli aja jooksul Eesti- ja Liivimaal tunduvalt muutunud, nii et 1640. a. revisjonid ka ses suhtes ei moodustanud enam küllalt otstarbekat alust riigimaksudeks. Tuli nii välja, et liiga kõrgelt takseeritud mõisad halvemail aastail ei jõudnud näit. majutusmaksu kuidagi ära maksta, kergelt takseeritud mõisast aga oleks samal ajal võidud välja pigistada kahekordsegi maksu. Uus adramaa revisjon oleks võinud juba maksude õiglasema jagamisega riigile anda uusi tulusid, rääkimata veel sellest, et vahepeal Baltimaade asustus ja sellega koos ka adramaade arv olid tunduvalt kasvanud.

Adramaade uue revisjoni teostamisega idapoolses Transbaltikumis kavatseti alata küll alles kuninga täisealiseks saamisel, eeltöid alustas kammerkolleegiumis aga juba 1660-ndail aastail. Reduktsiooni oleks võidud aga kohe alustada — tehnilisi takistusi ei olnud. Karl XI eestkostevalitsuse sisemist nõrkust ei iseloomusta aga miski paremini, kui just neljandikreduktsiooni teostamiskatsed välisprovintsides.

Ehrenstrahli maal.

Karl XI perekonnaga.

Vasemalt: Karl XI, kuninga ema Hedvig Eleonora, Maria Eufrosine de la Gardie — Karl XI tädi, kuninganna Ulrika Eleonora (paremal). Keskel ees prints Karl (pärastine Karl XII), temast paremal printsess Ulrika Eleonora noorem. Seinal tagaplaanil Karl X pilt.

Pärast pikki kõnelusi riiginõukogus esitati neljandikreduktsiooni küsimus 1663. a. Liivimaa maapäevale heakskiitmiseks. See aga andis eitava vastuse. 1664. a. korraldati küll reduktsiooni eeltööna Liivimaa mõisade valdustiitlite revisjon, kuid maapäeva eitav seisukoht oli valitsuse ära hirmutanud astuma järgnevaid otsustavaid samme.

Välisprovintside reduktsiooni küsimus kerkis pidevalt päevakorrale alles selle järel, kui 1667. a. Breemeni linna vastu peetud pisisõda Rootsi rahanduse oli uuesti segamini paisanud. Moodustati mitmeid reduktsioonikomisjone, kuid nende töö ei kandnud mingit vilja. Lõpuks võttis riiginõukogu 1671. a. vastu otsuse, et reduktsiooni teostamiseks ei ole tarviski Liivimaa maapäeva nõusolekut. 1673. a. teatatigi maapäevale, et nüüd valitsus on otsustanud reduktsiooni teostada, ja küsib maapäevalt, kuidas seda kõige otstarbekamalt võiks läbi viia. Maapäev vastas, et tema ei nõustu sellega mitte mingil tingimusel. Liivimaa olevat praegu nii hädises seisukorras, et ta majanduslikult ei kannata reduktsiooni lihtsalt välja. Pealegi olevat Liivimaal Kristiina aegseid donatsioone nii vähe, et mõisade tagastamine end üldse ei tasuvat. Ja lõpuks eestkostevalitsuse kõhklemine oli liivimaalastele kätte andnud ka õigusliku argumendi — Liivimaa privileegide kohaselt ei tohtivat reduktsiooni teostada maapäeva nõusolekuta.

Maapäeva teiskordse eitava vastuse järel jäi Liivimaa reduktsiooni asi uuesti soiku ega tulnudki enam tükil ajal päevakorrale. Vahepeal oli keskvalitsuses toimunud suuri muutusi. 1672. a. oli Karl XI saanud täisealiseks ning seisis nimeliselt ise valitsuse eesotsas. 17-a. poisi huvid sel ajal liikusid aga hoopis teistel radadel kui riigivalitsemine ja esialgu polnud tema täisealiseks saamist palju märgatagi. See avaldas mõju ehk ainult reduktsioonikolleegiumi tegevusele, mis nüüd varjusurmast ärkas ja reduktsiooni Rootsis suurema hooga hakkas läbi viima. Neljandikreduktsiooni teostamine Rootsis endas oli muidugi tähtsam kui välisprovintsides ja tõmbas valitsusasutiste tähelepanu esijoones endale.

Neil aastail sai Magnus Gabriel de la Gardie riiginõukogus lõpliku võidu „kokkuhoiuerakonna“ üle, kes Rootsi finantspoliitikat seni juhtis. De la Gardie seljataga seisvad ringkonnad olid reduktsioonile eriti vaenlikud ja lootsid riigi rahandust jalule seada hoopis teiste vahenditega. 1672. a. sõlmitigi Rootsi ja Prantsusmaa vahel liiduseleping. Rikas ja vägev Louis XIV tahtis endale Rootsi näol Põhja-Euroopas kindlustada seljatuge oma rohkete vastaste vastu. Sõlmitud lepingu järgi Rootsi kohustus oma Saksa provintsides pidama teatavaarvulist sõjaväge ning sai Prantsusmaalt vastutasuks iga aasta mõnisada tuhat taalrit rahalist toetust. Muidugi pidi Rootsi Prantsusmaad abistama ka sõja korral, mil ka toetusrahad pidid suurenema.

Rootsi kõrgaadlilik noorpaar XVII saj. — Magnus Gabriel de la Gardie ja ta mõrsja Maria Eufrosine (Karl X õde). Magnus de la Gardie oli Liivimaa kindralkuberneriks 1649—1652 ja 1655—1658. Kaasaegne, arvatavasti Minnichhofeni maal.

Prantsusmaalt veerevad abirahad lõid Rootsis kohe optimistlikuma meeleolu, kuid mitte kauaks. Liiduseleping Prantsusmaaga mässis Rootsi sõtta juba 1675. a. — esiteks Brandenburgi ja hiljemini Taanigagi.

Sõjas ilmnes täiel määral rahanduskriisist kurnatud, enne nii vägeva riigi nõrkus. Fehrbellini lahingus saavutas Brandenburgi Friedrich Wilhelm Rootsi vägede üle hiilgava võidu. Revanšiks polnud võimalusi, sest Taani sõtta astumisega löödi reast välja Rootsi laevastik, mis kunagi oli olnud nii võidukas, kuid nüüd puuduliku varustise tõttu pehkinud ja manövreerimiseks

peaaegu kõlbmatu. Riiast saadeti sõjaline ekspeditsioon maad mööda Brandenburgi seljatagant haarama, ent oli puudulikult varustatud ning üritus nurjus haledasti. Taanlased tungisid Rootsi lõunaprovintsidesse ning saavutasid ühe võidu teise järel. Rootsi keskvalitsus ja riiginõukogu olid täitsa võimetud riigikaitset ülal hoidma. Ametnikud ja osalt ohvitserid olid aastate kaupa ilma palgata. Kogu riigiaparaadi töö hakkas lonkama. Laostumine oli täielik.

Karl XI lapsena oma isa, Karl X surivoodi juures.
Kaasaegne gravüür.

Raskes olukorras sai päästjaks see, kellelt seda kõige vähem võis oodata. Karl XI, kes lapsena oli väga haiglane ja arglik, asus nüüd ise oma sõjaväe etteotsa. Suure isikliku vahvuse ja oskusega õnnestus kuningal tuua uut ettevõtlikkust Rootsi masendunud sõjaväkke. Lundi juures saavutati 1676. a. Karl XI osavõtul taanlaste üle hiilgav võit. Nagu iseenesest hakkasid nüüd riigi valitsemise niidid kokku jooksma otse kuninga kätte. Keegi ei pöördunud enam valitsuse ja riiginõukogu poole, kes polnud suutelised asju kiiresti otsustama ja kartsid vastutust.

Suurte raskustega suutis Karl XI peale Lundi lahingut hoida sõjalist olukorda halvenemise eest. Kuid õieti ainult Louis XIV abil, kes liitlase kasuks pani mängu oma autoriteedi, suutis Rootsi 1679. a. oma vastastega saavutada rahu ilma nimetamisväärsete territoriaalsete kaotusteta.

Reduktsiooni küsimus Karl XI ajal.

Reduktsioon Rootsis.

Sõda oli seega õnnelikult lõppenud, kui ta oli paljastanud Rootsi kogu sisemise nõrkuse. Juba sõja ajal oli astutud samme eestkostevalitsuse vastutuselevõtmiseks. Nüüd sõja järel oli vaja ümber organiseerida riigi valitsust ja eriti rahandust ja viia uutele alustele.

On endastmõistetav, et uuenduste teostamine pidi lähtuma kuningalt, kelle autoriteet sõja ajal oli määratult tõusnud. Kuningas oli juba nüüd valitseja, kes teotses kõrgaristokraatlikust riiginõukogust sõltumatult, ja oli ainult vormi täitmine, kui ta oma otsused hiljemini riigipäevade poolt kinnitada laskis. Oma võimu jagas kuningas siitpeale ainult riigipäevadega, kuid nendegi suhtes tal oli õige ulatuslik mõjuvõim.

Karl XI suurte reformide sihtjoonte kujunemisele avaldas suurt mõju Karl XI tähtsamaid usaldusmehi Johan Gyllenstierna. Riiginõukogu liikmena oli Gyllenstierna mitu aastat olnud selle riiklikumalt mõtleva vähemuse üheks juhiks ning oli saanud hea ülevaate Rootsi sõjapoliitilisist ja majanduslikest raskusist. Viimase sõja kurvad kogemused viisid Gyllenstierna veendumusele, et väikese rahvaarvu ja nõrga majandusliku kandejõuga Rootsi riik ei suuda kaitseda rohkearvuliste tugevamaks muutuvate naabrite vastu oma laialipillatud välisprovintse ja liiga pikka maapiiri. Ainukeseks pääseteeks pidas Gyllenstierna kokkulepet Taaniga. Rootsi julgeolek oleks palju rohkem garanteeritud, kui korda läheks Taaniga liidust sõlmida ja temalt välja vahetada Norrat Saksamaal asetsevate Rootsi provintside vastu. Karl XI suursaadikuna Taanis asuski Gyllenstierna oma plaani teostamisele, kuid suri ootamatult 1680. a. Mitmesugustel asjaoludel Gyllenstierna välispoliitilisest plaanist hiljemini loobuti ja Rootsi vahekord Taaniga jäi endiselt jahedaks, kui mitte teravaks.

Seda suurema mõjuga olid Gyllenstierna sisepoliitilised plaanid. Rootsis pidi teostatama kingitud riigimõisade uus reduktsioon ja nüüd juba täies ulatuses. Reduktsiooniga lisanduvate riigitulude abil tuli ülal pidada tubli sõjavägi ja maa tugevasti kindlustada, mis teeks Rootsi sõltumatuks Euroopa suurpoliitikast ja tagaks ta julgeolekut edaspidiste välispoliitiliste ootamatuste korral.

Karl XI astuski aegaviitmatult samme suure reduktsiooni teostamiseks. 1680. a. riigipäeval viidi reduktsiooniotsus läbi Rootsi kohta õige laias ulatuses. Nüüd ei olnud reduktsiooni poolt üksnes mitteaadlilikud seisused, vaid

ka aadliseisuse enamus. Väikeaadel sellepärast, et just tema riigi rahanduskriisi tõttu kõige enam kannatas riigiametnikkude palkade korratu väljamaksmise pärast, vanal põlisel aadlil aga, kes polnud osa saanud riigimõisade kinkimistest, läks raskeks erakorraliste maksulubamistega täita riigirahanduse puudujääke. 1683. a. tegi riigipäev veelgi kaugemale mineva otsuse, kui ta andis kuningale piiramatu õiguse läänistada ja tagastada riigimõisu oma näengu järgi.

Reduktsiooon Liivimaal.

Ühenduses suure reduktsiooniga Rootsis kerkis üles ka mõisade tagastamise küsimus välisprovintsides. Riigipäevad omalt poolt hakkasid selles asjas tugevasti peale käima. Küsimus oli vareminigi arutusaineks, 1678. a. riigipäeval aga kuuldus juba hääli, mis neljandikreduktsiooni Balti provintsides tahtsid viia hoopis laiemale alusele. Siinseid endisi riigimõisu ei tahetud näha harilikkude donatsioonidena, millest Rootsis 1655. a. otsuse põhjal tagastati ainult üks neljandik, vaid eriliseks otstarbeks varutud mõisadena, mille kohta kehtis selge võõrandamiskeeld ja mida tuleks tagastada terves ulatuses. Eestimaa riigimõisade kohta oli Eerik XIV omal ajal koostanud nimestiku ja selgel sõnal keelanud nende võõrandamise, nii et siin oli asi lihtne. Aga ka Liivimaal Poola ajal riigi kaitseks varutud staarostkondi võis vaadelda sellest seisukohast.

Veel enne, kui 1678. a. riigipäeval peetud kõned Liivimaal teatavaks võisid saada, astus ka Liivimaa rüütel- ja maiskond tähelepanuväärse sammu. 1678. a. kevadel saadeti maapäeva otsusel Karl XI juurde saatkond kahesuguse ülesandega. Ühelt poolt pidi täisealise kuninga käest saavutatama resolutsioon, et ta loobub neljandikreduktsiooni teostamisest kohaliku aadli mõisade suhtes, teiselt poolt aga püüti seni ka Liivimaa aadli vastu sihitud reduktsiooninõudlusi juhtida mujale. Loodeti endale materiaalset kasu, kuid ühel hoobil taheti kätte tasuda ka Rootsi kõrgaadlile, kellega vahekord oli pikemat aega terav. Selleks püüti kuningat tagant õhutada, et ta Liivimaal teostaks uue reduktsiooni ja täiel määral tagastaks Rootsi suuraadli käes olevad Liivimaa staarostkonnad.

Saadikud teatasid kuningale, et Liivimaa rüütelkond „juba ammugi igatsusega on nõuelnud“ rootslaste käes olevate staarostkondade tagastamist. Rüütelkonna palvekirjas püüti kuningale kätte juhatada ka õiguslikud alused tagastamiseks. Karl XI omavat nimelt „samasugust võimu ja õigust nagu (Poola) kuningatel, peapiiskoppidel ja ordumeistritel omal ajal olnud“. Need aga pidanud kõiki ökonoomia- ja lauamõisu sellisteks, mida ei tohi võõrandada ei nemad ise ega nende järeletulijad.

Näib, et Liivimaa saadikud viisid kuninga arvamusele, et neil poleks midagi selle vastu, kui neil enestelgi tuleks mõningaid mõisu

Karl XI Lundi lahingus. Ehrenstrahli maal.

uue reduktsiooni puhul riigile anda. Uus, kõigi orduaegsete riigimõisade reduktsioon oleks puudutanud ju peamiselt ainult Rootsi suuraadli mõisu, Liivimaa aadel ise oleks selle läbi väga vähe kaotanud. Hiljemini reduktsioonikomisjoni tööst selgus, et Liivimaal oli 1680. a.:

Rootsi suuraadli käes	$2865^{7}/_{8}$	adramaad
Rootsi riigipäeval esindatud väikeaadlil	$772^{3}/_{4}$	„
Liivimaa saksa soost aadlil	2206	„
Riigimõisu	$78^{1}/_{4}$	„
Muid — linnamõisu, kirikumõisu jne. .	$394^{3}/_{4}$	„
Kokku	$6317^{5}/_{8}$	adramaad

Üldiselt oli aga see mõisade jagunemise vahekord juba nüüd teada. Kui taheti Liivimaal tagastada orduaegseid riigimõisu, siis oleks eeskätt

Saksa soost mõisnikkude maavaldus Liivimaal.

Mõisa valdusõiguslik iseloom \ Valduse ajaline päritolu	Adramaade arv mõisates: Kaasa toodud	Rootsi ajal doneeritud	Kokku
Parema pärandusõiguse kui meesl ääni alusel olevaid mõisu (alloodid, armuõiguse mõisad, Harju-Viru õiguse mõisad jne.)	634 7/8	284 1/2	919 3/8
Meesl ääne	261 7/8	759 1/8	1021 1/4
Riiklikke pandimõisu	45 3/8	90 1/2	135 7/8
Eluaja-lääne	—	2 1/2	2 1/2
Pärandusõigus teadmata	20 5/8	5 1/2	26 1/8
	963	1142 1/8	2105 1/8
Ilma igasuguse õiguseta			12 1/4
Teadmata, mis õigusega			88 5/8
			2206

tagastamisele allunud kogu Rootsi suuraadli maavaldus, mis moodustas 45,53% kogu Liivimaa haritud pindalast, sest poolaaegsed staarostkonnad olid Gustav Adolfi poolt peaaegu eranditult kingitud Rootsi suurnikkudele. Rootsi rüütlikotta introdutseeritud väikeaadli mõisadest oleks kroonule tagasi langenud aga ainult u. 200, Liivimaa aadlimõisadest 137 adramaad.

Liivimaa aadel oleks reduktsiooni läbi otseselt seega hoopis vähe kannatada saanud. Seejuures aga talle avanes häid lootusi. Kui ka Rootsi suuraadli käest tagastatavatest maadest ei saada ehk uusi läänistusi, siis vähemalt võis arvestada, et Liivimaa aadlimehed rentnikkudena saavad endile kasustamiseks Rootsi suuraadlilt redutseeritud maid. Seegi võimalus oli kasutõotav ja oleks kuhjani katnud reduktsiooni läbi saadavad kahjud.

Liivimaa aadli saatkond suutis kuninga viia veendumusele, et aadlil reduktsiooni vastu iseenesest midagi ei ole, ta kardab ainult seda, et reduktsioon nende eneste mõisade suhtes võiks teostuda mööda minnes Liivimaa maapäevast. See muidugi oleks aadlis tekitanud kindlusetustunde ka kõigi ülejäänud mõisade suhtes, kui viimati mõni väljaspool asuv instants tulevikus ei soovi ka nendegi reduktsiooni. Lootuses, et Liivimaa maapäev uue reduktsiooni niikuinii lubab, andis siis Karl XI aadlisaadikuile oma tuntud Ljungby resolutsiooni: Liivimaa vabastatakse neljandikreduktsioonist ja ühtlasi teatatakse, et see küsimus kuulub ainult Liivimaa maapäeva otsustamisele. Ettevaatuse mõttes lisas kuningas kõigile siiski juurde klauseli, milles reserveeris selles asjas enda ja oma riigi ülimuslikud õigused. See resolutsioon, samuti kui ka kuninga lubadus Rootsi aadli staarostkondi tagastada, kutsus 1679. a. Liivimaa maapäeval esile suure juubelduse.

Liivimaa rüütelkonna saatkonnaga peetud läbirääkimised viisid uue reduktsiooni küsimuse palju edasi. Suur mõisadereduktsioon üleriiklikus ulatuses tuli otsustamisele aga alles 1680. a. Rootsi riigipäeval. Kuningal oli küll reduktsiooni jaoks kindel kava, kuid näiliselt laskis ta küsimuse üles kerkida riigipäevadel. Riigipäeva otsuses ei saanud olla kahtlust: nägime, kuidas reduktsiooni pooldajate hulka olid mitteaadlikkude seisuste kõrvale aja jooksul astunud ka Rootsi vana ja ametiaadel (vt. lk. 981). Riigipäev otsustaski reduktsiooni Rootsis teostada õige laial alusel, kuigi igas küsimuses kuningas ei saavutanud, mis ta alguses soovis.

Rootsi talupojaseisuse „liider" Rootsi riigipäevil Per Olsson. Ehrenstrahli maal.

Riigipäeva otsustamisele kuulus ka reduktsioon välisprovintsides seevõrra, kuivõrra see puudutas Rootsi rüütlikotta introdutseeritud aadliperekondade, s. o. riigipäevaliikmete mõisu. Eestimaal kuulusid reduktsiooni alla kõik mõisad, mis Eerik XIV sellekohases nimestikus oli varunud riigile. Liivimaal soovis Karl XI esialgu tagastada kõiki Poola ajal riigi käes olnud maid, riigipäev aga otsustas küsimuse nii, et reduktsiooni aluseks on orduaegne riigimõisade ala. Eriti laialdaste Tartu ökonoomiamõisade rajamisega olid Poola ajal riigimaad suhteliselt orduaegsetega palju kasvanud, nii et riigipäeva otsus kuninga reduktsiooniõigust kitsamal kujul tõlgendas kui kuningas seda soovis.

Formaalselt käsitas 1680. a. riigipäeva otsus Eesti- ja Liivimaa reduktsiooni kui 1655. a. reduktsiooniotsuse teostamist selles osas, mis puudutab „keelatud" ja eriliseks eesmärgiks varutud mõisu. Seepärast ei vabastatud siin reduktsioonist alla 600-taalrise aastasissetulekuga mõisu, nagu Päris-Rootsis neid läänistusi, mis ei kuulunud „keelatud" mõisade hulka. Muidu olid aga ka Eesti- ja Liivimaa kohta kehtivad erandid, mis tehti Rootsi mõisade tagastamisel: sel puhul, kui tagastatav mõis oli omandatud raha eest, võis tagastamine toimuda ainult siis, kui omandajale või ta pärijale välja maksti väljapandud sularaha.

Kuninga usaldusmeeste poolt tõstatati riigipäeval ka ettepanek, et Liivimaal tagastatud mõisad renditataks ainult Liivimaa aadlikele. Rootslased pidasid aga seda ebaõiglaseks. Peale pikki vaidlusi otsustati rentnikkude valimine jätta kuninga hooleks. Nii jäid Karl XI-ndale ikkagi vabad käed teostada oma sobingut liivimaalastega 1678. a.

Reduktsiooni teostamise katsed kokkuleppe teel (kuni 1684). Liivimaa aadli vastuseis.

1680. a. riigipäeval loeti esialgu otsustatuks Rootsi aadlimõisade reduktsioon. Mis puutub provintsi aadlimõisadesse, siis otsustas Karl XI selle asja kohta harilikus korras küsida maapäevade nõusolekut. Juba 1681. a. alguses moodustati Eesti- ja Liivimaa reduktsioonikomisjon Eestimaa kuberneri Robert Lichtoniga eesotsas. Komisjonile anti vastavad instruktsioonid ja kohustati teda esmalt läbirääkimistesse astuma Liivimaa maapäevaga. Mitmesugustel põhjustel selle komisjoni väljasõit Stokholmist viibis. Vahepeal aga hakkasid kuninga kõrvu ulatuma kuuldused ärevusest Liivimaa aadli hulgas 1680. a. riigipäeva otsuse ja Rootsi aadlimõisade tegeliku tagastamise tõttu.

Johan Gyllenstierna. Kaasaegne gravüür.

Nimelt juba 1681. a. alguses saabus Liivimaale uute riigimõisade majandusasehalduriks määratud Jakob Sneckensköld, kes ühtlasi oli saanud käsu veel enne Rootsi reduktsioonikomisjoni otsust tegelikult üle võtta neid Rootsi suuraadli mõisu, mille kohta kahtlust polnud, et nad tagastamisele alluvad. Juba 1681. a. esimesel poolel langes Rootsi suuraadli mõisade reduktsiooni tõttu kroonu kätte suur maa-ala, kokku $2123^1/_2$ adramaad. Redutseeritud mõisadest sai riik uusi tulusid:

1681. a. 177 600 hõbetaalrit
1682. „ 161 458 „
1683. „ 186 738 „

See oli suur summa, kui arvestame seda, et kogu Liivimaa riiklikud tulud enne reduktsiooni kõikusid 200 000 hõbetaalri ümber.

Niisugustel asjaoludel Liivimaa aadlis tekkis kartus, et riigipäeva otsus teostatakse pikema jututa ka nende mõisade suhtes. Hakati otsima vahendeid reduktsiooni „ärapööramiseks“ oma mõisadest. Selgus, et Liivimaa aadel on reduktsiooni vastu ega nõustu kokkuleppega, mis 1678. a. saatkond kuningaga sobitas, nimelt, et Liivimaa aadel lubaks teostada reduktsiooni oma mõisade kohta ühel alusel rootslastega, ning tekkivate väikeste kahjude vastutasuks ta saaks

enda kätte rendile tagastatud riigimõisad, ja omaks väljavaateid saada endale läänistuseks ka staarostkondade hulka kuuluvaid aadlimõisu. Liivimaa aadlimehed tahtsid aga küll osa saada Rootsi staarostkondade tagastamisest tulevatest kasudest, kuid mitte loobuda vähestest neile kuuluvatest orduaegsetest riigimõisadest. Hakati süüdistama 1678. a. saatkonna juhti Gustav von Mengdenit, et see oma läbirääkimistega on Liivimaale kaela toonud reduktsiooni. Mengden vabandas end, et ta talitanud rüütelkonna enamuse volitusel. Ühtlasi võttis Mengden nüüd reduktsiooni kohta hoopis teised seisukohad kui enne.

Ta arendas neid õiguslikke vastuväiteid, mis tema juhtimisel olev Liivi rüütelkond oli esitanud juba võitluses neljandikreduktsiooni vastu. Rootsi riigipäeval ei olevat õigust Liivimaa kohta midagi otsustada. Liivimaa olevat seotud Rootsiga ainult personaaluniooni kaudu. Seepärast liivimaalased pidavat tunnustama endi üle küll Rootsi kuninga, mitte aga Rootsi riigi ülevõimu. Rootsi kuningas aga omakorda Liivimaa suhtes olevat seotud lubadustega, mis on fikseeritud vastavates privileegides. Ja mis puutub reduktsioonisse, siis 1678. a. resolutsioonis kuningas olevat selge sõnaga öelnud, et see on küsimus, mille otsustamine kuulub Liivimaa maapäeva võimkonda.

Mengdeni poolt sõnastatud Liivimaa rüütelkonna vaade on muidugi väga vildak. Ei saa juttugi olla ainult personaaluniioonist Rootsi ja Liivimaa vahel. Ka oli Karl XI kõnesolev resolutsioon varustatud klauseliga, milles ta reserveeris enese ja riigi õiguste puutumatust. Ja lõpuks vabastati selle resolutsiooniga Liivimaa neljandikreduktsioonist vaid vaikse eeldusega, et rüütelkond on nõus uue reduktsiooniga. Mengdeni väited veensid kuningat, et reduktsiooniküsimusele tavalises korras esitatuna ei ole võimalik saada Liivimaa aadli nõusolekut. Kui nüüd Eesti- ja Liivimaa reduktsioonikomisjon 1681. a. suvel jõudis Riiga, siis esines Lichton eriti kokkukutsutud maapäeval kuninga uue instruktsiooni kohaselt hoopis muudetud seisukohtadega.

Maapäeva nõusolekut reduktsiooni kohta enam ei küsitudki. Reduktsiooni tarvet põhjendati aga riigi hüveoluga. Rootsi aadel olevat toonud suuri ohvreid ja samasuguseid kandku ka Liivimaa. Kuningas oli õigustatud teostama reduktsiooni liivimaalaste mõisade kohta ka ilma maapäeva nõusolekuta, on ta ju — nagu liivimaalased 1678. a. väitsid — piiskoppide, ordumeistrite ja Poola kuningate järeletulija ja omab sellena õigust tagastada mitteseaduslikul teel võõrandatud riigimõisu.

Et asi libedamini läheks, püüdis Lichton maapäeva nõusolekut siiski saavutada — oma seisukohtadest taganemata. Üldsõnalise propositsiooniga sondeeriti esialgu aadli meeleolu. Pikaleveninud läbirääkimised ei andnud aga mingeid tulemusi. Kui selgus, et aadel on enamuses reduktsiooni vastu, lõpetas Lichton asja arutamise deklaratsiooniga, et reduktsioon teostatakse kõigest hoolimata. Ühtlasi andis Lichton teada ka reduktsiooni

tingimused Liivimaal. Peajoontes need olid järgmised. 1) Reduktsioonile alluvad ainult Rootsi valitsejate poolt doneeritud, mitte aga Rootsi valitsuse alla nn. „kaasatoodud" mõisad. 2) Rootsi valitsejate poolt doneeritud mõisadest redutseeritakse ainult ordu- ja poolaaegsed riigimõisad. 3) Kõikide raha eest — *titulo oneroso* — omandatud mõisade eest makstakse reduktsiooni puhul luna. 4) Kõik Rootsi ajal doneeritud ja reduktsioonile mitte alluvad mõisad jäävad praeguste valdajate kätte meeslääninа, mitte aga paremate tingimustel.

Rootsi ajal doneeritud mõisadest oli Lichtoni esitise järgi:

Orduaegseid, reduktsioonile mitte alluvaid aadlimõisu	$588^{1}/_{8}$ adramaad.	
Orduaegseid reduktsioonile alluvaid riigimõisu	$388^{1}/_{8}$ adramaad	(neist aga $178^{3}/_{8}$ raha eest omandatud)
Orduaegne mõisa kuuluvus teadmata	192 „	
Muid	$47^{5}/_{8}$ „	
	$1142^{1}/_{8}$ adramaad.	

Lichtoni esitise järgi oleks Liivimaa aadel kannatanud reduktsiooni all suhteliselt väga vähe. Kõige rohkem 15% Liivimaa aadli maavaldusest oleks selle läbi riigistatud. Kuid osalt suure rahapuuduse tõttu, osalt vastavate ametnikkude omakasupüüdlikkuse pärast renditati juba enne riigipäeva suurem osa tagastatud mõisu aadlile välja. Aadlit ei saadud nüüd enam meelitada hüvega, mis neil niikuinii oli juba käes. Lõpuks ei arvestanudki aadel, et kuningal reduktsiooniga tõesti tõsi taga on. Seepärast jäi aadel oma eitava seisukoha juurde ning saatis saatkonna Stokholmi, et Karl XI-ga otseselt läbi rääkides saavutada reduktsioonist vabastamist.

Nii jättis rüütelkond kasutamata paraja silmapilgu teha reduktsiooni lubamist endast olenevaks. Pärast tuli seda kahetseda.

Saatkonna läbirääkimised venisid õige pikale ja kestsid üle aasta. Sel ajal pani Karl XI veel palju rõhku heale läbisaamisele Liivimaa aadliga. Ta avaldas Liivimaa reduktsiooni asjus suurt järeleandlikkust ning esitas saadikutele mitmesuguseid kompromiss-ettepanekuid. Ta oli nõus sellega, et reduktsioon kui niisugune ära jäetakse ning selle asemel kõik Liivimaa aadli allodiaalmõisad muudetakse läänideks.

Rootsi ajal kingitud allodiaalmõisade muutmine meeslääniideks oleks tabanud $240^{5}/_{8}$ adramaad ning vähendanud nende mõisade väärtust täpsalt poole võrra. Kaotus oleks seda kergem olnud, et otseselt ei oleks kellegi sissetulekud vähenenud, kroonul oleks avanenud vaid lootus pikema aja jooksul neid mõisu endale saada. Liivimaa saadikud aga olid volitatud nõudlema ainult reduktsiooni täielikku ärajätmist ega võtnud seda pakkumist vastu. Samuti ei andnud tagajärgi kuninga lepituskatsed, kus lubati reduktsioonist üldse loobuda, kui rüütelkond lubab ühekordse suurema kontribut-

siooni või vastutulekut osutab uuele adramaarevisjonile. Rüütelkonna saadikud korrutasid aga kangekaelselt oma õiguslikke vastuväiteid.

Kui heaga kuigi kaugele ei jõutud, katsus kuningas avaldada ka survet. Varemini oli arvestatud, et reduktsiooni pooldama kallutab aadlit suur kasusaamise võimalus — ainuõigusega rentida Rootsi suuraadlilt redutseeritud riigimõisu. Tegelikult renditati aga kroonumõisad enne kui maapäeval reduktsiooni üles võtta saadi. Küll ähvardas kuningas rendilepinguid üles öelda ja hirmutamiseks tegigi korralduse paari Liivimaa aadli käes oleva staarostkonna tegelikuks tagastamiseks. Kuid ka see katse ei viinud kangekaelseid liivimaalasi järeleandmisele. Seepärast teatati neile lõpuks 1682. a. sügisel, et reduktsioon võetakse ette aadli nõusolekuta Lichtoni poolt väljakuulutatud tingimustel. Aga veel nüüdki hoidus Karl XI lõplikust konfliktist aadliga ning lükkas reduktsioonile käigu andmise otsuse edasi, kuni vastav komisjon täpsamalt selgitab, kui palju Liivimaa aadli mõisu tagastamisele kuulub. See töö jõudis lõpule alles 1684. a. alguses.

Reduktsiooni lõplik teostamine. Reduktsioon Eesti- ja Saaremaal.

Vahepeal oli aga olukord ses mõttes muutunud, et 1682./83. a. riigipäev, selgitades Rootsi kuninga üldisi võimupiire, leidis temal piiramatu õiguse olevat lääne välja anda ja oma näengu järgi jälle tagastada. Välja töötades Liivimaa reduktsiooni küsimusi oli Karl XI end tundnud seotuna põhimõttega, et liivimaalasi ei tohiks kohelda raskemini kui rootslasi. Seepärast Lichtoni poolt esitatud tingimused nõudlesidki ainult nende orduaegsete riigimõisade tagastamist, mis olid Liivimaa aadli kätte sattunud Rootsi kuningate poolt tehtud läänistuste kaudu. Panditatud ja ostetud mõisade eest pidi makstama tasu. Nüüd aga, 1682./83. a. riigipäeva otsuse järel, sai võimalikuks tagastada mitte ainult orduaegseid riigimõisu, vaid üldse kõiki Rootsi valitsejate poolt Liivimaa aadlile antud mõisu (vt. tabel lk. 983). Niisugune reduktsioon pidi riigile andma hoopis rohkem. Konflikt Liivimaa aadliga oli niikuinii paratamatu ning 1684. a. peale algas seepärast Liivimaa aadlimõisade tegelik ülevõtmine. Aadel omas jonnakas kangekaelsuses oli loobunud võimalusest reduktsiooni omalt poolt ise lubada ning oli kuninga surunud reduktsiooni vägivaldse teostamise teele. Ja nüüd polnud edaspidisele reduktsiooni laiendamisele mingeid pidureid.

Reduktsiooni tingimusi raskendati kõigepealt nende mõisade suhtes, mis olid raha eest läinud käesolevate valdajate perekondade kätte. Kuigi neid mõisu loeti ka varemini põhimõtteliselt tagastamise alla kuuluvaiks, siis ometigi nad jäid seniks praeguste valdajate kätte, kuni neil õnnestub müüjalt, panditajalt või nende pärijatelt sisse nõuda mõisa eest välja pandud raha. See oli muidugi ainult üksikutel juhtumitel teostatav ja nii ähvardas kaduma minna võimalus, et kroonu kunagi nende mõisade omanikuks saab.

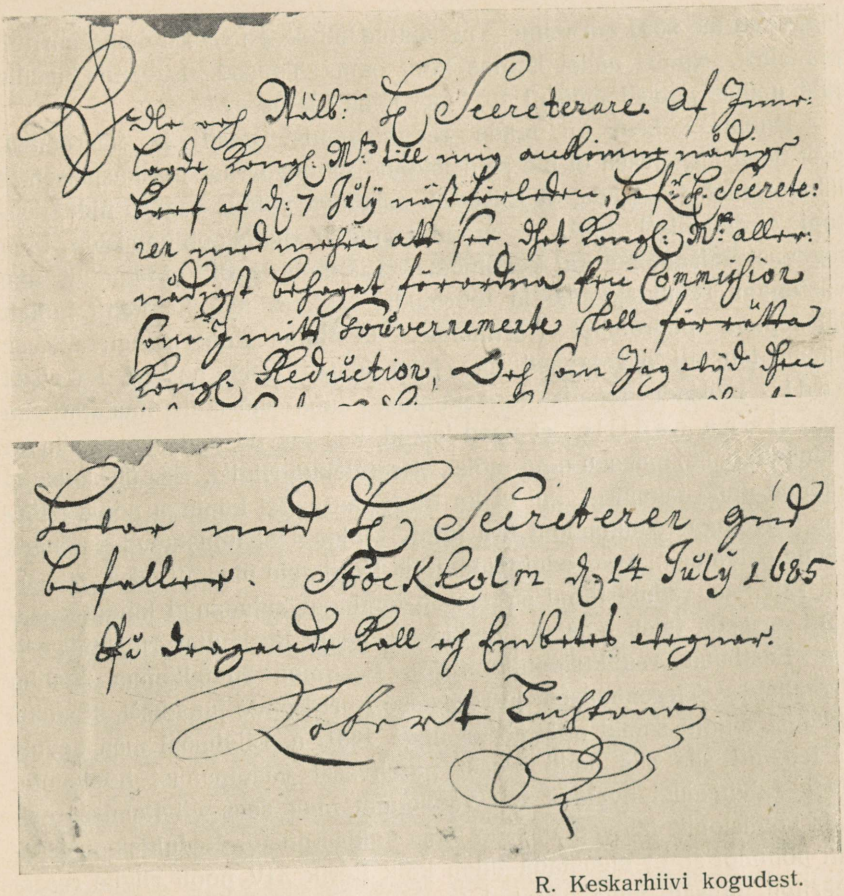

R. Keskarhiivi kogudest.

Algus- ja lõpposa kindralkuberner Lichtoni kirjast, milles teatab Eestimaa kub. valitsuse sekretärile Lillieringile, et reduktsioonikomisjon asub Eestimaal tööle, ja käsib komisjoni jaoks ruumid lossis valmis seada. Stokholmis, 14. juulil 1685.

Seepärast tehti 1686. a. riigipäeval järgmine otsus: Raha eest omandatud, reduktsiooni alla kuuluvad mõisad jäävad küll nende valdajate kätte, kuid mitte jäädavalt, vaid 10—14 aastaks, alates 1681.—1683. a. Neil aastatel mõisast saadavad sissetulekud pidid minema valdajale tema poolt välja pandud rahasumma katteks.

1688. a. laiendati reduktsioon ka osa liivimaalaste poolt kaasa toodud mõisade kohta, s. t. reduktsioon pidi tabama ka neid läänistusi, mis Poola kuningad Liivimaa aadliperekondadele olid teinud orduaegsete riigimõisade kulul. Kas aga see otsus täitmist leidis, ei ole praeguse uurimise seisukorra juures teada.

Reduktsiooni teostati Liivimaal suure agarusega ning Karl XI valitsuse aja lõpuks oli siinsest umb. 6300 adramaast kroonu kätte

langenud üle 5000 adramaa. Tagastatud oli seega 5/6 Liivimaa haritud pindalast. Rootsi aadel kaotas kõik oma valdused. Liivimaa aadlile jäid umbes pooled mõisad 1021 adramaa ulatuses.

Hoopis vähem on teada reduktsioonist Eesti- ja Saaremaal, sest need küsimused ei ole seni leidnud mõnevõrragi üksikasjalisemat läbiuurimist. On teada, et Liivimaa asjadega valmis saades pidi Lichtoni eesistumisel 1681. a. moodustatud reduktsioonikomisjon oma tegevust laiendama ka Eestimaale. Liivimaa aadli ootamatult äge vastupanu reduktsioonile ja töörohkus takistas aga Lichtonit küllalt tähelepanu pööramast Eestimaale. Eestimaa kubermanguvalitsuse kaudu teostati arvatavasti aga juba alates 1682. aastast Rootsi aadli mõisade tegelik tagastamine. Juba varakult kuulutati ka Eestimaa aadlile, et need isikud, kes teavad oma mõisu alluvat reduktsioonile, maksku oma mõisa sissetulekud riigile. See üleskutse ei andnud muid tagajärgi, kui et ka Eestimaa aadel kuninga poole pöördus palvetega reduktsiooni ära jätta. Muidugi ei nõustunud kuningas nende palvetega. Aga reduktsioonitöid Eestimaal alustati alles 1684. a., kui Liivimaa reduktsiooni suhtes oli kuningal kujunenud kindel seisukoht, et seda tuleb teostada aadli nõusolekut küsimata. Nimetati eriline Eestimaa reduktsioonikomisjon Eestimaa rüütelkonna pealiku Fromhold v. Tiesenhauseni ja rootslase Karl Bonde juhatusel. Reduktsioonist teatati samal põhimõttel nagu 1681. a. Liivimaal maapäevale ja teostati see siis aadli visast passiivsest vastupanust hoolimata. Nagu Liivimaalgi avaldus see vastupanu muu seas viivitamises esitada komisjonile läbivaatamiseks oma valdustiitleid. Reduktsioon teostati põhimõttel, et tagastada tuleb kõik Eerik XIV poolt riigile reserveeritud mõisad, välja arvatud tema enese poolt tehtud läänistused. Ka Eestimaal jäeti raha eest omandatud läänistused 10—14 aastaks nende viimaste valdajate kätte.

Eestimaa 8283 adramaast redutseeriti üldse 2995, nii et aadli kätte edasi jäi 5288 adramaad. Kahtlemata suur osa redutseeritud maadest kuulus Rootsi aadlile, aga raske on kindlaks teha, kui palju nimelt. Igatahes pääses Eestimaa aadel reduktsioonist märksa väiksemate kaotustega kui Liivimaa oma.

Sedasama võib öelda ka Saaremaa kohta, kus reduktsiooniga samuti alustati 1684. a. Saaremaal redutseeriti samuti ainult need läänistused, mis tehtud Rootsi ajal. Piiskopi- ja taaniaegsed läänistused jäeti puutumata. Kokku Saaremaal 1690. a. oli 1813¾ adramaad. Saaremaa aadlile oli reduktsiooni järel alles jäänud 482¾ adramaad, tagastatud aga 160 adramaa ümber.

XLVIII. Karl XI talurahva reformid.

Maade revisjon.

Koos reduktsiooni ettepanekuga teatas Karl XI 1681. a. Liivimaa maapäevale, et revisjoni läbiviimiseks ta kavatseb ka aadlimõisades ette võtta maamõõtmist, millega kroonumõisades algus juba tehtud. Revisjoni eesmärgiks oli saada õiglast ja ühtlast jagamisalust maa peal lasuvatele riigimaksudele. Senine adramaade revisjoni põhimõte oli väga puudulik, sest ta arvestas adramaid ainult talupoegade teokohustiste alusel. Uue revisjoni teostamine pidi toimuma suure põhjalikkusega. Aluseks pidi nüüd uuesti saama maa ise — mitte ta koormiste hulk. Arvestatama pidi mitte üksnes pindala suurust, vaid ka maa headust.

Aadel suhtus ettepanekusse eitavalt. Oldi teadlik, et kuningas kavatseb uue revisjoni läbi adramaid mitte ainult ühtlustada, vaid nende arvu ka tõsta, et nii suurendada riigitulusid. Adramaade arvu tõstmine pidi toimuma talumaade ümberhindamise teel, ühtlasi pidi haaratama adramaade hulka ka Rootsi ajal asutatud mõisapõllud, mis suurelt osalt koosnesid endistest maksualustest talumaadest. Need kavatsused, samuti revisjoni tehnilise teostamise kulud, riivasid muidugi aadli huve ja seepärast avaldas aadel küll põhimõttelist nõustumist revisjoniga, kuid soovitas adramaaks võtta poolaaegse suure adramaa. Rootsi ajal asutatud mõisapõlde ei tahetud mingil tingimusel revisjoniadramaade hulka arvata.

Aadli selline seisukoht polnud jälle keskvalitsusele vastuvõetav, kuid tekitas kuninga ja ta usaldusmeeste juures siiski teatavat kõhklemist.

Mõõtmist, millega oli algust tehtud värsketes kroonumõisades, jätkati aadli protestidest hoolimata hiljemini ka aadlimõisades. Maad mõõdeti tündrimaadeks, kusjuures 14 000 ruutküünart esimese numbri maad moodustasid ühe tündrimaa — halvemaid maid pidi sinna mahtuma vastavalt muidugi rohkem (vt. allpool).

Kas ja milline pindalaline ühik aga saab adramaaks — selles küsimuses aadli eitav vastus põhjustas Rootsi ametiasutistes veel pikemaks ajaks

teatava kahtluse. Ühelt poolt jätkati maamõõtmist, mille järgi adramaa oleks moodustanud maa headusest oleneva suurusega pindala, teiselt poolt aga ei jäetud silmist võimalust adramaa mõõtu rajada endisele alusele parandatud kujul: s. o. kujundada adramaa vastavalt tegelikkudele tuludele, mida mõisnik sai oma talupoegadelt. Rööbiti maamõõtmisega koguti täpsaid andmeid talupoja k õ i g i koormiste kohta. Sooviti tingimata enamvähem ühtlast adramaad, kardeti aga, et maa headuse hindamine võib kujuneda väga mittevastavaks maa tegelikule kandejõule. Teiselt poolt ei riskitud adramaade jaotust rajada ka talurahva senistele koormistele, sest siin polnud küllaldast vastavust talude tegelikule tulukusele.

Nii ei julgenudki kammerkolleegium lõplikku otsust teha enne, kui kätte saadakse ülevaade niihästi maa suurusest ja headusest kui ka talupoegade tegelikkudest koormistest. Teadete kogumise ja maamõõtmistööga ei jõutud aga loodetava ajaga lõpule. Asi venis. Alles 1690. a. võidi Liivimaal makse võtma hakata uue revisjoniadramaa alusel. Revisjoniadramaaks sai 60 tündrimaad esimese järgu põlispõldu (halvemaid põllumaid mahtus adramaasse muidugi vastavalt rohkem). Maahinde läbi tõusis Liivimaa adramaade arv 4343-lt 6323-le. Nii oli kroonu saavutanud ka oma peamise eesmärgi: revisjoniga võis märgatavalt tõsta kõiki riigi heaks maa peal lasuvaid kohustisi. 1690. aastates oli Karl XI vahekord Liivimaa aadliga kujunenud selliseks, et enam palju ei arvestatud vastumeelsust, millega aadel kohtles adramaade arvu tõstmist.

Ka Eesti- ja Saaremaal teostati Karl XI poolt uus maaderevisjon. Eestimaal tundis kuningas end seotud olevat aadliprivileegidest ning seepärast jäi siin revisjoni alus endiseks: adramaana arvestati iga asustatud talu, mis nädala jooksul tegi mõisnikule tegu ühe paari härgade või hobustega. Asustuse tihenemise ja teokoormiste võimaliku suurenemisega kasvas adramaade arv märksa. Redutseeritud mõisades esialgu revisjoni ei teostatud ja nii kasvas Eestimaa adramaade arv 8283-le. Saaremaal võeti adramaa väljaarvestamisel aluseks sama põhimõte kui Liivimaal, kuid adramaa ise jäi märksa väiksemaks (18 taalrit). Maahinne aga toimus üksnes riigimõisades. Nähtavasti pideva väljarändamise pärast vähenes Saaremaa adramaade arv $1991^1/_2$ adramaalt (1645. a.) $1813^3/_4$ adramaale (1690. a.).

Talurahva vabastamise küsimus.

Koos reduktsiooni ja revisjoniga sai aktuaalseks ka talupoegade kaitse küsimus juba 1681. a. koos teiste suurte uuenduskavadega. Karl XI tegi Liivimaa maapäevale ettepaneku t a l u p o e g i v a b a s t a d a.

Kuningas olevat erilist tähelepanu pööranud kombele, mis mõne rahva juures paganlikul ajal harilikuks saanud ja mõnes Rootsi provintsis käesoleva ajani säilinud, eriti Liivimaal ja Pommeris. Nimelt usurpeerivat mõisaomanikud oma talupoegade kohta palju suuremat võimu kui seda võivat kannatada kristlik armastus. Seepärast esitanud juba kuningas Pommeri rüütelkonnale oma kristliku ja armuliku arvamuse sellise piiramatu õiguse kärpimiseks ja viletsa orjuse ärakaotamiseks, mille all nii palju kristlasi peavad ohkama. Ta kavatsevat armulikult sedasama teha ka kõigi talu-

poegade ja taluperekondadega, mis Liivimaal kuuluvad kuninga ja kroonu mõisadele. Kuningas esitab aadlile järelekaalumiseks küsimuse, kuivõrra hea ja kristlik see oleks, et selline eeskuju leiaks jälgimist ka rüütelkonna ja aadli poolt nende eramõisade ja talupoegade suhtes.

Kui Karl XI vahest lootis sellisele esitisele aadli nõusolekut, siis tundis ta küll väga vähe Liivimaa aadli meeleolu ja püüdeid üha tihendada sunnismaisuse rõngast eestlaste ja lätlaste ümber. Midagi ei kartnud aadel rohkem kui talupoegade sunnismaisuse kadumist, sest seega oleks temalt libisenud tähtsaim vahend talupoja koormiste kõrgelhoidmiseks ning ühtlasi ka ta jurisdiktsiooniõiguse mõjuvus. Nii vastaski aadel kuninga ettepanekule eitavalt. Kuid vähe sellest: oli vaja kuningale tõestada talupoegade vabastamise mõttetust ja hädaohtlikkust ka riigimõisades. Riigitalupoegade vabastamise korral oleks aadlil raskeks läinud ülal hoida sunnismaisust täies ulatuses ka oma mõisades.

Aadli vastuses korrutati seepärast vana vagajuttu Stephan Bathoryst ja sellest, kuidas talupojad ise tahtnud jääda igivana orjuse juurde ning eelistanud oma kuritegevust lunastada ennemini nahaga kui rahaga. Siis olevat Stephan talupoegade vabastamisele käega löönud ning käskinud neid jääda puuraiujaiks ning veekandjaiks.

Ka nüüd olevat talupojad oma meelsuselt enamasti samasugused. Olevat vaevalt loota, et orjusest vabastamine neile tooks teised mõtted ja vähem kareda eluviisi. Vabadus õhutaks talupoegi ainult vastuhakkamisele ja kuritegudele ning oma härraste hävitamisele. Talupojad täidaksid maa tapmise ja verevalamisega, mida võib näha vanadest kurbadest lugudest, näiteks Saaremaal, kus nad hukanud kõik sakslased; samuti olevat juhtunud Tallinnas ja Viljandis ning lõpuks ka viimase Poola ja Vene sõja ajal, mil talupojad mitte ainult ei hukanud oma vaimulikke, rüüstanud ja teotanud kirikuid, vaid hulgakaupa tunginud ka härraste mõisadesse, tappes, põletades ja möllates seal hullemini kui vaenlased. Külgesündinud vihkamist oma härraste vastu ei olevat nad praegugi jätnud. Talupoegade vabastamise läbi kannataksid maa põhiõigused, konstitutsioonid, retsessid. Talupoeg elaks siis oma härrastega alatistes kohtuprotsessides ja rändaks ühe härra juurest teise juurde. Tekiksid alatised tülid ja õnnetused. Maa jääks tühjaks. Ei olevat loota, et talupoegade vabadus Liivimaale meelitaks naaberriikide talupoegi. Need olevat ju niisama vähe harjunud vabadusega kui siinsedki talupojad. Pealegi tuleks nad lepingute järgi välja anda. Seevastu aga ei saaks välismaalt tagasi nõuda siinseid talupoegi kui vabu inimesi. Nii ei oleks talupoegade vabadus kasulik ei maale ega kuningale. Ja pealegi seisvat aadlivõim talupoegade üle ainult distsipliini- ja omandiõiguses.

Karl XI oli Lichtonit käskinud rüütelkonda veenda talurahva vabastamise tarviduses. Kui aga kõigi ootuste kiuste rüütelkond selle ettepanekuga ei nõustu, siis olevat kuninga tahtmine, et reduktsiooni

läbi tema omaks saavais kroonumõisades talupojad kõigest hoolimata vabastataks orjusest: neid ei tohtivat teisiti kohelda kui Rootsis.

Lichton ei täitnud aga selles punktis oma kohuseid kuigi agaralt. Ta käis küll aadlile kõvasti peale reduktsiooni ja revisjoni, kuid mitte talupoegade küsimuses. Ta teatas maapäevale lihtsalt, et ta talupoegade küsimuse kuningale uuesti esitada kavatseb ja kuninga hooleks jääb otsustada, kas talupoegade vabastamist riigimõisades teostada või mitte.

Lichton oli isiklikult talupoegade vabastamise vastu riigimõisades, nagu nähtub kirjast, mis ta saatis kuningale peale maapäeva lõppu. Kõigepealt asuvat rüütelkond kindlasti seisukohal hoida oma talupoegi vanade kohustiste juures. Ka oleks talupoegade vabastamine väga hädaohtlik kuninga sissetulekuile ning tekitaks raskusi mõisade renditamisel. Kolmandaks seisvat orjus tegelikult ainult distsipliini- ja omandiõiguses talupoegade kohta. Kui nüüd talupojad vabaduse saaksid härraste peale kaevata, tekiksid mitmet instantsi läbivad pikad protsessid. Lõpuks ei võivat salata, et Liivimaa talupojad olevat väga kareda loomuga rahvas, kelle suhtes on tarvilik kiire ja karm kohtlemine.

Ka teised kuninga lähedad usaldusmehed ei suhtunud kuigi sõbralikult talupoegade vabastamisse. Kui vabastamist motiveeriti sellega, et nii kasvaks talupoegade riigitruudus, väljendus riigivarahoidja Claes Fleming kammerkolleegiumis, et tema arvates koosnevat Liivimaal elavad talupojad mitmet sorti rahvast, kes siia kokku joosnud Poolast, Leedust ja Venemaalt. Liivimaa talupojesse truudust kasvatada olevat niisama võimatu kui muuta Mooramaa meest valgeks. Ja kaaluka sõnaga kammernõunik Eldstierna väitis, et Liivimaa talupoegi olevatki tarvis karmilt kohelda.

Ent hoolimata lähemate kaastööliste hulgas valitsevatest meeleoludest oli Karl XI esialgu omas seisukohas päris kindel. Vastuses Lichtonile teatas ta päris kategooriliselt:

„Mis puutub talupoegade vabastamisse, siis ei saa aadli väide vabastamise vastu meie juures arvesse tulla, et meie loobuksime rüigistatud mõisades orjuse kaotamise ja vabaduse sisseseadmise mõttest. Vääratuste takistamiseks, mis talupoegade vabastamine võib põhjustada talupoegade ja härraste vaheliste pikalevenivate protsesside ja tülide näol, võib koostada seaduse, mis sarnaneks Rootsi mõisade seadusega. Niisuguse seaduse abil võib kurjategijaid kohelda ilma suuremate sekeldusteta."

Ent see seisukoht ei jäänud kuningal kauaks püsima. See oli avaldatud esimeses vihas peale reduktsiooni esitise tagasilükkamist Liivimaa maapäeva poolt. Siis oli kuningas valmis vahekorras Liivimaa aadliga põletama kõik sillad ja ähvardas koguni, et ta ei rendita enam ühtki riigimõisa Liivimaa aadlimeestele. Pikapeale aga hakkas kuningas uuesti otsima kokkulepet aadliga. Avanes parajasti väljavaade, et 1681./82. a. Stokholmis viibiv aadlisaatkond kuningale reduktsiooni

asemel lubab suurema rahalise kontributsiooni. Sel puhul Karl XI ei tahtnud pahandada aadlit kroonumõisade talupoegade vabastamisega ning sel teel vähendada aadli silmis kasusid, mis nad saaksid riigimõisade rentimisest. Saatkond püüdis kuningale selgitada, et talupoegade vabastamise läbi maa täitub tapmise ja röövimisega. Ja Karl XI otsustaski taganeda kord omaks võetud positsioonilt. Ta seletas, „et kunagi ei ole kavatsetud sellist vabadust, mille läbi aadlilt võetaks distsipliini pidamise õigus (Zucht und Disciplin) oma talupoegade üle.“ Karl XI „soovinud ainult, et talupoegi paremini tutvustataks kristliku õpetusega“, mida ka saadikud rüütelkonna nimel lubasid.

Soodus olukord talupoegade vabastamise kavatsuse üleskerkimiseks tuli veel kord 1682./83. a., kui koos surveavaldusega Liivimaa aadlile kerkis kavatsus Liivimaal sõlmitud rendilepinguid üles öelda. Kroonumaade renditamise otsus oli 1680. a. langenud ainuüksi poliitilistel motiividel. Nüüd võeti esmakordselt sisulisele kaalumisele, kas mõisade ekspluateerimisel jääda rendisüsteemi juurde või neid valitseda majanduslikul teel. Otsus langes viimase võimaluse kasuks. Kohapealsed asutised said juba vastava instruktsioonigi. Arvestati ka talupoegade vabastamist. Lichton ütles kammerkolleegiumis: „Kui kuningas staarostkondade talupoegadele annab vabaduse, peab aadel oma talupoegade suhtes samuti tegema: siis saavat Liivimaal kergemini sisse seada korraldust (et sådant väsende), nagu see kombeks Rootsis, ja lihtrahvast muuta kõlblikumaks manufaktuuride jaoks“ jne. Ent varsti tuli kuninga uus meelemuutus. Sooviti vahekorda aadliga siiski kuidagi leplikuna hoida. Mõisade renditamise komme jäi püsima.

Talurahva kaitse küsimus.

Päevakorralt ei kadunud aga talupoegade küsimus üldse. Ikka teravamalt ja teravamalt nõudis ta lahendamist mõnel muul kujul.

Redutseeritud mõisade renditamisega tehti algust juba 1681. a. Vahepeal polnud pikal ajal kroonumõisu hulgalisemalt renditada olnudki. Puudusid seega värskemad kogemused ja võidi esialgu eeskuju võtta peamiselt endistest Rootsi suuraadli mõisade rendilepingutest (vt. lk. 957). Esimeseks mureks oli kindlaks määrata renditatava mõisa rendisumma. Selleks koguti riigistatud mõisadest kõik andmed talupoegade koormiste kohta vakuraamatute ja muu näol. See oli küllalt raske ülesanne, sest reduktsioonisse vaenlikult suhtuvad mõisavalitsejad jne. sageli salgasid reduktsioonikomisjoni ees vastavad andmed maha või andsid koguni valeandmeid. Talupoja koormised arvestati ümber rahale ja lisati sinna juurde viimase kolme aasta keskmine mõisapõldude sissetulek. Võttes maha teatava protsendi rentniku kasuks, saadi sellest rendisumma.

On täiesti arusaadav, et Rootsi aadlikkude eeskujul riik oma rendilepingutesse võttis ka talupoegade kaitset puudutavad punktid. Rentnikku kohustati talupoegi mitte koormama üle vakuraamatu määra. Mis puutub küüdikohustisse ja teistesse raskelt määritelda-vatesse koormistesse, siis kroonu rendilepingud siingi endiste eralepingute eeskujul ei loendanud kõiki üksikasju, vaid kohustasid rentnikku kinni pidama üldisest maa tavast.

Riigi rendilepingud erinesid Rootsi suuraadli omadest ainult sellega, et esimestes ette nähti rentniku ja majandusasehalduri kokkulepe erakordsete riiklikkude kontributsioonide jagamiseks talupoegade peale läbimarssivate sõjavägede ülalpidamiseks jne. Vastandina eralepingutele kriipsutavad riiklikud rendilepingud eriti alla, et ikaldused ei vabasta rentnikku rendisumma tasumisest täiel määral. Küll tasutakse rendilepingute lõppemisel (12 a. pärast) rentnikule üldise ikalduse järel tekkinud talupoegade maksuvõlad, kuid ainult viimase rendiaasta lõpul, siis, kui rentnikul on olnud aega neid ise vähehaaval sisse nõuda.

Talurahva seisundi halvenemine reduktsiooni järel.

Osalt sel põhjusel, et rendisummade väljakalkuleerimise alus oli puudulik, peamiselt aga rentnikkude ahnuse ja puuduliku kontrolli pärast, muutus talupoegade seisund uutes kroonumõisades järsult halvemaks.

Juba 1681. a. on teateid, et rentnikud on talupoegadele peale tunginud „suure teravusega". Järgmisel aastal oli talupoegade seisundi halvenemine juba üldiselt tuntud. Reduktsioonikomisjoni laekur Bossart teab kirjutada, et Liivimaa talupojad rendilepingute tagajärjel ainult lühikest aega veel vastu panna suutvat majanduslikule ruineerumisele. Enamikust staarostkondadest tulevat teated, et rentnikud talupoegadelt välja pressivat kaugelt üle vana harjumuse. Majandusasehaldur Sneckensköld püüdis küll kõigiti kontrollida rentnikkude tegevust, kuid suutis seda teha sageli väheste tagajärgedega. Sneckensköld arvas talupoegade äreva meeleolu kahtlemata johtuvat nende liigsest koormamisest rentnikkude poolt.

Järgneval, 1683. a. avanes kindralsuperintendent Johann Fischer'ile kurb pilt, kui ta kirikute visiteerimiseks ette võttis suurema ringreisu. Fischer leidis, et olevat ülitarvilik talupoegade seisundi parandamiseks samme astuda. Ja kõige parem abinõu oleks rendilepingud üles öelda. Sellega tulevat rutata, sest muidu hävitatakse täiesti mõisad ühes talupoegadega lühikese aja jooksul. Samasugusel arvamusel on ka G. Bossart oma reisumuljete põhjal. Talupoegade olukorra parandamine olevat niisama tarvilik kui tervis haigele ja söök näljasele. Kui rendid püsiksid sellistena veel kaks kuni kolm aastat, kannataks kuningas parandamatut kahju ja omaks ruineeritud talupoegi, kes igal pool ütleksid: „Meie mõtlesime, et selle järel, kui me muutusime kuninga talupoegadeks, meile osaks saab mõnigi

paremus. Aga rentide läbi on meie ike muutunud ainult raskemaks." Bossart tõepoolest ei nägevat, mis kasu tuleb kuningale niisugusest renditamisest, kui ainult mõned isikud toppivat täis oma rahakotid. Kuningas aga saavat tagasi hävitatud mõisad ja truuduseta talupojad juhuks, kui midagi vaenlikku peaks juhtuma. Kuidas aga lood on kümnisega, sellest Bossart'i teatel räägitavat Riias rohkem kui palju. Kümnisõigust tarvitatavat üldiselt väga karmilt: kõige parem oleks seda viivitamata ära kaotada ja asendada kindla maksuga.

Ei ole ime, et sellises olukorras talupojad hakkasid ise otsima väljapääsu. Paar kuud hiljemini teab Bossart juba kirjutada, et talupoegadele olevat rentnikkude karm ning õigluseta distsipliin ja kiusamine muutunud väljakannatamatuks. Rentnikkude omavoli olevat läinud isegi nii kaugele, et viimased kroonu talupoegi ja pobuleid müüvat võõrastele värbajatele. Juba olevat maal tunda, et talupojad kõige selle tagajärjel suurel arvul ära kargavad kuninga mõisadest. Bossart'i arvates pidavat rentnikkude omavolile piiri pandama ja talupoegadelt võetama alus arvata, et neid nüüd rohkem kiusatakse kui endiste härraste all.

Talurahva kaebused kuninga ees.

Kargamise kõrvale leidsid talupojad veel uue väljapääsutee, nimelt kaebusetõstmise kuninga enda ees.

Vististi juba 1684. a. alguses esinevad kuninga juures kaebusega raske ülekohtu pärast Põltsamaa staarostkonna talupojad rentnikkude admiralleitnant Taube, ooberstleitnant Rehbinder'i, rittmeister Zoege ja ooberst Pahlen'i vastu. Neist vähemalt viimane oli asunud suure hooga mõisapõldude laiendamisele ja talude pillutamisele. Edasi on kuningat külastanud Rannu mõisa talupojad, kaevates ülemjäägermeister Erik Bure ja maanõunik Vietinghof'i peale. Teiste eeskuju leidis järeletegemist ja varsti võib kuningas juba kirjutada, et teda iga päev külastavat terve kari Liivimaa talupoegi, teda tülitades mitmesuguste kaebustega kroonurentnikkude ülekohtu asjus.

Karl XI võttis asja väga tõsiselt ja püüdis talupoegadele igal võimalusel vastu tulla. Kindralkuberner Hornile aga anti haruldaselt kategooriline käsk avalikult deklareerida, et talupoegade ülekohtune kohtlemine on keelatud. Kui aga keelust hoolimata mõisarentnik seda siiski teeb, siis tulevat ta Riia lossi puuri pista ja kohtulikule ülekuulamisele võtta. Selline ähvardus oli tol ajal aadlimeeste suhtes eriti silmatorkav ja erakordne.

Esitatud kaebuste järeleuurimiseks asutas kuningas erilise komisjoni majandusasehaldur Sneckensköldiga eesotsas. Esialgu oli komisjon mõeldud ainult Põltsamaa talupoegade kaebuste arutamiseks.

Hiljemini aga pidi Rannu talupoegade asja selgitatama samasugusel kombel. Uute hulgaliste kaebuste juurdetulekuga muutus komisjon tegelikult mingiks püsivaks instantsiks. Esialgu tegi kuningas korralduse, et komisjonis süüdi leitavad rentnikud pidi kaevatama Tartu õuekohtusse. Hiljemini aga võttis ta selle otsuse tagasi, nähtavasti arvestades seda, et õuekohus võimaldab asja pikalevenimist ega ole võib-olla rentnikkude suhtes ka küllalt erapooletu. Kuningas leidis Sneckensköldi kirja põhjal, et niisuguseid tüliasju olevat Poola kuningad omal ajal lahendanud ilma igasuguse kohtuta, ja käskis nüüdki komisjoni teha lõplikke otsuseid ilma mingi edasikaebeõiguseta. Niisuguses korras karistatigi mitmeid mõisarentnikke rahatrahvide ja halvemal korral rendilepingute ülesütlemisega.

Üksikute rentnikkude karmi kohtlemisega lootis kuningas hirmutada ka teisi. Sel oli aga vaevalt suuri tagajärgi. Need olid juba erakordsed juhtumid, mis kuninga kõrvu ulatusid. Ülekohtuste rentnikkude vangistamise ähvardus oli küll vist rohkem mõeldud hirmutusena kui tõeliseks teostamiseks. Kõige halvem, mis rentnikule võis talupoegade halva kohtlemise puhul osaks saada, oli rendikontrahi ülesütlemine. Olukorras aga, mil rentniku suhtumine talupojasse oli raskesti kontrollitav, lõid loodetavad suured kasud ja väike sissekukkumise võimalus soodsa pinna riskimiseks.

Viga seisis selles, et rentnikkude tegevust oli raske kontrollida. Ühelt poolt oli suure kroonumõisade ala kohta liiga vähe ametnikke, pealegi häid. Teiselt poolt aga rakendas kontrolli talupoegade kohustiste mitmekesisus ja puudulik ülevaade neist. Peamiselt läti alal, aga ka mõnel pool Lõuna-Eestis, näit. Põltsamaal ja Karksis, oli kindlate maksude asemel veel kehtimas kümnis. See proportsionaalne maks võimaldas muidugi suuri kuritarvitusi rentniku poolt. Majandusasehaldur Sneckensköld oli kümnise muutmise tarbest juba varakult väga hästi aru saanud. Nii kaua kui talupoeg veel peab kümnist maksma, mida rentnik ise mõõdab, olevat karta, et mõned rentnikud mitte alati ei oska piiri pidada. Sneckensköld leidis vastupanu mõisarentnikkude poolt, kelle kontrahid olid sõlmitud kümnise alusel. Mõnel juhul õnnestus Sneckensköldil siiski rentnikele peale sundida kümnise muutmist kindlaks maksuks. Ta kinnitab sel puhul, et talupojad olnud kümnise ärakaotamise üle südamest rõõmsad.

Ent ka sellest oli vähe abi nii kaua kui rentnikud talupoegade kaebuste puhul koormiste tõstmise päevast süü võisid veeretada vakuraamatutele. Nagu eespool nägime, olid need ju sageli koostatud nii, et normaalaastatel talupoegadel pididki jääma maksuvõlad. Oleks nõudnud erilist suurt ja head ametkonda igal juhtumil kindlakstegemiseks, kas viga seisab rentnikus või vakuraamatutes.

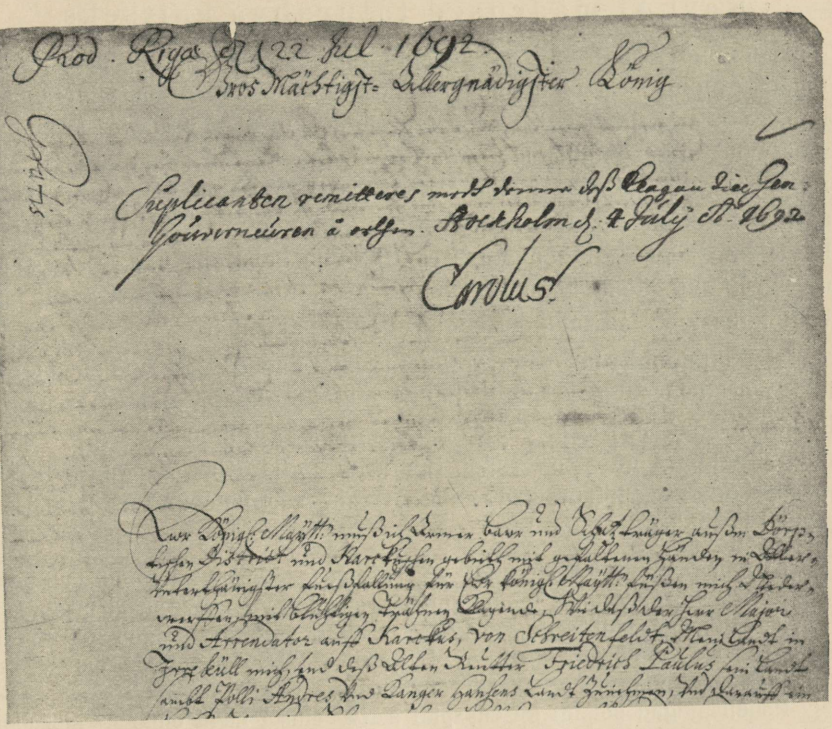

R. Keskarhiivi kogudest.

Näide talupoja kaebusest Rootsi kuningale: Karksi talupoeg Polli Volmar kaebab, et mõisa rentnik v. Schreitenfeldt on otsustanud tema ja veel kolme teise taluniku maad Irreküllis (praegune Üriküla Polli vallas), mõisapõldude alla võtta ja nendest luua uue abimõisa oma pojale. Kaebaja talu on vabatalu ega allu teokohustusele. Talunik tasub vaid iga aasta teatava kvantumi vilja ja raha. Kuid rentnik nõuab rohkem kui õigus, rõhub teda raske küüdikohustusega Riiga, Narva ja Tallinna jne. Kohtlevat teda, Polli Volmarit, vägivaldselt ja hoidnud teda kord 8 päeva vangistuses, ka lasknud talle anda mitu paari hoope. Ka olevat mõisnik ähvardanud temal kõrvad ära lõigata, kui ta peaks kuningale kaebama minema.

Palvekirja ülemise äärele on kirjutatud kuninglik resolutsioon 4. juulist 1692. Resolutsioonis antakse palves esitatud asjaolude väljaselgitamine kindralkubermangu valitsuse hooleks. Resolutsiooni all Karl XI isiklik allkiri.

Palvekirju ei koostanud tavaliselt talupojad ise, vaid pidid selleks leidma mõne kirjamehe, kes talumehe jutustise üles tähendas. Kirja viisid talumehed sageli ise Stokholmi, kusjuures nad tagasitulekul julgeolekuks palusid kaitsekirja, mis neid kindlustaks mõisnikkude tagakiusamiste vastu.

Karl XI määrused talurahva kaitseks.

Kuninga igakordne vaheleastumine riigitalupoegade liialt koormamise puhul võis tuua ainult ühekordset abi. Oli vaja talupoegade kaitsesüsteemi tugevamini välja arendada, kui ei tahetud, et talupojad muutuvad riigivaenulisteks ning ära kargavad. Oli vaja suurendada rendilepingute täitmise järele valvavate ametnikkude arvu ja üksikasjaliselt fikseerida nende kohustised ning võimupiirid. Ühtlasi pidi ka leidma täpsamat sõnastust rentniku ja talupoja vahekord, mida rendilepingud jätsid lihtsalt „maa tava" hooleks. Ja lõpuks tuli ülevaatlikuks teha iga talupoja senine kohustiste määr.

Reduktsiooni ning revisjoniga Liivimaal tegelevad Rootsi ametnikud märkasid juba varakult lünki, mis rendilepingutel oli talupoja kaitse seisukohalt, ning esinesid kuninga ees mitmesuguste projektidega, kuidas viga parandada. Seetõttu andis Karl XI riigimõisade rentnikkude ning talupoegade vahekorra korraldamiseks 1687—1696 rea määrusi, instruktsioone jne.

Liivimaa jagati kaheks majandusasehalduskonnaks eesti-läti keelepiiri järgi. Asehalduritele allus raamatupidaja, kirjutaja, maamõõtja ja majandusfiskaal. Viimane pidi eriti valvama, et kroonumõisade rentnikud täpsalt kinni peaksid rendilepingutest — ei laseks rendimõisa sattuda halvemasse seisukorda ega koormaks ülemäära talupoegi.

Rendilepingud sõlmiti ka edaspidi samal alusel nagu enne — mõisniku käsutusse anti kõik talupoegade koormised ja mõisapõldude ekspluateerimine. Kuid nüüd määrati palju täpsamini rentniku ja talupoja õigused ning kohused ning nähti ette kindlad karistused neist üleastumisel.

Rentnikul keelati võtta talupojalt rohkem makse kui vakuraamatus ette nähtud, ning kui ta seda siiski tegi, pidi ta talupojale tasuma ta kahju ning samas ulatuses trahvi maksma kiriku heaks. Suurema selguse mõttes pidi iga rentnik pidama vakuraamatuid, kus ühel küljel on üksikult ära märgitud talupoja kohustised, teisel küljel, mis ta tegelikult on maksnud. Talupoeg sai endale vakuraamatu ärakirja. Ainult tema nõusolekul võis üht loonusmaksu asendada teisega. Igasuguseid muid muudatusi talupoegade koormistes, erakordseid teopäevi jne. tohtis rentnik nõuda ainult majandusasehalduri igakordsel loal. Rentnik ei tohtinud talupoegade teopäevi kasutada muuks otstarbeks kui oma mõisa jaoks. Talupoegi võis küütideks kasutada ainult oma mõisa saaduste veoks ja ainult üldiste teopäevade piirides. Küüdimehele ei tohtinud peale sundida liiga suuri koormaid jne. Talupoegi võis oma talust välja ajada ainult erijuhtudel ja sedagi majandusasehalduri igakordsel nõusolekul. Ikalduse ja muude õnnetuste korral rentnik oli kohustatud talupoegi aitama ning neile laenama ülalpeoks ja seemneks tarviliku hulga vilja. Arusaamatuste ärahoidmiseks ühtlustati igal pool seni väga erinevad mõõdud ja võeti tarvitusele riia vakk ja kaaluühik.

Rentniku õigused talupoja suhtes nähti ette samuti üksikasjaliselt. Talupoega kohustati täie võime kohaselt sooritama vakuraamatus ette nähtud koormisi, tegu ja maksma võimalikke võlgu. On aga talupoeg võlgu ja varjab

A. Karimo järgi.

Õuekohus Rootsi ajal.

Karl XI määrused talurahva kaitseks.

Kuninga igakordne vaheleastumine riigitalupoegade liialt koormamise puhul võis tuua ainult ühekordset abi. Oli vaja talupoegade kaitsesüsteemi tugevamini välja arendada, kui ei tahetud, et talupojad muutuvad riigivaenulisteks ning ära kargavad. Oli vaja suurendada rendilepingute täitmise järele valvavate ametnikkude arvu ja üksikasjaliselt fikseerida nende kohustised ning võimupiirid. Ühtlasi pidi ka leidma täpsamat sõnastust rentniku ja talupoja vahekord, mida rendilepingud jätsid lihtsalt „maa tava" hooleks. Ja lõpuks tuli ülevaatlikuks teha iga talupoja senine kohustiste määr.

Reduktsiooni ning revisjoniga Liivimaal tegelevad Rootsi ametnikud märkasid juba varakult lünki, mis rendilepingutel oli talupoja kaitse seisukohalt, ning esinesid kuninga ees mitmesuguste projektidega, kuidas viga parandada. Seetõttu andis Karl XI riigimõisade rentnikkude ning talupoegade vahekorra korraldamiseks 1687—1696 rea määrusi, instruktsioone jne.

Liivimaa jagati kaheks majandusasehalduskonnaks eesti-läti keelepiiri järgi. Asehalduritele allus raamatupidaja, kirjutaja, maamõõtja ja majandusfiskaal. Viimane pidi eriti valvama, et kroonumõisade rentnikud täpsalt kinni peaksid rendilepingutest — ei laseks rendimõisa sattuda halvemasse seisukorda ega koormaks ülemäära talupoegi.

Rendilepingud sõlmiti ka edaspidi samal alusel nagu enne — mõisniku käsutusse anti kõik talupoegade koormised ja mõisapõldude ekspluateerimine. Kuid nõud määrati palju täpsamini rentniku ja talupoja õigused ning kohused ning nähti ette kindlad karistused neist ülеastumisel.

Rentnikul keelati võtta talupojalt rohkem makse kui vakuraamatus ette nähtud, ning kui ta seda siiski tegi, pidi ta talupojale tasuma ta kahju ning samas ulatuses trahvi maksma kiriku heaks. Suurema selguse mõttes pidi iga rentnik pidama vakuraamatuid, kus ühel küljel on üksikult ära märgitud talupoja kohustised, teisel küljel, mis ta tegelikult on maksnud. Talupoeg sai endale vakuraamatu ärakirja. Ainult tema nõusolekul võis üht loonusmaksu asendada teisega. Igasuguseid muid muudatusi talupoegade koormistes, erakordseid teopäevi jne. tohtis rentnik nõuda ainult majandusasehalduri igakordsel loal. Rentnik ei tohtinud talupoegade teopäevi kasutada muuks otstarbeks kui oma mõisa jaoks. Talupoegi võis küütideks kasutada ainult oma mõisa seaduste veoks ja ainult üldiste teopäevade piirides. Küüdimehele ei tohtinud peale sundida liiga suuri koormaid jne. Talupoegi võis oma talust välja ajada ainult erijuhtudel ja sedagi majandusasehalduri igakordsel nõusolekul. Ikalduse ja muude õnnetuste korral rentnik oli kohustatud talupoegi aitama ning neile laenama ülalpeoks ja seemneks tarviliku hulga vilja. Arusaamatuste ärahoidmiseks ühtlustati igal pool seni väga erinevad mõõdud ja võeti tarvitusele riia vakk ja kaaluühik.

Rentniku õigused talupoja suhtes nähti ette samuti üksikasjaliselt. Talupoega kohustati täie võime kohaselt sooritama vakuraamatus ette nähtud koormisi, tegu ja maksma võimalikke võlgu. On aga talupoeg võlgu ja varjab

A. Karimo järgi.

Õuekohus Rootsi ajal.

oma omandit, vilja jne., siis karistatakse teda kreisifoogti poolt 6 paari vitstega. Tegemata teopäev tuleb sooritada kahekordselt, asja kordumise puhul oli jällegi ette nähtud vitsakaristus. Kahjude eest töö ja eriti küütide juures vastutab taluperemees. Talupojad ei tohi võõrandada ega renditada endi käes olevaid maatükke.

Teolisi lubati rentnikul karistada distsiplinaarkorras, kusjuures väikeste eksimuste puhul soovitati leppida esialgu hoiatamisega. Liigse karistamise korral võidi rentniku peale kaevata. Taluperemeest võis väiksemates asjades karistada aga ainult mõisakohus rentniku või ta valitseja eesistumisel ja talupoegadest hirsnikkude kaasistumisel. Sellise kohtu poolt määratud karistuste ülemmääraks oli 10 paari vitsu või rahatrahv kuni 20 riigitaalrini. Teolise poolt mõisale tekitatud kahju eest vastutas ta ise ja taluperemeestele tehti kohuseks kinni pidada oma teolise varandusest vastav osa.

Kuigi talupoegadel oli õigus rentniku peale kaevata, pidid nad enne majandusasehaldurile või maakohtule kaebuse esitamist pöörduma rentniku poole ja paluma asja heaga õiendada. Ei andnud asehalduri otsus majanduslikkudes ja maakohtu otsus muis asjus talupojale rahuldust, siis võis ta edasi kaevata kindralkubernerile resp. õuekohtule. Ainult käies läbi kõik vastavad instantsid ning saades sealt kirjaliku otsuse, võis kaebega pöörduda ka kuninga poole.

Peale taluperemeeste haaras Karl XI seadusandlus ka teisi maarahva kihte, peamiselt riigi fiskaalsetes huvides. Mõisnikkude asustamispoliitika tõttu oli endine üksjalgade-pobulite kiht arvuliselt õige kokku sulanud. Nende järeletulijaid kohtame Karl XI revisjonis „manuliste“ nime all. Nüüd moodustavad nad vaevalt 5% Liivimaa taluperede arvust. Osalt nad elasid talu saunades jne. ja harisid iseseisvalt talu maist eraldatud põllulappi, mille eest arvatavasti pidid aitama peremeest kas talutöödel või mõisateol. Osalt aga elatusid need manulised taludes mingist käsitööst.

Rootsi valitsus nägi niisugustes elanikkudes kihti, mille olemasolu riigirahanduslikust seisukohast polnud millegagi õigustatud. Karl XI instruktsioonid majandusasehaldureile püüdsidki seda kihti kaotada. Ühelt poolt pidi saunikuid asundatama tühjadesse taludesse ja neist tehtama taluperemehed. Teiselt poolt aga püüti neist teha talusulaseid, keda Liivimaal leidus 12% ümber, kellest aga rohke teo pärast oli alatine puudus. Ses mõttes keelati riigitalupoegadel oma maade edasirenditamine. Sulastena tööle sunniti ka ümberhulkuvaid vabadikke. Kõik niisugused lahtised inimesed, kel vähem kui 3 marka varandust, pidid endid iga aasta kohe peale mihklipäeva taluperemeeste juurde sulaseks kauplema. Teenistusleping oli korraldustes üheaastane ning raskete rahatrahvidega püüdis valitsus ära hoida lepingu katkestamist enne tähtaega.

Majandusasehalduri ja ta ametnikkude kohuseks oli järele valvata, et riigimõisades toimuks kõik nende reglementide kohaselt, ja süüdlasi — nii talupoegi kui rentnikke — karistataks. Kuid majandusasehaldurile anti ka muidu suured kohustised ja võimupiirid.

Majandusasehaldur oli kohustatud valvama, et mõisu ja talusid hoolega haritaks ja et kuningas oma mõisadest saaks maksimaalse tulu. Ta võis suurendada mõisapõlde või rajada nendel uusi talusid — nii kuidas paistis kasulikum. Kui ühes mõisas oli liiga palju talupoegi, pidi neid sealt asundama riigimõisadesse, kus talupoegadest oli puudus. Ta pidi järele valvama, et taludesse ei asu liiga palju maksulist tööjõudu, kes ära sööksid talu lõikuse, ja talu allamäge ei läheks.

Talurahva koormiste ühtlustamise küsimus. Uus maahindamine.

Üheks tähtsamaks ülesandeks majandusasehalduril oli ka üksiktalude koormiste järk-järguline tasakaalustamine talu tulukusega ja seega siis järk-järguline talupoja koormiste ühtlustamine kogu maal.

Nägime (lk. 992), kuidas Karl XI oli adramaa küsimuse nii ära otsustanud, et üheks revisjoniadramaaks sai kuuskümmend 14 000 ruutküünra suurust tündrimaad esimese järgu põldu. Vastava kindla suhtarvu järgi arvutati esimesse järku ümber ka halvemad põlispõllud ja alemaad.

Revisjoniadramaade järgi jagati riigimaksud mõisade vahel. Kuidas eramõisnikud need maksud oma talupoegade vahel jagavad, sellest riik ei olnud huvitatud. Mõisnikud jagasidki maksud oma näengu järgi talupoegade vahel viimaste kandejõu kohaselt — igas mõisas erineva suurusega nn. „maksuadramaade" järgi. Ka riigi rendimõisades võeti see moodus esialgu tarvitusele.

Ent valitsus oli huvitatud, et talupoegade koormistel riigimõisades oleks ühtlane alus. Sai ju riik rentnikkude kaudu talupoegadelt kaudseid tulusid kaugelt rohkem kui otsestest riigimaksudest. Kui maamõõtjad 1684. a. olid lõpule viinud summalise maamõõtmise, läkitati välja uued maamõõtjad, kes nüüd pidid üle mõõtma ja hindama ka iga riigitalu üksikult.

Revisjonikomisjon oli rööbiti maamõõtmisega kogunud teateid ka kõigist Liivimaa talude koormistest, nii nagu nad olid kujunenud 1681. aastaks. Arvutades need koormised ümber rahale, selgus, et ühe uue revisjoniadramaa peale tuleb Liivimaal talupoegade koormisi umbes 60 riigitaalri väärtuses, s. t. iga tündrimaa esimese järgu põllu peale keskmiselt 1 riigitaaler.

Juba 1688. a. tegi Karl XI põhimõttelise otsuse, et riigitalupoegade koormised tuleks nimetatud alusel ühtlustada. Et ühe esimese järgu tündrimaa peale keskmiselt tuli 1 riigitaaler koormisi, siis tehti see normiks. Maamõõtjate poolt kaardistatud taludele pidi arvutatama ta normaalkohustised, arvesse võttes järgmist tabelit.

1 tündrimaa I järgu põllult tuleb tasuda koormisi 90 krossi (= 1 taaler)
„ „ II „ „ „ „ „ 75 „
„ „ III „ „ „ „ „ 65 „
„ „ IV „ „ „ „ „ 45 „ jne.
„ „ I järgu alemaal „ „ „ 45 „

Niiviisi saavutatud 1-, $^7/_8$-, $^3/_4$-, $^5/_8$-, $^1/_2$-, $^3/_8$-, $^1/_4$-, $^1/_8$-adramaalistele taludele pidi tavalise taksi järgi ümberarvutatult peale pandama koormisi 60 riigitaalri, $52^1/_2$ taalri, 48 taalri jne. ulatuses.

Maahindel tulid arvesse ainult põllu- ja alemaad, kuid kaudselt arvestati ka kõrvalisi tuluallikaid. Vene ja Poola piiri läheduses pidi põldu hindama odavamalt, sest et talupojad sealt kergemini võisid ära karata. Heinamaad pidi talupoegade vahel ümber jagatama vastavalt põldude hindeväärtusele.

Need koormiste ühtlustamise põhimõtted olid oma aja kohta välja töötatud väga peenelt ja võisid eeskujuks olla tervele Põhja- ja Ida-Euroopale. Ainuke viga peitus selles, et koormiste määramise aluseks olev taks liiga madalalt hindas teopäevi. Selle taksi kohaselt üht rakmepäeva hinnati 4 krossi ja jalapäeva ainult 3 krossiga. Üht vakka rukist aga hinnati selles taksis 45 krossiga. Seega ühe vaka rukki hinna eest tuli talul sooritada kas $11^1/_4$ rakme- või 15 jalapäeva, kusjuures teoline pidi olema veel talu söögil. Talul tuli seega teolise ülalpidamine palju kallim kui viimane suutis taksi järgi maha teenida talukoormiste hindenormi. Teopäevade vähene hindamine kahtlemata johtub mõisapõldude teosüsteemi võrdlemisi vähesest tasuvusest. Karl XI ametnikud tegid aga selle vea, et nad talupoegade mitmesuguste koormiste ümberarvutamisel võtsid selle suhtväärtuse, nagu see oli kujunenud vastavalt mõisniku hinnangule, ega arvestanud seda, kuidas asi paistis talupoja seisukohalt.

Koormiste ühtlustamise läbiviimisel oleksid seega sattunud halvemasse olukorda need talupojad, kus koormised koosnesid peamiselt teost. Aga veel rohkem oleks talupoegade ebaühtlast koormamist võinud põhjustada puudulik maahinne. Maad võis ju kvantiteedilt tol ajal käepärast olevate vahenditega mõõta väga täpsalt, kuid kvaliteedi määramine võimaldas ikkagi väga suurt subjektiivsust ning eksitusigi. Ja eksida oli kerge meie maal, kus üksikud kõrvuolevad põllulapid olid väga erineva väärtusega. Ja lisaks oli Rootsis endas teostatavate katastritööde pärast suur puudus kogenud maamõõtjatest. Liivimaal töötavatest 30—40 maamõõtjast oli suurem osa suvepuhkust ärakasutavad vähekogenud Upsala üliõpilased.

Viimases asjaolus olid Rootsi võimud küllaltki teadlikud. Seepärast ei kiirustatud talude erilise ülemõõtmisega, pealegi oleks see nõudnud kümneid aastaid.

Talupoegade koormiste ühtlustamine talu tulukusega teostati ainult erijuhtudel, kus selle tarvidus otse silma puutus. Riigitalupoegade koormised mõisale jäeti üldiselt selleks, mis need olid enne reduktsiooni. Majandusasehaldurile tehti aga ülesandeks valvata, kas kõik talud suudavad tasuda vanades vakuraamatutes ette nähtud koormisi. Kui ilmnes, et mõnel talul mitte juhusliku õnnetuse, vaid maade suhteliselt väikese tulukuse tõttu tekivad kroonilised maksuvõlad, siis pidi majandusasehaldur asja põhjalikult järele uurima ning enda käsutuses seisval maamõõtjal laskma talu erili-

selt läbi mõõta ja ära hinnata. Kui selgus, et talu tõesti ei kannata välja tema peale pandud koormisi, siis võis majandusasehaldur neid koormisi vähendada. Kuid seejuures pidi ta talitama suurima ettevaatusega, et seeläbi kuninga tulud ei väheneks. Suurema ettevaatuse pärast pidi asehaldur materjalidega tutvustama ka kindralkuberneri ning asjale hankima kammerkolleegiumi heakskiidu. Ühe talu kohustiste alandamine võis seejuures toimuda ainult nii, et puudujääv koormis lisati teistele sama mõisa talupoegadele juurde, nii et mõisast saadav rendisumma ei väheneks. Maahinnet toimetati ka sel puhul, kui mõnes mõisas tarvitusel olev kümnis asendati kindla maksuga. Üldreegliks oli seejuures, et uueks maksuks pidi saama viimase viie aasta keskmine koormis. Kuid seejuures toimetati siiski maahindamist, sest senised maksud võisid olla talu kohta liiga suured või liiga väikesed.

Karl XI talurahva reformide mõju.

Peaaegu kõik senised ajaloolased, kes on tegemist teinud Karl XI riigitalupoegadesse puutuvate korraldustega, annavad talupoegade „kohustiste normimistele" Karl XI reformides keskse tähenduse. Nad lähtuvad eeldusest, et talupoegade kohustiste kokkukõlastamine talude tulukusega teostati kõigis Liivimaa riigimõisades. Nii see tegelikult ei olnud, nagu nähtub ülaltoodust.

Viimane asjaolu sunnib Karl XI reformide hulgas maahindele andma kõrvalisemat tähendust, ühtlasi võimaldab ta õigemini seisukohta võtta ka küsimuses, kuivõrra Karl XI reformid üldse talurahvale majanduslikult kasuks või kahjuks tulid.

Üldjoontes jäid endiseks koormised, mis Liivimaa talupojad sooritasid mõisale (või mõisa kaudu kroonule). Koos revisjoniadramaade arvu tõusuga 1638. a. revisjoniga võrreldes umb. 50% tõusid aga maksud, mida kõik aadli- ja riigitalupojad sooritasid kroonule otseselt: majutusmaks ja ratsateenistus Liivimaa eesti alal olid adramaade arvu tõustes eriti tunduvad ja seetõttu suurenesid ka riigimaksud (79%, vt. joon. lk. 962). Suurenenud riigimakse tuli talupoegadel kanda endiste mõisakoormiste kõrval. Ja see aitas tunduvalt kaasa talurahva koormiste üldiselegi tõusule.

Nagu ennegi, moodustasid mõisakoormised suurema osa talupoegade maksudest ja seetõttu riigimaksude tõus ei andnud end nii teravalt tunda kui esimese pilguga paistab.

Karl XI revisjoni järel maksis Liivimaa talupoeg Švabe arvestuse järgi riigimakse 19,1% ja mõisale teo (49,5%) ja maksude (31,4%) näol kokku 89,1%. Tobienil on vastavad arvud 24,3% ja 75,7%. Seega ei tõusnud koos riigimaksudega mitte võrdselt talurahva koormiste üldhulk. Viimase kasvu võib arvata Liivima eesti osas siiski umbes 10%, sest Karl XI ajal tuli endistele riigimaksudele lisaks veel uus ratsanikkude moonastamine. Kohati, kus adramaade arvu kasv oli eriti suur, nagu Laiusel j. m., andis koormiste kasv end väga teravasti tunda, liiatigi et rentnikud talupoegadelt vakuraamatute järgi viimase välja pigistada püüdsid. Riiklikust seisukohast muidugi

R. Keskarhiivi kogudest.

Näide vakuraamatust. Redutseeritud Väike-Rõude mõisa vakuraamat a. 1686. Esimestes lahtrites talude adramaade arv, siis talupoegade nimed. Järgnevates lahtrites talu elanikud liikide järgi. Siis lahtrid elusa inventari jaoks. Selle järel (paremal külje) taluniku teopäevade arv ja ta koormised rahas ning natuuras. Märkuste lahtris tähendatud, et talupojad on kaevanud teo kõrgendamise üle ja palunud laenuks loomi ja vilja. Neile vastatud, et mõisa rentnik aitab neid tarvidust mööda. Vakuraamatu koostamise järel ei saa neilt rohkem nõuda kui selles märgitud.

kroonumaksude tõstmine oli arusaadav, sest Liivimaa eramõisades oli Kristiinast saadik riigimaksude osa alaliselt langenud. Asustus oli tihenenud mitmekordseks, adramaade arv ja riigimaksu kogusumma oli jäänud aga endiseks.

Karl XI aegse revisjonikomisjoni hinnangu järgi moodustasid keskmised talurahva koormised ühelt revisjoniadramaalt umbes 60 riigitaalrit. Revisjoniadramaana hinnatud põllupinna keskmist sissetulekut koos kõrvalmaadega arvestas komisjon alul 2, hiljemini $2^1/_2$ korda kõrgemaks. Vastavalt sellele suhtele oleks Rootsi aja lõpul igal talul riigi ja mõisa heaks tulnud sooritada 40—50% oma sissetuleku-

test. Tegelikult see norm oli mõnevõrra suurem (võib-olla 50—60%), sest selles arvutuses olid teopäevad odavamini takseeritud kui need talupojale enesele kätte tulid.

Selle — muidugi väga umbkaudse — arvestuse järgi ei olnud Liivimaa talupoegade seisukord Rootsi aja lõpuks võrreldes Poola ajaga (vt. lk. 804 jj.) märgatavalt halvenenud. Talude koormised olid küll tõusnud, kuid tõusnud oli ühtlasi ka nende tulukus. Hilisel Rootsi ajal oli eriti tugevasti kasvanud Liivimaa talupoegade loomade ärv — Švabe arvestuse järgi kohati 2- kuni 3-kordseks. See võimaldas põldude paremat väetamist ja intensiivsemat harimist, mis ka põllusaagi suurust tunduvalt tõstis.

Kuigi käsikäes Karl XI reformidega talupojad *pidid* Liivi- ja Eestimaal ära kannatama teatava koormiste tõusu, suruti selle eest renditatud riigimõisades pidur peale talurahva koormiste edaspidisele kasvule. Ei ole muidugi õige arvata, et talupoegade koormiste norm nüüd jäädavalt kinnitati ühele tasemele. Sõjapoliitiline olukord hoidis ka peale reduktsiooni riigikassat pingul ja riik võis varsti esineda uute maksudega või seniste suurendamisega. Kuid juba seni oli riigimõisades koormiste norm visam tõusma kui eramõisades ja vaevalt võis edaspidigi seisukord teissuguseks kujuneda.

Mis aga talupoeg peamiselt võitis Karl XI reformidest, oli tema *õiguslik kaitse*. See korraldati ühesugustel lähtmotiividel niihästi Liivi- kui ka Eesti- ja Saaremaa mõisades. Riigitalupoegade õigused, mida kroonu kaitses, ei olnud küll midagi uut. Et talupoega ei tohi põhjuseta välja ajada tema talust, et teda ei tohi koormata üle seadusliku normi, et talupojal olgu õigus oma vallasvara peale ja et taluperemehi tohib karistada ainult vastava kohtuotsuse põhjal — see kõik sisaldus juba vanas maatavas. Ja maataba, see orduajast suusõnalise traditsiooni läbi edasi kandunud kirjutamata seadus oli püsima jäänud ka veel ajastul enne Karl XI reforme, hoolimata kõigist mõisnikkude katsetest teda muuta talupoegade pärisorjuse suunas. Kuid olukorras, kus peaaegu ainult talupoja aktiivne või passiivne endakaitse karistas mõisnikke maatava rikkumise puhul, ei olnud üleastumised sellest sugugi haruldased ja nad muutusid sagedamaks sedamööda kuidas Rootsi aja lõpuks talupoegade liiklemist piirati ja sunnismaisuse rõngas nende ümber ikka koomale tõmbus.

Kroonumõisade peremehena oma talupoegade kaitsest huvitatuna fikseeris Karl XI kirjalikult selle maatava ja andis talupoegadele kaebeõiguse rentniku ülekohtu puhul. Riik ise asus järele valvama, et üleastumised maatavast ei jääks karistamata. Kõik see pidi loomu-

likult positiivselt kajastuma talupoegade olukorras, kuigi mõned määrused, näit. majandusasehalduri suured volitused talupoegi ühest talust teise paigutada, mõnevõrra kitsendasid endises maatavas olevat talupoegade omandiõigust talu peale.

Talupoja mõnevõrra piiratud omandiõigust talule tõlgendavad Karl XI reglemendid põlise kasutamisõigusena. Seega riik võttis omaks mõisnikkude vaate asja peale. Juriidilisest seisukohast on väga suur vahe piiratud omandiõiguse ja põlise kasutamisõiguse vahel ka siis, kui see tegelikus elus enam-vähem samasena ilmnes. Põline kasutamisõigus eeldab talul teist omanikku, kui taluperemees, ning sel puhul talupoja õigused maa peale võisid tulevikus kergemini hädaohtu sattuda kui muidu.

Talupoja õiguste kirjapanekust ja järelevalveasutiste loomisest oleks siiski ekslik järeldada talupoegade õigusliku ja majandusliku seisukorra äkilist paranemist. Maataba oli nüüd küll paremini kaitstud kui enne, kuid lünki oli seal veel küllalt, mida mõisarentnikud püüdsid ära kasutada — kas või kaudselt. Nii olid esialgselt mõisarentnikkude kohta antud reglemendid viimastele kaunis lahtised käed jätnud talupoegade ümberasetamiseks ühest talust teise ja ka mitmesuguste koormiseliikide asendamiseks üksteisega. Selle tagajärjel kasutasid rentnikud rendilepingute liiga madalat teopäevade taksi, hakkasid massiliselt talusid pillutama ja uusi mõisapõlde asutama. Selle asjaolu teatavaks saades pani kuningas maksma terava piiri mõisa- ja talumaade vahel ning keelas maksude asendamise teopäevadega.

Sellest hoolimata ei jätnud mõisarentnikud talude pillutamist seal, kuhu majandusasehalduri silm ei ulatunud nägema. Väiksemaid talupoegade koormisi ülekohtuste maksudega esines massiliselt ja rentnikud kasutasid tihti omavoliliselt kodukariõigust, et summutada talupoegade kaebeid. Majandusasehaldurid ja nende ametnikud olid tööga üle koormatud ja võtsid mitmelgi puhul talupoegade õigustatud kaebeid endi tülitamisena ning saatsid nad palvet rahuldamata tagasi, mis puhul mõisnik neile muidugi kaebamise pärast kätte tasuda püüdis.

Vana-Piebalga talupojad võisid Karl XI-le veel 1695. a. kaevata, et majandusasehalduri „sekretär Krebs naeris välja me kaebuse, nagu oleks see olnud lapsemäng, ja ütles, korraldagu meie omad asjad härrastega enestega ja elagu nendega rahus. Muidu laseb ta meile jagada 10 paari vitsu." Kui nüüd rentnik sellest kaebest teada sai, käsutas ta kaheksa kaebamas käinud talupoega mõisa ning laskis nad teiste juuresolekul veriseks peksta. Peakaebaja Vielum Jan pandi seepeale jalgupidi pakku ja lasti teda kolmandast jõulupühast kolmekuningapäevani ühes mõisa hoones selili suure külma käes lamada, kuni ta naaber enda peale võttis vastutuse, et ta enam rentniku peale ei kaeba. Niisugune julm talupoegade kohtlemine

oleks nüüd õigupärast pidanud alluma maakohtu hukkamõistvale otsusele, kuid seal istusid rentniku seisusekaaslased ja vaevalt oli neilt oodata paremat kaebaja kohtlemist kui sekretär Krebsilt.

Niisuguses olukorras ei jäänud oma õigust otsival talupojal muud üle, kui asuda raskele reisule üle mere ja pöörduda otse kuninga poole.

Ja hoolimata sellest, et kuninga poole pöördumine Liivimaa talupoegadele vastavate vaheinstantside läbikäimiseta oli keelatud, oli Stokholm ka 90-ndate aastate alul täis Liivimaa talupoegi. Suureks auks Karl XI-le oli, et ta ikka aega leidis talupoegade kaebusi ära kuulata ning teha ka vastavaid korraldusi häda parandamiseks, kui kaebed olid põhjustatud. Nii oli kuningas alatises kontaktis Liivimaa ja Eestimaa talupoegadega, tutvus nende hädade ja tarvetega ning võis järk-järgult oma talupoegade kaitse reglemente ikka enam lähendada vanale maatavale ja talupoegade huvidele ja pikkamööda hakkasid riigimõisades kehtivad reglemendid mõju avaldama ka eramõisades. Aadlialalt hakkas talupoegi valguma riigimõisadesse, ning selle ärahoidmiseks oldi pikapeale sunnitud ka oma talupoegi pehmemini kohtlema. Ning hiljemini Liivimaa maapäev pidi nõustuma Karl XI talupoegade kaitse üldpõhimõtteid tunnistama ka oma mõisade kohta käivaks. Seda mitte vähe selle asjaolu survel, et kui adramaade arvu ja riigi maksude tõustes aadel endale tulevaid talupoja kohustisi ei vähendanud, pages mõne aasta kestel Venemaale üle 1000 talurahvaperekonna. Nii oli täitumas Karl XI mõte, mida ta avaldas juba 1681. a., et ka aadlile ette kirjutataks oma talupoegi mitte üle vakuraamatute koormata. Siis aga ei tundnud kuningas veel Liivimaa aadli privileege, ning kartes neist üle astuda, loobus ta esialgselt oma kavatsusest.

XLIX. Liivimaa halduse bürokratiseerimine. J. R. Patkul.

Uute kroonumõisade valitsemisega kaasas käinud reformid olid suure mõisadereduktsiooni tähtsamaks tagajärjeks eesti rahvale. Reduktsiooni revisjoni ja riigimaade majanduse korraldamise peamiseks motiiviks oli riigi rahanduse jaluleseadmine, ning sel alal saavutati lühikese aja jooksul tunduvaid tagajärgi. Selles veendumiseks tarvitseb võrrelda Eesti- ja Liivimaa tulude arveid enne ja pärast reduktsiooni (vt. tab. lk. 974 ja 1010).

Tulude kasv oli tingitud eeskätt redutseeritud mõisade sissetulekutest. Liivimaa redutseeritud mõisade üldtuludest on tab. lk. 1010 maha arvatud mõisade tulu, mis kuningas eluajalääänidena jne. oli jätnud endiste valdajate kätte (umb. 30 000 hõbetaalrit), kirikumaadeks (5800 hõbet.) ja majandusasehaldurkondade ülalpeoks (39 000 hõbet.), tunduvalt suurenenud ka majutusmaksust tulevad summad ja uue tuluallikana juurde tulnud ratsurite moonastusmaks, mille Karl XI 1680-dail aastatel Liivimaa aadlile peale pani. Suurendatud aktsiisimaks linnadelt andis Liivimaal hulga lisatulusid, samuti kasvasid ka tulud litsentsidest ja tollidest.

Rootsi riigirahandust juhtivate meeste kauaaegse lemmikmõtte teostanud Karl XI finantspoliitika oli eesmärgi saavutanud. Balti provintside tulud olid tõusnud mitmekordseks, provints kandis end ise. Kuid ainult väike osa uutest tuludest kasutati provintside eneste tarveteks.

Ainuke ala siin oli kindluste ehitamine, kuhu paigutati suuremal määral Eesti- ja Liivimaa endi rahasid. Provintsikindlustamise töid Karl XI üritas suurejooneliselt. Endised väiksemad kindlused kaotati, seda enam rõhku pandi aga suurte kindluste, Narva, Tallinna, Tartu jne. moderniseerimisele. Eelarve korras võeti kümmekond aastat selleks erisummasid. Lisaks nõutati kindlustustöödele ka talupoegi riigikui ka eramõisadest. See pikavälteline nn. „vallitöö“ muutus talupoegadele eriti koormavaks.

Üle poole siinsetest riigituludest läks aga Rootsi enese ja muude provintside kulude katteks. Ei saa eitada, et Baltimaad olid muutnud Rootsi finantsilise ekspluateerimise objektiks. Siinsete talupoegade

rasked koormised läksid tunduval määral Rootsi läänepoolse suurpoliitika kuludeks, millest meie maa aga oli vähe huvitatud. Muidugi tuli eesti talupojale kasuks seegi, et ta koormised nüüd läksid riigikassasse, selle asemel et endiselt kuhjuda mõisniku kätesse. Ja et selle tagajärjel Rootsi riik üldiselt tugevnes — ka see polnud talupoja huvide vastu. Ent kasulikum oleks talle olnud muidugi, kui provintsi tulusid oleks kasutatud provintsi enda heaolu tõstmiseks.

Eelarve tulud pärast reduktsiooni (hõbetaalrites).

Tulud provintside ja aastate järgi / Tulude liigid	Eestimaal		Liivimaal	
	1692. a.	1693. a.	1694. a.	1696. a.
Veskitoll	18 784	18 775	—	—
Litsentsid, toll	62 500	62 500	512 763	332 307
Majutusmaks	—	—	117 614	117 830
Ratsurite moonastusmaks	—	—	43 601	43 639
Aktsiis	—	—	36 212	30 661
Tulud redutseeritud mõisadest	110 639	108 314	371 800	375 458
Muud tulud	3 739	11 257	61 043	78 713
	195 662	200 846	1143 033	978 608

Vähesel määral seda ju toimuski — peamiselt kiriklik-hariduslikul alal. Redutseeritud maadest eraldati kirikutele ja koolidele mitmed adramaad, Tartu ülikooli ülalpidamiseks leidus jälle summasid, nagu ka teiste koolide jaoks. Karl XI valitsuse lõpul sisseseatud tempelmaks pidi minema hospidalite ja vaestemajade ülalpidamiseks. Maarahva seisukohast ei tohi alahinnata ka neid uusi kulutusi, mis läksid majandusasehaldurkondade ülalpeoks.

Reduktsiooni algaastatel arvestas Karl XI veel üsna palju Liivimaa aadli meeleolu ja püüdis igapidi leida temaga kokkulepet, kas või reduktsiooni ärajätmise hinna eest. Liivimaa aadlil oli aga süda kõva. Järeleandlikkust ei osutatud mingisugust. Nii ei jäänud Karl XI muud üle, kui 1682. a. aadlisaadikutele deklareerida, et ta reduktsiooni Liivimaal ka aadli nõusolekuta teostab.

Aadel arvas siiski, et võib-olla kuningal ei ole asjaga tõtt taga. Oldi ju harjutud komisjonitamisega ka eestkostevalitsuse ajal, ilma et sel oleks olnud erilisi tagajärgi.

Kui aga reduktsiooni kõigest hoolimata teostama asuti, hakkas Liivimaa rüütelkond otsima uusi vahendeid selle ärahoidmiseks.

Esmakordne võimalus kollektiivseks esinemiseks pärast mõisade tegelikku tagastamist avanes rüütelkonnale 1686. a. kokkukutsutud üldisel maapäeval. Gustav v. Mengdeni ettepanekul otsustatakse kuningale saata kiri. Loodeti ikka veel naiivselt sellist meest nagu Karl XI veenda puhtseisuslikkude ja õieti feodaalsete argumentidega: Liivimaa aadel olevat alati truult teeninud Rootsi riiki ja ainult truudusemurdjatelt võib võtta ära nende lääne, mille säilitamise kohta kuningas ise veel 1678. a. andnud kirjaliku lubaduse. Kiri oli koostatud Mengdeni enda poolt ja väga truualamlikus toonis, kuid maapäeval leidus ka ettenägelikumaid isikuid, kes kirja saatmise vastu protestisid ja kartsid, et see võib kuningat ainult pahandada.

Eelarve kulud pärast reduktsiooni (hõbetaalrites).

Kulud provintside ja aastate järgi / Kulude liigid	Eestimaa		Liivimaa	
	1692. a.	1693. a.	1694. a.	1696. a.
Provintsi enese tsiviilkulud	22 623	22 623	64 972	63 353
„ „ sõjaväelised kulud . .	17 360	17 024	381 346	349 209
Pensionid jne.	1 800	1 800	—	—
Erakorraline eelarve	21 275	25 856	13 007	34 507
Fortifikatsioon			65 759	83 308
Kokku provintsi enese jaoks	—	—	525 084	530 377
Pensionid ja kingitused	—	—	63 337	7 681
Maksuvilja vedu Rootsi jne.	—	—	68 163	42 803
Riigivõlgade maksmine	—	—	41 169	7 993
Ülejääk Rootsi riigi heaks	131 924	133 063	340 183	514 308
	194 982	200 366	1037 936	1103 162

Ja tõepoolest tekitaski eriti 1678. a. resolutsiooni mainimine Karl XI-s arusaadavat kibedust. Järgmisel, 1687. a. asendati senine aadlile järeleandlik kindralkuberner Ch. Horn uue energilisema mehe J. J. Hastferiga. Viimase ülesandeks sai likvideerida juba reduktsiooni algaastail aadli hulgas tekkinud Rootsi-vaenlikku meeleolu. See polnud küll veel niivõrra üldine ega aktiivne, et ta oleks ähvardanud aadlit viia konspiratsioonidele välisriikidega.

Esialgu püüti aadlile survet avaldada seega, et nõuti nimestikke, kes 1686. a. kirja on pooldanud, kes mitte. Ühtlasi juhtis kuningas veel kord tähelepanu, et ta reduktsiooni on ette võtnud üldsuse huvides ega ole sugugi soovinud asetada Liivimaa aadlimehi majanduslikult väljakannatamatusse seisukorda. Kuningas väitis täielise õigusega, et ta reduktsiooni all rohkem kannatanute seisukorra parandamiseks on andnud rea eluajalääniustusi, rääkimata veel end. suuraadli staarostkondade renditamistest.

Need asjaolud tegi Hastfer teatavaks 1687. a. maapäevale, kuid saavutas ainult, et maapäev end uuesti Mengdeni poolt kirjutatud kirjaga solidaarseks kuulutas ning kuningale saatis uue, seekord küll hoopis alandlikumas toonis koostatud palve reduktsiooni tühistamiseks. Ent selleski ei puudunud kaudne viide 1678. a. lubadusele.

Nüüd paistis kuningale võimalik kogu asja lõplikult likvideerida. 1688. a. kokkutulnud rüütelkonna saadikutepäevale tehti teatavaks juba möödunud aastal antud kaks kuninglikku kirja.

J. R. Patkul. U. neljakordne suurendus kaasaegsest miniatuurpildist.

Ühes loobus Karl XI endisest nõudest, et Mengdeni kirjale allakirjutajad nimepidi teatavaks tehtaks. Teises kirjas lubas kuningas jääda oma endiste mõisade põlisrentnikeks kõiki liivimaalasi, kellelt nende mõisad tagastatud. Neil, kelle mõisatulud ei ületa 1500 taalrit, jäetakse maha üks kolmandik rendisummast. Et Rootsi staarostkondade rentimiseks liivimaalastele jäetakse eesõigus, seda oli Hastfer uuesti lubanud juba eelmisele maapäevale. Karl XI selgitas veel kord, et ta 1678. a. resolutsioon on puudutanud ainult neljandikreduktsiooni, ning lisas kõigile juurde ähvarduse: kui Liivimaa aadel veel seda lubadust teises mõttes meelde tuletab, siis laiendab ta reduktsiooni ka „kaasatoodud" mõisadele, milleks tal riigipäeva otsuste põhjal on täieline õigus, millest ta aga seni olevat hoidunud, et liivimaalasi mitte raskemini kohelda kui rootslasi.

Hastfer andis saadikutepäevale tagasi ka 1686. a. ja 1681. ä. määpäeva kirjalikud seisukohavõtud reduktsiooni asjus ja nõudis, et kustutatagu sealt need kohad, milles räägitud 1678. a. resolutsioonist. Nii taheti rüütelkonda sundida formaalselt loobuma seisukohast, et reduktsioon on seadusvastane, ning temaga lõpuks nõustuma.

Rüütelkonna saadikutepäev deklareeris aga, et selliseks sammuks on tarvis kogu rüütelkonna nõusolekut.

Et nüüd rüütelkonnale survet avaldada, nõudis Karl XI 1690. a. maapäevalt kõigi Liivimaa privileegide ärakirjade esitamist. Ta tahtvat selgusele jõuda „kaasatoodud" mõisadega ühenduses olevate juriidiliste küsimuste kohta. Selle käsu vastu maapäev ei saanud midagi

parata. Ärakirjad otsustati Rootsi saata. Valiti ka kaks saadikut, kes privileegide arutamise juures pidid kaitsema rüütelkonna seisukohti. Üks neist oli maanõunik Budberg, teine Johann Reinhold v. Patkul.

1687. a. suri Gustav v. Mengden. Peale seda hakkab ilmnema, et tema asemel Liivimaa rüütelkonna juhtimise enda kätte võtab vaevalt 30-aastane Patkul ja kaasa toob uue opositsioonilise hoo. Tüüpilise junkruna nägi ta inimõiguste ja maa vabaduste küsimust ainult kitsa aadliringkonna prillide läbi. Oli Riia linna kibestunud vastaseks, sest selle privileegid ja rikkus olid temale okkaks silmas. Maa heaolu võimaldas tema meelest ainult aadlioligarhia, kas seal maa tähtsamale linnale arenguks enam ruumi jätkub, sellest ta ei hoolinud. Patkul kohtles toorelt ja vägivaldselt endast alamaid, aga oli äge ja brutaalne oma ülemuste ja aitajategi vastu, nagu Riia suurkaupmehe Reuteri vastu, kes talle suuri summasid laenanud. Elas alalistes protsessides isegi oma venna, eestkostja ja sugulastega ning omas suurt riiuhimu. Alalised rahalised raskused sundisid teda sageli osa võtma küsitavaist rahaoperatsioonidest. — Umbes nii on Patkuli sunnitud iseloomustama isegi selline balti-saksa ajaloolane nagu E. Seraphim. Vastukaaluks neile negatiivsetele iseloomujoontele viitab aga Seraphim ka Patkuli heale haridusele, teravale mõistusele, suurele kõneandele ja patriootilisele tundele.

Patkul ja Budberg viibisid Rootsis pikemat aega. „Kaasatoodud" mõisade juriidilise iseloomu kohta tuli neil astuda vaidlustesse muu seas ka Hastferiga, kes selleks puhuks oli kutsutud Rootsi. Saadikud valisid omast arust ilmatu osava taktika: põhimõtteliselt vaielda ainult „kaasatoodud" mõisade reduktsiooni vastu, kuid niisuguste argumentidega, mis tõestaksid kogu reduktsiooni mitteseaduspärasust. Seega loodeti palju kätte saada, kuid kuningat seejuures vähe ärritada.

Üheks tähtsamaks vaidluspunktiks oli küsimus, kas *Privilegium Sigismundi Augusti* järgi Liivimaa mõisad on allodifitseeritud või mitte. Rootsi poolt tõmmati kogu privileeg kahtluse alla, Patkul aga kasustas võimalust sel puhul välja arendada Liivimaa rüütelkonna vaadet Liivimaa ja Rootsi riigiõigusliku vahekorra kohta.

Ühelt poolt Patkul püüdis täiesti vastupidiselt Liivimaa rüütelkonna endisele seisukohale seletada, et Rootsi kuningal piiskoppide, ordumeistrite ja Poola kuningate järeletulijana on suurem võim kui ta ise arvab. Ükski varem otsus riigimõisade võõrandamise keelu suhtes ei siduvat kuninga käsi, kui võõrandamine toimuvat häda korral, teenete tasuks jne. Küll aga olevat kuningas seotud oma eelkäijate poolt antud privileegidega, muu hulgas ka Sigismund Augusti privileegiga, mida Patkul tõlgendas nii, et selles Liivimaasse puutuvate asjade otsustamine olevat jäetud täiel määral Liivimaa maapäeva hooleks. Liivimaa alistamist Rootsile seletas Patkul nii, et see toimunud juba Karl IX ajal lepingu teel. Seepärast olevat ka Karl XI kohustatud kinni pidama Sigismund Augusti privileegist. Liivimaa olevat pealegi alistunud ainult Karl IX-le ja ta järeletulijaile isiklikult, mispärast Rootsi riigipäevadel tema kohta ei ole mingisugust ütlemist.

Ühe sõnaga — Patkul püüdis tõestada, et Karl XI on õigus muuta oma eelkäijate otsuseid siis, kui need keelavad mõisu võõrandamast, kuid ta

peab nende juurde jääma siis, kui küsimuses on mõisade tagastamine. Sellesse põhiliselt valel alusel ehitatud argumentatsiooni põimis Patkul sisse väiteid, mis Rootsi valitsusele kergesti võisid näida ähvardustena: et Poola kuningad Sigismund Augusti privileegist polnud kinni pidanud, olevat rüütelkonnale täielik õigus jäänud Karl IX poole üle minna jne.

Tagajärgi reduktsiooni asjus Budberg-Patkuli saatkond ei saavutanud. Küll ütles Patkul, et ta kuningaga nelja silma all eraviisiliselt rääkides on viimaselt saanud suulise lubaduse reduktsiooni tühistamiseks, kuid see võib olla Patkuli arusaamatus või väljamõeldis. Võetigi ta ju hiljemini vastutusele oma missiooni kohta valeandmete andmise pärast Liivimaa maapäevale.

Aruandega oma missiooni üle esines Patkul 1692. a. Liivimaa maapäeval, kus niigi oli päevakorras rida küsimusi, mis teravalt puudutasid rüütelkonna ja Karl XI vahelisi hõõrdekohti. Patkuli protsessivaim hakkas haarama Liivimaa maapäeva enamust.

Patkuli mõjul koostatud esitises tungiti kallale uuele revisjonile, mis suurendavat rüütelkonna nõusolekuta majutusmaksu, samuti ka ratsurite moonastamismaksu, mida üldse polevat õigus rahu ajal võtta. Reduktsiooni asjus tulevat välja astuda rüütelkonna iga üksiku liikme eest, keda see ähvardab. Hastferi vastu oli sihitud otsus, et edaspidi vana harjumuse kohaselt tulevat esitisi vastu võtta ainult kuningalt. Esineb nendega kindralkuberner, siis neid mitte teatavaks võtta ilma kuningliku kaaskirjata.

Patkuli teooria kuninga ja rüütelkonna kokkuleppel saabunud privileegidest, mida ühepoolselt ei tohtivat muuta, kandis vilja eriti maanõunikkude küsimuses. Rootsi valitsus tahtis maanõunikkude arvu vähendada kuuele, sest reduktsiooni järel olevat Rootsi aadel Liivimaalt kadunud. Maapäeva poolt kohtadele valitud maanõunikud ei leidnud lõplikku kinnitamist. Et reduktsiooni puhul võimalik oleks kiiresti teotseda ja üldse aadliprivileegide puutumatust silmas pidada, määras 1692. a. maapäev seadusvastaselt 4 resideerivat maanõunikku, nende hulgas ka Patkuli. Need varustati kirjaliku instruktsiooni ja suurte volitustega. Maapäeva vähemus endise marssali Ungern-Sternbergiga eesotsas hoiatas küll enamust liigse radikaalsuse eest, kuid jäi enamuse põlguse alla.

Karl XI nägi 1692. a. maapäeva sammudes oma võimkonna liialdamist ning segamist kroonu asjadesse, isegi riigi äraandmist. Ajaloouurimise poolt veel vähe selgitatud asjaoludel hargnes nüüd suur protsess Patkuli ja nelja maanõuniku vastu. Kõik asjaosalised mõisteti surma, kusjuures maanõunikele hiljemini surmanuhtlus muudeti vangistuseks.

Patkuli süüks pandi: 1) 1690. a. saatkonna ja 1692. a. maapäevale esitatud aruandega ühenduses olevaid asju. Peamiselt seda, et ta kindla tagamõttega olevat esile toonud Liivimaa aadli õigustamise Poola alt Rootsi alla üleminekus (vt. lk. 1014), et ta ühele Rootsi kõrgemale ametnikule oma tõenduse järgi maksnud 1000 taalrit altkäemaksu ning võltsitud saatkonnaaruandega hässitavalt mõjustanud 1692. a. maapäeval. 2) Asjaolu, et Patkul on koostanud 1692. a. maapäeva päevakorra ained *(deliberanda)*, milles halvustavalt on kõneldud kuninga mitmest ettevõttest ja liivimaalasi hässita-

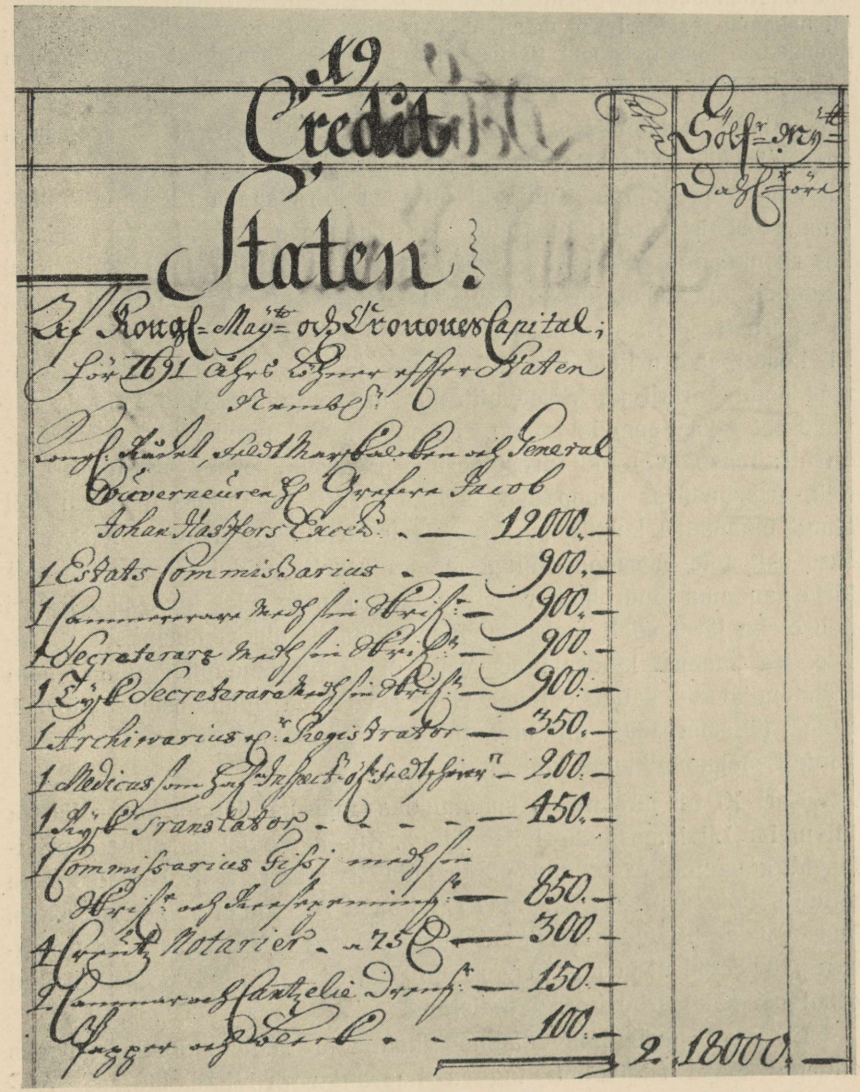

19

Credit

Staten:

Af Kongl. Maj:ts och Kronoues Capital;
för 1691 Åhrs Löhner efter Staten
Nemlig:

Kongl. Rådet, Feldtmarskalken och General
Gouverneuren Hr. Grefere Jacob
Johan Hastfers Exced. — 12000.—
1 Estats Commissarius — 900.—
1 Cammererare medh sin Skrifv. — 900.—
1 Secreterare medh sin Skrifv. — 900.—
1 Tysk Secreterare medh sin Skrifv. — 900.—
1 Archivarius eller Registrator — 350.—
1 Medicus som Hafv. Inspect. öfver Feldtschrer — 200.—
1 Rysk Translator — 450.—
1 Commissarius Fissj medh sin
Skrifv. och Reesegeminsk. — 850.—
4 Creutz Notarier a 75 Rd — 300.—
2 Cammar och Cantzelie Drenskr. — 150.—
Papper och Bleck — 100.—
2. 18000.—

R. Keskarhiivi kogudest.

Kulude osa Liivimaa kindralkubermangu valitsuse keskasutise eelarvest a. 1693. Äratab tähelepanu kindralkuberner Hastferi kõrge palk — 12 000 taalrit (sai poole rohkem kui samaaegne Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie). Seetõttu on palgavahe kõrgemate ja alamate ametnikkude vahel väga suur. Näit. said sekretärid 900 taalrit ja pidid sellest maksma ka veel oma kirjutaja palga. Kantseleiteenija aga sai ainult 75 taalrit aastas.

tud kindralkubernerile vastu hakkama. 3) Asjaolu, et Patkul vastava loata oli hakanud resideerivaks maanõunikuks ning koostanud resideerivate maanõunikkude konstitutsiooni (instruktsiooni), millele avatelnud alla kirjutama ka teisi, samuti kui ka maapäeva poolt kuningale saadetud kirja jne.

Patkuli karistamisest ei tulnud aga midagi, sest ta põgenes juba aegsasti välismaale. Ent seda teravamalt tabas kuninga viha tervet Liivimaa rüütelkonda. Kuningal oli vaja lahti saada Liivimaa rüütelkonnast senisel kujul, kus suure osa maapäevast moodustasid isikud, kes reduktsiooni läbi omad mõisad kaotanud ja seetõttu Patkuli mõjul kaldunud opositsioonilisse meeleollu. Seepärast 1694. a. ordinantsis ja määrustes jäeti edaspidi õigus maapäevadest osa võtta ainult neile Liivimaa maa-asuritele, kes olid pärusmõisade valdajad ja võetud Liivimaa aadlimatriklisse. Mõisavalitsejad ja -rentnikud pidid maapäevast nüüdsest peale eemale jääma. Maapäeva võimupiire kitsendati tunduvalt: maapäeval pidi presideerima kindralkuberner või tema asemik, kes määras maapäeva läbirääkimiste juhatajaks maamarssali ainult maapäeva kestuseks. Maapäeva kirjalikke vastuseid keskvalitsuse esitistele ei saanud anda enam otseselt, vaid lõplik vastus pidi kirja pandama kindralkuberneri kantseleis, ning alles kindralkuberneri nõusoleku järel võeti igalt maapäeva liikmelt allkiri maapäeva otsustele. Ka kaebusi kindralkubernerile ei saanud maapäev nüüd enam maanõunikkude kaudu esitada. Seda võis teha ainult asjaosaline ise. Kõige tähtsam 1694. a. muudatustest oli aga see, et täielikult ära kaotati maanõunikkude kolleegium.

Karl XI nii järskudeks sammudeks mõjus kahtlemata kaasa lähem tutvumine Liivimaa aadliprivileegidega. Kuningale selgus, et need privileegid kaugeltki ei võinud põhjustada Kristiina poolt rüütelkonnale antud soodustusi. Karl XI pidas Liivimaad relvadega vallutatud alaks, kus ta üldse polnud kohustatud kinni pidama mingisugustest varematest privileegidest ja kus ta varemini Rootsi valitsejate poolt kingitud eesõigusi võis tarbe korral tühistada.

Liivimaa aadli kangekaelne vastupanu reduktsioonile tõi siis endaga kaasa riigivõimu tugeva haarangu provintsioludesse. Ajavahemikul 1648—1694 oli Liivimaa uhke mõisnikkude seisuslik organisatsioon, mille tõttu Liivimaad võis teataval määral vaadelda kui omaette ühikut — maariiki *(status provincialis)*. Kõik see ilu ja au varises nüüd kokku. Maanõunikkude kolleegiumi kaotamisega minetas aadel paratamatult oma senise mõju ka õuekohtus ja konsistooriumis, kus seni üks osa kaasistujatest olid maanõunikud. Ka teised aadli poolt valitud vanemad ametnikud haarati üldisse bürokraatlikku haldussüsteemi.

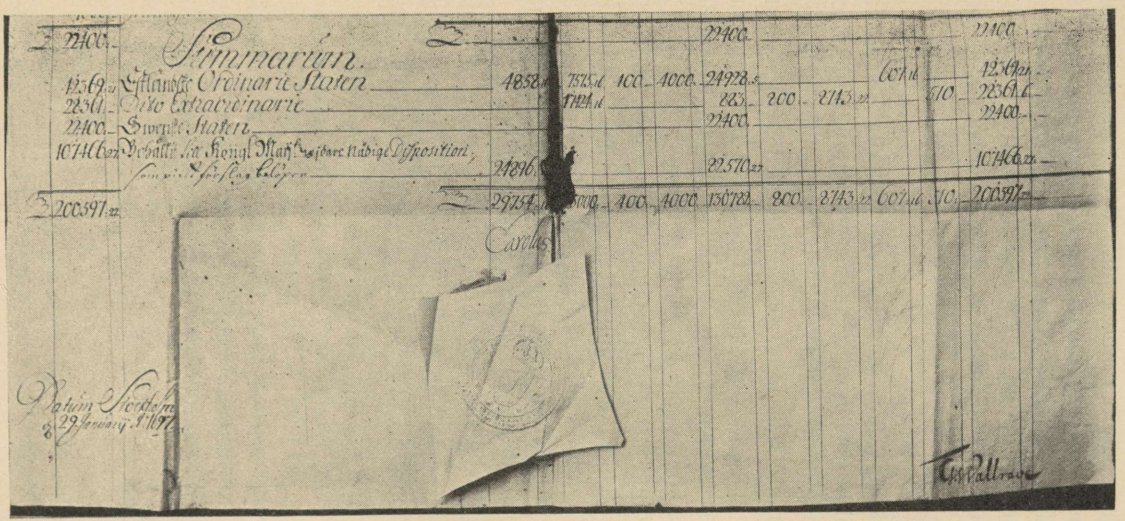

R. Keskarhiivi kogudest.

Lõpposa Eestimaa kinnitatud eelarvest 1697. a. Kuningas Karl XI isiklik allkiri ja paberpitser.

Eelarve tasakaalus 200 597 taalril, nagu nähtub esimese ja viimase lahtri lõppsummast.

Selleaegse eelarve teeb keeruliseks see asjaolu, et iga väljamineku jaoks näidati täpsalt ka allikas, kust vastavad tulud võtta. Nii nähtub käesolevastki, et Eestimaa korralik eelarve tuli täita osalt veskitollist, litsentsidest ja reduktsioonituludest, samad tuluallikad pidid aga rahuldama ka teisi väljaminekuid. Assignatsioonisüsteem tegi eelarve küll paindumatuks, kuid ta vabastas riigi tarbest kõiki rahalisi operatsioone toimuda lasta mõne keskse asutise kaudu. See oligi väga kulukas: vask- ja hõberaha vedu oli suurte raskustega seotud. Tartu ülikoolil, mille tuluallikad olid Ingerimaal, tuli küüdimeestele, kes ta rahasid vedasid, maksta jootrahana küllalt suuri summasid.

Karl XI reformid tegid Liivimaal kuhjani heaks Gustav Adolfi ja Kristiina eestkostevalitsuse kaks suurt viga, nimelt, et ilma tungiva tarbeta riigimaad anti erakätesse ning Liivimaal lasti üles kasvada võimas kohaliku aadli seisuslik organisatsioon.

Samasuunalised reformid ei jätnud mõjustamata ka Eestimaad, kuid nad ei avaldunud siin nii hoogsalt. Siin oli maa pikemat aega Rootsi all olnud. Endine olukord oli siin sügavamini juurdunud. Ka

tunnustas kuningas Eestimaa rüütelkonna lepingulist alistumist Rootsi riigile. Ent nii reduktsioon kui ka valitsusvõim kärpisid siingi küllalt tunduvalt aadli tegelikkude eesõiguste latvu. See avaldus esmajoones kiriklikul alal, kus seni lahendamatud küsimused otsustati riigi kasuks (vt. lk. 897 ja allpool), ning kroonu kontrolli mitmekülgses tugevnemises Eestimaa kohtute üle.

Karl XI ilmutas teadlikku püüet teha tugevamaks riigi bürokraatlikku haldusaparaati aadli seisuslikkude asutiste kulul või viimaseid hoopis likvideerida, kui selleks oli küllalt põhjust. See püüe oli eesti talupoja seisukohast igati tervitatav. See äratas lootust, et aja jooksul üha nõrgeneb talupoja ja riigi vahel feodaalne vahesein, mis takistas talupoega olemast täisõiguslik kodanik, ja ühtlasi raskendas talurahva sotsiaalse tõusu võimalusi. Ja tõeliselt tihenes juba Karl XI ajal märgatavalt kontakt talupojaskonna ja riigivõimu vahel. Küll nägi kuningavõim tol ajastul tähtsal määral oma ülesandeid riigi ja dünastia välise hiilguse alalhoius ja laiendamises. Aga selle kõrval pühendati kasvaval määral tähelepanu ka rahu ning õigluse süvendamisele maal, ning kiriku kaudu ka hariduslikele ja sotsiaalseile küsimusile.

Olude selliseS suunas edasi arenedes oleksid eesti talupojal kindlasti kasvanud väljavaated võitluses feodaalkihi vastu mitte ainult säilitada oma seniseid positsioone, vaid enda alla võtta uusigi ühiskondliku elu alasid.

L. Oigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal.

Poola aeg Lõuna-Eestis.

Õiguse allikad.

Vana-Liivimaa langemisega XVI saj. teisel poolel katkes senine ühtlane õigusnormide ja kohtukorralduse areng. Uute valitsuste all võttis õiguskorra arenemine igas osas isesuguse suuna. Märgatavaks osutus vahe eeskätt Rootsi ja Poola valdusse sattunud maades: siit peale sai aluse erinevus Põhja- ja Lõuna-Eesti õiguskorras, mis püsis Eesti iseseisvumiseni.

Lõuna-Eesti sattumisega Poola alla jäid endiselt püsima vanad õiguslikud normid. Ometi toimus senises õiguskorras mitmeid muutusi, mis ei olnud põhjustatud niivõrt uue valitseva võimu tahtest, kui endise orduriigi langemisele järgnevast sõjakast ajajärgust. Juba orduajal oli õigus oma kujunemise ja väljenduse vormilt eeskätt kombeõigus. Sellisena jäi ta edasi püsima ka Poola ajal. Ent sõdade ajal hukkus palju rahvast ja hävis suurel määral ka senine kombeõigus. Uute olude tõttu hakkas tekkima „uus" kombeõigus, eriti külades, kus õiguslikkude vahekordade lahendamisel hakati talitama uute põhimõtete kohaselt, peamiselt päranduse asjus. Kuid ka linnades, uue elanikkonna tekkides, hakkasid maad võtma uued kombed ja arusaamised.

Peale kombeõiguse tulevad Poola ajal juurde veel uued kirjalikud õigusallikad.

Siia kuuluvad kõigepealt lepped, mis sõlmiti Poola-Leedu riigivõimude ja Vana-Liivimaa seisuste vahel.

Pacta subjectionis sõlmiti 28. nov. 1561. a. Poola kuninga ja Leedu suurhertsogi Sigismund Augusti vahel ühelt poolt ja ordumeister Gotthard Kettleri ja teiste Vana-Liivimaa seisuste ja linnade saadikute vahel teiselt poolt. Selle alusel alistus Kettler Poola kuningale ja sai endale Düüna jõest vasakul pool olevad ordumaad hertsogiriigina lääniks. Peale selle sisaldab *Pacta subjectionis* veel rea määrusi, millega kindlustatakse seisustele nende senised eesõigused.

Sigismund Augusti privileeg samast kuupäevast, sõlmitud samade poolte vahel, juurde tulevad ainult Riia peapiiskopi volinikud.

Sisaldab Liivimaa rüütelkonna eesõiguste kinnitamise, mis osalt samal kujul leiduvad juba *Pacta subjectionis*'es, ja mõningaid uusi eesõigusi, mida rüütelkond seni ei evinud. Vormiliselt kujutab ta enesest rüütelkonna esitist kuningale, kus aadli nõudmised punktide kaupa loendatud.

Õiguse kehastise — Justiitsia — reljeef Tallinna raekoja seinal aastast 1629.

Sigismund Augusti privileegi ajaloolises ehtsuses on palju kaheldud, sest originaali teksti pole olemas. Balti-saksa ajaloolaste arvates ei olevat privileeg küll alla kirjutatud 28. nov., mis daatumit ta ise kannab, kuid hiljemini olevat selle kinnitamine kuninga poolt siiski järgnenud. Järgnevate sõdade ajal läinud originaal kaduma. Õigem näib olevat aga teine vaatekoht, mille järgi Sigismund Augusti privileeg pole üldse leidnud Poola kuningate kinnitamist. Selle vaate kasuks kõnelevad esiteks formaalsed asjaolud. Tekst on koostatud rüütelkonna nimel, pole ühtegi täpsamat teadet, kus ja kunas Sigismund Augusti privileeg on kuninga poolt alla kirjutatud, igatahes pole õige daatum, millist privileeg ise kannab. Kuid ka sisuliselt on Sigismund Augusti privileeg kahtlane, sest paljud selle nõuded on kinnitatud *Pacta subjectionis*'es. Ei ole mõeldav, et ühel ja samal ajal oleksid seisuste privileegid kinnitatud kahesugusel kujul, millest üks sisaldab suuremaid eesõigusi kui teine. Kõige selle põhjal peab arvama, et Sigismund Augusti privileeg on ainult Liivimaa rüütelkonna esitis ja näitab, millisel kujul sooviti privileegide kinnitamist (vrd. lk. 760). Kinnitus järgnes kujul, nagu see toimus *Pacta subjectionis*'es. Tegelikus elus on Sigismund Augusti privileegil ometi olnud mõju. Stephan Bathory küll ei tunnustanud tema kehtivust Tartu piiskopkonna vasallele. Ka aadel ei saanud oma eesõigusi privileegis ettenähtud kujul teostada. Eriti kahtles ka Rootsi valitsus privileegi ehtsuses. Vene keisri esindajate poolt kinnitust Augusti privileegis, ja sellega tunnus-

Ent 1710. a. leidsid aadli eesõigused kujul, nagu nad sisaldusid Sigismund tati viimase ametlikku tähendust.

Advokaat Lääne-Euroopas XVI saj. oma büroos. M. Roymerswaleni maal.

Peale nende kahe varasema leppe Poola riigivõimuga tuleb mainida veel *Cautio Radziviliana'*t 4. märtsist 1562 ja Uniooni diplomit 26. dets. 1566, mida lähemalt on puudutatud eespool (lk. 759), ja nn. *Corpus privilegiorum Stephaneum'*i lepet Riia linna alistumise kohta Stephan Bathoryle 14. jaan. 1581.

Lepete kõrval tulevad kirjalikkude õigusallikatena Poola ajal arvesse veel seaduslikud allikad kitsamas mõttes. Liivimaa ühendamisest Leedu ja Poolaga tingitud vahekorrad lahendati peamiselt Poola riigipäeval. Vastuvõetud otsused kanti riigipäeva otsuste kogusse, mis kandis konstitutsioonide nimetust. Need otsused käsitlesid üksikuid erilisi küsimusi, kuid omasid ka üldiste seaduste iseloomu. Peale selle andsid ka kuningad välja rea korraldusi, reskripte, resolutsioone jne., mis olid peamiselt konstitutiivse iseloomuga. Selle perioodi üldised seadused on: *Constitutiones Livoniae,* 4. dets. 1582, *Ordinatio Livoniae I,* märtsist 1589, ja *Ordinatio Livoniae II,* 13. apr. 1598, millede saamislugu on pikemalt käsiteldud eespool (lk. 763, 771 jj.).

Peale selliste üldkehtivusega õigusallikate oli veel kohalikke autonoomseid määrusi.

Siia kuuluvad esijoones linnade, peamiselt Riia poolt antud määrused. Nii korraldus prokuraatorite (advokaatide) kohta (1578), kohtukorraldus (1581), revideeritud kauplemiskorraldus (1591) ja hoolekandekorraldus (1591), milledest viimane võeti vastu ka teiste linnade poolt. Siis veel lepped rae ja kodanikkonna vahel. Linnadele, kes kasutasid riia õigust, tuli sellel perioodil juurde Valga, mis 1584 sai Stephan Bathorylt linnaõigused.

Peale linnade tekkisid mõningad autonoomsed määrused veel lepete kaudu seisuste vahel maapäevadel ja mujal. Siia liiki kuuluvad ka valitsusasutiste (maavalitseja jt.) poolt väljatud määrused, mis oma vormilt ei olnud küll seadused, kuid tegelikult evisid mitte väiksemat tähtsust.

Õiguse kodifitseerimise küsimus. David Hilchen.

Üldiselt pakuvad aga õigusallikad Poola aja esimesil aastakümneil vähe lohutavat pilti. Loendatud kirjalikud õigusallikad käsitlesid peamiselt avalikõiguslikke vahekordi, kuid sellegi kohta käivad normid on laiali pillatud mitmesugustes lepetes, seadustes, reskriptides, määrustes jne. ja selle tõttu raskesti kättesaadavad. Eravahekorrad olid normitud suurelt osalt ainult kirjalikult ülestähendamata kombeõiguse kaudu. Arusaadav, et sellistel asjaoludel tekkis tarvidus laialipillatud õigusallikate koondamise — õiguse kodifikatsiooni järele.

Juba alistumisel Poolale oli Liivimaa aadliala poolt tõstatatud küsimus Liivimaa õiguste kodifitseerimise vajadusest. Laialipillatud ja osalt kirjalikult ülestähendamata õigusallikate tõttu oli raske saada mingit kujutlust Liivimaal kehtivast õigusest, seepärast on arusaadav Poola kuninga Sigismund Augusti instruktsioon 1566. a. Liivimaa administraatorile ja väeülemale G. Chodkiewicz'ile, et hoolitsegu viimane, et Liivimaal retsipeeritaks mõni õigus, kas kulmi, preisi või mõni muu, millega nõustuksid liivimaalased. Aadli vastuseisu tõttu aga jäi see teostamata. Hiljemini kirjutas Sigismund III omakorda 1589. a. teises *ordinatio*'s: „Et Liivimaa provintsis pole seni kehtinud ühtegi õigust, teeme korralduse, et nüüdsest peale tuleb kasutusele võtta Magdeburgi ehk Saksi õigus, ja protsessiõigus, mis on tarvitusel Preisimaal." Kuid seegi üritus jäi tulemusteta ja alles 1598. a. hakkas asi nihkuma.

Kuningas nimetas Poola võimukandjaist komisjoni, kellel peale muude ülesannete tuli välja töötada poola, leedu ja vana-liivimaa õigustest maaõigus Liivimaa jaoks. Tegelikuks ülesande läbiviijaks sai komisjoni liige, Võnnu maakohtu notar David Hilchen. Lühikese ajaga — märtsist augustini 1599 — oli Hilchenil seaduse projekt koostatud ja pärast komisjoni poolt revideerimist ning peaaegu muutmatult heakskiitmist esitati see 1600 Varssavi riigipäevale kinnitamiseks. Riigipäev lükkas projekti vastuvõtmise edasi järgmise riigipäevani.

A. Karimo järgi.

Nõia põletamine Eestis ajal.

Siis kuulutasid valitsenes linnade, peamiselt Riia poolt antud määrused. Nii korraldus prokuratoorite (advokaatide) kohta (1578), kohtukorraldus (1581), revideeritud komplemiskorraldus (1591) ja hoolekandekorraldus (1591), milledest viimane võeti vastu ka teiste linnade poolt. Siis veel lepped rae ja kodanikkonna vahel. Linnadele, kes kasutasid riia õigust, tuli sellel seisnoodil juurde Valga, mis 1584 sai Stephan Bathorylt linnaõigused.

Peale linnade tekkisid mõningad autonoomsed määrused veel lepete kaudu seisuste vahel maapäevadel ja mujal. Siia liiki kuuluvad ka valitsusasutiste (maavalitseja jt.) poolt väljatud määrused, mis oma vormilt ei olnud küll seadused, kuid tegelikult evisid mitte väiksemat tähtsust.

Õiguse kodifitseerimise küsimus. David Hilchen.

Üldiselt pakuvad aga õigusallikad Poola aja esimesil aastakümneil vähe lohutavat pilti. Loendatud kirjalikud õigusallikad käsitlesid peamiselt avalikõiguslikke vahekordi, kuid sellegi kohta käivad normid on laiali pillatud mitmesugustes lepetes, seadustes, reskriptides, määrustes jne. ja selle tõttu raskesti kättesaadavad. Eravahekorrad olid normitud suurelt osalt ainult kirjalikult ülestähendamata kombeõiguse kaudu. Arusaadav, et sellistel asjaoludel tekkis tarvidus laialipillatud õigusallikate koondamise — õiguse kodifikatsiooni järele.

Juba alustamisel Poolale oli Liivimaa kadiala poolt tõstatatud küsimus Liivimaa õiguste kodifitseerimise vajadusest. Laialipillatud ja osalt kirjalikult ülestähendamata õigusallikate tõttu oli raske saada mingit kujutlust Liivimaal kehtivast õigusest, seepärast on arusaadav Poola kuninga Sigismund Augusti instruktsioon 1566. a. Liivimaa administraatorile ja väeülemale G. Chodkiewicz'ile, et hoolitsegu viimane, et Liivimaal reteipeeritaks mõni õigus, kas kulmi, preisi või mõni muu, millega nõustuksid liivimaalased. Aadli vastuseisu tõttu aga jäi see teostamata. Hiljemini kirjutas Sigismund III omakorda 1589. a. teises *ordinatio*'s: „Et Liivimaa provintsis pole seni kehtinud ühtegi õigust, teeme korralduse, et nüüdsest peale tuleb kasutusele võtta Magdeburgi ehk Saksi õigus, ja protsessiõigus, mis on tarvitusel Preisimaal." Kuid seegi üritus jäi tulemusteta ja alles 1598. a. hakkas asi nihkuma.

Kuningas nimetas Poola võimukandjaist komisjoni, kellel peale muude ülesannete tuli välja töötada poola, leedu ja vana-liivimaa õigustest maaõigus Liivimaa jaoks. Tegelikuks ülesande läbiviijaks sai komisjoni liige, Võnnu maakohtu notar David Hilchen. Lühikese ajaga — märtsist augustini 1599 — oli Hilchenil seaduse projekt koostatud ja pärast komisjoni poolt revideerimist ning peaaegu muutmatult heakskiitmist esitati see 1600 Varssavi riigipäevale kinnitamiseks. Riigipäev lükkas projekti vastuvõtmise edasi järgmise riigipäevani.

A. Karimo järgi.

Nõia põletamine Rootsi ajal.

Varsti puhkenud sõda Rootsiga nihutas Hilcheni projekti kinnitamise edasi veelgi määramatumale ajale. Poolal läks küll korda kaotatud Liivimaa osad mõneks ajaks tagasi võita, kuid projekti kinnitamine ei kerkinud enam päevakorrale.

Hilcheni projekt koosneb kolmest raamatust, millest esimene käsitleb avalikku õigust, teine era- ja kriminaalõigust ja kolmas kohtukorraldust ning protsessiõigust. Projekt on koostatud tolleaegsete poola õigusteaduslikkude raamatute eeskujul, kusjuures allikaina on tarvitatud suuremalt jaolt vööraid õigusi, peamiselt poola statuute ja konstitutsioone ja preisi *„Ius terrestre nobilitatis Prussiae correctum"*, väiksemal määral Leedu statuuti. Esimene raamat, mis käsitleb avalikku õigust, on koostatud enamikus poola vastavate seaduste, *Constitutiones Livoniae* ja mõlema ordinatsiooni alusel, mõningate väiksemate muudatustega. Tänini on üksikasjaliselt veel uurimata, mis Hilcheni projektis on võetud kehtivast kohalikust õigusest, ja on veel varajane anda lõppotsust Hilcheni projekti tähtsuse hindamisel õiguse ajaloo arengus Liivimaal Poola ajal.

Kuigi Hilcheni projekt ei omandanud seaduslikku kehtivust, ei ole ta õigusliku elu arengule jätnud avaldamata teatavat mõju. Hilcheni projekti eeskirjad andsid aadlikule jurisdiktsiooniõiguse taluniku üle ja seadsid viimase täiesti aadliku võimu alla. Kuigi tegelikud vahekorrad talupoja ja aadliku vahel ei vastanud Hilcheni projekti eeskirjadele, soodustas viimane ometi talupoegkonna seisundi halvenemist, sest aadli sellesuunalistele püüetele oli projektiga antud teataval määral teoreetiline alus.

Materiaalse õiguse areng.

Materiaalse õiguse arengu kohta Poola ajal on vähe teateid ja see ala õigusajalooliselt veel vähe uuritud. Üldiselt kehtis nähtavasti orduajal väljakujunenud materiaalne õigus muudatustega, mis perekonnaõiguse alal endaga kaasa tõi reformatsioon, ja Poola aja alguses kombeõiguses asetleidnud erinevused. Poola ajal algas Liivimaal rooma resp. üldõiguse retseptsioon, mis kaasa tõi muutused materiaalõigusse.

Perekonnaõiguse alal toimus juba orduajast alates abielude sõlmimine kanoonilise õiguse kohaselt. Orduaja alguses võis abielu sõlmitud olla eralepinguga ilma kiriklikkude formaalsusteta. Ka *copula carnalis*, s. o. suguline kooselu lõi abieluvahekorra poolte vahel. Kiriklik õnnistus oli soovitatav, sunduslikuks sai aga alles 1428. a. alates. Abiellumine oli keelatud sugulaste ja hõimlaste vahel otseliinis, s. o. vanavanemate, vanemate, laste, lastelaste jne. vahel lõpmatuseni, kõrvalliinis (õed-vennad ja nende järglased) neljanda astmeni, seega oli näit. abiellumine keelatud vennanaisega, onupojaga, onutütrega ja nende naiste ning meestega jne. Samuti

oli abiellumine keelatud vaimulikel. Reformatsioon tunnistas abiellumise ilmlikuks nähtuseks, kuid kombeõiguse põhjal sõlmiti abielusid ka pärast reformatsiooni kiriku kaudu, kusjuures kiriklik õnnistamine ei olnud sunduslik, kuid tavaõiguse alusel praktiseeritav. Talurahva hulgas esinev „naise tõmbamine", s. o. naise röövimine oli keelatud Volmari maapäeva otsusega 1554. a. Katoliku kiriku vaatekohalt oli abielu sakrament, pühadus, ja selle lahutamine eluajal võimatu. Pärast reformatsiooni oli abielu lahutamine võimalik kohtuotsusega. Abielupea oli mees, tema valitsuse all oli kõik varandus, ka see, mis naine abiellu kaasa tõi. Naise isa pidi tütrele abiellumisel andma seisusekohase kaasavara, mille kahekordses suuruses mees pidi naisele kindlustama vara, mida nimetati „Morgengabe" (sõna-sõnalt: hommikuand), naise ülalpidamiseks lesestumise puhul.

Orduaegne asja- ja pärandusõigus oli ilmestatud läänioigusest. Omandiõigus oli eriilmeline kinnisvara ja vallasvara suhtes. Maaomandiõiguse suhtes kujunesid välja neli kategooriat: 1) rüütellään, 2) läänid väiksema õiguse alusel — kodanik- ja talunikläänid, 3) talupoegade omandiõigus ja 4) linnakodanikkude omandiõigus.

Rüütellääniks loeti maa-ala, mis kasutamisõiguse alusel on läänistatud omandajale — läänimehele, vasallile — ja mille eest viimane oli kohustatud oma läänihärrale truudust vanduma ja rüütliteenistust, s. o. sõjateenistust sooritama. Rüütellääni võis saada ainult rüütliseisusest isik, s. o. aadlik. Läänistamine toimus nn. investituuri kaudu, mis allikate kirjelduse järgi oli järgmine: pärast seda kui Henneke Pitkeveer, Riia peapiiskopkonna vasall, oli tunnustanud kokkulepet oma läänihärraga, „võttis ta kohe oma mantli seljast, pani vöö ja pussi kõrvale ja langedes põlvedele peapiiskopi ette palus teda aupaklikult kokkupandud kätega alandlikult teda armus vastu võtta ja andestada sõna ja teoga haavamised." Kui selle järel peapiiskopp juuresolevate vasallide palvel omalt poolt tunnustas kokkulepet, „tõstis ta armus üles tema ees põlvitava ja endale isa mõisade läänistamist paluva Hennekini ja läänistas enne tema, siis Otto Pitkeveri, kes samuti venna kombel tema ees põlvitas ja palus isa mõisade läänistamist, üksteise järel suuandmisega. Selle järel tõusid mõlemad üles ja vandudes ülestõstetud sõrmedega neile etteõeldud vannet, tõotasid oma härrale peapiiskopile meeskonda ja truudust."

Läänioiguslik vahekord tõi endaga kaasa rea õigusi ja kohuseid nii läänihärrale kui ka vasallile. Läänihärra õiguste hulka kuulus kõigepealt truuduse nõudmine vasallilt. Truudusemurdmisele vasalli poolt järgnes lääni kaotus läänihärra kasuks. Läänitruuduse mõiste sisaldas järgmisi elemente: a) kohustus vasallile läänniteenistuseks, mis Vana-Liivimaal koosnes peamiselt sõjateenistusest, b) vasall pidi alluma läänihärra kohtupidamisele, c) iga läänihärra vahetuse korral pidi vasall aasta ja päeva, s. o. ühe aasta ja kuue nädala jooksul paluma uuelt läänihärralt lääni uuendust; jättis ta selle õigel ajal seaduslikkude põhjusteta tegemata, kaotas ta lääni. Läänihärral oli lääni üle ainult omandiõigus, *dominium directum*, ilma kasutamisõiguseta. Selle põhjal langes lään läänihärra kätte tagasi pärast vasalli surma, kui sel ei olnud ühtegi lääni saamiseks õigustatud järglast.

Vasalli õigused seisid esiteks samuti läänitruuduses, milleks oli kohustatud läänihärra vasalli vastu, ja teiseks lääni kasutamisõiguses. Läänivaldajad olid vabastatud maksudest ja andamitest. Kasutamisõiguse alusel oli vasallil läänialalt õigus saada kümnist ja hinnust, tal oli kohtupidamise õigus lääniala üle mõisakohtute kaudu (vt. mõisakohtute kohta allpool lk. 1030). Läänivaldaja võis oma lääni võõrandada müügi, panditamise, edasiläänistamise või kinkimise kaudu ja seda võlgadega koormata. Müümise või panditamise korral pidi aga vasall oma lääni enne pakkuma oma pärijatele või nende puudumisel läänihärrale, kel oli aasta ja kuue nädala jooksul väljaostu eesõigus.

Alguses olid läänid valjud meeslääni, s. o. vasall võis oma lääni pärandada ainult poegadele või meessugulastele. Ka võis lääni omandada kogukäeõiguse alusel, s. o. üks lään läänistati vendadele ühiselt. Kogukäeõiguse järgi pärisid ühe meesjärglasteta venna surma puhul tema osa teised vennad või nende meesjärglased. Aja jooksul hakati lääne kogukäeõiguse alusel läänistama ka isikuile, kes ei olnud üksteisega sugulusvahekorras. Edaspidine areng läks suunas, mille järgi enam ei olnud vajalik kogukäeõiguse alusel läänistatud maa-alade ühine kasutamine, vaid sellega oli kindlustatud ainult kogukäeõigust evivaile isikuile lääni pärimine läänivaldaja surma puhul. Viimaks läänistati kogukäeõiguse alusel maad ka tervele sugukonnale. Selle tagajärjel kogunes üksikute sugukondade kätte, nagu Tiesenhausenid, Ükskülliid, Treydenid, väga suured maa-alad, sest läänide minek naisliinide kätte oli kogukäeõiguse alusel võimatu. Kogukäeõigus levis peamiselt Liivimaal — Eestimaal teda ei esinenud.

Peale kogukäeõiguse arenes vali meeslään veel teises suunas, kõigepealt Harjus-Virus. Pärimisõiguse osalisteks lääni üle said aja jooksul ka naised, Harjus-Virus Taani kuninga Kristof II privileegiga 1329. a., ja Jungingeni armukirjaga 1397. a. Nende põhjal laienes pärimisõigus vasalli läänile seevõrra, et läänihärra omandiõigus lääni peale muutus peaaegu tühiseks. Armuõiguste järgi muutusid väga harvadeks juhtumid, mil lään oleks pidanud tagasi langema läänihärrale. Harju-Viru õigus laienes peaaegu kõigile seal asuvaile läänidele. Hiljemini omandasid naised pärimisõiguse läänile ka peapiiskopkonnas ja piiskopkondades. Kunas see täpsalt on toimunud, pole teada. Riia peapiiskopkonnale on uus armuõigus antud peapiiskopp Silvesteri armukirjaga 6. veebr. 1457. a., kuid sellal on uus armuõigus juba kehtiv olnud Saare-Lääne ja Tartu piiskopkonnas ja ka ordumaadel.

Liivimaal evisid kogukäeõiguse alusel läänistatud mõisad tendentsi endasse sulatada armuõiguse alusel läänistatud mõisu, mis toimus peamiselt naisliini kaudu abiellumise läbi kogukäeõiguselistega. Selle tagajärjel hakkasid vähenema armuõiguse alusel läänistatud maad kogukäeõiguse alusel läänistatud maade kasuks. Selle vältimiseks tulid 1523. a. Riia peapiiskopkonna armuõiguse alusel läänistatud maade vasallid kokku maapäevale Lemsalusse ja võtsid vastu otsuse, et armuõiguse alusel läänivaldaja pidi lääni võõrandamise korral seda enne pakkuma armuõiguselistele; kui armuõiguse alusel lääni omav vasall pani tütre mehele kogukäeõiguselisele, võis ta tütre kaasavara anda ainult rahas, mitte maas, ja lõpuks, kui armuõiguse mõis läks pärimise teel kogukäeõiguselise kätte, olid ligemad sugulased — armuõiguselised kohustatud niisuguse mõisa välja ostma. See

kokkulepe kinnitati mitte ainult peapiiskopi, vaid ka Saksa keisri Karl V poolt. Selle järelduseks oli kogukäeõigusealuste maakomplekside suurenemise seismajäämine.

Väiksema läänіõiguse alusel läänistati maad linnakodanikele ja talupoegadele eriliste teenete eest maaisandaile, mis kandis ka nimetust „läänistus kura, liivi jt. õiguse järgi". Läänisaaja oli kohustatud oma lääni eest sooritama osalt sõjateenistust, osalt teateteenistust, s. t. pidi vajaduse korral edasi toimetama läänihärra teatisi ja saadetisi. Nad olid vabastatud tavalistest talupoegade koormistest, hinnustest ja teopäevist. Muud vahekorrad läänihärra ja läänisaaja vahel olid analoogilised rüütellääniga. Ainult kohtupidamise õiguse kohta puuduvad andmed: tõenäoselt kodanik- ja taluniklääniva1dajad seda ei evinud.

Selliseks oli kujunenud seisund läänіõiguse alal orduaja lõpuks. Poola ajal toimus sel alal vähe muudatusi. Vasalli surma puhul pidi tema õigusjärglane endist viisi paluma lääni uuendust. Kuninga vahetuse puhul ei olnud enam vajalik iga üksiku lääni uuendamine, vaid piisas üldisest privileegide kinnitamisest. Lääniteenistus, mida nüüd kutsuti ratsateenistuseks, ei nõudnud enam isiklikku sooritamist mõisavaldaja poolt, vaid igalt 15 asustatud talult või adramaalt pidi mõisavaldaja varustama ja ülal pidama ühe ratsaniku. Need moodustasid aadli lipkonna.

Sigismund Augusti privileegiga oli kinnitatud ordumaade aadlile pärimisõigus läänimõisade peale veel laialisemalt kui see orduaja lõpuks oli välja kujunenud. Endiste piiskopkonna alade aadlil oli tendents neid eesõigusi lugeda kehtivaks ka eneste suhtes. Kuid vaatamata sellele ei muutunud mõisade läänіõiguslik iseloom ja nad ei muutunud mitte aadlikkude pärisomandiks.

Kogu orduaja kestel säilitasid eestlased omandiõiguse oma maa peale, mis leidis kitsendust ainult kohustisega maksta teatavaid makse, esialgu kümnist ja hinnust, hiljemini tuli juurde ka teopäevade tegemine. Kuigi maksud ning teopäevad aja jooksul suurenesid, ei muutnud see talupoegade päralt oleva maa juriidilist iseloomu. Printsipiaalselt ei kaotanud talupojad omandiõigust maale ka Poola ajastul.

Linnade asutamise puhul andsid maahärrad selleks vastava maa-ala, millest üht osa võis kasutada ehitiste alla, kuna teine osa pidi jääma linnaelanikkudele üldkasutamiseks. Viimasest maa-alast renditasid linnad osasid vastava maksu eest kodanikkudele kasutamiseks.

Nii kujunes linnades kolme liiki maavaldus: 1) kogukonna omand, eriti linna karjamaad, 2) linnaomand, mida renditati üksikisikuile, 3) üksikute kodanikkude eraomand. Linnakodanikkude eraomandi kasutamine oli piiratud kahest küljest. Esiteks oli omanik kitsendatud oma valduse võõrandamisel oma õigusjärglaste kasuks; viimased evisid võõrandamise korral

Nõiapõletamise protsess Rootsis XVII saj.

All esiplaanil kuradid ja nõiad. Teises reas — (alt) paremal — tunnistajad kohtunikkude ees, vasemal — kohtuteener vangistatud „nõidu" viimas. Keskel ülal põletamisstseen. Gravüüri järgi 1670. a.

eesostu- ja väljaostuõigust. Teiseks oli omandi kasutamine kitsendatud naabri huvide seisukohalt. Hoonete ehitamine linnades oli võimalik ainult linna raadi nõusolekul; lubatud ei olnud naabrile liiga ligidale ehitada või ühel või teisel teel naabrile koormavaks saada. Nii ei olnud Tallinnas lubatud vastu naabri krunti aknaid ehitada ja vihmavee äravoolu naabri maa-alale juhtida. Kui see siiski oli toimunud, oli naabril õigus aasta ja päeva, s. o. ühe aasta ja kuue nädala jooksul selle vastu kohtus kaebust tõsta.

Omandiõigus vallasvarale ei olnud kitsendatud nagu kinnisvara puhul. Balti õiguse omapäraseks tunnuseks oli siin saksa õiguses

tuntud põhimõte, mille järgi omanik võis oma asja kolmandalt isikult välja nõuda ainult siis, kui see seadusvastasel teel tema kätte oli sattunud. Kui omanik oma asja teisele isikule edasi andis mõnesuguse leppe põhjal ja see asja omakorda seadusvastaselt kolmandale isikule edasi andis, ei olnud omanikul õigus asja tema valdajalt välja nõuda, vaid võis nõudmisega pöörduda vaid selle vastu, kellele ta asja oli usaldanud. Allikad väljendavad seda vanasõnaga: kuhu sa oma usalduse oled jätnud, sealt pead sa teda jälle otsima ja „Hand wahre Hand".

K r i m i n a a l õ i g u s püsis Poola ajal enam-vähem samadel alustel, millised olid välja kujunenud orduaja lõpuks. Orduajal ei olnud veel välja kujunenud moodsat kuriteo mõistet. Kuritegu vaadeldi kui rahu murdmist ja selle tõttu tekkinud kahjud üldhüvele või üksikisikuile moodustasidki tolleaegse kuriteo mõiste olulised tunnused. Ka üksikute kuriteoliikide mõisted ei lange kokku tänapäevastega.

Juba sel perioodil, eriti Riia statuutides, on teistest eraldatud raskemat liiki kuriteod, mida nimetati „Ungerichte" ja mis olid karistatavad surmaga või kehavigastamistega. Kuriteod kirikutes, surnuaedades, turuplatsidel, elumajas või saunades olid kvalifitseeritud ja vastavalt raskemini karistatavad.

S u r m a g a pea maharaiumise läbi karistati röövimist, äraandjat ootas rattaletõmbamine, nõidu karistati põletamisega tuliriidal, varguse eest, kui varastatud asja väärtus oli suurem teatavast määrast, oli karistuseks ette nähtud poomissurm, kusjuures Tallinnas karistati naisi varguse eest ülespoomise asemel elusalt mahamatmisega, mis pidi olema kergem karistusviis, ja Riias rahavõltsijaid pannil praadimisega, mis karistusviis esines muu seas ka Tallinnas.

K e h a v i g a s t a m i s e d karistusena esinesid niihästi talurahva- kui ka linnaõigustes. Nii on näit. rahavõltsimist linnaõiguste järgi karistatud käe või kõrva maharaiumisega või tulise rauaga märgi ihusse põletamisega. Talurahvaõigused määrasid: „kes teist hammustab, see peab seda kinni maksma 4 hambaga; iga hamba eest peab ta maksma 3 marka või tuleb tal endal hambad välja lüüa."

Eri karistusliik oli v a b a d u s e k i t s e n d u s. Seda karistust kasutati ka juhtumitel, kui süüdimõistetu ei jõudnud talle määratud rahatrahvi ära maksta. Kohtu eest kõrvalehoidujat tabas l i n d p r i i k s kuulutamine. Lindpriiks kuulutatu kaotas õiguse vannet anda, tunnistajana esineda, eeskõneleja, kohtunik või otsuseleidja olla ja ennast kohtu ees eeskõneleja kaudu esindada lasta. Samuti kaotas lindpriiks kuulutatu kõik kodanlikud õigused. Tema kaebuse peale ei olnud keegi kohustatud vastama. Ta ise aga oli kohustatud tema vastu esitatud kaebuste peale kohtu ees vastama. Iga tema vastu toime pandud kuritegu oli karistamata, ka lindpriiks kuulutatu tapmine. Iga tema poolt toime pandud kuriteo eest ootas teda surmanuhtlus, kui läks korda teda vangistada ja ta kohtus süüdi tunnistati.

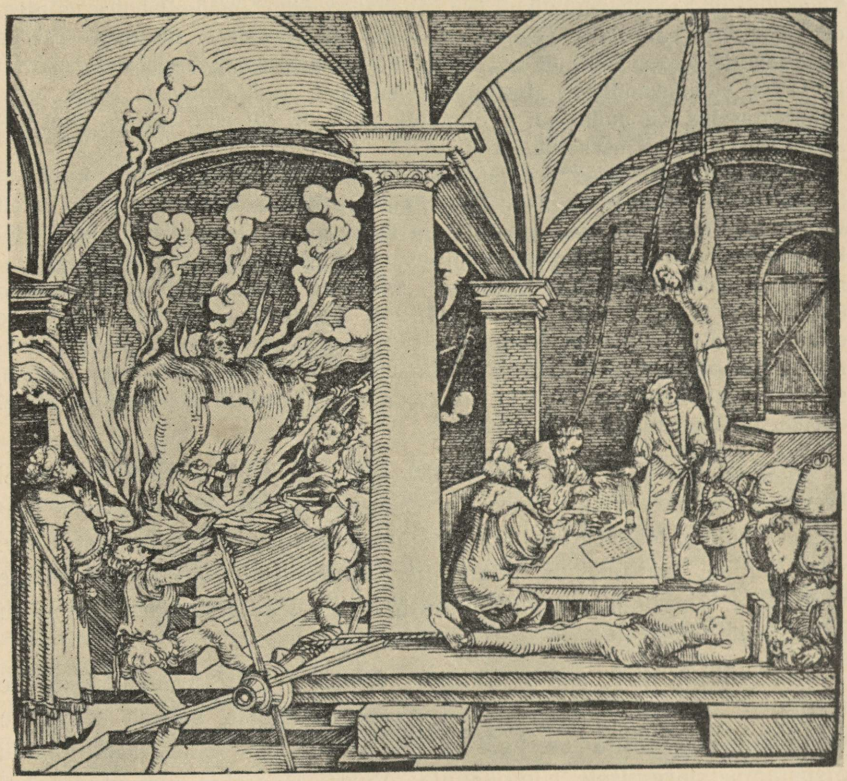

Piinamisvõtteid Lääne-Euroopas XVI saj., et kaebealuseid viia ülestunnistamiseni. Hans Weiditzi samaaegne puulõige.

Esinesid ka veel mitmesugused teised häbistavad karistused. Sagedama karistusena esines rahatrahv, mida alasaksa keeles nimetati „Busse". Näited kuritegudest, mille eest on määratud rahatrahv, on toodud eespool seletustes jooniste juurde lk. 496 ja 499.

Kohtukorraldus.

Unioonidiplomi järgi moodustas igas kreisis esimese astme kohtu maakohus (judicium terrestre), koosnev kolmest kohtunikust ja kahest kaasistnikust aadli hulgast. Ka kohtunikud pidid olema kohalikust aadlist. Apellatsioon oli võimaldatud ainult tsiviilasjus asehalduri le või otse kuningale. Kriminaalasjus ei olnud edasikaebus lubatud.

Kas ja kui kaua teotsesid maakohtud sel kujul, ei ole kindel, sest juba 1582. a. Liivimaa konstitutsiooniga on kohtukorraldus reorganiseeritud. Igasse uude presidentkonda kujundati maakohus, koosnev ühest kohtunikust, 6 vandekohtunikust (Schöffe) ja ühest notarist, kes valiti aadli poolt.

Tegelikult jäid vandekohtunikud ära. Apellatsiooniinstantsiks tsiviilasjus moodustati kohtukonvent *(conventus publicis judicialis)* nii maa- kui ka linnakohtute jaoks. See pidi koosnema Võnnu piiskopist, kreisipresidentidest ja teisist võimukandjaist ning linnaesindajaist. Kohtukonvent leidis tugevat vastuseisu nii aadli kui ka linnade poolt ja jäi ellu viimata. Apellatsioon läks endiselt asehaldurile Riiga.

Sigismund III teise ordinatsiooni põhjal saadeti Liivimaale komisjon Stephan Bathory konstitutsiooni elluviimiseks. Komisjon kinnitas aadli poolt valitud maakohtunikud ja notarid, kuid loobus aadli vastuseisu tõttu vandekohtunikkude instituudi sisseseadmisest. Kohtukonvendi asemele tegi komisjon ettepaneku asutada tribunaali, mis pidi koosnema 3 vojevoodist ja 6 aadlikust (2 igast vojevoodkonnast) kui kaasistnikest. Poola staarostite eeskujul andis Stephan Bathory pärast Tartu vallutamist 1582. a. selle staarostile jurisdiktsiooniõigused. See kutsus esile hõõrumised Tartu raega, sest staarost luges end temale antud jurisdiktsioonilise kompetentsi alusel apellatsiooniinstantsiks Tartu raele.

Sigismund III poolt määratud komisjon asutas 1599. a. veel lossikohtud Võnnu, Pärnu ja Daugavpilsi. Vastavalt Poola seadustele kuulus lossikohtute kompetentsi järgmiste asjade otsustamine: vägistamine, murdvargus, süütamine, teeröövimine ja tagaotsitavate varjamine. Lossikohus koosnes lossipealikust, aadli hulgast valitavast asetäitjast *(vicecapitaneus)* ja ühest notarist.

Järgmisel, 1600. aastal kinnitas Sigismund III komisjoni esitise tribunaali asutamise kohta, kuid ainult esialgselt, samuti seadis ta kriminaalasjade arutamise vojevoodide ülesandeks, jättes siiski lõpliku otsustamise järgmisele riigipäevale. Varsti Rootsiga alanud sõda ei lasknud seda teostada.

Talurahvas allus mõisakohtule. Mõisakohtutest pildi Poola aja lõpupoolel annab Liivimaa rüütelkonna esindajate vastus hertsog Karlile 26. maist 1601. a., kus see on kujutatud järgmiselt: „Kui talunik on üles astunud oma härraste või mõne teise vastu, kutsutakse ta isiklikult ette ja määratakse talle aeg kostmiseks ja tunnistajate ettetoomiseks, mis ajaks nimetatakse talunikkude vanemaist 3 või 4, keda kutsutakse hirsnikeks (õiguseleidjaiks). On asi eraõiguslik, teevad need eelkäinud hagi ning kostuse ja ka tunnistajate ülekuulamise järgi otsuse. Kui see leitakse olevat õige, peab kostja, asja sisu järgi, seda täitma või oma vastasparteiga otsusekohaselt kokku leppima. On see aga kriminaalasi, siis määratakse ülalmainitud hirsnikkude juurde kõrge ülemuse poolt kolm vannutatud kohalikku aadlikku, kes asjakäiku pealt kuulavad. Teevad siis hirsnikud õiglase otsuse, jääb asi selle juurde; aga juhul, kui seda mitte ei sünni, pehmendavad või kõvendavad juuresviibijad vannutatud mehed seda otsust asja iseloomu kohaselt, et ühelgi poolel poleks põhjust õigusega kaebamiseks."

Taaniaegse Saaremaa kohtukorraldus kandis veel rohkem aadli huvisid teenivat ilmet, kui see aset leidis poolaaegsel Liivimaal. Kuna Liivimaal aadlil ei õnnestunud kohut täiesti oma võimu alla saada (ses suhtes evisid erilist tähtsust lossikohtud, kus kohtunikeks olid riigiametnikud), oli Saaremaal õigusmõistmine läinud täielikult aadli kätte. Kõrgemaks kohtuorganiks koha peal oli 6 aadlikust koosnev maakohus, mille otsuste peale võis edasi kaevata kuningale. Järgmiseks kohtuorganiks oli aadli poolt valitav meeskohus. Taani ajastu lõpul lisandus neile veel adrakohtunik.

Õigus ja kohus Rootsi ajal.

Õiguse allikad.

Rootsiaegsel Eestimaal jäid õigusliku elu aluseks edasi endised orduaegsed õigusnormid, mis leidsid kinnitamist ka järgnevate Rootsi valitsejate poolt. Samuti kinnitati Saaremaale tema alistumisel Rootsile kõik endised õigused. Teissugune oli aga olukord Liivimaa suhtes. Rootsi kuningad ei kinnitanud Liivimaa aadli privileege või tegid seda ainult kõige üldisemal kujul provisoorselt nende privileegide täpsama kontrollimiseni, mida tegelikult aga ei toimunud. Seepärast oli Liivimaa õiguslik olukord Rootsi ajal eriti viletsas seisukorras.

Juba orduaja lõpul oli tekkinud õiguslikus elus teatav murrang, mis lõppes „Punase Raamatu" koostamisega (vt. lk. 500). Ka varasel Rootsi ajal kestsid edasi samad põhjused, mis orduaja lõpul viisid uute õiguslikkude normide väljakujunemisele. Oli tekkinud uusi õiguslikke mõisteid, eriti protsessiõiguse alal, aga ka materiaalses õiguses. Kuid need mõisted polnud veel omandanud täpsat juriidilist vormi. Eesti- ja Liivimaal puudus õigusteoreetiline kirjandus. Paratamatult tuli pöörduda võõraste õiguste poole. Saksamaal oli rooma, kanoonilisest ja saksa õigusest peamiselt Saksi juristide poolt väljatöötatud ja teoreetiliselt käsitatud nn. üldõigus, millega ka Eesti- ja Liivimaa juriidilist haridust saanud isikuil oli kõige rohkem võimalusi tutvuda.

Üldõigus on tulnud Eestimaal tarvitusele tavaõiguslikul teel, alguses abiõigusena, s. o. juhtumitel, kui kohalikus õiguses puudusid eeskirjad mõne küsimuse lahendamiseks, siis laenati need eeskirjad üldõigusest. Laenamise algust on võimatu täpsalt kindlaks määrata, kuid see pidi toimuma 1546. ja 1585. a. vahel. Muidugi kasutati alguses üldõigust vaid õige vähesel määral. Üldõiguse tungimine Eestimaa õiguslikku ellu jätkus kogu XVII saj. esimese poole ja saavutas haripunkti Eestimaa õiguse kodifitseerimisega XVII sajandi keskpaiku. Siit peale ei esinenud abiõigusena mitte

enam üldõigus, vaid juba rootsi õigus, mis oli Eestimaa õigusse tunginud aadli vastuseisust hoolimata ja pani piiri üldõiguse edaspidisele imbumisele Eestimaa õigusse.

Liivimaal algas üldõiguse vastuvõtt veidi varem kui Eestimaal. Vanim viide üldõiguse tarvitamise kohta leidub Volmari maapäeva otsustes 1543. Saj. algpoole kohta tõendavad üldõiguse tarvitamist Liivimaa kohtutes tolleaegsed Liivimaa edasikaebeprotsessid riigikammerkohtus. Poola aeg ei takistanud üldõiguse levikut, pigemini soodustas seda.

Liivimaalgi oli üldõigus tarvitusel ainult abiõigusena ning tema ulatus sellal oli veel väike. Üldõigust tarvitatakse võrdlemisi harva, Liivimaal siiski võib-olla sagedamini kui Eestimaal. Liivimaa sattumisega Rootsi alla hakkas aga olukord muutuma. Gustav Adolfi kohtureformi üheks tulemuseks Liivimaal oli rooma õiguse kõrvaldamine Liivimaa kohtuist. Selle asemele astus rootsi õigus, ja mitte kui subsidiaarne, vaid kui täiesti ühevääarne kohaliku õigusega. Seega lakkas üldõigus 1630-ndaist aastaist otsest mõju avaldamast maaõigusele Liivimaal ega täitnud enam ka abiõiguse ülesandeid.

XVII saj. alguses hakkas Eestimaale tungima rootsi õigus. Vana-Rootsis ei olnud ühist õigust, vaid iga maa-ala evis eri õigust. Need õigused jagunesid gooti ja svea õiguseks — nii nimetatud kahe peahõimu järgi, kes moodustasid Rootsi riigi.

1442. a. kodifitseeriti rootsi maaõigused üldiseks maaõiguseks, kuid see oli veel küllalt puudulik. Alles 1608. a. Karl IX ajal teostus rootsi maaõiguse lõplik kodifikatsioon rootsi üldise maaõiguse nime all, mis samal aastal ka trükis ilmus. Rootsi linnaõiguste kodifikatsioon toimus hiljemini, Gustav Adolfi ajal, ja ilmus trükis 1618. a. rootsi üldise linnaõiguse nime all. Kuid rootsi maa- ja linnaõiguse kõrval kehtisid veel uuesti väljaantud seadused ja määrused, mis maa- ja linnaõigusse polnud sisse võetud.

Katset rootsi õiguse sisseviimiseks Eestimaale tegi hertsog Karl. Esitises Eestimaa maanõunikele ja rüütelkonnale 11. aug. 1600 oli 6. punktis ette nähtud rootsi õiguse kehtimapanek Eestimaal, kuivõrt see ei ole vastuolus kohalikkude tabade ja kommetega. Kuid rüütelkond oma vastuses 18. aug. samal aastal lükkas ettepaneku kategooriliselt tagasi. Poliitilistel põhjustel loobus Karl oma nõude teostamisest. Gustav Adolfi ajal tehti uuesti katset rootsi õiguse levitamiseks Eestimaale, kuid juba palju kitsamas ulatuses.

Nimelt seati 1614. a. ja 1615. a. protsessuaalseadustega Eestimaa ülemmaakohus alluvaks Stokholmi õuekohtule. Kuid juba esimene katse kasutada nende seadustega lubatud edasikaebeõigust ülemmaakohtu otsustele põrkas kokku maanõunikkude visa vastupanuga, kes nägid selles rüütelkonna põliste privileegide rikkumist. Nimelt väitis rüütelkond, et ülemmaakohtu otsuste peale ei saavat edasi kaevata. Gustav Adolfi ajal jäi küsimus otsustamata, samuti ka Kristiina eestkostevalitsuse ajal. Viimase

Mõrvari karistus XVII saj. Lääne-Euroopas.
Prantsuse kuninga Henri IV tapja kistakse hobuste vahel tükkideks. Hogenbergi kaasaegne gravüür.

valitsuse aegsed seadused olid aga tähtsad selle poolest, et nüüd ei karistatud enam edasikaebajaid ülemmaakohtu otsuste peale, millega tühistati Plettenbergi poolt privileegiga 22. sept. 1510. a. antud edasikaebe keeld Harju-Viru nõukogu otsustele. Maanõunikkude palved edasikaebajaid karistada jäid tagajärjetuiks.

Küsimus lahenes lõplikult kuninganna Kristiina resolutsiooniga 17. jaan. 1651. a., millega võimaldati ülemmaakohtu otsuste peale revisjon kuningale. Sellega avanes tee rootsi õiguse sissetungimisele Eestimaa õiguskorda. Rootsi õigusest omandasid Eestimaal kehtivuse kõigepealt revisjoni ja eksekutsiooni kohta antud eeskirjad. Eestile laiendati ka 1667. aasta merikaubanduse, 1671. a. rootsi veksli, 1686. a. testamendi, 1686. a. kiriku ja 1695. a. protsessi seadused. Rootsi 1618. a. linnaseadus kehtis Narvas.

Rootsi õiguse sissetoomisega Liivimaale tegi katset samuti hertsog Karl oma esitises Liivimaa aadlile 1601. aastast, kuid selle tulemus oli samasugune kui Eestimaal. Kuid õuekohtu korraldusega 1630. ja maakohtute korraldusega 1632. aastast tehti rootsi õiguse tarvitamine nimetatud kohtuis sunduslikuks üheväärselt kohaliku õigusega. Selle tagajärjel tungis rootsi õigus Liivimaa õiguslikku ellu palju suuremal määral kui Eestimaal. Rootsi XVII sajandi teisel poolel antud seadused, mis kehtisid Eestimaal, olid kehtivad ka Liivimaal.

Rootsi riigipäeva ja kuninga poolt anti ka eri seadusi Eesti-, Liivi- ja Saaremaale. Need korraldasid teatavaid õigusalasid. Nii oli välja antud korraldusi Tartu õuekohtu, Liivimaa konsistooriumi, talurahva seisukorra kohta redutseeritud mail jne. Sääraseid korraldusi andsid välja ka kubernerid ja kindralkubernerid.

Liivimaa kuberner krahv Claus Tott laskis 1665. a. Liivimaa maapäeva poolt valitus komisjonil välja töötada politseikorra, mille ta esialgselt kinnitas 28. jaan. 1668. a. Hiljemini, 22. sept. 1671. a., kinnitati see kuninga poolt. Samal päeval kinnitas kuningas Totti esitusel „zur Beförderung der Justiz gereichende Punkte", mis olid nähtavasti määratud protsessuaalmenetluse korraldamiseks maakohtutes. Neile korraldusile lisati hiljemini juurde hulk teisi rootsiaegseid korraldusi ja anti Riia kaupmees Nöllneri poolt trükis välja, viimast korda 1707. a.

Peale eelloendatute andsid määrusi kohapealsed autonoomsed asutised, nagu Põhja-Eestis maapäev, Eestimaa ülemmaakohus, maanõunikkude kolleegium, Liivimaa ja Saaremaa maapäevad, Saaremaa maanõunikkude kogu, linnades magistraadid, üksikud gildid ja tsunftid.

Tähtsaimaks õigusallikaks jäi siiski kohtupraksis ja kombeõigus, sest kirjalikud normid olid puudulikud. Nii ei olnud norme talupoegade tsiviilõiguslikkude vahekordade lahendamiseks: selleks

kasutati osalt vanu rüütliõiguse, osalt rooma õiguse eeskirju. Puudusid normid ka linnadesse sisse rännanud uute elanikkude kihitiste jaoks, näit. Tallinna Tõnismäel.

Õiguse kodifitseerimise katsed Eesti- ja Liivimaal. Moritz Brandis. Philipp Crusius. Engelbrecht v. Mengden.

Õigusallikate erilaadsus ja mitmekesisus tingis, et Rootsile alluval Eestimaal XVI saj. lõpul tunti niisama teravat tarvidust õiguse kodifikatsiooni järele kui sõsarprovintsis Liivimaalgi, kus vastavate ürituste tulemuseks oli Hilcheni projekt, millega tutvusime eespool.

Eestimaal teostas selle ülesande XVI sajandi lõpul Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis. Tema töö viljana tekkis umbes 1600. aasta ümber esimene eratöö, kus on katsutud ühes tervikus kujutada kogu kehtivat õigust nimetuse all „Eestimaa vürstiriigi rüütliõigused", mis juriidilises kirjanduses on saanud tuttavaks Moritz Brandise Kollektaneade nime all.

Moritz Brandis on piirdunud ainult kehtiva õiguse ülestähendamisega ega ole katsunud selle kasuistikat vältida üldõiguse tarvitamisega. Ka süsteemi mõttes ja läbitöötamise poolest jätab tema töö palju soovida, sest maanõunikkude kogu arhiivis leiduva allikmaterjali läbitöötamisel on ta talitanud suurema kriitikata. Nii sattusid tema Kollektaneadesse iganenud õiguslikud instituudid, mis polnudki enam tegelikult kehtivad. Oma töö juures on Moritz Brandis leppinud sellega, et ta teatavas järjekorras on seniseist õigusallikaist — lääni- ja rüütliõigusest ja rüütelkonnale antud privileegidest — teinud väljavõtteid, ära tähendades vastavaid allikaid. Välja töötada üldisi mõisteid üksikute õigusinstituutide kohta ta pole katsunudki, samuti kui ei ole katsunud täiendada esinevaid lünki senise õiguse analoogia kaudu. Tuleb arvata, et Moritz Brandis ei mõelnudki asuda senise õiguse teoreetilisele läbitöötamisele. Ta vaid katsus esitada enam süstematiseeritud kujul seniseid õigusallikaid mõningate täiendustega Liivimaa rüütliõigustest ja ülemmaakohtu praksisest. Ta on tahtnud taotella puhtpraktilisi sihte ja tema raamat tuligi käsiraamatuna praksises kasutusele.

Kuid esitatud põhjustel ei suutnud Brandise Kollektanead tegelikku elu igakülgselt rahuldada. Sellega seltsis veel asjaolu, et õigus ise arenes üha edasi, üldõigusest tehtud laenud suurenesid tunduvalt XVII saj. esimese poole jooksul, Eestimaa õiguslikku ellu hakkas tungima rootsi õigus, Rootsi valitsuse poolt pandi kehtima mitmed elanikkonna õiguslikke vahekordi reguleerivad eeskirjad. XVII saj. esimese poole lõpuks kujunes olukord uuesti sääraseks, et suurem osa kehtivaid norme oli kas laiali pillatud või hoopis üles tähendamata.

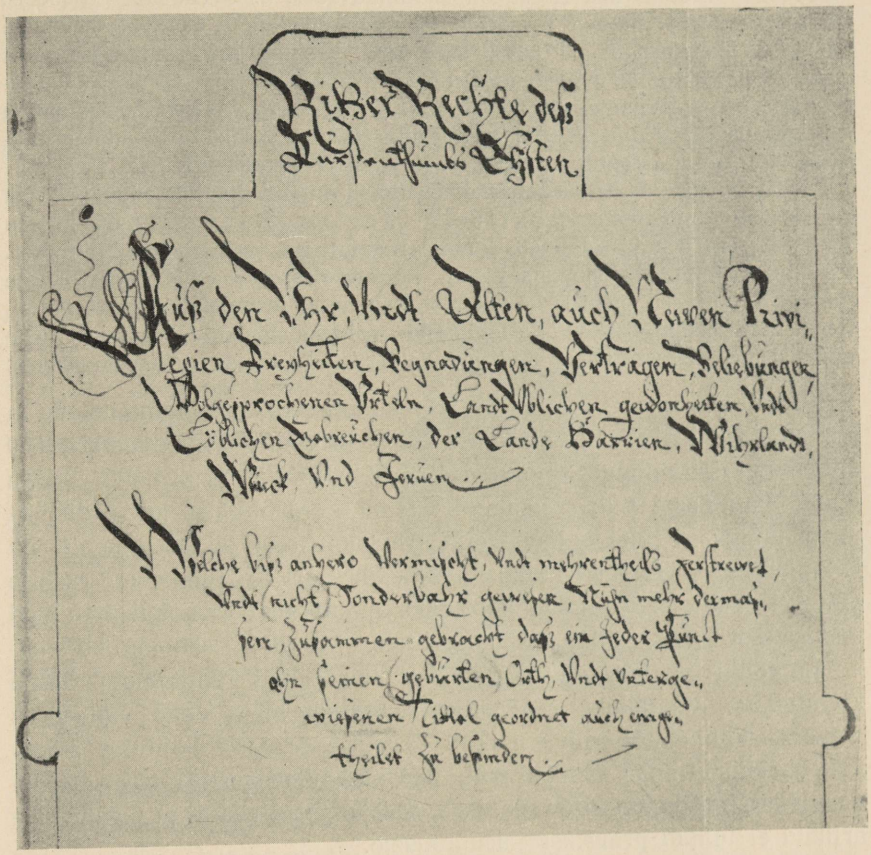

R. Keskarhiivi kogudest.

Eestimaa meeskohtunik Gustav Lode õigusraamatu tiitelleht. Õigusraamat sisaldab Moritz Brandis'e Kollektanead ja teisi kohtupraksises tarvis minevaid seadustikke ja norme, ka ülemmaakohtu prejuditsiaalse tähtsusega otsuseid. Lode õigusraamat on 1644. a. ära kirjutatud ühest teisest, Tiesenhauseni õigusraamatust. Trükitud seadustekogude puudumisel pidid tolleaegsed kohtunikud hankima endile selliseid käsikirjalisi kogusid.

Viimaste hulka kuulusid eriti üldõigusest laenatud normid, sest kuski polnud fikseeritud, mis oli üldõigusest laenatud ja kehtiv, mis mitte. Oli uuesti vaja koguda ja süstematiseerida kõik kehtivad õiguslikud normid. Sellise töö tegid Eestimaa maanõunikud tõenäoselt juba enne 1648. aastat ülesandeks assistentsnõunikule ja Tallinna linnusekohtu assessorile Philipp Crusiusele koos rüütelkonna sekretäri Caspar Meyeriga.

Philipp Crusius ehk Kruse oli sündinud 1589. a. Saksamaal Eislebenis. Holstein-Gottorpi hertsogi Friedrich III poolt saadeti ta 1635. a. saadikuna Pärsiasse, tagasisõidul jäi 1639. a. Holsteini saadikuks Tallinnasse, kust hiljemini astus Rootsi teenistusse. 1648. a. esineb ta juba Eestimaa kuberneri assistentsnõunikuna ja linnusekohtu assessorina. 1649. a. tõstetakse ta aadliseisusse Krusenstjerna nime all, 1659. a. saab ta Eestimaa asehalduriks, 1670. a. lahkub teenistusest ja sureb Tallinnas 1676. a.

1650. a. lõpetas Krusenstjerna Eestimaa õiguse kodifikatsiooni. Tema töö kannab nimetust „Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused" ja jaguneb kuude raamatusse, iga raamat tiitlitesse. Esimene raamat käsitleb maakohut, kohtuprotsessi ja mis sinna juurde kuulub, — teine — abielu ja hooldamist, kolmas — testamenti, legaati, pärandamist ja kinkeid, neljas — lepinguid, valdust, omandit, vastutust (Gewähr) ja iganemist, viies — kriminaalõigust ja kuues politseikorraldust.

Crusiuse projekt vaadati läbi ja kiideti heaks maanõunikkude ja mõningate rüütelkonna esindajate poolt ja esitati 11. novembril 1650 kuninganna Kristiinale kinnitamiseks. Kristiina jättis projekti esialgu kinnitamata, sest pidas vajalikuks tema kontrollimist ja võrdlemist algallikatega. Projekti kavatsetud revisjon aga jäi teostamata nii Kristiina kui ka Karl XI valitsemise aegu. Karl XII tunnistas Crusiuse projekti eeskirju Eestimaal kehtivaks ainult seevõrra, kuivõrra nad vastasid privileegidele ja lääniõigustele. Nii jäid Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused Rootsi valitsuse ajal kinnitamata. Tema kinnitamine ametlikuks seadustikuks toimus alles Vene valitsusaja alguses. Vaatamata sellele hakati Crusiuse projekti kohtutes tegelikult tarvitama juba Rootsi ajal, paarkümmend aastat pärast tema valmimist, kuid mitte kogu ulatuses, sest üksikud rüütli- ja maaõiguste artiklid ei tulnud praksises kasutamisele.

Crusiuse töö on hästi tehtud. Autor on kasutanud Valdemar-Eeriku lääniõigust, Lääne-Saare lääniõigust, Liivimaa ümbertöötatud rüütliõigust, *Fabri Formulare procuratorum*'i ja isegi Hilcheni projekti. Rohkel arvul on kasutatud ka taani-, ordu- ja rootsiaegseid privileege ja korraldusi ning Eestimaa ülemmaakohtu otsuseid ja Moritz Brandise Kollektaneasid. Väga ohtrasti on Crusius kasutanud üldõigust, igatahes suuremal määral kui teda XVII saj. esimesel poolel oli retsipeeritud. Üldõiguse norme võttis Crusius suurel määral Saksi juristide töist, mida ta on kasutanud üle 40. Eeasi on Crusius kasutanud Saksa keisri Karl V kriminaalseadustikku — Carolinat, mis moodustab rüütli- ja maaõiguse viienda raamatu ühe peaallika, väiksemal määral Saksi peeglit ja piiblit.

Liivimaal oli Rootsi ajal veelgi suurem vajadus õiguse kodifikatsiooni järele kui Eestimaal. Õigusallikad olid veelgi rohkem laiali pillatud ja üldsusele kättesaadamatud. Poolaaegne kodifikatsioonikatse ei andnud tagajärgi, sest Hilcheni projekt jäi mitte ainult ametli-

kult kinnitamata, vaid ei tulnud ka tegelikus praksises kasutamisele. Hertsog Karlil oli kavatsus teostada Liivimaa õiguste ja privileegide revisjoni, kuid järgnevad sündmused ei võimaldanud seda. Kristiina valitsuse ajal tegi Liivimaa rüütelkond õuekohtu viitsepresidendile Engelbrecht von Mengdenile ülesandeks koostada Liivimaa jaoks maaõiguse projekt.

Mengdeni projekt koosneb 5 raamatust ja kannab pealkirja „Liivimaa vürstkonna maaõigus". Esimene raamat käsitleb isikute õigusi, teine — asjaõigust pealkirja all *„de rebus publicis et privatis,* riigi ehk üldsuse kasust, samuti eraisikute asjadest ja tegudest", neljas — kriminaal-õigust ja viies — avalikku õigust ning ratsateenistust.

Mengden on oma töös kasutanud rüütliõigust, privileege, tavaõigust ja eriti ohtrasti üldõigust. Nii oma süsteemilt kui ka allikate kasutamiselt ja väljatöötamiselt jääb ta aga palju taha Crusiuse tööst.

Philipp Crusius. Kaasaegne gravüür Oleariuse reisukirjeldusest.

Mengdeni projekt esitati rüütelkonna saadikute poolt 1643. aastal kuningannale kinnitamiseks. Seda siiski ei järgnenud, sest enne peeti vajalikuks kontrollida projekti vastavust kehtivale õigusele. Projekti revisjon tehti ülesandeks president Platerile, kes pidi muu seas teda ka kokkukõlastama rootsi õigusega. Lõplikult jäi projekt siiski kinnitamata ja selle asemel lubas Kristiina Liivimaa õiguse lõpliku kodifikatsioonini ajutiselt kasutada Liivimaa ümbertöötatud rüütliõigust. Liivimaa õiguse kodifikatsioon jäigi nii Rootsi ajal teostamata, sest ka Mengdeni projekt ei leidnud tegelikku tarvitamist. Põhjused olid selleks kahesugused. Esiteks olid väljatöötatud õiguseprojektid nõrgad ega vastanud tolleaegse tegeliku elu nõuetele, teiseks võis siin pidurdavaks teguriks olla Rootsi valitsuse püüd laiendada Liivimaale rootsi maaõigust, mis eriti ilmnes Karl XI ajal rootsi maaõiguse ümbertöötamise puhul. Ent Põhjasõda tõmbas sellestki kriipsu läbi.

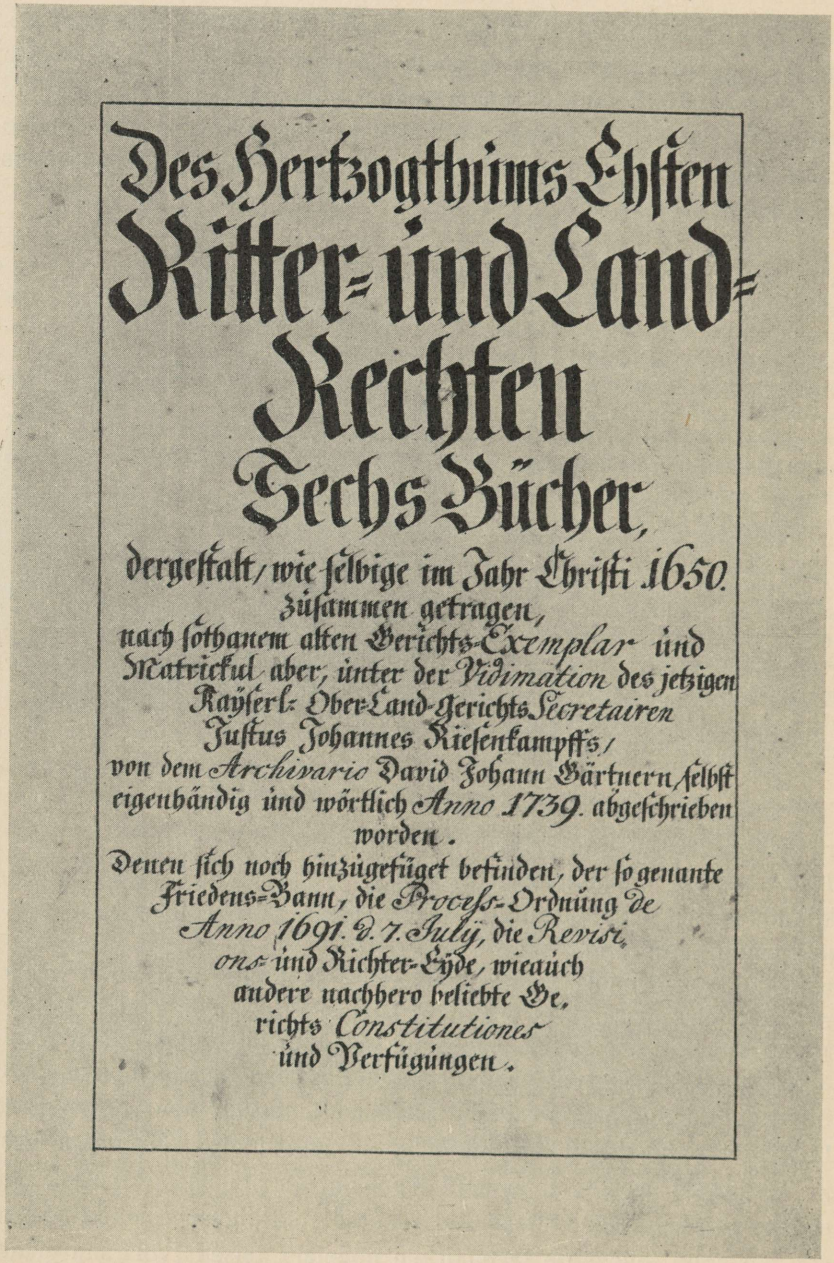
Des Hertzogthums Ehsten
Ritter- und Land-
Rechten
Sechs Bücher,
dergestalt, wie selbige im Jahr Christi 1650.
zusammen getragen,
nach sothanem alten Gerichts-Exemplar und
Matrickul aber, unter der Vidimation des jetzigen
Käyserl. Ober-Land-Gerichts Secretairen
Justus Johannes Riesenkampffs,
von dem Archivario David Johann Gärtnern, selbst
eigenhändig und wörtlich Anno 1739. abgeschrieben
worden.
Denen sich noch hinzugefüget befinden, der sogenante
Friedens-Bann, die Proceß-Ordnung de
Anno 1691. d. 7. July, die Revisi-
ons- und Richter-Eyde, wieauch
andere nachhero beliebte Ge-
richts Constitutiones
und Verfügungen.

R. Keskarhiivi kogudest.

Eestimaa hertsogkonna rüütli- ja maaõigused, nagu ta Crusiuse poolt koostatud. Hilisem ärakiri aastast 1739. valmistatud D. J. Gärtneri poolt ja täiendatud mõningate lisanditega.

Eraõiguse areng Rootsi ajal.

Eraõiguse arengus süvenes ka Rootsi ajal erinevus Eesti- ja Liivimaa vahel, mis oli tekkinud juba Poola ajal. Liivimaal võttis eraõigus palju rohkem vastu võõraid mõjusid üldõigusest ja rootsi õigusest kui Eestimaal. Üldiselt arenes eraõigus Eestimaal pidevalt edasi kogu aja, ilma suuremate murranguteta. Liivimaal seevastu tõi Poola aeg teatava murrangu, mis eraõiguses ei põhjustanud küll väga olulisi lahkuminekuid Eestimaast, kuid ometi lõi eeldused teissuguseks arengujooneks. Poola kodifitseeritud õigustes oli nimelt ohtrasti kasutatud rooma õigust. Viimast soovitati Poola valitsejate poolt ka Liivimaale. Kuigi retseptsioonist ei saanud asja, soodustas selline olukord aga kahtlemata rooma ja üldõiguse tungimist Liivimaale suuremal määral. Liivimaa vallutusega Rootsile oli siin jälle palju suurem võimalus rootsi õiguse levitamiseks, sest Rootsi valitsejad juba Gustav Adolfist alates ei kinnitanud täielikult Liivimaa aadliala privileege.

Perekonnaõiguse alal kujunesid Rootsi ajal välja järgmised põhimõtted. Abiellumiseks oli vajalik mõlema poole vaba tahe, alaealised võisid abielluda ainult oma vanemate või eestkostjate nõusolekul. Abiellumine oli keelatud lähedatel sugulastel ja hõimlastel ja nimelt otseliinis lõpmatuseni, kõrvalliinis alguses kolmanda, hiljemini teise astmeni. Kindlaks ei olnud määratud vanadus, millest peale oli lubatud abiellumine, vaid mõõtuandev ja vajalik oli abiellumiseks ainult suguline küpsus. Kihlatu ei tohtinud abielluda võõraga, jättes maha oma pruudi või peigmehe. Teineteisega abielu rikkunud isikud ei tohtinud teineteisega abielluda. Edasi olid kehtivad üldõiguse põhimõtted, mille järgi ei olnud lubatud abielluda võrgutajal võrgutatuga ja hooldajal hoolealusega.

Abielu sõlmimiseks oli vajalik kiriklik laulatus luteri usu kombe järgi, millele pidi eelnema kolmekordne mahakuulutamine kirikukantslist. Laulatuse komme ei olnud talurahva hulgas täiesti juurdunud ja sageli esinesid nende seas juhtumid, kus talupoeg elas koos naisega ilma igasuguse kirikliku talituseta. Säärane kooselu ei olnud seaduslikult abielu ja kirik võitles selle vastu. XVII saj. oli mehe ja naise kooselu väljaspool abielu tunnistatud juba karistatavaks ja kriminaalseks teoks. Tegelik kooselu võis muutuda abieluks alles pärast kiriklikku talitust. Kui kihlatud peigmees keeldus laulatusele minemast, siis võis pruut kohtu kaudu saada tema naiseks tunnistatud. Samad õigused kui kihlatud pruudil olid abielu tõotusel võrgutatud tütarlapsel.

Abielu võis poolte eluajal lahutatud saada mitte ainult neil põhjusil, millel seaduse järgi oli abiellumine keelatud, vaid ka abielurikkumise ja abikaasa kuritahtliku mahajätmise korral. Hilisema rootsi kirikuõiguse põhjal võimaldasid abielu lahutamist veel peigmehe kooselamine teistega kihluse ajal, s. o. kihluserikkumine, naise igasugune suguline kooselu kolmandaga enne abiellumist, kauakestev sunnitud eemalviibimine, impotents (sugu-

võimetus) ja lepitamatu viha. Uuesti abiellumine oli lubatud lahutatud süütul poolel ja leskedel pärast leinaaega, mille kestus leskmehele oli määratud poolele aastale, lesknaisele üheie aastale.

Asjaõiguse alal oli ka Põhja-Eestis Rootsi ajaks läänimõisade seisukord kujunenud samaseks, nagu ta oli Lõuna-Eestis Poola ajal peamiselt Sigismund Augusti privileegi tõttu. See Harju-Viru õigus laienes Eestimaa allutamisega Rootsile ka Järvamaale ja 1584. aastast ka Läänemaale. Kuid Rootsi ajal tekkis uus liik õigusi mõisadele, nimelt Rootsi valitsuse poolt uuesti antud mõisad. Neid doneeriti väga mitmesuguste õigustega: mõningad ainult donataari eluajaks, teised õigusega neid mõisu pärandada ka meesjärglasile, kolmandate suhtes oli võimaldatud mõisade minek pärimise teel ka kõrval- ja naisliini kätte; kuid igal juhul oli kitsendatud või ka hoopis kõrvaldatud võõrandamisõigus. Kahtluse korral, kui polnud selge, milliste õiguste alusel olid üksikud mõisad doneeritud, loeti see toimunuks Norrköpingi riigipäeval 1604. a. vastu võetud põhimõtete kohaselt. Norrköpingi otsuse järgi võis kuningas tulevikus riigi mõisu doneerida ainult tingimusil, et lään langegu tagasi riigile, kui mõisasaaja, donataar, peaks surema meesjärglasteta. Kui läänisaajal jäi järele ainult tütar, siis anti sellele riigi poolt kaasavara, ja juhtumil, kui ta abiellus kuninga soovide kohaselt, läks lään üle mehele ja tema meesjärglasile. Kuningliku korraldusega 25. juunist 1655 ja seletusega 1. aug. 1667 määrati kaasavara suurus kindlaks mõisa pooleaastase sissetulekuga. Lääni võõrandamine ja laenudega koormamine oli keelatud ja selle tagasilangemisel riigile ei olnud viimane kohustatud läänile tehtud võlgu maksma.

Ent Rootsi kuningad olid läänistanud väga sageli mõisu ka Norrköpingi riigipäeva otsuse vastaselt. Riigipäeva otsusega 22. nov. 1680 laiendati juba varemini (1655) Rootsis teostatud mõisade reduktsioon ka Eesti- ja Liivimaale, mille põhjal tagastati seadusvastaselt võõrandatud mõisad riigile. Neist renditati mõisad, mille aastarent oli kuni 1500 Rootsi riigitaalrit, endistele valdajatele õigusega neid ka pärijatele edasi anda nii, et kaks kolmandikku aasta normaalrendist tuli maksta riigile. Neid mõisu kutsuti tertsiaalmõisadeks.

Omandiõiguses vallasvarale jäi edasi kehtima vana põhimõte, mille kohaselt omanik võis asja välja nõuda kolmandalt isikult ainult siis, kui see asi oli omanikult seadusvastaselt võõrandatud (vrd. lk. 1028).

Kriminaalõigus Rootsi ajal.

Kriminaalõiguses niisama nagu tsiviilõiguseski esinesid Rootsi ajal erinevused Eesti- ja Liivimaa vahel ühest küljest maaõiguse ja teisest küljest linnaõiguse vahel. Peale selle oli olemas veel eriline talurahva kriminaalõigus. Talunikkude poolt toime pandud süüteoasjades tegid mõisakohtutes talunikkudest hirsnikud otsust talurahva hulgas kehtiva kombeõiguse järgi. Talurahva kriminaalõigus on tänini veel täiesti läbi uurimata, pealegi on selles suhtes säilinud väga vähe materjali.

Õieti kuulub ka kogu kriminaalõigus Rootsi ajal Eestimaa õiguse ajaloo kõige vähem uuritud osade hulka.

Vaatamata üksikasjalise ja süstemaatilise läbitöötamise puudumisele võime olemasolevagi materjali najal saada rootsiaegsest kriminaalõigusest küllalt kujuka pildi.

Rootsiaegset kriminaalõigust iseloomustab teatav karmus ja isegi julmus süütegude eest määratud karistuse puhul. Kuid see oli nii ka teistes maades. Karistuse eesmärk oli peale haavatud jumaluse lepitamise (pärand orduajast) ja üldise rahu alalhoidmise kättemaks kurjategijale ja hoiatav eeskuju teistele. Kujukalt tõendavad seda väljendused kohtuotsustes, nagu: „Talle endale ärateenitud karistuseks ja teistele eeskujuks ja hirmuks."

Teatavad asjaolud põhjustasid karistuse hoopis ärajätmist või selle pehmendamist. Isikut ei loetud süüdi kuriteos, kui ta oli pannud selle toime *hädakaitseks*. Hädakaitse tõestus oli seotud teatavate formaalsustega. Nii pidi süüalune karistusest vabanemiseks ise ennast kohtu alla andma enne kui süütegu sai üldiselt teatavaks. Ja ka siis võis ta karistusest vabaneda ainult sel korral, kui tal läks korda tõestada, et tal muud võimalust ei olnud enda päästmiseks. Seda ei olnud kerge tõestada, sest isegi asjaolu, et süüalune oli mitu haava saanud, polnud küllaldane surmamise puhul karistusest vabanemiseks. Nii ei leidnud Liivimaa õuekohus võimalikuks õigeks mõista süüalust, kui see esitas isegi surmatu isa tunnistuse, et tapmine oli tingitud hädakaitsest.

Süüst vabastavaks asjaoluks oli ka *hädaseisukord*. Liivimaa õuekohtus esines juhtum, kus „vaene ema oli vaenlase sissetungimise korral ära kägistanud oma lapse, et lapse nutt ei annaks vaenlastele üles nende peidukohta. Kuninga korraldusel pidi ema andma vande, et ta ainult sel viisil suutis päästa ennast ja oma lapsi surmast ja orjusest, ja jäi nii karistuseta." Süüalune võis temale määratud karistusest vabaneda veel armuandmise kaudu, sest Rootsi kuningad (näit. Karl XI 28. sept. 1675) andsid kroonimispidustuste puhul välja armuandmisplakateid (Pardons-Placat). Karistust vähendavaks teguriks olid rasked kehalised rikked, nagu kõne- ja kuulmisvõime puudumine. Nii vähendab Liivimaa õuekohus vallalisele emale määratud surmanuhtluse: „Sest naine on sündinud kurt ja tumm, siis tuleb talle tema vigase oleku pärast ühe talupoja poolt surnuaial anda 30 paari vitsahoope." Ka purjusolek oli karistust vähendavaks teguriks, samuti kui *alaeasus*. Nii on 1705. a. sodoomias (suguline kooselu loomadega) süüdistatud alaealine noormees surmanuhtluse asemel, mis oli sel puhul normaalseks karistuseks, karistatud ainult 12 paari

vitsahoopidega ja kirikukariga. Süüdi ei loetud hullumeelseid nende poolt toime pandud kuritegudes, kuid viimaste omaksed langesid rahatrahvi alla, kui neil oli teada süüalaluse seisukord ja nad ei olnud tarvitusele võtnud seaduses ette nähtud vahendeid.

Tähtsamad Rootsi ajal karistatavad süüteod olid järgmised.

Usuvastased süüteod. Usuvastaste süütegude alla kuulusid kõigepealt jumalasalgamine, -teotamine ja -vandumine. Rüütli- ja maaõiguste järgi oli selliste süütegude eest ette nähtud karistusena, olenedes süüteo suurusest, surmanuhtlus, mõne kehaliikme vigastamine või keele äralõikamine. Usuvastaste süütegude alla kuulusid ka nõidumised. Varasel Rootsi ajal ja XVII saj. esimesel kolmel veerandil karistati nõidumist väga rängasti. Tavaliseks karistuseks nõidumise eest oli elusalt ärapõletamine. Kuid üksikjuhtumeil esinesid veel raskemad karistused, kvalifitseeritum surmanuhtlus. Nii on Pärnu maakohtus 1641.—1643. a. arutusel olnud 11 taluniku süüdistus nõidumises, kes moodustanud salga Pyrsa Martt'i juhtimisel. Süüalused pidid piinapingil antud tunnistuse järgi kuuluma „nõidade tsunfti", koos käima „Rõhma" sool, kuradi poolt ümber ristitud olema, soolapuhumisega jne. ravima, kuid inimestele ja loomadele ka kahju tekitama, libahundiks käima jne. „Salga" liikmed mõisteti surma tuliriidal, kuid peamehele Pyrsa Martt'ile määrati järgmine karistus: enne karistuskohta viimist näpistada mõned korrad tuliste tangidega, karistuskohal purustada jalad ja käed, pea maha raiuda ja tee äärde teibasse panna, ja siis kehajäänused ära põletada. Elusalt ärapõletamine on esinenud karistusena nõidumise eest veel 1687. a. Tartu maakohtus Kajavere talupoja Luka Tenno suhtes. Kuid juba järgmisest aastakümnest alates on muutunud vaated nõidumisele kui süüteole ja karistusena selle eest ei esine enam elusalt põletamine, vaid ainult peksukaristus, kas ühenduses maalt väljasaatmisega või ilma selleta. Nii mõistab 1692. a. Tartu maakohus Karula talupojale Ketter Jaak'ule, keda süüdistatakse nõidumises ja kuradiga ühenduses olemises, 20 paari kepihoope ühes maalt väljasaatmisega. Veel väiksema karistuse saab Sälli Jack, Rasina talupoeg, keda süüdistatakse haigete ravimises soolaga ja Meie Isa palvega ning haavast verejooksu kinnipanemises haavatud koha sõrmedega litsumise ja nõiasõnade läbi. Temale mõistetakse Tartu maakohtu poolt 1697. a. ainult 10 paari kepihoope ühes kirikukariga.

Surmanuhtlusega olid karistatavad ka süüteod kõrgema riigivõimu — kuninga, kuninga asehaldurite, kuberneride-kindralkuberneride — vastu ja maaäraandmine.

Tapmine. Tapmise puhul on vahet tehtud, kuigi mitte täpsalt, ettekavatsetud ja ettekavatsemata tapmise vahel. Ettekavatsetud surmamise eest oli karistuseks tavaliselt kvalifitseeritud surmanuhtlus, nimelt pea maharaiumine kuriteo kohal ühes järgneva keha rattale tõmbamisega julmemate surmamisjuhtumite korral. Ettekavatsemata surmamise puhul oli tavaliseks karistuseks lihtne surmanuhtlus pea maharaiumise läbi harilikul otsuste täidesaatmise kohal. Kvalifitseeritud kuriteoks loeti sugulase mõrva, kus-

juures karistuse määramisel arvesse võeti tapetu sugulusvahekorda mõrvariga. Lelle ja venna surmamise eest on määratud ühesugune karistus, nimelt kvalifitseeritud surmanuhtlus pea maharaiumise läbi ühes järgneva keha tõmbamisega rattale. Raskemini oli karistatav abikaasa surmamine, mida karistati küll ka pea maharaiumisega, kuid ühes eelneva käe maharaiumisega ja pärast surmamist keha rattale tõmbamisega. Samuti oli raskemini karistatav vanemate tapmine. Tartu maakohus on sel puhul teinud süüalause kohta järgmise otsuse: „Et ta rattaga liikmete purustamise läbi viiakse elust surma, keha lohistatakse pärast seda rattal kuriteo kohta, ja kirves, millega ta oli andnud esimese hoobi, naelutatakse keha külge." Selle otsuse on õuekohus kinnitanud. Üksikuil korril on vennatapjaid karistatud lihtsa surmanuhtlusega mõõga läbi.

Eri liigi kvalifitseeritud surmamistest moodustasid lapsetapmised, s. o. väljaspool abielu sündinud lapse hukkamised kohe pärast sündimist. Rootsi ajal tuleb lapsetapmise kuriteo vaatlemisel vahet teha kahe perioodi vahel: esiteks ajajärk 1665. aastani ja teiseks ajajärk 1665. aastast peale, mis ajast alates on Rootsi valitsus hakanud väljama plakateid lapsetapmise vastu. 1665. aastani ei ole karistuse määramisel lapsetapmise eest ühtlust. Sageli esineva lihtsa surmanuhtluse asemel mõõga läbi esineb tihti ka kvalifitseeritud surmanuhtlus. Nii on Pärnu maakohtu poolt 1639. a. mõistetud veltveebel Jacob lapsetapmise pärast surma elusalt mahamatmise läbi, lisandusega, et peale selle tuleb tal ora südamest läbi pista. Tartu raekohus mõistab 1641. aastal lapsetapmise süüteos järgmise otsuse: „... siis tuleb tema jumaliku ja ilmliku õiguse järgi, talle endale ärateenitud karistuseks, teistele aga hirmuks, elusalt kotti pista, vette visata ja nii elust surma viia."

Plakatid 1665., 1680. ja 1684. aastast kohtlesid lapsetapmist valjemini, mis seletub selle süüteo võrdlemisi sageda esinemisega. Kõigepealt laiendati lapsetapmise mõistet. Seni loeti isik lapsetapjaks siis, kui suudeti selgeks teha, et laps elas tapmise momendil, kuid eelmainitud plakatite põhjal loeti süüalune lapsetapmises süüdi juba siis, kui tema varjas oma rasedust ja lapse sünnitas salaja, sellest teistele teatamata. Olid need asjaolud tegelikult aset leidnud, siis ei aidanud süüaluse hilisem tõendus, et laps oli surnult sündinud, kuigi see võis tegelikult õige olla. Eelmainitud asjaolud pidid kohtunikule olema presumptsiooniks lapse elusalt sündimise kohta. Karistuseks oli kvalifitseeritud surmanuhtlus pea maharaiumise läbi ühes järgneva keha ärapõletamisega.

Karistust pehmendavaks asjaoluks surmamise puhul oli ettevaatamatus. Rootsi aja alguses karistati ettevaatamatut surmamist rahatrahviga, mis läks kohtule, ja peale selle veel tuli rahuldada tapetu sugulasi. XVII sajandi teisel poolel pole enam vajalik kokkulepe sugulastega ja karistusena esineb ainult rahatrahv, mille suurus olenes süüaluse jõukusest. Talupoegadele on rahatrahvi asemel sageli määratud peksukaristus.

Vargus ja röövimine. Varguse eest on rüütli- ja maaõiguse järgi määratavad karistused olenenud varastatud asja väärtusest ja sellest, kas süüalune on retsidivist või mitte, s. o. kas ta on esimest korda varguselt tabatud või teist või kolmandat korda. Asja varguse puhul, mille väärtus oli alla viie Ungari dukati, ja kui vargus toimus esimest korda, oli

Meije Armolissemba Kunningka/ ninck se Kohtzi Kunningk-Ricko Rahdi-Issand/ Gubernator ülle se Fürstimah Ehsten/ Üllemb Statholder Tallinna pehl/ninck General-Major ülle Sõdda Jalla-Wegki/

BENGT HORN/

Suhr-Herr ülle Åmine/ Herr ülle Eckbyholm/ Mustila ninck Wieck/ &c.

KUhlotan ninck annan Ninna keickile sesinnatze Rahmato kaa tehda/ et sien meye Kochto sees/ parrako Jummal! kuhlore/ et need Pattud igkapehw suhremax kaswawat/ issierranis agkas Hoora-Ello ninck Lapse-Tapminne. Et küll niesugkoset Pattud/ kuy nemmat oigkeste ommat töddex techtut; oigkel kombel sahwat nuchtletut; sies kuhleme meye tochmondkord/ et need Hohrat tahhawat tunnistama/ et nende Lapset ommat Enneaickset olnut/ egk kahs surnut Ilmalle tulnut/ kuy nemmat toch enne ommat salgkanut hendas hend ollewa: Ninck et nemmat kül omma Lapse-Hedda sees ollexit woihnut Abbi saha/ ommat nemmat sedda toch mitte tachtnut/ ninck wienatti kummatick omãt Lapset warjulle pisinut. Semperrast et se armas Kohhus oigkeste sahr ülles peatut/ on Meije Armolinne Kunningkas omma kochto-Noistmisse tachtnut awwalickult laskema keickille kuhlotama/ et neile keickille/ kumbat lebbi Hoora-Jachtmisse ommat hendas sahnut/ ninck omma Lapse-Tapmisse perrast Kochto

sisse

R. Keskarhiivi kogudest.

Eestimaa kuberneri Bengt Horni eestikeelne määrus („plakat") lapsetapjate üle kohtupidamises. Ülal plakati esikülg. Teise külje teksti järgi langevad kohtu alla kõik need, kes oma rasedust on varjanud, salaja sünnitanud ning kelle laps on surnud — vaatamata nende endi kinnitusele, et laps surnult sündinud või loomulikult surnud. See plakat („Rahmat") tuleb kirikutes aeg-ajalt ette lugeda — vähemalt kord igas veerandaastas. Antud „Tallinna Linna pehl, den 20 Aprilis Anno 1665".

karistuseks vangistus, teisel korral peksukaristus ja maalt väljasaatmine, kolmandal korral aga, kui kolmel korral varastatud asjade väärtus kokku oli suurem kui 5 Ungari guldnat, surmanuhtlus poomise läbi. Rüütli- ja maaõiguse karistusmääradest erinev on olnud kohtupraksis Liivimaal XVII saj. esimesel poolel. Varguses süüdistatud Runa Doffer on Tartu maakohtu poolt 1632. a. mõistetud mõisnikult 1 kuhja heinte varguse eest 40 taalrit trahvi maksma ja kahjud tasuma. Alternatiivselt, s. o. rahatrahvi mittemaksmise korral, on karistusena ette nähtud peksukaristus, arvestades 1 taaler = 1 paar (s. o. 3 lööki) kepihoope. Pärnu krahvkonna ülemkohus mõistab 1636. a. Martt Marttipoika'le varguse eest 10 paari kepihoope, paremale põsele märk põletada ja krahvkonnast välja saata. Röövimine oli igal juhtumil karistatav rüütli- ja maaõiguse järgi surmanuhtlusega poomise läbi. Kvalifitseeritud oli vargus või röövimine kirikust, mille eest karistuseks oli rattale tõmbamine.

Abielurikkumine ja süüteod kõlbluse vastu. Kahekordse abiellumise eest oli regulaarseks karistuseks surmanuhtlus. Kahekordse abiellumise olulisteks tunnusteks olid õiguslikult kehtiv abielu, suguline kooselu teise abikaasaga ja teise abielu kiriklik sõlmimine õpetaja poolt. Kui üks neist kahest viimasest tingimusest puudus, siis oli selle järelduseks karistuse kergendamine peksukaristuseni ja maalt väljasaatmiseni. Abielurikkumise eest oli ette nähtud peksukaristus ühenduses rahatrahviga ja abielurikkujate teineteisest lahutamine

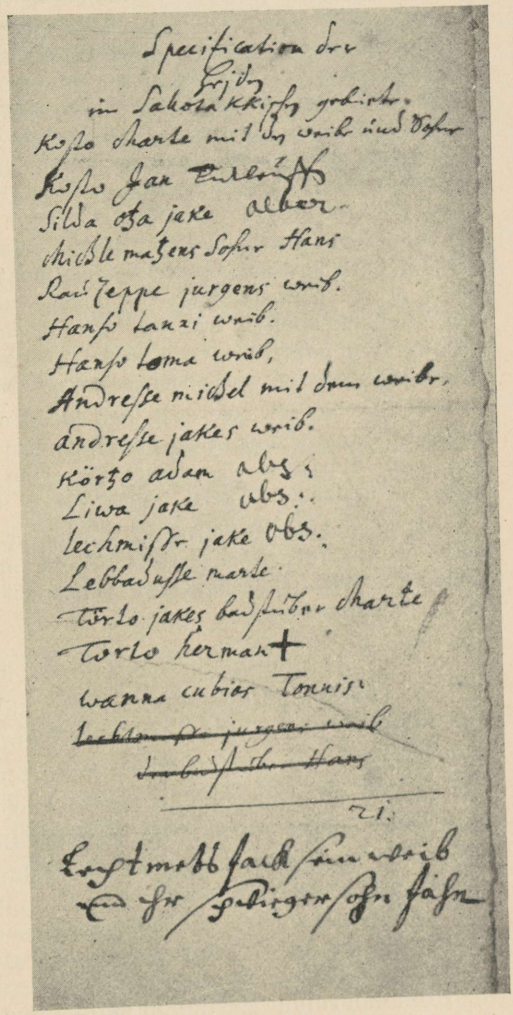

R. Keskarhiivi kogudest.

„Paganate nimistu", esitatud Pärnu-Jaagupi pastori poolt 1687. a. Pärnu maakohtule Roodi talupoegade karistamiseks. Selliseid nimistuid koostati talupoegade kohta, kes ei käinud lauakirikus jne.

ühe poole maalt väljasaatmisega. Peksukaristus esines tavaliselt talupoegade juures. Kuid peksukaristuse asemel võis määrata ka ainult rahatrahvi. Esinesid ka juhtumid, kus rahatrahv oli ühendatud vangistuskaristusega. Igal juhtumil seltsis nende karistusmääradega kirikukari.

Verepatt oli karistatav surmanuhtlusega. Siinjuures tuli silmas pidada keelatud abiellumise astmeid. Kui veresegamine oli toimunud keelatud astmes sugulasega, esines karistusena surmanuhtlus. Nii mõistab Tartu maakohus 1696. a. veresegamises õe ja venna vahel Urvaste talutüdruku Maje surma pea maharaiumise läbi mõõgaga timuka poolt, mis otsuse õuekohus kinnitab. Veresegamine keelatud astmetes hõimlaste vahel näeb karistusena ette ainult peksukaristuse, mida teostatakse timuka poolt ühenduses maalt väljasaatmisega. 1695. a. mõistab Pärnu maakohus talupoja Matsi, keda süüdistati veresegamises oma naise õe Kayega, surma mõõga läbi, kuid õuekohus muudab otsuse leuteratsiooni korras järgmiselt: „Et kuningl. karistusseadus veresegamise kohta ei ole kohaldatav selle juhu kohta, ei või surmanuhtlus aset leida, vaid süüalune tuleb sellest vabastada, asjaolude kohaselt aga, sest et ta on korda saatnud niisuguse *delictum simplici cum adulterio*, tuleb teda 20 paari kepihoopidega timuka poolt peksta ja maalt igaveseks väljasaatmiseks mõista."

Sugulise kooselamise eest loomadega oli tavaliseks karistuseks kvalifitseeritud surmanuhtlus, pea maharaiumise ja selle järel keha ärapõletamise läbi. Karistuse alla langes ka loom, kellega oli suguliselt koos elatud — ta tapeti ja keha põletati koos süüaluse kehaga.

Lapse sünnitamist väljaspool abielu vaadeldi ka kui karistatavat süütegu. Selle eest määrati peksukaristus. Pärnu maakohus on 1682. a. karistanud Tuhle Hin'u teenijatüdrukut An'e väljaspool abielu lapse sünnitamise pärast 6 paari kepihoopidega.

Rootsi aja jooksul on suurenenud ka karistatavate tegude liigid. 1700. a. väljas kindralkuberner Axel Julius de la Gardie plakati, millega karistati talupoegi teetähiste rikkumise eest. Sellekohaselt karistati talupoegi, kes põletasid või muul teel rikkusid sildu või teeposte, käe maharaiumisega timuka poolt, kusjuures maharaiutud käsi naelutati posti külge. Adrakohtunikkudele oli tehtud ülesandeks teede ja sildade kordaseadmisel plakati sisu talunikele teatavaks teha.

Kohtukorraldus ja -protsess Eestimaal.

Kohtuaparatuur Eestimaal säilitas maa Rootsi alla sattumisel orduajal väljaarenenud kuju. Ka varane Rootsi aeg ei toonud sellesse mingisuguseid muutusi.

Talurahvas allus varasel Rootsi ajal mõisakohtule. Mõisakohtute kohta annab meile ligemaid andmeid Eestimaa rüütelkonna seletus 1614. aastast riigimarssal Heinrich Hornile. Selle järgi toimus kohtupidamine talurahva üle kriminaalasjus järgmiselt.

Vangistanud mingis süüteos kahtlustatava talupoja, teatas aadlik, kelle valdusalal süütegu oli toime pandud, ligemale asehaldurile juhtumist ja palus määrata kroonu poolt esindaja mõisakohtusse. Kohtunikeks kutsuti naabrusest mõningad vannutatud aadlikud ja hirsnikeks (s. o. otsuseleidjaiks) salk vanemaid mitteasjaosalisi talupoegi. Pärast asja läbiarutamist kohtus läksid hirsnikud kõrvale ja tegid talurahva ja maa kombe järgi otsuse. Kui kohtunikele otsus paistis maa tavaga mitte kokkukõlas olevat, kutsuti hirsnikud uuesti ette ja manitseti neid oma otsust muuta. Igatahes oli aadlikest kohtunikel otsuse revideerimise õigus, s. o. nad võisid otsust pehmendada või kõvendada. Hirsnikkude poolt süüdimõistetud kaebealusele määrasid karistuse kohtunikud. Tsiviilasjus oli kohtu koosseis samasugune. Vahe seisis ainult selles, et siin kohtunikel ei olnud otsuse revideerimise õigust ja hirsnikkude poolt tehtud otsus oli mõisakohtus lõplik.

Selle ja veel mõningate teiste kirjelduste järgi oli kohtupidamine talurahva üle talurahva enese käes. Aadlikud juhtisid ainult protsessi käiku ja neil oli õigus otsust revideerida juhtumitel, kui talunikkude poolt tehtud otsus ei paistnud aadlikkude kohtunikkude arvates maa tavaga kokkukõlas olevat. Selles aadlikkude õiguses aga peitus mõisakohtute väärkujunemise idu.

XVII saj. teiseks veerandiks olid mõisakohtud aadlivõimu kasvamise ja talunikkude seisundi halvenemise tagajärjel tublisti muutunud. Säilinud oli küll endine kohtukoosseis, kuid aadlikkude liikmete võim oli liigselt suurenenud, nii et kohtud enam ei suutnud õigusmõistmise funktsiooni teostada erapooletult ja õiglaselt. Drastilise pildi kujunenud olukorrast annab Gustav Adolfi seletus rüütelkonna saadikuile 24. märtsil 1629 meeskohtu reformi arutuse puhul, kus ta muu seas väljendus järgmiselt: „Kriminaalkohtuid peetakse ka kogenematute isikute poolt, kes ainult on kõige enne käepärast. Lossist saadetakse vahel lossifoogt, kes neid asju vähe tunneb, sinna juurde kutsutakse mõningad aadlist, kellega kõige parema meelega lõbutsetakse ja õhtul juuakse end täis ning hommikul selle järel otsustatakse inimese elu ja surma üle.“ Kirjeldatud olukord põhjustas Gustav Adolfi poolt teostatud meeskohtute reformi 1630. a., mille põhjal talunikkude süüteoasjad loeti alluvaks esimeses instantsis m e e s k o h t u l e.

Kriminaalasjade üleviimisega mõisakohtute alt meeskohtute alla ei kadunud kõige tõenäosuse järgi mõisakohtud mitte ära. Kuna enne talunikkude tsiviilasjad allusid mõisakohtule, jääks mõisakohtute kadumisega arusaamatuks talunikkude tsiviiltüliküsimuste lahendamise moodus, sest talupoegade tsiviilasjade üleviimisest meeskohtute kompetentsi ei ole allikais juttu. Ka ei kao talunikest hirsnikud Gustav Adolfi aegsete kohtureformidega, vaid nende nimetus esineb veel näit. Claus Totti maapolitseikorralduses 1667/1671. Näib seepärast olevat õige arvamus, et talunikkude tsiviilasjad ka edaspidi jäid alluvaks mõisakohtutele.

Üldkohtutest moodustasid esimese astme kohtu meeskohus ja alammaa- ehk alamkohus. Meeskohtunikke oli kolm: Harjumaal 1, Viru-Järvamaal 1 ja Läänemaal 1, kusjuures igal meeskohtunikul oli kaks kaasistnikku. Meeskohtu kompetentsi kuulusid piiritülid, immissioonid, maakohtu (resp. ülemmaakohtu) ja kubermanguvalitsuse otsuste täitmine ja muud ülimuslikud korraldused, nagu tunnistajate ülekuulamine, paiklik järelevaatus jne. kuberneri resp. kindralkuberneri, selle puudumise korral asehalduri vastava korralduse alusel, ja mitteaadlikkude kriminaalasjad 1630. a. alates. Meeskohtunikud valiti aadli poolt aadlikkude hulgast kolmeks aastaks.

Alamkohus ehk alammaakohus, nagu teda hiljemini kutsuti, on asutatud arvatavasti 1617. a. aadli väiksemaulatuslikkude hagiasjade jaoks. Tema koosseisu kuulusid tavaliselt: presidendina rüütelkonna pealik, liikmeina 3 meeskohtunikku, 6 meeskohtu kaasistnikku ja 4 adrakohtunikku. Alammaakohtu kompetentsi kuulusid hagiasjad, mille väärtus ei ulatunud üle 200 riigitaalri.

Apellatsiooniinstantsi mõlemale moodustas ülemmaakohus, mida varasel Rootsi ajal kutsuti „asehaldur ja nõunikud", 1617. a. alates „ülemkohus" ja „ülemmaakohus". Ülemmaakohus moodustas esimese astme instantsi kõigis tsiviilasjus, mis meeskohtu ja alammaakohtu kompetentsi ei kuulunud, ja aadlikkude kriminaalasjus. Ülemmaakohus võis lahendada tüliküsimusi ka abiellu puutuvais asjus, kuid enne lõppotsuse tegemist pidi ära kuulama konsistooriumi arvamuse. Ülemmaakohus koosnes presidendist — asehaldurist, keda hilisel Rootsi ajal kutsuti kuberneriks ja 1673. a. peale kindralkuberneriks, ja 12 liikmest-maanõunikust. Maanõunikud valiti ülemmaakohtu enda poolt. Maanõunikeks võisid olla ainult pärandamisõigusega mõisu valdavad aadlikud. Varasel Rootsi ajal olid ülemmaakohtu otsused lõplikud ja nende peale edasikaebamine oli keelatud karistuse ähvardusel. Gustav Adolfi protsessiseadustega 1614. a. ja 1615. a. seati Eestimaa ülemmaakohus alluvaks Stokholmi õuekohtule. Kuid juba esimene katse kasutada nende seadustega lubatud edasikaebeõigust ülemmaakohtu otsustele põrkas kokku maanõunikkude visa vastupanuga, kes nägid selles rüütelkonna põliste privileegide rikkumist. Küsimus lahenes lõplikult kuninganna Kristiina resolutsiooniga 17. jaan. 1651. a., millega võimaldati ülemmaakohtu otsuste peale revisjon kuningale.

Paralleelselt ülemmaakohtuga kui esimese astme kohtuga teotses linnusekohus Tallinnas. Linnusekohus on välja kasvanud XVI saj. lõpul asehalduri resp. kuberneri jurisdiktsioonilisest funktsioonist. Asehaldur ei otsustanud sageli asju isiklikult, vaid delegeeris asja otsusta-

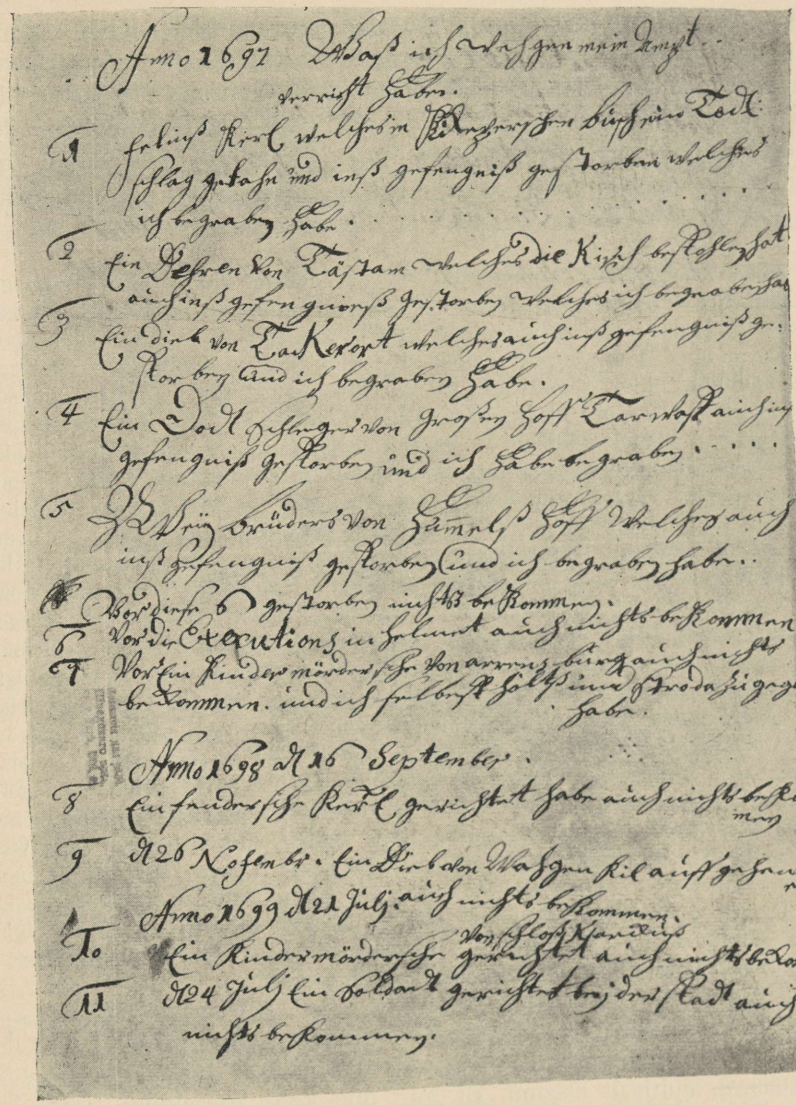

R. Keskarhiivi kogudest.

Timukas Hans Georg Warneri poolt kindralkuberner Eerik Dahlbergile 1700. a. saadetud kirja lisa. Kirjas tänab ta kindla taksi maksmapanemise eest timuka-ametitalituste eest. Käesolevas lisas loendab omad ametitalitused, mille eest tasu saamata. Esimesed viis punkti näitavad matmisi, kolm järgmist hukkamisi, üheksas Taagepera varga piinamist. — Kõigi nende talituste eest polevat tema, timukas, seni midagi saanud — lapsetapjanna hukkamise juures olevat pealegi omast käest andnud puud ja õled jne.

mise edasi selleks ad hoc nimetatud komissaridele, jättes enesele küll alati otsuse kinnitamise või jälle revisjoniõiguse. Aja jooksul hakkas asehaldur samalaadiliste asjade otsustamiseks nimetama ikka samu isikuid. Seega kujunes välja enam-vähem alaline instants, kes vastavalaadilisi asju otsustas. Sel moel tekkinud kohut hakati kutsuma tema asukoha järgi lossi- ehk linnusekohtuks. Linnusekohus koosnes presidendist-asehaldurist ja 4 assessorist.

Kuna linnusekohtu kompetents oli paralleelne ülemmaakohtu omaga, tekkisid juba varakult kompetentsitülid ülemmaakohtu ja linnusekohtu vahel. Esimesed teated konfliktidest on 1634. a., mil Eestimaa rüütelkond pärast Gustav Adolfi surma esines Kristiina eestkostevalitsusele palvega jätta aadlikud ainult ülemmaakohtu jurisdiktsiooni alla. Eestkostevalitsus lahendas küsimuse nii, et linnusekohtule pidid alluma Norrköpingi otsuse alusel mõisad saanud aadlikud ja võlakirjadega kindlasti tõendatavad hagid, mis vajasid ainult täidesaatmist. Rüütelkond ei jäänud aga sellise lahendusega rahule, vaid katsus saavutada Kristiinalt isiklikult tema troonileastumise puhul ülemmaakohtule soodustusi, eriti aga viia Tallinna Toompeal elavad aadlikud linnusekohtu jurisdiktsiooni alt ülemmaakohtu jurisdiktsiooni alla. Ent need pingutused ei andnud tagajärgi. Kompetentsikonfliktid linnusekohtu ja ülemmaakohtu vahel tulid uuesti teravalt esile pärast mõisade reduktsiooni, sest redutseeritud mõisade valdajad loeti alluvaks mitte enam ülemmaakohtule, vaid linnusekohtule. Nende uute kompetentsikonfliktide lahendamiseks andis kuningas 27. märtsil 1688 uue eeskirja, mille järgi allusid linnusekohtu jurisdiktsioonile kõik riigi mõisades elavad isikud mistahes seisusest. Et see otsus rüütelkonda ei rahuldanud, õnnestus viimasel veel samal aastal linnusekohtu kompetentsi kohta kuningalt saada uut eeskirja, mis kuriteod aadlikkude elu ja au vastu allutas ülemmaakohtule, kuid Tallinna Toompea jättis endiselt linnusekohtu jurisdiktsiooni alla. Hilisemate kuninglikkude eeskirjadega 1. apr. 1691 ja 3. jaan. 1694 on aadlikkude allumus kriminaalasjus korraldatud nii, et aadlikud allusid duellplakatis ettenähtud juhtumitel ülemmaakohtu jurisdiktsioonile, kõigis teistes kriminaal- ja tsiviilasjus — linnusekohtu jurisdiktsioonile, kui asjaosalised asusid riigimõisades või Tallinna Toompeal.

Rootsi aja lõpul on keskvalitsusel kavatsus olnud ümber korraldada Eestimaa kohtustruktuuri ja seepärast pandi linnusekohtu tegevus 1699. a. ajutiselt seisma. Et aga uue kohtukorralduse kehtimapanek viibis, lubati kuninga eeskirjaga samast aastast linnusekohtul uuesti oma tegevust alustada endisel alusel Eestimaa uue kohtukorralduse kehtimapanekuni. Pealetulnud Põhjasõja tõttu jäigi see teostamata ja Tallinna linnusekohus teotses Rootsi aja lõpuni.

Peale Tallinna olid linnusekohtud veel Haapsalus, Paides, Rakveres ja Narvas. Nii nagu Tallinna linnusekohus kasvas välja asehalduri jurisdiktsioonilisest funktsioonist, arenesid ka need linnusekohtud lääniasehalduri ameti kõrval varasel Rootsi ajal. Läänilinnusekohtu kom-

petents ulatus ainult vastava lääni maa-ala üle. Läänilinnused täitsid varasel Rootsi ajal piiripealsete kindlustistena tähtsat sõjalist ülesannet, ent kaotasid pärast maadevallutusi varase Rootsi aja lõpul oma tähtsuse ja läänistati Rootsi kõrgaadlile. Ühes lääniasehalduritega kadusid ka Paide ja Rakvere linnusekohtud. Püsima jäid linnusekohtud ainult Narvas, mis sai Ingeri asehalduskonna, hiljemini kubermangu pealinnaks, ja Haapsalus, kus ta pärast Haapsalu läänistamist Jacob de la Gardiele 1629. a. jäi edasi püsima krahvliku lossikohtuna.

Asehaldur, kuberner ehk kindralkuberner, nagu eri ajajärkudel kutsuti Rootsi kõrgemat riikliku võimu kandjat Eestimaal, teostas ka pärast linnusekohtu tekkimist jurisdiktsiooni edasi, peamiselt valve korras. Talle jäi endiselt linnusekohtu otsuste revideerimise ja kinnitamise õigus ja mõnel korral on ta linnusekohtule isegi eeskirju andnud, mis suunas teatavat asja otsustada. Ka säilitas ta õiguse vajalikkudel juhtumitel võtta asja otsustamist linnusekohtult ja anda otsustamiseks selleks määratud komissaridele. Kuid tähtsamaks funktsiooniks jäi tal kohtuotsuste täitmise korraldamine, sõltumata sellest, millises kohtus otsus tehtud. Eksekutsiooni korraldused saatis kindralkuberner täidesaatmiseks meeskohtule või adrakohtunikule, kelle ülesandeks see hiljemini kujuneski. Peale selle oli adrakohtunikul täita veel politseilisi funktsioone. Adrakohtunikke oli 4, igas kreisis üks, kes valiti aadli poolt ja aadlikkude hulgast.

Vaimulik konsistoorium ehk toomkapiitel teotseb juba XVII sajandi alguses. Tema kompetentsi kuulusid kõik asjad, mis puutusid õpetajate kutsesse või ametisse, kuna nad ilmlikes asjus allusid ülemmaakohtule või linnusekohtule. Konsistooriumile allusid ka abieluasjad, kuid neid võis arutada ka ülemmaakohus, ära kuulates enne konsistooriumi arvamuse.

Advocatus Fisci, nimet. ka Advocatus regius ehk Commissarius Fisci on Gustav Adolfi poolt 1630. a. asutatud amet. Tema ülesandeks oli riigi huvide kaitse ja avaliku süüdistajana esinemine. Teda määras mitte rüütelkond, vaid Rootsi keskvalitsus ja ta ei kaitsenud seega mitte aadliala erihuvisid, vaid pigemini võis takistada nende teostamist õigusemõistmises — asjaolu, mille pärast rüütelkond seda ametit sugugi hea meelega ei näinud.

Kohtukorraldus ja -protsess Liivimaal.

Ka Liivimaal jäi Rootsi alla minemisel talurahvas tsiviil- ja kriminaalasjus alluvaks mõisakohtule niisama nagu Eestimaalgi. Mõisakohtute korraldus oli samasugune, nagu ta oli olnud Poola ajal. Skytte poolt 1630—1632 teostatud kohtureformi järgi pidi taluni-

kud viidama vastasutatud maakohtu jurisdiktsiooni alla, kuid tegelikult ei kadunud mõisakohtud endisel kujul ka nüüd mitte.

Näeme veel 1632. a. eksisteerivat kohut, kus „vanemad talunikud" õigust mõistsid mõisniku ja taluniku vahel. Keegi kaebealune ei jäänud tema asjas tehtud otsusega rahule ja kaebas edasi maakohtule, kes mõisakohtu otsuse kinnitas järgmiselt: „Et Sangaste piirkonna vanemate talunikkude poolt on juba enne tehtud selles asjas otsus, et kaebaja peab ainult veski juurde jääma ja mitte võõrast tühja talu omandama..." Nii on mõisakohus Rootsi aja alguses Liivimaal püsinud edasi paralleelselt maakohtuga. Ka on maakohus oma tegevuse algaastail talunikkude tüliküsimusi või nende süütegusid arutades kutsunud asja arutamise juurde 4—6 talunikust hirsnikku, kes nüüd aga enam ei otsusta asja sisuliselt, vaid teevad kohtule ainult teatavaks talurahva hulgas kehtiva tavaõiguse antud küsimuses. Edaspidised andmed mõisakohtutest puuduvad ega ole seepärast võimalik nende saatust kaugemale jälgida.

Maakohtu instruktsioonide järgi jäi mõisnikule kodukari õigus oma tagaasurite kohta. Karistuse ülemmäär oli 10 paari = 30 kepihoopi. Aadliku säärase õiguse kohta oma talunikkude üle puuduvad varasemast ajast teated. Paistab tõenäone, et selle õiguse aadlikud omandasid alles Skytte kohtureformiga.

Õiguslikud olud Liivimaal olid Rootsi aja alguses halvasti korraldatud. Liivimaa sattumisega Rootsi alla kerkis seega paratamatult üles kohtute ümberkorraldamise küsimus. Selle läbiviijaks oli Liivimaa kindralkuberner Johan Skytte. Alul oli kavatsetud igasse staarostkonda asutada eri kohus, kuid sellest plaanist tuli varsti loobuda, sest staarostkonnad olid nii väikesed, et nad ei jõudnud iseseisvat kohtuasutist ülal pidada. Pärast mõningaid katsetusi kujunes Liivimaa Eesti alal kaks maakohturingkonda: Tartu ja Pärnu, mis võtsid endi alla ka suured alad Lätimaal.

Maakohtud said 1630. a. ajutise instruktsiooni, mis 1632. a. asendati uuega. Nii tsiviil- kui ka kriminaalasjus allusid maakohtule kõik maakohturingkonnas elavad isikud, nii aadlikud kui ka mitteaadlikud, samuti sõjaväelased. Neis asjus moodustas maakohus esimese kohtuinstantsi. Peale selle kuulusid maakohtu kompetentsi veel mitmed politseilised ja administratiivsed ülesanded. Teatavad aadlikkude asjad olid eraldatud maakohtu kompetentsist ja allutatud õuekohtule. Maakohus koosnes maakohtunikust ja kahest kaasistnikust. Maakohtuniku nimetas kindralkuberner, kuna kaasistnikud määrati kuberneri poolt. Assessorid määrati peamiselt Rootsi teenistuses olnud või Rootsi ajal sisse rännanud aadli ja omavalitsusametnikkude hulgast.

Teise astme kohtuna teotses Skytte kohtureformi järgi lossikohus. Igas läänis asus üks lossikohus lääniasehalduri eesistumisel ja kahe (Tartus ja Kokneses) või kolme (Riias) assessori kaasistumi-

sel. Assessoriteks olid isikud, kes olid tegevad kas kohtunikena või tuttavad haldustegevusega.

Lossikohtu kompetentsi kuulusid teises astmes samad asjad, mis maakohtu kompetentsi esimeses astmes, samade eranditega õuekohtu kasuks. Lossikohtud olid välja kasvanud nähtavasti samast lääniasehalduri jurisdiktsioonilisest kompetentsist nagu Eestimaalgi. Nad olid järelevalveasutisteks maakohtute tegevuse üle ja abistasid sellena fiskaale riigi huvide kaitsemisel. Ent lossikohtute tegevus ei kestnud kaua ja nad kaovad juba 1639. a.

Kõrgemaks kohtuinstantsiks Liivimaa, Ingeri ja Karjala jaoks asutas Skytte õuekohtu Tartusse. Skytte kavatsuste järgi pidi Tartu õuekohtule allutatama ka Eestimaa kohtud, kuid rüütelkonna ja Tallinna linna vastuseismise tõttu ei läinud tal korda seda teostada. Õuekohus koosnes presidendist, asepresidendist ja 12 assessorist: 6 aadlikust ja 6 mitteaadlikust juristist, kes võisid olla rootsi, saksa või Liivimaa päritoluga. Assessorikandidaadid valiti õuekohtu enese poolt ja esitati kinnitamiseks kindralkubernerile. Õuekohtu presidendi nimetas kuningas.

Kõik Liivimaa, Ingeri ja Karjala elanikud ja seal viibivad võõrad allusid õuekohtu jurisdiktsioonile. Õuekohtu kui esimese astme kohtu kompetentsi kuulusid kõik konsistoriaalprotsessid, kuninglikud regaalid, kubernerid ja asehaldurid, ning kõik asjad, mida kuningas erilistel põhjustel määras selle foorumi alla, samuti aadlikkude testamendi-, pärandus- ning konkursiasjad ja piiritülid. Õuekohtule kui revisjoniinstantsile allusid maakohtus esimeses instantsis ja lossikohtus teises instantsis otsustatud asjad, kuid ainult säärased, mille väärtus oli üle 200 riigitaalri. Õuekohtule allusid ka talunikkude kaebused mõisnikkude vastu. Rootsi aja lõpul viidi õuekohus Tartust üle Riiga.

Riias, nagu Tallinnaski, asus linnusekohus. Selle tekkimise kohta puuduvad meil andmed. Et Riia linnusekohtule allus ka Pärnu, võib oletada, et ta välja kujunes Riia lossikohtust. Kuid sel korral on tema kompetents igatahes aja jooksul muutunud.

Rootsi aja alguses, kui Pärnu ühes ligema ümbrusega oli läänistatud krahv Thurnidele, teotses Pärnus krahvlik lossikohus.

1646. a. asutati eestkosteasjade jaoks maa-vaeslastekohus, allumisega õuekohtule, kuid 1694. a. kaotati ta uuesti ja tema funktsioonid läksid üle maakohtutele.

1633. a. asutati Tartusse ülemkonsistoorium, mis koosnes ilmlikest ja vaimulikest liikmeist. Tema kompetentsi kuulusid kõik vaimulikkude ja kooliõpetajate ametisse ja kutsesse puutuvad asjad, kirikuvarandused, abieluasjad, süüteod usu vastu, veresegamised ja hospidalid. 1648. a. asendati ülemkonsistoorium puhtvaimuliku asu-

tisega, kuid juba 14 aasta pärast kutsuti ülemkonsistoorium uuesti ellu. Rootsi kirikuseadusega 1686. a. muudeti konsistoorium uuesti ümber puhtvaimulikuks asutiseks ja ühtlasi kaotati 1633. a. Riias ja Tartus ellu kutsutud alamkonsistooriumid.

1630. a. asutati ka Liivimaal fiskaali amet. Tema ülesanded olid samad mis Eestimaalgi. Peale kontrolli kohtutes õigusmõistmise üle allus talle veel kontroll mitmesuguste administratiivülesannete teostamise üle. Üle kogu Liivimaa oli ülemfiskaal, igas kreisis allusid talle kreisifiskaalid.

1668. a. loodi adrakohtuniku amet. Ta teostas kõigepealt maapolitsei ülesandeid, kuid ta ülesandeks oli ka väiksemate süüteoasjade arutamine ja osalt kohtuotsuste täitmine. Kuid 1694. a. kaotati adrakohtunikud uuesti ja tema ülesanded pandi maakohtu peale.

Linnades olid Rootsi ajal iseseisvad kohtud, välja arvatud väikelinnad, mis XVII sajandi esimese veerandi lõpu paiku kaotasid omavalitsuse.

Kõrgemaks kohtuinstantsiks Tallinnas oli raekohus. Talle allus terve hulk alamaid kohtuid: alamkohus (orduaegne foogtikohus), vaeslastekohus, mere- ja kaubakohus, tänavakohus, mida hiljemini hakati kutsuma kommertskohtuks jt. Oli kaks avalikku süüdistajat ofitsiaali, üks juriidiliste, teine kaubanduslikkude asjade jaoks. Juba XVI sajandist on pärit linnakonsistoorium õige laialdase kompetentsiga, sest talle allusid kõik vaimulikkude asjad ja kõik usuga ühenduses olevad süüteod. XVII saj. viimasel veerandil asutati kuninga korraldusega justiitsbürgermeistri amet, kes nimetati raehärrade hulgast ja presideeris rae koosolekutel. Apellatsioon Tallinna raekohtu otsuste peale läks varasel Rootsi ajal Lüübeki raele, kuid 1584. a. allutati Tallinna raekohus Stokholmi õuekohtule. Tartus oli kõrgemaks kohtuinstantsiks samuti raad, millele allusid alamad kohtud. Kohtukorraldus Tartus Rootsi ajal on aga tänini veel ligemalt läbi uurimata.

Nagu nägime, rajanes kohtukorraldus Eestimaal juba orduajal kujunenud alustel. Muutused, mis Rootsi aeg enesega kaasa tõi, ei teisendanud siin üldist kohtupidamise struktuuri. Liivimaal sai kohtukorraldus Rootsi aja tulekuga küll põhjaliku ümberkorralduse osaliseks, kuid üks ühine tunnus jäi siiski püsima Eestimaa omaga. See oli aadli suur mõjuvõim õigusmõistmisele. Eestimaal koosnes rida kohtuid aadlikkude poolt valitavaist aadlisoost kohtunikest. Liivimaal määras kohtunikke küll riiklik võim, kuid kohtunikkude kaader koosnes siingi enamikus kohalikust aadlist. Selle järelduseks oli kohtumõistmise ühekülgsus aadlikkude erihuvide kohaselt. Ka talunikud sattusid hilisel Rootsi ajal enam-vähem täiesti üldkohtute alla, kus

nende üle kohut mõistsid aadlisoost kohtunikud. Põhimõtteliselt oli küll ette nähtud võimalus talunikul protsessida ka aadlikuga, kuid kujunenud kohtukoosseisu juures oli talunikul vähe väljavaateid protsessi võitmiseks ka siis, kui tal tegelikult õigus oli. Selle järelduseks oli nähtus, et talunikud sageli ei pöördunudki kohtu poole, vaid otsisid õigust kindralkuberneri ja ka kuninga enese juurest.

Kohtunikkude valitavus aadlikkude poolt Eestimaal põhjustas veel teisegi omapärase nähtuse. Valitavad kohtunikud sageli ei olnud õpetatud juristid ega tundnud tolleaegset juriidilist literatuuri. Seetõttu otsusetegemisel kohtus sageli ainult kohtu sekretär põhjendas oma seisukoha seaduse eeskirjadele ja juriidilisele literatuurile, kohtunikud aga rohkem oma tervele mõistusele. Kohtutes, nagu ülemmaakohus, kus maanõunikud olid valitavad eluajaks, omandasid nad aja jooksul muidugi ka vajalikud juriidilised mõisted, kuid kohtuis, kus kohtunikud valiti ainult teatava lühikese aja peale (näit. meeskohtutes), ei võinud nad ka tegeliku praksise kaudu seda omandada. Nii tuligi, et kirjalikult ülestähendatud seadusnormidel ei olnud kaugeltki seda tähtsust, mis neile omistatakse nüüdisajal, ja kohtunik oli oma otsusetegemises palju vabam. Eriti on kohtunikkude otsustusvõime vabadus ja seaduste eeskirjade ebatäppis täitmine tähelepandav kriminaalkohtupidamises. Kõige selle tagajärjel mängis tavaõigus kohtupidamises väga suurt osa ka veel hilisel Rootsi ajal.

LI. Linnad ja kaubandus Poola ja Rootsi ajal.

Kaubandusliku üldkonjunktuuri kujunemine.

Läänemere rahvusvahelises kaubanduses toimus XVI saj. teisel poolel suuri muutusi.

Juba hiliskeskajal avaldusid sümptomid, et kaubanduse juhtimine Läänemere piirkonnas hakkab pisitasa üle minema uute tegurite kätte. Hansalinnade mõjuvõimas monopolisüsteem peab järk-järgult taganema territoriaalvõimude ees, kes Hansale muutuvad üha kardetavamateks konkurentideks.

Kui Hansa ajal Tallinna, Narva ja Tartu veel omasid energilist ja teovõimsat kaupmeeskonda, kellel oli rohkeid kaugsidemeid, siis muutus nüüd olukord. Teovõimsad kaupmehed osalt rändasid välja või vaesusid või kadusid muul viisil. Kaubanduskapitalid vähenesid. Vana-Liivimaa hansaaegse kaubanduspoliitilise süsteemi kokkuvarisemise tähtsamaid põhjusi oli Hansa Vene kontori lõplik kadumine Novgorodis XVI saj. esimesel poolel.

Korduvad kutsed Hansa kaudu elustada Vene kaubandust kaubanduskodade asutamisega Novgorodis ja Pihkvas ei andnud tulemusi, sest kaubandusteedes oli tulnud muutusi. Moskva suurvõimu edasitung Novgorodi ja Pihkva aladele lõpetas nende linnade iseseisvama kaubanduse. Kogenud kaupmeeskond deporteeriti sunniviisiliselt siseriiki. Moskva soodustamine aga vähendas Läänemere osatähtsust transiitkaubanduses; sealt rajanesid Lääne-Euroopa läbikäimises uued otsemad kaubateed (vt. lk. 514). Samal ajal kui Vana-Liivimaa Moskva pealetungi mõjul hakkas kokku varisema, avastati inglaste poolt uus veetee Venega Arhangelski kaudu.

Niisuguses ebasoodsas transiitkaubanduse üldkonjunktuuris tabas meie maad Vene-Liivi sõda. Ei tabanud see raskesti üksnes maad, vaid ka linnu. Meie maa kaudu toimuvale transiitkaubandusele andsid kestvad sõjaolud tugeva hoobi. Rohkem kui muidu hakkas transiitkaubandus endale otsima teisi teid Venemaale, mis muu kõrval kaubandusele pakuksid ka suuremat julgeolekut. Vähenes kiiresti

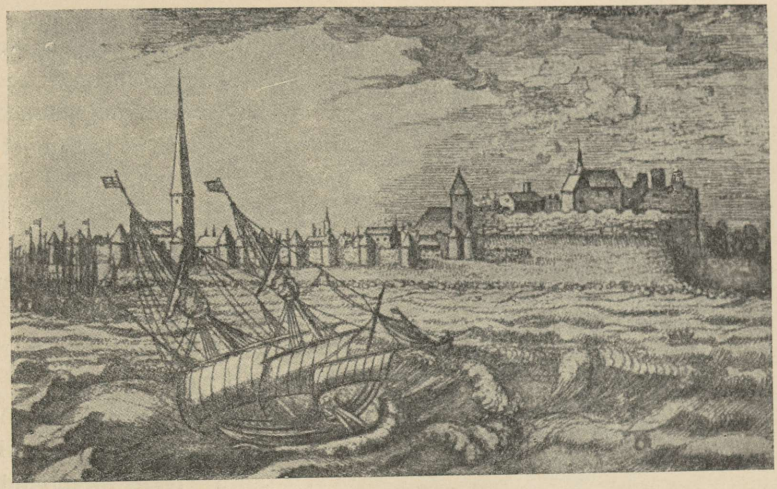

A. Goeteeris'e joon. a. 1615.

Vaade Tallinna linnale ja sadamale mere poolt. Päeval, mil Goeteeris (vt. lk. 716) Tallinna alla jõudis, oli meri tormine ja on seesugusena edasi antud ka joonistisel. Esiplaanil laev parajasti sadamast lahkumas. Vasemal teised laevad ankrus.

Eesti linnade kaupmeeskonna osatähtsus selles transiitkaubanduses, mis meie maa kaudu veel läks. Uued jõud kiskusid meie maa aktiivkaubanduse ja seega ka laevanduse üha rohkem enda kätte. Eeskätt muidugi Holland, siis väiksemal määral ka inglased ja prantslased jt. Kui veel XV saj. kaupade transportimisel Liivimaale suurt osa mängisid Lüübeki laevad, siis XVII saj. sooritasid lõviosa sellest juba Hollandi omad.

Transiitkaubandus.

Kestev võitlus Vana-Liivimaa pärandi pärast oli kaasa toonud Vana-Liivimaa tükeldumise. Sõjamöll muutis oluliselt ka linnade senist elu. Kui Tallinna leidis kaitset oma tugevatest müüridest, sattus Narva venelaste kätte (1558), minnes alles 23 aasta pärast üle Rootsile (1581). Eriti raske oli Tartu seisukoht. Linn kannatas ääretult sõjamöllus: ta sattus 1558 venelaste kätte, kes seal märatsesid 1565 ja 1571; osa kodanikkonda viidi Venesse ja kui linn lõppeks Poolale üle läks, oli ta oluliselt muutunud rusuhunnikuks. Enam-vähem samasuguse saatuse osaliseks langesid ka väikelinnad, nagu Valga, Viljandi, Pärnu (XVII saj. alguses kadus Vana-Pärnu lõplikult kui linn, muutudes Uue-Pärnu aleviks), Haapsalu, Paide ja Rak-

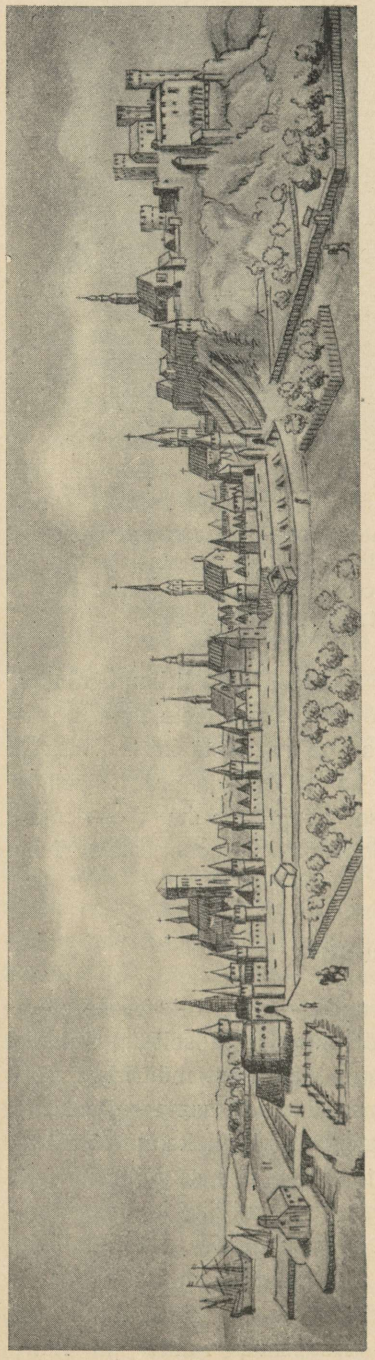

Tallinna XVII saj. keskel (Meriani järgi).

vere, kõnelemata teistest linnataolistest asulatest.

Rahulikumate aegade saabudes püüdsid sellest pärandist osa saanud riigid oma linnade kokkuvarisenud kaubandust jälle üles ehitada. Endisel kujul oli see muidugi võimatu, sest nüüd puudus peamine alus linnade organiseerimise koostööks territoriaalse ühtluse puuduse ja linnade suhtelise iseseisvuse tõttu. Küll aga püüdsid üksikud riigid oma linnu transiitkaubanduse suhtes soodustada niipalju kui võimalik.

Esijoones oli Pihkva kaubandus see, millest olid huvitatud meie linnadest eriti Poolale kuuluv Tartu ja Rootsi Narva. Tartu oli Pihkvale kõige lähemaid linnu. Pihkvast tulevaid kaupu sundis Poola valitsus läbima Tartust kui laokohast; selleks saadeti XVI saj. lõpul Peipsile vahetevahel koguni kahuritega relvastatud veesõidukeid. Pihkva kaupade surumine Tartusse kui laokohta ja tollitamine Poola alal mõjustas, et Vene kaubad suunati Tartu kaudu Pärnu ja Riiga, et vältida uut tollimaksu Rootsi alal.

Vaatamata segastele olukordadele ja transiitkaubanduse tagasiminekule hakkab siiski XVI saj. viimastel aastakümnetel ja XVII saj. alguses avalduma teatav stabiliseerumine linnade kaubanduslikkude tagamaade mõttes, kusjuures eeskätt olid mõõtuandvad loomulikud teesidemed tagamaadega ja väiksemal määral ka hansa-aegne traditsioon.

Riia loomulikeks tagamaiks jäid Väina jõgi ja Dnepri jõe ülemjooksu ala. Enam-vähem endisele seisukohale jäid transiitkaubanduse tagamaa suhtes ka Tallinna ja Narva. Tartu osatähtsus kahanes aga kiiresti Pihkva osatähtsuse languse tõttu, jõudes XVII saj. miinimumini. Riia püüdis nii Poola kuninga Stephan Bathory kui ka Sigismund III ajal igapidi kindlustada ainuõigust Väina kaubanduses, surudes tagajärjekalt Stephani ja Sigismundi privileegide abiga välja konkurente. Säärased soovid olid ka Tallinnal, eeskätt just Narva vastu.

Narva oli olnud Tallinnale tugevaks konkurendiks juba XV sajandil. Eriti tugevaks ja eelistatud konkurendiks sai Tallinnale Narva, kui ta alistus Venele (1558—1581), kui Vene püüdis astuda otseseisse ja vahendituisse kaubandussidemeisse Lääne-Euroopaga. Tallinna osatähtsus Vene ja Lääne transiidis ähvardas jäädavalt kaotsi minna: Narva suundusid Lüübeki, Taani, Inglise ja Hollandi laevad. Seda püüdis Rootsi pidurdada nii enese kui ka Tallinna huvides. Eerik XIV kinnitas Tallinnale 1561. a. ta privileegid, lubades ühtlasi keelata Narva sõidu. Vastavalt lubadusele keelatigi 1562. a. lüübeklastele sõit Narva ja üldse Venesse. Tagajärjetult toetusid nüüd lüübeklased Vana-Liivimaa maahärrade privileegidele, mis lubasid neil kaubelda Venega ka sõdade kordadel Liivimaa ja Vene vahel. Tegelik võim Soome lahel oli Rootsi käes, seda enam, et Rootsil oli siin kasutada sõjalaevastik, kuna Venel see puudus. Juba 1562. a. peeti kinni Narvast tagasi sõitev 32 laevast koosnev Lüübeki laevastik. Ka Johann III võitles Narva sõidu vastu, milleks nüüd oli seda

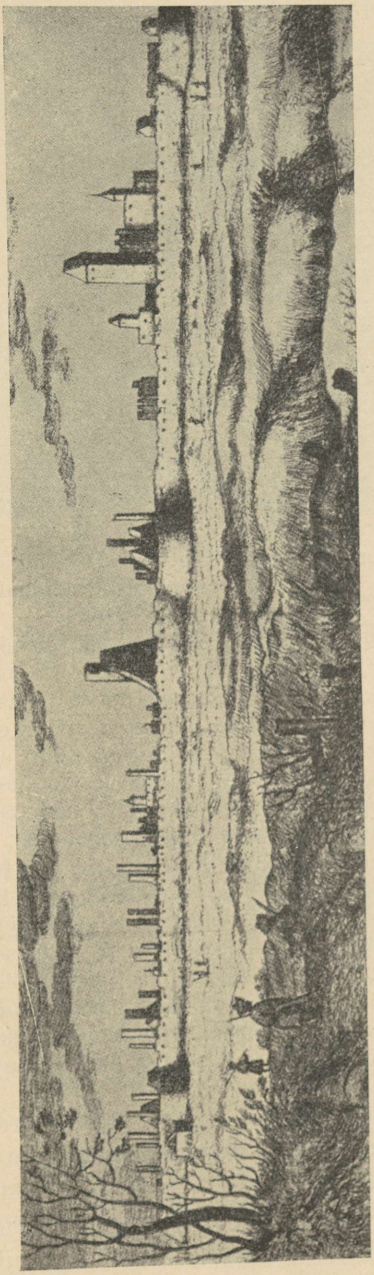

Narva lääne poolt vaadatuna. Vasemal eesplaanil maantee kohalikkude elanikkudega. Paremal Hermanni linnus. Pikad paljad korstnad vasemal osutavad, et palju maju oli varemetes — sõja hiljutise (1610) suurema tulikahju tõttu. A. Coeteeris'e joon. aastast 1615.

„Börsihoone“ Narvas. Ehitatud D. Küntleri projekti järgi 1684. a. Omas varemini keskkohal haritorni.

enam põhjust, et Rootsi ja Vene olid sattunud sõjajalale. 1574. a., Rootsi-Vene sõja aegu, peeti kinni ja võeti ära Narvast tagasi pöörduv kallihinnaliste karusnahkade laadungiga varustatud, 16 laevast koosnev Lüübeki kaubalaevastik. Narva sõitu siiski täiesti takistada ei saadud, kuigi ka Poola oli huvitatud sellest, et venelastele Narva kaudu ei avaneks võimalust sisse vedada sõjatarbeid. Juba varemini Poolale kuuluva Danzigi kaaperlaevad olid seganud Narva sõitu ning 1579. a. nõudis Stephan Bathory Danzigi ettepanekul otse Hansalt Narva sõidust loobumist.

Narva vallutamine 1581. a. muutis Rootsi valitsuse suhtumise Narva sõidusse. Narva oli saanud nüüd R o o t s i linnaks ja Rootsi valitsus püüdis ära kasutada Narvat kaubalinnana siseriigis ja laokohana transiitkaubanduses Venega. Peagi aga muutus Rootsi valitsuse seisukoht Narva kui transiitlaokoha suhtes peamiselt Tallinna mõjul kõikuvaks ja 1586. a. nõudis Rootsi valitsus, et Tallinna peab Eestimaal olema Narva asemel välismaa kaubanduse laokohaks. Enam-vähem samal seisukohal püsis ka kuningas hiljemini. Siiski jätkus ka hiljemini teatav kindlusetus Narva kui laokoha suhtes.

Üldiselt püüdis Rootsi valitsus rahulepingutega oma linnadele kindlustada Vene transiitkaubanduses tähtsamat osa. Nii ilmneb see selgesti Täyssinä kui ka hilisemais Stolbova ja Kärde rahus ning ka Viiburi kokkuleppes 1609. Kõik mainitud rahutingimused on vastastikku kaubanduse soodustuse suhtes peajoontes samasugused.

Täyssinä rahutingimuste järgi pidid rootslased võima takistamatult kaubelda kõigis Vene kaubanduslikes keskusis, makstes nõutava tolli. Rootsi kaupmeestel oli lubatud pidada Moskvas, Pihkvas ja Novgorodis, venelastel aga Stokholmis, Tallinnas ja Viiburis kaubaladusid ja -kontoreid.

Et Stolbova rahuga ka kogu Ingeri oli läinud Rootsile, oli Vere Läänemerest täiesti ära lõigatud ja Gustav Adolfil seda enam põhjust arvata, et Rootsi suudab kogu Läänemere Vene kaubandust enda kätte koondada. Pealegi oli Rootsil kujunemas Läänemere ääres uus kaubalinn, Neevalinn, alustatud Karl IX poolt, millele pandi Gustav Adolfist alates teiste Soome lahe ääres asetsevate Rootsi tähtsamate merisadamate (Tallinna, Viiburi ja Narva) kõrval suuri lootusi Venega kauplemisel. Stolbova rahutingimuste kohaselt võisid Rootsi alamad omada kaubakontoreid Novgorodis, Moskvas ja Pihkvas.

Kuid üldiselt kahandas meie linnade ja Läänemere tähtsust Brömsebro rahuni transiit- (ja ka väljaveo-) kaubanduses Taani väinades võetav nn. väinadetoll, millest küll Rootsi enese kaubandus Brömsebro rahu eel vaba oli.

Ka selle tolli kaotamist pidas Rootsi kaubanduse arendamise seisukohalt teravasti silmas. Seisukord muutus meie linnadele soodsamaks alles Brömsebro rahuga (1645), kui väinade toll ära jäi.

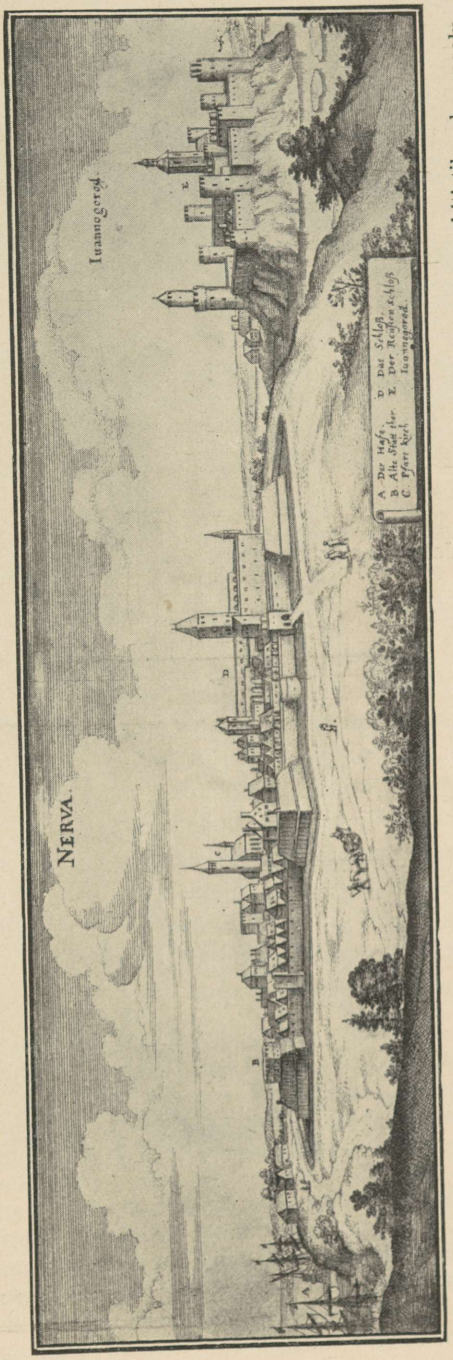

Narva XVII saj. keskel (Meriani järgi). Võrreldes pildiga lk. 1059 paistab siima linna suurem ehitistiku korrasolu.

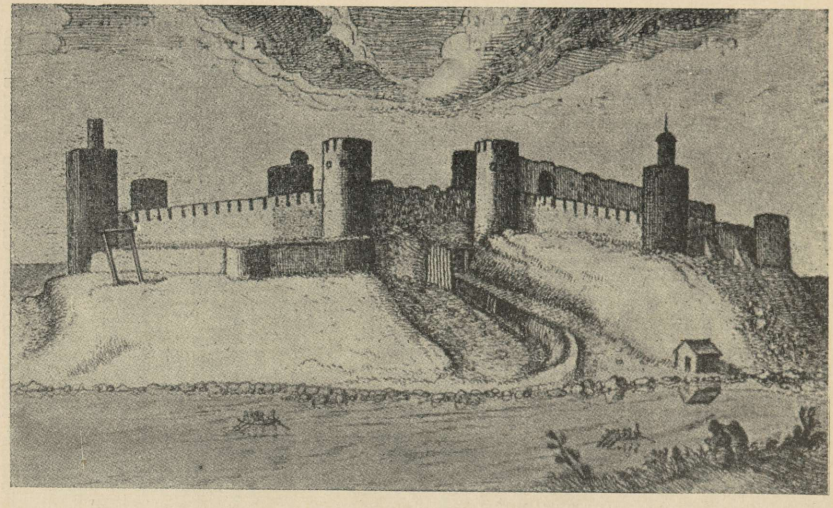

A. Goeteeris'e joon. a. 1615.
Jaanilinn (Ivangorod). Vasemal, väljaspool linnusemüüri, näha võllas.

Rootsi tollipoliitika.

Rahvusvahelises kaubanduslikus liiklemises mängis olulist osa ka Rootsi valitsuse tollipoliitika. On teada, et Johan III ajal seati sisse Tallinnas ja mujal nn. sadamatoll, millest läks osa linnale ja osa kroonule, ja et Gustav Adolfi ajal pandi sisse- ning väljaveos kehtima kõrge litsentstoll, mida hiljemini Gustav Adolfi ajal poole-võrra vähendati. Eriti vastumeelt oli kaupmeestele just litsentstoll. Transiitkaubanduse seisukohast oli siiski tähtis, et tollid ei tõuseks liiga kõrgele. Seda püüdsid rootslased saavutada ka Venes. Näit. tehti Venes 1647. a. viibinud saatkonna kaudu katseid, et ära jäetaks Pihkvas ja Novgorodis võetav toll rootsi kaupadelt ja lubataks rootsi kaupmeestel Pihkvas asutada oma kaubamaja. See jäi aga tagajärjetuks.

Tallinna, mille kaubandus Venega oli tugevasti kannatanud, soovis ka siinsete tollide alandamist. Kristiina resolutsiooni järgi 3. juunist 1648 pidi Vene või Aasia kaupadelt, mis toodi maad mööda Tallinna, makstama lossimisel $2^1/_2$% tolli. Kaupadele, mis tulid Tartust või Narvast Tallinna, ei tohitud panna mingisugust uut tolli. Kõikidelt mere kaudu Neevalinnast, Narvast või läbi Taani väinade Tallinna toodud kaupadelt pidi makstama tolli eespoolmainitud suuruses. Et elustada kaubandust Venega, pidid venelased Tallinnas võima vabalt hulgi kaubelda võõrastega, peale soola, heeringate ja vilja ja jaekaubanduse karusnahkadega, mida nad võisid müüa ainult Tallinna kodanikele. Peale selle püüti venelastele veel muul viisil vastu tulla. Kõigest hoolimata ei saavutanud Eesti linnades transiitkaubandus siiski enam seda osatähtsust, mis tal oli orduajal. Aja jooksul suruti Tallinna ja

teised Eesti merilinnad, nagu Narva ja Pärnu, ikka enam ja enam kohalikule sisse- ja väljaveole, kus lõviosa väljaveost kuulus viljale.

Tollid jäid ära ka Eesti- ja Liivimaa väljaveole nii Taani väinades (1645) kui ka Elbe jõel Glückstadti juures. Samal ajal olid Eesti- ja Liivimaa viljavälja-

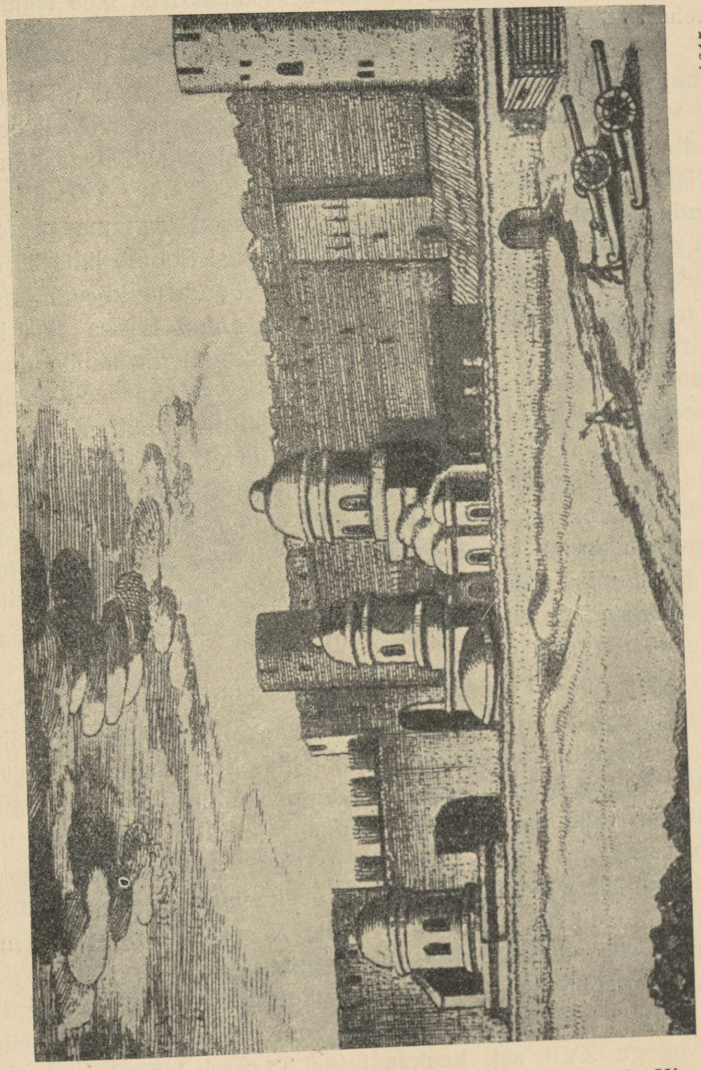

A. Goeteeris'e joon. a. 1615. Jaanilinn seestpoolt. Ümmargune kupliga ehitis vasemal — tänini säilinud väike kirik, kuplitega ehitis paremal — klooster.

veole kasuks ka Rootsi kaubanduslepingud Portugaliga ja Hispaaniaga (Portugaliga 1641 ja Hispaaniaga 1651), millega sai tollivabaks sinna minev väljaveedu. Taani andmete järgi olevat läinud 1655. a. Riiast ja Tallinnast väinade kaudu 650 000 speetsiestaalri eest kaupu, a. 1641 aga, mil veel kehtis väinade toll, ainult 10 000 taalri eest. Taani väinade tollivabadus jäi püsima ka Roeskilde (1658) ja Kopenhaageni (1660) rahu järgi.

Rootsi aja teine pool pakkus seega mõnevõrra paremaid eeldusi transiitkaubanduse elavnemiseks meie maa kaudu, olgugi et kaubandust idaga ajuti segasid Rootsi-Vene vahelised sõjad ja Vene tolleaegne välja- ja sisseveokaubanduse süsteem, nimelt see, et Vene riik XVII sajandil monopoliseeris tähtsamad Vene välja- ja sisseveokaubad, suunates neid oma tahtmise ja huvide kohaselt.

Hilisemal Rootsi ajal, kus eestlaste maa jälle terveni oli koondunud ühe valitseja alla, kujuneb samuti stabiilsemaks see süsteem, kuidas üksikud linnad omavahel jaotavad järelejäänud transiitkaubanduse. Neist tulid arvesse Tallinna, Narva ja Tartu. Transiit- ja väliskaubanduse alal sel ajal on väga laialdased Tallinna pretensioonid. Ta püüdis saavutada peakaubakoha õigusi Soome lahe ääres, alistada enesele üldse Põhja-Eesti väljaveokaubanduse kõrval kogu idapoolset transiitkaubandust ja, nagu see oli olnud Hansa ajal, ka õigust kontrollida kogu Soome lääne poole suunduvat kaubandust. See näis teatavas mõttes täituvatki, sest Rootsi valitsus sellekohastest varamerkantilistlikkudest põhimõtetest lähtudes näitas tugevat tendentsi kogu oma riigi kaubandust üksikasjaliselt ära jagada üksikute linnade vahel. Sellest seisukohast lähtudes Gustav Adolf andis 1626. a. Tallinna linnale propositsiooni, milles muu seas soovitati asutada väliskaubanduseks kaubakompaniid. Tallinna pidi nii saama laokohalinnaks Soome lahe ääres asetsevatele linnadele, Viiburile, Narvale, Käkisalmile ja Helsingile, kes võisid kaubelda välismaaga ainult Tallinna kaudu.

Tallinna asus nüüd tegema sellest oma huvides järeldusi, kuid Tallinna vastutulematus kuninga nõudmistele tollide (väike- ja litsentstollide) ja kõrgete erakordsete sõjamaksude kontributsiooni asjus ajas suure osa sellest kavast luhta. Kuningas koguni ähvardas kaubandusele avada kõiki Eesti põhjaranniku väikesadamaid. 1629. a., mil Tallinna saatkond viibis Stokholmis, tuldi siiski keskvalitsuse poolt Tallinna soovile niipalju vastu, et lubati keelata igasugune välismaa kaubandus Eestimaa sadamates, peale Narva ja Pärnu (Pärnu maakond kuulus siis administratiivselt Eestimaa alla). Ka pidi olema keelatud rannikukaubandus. Neist põhiseisukohtadest püüdis siis Tallinna pidada kinni ka hiljemini, minnes koguni nii kaugele, et ei sallinud hea meelega XVII saj. keskaastates Tartugi laokoha õigust Vene kaubanduses. Sellega ei saanud aga nõustuda Rootsi valitsus.

Valitsuse resolutsioonis (31. aug. 1641) leiame üksikasjalisema motiveeringu, milles täiesti põhjendatult juhitakse tähelepanu sellele, et kaubandus otsib ikka kõige soodsamaid teid ja et selles suhtes tuleb arvestada olukorda, kuid mitte tarduda vanades õigustes ja määrustes; Vene kauban-

Tallinna ja lähem ümbrus 1689. a.

Stenbruket = kivimurd. — Öfverste quarnen = Ülemiste veski. — Krog = kõrts. — Landzwägen = ma
Kahl Holmar = Paljassaared. — Märk ⌐¬ tähendab võllast (praeguses Juhke

R. Keskarhiivi kogudest.

)sa Holmbergi valmistatud kaardist.

tee. — Stadsens Muulbete och Ängier = linna karjamaa ja niidud. — Tegel Koplet = Telliskoppel. —
i raioonis). — Eeslinna mõne maja juures on märgitud ka omaniku nimi.

duse hävimine Läänemerel võivat seda suruda Arhangelskisse; ei võidavat ka soomlastele keelata igat Soome sadamat; olevat parem, kui tallinlased saadaksid oma noori inimesi neisse Vene linnadesse kaubandust õppima, kuhu nad võivat minna Stolbova rahulepingu järgi.

Nagu äsjamainitud asjaoludest näeme, siples Tallinna veel hansaaegse monopolistliku kaubateede süsteemi ja kaubanduspoliitika vangistuses. Osaliselt oli säärases hansaaegses monopolistliku süsteemi vangistuses ka Tartu, kes pikemat aega võitles nii Poola kui ka Rootsi valitsuse ajal Riiast Liivimaa kaudu Pihkvasse suunduva kaubanduse vastu. Tartule oli äärmiselt vastumeelne otsesem side Riiast Vastseliina kaudu Pihkvasse, nagu ta seda oli olnud juba vareminigi XVI saj. esimesel poolel (lk. 506).

Nn. kuninganna Kristiina privileegiga (1646) tunnustatigi Tartule Liivimaal ainus laokohaõigus Venega kauplemisel. Ükski Liivimaa kaudu Venemaale sõitev või sealt tagasi tulev kaupmees ei tohtinud maateid pidi mujalt liikuda kui ainult Tartu kaudu, kus ta oma kaupade kohta pidi esitama nimestiku piirikirjutajale ja edasiliikumiseks hankima vastava loa. Läbisõitvad Vene kaupmehed pidid oma kaupadega Tartus peatuma neli päeva. Narva kaudu Venega kauplemine pidi siiski olema lubatud.

Kuid säärane Tartu eesõigustamine Riia arvel kaotab oma kehtivuse juba 1648. a., kui kindralkuberner Riia kaebeile järele annab ja nõuab Tartult Vastseliina tee avamist. Tegelikult jäigi see hiljemini avatuks. Mõnevõrra oleks ehk Tartu seisukohta Vene transiidis parandanud see, kui oleks teostunud Tartu rae soovil Pärnu ja Emajõe vahelise veetee süvendamine. See Pärnu jõe ja Emajõe süvendamise asi oligi XVII sajandi keskel päevakorras, kuid abinõude nappusel jäi see muidugi ainult vagaks sooviks. Nii pidi siis Tartu tahtmatult arvestama uusi olukordi Venega kauplemises ja Venest toodud kaup jäi peamiselt Tartu linna ja ümbruskonda.

Suured liiklemismaanteed kulgesid endistes suundades, neis esines võrdlemisi vähe suuremaid osalisi muutusi. Ainult Riiast Alulinna kaudu Pihkvasse mineval teel mindi nüüd, nagu juba XVI saj. esimesel poolelgi ja vareminigi, Jaunlatgale (Marienhauseni) asemel Vastseliina.

Siseteede võrgu arenemisel olid muidugi mõõtuandvad osalt looduslikud tingimused ja liiklemissihtkohtade linnade osa meie majanduslikus liiklemises, kuid tingimata mõjustas ka meie teeasjandust sõjandus ja maakaitse organiseerimine. Kui Gustav Adolfi ajal vallutati Liivimaa ja kui üldse toimusid meie maal suuremad reformid õige mitmel alal, pöörati Rootsi-Poola sõjast peale korraliku posti ja teede ning sildade korrashoiule enam tähelepanu, ilma milleta oli võimatu korrapärane administratsioon ja vägede liiklemine. See muidugi ei jätnud mõju avaldamata kaupade transportimisele. Nüüd, kus teesid korda seati, tuli sellest kasu ka kaubandusele. Liiklemine muutus kiiremaks, kaupade edasitoimetamine hõlpsamaks.

Ent sel liiklemisolude paranemisel oli ka teine külg. Maale tekkisid uued kohustused teede tegemise ja postijaamade jne. ülalpeo näol, mille pearaskus esijoones langes talupoegadele.

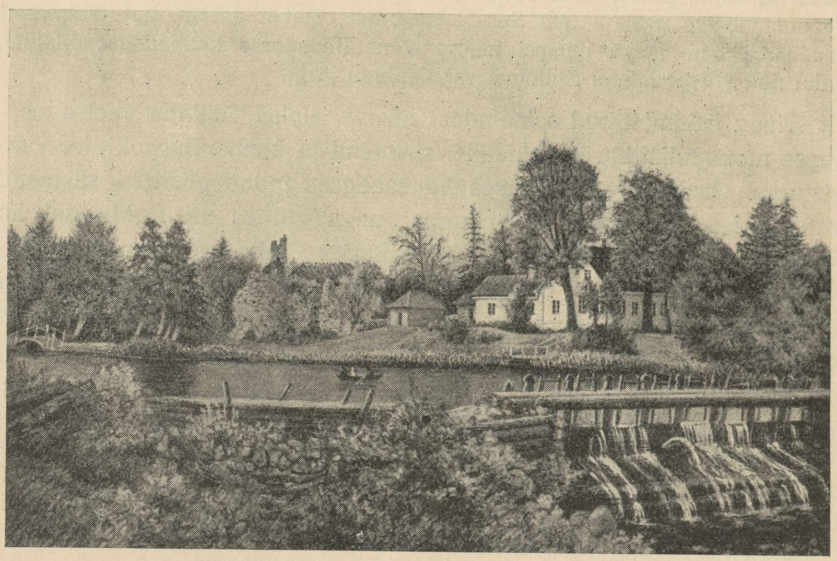

W. S. Stavenhageni gravüür.

Kiviloo mõis XIX saj. keskel. Kiviloo oli varemail ajul sisemaa kaubanduses tavalisest suurema tähtsusega maakohti, sest et siin Tallinnast tulev kaubatee hargnes kaheks — Narva ja Paide poole viivaks (vt. tahvel XXVI).

Sisse- ja väljaveokaubandus.

Poola ja Rootsi aja kaubandusliku liiklemise üldilme meie sisemaa piirides määras siiski mitte niivõrra transiit-, vaid kohalik sisse- ja väljaveo kaubandus. Lääne transiitkaup Venesse ja sealt Läände meie maanteede kaudu mängis protsentuaalselt väiksemat osa kui Hansa õitsengu ajal. Pihkva ja Novgorod kui õitsevad kaubanduslinnad olid kaotanud endise domineeriva tähtsuse Venes. Kaug- ja transiitliiklemise seisukohast kasutati esijoones ikkagi võimalikult veeteid kui hõlpsamaid ja odavamaid. Kuid ka rannikulinnades Hansa ajaga võrreldes oli transiitkaubandus alla minemas. Nende linnade kaugkaubandus hakkas ikka rohkem kandma kohaliku sisse- ja väljaveo ilmet, kus suurt osa mängis viljaväljavedu.

Enamiku linnade, kaasa arvates esijoones Tallinna ja osalt ka Narva tähtsust Eesti ala majanduslikus elus ei tinginud Poola ja Rootsi ajal enam niivõrra transiitkaubandus kui see, kui palju maa ise vajas linnu ja millist osa linnad mängisid maakaupade eksportimisel. Tallinnale oli ju mõnevõrra kasu ka

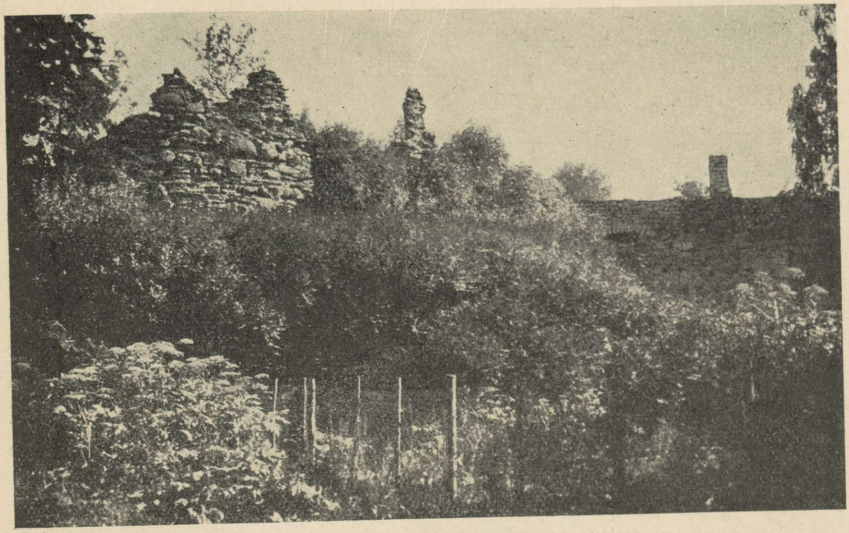

Kiviloo mõis praegu. Tagaplaanil end. piiskopilinnuse varemed. Kiviloo oli orduajal Tallinna piiskopi majandusmõis („lauamõis").

Rootsi ametnikkude võrgust ja vahete-vahel ka sellest, mis majanduslikult andis linnale garnison. Üldiselt aga maa ise ei vajanud XVI ja XVII s. primitiivsetes oludes linnadelt kuigi palju. Maa majapidamise peatähelepanu oli pööratud põlluharimisele. Nii mõisakui talumajapidamine vegeteerusid ääretus lihtsuses ja vähenõudlikkuses, ei vajatud kuigisel määral ostusid linnast. Niisama väike kui oli ostude tarvidus maaharimise juures, oli see ka inimeste isiklikeks vajadusiks. Elamute sisustis oli kõige lihtsam ja kodusel teel valmistatud, samuti ka rõivad, jalatsid jne. Talupoegade ostujõule mõjus suuresti üldine kehvus. Ta vajas linnast peamiselt ainult rauda ja soola. XVI ja XVII saj. keskpärane mõisnikki elas võrdlemisi lihtsalt; temagi tarbed polnud suured. Järk-järgult imbus sinna küll tung suurema komfordi ja luksuse järele, eriti jõukamate juures.

Linnade arengule oli nii pandud teatav piir, millega on ka seletatav tolleaegsete linnade rahvastiku protsentuaalselt madal arv, võrreldes nüüdisajaga. Väikelinnade Viljandi, Valga, Haapsalu, Paide, Rakvere (vt. joon. lk. 725 väheseid kodanikkude maju!) elanikkude arv ei ulatunud keskmiselt mõnest sajast üle, sarnanedes seega nüüdisaja väiksemate alevitega. Veidi kogukamad olid Pärnu ja ehk ka Kuressaare. Elanikkonna arvult esikohal oli muidugi Tallinna, millele järgnesid Tartu ja Narva.

Väikelinnades leidus vähesel arvul professionaliste, kutsealalisi käsitöölisi, ka mõni kaupmees ja see oli kõik. Ainult suuremates linnades oli neid rohkem, nii et näit. Tallinna kaupmeeste hulgas võis esile tulla ka mõnesugune spetsialiseerumine.

On vägagi arusaadav, et sisse- ja väljaveokaubanduses, mis ju nüüd moodustas kõigest hoolimata meie linnade kaupmeeskonna peamise tuluallika, pääses kehtima terav konkurents ja et siingi see konkurents hakkas avalduma monopolipüüetes. Ajavaimu tõttu polnud selles midagi imelikku, kui linnad võidu üksteist vastavate privileegide abil püüdsid tulukast väliskaubandusest välja tõrjuda. Veel teravamalt avaldub aga Rootsi ajal linnade püüe eemal hoida oma peatoiduse ahtalt karjamaalt teisi kutsumatuid külalisi: võõraid ja mitteseisusekaaslasi. Sise- ja väliskaubandust püüdsid linnad viimaste järeldusteni teha oma monopoliks, ning asetada endid võimalikult igale poole kaubandusliku vahendaja osasse.

Juba eespool tutvusime Tallinna püüetega saada ainukeseks laolinnaks Soome lahe ääres. See püüe ei käinud üksnes transiitkaupade, vaid niisama hästi ka sisse- ja väljaveokaupade kohta. See taotlus ei läinud täiel määral korda, sest ei suudetud lõplikult takistada Narva ja teiste suuremate linnade otsest väliskaubandust. Ent kõik teised linnad peale Tallinna, osalt ka Narva, Pärnu ja väiksemal määral Kuressaare, mis vahendas Saaremaa sisse- ja väljavedu, olid surutud tagaplaanile. Nende väikelinnade suhtes jäi kehtima põhimõte, et nende kodanikel on keelatud võõrastega kaubitsemine nii omas kodus kui ka Tallinnas. Küll aga võisid laolinnade kodanikud vabalt kaubelda võõrastega ka väikelinnades. Linnade rühmitamine merilinnadeks-laokohalinnadeks ja maalinnadeks, kus siis esimesed võisid pidada alal sidet välismaadega ja teised olid seotud jälle laokohalinnadega, oli Rootsi riigis arenemas juba Gustav Vasa ajast peale. See linnade rühmitamine laokoha- ja maalinnadeks, kusjuures kindlaks määrati nende õigused kaubandusliku liiklemise alal, viidi kindlamasse süsteemi Gustav Adolfi ajal.

Võistlus võõrastega ja omamaalastega. Maakaubandus.

Üldse püüti vältida võõraste sissetungi Eesti- ja Liivimaa kaubandusse, nagu Hansagi ajal. Võõraste sissetung näib olevat tugev olnud just Liivimaale, kus selle vastu võideldi nii Poola kui ka Rootsi ajal. Kuid sääraseid takistusi tehti ka Eestimaal. 1598. a. uniooni kunin-

Tallinna Mustpeade maja portaal.

Mustpead asusid samas majas üürnikena 1531. a-ni, mil nad maja ostu teel omandasid. Peatselt asusid nad maja juures teostama ümberehitusi. Portaal, samuti nagu maja kogu praeguse fassaadi kuju vastu Pikka tänavat, põlvneb 1597. a. ümberehituselt, mil endine gooti ilme arhitektuuris asendati lopsakamate vormidega.

gas Sigismund Liivimaa seisuste ja Poola võimukandjate kokkuleppe najal keelas igasuguse kauplemise neile hulkuritele, juutidele, šotlastele, hollandlastele ja teistele, kellel polnud selleks luba Riia, Pärnu ja Tallinna poolt. See keeld oli suunatud võõraste vastu, kuid teiselt poolt ka mittelinlaste, aadli vastu, kes ei võinud maal vilja kokku osta ja võis oma vilja linnades müüa ainult kodanikele. Nähtavasti püüdsid juba siis ka Kuramaalt sisse tungivad juudid võtta osa siinsest kaubandusest.

Peale eespoolmainitud võõraste, kes tungisid sisse peamiselt läänest ja osalt ka lõunast, tegid linlastele suurt peavalu Pihkva venelased, kes suurel hulgal liiklesid juba Hansa ajal Tartus, vahetades seal oma maa väljaveokaupu läänest toodavate kaupade vastu. XVII s. said nad Tartule tülikaks kauplemisega Tartu maakonnas, vahetades talupoegadele oma kaupu vilja, kalade jne. vastu.

Püüd võõraste õigusi piirata maakaubanduses on lähedas seoses võitlusega *maakaubanduse* ja *esiostu* vastu väljaspool linnapiire. Võõraste kaubanduse vastu maal, üldse maakaubanduse ja esiostu vastu võideldi nii Poola ja Rootsi ajal kui ka hiljemini. Linnad, eriti Tartu, tõstsid korduvalt kaebusi võimude juures sääraste nähtuste pidurdamiseks. Kuid see pahe ei kadunud siiski, vaatamata Rootsi kohalikkude võimude poolt korduvalt antud karistusmäärustele ja sellele, et vahete-vahel maale saadeti isegi sõdureid. Maakaubanduse kasu oli liiga meelitav väga mitmesugustele elanikonna kihtidele, aadlile, mõisavalitsejatele, sõduritele, talupoegadele, koguni ametnikele jt. Eriti kardetavad olid linnadele, esijoones Riiale, aadlimehed, kelle mõjuvõimule allusid maal talupojad. Aadlikud püüdsid mängida mingisugust vahemeest talupoegade ja linnakodanikkude vahel. Seda püüti pidurdada juba Poola ajal seega, et talupojad pidid võima vabalt linnas turustada seda, mis neile jäänud üle peale maksude sooritamist. Siit siis kindel püüe siduda talupoegi linnadega, mis sai eriti kindla ilme Riias, kus niikui nii kaubandus oli erialade järgi tugevamini eristunud kui teistes linnades. Seal leidus ka kaupmehi, kes pidid looma kindlaid sidemeid nii siseriigi kui ka võõraste aladega. Näit. olid Leedu jne. kaupmehed seotud leedulastega jne.

Teised tegelesid jälle talupojakaubandusega (Bauerhändler). Neist igaühel olid maal omad „sõbrad", talumehed, kes pidid oma kaupu neile viima ja neilt ostma vajalikku, nagu soola, rauda jne. Nii tekkis eriline talupoja sõltlus teatavast kaupmehest, mis mõnevõrra tuletas meelde talupoegade sunnismaisust ja sõltlust mõisavõimust. Talupojakaupmehed, kelle sõltlased olid linna ümbruskonnas talupojad, pidasid talupoegade võlgade üle erilisi raamatuid (Bauerbücher), kuhu olid kantud talupoegade võlad kaupmehele. Talupoeg jäi teatava kaupmehe sõltlaseks seni kui ta sellele võlgnes. Et talupoega linnas sunniti sooritama oma müügid ja ostud kreeditori juures, oskas viimane võlga tagasi saada. Ja kuigi talupojalt iga kord ei saadud otsekohe tagasi vana võlga, oli siiski talupojakaupmehele sellest, et võlgunud talupoega sunniti sidet pidama ainult temaga, see tähtsus, et kaup-

mees temaga edasi kaubeldes oskas teatavat tulu saada, ja väga võimalik, et ta oskas ka aegapidi vanagi võla välja kiskuda.

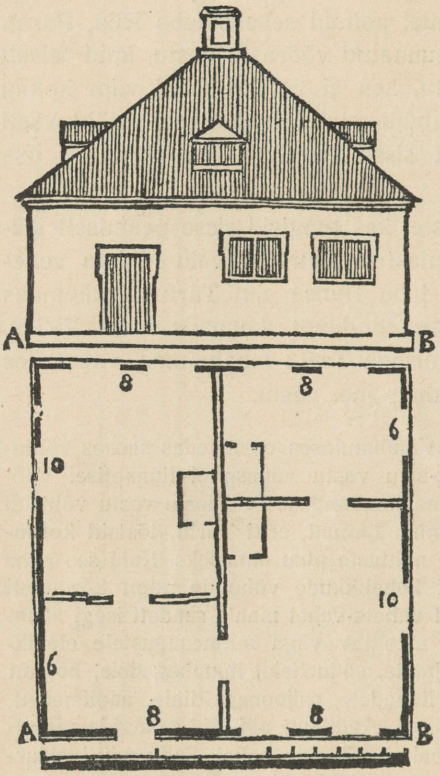

R. Keskarhiivi kogudest.

Rootsiaegse kõrtsi „normaal-projekt". Mandrireisijate liiklemises ja kaubaveol alal etendasid küllalt tähtsat osa maanteede ääres asetsevad kõrtsid — ööbimiskohad. Rootsi valitsus õhutas mitmeti ajakohaste kõrtside ehitamist, andes selleks omalt poolt juhiseid jne. Ülal Liivimaa kindralkuberneri ametliku plakatiga a. 1697 soovitatav kõrtsiehitise projekt — otsavaade ja põhiplaan.

Et talupoegadega linnades koorivalt ümber käidi, näeme korduvatest aadli kaebustest maapäevadel. Kuid aadli kaebustel ei puudu teine egoistlik külg: mõisnikud, kes ütlevad endid võitlevat talupoegade huvide eest, püüdsid tegelikult vähendada ka talupoegade kaubandust, lüües sellest enestele vahekasu.

Tegelikult oligi asi nii, et mõisad kippusid kauplusteks saama. Mõisnik ostis talupoegadelt vilja, nahka, mett, liha, kala jne. ja müüs neile selle vastu soola, rauda, tubakat ja muid linnakaupu.

See võitlus maa ja linna vahel, kus ühelt poolt teravasti üles astus linn ja teiselt poolt talupoja eestkostjana aadel, arenes XVIII sajandini. Maakaubanduse keelamisega ja võideldes eesostjate vastu püüdis riigivõim soodustada talupoegadele kauba toomist linna ja hoolitseda selle eest, et talupoegi ei tabaks kauplemisel mingisugused ootamatused, et nad võiksid linnas vabalt liikuda.

Talupoeg ei puutunud linnaga kokku muidugi mitte ainult oma produktide turule viimisel ja vajalikkude tarbeainete hankimisel, vaid talupojad pidid voorima sinna ka mõisade vilja jne., eeskätt muidugi sadamalinnadesse ja teistesse sadamapaikadesse. Sageli vooriti õige pika maa tagant ja see oli talupojale ühtlasi aegaviitev ja kurnav.

See oli muidugi hoopis omapärane pilt, mida tolleaegsed pikad voorid suurtel maanteedel pakkusid. Pikast teest roidunud ja tülpinud

voorilised liikusid päevade kaupa, sageli viibides teel koguni nädalaid. Et suvise töösesooni aeg ei võimaldanud voorida, tuli seda sooritada talvel, kuid üsna tihti just sügisel ja kevadel, kus teed, silmas pidades XVII saj. teeolusid, olid põhjatult porised.

Võõraste kaubandus ja talupoegade kaubandus olid alad, kus linna kaupmeestel oli alatisi raskusi, mida aga siiski vähemalt formaalselt suudeti enda käes pidada. Suuremaid raskusi valmistas linnadele, eriti aga Tallinnale, monopolisüsteemi teostamine ka Eestimaa rüütelkonna kohta. Tallinnal oli olnud kaubanduslikul alal kokkupõrkeid vägeva ja iseteadva Harju-Viru rüütelkonnaga juba keskajal (vt. lk. 516). Ka XVII saj. säilitasid Põhja-Eesti mõisnikud harjumuse vahenditult kaubelda välismaaga, nüüd ka hollandlastega, selleks kasutades Eestimaa rannikusadamaid, nagu Kundat jne. Viimastes kauplesid Soomega ka Eestimaa talupojad, vahetades oma majapida-

Soosild maanteel Narva taga (Ingeris) Rootsi ajal. Kaasaegse joonistise järgi. Selliseid sildu ehitati soistele kohtadele palkidest. Nende jäänuseid on meie maal paljudes kohtades säilinud. A. Goeteeris'e joon. a. 1615.

missaadusi, nagu vilja, Soome talupoegade poolt saadetavate kalade jne. vastu.

Tallinna püüdis teha kõik, mis võimalik, et sulgeda neid rannikusadamaid ja ühtlasi tõkestada aadli otsest viljakaubandust välismaale. Keskvalitsus püüdis sellest hargnenud Tallinna linna ja rüütelkonna tüli lahendada resolutsiooniga 1643. a. järgmiselt: Tallinnas pidi iga aasta 14 päeva enne ja peale jaanipäeva peetama vabalaata, kus aadel võib võõrastega vabalt kaubelda. Igal sügisel pidi peetama kalalaata, kus Eestimaa elanikud ja soomlased võisid müüa oma kaupu ja osta tarbeaineid, ilma et kodanikud oleksid võinud seda segada. 1662. a. lubas valitsus rüütelkonnale rannikusadamates müüa oma vilja võõrastele kolm nädalat enne ja peale mihklipäeva, kaasa arvatud laadimisaeg, kuid raha eest, mitte kaupade vastu; aadel võis osta tarbeaineid ainult oma tarbeks ja müüa ainult oma, aga mitte võõrast vilja. Aadlile lubati osta tarbeaineid väikestes Soome sadamates ja Tallinnas soomlastelt hobuseid ning puunõusid.

Säärane aadli eesõigustamine olenes tolle aja vaimust. Vastavaid andmeid on olemas ka Liivimaa kohta Poola ajast, näit. oli see küsimus päevakorral 1598. a. maapäeval Võnnus, kus koostati küsimuse lahendamiseks komisjon, kes sobitas 1599. a. 15. jaanuaril kokkuleppe, mille järgi aadel loobus kaubandusest maal, välja arvatud õigus oma viljatagavarasid müüa ainult kodanikkudele, igasugu eesost ja uued laadad pidi kaotatama. Riia, Tartu ja Pärnu pidid omama siiski küllaldasel määral kapitalitugevaid kaupmehi, kes suudaksid õige hinna eest aadli vilja osta. Liivimaa aadel oli seega raskemas seisukorras kui Eestimaa oma, kes võis müüa vilja ka rannikusadamais, kuid see on siiski seletatav sääraste väikeste rannikusadamate puudumisega Liivimaal. Eriline seisukoht kauplemises pidi olema ka saarte mõisnikel.

Linnades enesteski oli kaubandus võrdlemisi üksikasjaliselt korraldatud. Selle korralduse printsiibid põhinesid oluliselt keskaegsetel harjumustel ja traditsioonidel. Üldilmeks oli siin, nagu osalt eespool nägime, kitsas reglementeerimise vaim, püüe koondada kaubandust ainult oma linna kodanikkude ja pealegi mitte kõigi, vaid ainult suurgildi liikmete kätte. Sellest olenesid ka vastavad määrused, võitlus kaupmeeste organisatsiooni, suurgildi, mittekuuluvate kodanikkude ja võõraste kaupmeeste vastu. Välditi nagu Hansagi ajal võõrkapitali sissetungimist kaubandusse ja samuti ka, et üksikud oma kaupmehed ei kuhjaks liiga palju kaupu kokku.

Tallinna kaubandusmäärustikust 1641. a. leiame näiteks, et suurkaupmehele ei lubatud aastas enam kui 300 säilitist vilja kokku osta; keegi ei tohtinud osta kaupa võõraste jaoks, seega mängida võõraste komisjonääri

Rootsiaegse linnamaja sisemus.
Trepikoda Huecki majas Tallinnas.

osa. Võõrad kaubasellid ei tohtinud pidada poode enne kui nad naise võtnud ja kodanikuks vastu võetud. Talupojakaupmeestel ei tohtinud olla lahtisi poode ja nad võisid talupoegadele müüa ainult soola, rauda, terast ning vask- ja messingkatlaid. Nagu eespool nägime (lk. 1068), ei võinud ka väikelinnade kodanikud Tallinnas kaubelda. Võõrkapitali sissetungimise vastu võitlus oli siiski aga seda raskem, et kaubandusliiklemise vahendamine oli võõraste, peamiselt hollandlaste käes, kes osalt ise astusid kaubandusliikkudesse sidemeisse siin, pidades kaupade ülesostmiseks siin faktoreid. Vahel täitsid faktorite ülesannet, nagu Tallinnas, kodanikud ise.

Keskvalitsuse katsed tööstuse elustamiseks.

On arusaadav, et tookordsete primitiivsete olude tõttu ei saanud olla suurt juttu meie linnade t ö ö s t u s l i k u s t arengust. Rootsis eneseski polnud see kuigi arenenud, peale mäetööstuse. Ent XVII sajandil hakati Läänes rakendama majanduslikku ellu merkantilismi printsiipe, mis suure tähtsuse andis kodumaise tööstuse arendamisele. Merkantilismi lainest ei jäänud puudutamata ka Rootsi. Rootsigi valitsus kavatses rakendada neid põhimõtteid oma majanduse teenistusse ning elustada oma maa tööstust. Eesti alal tegi ta sääraseid katseid T a l l i n n a s. Vajalikkude kapitalide koondamine pidi toimuma tööstuslikkude seltsingute, nn. manufaktuuride ja kaubanduskompaniide abiga. Selles mõttes tahtis Gustav Adolf Tallinnas kutsuda ellu tööstusi ja elavat transiitkaubandust. Ta tegi Tallinnale ettepaneku võtta Rootsi rauatööstust pikaajalisele rendile, kusjuures raua väljavedu alul pidi olema tollivaba. Valitsus soovis, et Tallinnas asutataks Venega kauplemiseks eriline kaubakompanii, mille tegevust oleks soodustanud Narva sõidu keeld. Gustav Adolf kõigele lisaks tegi ettepaneku luua Tallinnas rida suuri manufaktuure: ketramis- ja kudumismaju, köietööstust, milleks Tallinnale lubati turustamise privileegid kogu Rootsi riigi jaoks; kõik Rootsi sõjalaevastikule vajalikud köied oleks ostetud Tallinnast.

Sellest kõigest oli aga vähe kasu. Transiitkaubanduse tagasiminekuga oli Tallinna kaupmeeskonnast kadunud endine orduaegne ettevõtlikkus ja riskimisjulgus. Kapitalid olid vähenenud ning nende rakendamist uutesse kasutõotavatesse ettevõtetesse takistasid suuresti sügavale juurdunud vanad eelarvamused. Tallinna traditsionalismi köidikutes stagneerunud elanikkonnas leidis kuningas oma ettepanekuile väga vähest arusaamist ja ka vastutulelikkust.

Ainult ühes asjas sobis mõneks ajaks kokkulepe kuninga ja linna vahel. Gustav Adolf kinnitas a. 1624 fiskuse ja linna vahel lepingu, mille järgi Narva ja mõningate Soome linnade tollid mõneks aastaks renditi Tallinnale.

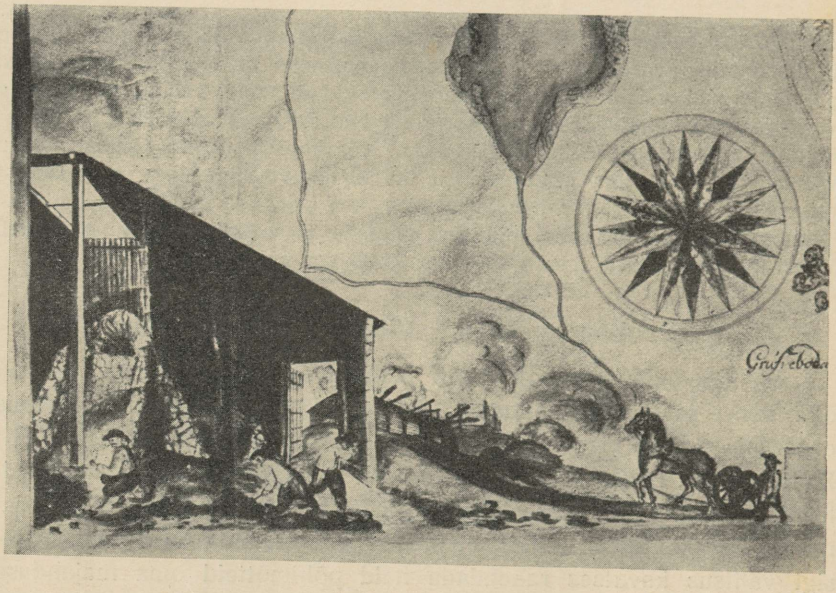

Rootsi vasetööstus XVII saj. Pildi järgi a. 1684.

Ka hiljemini pöörati kaubanduse-tööstuse arendamisele tähelepanu, kuid samuti väheste tagajärgedega. Peeti vajalikuks kutsuda Eesti- ja Liivimaal ellu eriline keskasutis. Kuninganna Kristiina nimetas 1652. a. Tallinna kuberneri Eerik Oxenstierna siinse kaubanduse peadirektoriks ja 1654. a. Liivimaa assistentsnõuniku J. von Weidenbaumi kaubanduse ja manufaktuuride direktoriks. Ka sai Liivimaa Karl XI ajal erilise 3-liikmelise kaubanduskolleegiumi, nagu oli olemas Stokholmis. See pidi resideerima Riias, Tallinnas ja Narvas, iga aasta saatma aruanded Rootsi ja kaubanduslikes jne. asjades nõu pidama. Muidugi taheti seega kohalikku kaubandust ja tööstust Rootsi riigi majanduslikes huvides reguleerida ja arendada. Tolliasjandusegi jaoks oli loodud eriline ametnikkond, nagu litsentsinspektorid jne.

Sel kõigel polnud aga loodetud tulemusi. Tallinnas kõneldi ka tööstusettevõtete asutamisest ja manufaktuuride sisseseadmisest, kuid kaugemale siiski ei jõutud. Tallinnas tööstusliku ettevõttena esines XVII sajandil hoopis väike Ülemiste paberitehas ja mõni teine väikeettevõte nagu Tartuski. Tööstuse tõsisem areng toimus meie maal alles hiljemini.

Kutseorganisatsioonide areng. Linnade siseelu.

Üldiselt toimus linnade kutseorganisatsiooniline areng keskaegsetel alustel, kuid uus aeg tõi siiski kaasa ka teatavaid uudiseid. Ajad olid üldiselt kitsamaks läinud, võrreldes Hansa õitsengu ajaga, väikluse ja kitsameelsuse vaim tungis seetõttu ka kutsekoondiste

Julita — Rootsi suurimaid kahurivalamise tööstusi XVII saj. Paremal valukuur kahe ahjuga, vasemal tornidega ehitises puurimismasin. Õuel ümberringi käsilolevad kahurite torud. Osa Hollandi maalija A. van Everdingeni maalist 1630. aastast.

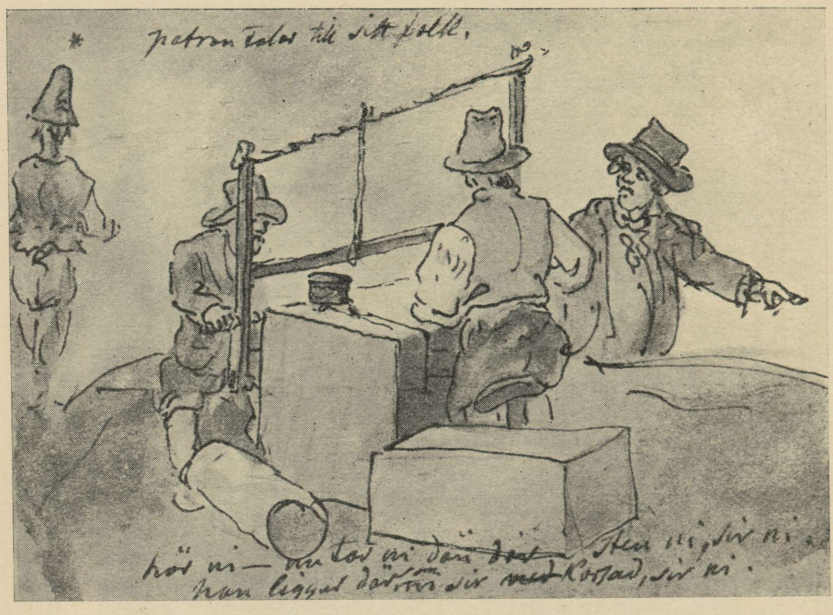

Elias Martini visand.
Näide rootsi kiviraiumistööstusest XVII—XVIII saj.

alal ikka enam ja enam esile. Piinlik kutsealaline reglementeerimine täienes järjekindlalt. On teada, et näit. Riias XVII sajandil oli olemas tsunftimäärustega varustatud organisatsioone umbes pool enam kui keskajal. Kutsealadel meistriks saamine oli väga raskendatud suurte maksudega ja meistritöö väga üksikasjalise ja vahete-vahel hoopis väiklase normimisega; meistritööd olid sageli väga aeganõudvad, kulukad ja otstarbetud.

Meistriks vastuvõtmise maksud olid XVII sajandil erakordselt kõrged: Riias maalermeistriks pääsemisel 156 marka ja 7-taalrine sööming (lihunikkudel vastavalt 43 + 7 t., kübarseppadel 351 + 60—70 marka jne.). Neid makse alandati enamikes tsunftides meistripoegadele ja vahel ka nende väimeestele õige silmapaistvalt. Ka ei nõutud mõnedes tsunftides meistripoegadelt ja väimeestelt 3-aastast selli rändamisaega. XVII sajandi tsunftimäärused reglementeerisid üksikasjaliselt ka tsunftiõpilaste õppeaja pikkust. Neis nõuti õpilastelt nagu ennegi laitmatut sünnipära ja 3- kuni 4-aastast õppeaega.

Suurt tähelepanu pöörati ka selliasjandusele. Rändamine oli üldiselt veel moes, kuid sell ei tohtinud vahetada enne 8. sept. oma meistrit. Kes ei rännanud, see pidi meistri juures veel kaks aastat töötama. Töö katkestamist, kõigepealt sinise esmaspäeva pidamist trahviti rahatrahvidega. Sellide tööpalk oli kindlaks määratud. Kui ta töötas oma toiduga, sai ta poole meistri teenistusest, meistritoidul neljanda penni, ja kodanikkude juures töö-

tades kolmanda penni. Meistriks saamisel oli eesõigus neil, kes kõige kauem olid oodanud, kuid meistrite arv tsunftides oli piiratud. Vastu võeti ainult vakantside puhul; erandeid tehti siiski meistripoegadele. Oli ka kindlaks määratud, kui palju õpipoisse ja selle meister võis pidada. Tsunfti järelevalvajad linnanõunikud pidid hoolega jälgima tsunftijäneseid, s. o. neid käsitöölisi, kes polnud tsunfti liikmed.

Tsunftiasjandus arenes peamiselt suuremates linnades, seda enam, et XVII sajandi keskpaigast peale ka valitsus nõudis eri ametialade jaoks põhimäärustikke. Teine lugu oli väikelinnades, kus mõne käsitööharu jaoks ei vajatud seevõrra oskuslikke tööjõude, et oleks võimalik olnud rajada iseseisvat tsunfti. Väikelinnade ja maakohtade kullasepad näit. seetõttu kuulusid kaasmeistritena mõne suurema linna vastava ala tsunfti. Üldiselt suurenes siiski endisega võrreldes tsunftiliikmete hulk tunduvalt, samuti ka tsunftiametnikkude hulk.

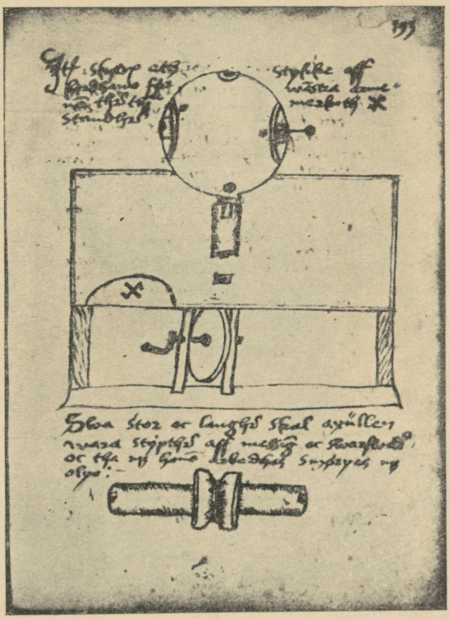

Kalliskivide lihvimise seadeldis Rootsis XVI saj. Joon. piiskopp Peder Månssoni käsikirjast.

Nagu kaubanduse alal, nii võideldi ka tsunftide alal mitteõigustatud kutsetööliste, meistriks mittepääsenud selli-de, tsunftijäneste, käperdajate vastu. Kuigi linnades, eriti suuremates, andis see võitlus mõnevõrra tagajärgi, kuigi just mitte iga kord, siis oli lugu veel täbaram väikelinnades, alevites ja eriti maal. Maal kaitsesid käperdajaid mõisnikud, kes vajasid mitmesuguseid käsitöölisi, nagu rätsepaid, kingseppi jt. Osalt olid säärased nõudmised ka põhjendatud, kui mõisad asusid linnadest kaugemal. Tsunftijäneste jt. mitte tsunfti kuulujate omal käel teotsemine on muidugi seletatav ka tsunftide väga kitsarinnalise püüdega tsunftimeistriks juurdepääsu raskeks tegemisega. Tuli ka ette, et käsitöölised, näit. lihunikud, tegid tegemist kaubandusega. Nii ostsid Narva ja Tallinna lihunikud loomi Tartumaal, makstes neist enam kui kohalikud lihunikud.

Peale tsunfti vanameeste ja kaasistnikkude oli igal tsunftil oma kassameister, kirjutaja, relvade ülevaataja ja neli roodumeistrit. Tsunftiametnikud said ka vähest palka; nii näit. maksti vanamehele aastas 18 marka, paar kingi ja üks paar tuhvleid tema naisele. Tsunfti laekast sooritati makse kirikute ja vaimulikkude ülalpidamiseks jne. Vastlaõhtu, nelipühade ja Maarja sündimise aegu kutsuti meistrid kokku koosolekuteks. Siin loeti ette tsunfti põhimäärustikud, lahendati tülid, kaasa arvamata süüteolisi tülisid ja võlaasju, mis allusid linnafoogtidele.

Kesk-Euroopa (Saksa) kaupmees XVI saj. Jost Ammani järgi.

Tsunftiasjanduses arenes XVII sajandil eriti välja tsunftikaaslaste s õ j a v ä e l i n e kohustus. Iga tsunftivend pidi enesele ise hankima relvi; tsunfti poolt anti need ainult vaesematele meistritele. Roodumeistrite ülesandeks oli õpetada tsunftiliikmetele relvade käsitsemist. Relvade ülevaataja pidi jälgima, et püssid ja teised relvad oleksid heas seisukorras ja et suudetaks korralikult esineda jaanipäeva aegu linna munsterdamishärra ees. Võitluse korral vaenlase vastu väljaspool linnapiire lubas raad tsunftimeestele maksta palka. Peale sõjaväekohustuste tuli viimastel täita ka tulekustutamisteenistust.

Rootsi ajal sel kombel relvastatud ja välja õpetatud mehed jagunesid kodanikukompaniidesse (Bürgerkompanie). Eriti Rootsi aja lõpul nõudis valitsus energiliselt neilt sõjaväeliste harjutuste võimalikult sagedat kordamist. Näit. pidid Tartu kodanikud 1694. a. maist septembrini iga kuu algusel pidama laskeharjutusi. Linnakaitsest osa võtma olid kohustatud ka eeslinnade elanikud, eestlased. Tartus moodustasid eestlased kaks kompaniid, kelle juhatajaiks rae poolt määrati saksa kodanikest pealikuid. Eesti kodanikukompaniid andsid oma vande rae ees turuplatsil eesti keeles. Linnakodanikkude osavõtt kodulinna kaitsemisel avaldus Rootsi ajal korduvalt. Nii näit. kaitsesid Narva kodanikud Narvat venelaste vastu 1700 ja 1704, Tartu omad 1704, Tallinna ja Pärnu omad jälle 1710. a.

Tsunftide, nagu ka gildide järelevalve kuulus linna raele, kes seda teostas tema poolt nimetatud tsunftihärrade kaudu. Need viibisid tsunftide istungitel ja lahendasid tsunftide vahelisi tülisid. Raad tagas tsunfti käsitööliste ainuõiguse oma kutse harrastamisel ja võttis

enda ülesandeks hoolitseda selle eest, et tsunftide töö rahuldaks tarbijaid.

Aegapidi selgusid aga ikka enam ja enam ka tsunftide varjuküljed. Õppe- ja selliaeg oli ülemääraselt pikk, sisseastumisraha oli liiga kõrge; liiga egoistlikus suunas arenes ka tsunftimeistrite vastupanu uute meistrite vastuvõtmisel. Teravaks arenes võitlus ka tsunftijäneste vastu, mis eriti ilmekalt silma paistis just Tartus, kus see oli sihitud terava otsaga eestlaste vastu. Tsunftimeistrid olid seega endid igapidi kindlustanud võistluse vastu. Selle all aga kannatasid tarbijad. Tsunftimääruste järgi soodustatud meistrid tegid sageli halba ja kallist tööd, mis sageli äratas põhjendatud nurinat.

Kesk-Euroopa (Sileesia) käsitöölise „emand" tütrega XVI saj. Jost Ammani järgi.

Tootmise kitsas reglementeerimine põhjustas ka tsunftide eneste vahel mitmesuguseid hõõrdumisi. Näit. tülitsesid Riias XVII sajandi lõpul lihtsepad lukuseppadega selle pärast, millist tööd üks või teine tsunft võis teha. Säärased tülid arenesid ja tõid endiga kaasa äärmise väikluse. Suuremaulatuslik vana vimm hõõgus ka suur- ja väikegildide vahel. Suurgildid püüdsid teatavat tegevus- või tööstusharu pidada ainult oma eesõiguseks. Eriti õllepruulimise ja viinapõletamise puhul väideti, et seda võisid teenistusliku otstarbega harrastada ainult suurgildi liikmed.

Mindi koguni nii kaugele, et ei sallitud sedagi, et väikegildi liikmed tegid tegemist õllepruulimisega oma isikliku vajaduste piirides. Samuti tegid suurgildi mehed mõnel puhul väikegildi liikmeile takistusi neile vajalikkude toitainete ülesostmisel. Väikegildid nõudsid aga, et neile oleks lubatud pruulida õlut ning valmistada viina ja mõdu omaks tarbeks. Tallinna väikegildile oli juba enne Rootsi aja algust lubatud osta kaupu otseselt ja omaks tarbeks paar korda aastas õlut pruulida. Hiljemini kerkis tüli uuesti päevakorda ja pikkade võitluste järel lahendati see asi 1636. a.: väikegildi liikmeil pidi jääma õigus abiellumise teel astuda pruulijate kompanii liikmeks neil pidi luba olema osta oma tarbeks kaupa sadamas, väljaspool

Poola kaupmehi XVI saj. Samaaegse miniatuuri järgi.

linnaväravaid turul, nagu ka oma saaduste vastu vilja. Väikegildi liikmeile lubati hiljemini, kui nad loobuvad käsitööst, ka kaubelda, ilma et nad seda oleksid eraldi õppinud.

Tüli õlle ja mõdu pruulimise ning viinapõletamise pärast seisis ka Tartus kaua aega päevakorral. Ainult mittesakslaste kohta olid gildid ühel arvamisel, et need ei tohi üldse valmistada õlut ega viina. Siingi tehti väikegildile aja jooksul mõningaid järeleandmisi.

Üldiselt jäi asi aga nii, et linnade lähema ümbruskonna jaoks võidi õlut pruulida ja viina valmistada ainult rae korralduste järgi. Rootsi riigiametnikel ja linnade ümbruskonna talupoegadel ja teistel oli see keelatud. Teatav erand linnades oli tehtud kerge õlle pruulimiseks garnisonivägedele. Samuti võisid Riia linna piirides elavad aadlimehed endile lasta maalt õlut järele saata jne.

Kuid linnades polnud üldiselt kokkupõrgete põhjuseks suur- ja väikegildide vahel mitte ainult õlle ja viina valmistamine ja toitainete ostmine. Sügavamat ilmet kandsid tülid rae ja linnakodanikkonna vahel, mille põhjuseks oli linnade valitsemine, maksustamine ja elanikkonna sotsiaalne olukord. Need tülid tekitasid õige põnevaid võitlusi XVI sajandi 80-ndates aastates Riias. Ka Tartus 1583. aastal, peale seda kui Tartu linn oli saanud Poola valitsuselt uue rae, tuli

A. Oleariuse järgi.

Tallinna XVII saj. teisel veerandil. Esiplaanil linnakodanikke tolleaegses rõivastises.

rae ja kodanikkonna vahel linna valitsemise pärast suur tüli. Kodanikkond nõudis kaasotsustamisõigust linna valitsemises. Tüli arenes esialgu raele ebasoodsas suunas: kodanikkond pääses asjaajamisele lähemale. Lõppeks andis Poola kuningas Sigismund III 1590. a. käskkirja, millega linna põhikord täiesti muudeti: kodanikud pidid kaotama nõupidamisõiguse kogukondlikes asjus, välja arvatud juhtumeil, mis raele näisid soovitavaina, ent ka sel puhul ainult rae poolt valitud komisjoni näol. Ei aidanud kodanikkonna energiline vastupanu vanamehe Hans Karthauseni juhatusel.

Kuid kodanikkude vastupanu suudeti summutada ainult ajutiselt: tüli hõõgus edasi. Tulemuseks oli see, et Rootsi ajal aegapidi tõusis gildide mõjuvõim linnade valitsemisel nii Tartus, Tallinnas ja Riias. Esijoones jõudis just suurgild panna oma mõjuvõimu maksma, mõjustades muu seas ka pürjermeistri valimisi. Tartus tekitas palju paksu verd rae ja gildide vahel eriti suurgildi ja rae vaheline võitlus põhimäärustikkude pärast XVI sajandi lõpul, eriti aga XVII sajandi esimesel poolel. Vanad põhimäärused olid sõjamõllus hävinud ja raad, kes püüdis võimu enese käes pidada, hoidus gildidele põhimäärustikke andmast ja kinnitamast. Lõpuks ta oli sunnitud seda siiski tegema, muu seas ka Rootsi riigivõimu survel.

Linnade sisekord. Suhe keskvõimuga. Väikelinnad.

Eesti linnade sisemine ilme, nende valitsemiskord ja sisemine organisatsioon jäid oluliselt püsima samadele alustele, nagu see oli olnud keskajal. Linnade valitsemise eesotsas seisid raed ühes pürjermeistritega. Muidugi polnud nende võimupiirkond enam nii ulatuslik kui keskajal, kus linnad võisid iseseisvalt sõlmida kaubanduslepinguid võõraste võimudega. Nüüd kuulus see õigus riigile. Alul pretendeeris Tallinna siiski veel sellele, et edasikaebus tsiviil-, eriti kaubanduslikes kohtuasjus toimuks endiselt Lüübekisse. Rootsi valitsejad Johan III ja ka Karl suhtusid sellesse vastumeelselt. Hansa osatähtsuse languse ja Lüübeki mõjuvõimu suure kahanemise tõttu muutus aja jooksul seegi nõue täieliseks anakronismiks. Ka muidu allusid suuremad linnad ikka enam Rootsi riigi tahtele, eriti Karl XI ajal, mil ainuvalitsuslikkude printsiipide rakendamine ei jätnud riivamata ka linnu.

Eriti mõjukamatel linnadel, näit. Tallinnal, oli ka Rootsi aja esimesel poolel korduvalt suuri lahkuminekuid keskvalitsusega. Neid lahkuminekuid tuli ilmsiks majandusliku ilmega küsimustes, neid tekitasid aga ka valitsuse sammud riigikaitse kõvendamisel, milleks nõuti linnadelt kontributsioone, sõjalaevade ülalpidu ning mitmesuguseid makse väiketolli, litsentide jne. näol. Ka polnud Rootsi valitsusele

seegi meeltmööda, et meie suuremad linnad, nagu Tallinna, Tartu ja Pärnu, püüdsid kiriku valitsemisel eralduda maa üldisest valitsemise korrast, omades iseseisvaid superintendente, kes alluksid raele. Sellealalised lahkpüüded kõrvaldas lõplikult Karl XI, pannes siin kehtima üldise Rootsi kirikuseaduse. Rae võimupiirkond jäi nüüd eeskätt linnamüüridega suletuks, ulatudes edasi ainult eeslinnadesse ja linnamõisadesse. Ta riivas maad ainult seevõrra, kuivõrra see puudutas käsitööde ja kaubanduse harrastamise takistamist maal. Viimast ei saanud linnad siiski iseseisvalt ottada, sest see teostus Rootsi keskvalitsuse poolt ja kohalikkude võimukandjate kaudu.

Rändav käsitöösell XVII saj. lõpul. J. P. Lemke samaaegne visand.

Suuremasse olenevusse välisest võimust sattusid Rootsi ajal meie maa väikelinnad. Kui Gustav Adolfi ajal moodustus Pärnu krahvkond ja doneeriti krahv Thurnile, tegi peale mehe surma selle lesk asjatuid katseid Pärnut alistada enda jurisdiktsioonile. Keskvalitsus otsustas selle asja teisiti. Halvem lugu oli aga Viljandi, Paide, Rakvere, väiksemal määral ka Haapsalu, Valga ja Kuressaarega.

1614. a. läänistati Jakob de la Gardie'le ühes Viljandi lossilääniga ka linna territoorium, mille tõttu linn sattus sõltumusse lossi valdajatest. Hoopis kummaliseks kujunes Paide seisukoht. Paide lossile kuuluv Mäo mõis läänistati Claus von Hastfehrile, hiljemini 30-aastase sõja kangelasele Lennart Torstenssonile. Kui Paide loss XVII sajandi keskel kustutati kindluste nimekirjast, sai Torstensson enda kätte ka lossiplatsi, kuhu kodanikud olid aja jooksul ehitanud majakesi. Nende pärast tekkis riid. Mäo mõisa omanikud seletasid, et neile kuulub ka lossiplats ühes alevikuga, kuna kodanikud kaitsesid oma iseseisvust. Et keskvalitsus toetas mõisnikke, pidid kodanikud Mäo mõisa valitsejale maksma mitmesuguseid andameid, teda tunnustama ülima kohtunikuna ja vanduma truudust nii kuningale kui ka Torstenssonidele. 1666. a. nimetas Lennart Torstenssoni poeg linnale oma kohtufoogti; säärane kohtufoogt tegeles Paides peaaegu uue linnaseaduse kehtimahakkamiseni.

Umbes samalaadne oli ka Rakvere seisukoht, mille ühes ümbruskonnaga Gustav Adolf doneeris krahvkonnana hollandlasele Reinald von Brederodele. Haapsalu, mille privileegid olid Rootsi kuningate poolt kinnitatud 1610 ja 1616, müüdi 1628. a. ühes ümbruskonnaga Jakob de la Gardiele. Linn kaotas seetõttu 1629. a. merisõiduõiguse. Hiljemini kinnitas Kristiina siiski 1646. a. linnale privileegid, ja ka de la Gardie volini-

Jõukamaid rootsi linnakodanikke XVII saj. Kaasaegse maali järgi.

kud andsid linnale mitmesuguseid soodustusi, muu hulgas kodanikele ainukauplemisõiguse Hiiumaaga ja laevasõidu vabaduse üldse. Eriti soodustas linna Jakobi poeg Magnus Gabriel de la Gardie, kes muu seas mõjustas Tallinna linna selles suunas, et see loobus nõudest, et välismaa laevad ei võiks sõita Haapsalusse (1664). Linn jäi siiski suurde sõltumusse Haapsalu krahvidest. 1665. a. lubati temal kasutada Riia linnaõigust, tegelikult käidi siiski Tallinna linnaõiguse järgi, sest see oli selgem Riia omast.

Väikelinnadest sai eriti kannatada ka Valga, mis oli saanud linnaõigused alles 1584. a. Poola kuningalt Stephan Bathorylt. Ka tema saatus oli Rootsi ajal vähe kadedust äratav. Väikelinnadest mõnevõrra paremal seisukohal, peale Haapsalu, asus ehk ainult Kuressaare.

Üldiselt oli aga Rootsi ajal väikelinnade valitsemine ja üldse nende olemasolu tugevasti häiritud. Nad vegeteerusid üsna viletsalt XVI, eriti aga XVII sajandi kitsastes oludes. Ühelt poolt pigistasid neid suuremad linnad, eriti Tallinna, teiselt poolt krahvlikud maavaldajad. Suurt paremust ei toonud väikelinnadele ka mõisadereduktsioon, mis nad tagasi viis otseselt kroonu alla. Kui kõigele veel juurde lisada peatoiduse nappus kaubanduse ja käsitööde alal, tuli nende elanikel tahes-tahtmata tegelda peale linna tõeliste peatoiduste ka veel aianduse, põllupidamise ning sobival puhul ka kalastamisega. Linna elanikud omasid linna ümber majandamiseks nöörimaid. Säärases seisukorras ei mänginud väikelinnad nii maa halduslikus kui ka majanduslikus struktuuris kuigi tähtsat osa.

E. Kühnerti rekonstruktsioon.

Tallinna Kanuti gildi hooned hilis-keskaegsel kujul.

Keskvalitsus oli vahete-vahel sunnitud põhjalikult revideerima ka suuremate linnade valitsemist, nagu see juhtus Tartuga XVII sajandi teisel poolel Karl XI aegu.

Tartus ilmnes Rootsi aja lõpul suur omavalitsuslik mädanemisprotsess: ei täidetud linna laekamäärustikke, mille tõttu raha küllaldaselt ei laekunud; raehärradele ja pürjermeistritele määrati kõrgemaid palku jne. Linn ei suutnud enam tasuda oma võlgu; võlausaldajaile tuli koguni panditada linnamõisu. Ja lõpuks ei suudetud õigel ajal enam maksta ka palku. Liivimaa kindralkuberneri Hastferi sõnade järgi oli Tartu „täiesti ruineeritud linn" (1686). Nüüd huvitusid linna majapidamisest gildid, nõudes raelt täpsa aruande esitamist kõigi väljaminekute kohta. Juba puuduliku raamatupidamise tõttu oleks see osutunud võimatuks. Häda tõttu taheti pöörduda saatkonnaga kuninga poole, kuid linnal puudus raha saadiku saatmiseks. Lõpuks gildide poolt saadetud saadik tutvustas Rootsi keskvalitsust olukorraga.

Rootsiaegne linnamaja portaal (Narvas).

Nüüd segab end keskvalitsus teravalt vahele. Tartusse saadetakse kindralkuberner Jacob Johann Hastfer, kes asjadesse süvenedes leidis, et „tartlased üldse pole suutelised endidki valitsema, veel vähem aga linna ja kogukonda". Tema veendus, et „väikelinnadele peab kõvasti sõrmedele vaatama, sest inimesed ei oska seal ilma abita ei ennast ega publikut õieti juhatada". Hastfer koostas linna rahanduse revideerimiseks erilise komisjoni, laskis linnamõisad vabastada immissioonidest ja anda rendile. Vastupanevad linnanõunikud tagandati. 1688. a. ilmus ta isiklikult Tartu ning tõmbas terava piiri üldsuse huvides laenatud summadele ja raehärrade isiklikele võlgadele. Viimased veeretati asjaosaliste raeliikmete või nende surma korral nende pärijate kanda.

Samalaadilisi korruptiivseid nähtusi esines Rootsi aja lõpul ka Tallinnas, kuigi need siin ei omandanud sellist ulatust. Tartu korralik eelarve seati 1208 riigitaalri peale kindlaks, töötati välja kindel võlgade tasumise kord, linna asjaajamises pandi kehtima vali kord. Tulemuseks oli, et 1695. aastaks oli tasutud võlga 7200 riigitaalrit, tasumata 1700 taalrit.

Eestlus linnades.

Eestlaste seisukorra kohta linnades on seni meil kõige enam teateid Tartust. Eestlased moodustasid Poola ja Rootsi ajal suuremates linnades kodanikkonna alamkihi. Tartus näit. ei kuulunud nad valdavas enamuses täisõiguslikku kodanikkonda, kuna saksa rahvusest elemendid olid koondunud gildidesse ning olid tooniandvad majanduslikult ja kultuuriliselt. Eestlasi leidus siiski üsna ohtrasti nii linnades kui ka aleveis. Tolleaegseis allikais nimetatakse neid harilikult mittesakslasteks (undeutsche). Kodanikkudeks saamisel ja gildidesse pääsemisel tehti eestlastele eriliselt suuri raskusi. 1624. a. Tartu rae määruse järgi võeti linnakodanikeks ainult sakslasi. 1632. a. esinevad kodanikud rae ees koguni nõudega, et alevielanikkude ja mittesakslaste lapsed peaksid kodanikkude juures orjama, teenima, nagu see toimuvat teistes väiksemates Liivimaa linnades. Raad aga lükkas selle palve tagasi põhjendusega, et alevielanikud polevat pärisorjad ja polevat ka teada, et teistes linnades niiviisi talitatakse. Eestlaste ja teiste mittesaksa elementide jaoks kavatses Tartu raad 1635. a. asutada erilise „mittesaksa gildi". Tõeliselt jäi see aga teostamata. Jõukamaid ja enam-vähem sakslastega assimileerunud eestlasi võeti saksastunult ka edaspidi kodanikeks ja gildide liikmeteks. Mitteassimileerunud jäid aga välja. Kui venelased 1656. a. möödamineval vallutasid Tartu, oli Tartus 148 meessoost kodanikku, neist 27 mittesakslast, peale selle veel meessoost elanikke, neist 15 lin-

Tüüpiline rootsiaegne astmelise viiluga eramaja Narvas XVII saj. lõpust.

nas ja 85 alevis (enamuses muidugi eestlasi). Eesti soost linnaelanikkudest olid täiskodanikkudeks pääsenud enamasti kangrud ja lihunikud.

Eestlastele takistati kodanikuõigusi saavutamast siiski vististi mitte üksnes rahvuslikkudel kaalutlustel, vaadeldes eestlasi kui mingisugust väheväärtuslikumat kihti. Omajagu mõjus selleks kaasa ka teatav kadedus peatoiduse pärast. Et eestlastel kodanikeks pääsemisel oli raskusi, sellele osutab Pulli Hansu lugu. 1634. a. võetakse Pulli Hans kui rikas mees suurgildi vastu. Temale lubatakse kaubelda Venemaalt toodud kaupadega ning varsti laiendab ta oma äri ning hakkab müütama ka Saksamaalt Nürnbergist toodud kaupu. See ei meeldi saksa soost kodanikele ning lõpuks leitakse, et pole lood korras tema sünnikirjaga. Olgugi et see õiguslik küsimus lahenes Pulli Hansu kasuks, võetakse temalt 1645. a. poest ära 8 tündrit sibulaid, $22^1/_2$ küünart palakaid, kingi ja valjaid, seega just vene algupäraga kaupu, millega tal ju oli lubatud kaubelda. Nüüd pöördub Hans Pull kaebusega kindralkuberneri poole, kes rae sunnib järele andma. Hoolimata sellest jätkus Pulli tagakiusamine, nii et viimane pidi pöörduma keskvalitsuse poole Stokholmi. 1649. a. nõuab Kristiina kirjas Tartu raelt, et Pulli tuleb pidada suurgildi liikmeks ja teda tuleb lasta osa saada kõigist kodanikkude peatoidusest ja vabadustest ühesugustel alustel teiste kodanikkudega.

Peetri muuseumi hoone Narvas — kaunimaid rootsiaegseid eramaju Narvas (ehit. 1684. a. paiku).

Peatoiduse olude kitsenemisel teravnes võitlus ka Tartu eesti soost käsitööliste vastu. 1684. a. nõudsid Tartu saksa soost lihunikud raelt, et mitte saksa soost seltsilised eemaldataks. Raad leidis siiski, et saksa soost lihunikkudest ei jätku, ja jättis nõude rahuldamata. Eriti elav oli eestlaste juurdevool kangrute tsunfti: 1682. a. omandasid Tartus kodanikuõiguse 6 eesti soost kangrut. See juurdevool pidurdati aga seega, et 1688. a. Tartu kangrud otsustasid õpilaseks mitte enam vastu võtta mittesaksa maapoisse.

See näitab, et Poola ja Rootsi ajal eestlasi rändas ka maalt linna. Seda muidugi takistas suuresti maal valitsev sunnismaisus. Maalt Tartu siirdunud talupojad näit. võisid linna jääda ainult sel tingimusel, kui neid kahe aasta jooksul tagasi ei nõutud. Sellest võimalusest linnadele jätkus, sest üldiselt ei vajanud ju linnad tolleaegsetes primitiivsetes oludes kuigi suurt juurdevoolu maalt. Linnad olid väikesed ja nende osa maa majanduslikus struktuuris nüüdsega võrreldes hoopis vähese tähtsusega.

Rahasüsteem. Mündid ja mõõdud.

Kaubanduse ja üldse arengu seisukohalt omab teatavat tähtsust ka rahasüsteem ja ka kaalud ning mõõdud. Juba keskajal oli valitsenud liikvelolevate müntide küsimus. Kohalikkude maahärrade mün-

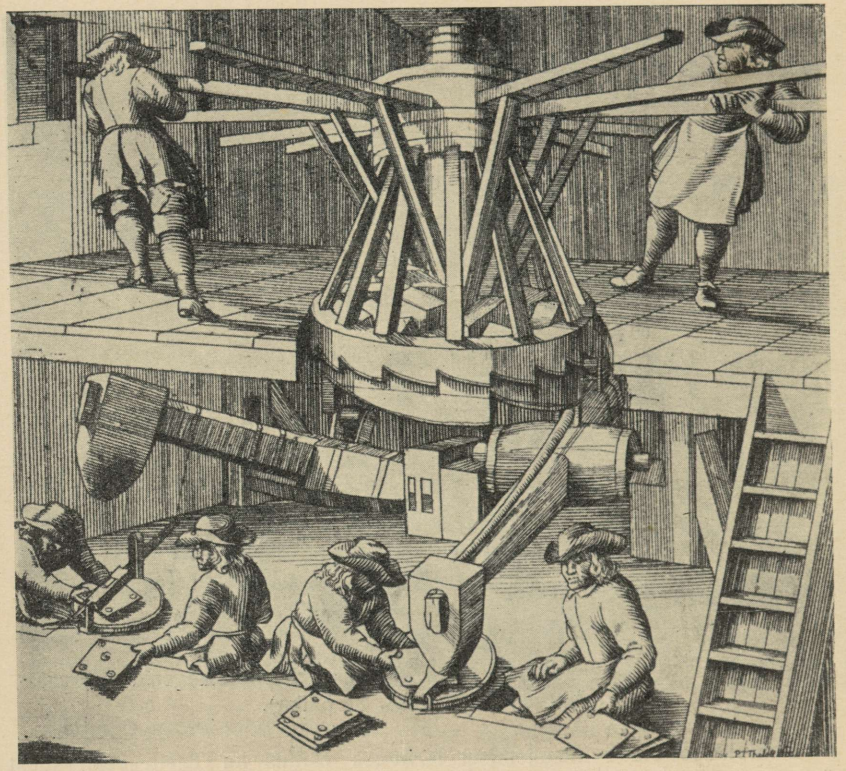

Mündilöömine Rootsis. Mündimasin XVIII saj. esimesilt aastailt.

tide kõrval oli kaubavahetuse tõttu käibel mitmesuguseid välismaa münte ja see tegi rahaturu vägagi kirjuks. Olukord ei muutunud palju orduriigi kokkuvarisemise järel, sest Vana-Liivimaal kanda kinnitanud riigid tõid siia igaüks omad rahad. Riiale, Tallinnale ja Narvale lubati ka nüüd veel müntida või lasta sisse sääraseid münte, mida kaubavahetus tegi vajalikuks. Sellest siis ka müntide suur mitmekesisus ja kursside arvestamise raskus, mida veel enam aitas raskendada müntide pahenèmine.

Gustav Adolf püüdis Eesti- ja Liivimaal teostada mündiuniooni Rootsiga, kusjuures suruti peale ka vaskraha, mida Gustav Adolfi ajal hakati Rootsis ohtrasti lööma, mille kurss aga oli kõikuv, ja seda raha ei tunnustatud rahvusvahelises kaubanduses. Väga levinud rahaks jäi Rootsi ajal, eriti Riias, nn. riigi- ehk speetsiestaaler, hiljemini ka Albertus-taaler selle kindla kursi tõttu. Kuninganna Kristiina poolt antud mündimäärustiku järgi, mis ka siin publitseeriti, olid lubatud

peale Rootsi raha ka täiskaalulised Saksa riigimündid, portugaleesid, rosenooblid ja tukatid; Vene ja Poola kaubanduse pärast Riias ja Tartus Poola ning Tartus, Narvas, Vasknarvas ja Soomes Käkisalmis Vene mündid nende metalliväärtuse järgi. Suuri takistusi tegi

Münte Rootsi ajal Gustav Adolfi, Kristiina ja Karl X kujutistega.

muidugi jätkuv Rootsi hõbe-, eriti aga vasktaalri kursi langus. Et säärane müntide mitmekesisus tegi arvestamisel suuri raskusi, on täiesti arusaadav.

Kaubandusliku liiklemise elavnemist takistas ka p a n k a d e puudus ja võrdlemisi kõrge võlaprotsent. Ühe määrustiku järgi 1666. aastast lubati võtta 6% ja 8% siis, kui protsent oli eraldi üles märgi-

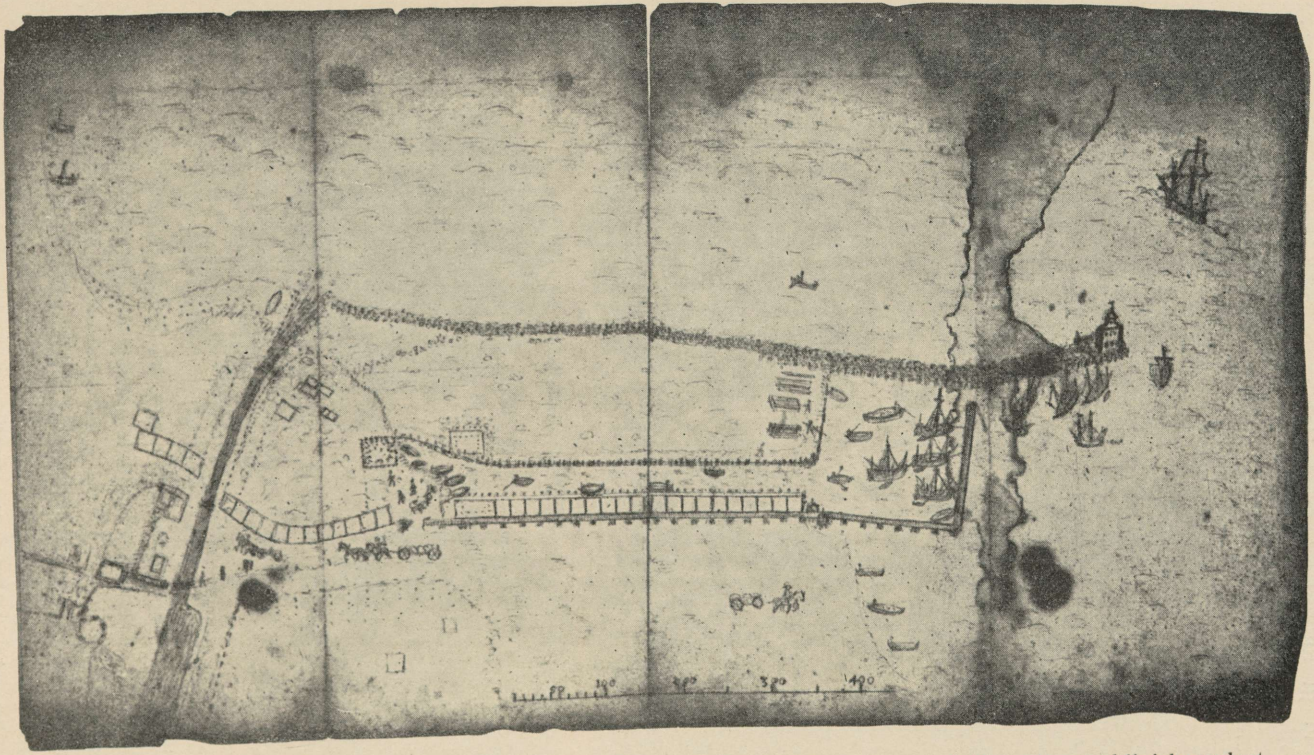

Tallinna linnaarhiivi kogudest.

Tallinna sadam. Visand valmistatud P. Johanseni arvates XVII saj. teisel veerandil. Silla ääres näha paate, millega kaupu laevadelt randa toodi. Paadimehed — mündrikud — moodustasid omaette tsunfti ja olid rahvuselt peamiselt eestlased.

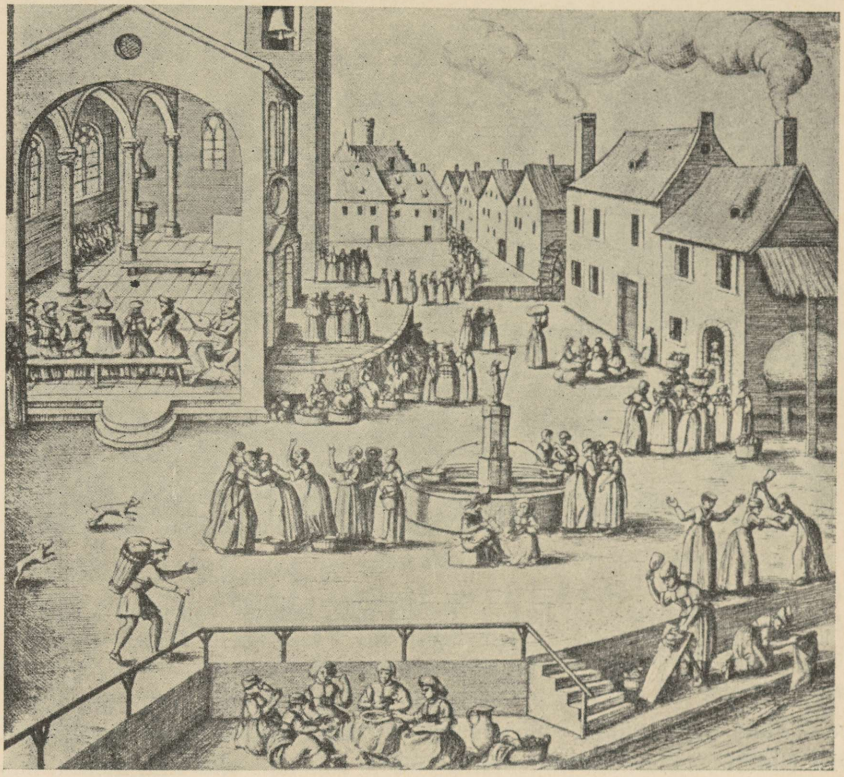

Elu Lääne-Euroopa väikelinnas XVII saj. keskel. Wenzel Hollari samaaegse joon. järgi.

tud. 1683. a. keelati protsentide võtmine protsentidelt ja 1. jaanuarist 1688 alandati laenuprotsent 6-le. Üldse olid krediidiolud XVII sajandil rasked: puudusid pangad ja kreeditorideks olid eraisikud.

Krediiti vajavad isikud sattusid raskesse sõltlusse. Talupoeg võlgnes harilikult mõisale või jälle talupojakaupmeestele linnas, kuid mõisnikud sattusid võlasõltlusse linnakreeditoridest. Võla eest vastutas mõisnik maaga, adramaaga. Harilikult immiteeriti mõisade adramaad 100 taalri eest adramaa, kuna 1675. a. määruse järgi adramaa kohta arvati 200 taalrit. Võlad tekkisid mõisadel harilikult ikalduste tõttu, mil nende sissetulekud vähenesid, kuna seisuslikud elunõuded aina tõusid. Sel alal on rida küsimusi, millest osa valgustatud (O. Liivi poolt), osa ootab veel valgustamist.

Raskusi tekitas kaubandusele ka tolleaegne mõõtude ja kaalude süsteem. Kuna linnades kaalusid püüti enam-vähem ühtlustada, oli halvem lugu õõnesmõõtudega, mis tugevasti erinesid eri linnades ja maaosades. Tartus näit. oli XVI saj. lõpul kasutusel Riia vakast erinev

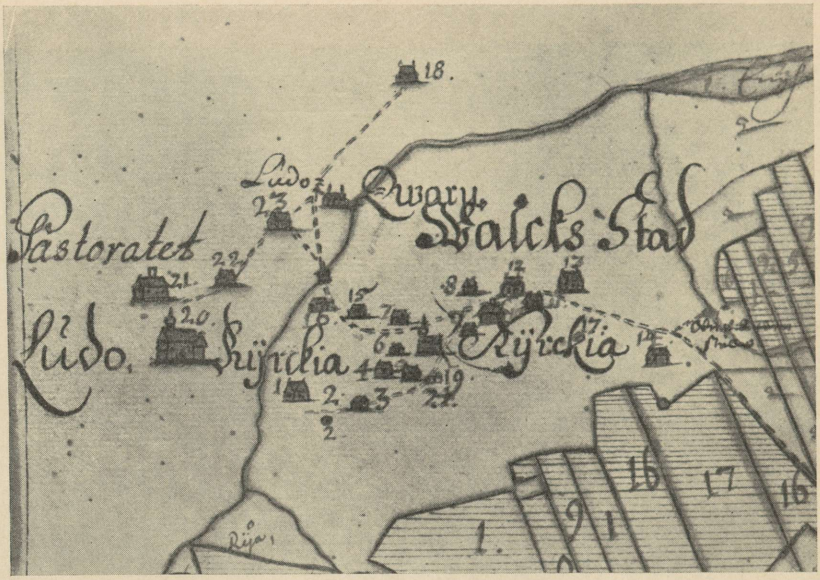

R. Keskarhiivi kogudest.

Liivimaa väikelinn — Valga — Rootsi ajal. Kaardil märgitud kirikud, kodanikkude maalapid (numbritega) jne. 1680-ndail aastail valmistatud kaardi järgi.

vakk (üks kaheksandik suurem kui viimane). Tartu linn pidas sellest visalt kinni, kuna kun. Sigismund püüdis siin läbi viia Riia mõõtu, mis võetigi tarvitusele Tartumaa kroonumõisades.

Analoogilisi nähtusi ilmnes ka mujal. Liivimaal näis soodustavat mõõtude ja kaalude ühtlustamist Karl XI maahinne, mis nõudis maksude ühtlustamiseks ka ühtlase mõõdu ja kaalu kasutamisele võtmist. Keskvalitsus tegi korraldusi mõõtude ja kaalude suhtes nende ühtlustamiseks. Kuid käskkirjad ei suutnud muidugi otsekohe segadust kaalude ja mõõtude alal kaotada. Raske oli saada jagu harjumustest.

Üldiselt olid siiski linnade, eriti suuremate, majanduslik olukord Poola ja Rootsi ajal, võrreldes Hansa ajaga, üsna oluliselt halvenenud. Iseäranis kannatanud oli transiitkaubandus. Linnade elanikkonnad olid väikesed, ettevõtlikkuse vaimu oli vähe. Ettevõtlikkuse vähesuseks mõjusid kaasa üldse majanduslikud tingimused, kuid suurelt osalt ka traditsionalism ja osalt ka merkantilistlikule ajale omane liiga väljaarenenud reglementeerimise tung. Püüti liiga palju korda saata igasuguste kunstlikkude normimistega, kuid elu sammus siin sageli siiski oma rada. Maa peaproduktsiooni alaks jäi teravili, mis peamiselt Rootsi transporditi.

LII. Kiriku- ning usuelu Poola ja Rootsi ajal.

Ühine joon eri valdkondades meie maal pärast orduriigi lagunemist seisis peaaegu igal pool selles, et vastastikuste sõdade ja röövretkede tagajärjel liikus kiriku- ning usuelu ja kõlblas elu languse tähe all. Kannatasid ja osalt hävisid kirikud, õpetajad, koguduseliikmed, eriti maarahva hulgast.

Sõjategevuse möllates ei olnud kiriku- ja usuelu elustamise ja uuendamise töö suuremas ulatuses hästi võimalik.

Kiriku- ja usuelu korraldamisele võidi mõtlema hakata Liivimaal alles Jam-Zapolje rahu järel ja Eestimaal pärast Pljussa vaherahu 1583. Paraku järgnesid aga ka siis jälle uued laastavad sõjakäigud ja alles ühise Rootsi valitsuse alla saades hakkas ühtlasemaks kujunema ja arenema ka kiriku- ja usuelu meie maal. Rahulikum ja parem oli elu sel ajal vaid Saaremaal, mis oli enam kaitstud oma asendi poolest.

Eelneval ajastul — s. o. orduriigi lõpust kuni kogu eestlaste maa minekuni rootslaste alla — Taani ja Rootsi püüdsid edendada protestandi usku ja kirikut, venelased ja poolakad vastavalt kreeka-katoliku ja katoliku usku. Nii kujunesid siin selleaegsed võitlused meie maa-alade pärast ühtlasi võitluseks põhjast ja läänest suunduva protestantliku maailma ja lõunast ja idast suunduva katoliikliku maailma vahel.

Vene okupatsiooni aeg.

Vene okupatsiooni aeg Ida-Eestis kestis umbes 24 aastat; okupatsiooni ala ise oli muutlik. Kuid sellest okupatsiooniajast jätkus maa laastamiseks ja kiriku- ja usuelu laostamiseks.

Kui venelased tulid meie maa suurematesse linnadesse, alustati või elustati veneusulisi jumalateenistusi, parandati või seati olemasolevad vene kirikud soovikohaselt korda, ehitati ehk mõni üksik uus, võeti üle mõni muu-usuliste kirik oma erilisteks otstarveteks. Tartu piiskopile Hermanile määrati eluaegseks kasutamiseks Kärkna (Muuga) klooster, kuid ta saadeti varsti vangina Moskvasse; seal ta surigi 1563. a.

Mõne aja pärast pandi Tartus ametisse vene Tartu-Viljandi piiskopp (vladica), kellele anti asukohaks Tartu piiskopiloss. Vene Nikolai kiriku jaoks võeti kell lossist ja teine raekojast. Vene agulis olnud puukirik põles 1579. a. maha; on võimalik, et teda hakati jälle üles ehitama. Tartu Pühavaimu kirik võeti aidana tarvitusele. Maarja kirik määrati esiteks hertsog Magnusele „õuekirikuks", hiljemini võeti ka see kirik aidana tarvitusele.

Narvas ehitasid venelased linnas uue kiriku, arvatavasti korraldati ka siis juba vanem linnakirik ümber vene kirikuks. Pärnus ja Viljandis oli venelastel kirikuid, Viljandis koguni 2: üks väike puukirik lossi ligiduses ja teine turu juures.

Venelasi on sel ajal meie maal rohkesti olnud ja paljud neist on siia jäänud. Poola ajal on sagedasti juttu „venelastest", „moskoviitidest", „skismaatikutest", keda jesuiidid sageli eduga püüdsid rooma usku pöörata.

Ka meie maa elanikkudele võis vene usk sel ajal avaldada mõningat välispidist mõju. Tegelikke pöördumisi vene usku ei näi suuremal määral toimunud olevat, kuigi teatatakse, et Tartus olla lubatud neile, kes vene usku astuvad, 2 rubla, ja mõned vanemad inimesed olla seda siis teinud. Tartu endine eesti koguduse õpetaja Timann Brackel, kes okupatsiooni aegu ajuti Tartus viibis, ütleb siiski, et palju lihtsameelseid hingesid on vene eksitusse avateldud.

Poliitilistel põhjustel tahtis tsaar sel ajal ususallivust üles näidata. Isiklikult ta olevat küll hukka mõistnud reformatsiooni, arvates, et koos vana usuga liivimaalased on kaotanud ka õigluse, ustavuse ja sõnapidamise. Kuid sellegipärast ei pooldanud tsaar vana usu uuesti elustamist. Seda näitab juba Tartu piiskopi Hermani kohtlemine, Tartu naistsistertslaste Katariina kloostri sulgemine, toomkiriku hõbedakogu ja Katariina kloostri varanduste osaline konfiskeerimine.

Suurem osa katoliiklasi lahkus Tartust Tallinna suunas enne 1558. a. kapitulatsiooni, osa saadeti hiljemini välja venelaste poolt.

Tartust välja saadetute hulgas oli ka luteri usu vaimulikke. Selle tagajärjel jäi Vene aja lõpul luteri usu vaimulikkudest siia vaid eesti soost õpetaja Mattias Kempe (vt. lk. 618). Sel ajal võis vähemgi kahtlus saatuslikuks saada, seepärast hoidus Kempe saksa vangidest ja haigetest võimaluse järgi eemale „kui suurvürsti põlgajatest", ega tahtnud neid vaimulikult küllaldasel määral aidata, nii et mitmed või koguni umbes 40 olla ilma armulauata surnud. Peab arvama, et Vene ajal Tartu eesti luteri usu kogudus oli saanud suletud Katariina kloostri kiriku endale ainutarvituseks.

Õitsele oli Vene ajal jõudmas vaid Narva linn (vt. lk. 1059). Linn tarvitas Venemaa peamise sadamana nüüd loomulikult enam sadamatöölisi, veovoorimehi, kandjaid jt., mis tähendas sealsete linna-eestlaste arvu kasvamist. Sel ajal kasvas tõenäoselt eesti kogudus, kel oli oma väike kirik Pikal (nüüdsel Suurel) tänaval, mis 1610 ära põles.

Ka linnades linnaelanikkude ja -kodanikkude hulgas oli sel ajal leida palju toorust. Nii juhtus Tartus, et bürgermeistri korraldatud suurel

E. R. Muuseumi kogudest.

Kärkna kloostri varemeid Amme jõe kaldal.

võõruspeol ja söömaajal (a. 1582) teotab keegi kaubahärra teise külalise abikaasat, siis haavab noaga viimast kakluse rüsinas kõhust ja ka selle käitseks esinenud õpetajat Kempet. Raseduse viimases järgus olnud naine sünnitab haava jäljega surnud või varsti pärast sündimist surnud lapse. Tekib pikk protsess, ja süüdlasele osaks saanud võrdlemisi väike karistus näitab, et säärased lood haruldased ei olnud.

Eriti korraldamata ja madalal tasemel pidi usulis-kõlblas ja kiriklik elu olema maal. Russov räägib, et keegi talupoeg astunud 1564 Jumala prohvetina üles, võttes endale asukoha Kuusalu rüüstatud kiriku juures, venelaste maa-alal. Tema õpetanud, et ei tule enam pühapäeva, vaid neljapäeva (s. o. paganusaja pühapäeva) pühitseda. Ta põhjendanud seda sellega, et kord suures hädas olla Jumal kõiki nädalapäevi appi kutsunud, kuid ainult neljapäev olla seda kutset kuulda võtnud. Kogu Eestimaal olla talupojad seda uskuma hakanud „tänapäevani". See vaade seisab ühenduses Taara usuga. Körber seletab, et üks osa Võnnu koguduse liikmeist pöördus sel ajal tagasi vanadele paganuse ohvritele ja kommetele, kuna kogudus oli jäänud mõneks ajaks ilma vaimuliku hoolekandeta.

Maarahva paganausu kommetest, palvetest äikese- ja välgujumala poole ja ohvritest teatavate puude juures, aga ka muidu nende mõningatest „ebausu" viisidest, mis vahel olla ühinenud katoliku kommete mälestistega, räägivad hiljemini ka jesuiidid. Nii

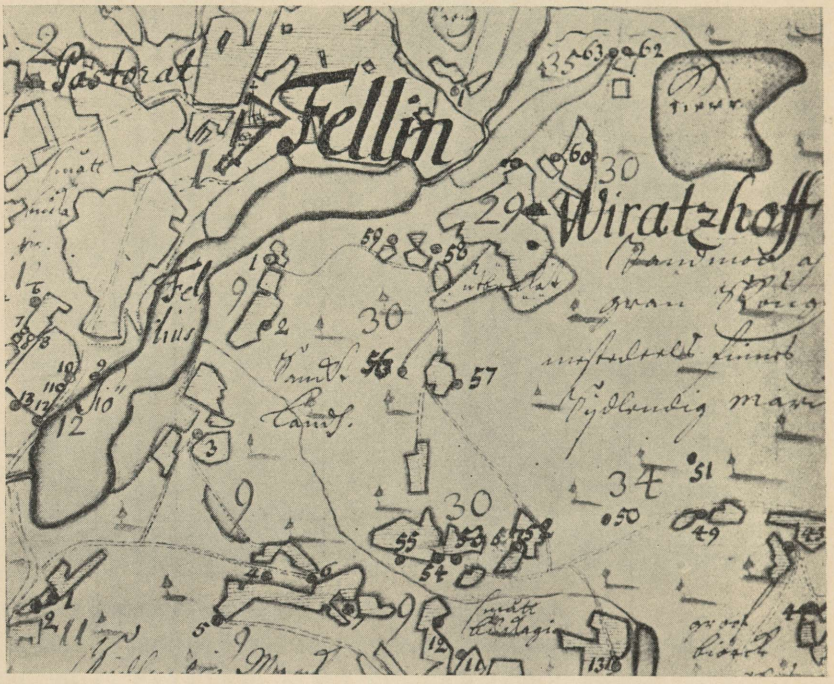

R. Keskarhiivi kogudest.

Viljandi linna ümbrus Rootsi ajal. 1680—83. a. valmistatud kaardi järgi.

siis pole kahtlust, et maarahva juures mõned paganausulised vaated ja kombed jälle selgemini nähtavale hakkasid tulema. Laostades luteri usu kirikut on Vene aeg juba üksi sellegi läbi teataval viisil pinda valmistanud järgneva Poola aja vastureformatsioonile.

Poola aeg Lõuna-Eestis.

Saades Jam-Zapolje rahu läbi (1582) Lõuna-Eesti oma tegelikku valdusse, hakkas Poola valitsus siin seoses poliitiliste üritustega toetama katoliikliku vastureformatsiooni teostamist (vt. lk. 775 jj.).

Kui Poola vägede ülemjuhataja Jan Zamoyski 23. II 1582 Tartu tuli, pidi vene piiskopp (ühes mõningate teiste venelastega) siit lahkuma Moskva suunas kokkuleppe alusel. Maarja kirik pühitseti uuesti ja anti üle katoliiklastele. Siin peeti ka pidulik tänuteenistus („Te Deum"), sest toomkirik oli liiga kannatada saanud ja venelaste poolt lõhutud. Katariina klooster ja Katariina kirik, mis oli Vene ajast peale olnud luterisuliste eestlaste valduses, anti jesuiitidele, jättes eestlaste protestid tähele pane-

mata. Eestlased asusid nüüd jälle sakslastega ühisesse Jaani kirikusse. 1585 läks ka Maarja kirik jesuiitide kätte.

Kui rootslased Tartu 1600. a. lõpul vallutasid, anti sakslastele jälle Maarja kirik, eestlastele ainuomanduseks Jaani kirik ja rootslastele jesuiitide Katariina kirik.

Pärnus kasutasid luterlased endist väikest vene kirikut, kuna katoliiklastel oli oma lugupeetud preester Fabiano Quadrantino; nende käes oli vanaaegne, kaunis heas seisukorras olev kirik.

Viljandis oli linn ja kirik lõhutud ja maha jäetud. Tarvitatavaid kirikuid ei olnud, kuid lossikabelis pühitseti 1584. a. altar ja loeti missat. 1599. a. selgub, et Viljandi kloostrikirikut hakatud parandama, katoliku teenistust aga peetakse veel selle läheduses olevas endises väikeses vene kirikus. Endises vene kirikus aga, mis asetses end. Jaani linnakiriku juures, peetakse saksaluterlaste teenistust. Eestlased matavad oma surnuid endise Antoniuse kabeli surnuaial, katoliiklased endises ordukabelis lossi juures.

Maal hakkas alul nõrk katoliiklaste kiriklik korraldus osalt arenema. Parandatakse hädatarvilikumaid kirikuid, ehitatakse mõni üksik hävitatu asemele juurdegi (nagu näit. Põltsamaal, Laiusel). Siiski katoliku vaimulikud sagedasti, kui mitte enamasti, teenivad ka hiljemini mitmeid kirikuid. Näit. Laiuse preester teenib ka Torma ja Lohusuu rahvast, Põltsamaa preester ka Kolga-Jaani rahvast jne. Kuid Tarvastus peab Fahrensbach veel luteri usu õpetajat, kes teenib ka Karksit, kuigi Viljandi praost juba 1590. ja samuti ka 1599. aasta revisjonil selle vastu protestis. Isegi Helmes käib veel õpetaja.

Poola-Rootsi sõda lõi olukorra uuesti segamini. Katoliiklaste visitatsioonil selgub, et rahvast oli väga palju hukkunud, kirikuid lõhutud ja põletatud. Mõisu on tühjaks jäänud ja kogudustest on umbes pooled ilma vaimuliku hoolekandeta. Luteri usu õpetajaid on mõned üksikud. Preestreid on palju rohkem. Vaimulikud peavad nüüd enamasti mitmeid kihelkondi teenima. Nii olid näit. Karksi preestri hoole all ka veel Tarvastu, Paistu, Ruhja, osalt ka Helme, Viljandi, Põltsamaa.

Luteri usu traditsioonid jäid kogu Poola aja püsima peamiselt suuremates linnades, eeskätt Tartus, kus luterlaste seisund oli siiski raskem kui näit Riias. Kuna Riias alguses 6 jesuiidi vastu seisid umbes 10 õpetajat, siis Tartus, Eesti ala usuvõitluse keskkohas, seisid 7 jesuiidi vastu ainult paar õpetajat. Muidugi kindlustas luteri usu püsimajäämist linnades nii saksa kui ka eesti kodanikkude suurem teadlikkus omast usust. Kui katoliku praost Olaus Alginus ei tahtnud lubada eestlasi armulauale võtta, siis Tartus Verevi Jaan olla seletanud: „Kui meie ihu ka puruks tambitakse, Jumala arm võib seda jälle kokku panna, aga kui meie hinged põrgusse lähevad, siis ei jõua neid enam keegi ära päästa. Sellepärast ei või meie omast usust mitte taganeda ega äraandjaks saada.“ Samuti aitas luteri usu püsimiselc kaasa ka luteriusuliste raadide olemasolu. Aga mitte väikest osa ei etendanud luteri usu säilitamises ka kohalikud õpetajad.

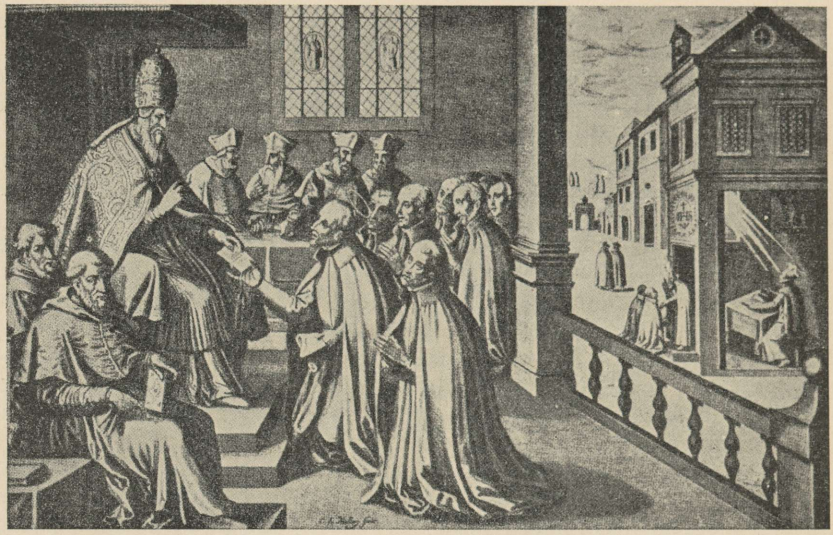

Paavst Paul III annab jesuiitidele nende ordu kinnitamisüriku. C. de Mallery vaselõige.

Veel Poola aja alguses oli Kempe ainuke eesti ja saksa koguduse õpetaja Tartus. 1583 sai saksa kogudus endale erilise õpetaja Franz Berger'i isikus, kes aga varsti lahkus. Ta kõrvale astus varsti veel diakonina Paul Kuhn, keda ehk Christiani andmeil võiks pidada eesti soost Jüri õpetaja Hans Kuhni pojaks (vt. lk. 618). Bergeri asemele tuli alles 1587 endine hertsog Magnuse õuejutlustaja Christian Schraffer rp. Schrapfer (1587—1602). Seni teenis saksa kogudust Paul Kuhn üksi; viimane lahkus Tartust 1593 ja läks Taanile alluvale Saaremaale Kuressaare koguduse õpetajaks. Kempe on kuni 1586 eesti koguduse õpetaja, tema asemele võttis siis raad Christoffer Berger'i (alias Berg), kes a. 1593 suri. Mõlemad viimased on südikalt püüdnud eesti luteri usu koguduse õigusi katoliiklaste pealekäimiste vastu kaitseda ja on sealjuures ise kannatada saanud.

Poola aja lõpupoolel 1612. a. on jesuiite Tartus 6, hiljemini — 7. Katoliku praost ja preester Tartus oli Baltasar Gottardi. Eesti õpetajaks oli 1601 kutsutud Heinrich Fabricius, kes sai 1603 ülemõpetajaks ja lahkus 1609 ametist tülide pärast õp. Kaspar Pegau'ga. Eesti õpetajaks sooviti selle järel tartlast Bartolomeus Gilde't, kes oli Tartus koolis käinud ja oli tol ajal eesti kooliõpetaja ja eesti koguduse köster. Arvatavasti on see isik seesama, kes esineb juba 1582 „Bartolomeus der Koster" („köster") nime all õp. Kempe aegu; ta oli köster ja ühtlasi gildisulane. Sellest sai ta nähtavasti siis hiljemini (Bartolomeus) Gilde nime. Ta ordineeriti 1611 eesti koguduse õpetajaks. Tema oli tubli ja ustav oma ametis ja rae- ning koguduseliikmete poolt lugupeetud. Seda vähem sallisid teda jesuiidid, kes hakkasid teda taga kiusama. 1613. a. visitatsiooni ajal nimetavad jesuiidid teda „õpetamata parki-

jaks" *(idiota pellio)*, kes võivat rahva veel suuremasse eksitusse viia. Ka see ütlus toetab mõlema isiku samasust. Tema parkijaameti kohta ei ole küll teateid, kuid see võib ka väga hästi olla nende poolt piltlikult mõeldud. 1612. aastast peale tehti katoliiklaste poolt katseid Gildet Tartust lahkuma sundida. Kuigi eestlased esitasid mitmeid palvekirju, kus ühes lubasid ennemini linnast lahkuda, kui omast usust loobuda, käskis Sigismund III 1616. a. suure rahatrahvi ähvardusel raadi vallandada eesti õpetaja, mida ka tehakse. Õp. Gilde läks Eestimaale, kus ta mitmes koguduses ametis oli.

Kaspar Pegau (Pegius) oli nüüd ainuke luteri usu õpetaja Tartus, kes oleks seepärast pidanud ka eestlasi teenima, mida aga jesuiidid igapidi tahtsid takistada, lastes isegi keppidega eestlasi saksa jumalateenistusest tagasi hoida või sealt välja ajada.

Maal olid katoliku usu traditsioonid veel tugevad ja seepärast maarahvas võttis jesuiite enamuses rõõmuga vastu kui vanu tuttavaid, keda nad kaua ei olnud näinud. Nüüd esines, nagu kord maa ristiusustamise alguses, jälle massilisi ristimisi, kuid seekord ei olnud nad enam sunnitud, vaid soovitud ristimised.

Katoliku ristimisel tarvitatavaid kombeid, mis luteri usu kombe järgi ristitutel olid ära jäänud, sooritati hulgaliselt tagantjärele. Rahvale anti nende poolt ihaldatud „apostlite nimesid", s. o. pühakute nimesid, kes neile kaitsepühakuiks, kaitseingleiks pidid olema, kelle päevi nad siis oma nimepäevina pühitsesid. Pihtimise suhtes hakkas muu seas tarvitusele tulema ka nn. üldpiht, kus pihiti teatavatel kordadel kogu elu patud. Korraldati kristlikke abielusid katoliku kiriku abielusakramendi alusel ja püüti parandada selle vastu eksijaid.

Kui luteriusulise õpetaja juurde ja luteri usu kirikusse mindi Jumala sõna kuulama ja õppima üldise kinnituse saamiseks usus elutee käimiseks ja raskuste võitmiseks ning pattude andeksandmiseks, mindi jesuiitide juurde ka tegeliku abi saamiseks oma üksikute hädade vastu. Vastavalt jesuiitide vagaduslaadile usuti, et neil peale hariliku armastustöö vahendite on omad pühad vahendid, mis sisaldavad „vägesid" kõiksuguste hädade vastu. Juba õhtusöömaaja leib on katoliiklastel abiandmisvõimeline haiguste ja hädade vastu ja nende usu tõelikkuse tõestuseks vastandina luterlaste ohvrikoogile ja kalvinistide leivakorvile, kus, ütlevad need eestlased, ei ole vägesid sees.

Ka jesuiitide pühitsetud vesi, pühitsetud vahast tehtud talled (jumaliku Talle kujutised), mis haigetele ümber kaela riputatakse, nende pühitsetud aedvili, sool, küünlad, nende viiruk, eksortsismid (kurjade vaimude väljaajamised), palved, õnnistamised aitavad haiguste vastu, kurjade ja surnute vaimude vastu, nõiduste vastu, toovad tervist, abi, õnne, nagu jutustatud ja läbielatud tõelised näited seda tõestavat. Isegi heinad, mille peal jesuiidid on lamanud ja palvetanud, on erilise tähenduse omandanud loomadele. Jesuiidid konstateerivad 1613 ja 1614, et maarahvas on väga suuri edusamme teinud ülalkirjeldatud jesuiitlikus vagaduses, mis ohtrasti tarvitab välispidiseid vahendeid ühenduses usulise sugestiooni ja autosugestiooniga. Aga ei puudunud ka vaimne õpetamine, nagu nägime, jesuiitide tegevuses.

Endine rootsi toomkirik, praegune Jaani kirik Narvas. Ehitatud aastate vahel 1636—1648.

Nii jättis vastureformatsioon maarahvasse sügavaid jälgi, mis niipea ei kustunud. Veel Rootsi aja visitatsiooniprotokollides või muis teadetes antakse tunnistust vahel jesuiitide õpetamisest. Näit. Rõngus tunnistab keegi veel 1641, et kõik, mis ta teab palvetamisest, on ta jesuiitidelt õppinud. Umbes sama kuuldub ka Alatskivilt jne.

Kiriku- ja usuelu protestantliku Taani ja Rootsi valitsuse aladel.

Taani aeg Saaremaal.

Pärast Vana-Liivi riikkonna kokkuvarisemist algasid luteri usu mõjud Saaremaal mõnevõrra tugevamini kui Eestimaal. Nad olid siin ka pidevamad kui Eestimaal, sest et Saaremaa sõjamöllust enam puudutamata jäi, seevastu aga Eestimaal olid käimas alalised ägedad võitlused.

Juba 1562 pandi Saaremaal hertsog Magnuse poolt kehtima Taani kirikuseadlus. See kirikuseadlus oli valmistatud a. 1537 kuninga ülesandel taani usuteadlaste poolt dr. Johan Bugenhageni abiga ja tema juhtmõtete järgi. See kirikuseadlus ei tunne

konsistooriumi. Superdendid kannavad Taanis piiskopi nime ja nad on kuninglikud ametnikud kiriku valitsemiseks.

Selle kirikuseadluse alusel ühes 1629. a. 27. märtsi täiendusega püüti Saaremaal kiriku- ja usuelu korraldada, niipalju kui kohalikud olud seda lubasid. Kiriklikud kaebused tulid arutusele Kuressaare lossikohtus, mis moodustati maanõunikest kuningliku asehalduri juhatusel. Vaid tähtsamais ja keerulisemais asjus oli ka vaimulikkond siin esindatud. Superdent asus Kuressaares. Arvatavasti oli ta juba sel ajal sagedasti, kui mitte enamasti, ühtlasi Kuressaare koguduse peaõpetaja. Selle kiriku diakonid olid mõne teate järgi ühtlasi lossikiriku kaplanid. Et ka Maasilinna ümbruses oli alevik tekkinud, jaotati Saaremaa kiriklikult kahte ringkonda: Kuressaare ringkond ja Maasilinna ringkond, kumbki 6 kihelkonnaga. Kuninga asehaldurite kohuseks oli ka kirikuhoonete eest hoolitsemine.

Taani ajal tuli Saaremaal juurde 2 kihelkonda (Mustjala, Anseküla) ja mõni kabel. Sõjaretkedes muidugi kannatasid ka kirikud. Kuressaare vana linnakirik põles 1612 maha rootslaste sissetungi puhul. Kuningas andis kiriku jaoks uue koha linnas seal, kus praegu seisab Laurentsiuse kirik. 1574 ehitati „Maarja kabel" Kuressaare kabelina ühe mõisaomaniku antud tõotuse alusel. Rahvapäraseid katoliku kabeleid Taani ajal nähtavasti veel ei hävitatud. Seda tehti alles Rootsi ajal. Taani ajast on ka säilinud mitmed altarid, kantslid, rohkesti kirikuriistu, kroonlühtreid, ka mõni kirikukell, rahakorjamise kirikukotte, hauakive.

1624. a. (kinnitatud 1639) anti kuninga poolt iga koguduse juurde nn. „armuader" kirikuõpetajate leskede heaks, mille suurus oli enamasti natuke üle 1 adramaa (näit. $1^1/_4$, $1^1/_2$ jne. Saaremaa ader on väiksem kui Liivimaa ader). See oli kirikumõisa abimõis, mille sissetulek läheb eelmise õpetaja lesele. Kui on 2 leske, siis antakse teisele armuadra rendisummast 24 riigitaalrit; puuduvad lesed, siis läheb sissetulek ametisolevale õpetajale. 1645 anti 24 adramaad ülemmaakohtu igakordsetele liikmetele (arvult 6). See annetis tuli pärast kasuks eriti kooliolukorra parandusele. 24 viletsat ja vaest inimest said Kuressaare linnas Taani ajal armuleiba kroonu poolt. Kiriku- ja usuelu huvidest ei mindud teadlikult mööda; 1578 määrati turupäevaks, mil maaprodukte linna müügile toodi, kesknädal senise laupäeva asemel, sest senine turupäev võis segada kirikuskäimist.

Püha koguduse õpetaja ja patukahetsuse jutlustaja pagulane Timan Brackel (Pühas 1574—1576) kiidab temaaegse tubli asehalduri Klaus v. Ungerni tegevust kiriku heaks, ja samuti ustavate jutlustajate tööd, kuid leiab siiski ka Saaremaa kiriku ja ilmliku olukorra puuduliku olevat. Ta näis leidvat, et on palju uhkustamist ja lõbutsemist ja vähe tõsist patukahetsust, mispärast Jumal ongi siia saatnud karistuseks moskvalasi.

Võrreldes aga kiriku- ja usuelu Saaremaal teiste eesti maa-aladega, polnud asi küll nii paha. Kiriku- ja usuelul Saaremaal oli oma erinevaid jooni: Saaremaal ei esinenud kiriku- ja usuelu korraldamisel nii tunduvalt välise valjuse joon kui Rootsi käes olevatel aladel. Seniseid harjumusi ja kombeid võis rohkem püsima jääda (näit. katoliku järelmõjusid, rahvapäraseid kabeleid jm.).

Kui Saaremaa Rootsi alla sattudes piiskopp Ihering katsus siinseid kirikuid, pidi ta tunnistama, et usuline ja usulisvaimne seisukord polnud siin mitte halvem kui mandril, vaid mõnes suhtes ehk paremgi. Saarlased aga ise hindasid hiljemini Taani aega „kuldse ajajärguna".

Rootsi aeg Eesti-, Liivi- ja Saaremaal.

Reformi taotlusi Eestimaal. Agricola, Dubberch, Rudbeckius, Ihering.

Kestva sõja tõttu seisis Eestimaa kiriku- ja usuelu korraldamine vaherahuni 1583 enam-vähem söödis või kandis juhuslikku ilmet. Rootslaste tegevuse protestantlik suund ilmnes esialgu rohkem selles, et nad lõpetasid viimased katoliku usu asutised vallutatud aladel.

Ajutiselt vallutanud Haapsalu 1563, rüüstasid rootslased toomkirikut, viisid ära kirikuriistad ja kellad, ajasid toomhärrad laiali, ära võttes nende mõisad. Tallinna Mihkli nunnaklooster ja Pirita klooster jäeti alles, kuni tolleaegsed naisülemad elus on. Pirita klooster sai siis 1577 venelaste läbi tuleroaks; säilinud on tänapäevani kloostrikiriku varemed ja osad. Kõige pidevamalt püsis Tallinna rootslaste valduses. Siin kaotati 1561 katoliku piiskopkond ja ilmlikustati ning riigistati piiskopi mõisad.

Ainutunnustatud kirik oli luteri kirik ja selle kiriku Tallinna kõrgemad vaimulikud pidid esmalt olema kogu maa kiriku ja vaimuliku elu korraldajateks. Nii pidi linnasuperdendiks nimetatud Oleviste õpetaja J. R. v. Geldern olema õieti ka maakirikute visitaatoriks, peamise ülesandega sel ajal: kõlblikke õpetajaid ametisse seada ja kõlbmatuid tagandada. Kavatseti sisse seada ka luteri usu piiskopi amet, nagu see Põhjamaades viisiks oli, ja 1565 määrati üks endine Soome (Turu) piiskopp, P. Folling, Eestimaa piiskopiks. Kui see aga samal aastal suri, ülendati ülalmainitud superdent Geldern ordinaariuseks ja piiskopiks († 1572). Kuid väljapoole Tallinnat ja ta ümbrust nende tegevus, juba kõikuva ja halveneva poliitilise olukorra pärast, vaevalt ulatus.

Tallinnast kaugemale hakkab kiriku tegevus ulatuma alles pärast vaherahu sõlmimist 1583. Tallinna piiskopiks ja Haapsalu administraatoriks sai nüüd mag. Kristian Agricola, senine Turu kooli rektor ja soome kuulsa usupuhastaja Mikael Agricola poeg.

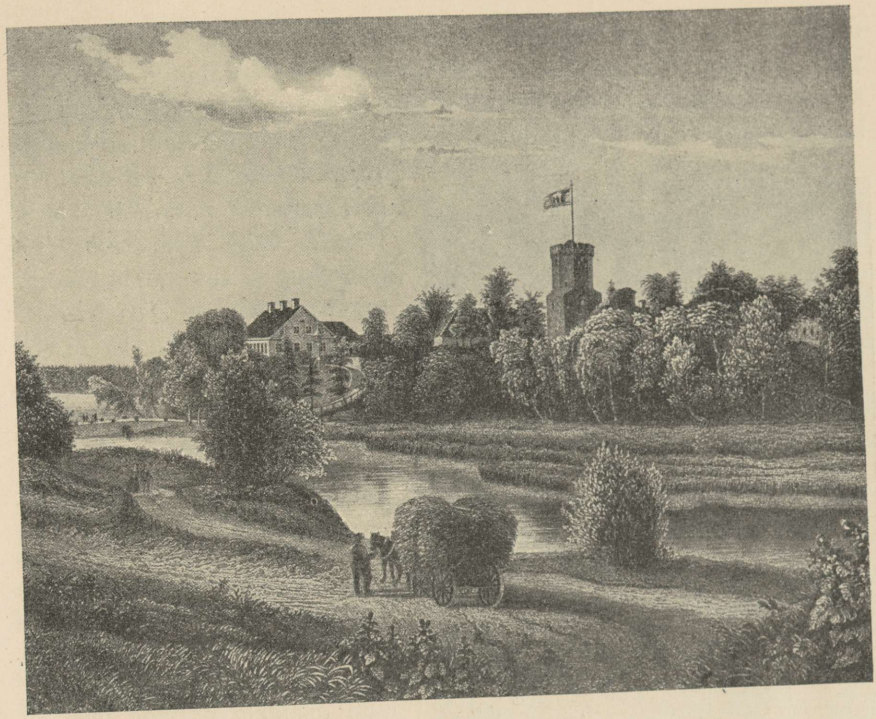

Gravüür W. S. Stavenhageni joon. järgi.
Porkuni mõis XIX saj. keskel. Porkuni oli Tallinna piiskopi kindlustatud „lauamõisaks“ ja kuulus sellisena orduaja lõpul sekvestreerimisele.

Piiskopp Agricolale oli ülesandeks tehtud teostada „kirikureformatsiooni“ ja siis korraldada iga-aastasi üldvisitatsioone üle terve maa. Visitatsiooni otstarbel peeti tarvilikuks sisse seada „visiteerimise raamat“, kuhu on märgitud kõik kihelkonnad maakondade järgi. Piiskopi juhatusel tuleb ka pidada iga-aastasi sinodeid, et vaimulikkude eluviise, perekonnaelu ja ametitegevust kontrollida. Tuleb asutada konsistoorium ühes kirikliku kohtu pidamisega.

Agricola kutsub üles aadlit hävitatud kirikute ülesehitamisele, vakantsete kohtade täitmisele, kusjuures aga patroon ei tohi omavoliliselt õpetajat ametisse panna, vaid kandidaadid tuleb esitada piiskopile või tema asemikule katsumiseks, ordinatsiooniks ja introduktsiooniks. Talupojad vabastatagu laupäeviti aegsasti tööst, et nad korralikult suudaksid kirikus käia. Laupäeviti on pihil iga üksiku laualise ülekuulamine, jutluse aluseks on Lutheruse katekismus. Kõlbluse seadustest üleastujaid tuleb õpetajal esmalt manitseda, ja kui see ei aita, teatada asjast konsistooriumile, kes süüdlase ette kutsub ja kirikuvande ähvardusel manitseb; ei aita ka see, siis tehakse

õpetajale ülesandeks süüdlast kantslist kirikuvande alla kuulutada. Andekaid talupoegi tuleb saata Tallinna toomkooli või Haapsalu linnakooli. Igal kihelkonnal olgu ka oma hospidal, samuti iga kiriku juures ristitute, laulatatute, surnute ja kommunikantide nimestikud. Agricola sai rajada ainult tulevase töö sihtjooni: ta suri juba a. 1586. Tema tööd jätkas tema senine abiline toompraost David Dubberch kuninglikkude komissaride volituse alusel. Senist visitatsiooniviisi täiendati uue „visitatsioonikorraga" aastast 1593.

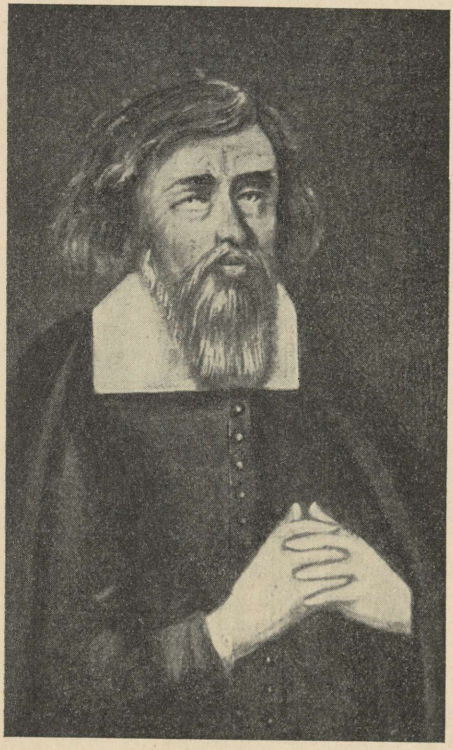

Kirikuõpetaja Rootsi ajalt — XVII saj. Noarootsi õpetaja Isaac Hasselblatt kaasaegse maali järgi.

Visitatsioonide kaudu püüdis Dubberch parandada kohapeal ilmnevaid puudusi kirikute ja koguduste seisukorras, kirikuelus ja usulis-kõlblas elus. Oli tarvis hävitatud kirikute asemele ehitada uusi ja parandada lõhutuid, tagasi nõutada sõdade ja segaduste ajal kirikutelt omavoliliselt äravõetud maad ja omandused, selleks kokku otsides omanduse ja valduse tõendeid ning nimekirju ja tarbe korral koostada uusi sellekohaseid dokumente asjatundjate ja ustavate isikute tõenduste ja tunnistuste alusel; kirikueestseisjatelt või nende pärijatelt tuli tagasi nõutada nende kätte jäänud kirikurahad, -paberid ja -riistad, samuti sisse nõuda mõisnikele, linlastele ja ametnikele laenutatud kirikurahad. Taheti lõpetada mõisnikkude omavoli õpetajate ametisse panemisel ja vallandamisel, hoolt kanda, et ametisse saaksid kohased õpetajad, kes oskaksid ka eesti keelt, samuti ustavad vannutatavad kirikueestseisjad igas koguduses, ka köstrid, kus neid veel ei ole, ja linnades koolmeistrid.

Kiriku- ja usuelu pahede ja hädaohtude vastu taheti südikamalt võidelda. Eriti nõuti katoliku ristide, postide, kabelikeste hävita-

mist, kus veel ohverdamas käidi, katoliku kiriku mälestuspäevade kõlblusvastase pühitsemise lõpetamist, nagu ka 1564 uuesti esile tulnud Taara usu vaadete ja kommete lõpetamist ja paganuse hiite ning põõsaste põletamist. „Ohverdamine väärjumalatele, ristide, kabelite ja sammaste püstitamine ja seal palumas käimine, nagu teie vaesed eestlased ja vahel ka teie armsad sakslased seda teete, on jõledus Jumala ees."

Matmisi kalmetesse ja metsadesse, üldse väljapoole surnuaeda ilma õpetajata, karistatakse kahel esimesel korral kasvava rahatrahviga ja siis avaliku kahetsuskaristusega või ekskommunikatsiooniga.

Dubberch leiab kõlbla seisundi maal olevat küllalt halva. Lihapatt leitakse esinevat sagedasti ja see tuletavat meelde Soodomat ning Gomorrat. Samuti on levinud joomine; nõutakse alkoholimüügi keeldu enne jumalateenistust, ja hiljemini (Rudbeckiuse poolt) kirikukõrtside sulgemist. Teadmatus oli kogudustes sageli nii suur, et paljud ei teadnud, kes neid on loonud ja milles seisab ristiusk. Kirikus käidi väga halvasti, veelgi vähem aga laual. Oli toorust, taltsutamatust ja muid üleastumisi. Ka õpetajate hulgas on joodikuid, ihnureid, ja muidu halbade eluviisidega isikuid. On märgata nendegi hulgas kalduvust vägivaldsusele. Paljudel puudub tarvilik haridus ja rahvakeele oskus.

Rahva hulgas püüti väärnähtuste eemaldamise otstarbel edendada protestantliku usutunnistuse ja protestantlikkude eluviiside tundmist ja pidamist, eriti rõhutades ja rohkendades selle eesmärgiga katekismuse õpetamist kirikus ja katsumistel, pihil ning visitatsioonil, ja määrates rahatrahvi kirikust puudumisel, mis otstarbeks õpetajad peavad sisse seadma registriraamatud kontrolli teostamiseks. Korra pidamise ja kindlustamise otstarbel ametitegevuses ja visitatsioonidel peavad kogudustes olema kirikuraamatud ja matriklid, nagu Dubberch neid ka ise on mõnes koguduses sisse seadnud, visitaatoril aga olgu visiteerimisraamat; visitatsioonidel koostatakse vannutatud notari poolt visitatsiooniprotokollid.

Sõjakoledused ühes suure näljahädaga ja katkuga katkestasid uuesti kiriklikud paranduspüüded. Ka Dubberch suri, vist katku kätte, 1603. Hoolimata uuest langusest on tema siiski suure osa kiriku omandiõigustest päästnud kadumise eest ja tema katsumised on materjali ning juhtnööre pärandanud tulevastele parandustöödele.

Pärast Dubberchi pidi ajutiselt Tallinna rootsi toomkoguduse õpetaja Nils Gaza kirikus järelevalvet teostama, oli aga seks kaunis nõrk ja teovõimetu.

Dubberchi visitatsioonidel saadud andmed võisid aluseks olla juba Karl IX kiriklik-hariduslikkude uuenduste nõudmisele. Teatavasti ta läbirääkimised aadliga ei andnud aga tagajärgi. Gustav Adolf võttis oma isa reformikava uuesti üles Johannes Rudbeckiuse

kaudu (vt. lk. 874 jj.). Ka Gustav Adolf tahtis, et aadel ja talupojad sooritaksid kümnismaksu kirikutele, millest siis saaks anda toetust asutatavatele koolidele, akadeemiale (gümnaasiumile), panna praostid ametisse, asutada vaimulik konsistoorium. Suure tähtsusega nõue oli aga ka see, et Eestimaal pandagu ametisse kõlblikud vaimulikud ja tagandatagu kõlbmatud.

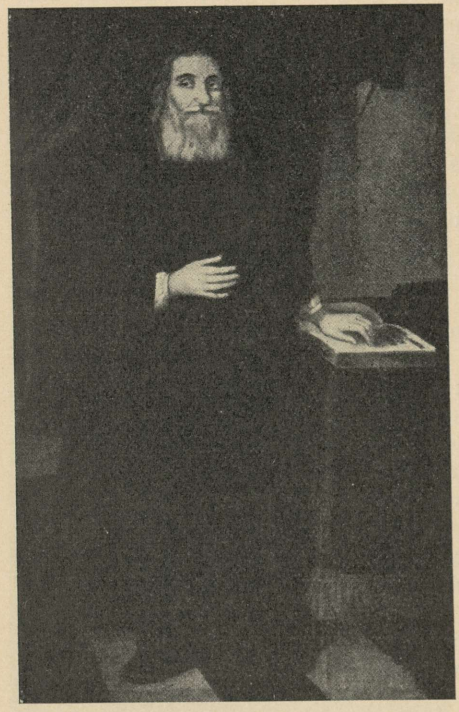

Joh. Gezelius sen. Tartu ülikooli professor 1642—49, Liivimaa superintendent 1660—65. Tundmatu meistri kaasaegse maali järgi.

Samad korraldused ja ülesanded on Rudbeckiusel teostada sup. Samsoni abiga Liivimaal ja ka Ingeris. Rudbeckius kavatses seda ka teha, pidi aga mõlemast teekonnast loobuma, sest et Tallinnas enam aega kulus kui kavatsetud.

Tallinnas soovis ta kõigepealt tutvuda Dubberchi visitatsiooniaktidega, millised talle ka saatis Haapsalu õpetaja Lindemann. Siis saatis ta kutsed kõigile kirikuõpetajatele ja pedagoogidele ilmuda esimesele Eestimaa provintsiaalsinodile 30. juuliks 1627. Igast kihelkonnast pidi ka vähemalt 4 talupoega „proovitud vanaduses ja usus" kaasa võetama.

Kõik Eesti ja Ingeri õpetajad ja pedagoogid pidid proovijutlusi pidama piiskopi ees. Ka Tallinna linna õpetajatelt, maasuperdent Gaza'lt ja toomkooli rektorilt nõuti seda. Jutlusi peeti rootsi ja soome, eesti ja saksa keeles. Katsuti toomkooli, võeti aruanne vastu toomkiriku eestseisjatelt ja koostati toomkiriku inventari nimestik ning käidi ka mõnes maakirikus. Katsuti õpetaja- ja kooliameti kandidaate, arutati õpetajate süütegusid ja üksikud kõlbmatud tagandati ametist; peeti silmas isegi õpetajate frisuuri ja rõivastist. Määrati ka kirikukaristusi eksinud koguduseliikmetele.

Maapäeval, mis sel ajal kokku kutsuti, oli aga Rudbeckiusel raskusi, sest rüütlid jälle tõrkusid kümnismaksu lubamast (vt. lk. 875).

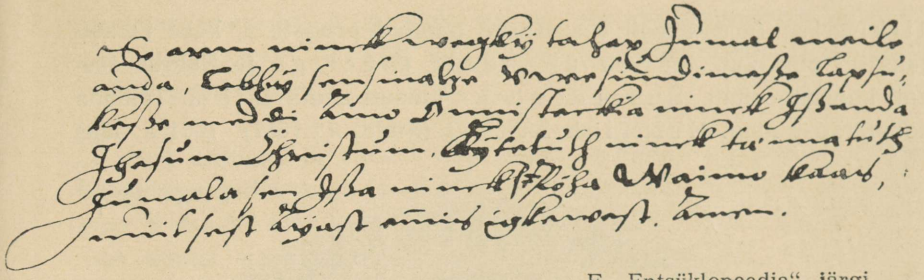

„E. Entsüklopeedia“ järgi.

Georg Mülleri käsikirjast — 28. dets. 1600. a. peetud jutluse lõpp: „Se arm ninck wegky tahax Jumal meile anda, Lebby sensinatze vwe sündimesse lapsukesse meddi Aino Onnisteckia ninck Issanda Jhesum Christum, Kytetuth ninck tannatuth Jumala sen Issa ninck Pöha Waimo kaas, nuitsest Ayast emis igkewest. Amen.“

Linnades oli luteri usk, nagu teame, ka eestlaste keskel kõige varemini ja tugevamini juuri ajanud. Tallinna oli pealegi pidevalt rootslaste käes püsinud. Tallinnas pidi seepärast kiriku- ja usuelu olema võrdlemisi arenenud. Toompea piiskopliku koguduse hulka kuulusid sel ajal rüütelkonna kõrval ka sealsed kodanikud, nagu käsitöölised, lihunikud jm. Ka eestlasi elas Toompea ja ta alevite piirkonnas. Neile peeti teenistust lossikabelis, mis oli ka rootsi sõjaväekirikuks. Et toomkirikus oli ka rootsi kogudus ja ka rootsi keeles jutlustati, siirdus suur osa sellega rahulolematuid rüütleid Oleviste kirikusse, ka osa nende lapsi lahkus toomkoolist. Toompeast oli kiriklikult eraldatud all-linn oma superdendiga ja vaimulikkudega. Siin oli eestlastel Pühavaimu kirik ja selle kiriku juures oli 1600. a. paiku eesti kool. Selle kiriku diakonilt Georg Müller'ilt on säilinud käsikirjas eestikeelsed jutlused aastatest 1600—1606. Puudusid konsistoorium ja praostid. Toompeal maksis Rootsi kirikuseadlus, all-linnas teissugune.

Maal oli Rudbeckiuse aegu 40 kirikut. Õpetajate ettevalmistamiseks koole ei olnud. Õpetajad on sageli tulnud Saksamaalt ja Soomest, ega oska rahvakeelt. On vaid väikesed koolid linnades. Puuduvad hospidalid. Puuduvad abiõpetajad (kaplanid), mis raskendab katekismuse õpetust ja vanade ning haigete külastamist; köstri ja kellamehe kohuseid täidavad sageli talupojad vähese tasu eest. Õpetajad ei käsitle tarvilist kirikudistsipliini süütegude korral. Usulis-kõlbla elu seisukorras ei olnud märgata, võrreldes Dubberchi ajaga, suuri muutusi, siiski aga teatavat paranemise tendentsi.

Kuigi Rudbeckiusel oli kokkupõrkeid linna vaimulikkude ning magistraadiga ja samuti rüütelkonnaga, ei olnud tema töö ja ettepanekud viljatud. Rudbeckiuse ettepanekul asutati Toompeale juba püsivalt kestev konsistoorium (pitseri järgi 1629), mis koosneb, rüütelkonna opositsioonist hoolimata, vaid vaimulikest

liikmeist (arvatavasti 6 ametisse pandud praostist), kelle juhatajaks on piiskopp. Narva ühendati Ingeriga ja Narvas asutati konsistoorium. Superdendiks kutsuti sinna 1641. a. Tallinna toompraost mag. Heinrich Stahel (Stahl) († 1657). 1651. a. läks

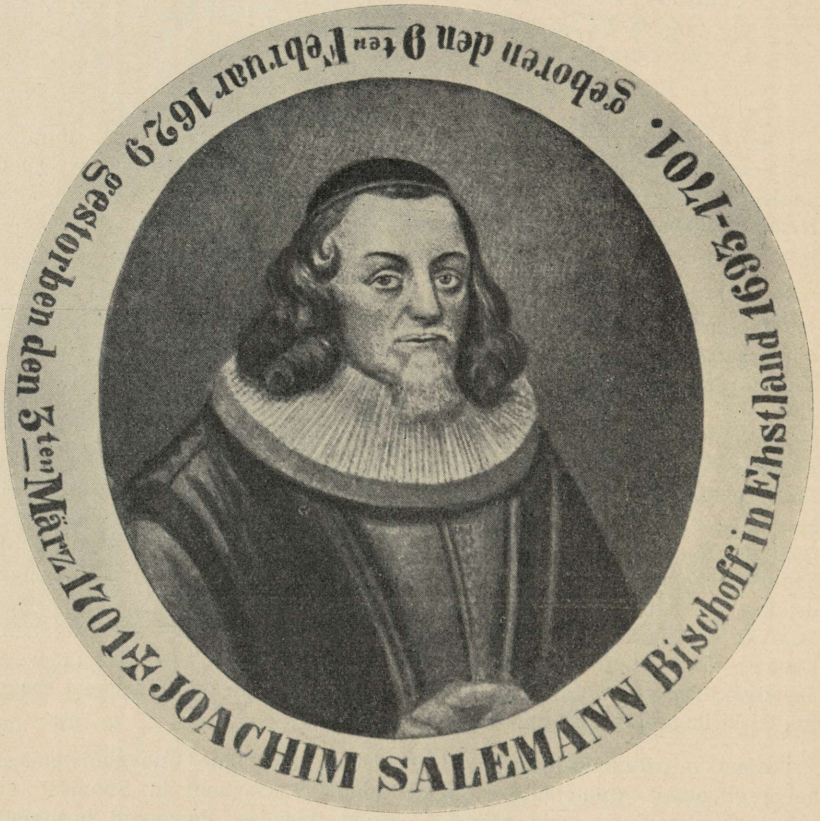

Joachim Salemann, Eestimaa superintendent 1693—1701. Kaasaegse gravüüri järgi.

Alutaguse (Jõhvi ja Lüganuse kihelkond) rüütelkonna palvel jälle Eestimaa külge ja seega kiriklikult Eestimaa piiskopi alla (vt. lk. 921 j.).

Rudbeckiuse seadluse järgi pidid piiskopp ja praostid oma ala iga aasta visiteerima, 2 korda aastas üheskoos kandidaate eksamineerima ja ordineerima; iga aasta pidi peetama õpetajate sinod, kirikudistsipliini pidid õpetajad käsitlema Rootsi kirikuseadluse ja sellest valmistatud ekstrakti juhatusel. Tulevikus ei pidanud

Eestimaal enam keegi õpetajaks saama, kes ei ole tarviliselt õpetatud ega valda eesti keelt sel määral, et toomkirikus saaks enne pidada proovijutlust.

Neil üritustel ja alustel võis hilisemal Rootsi ajal suurema sihikindlusega, pidevusega ja eduga jätkata meie maa kirikuelu korraldamist ja usuelu arendamist. Seda püüdiski teha ja osalt tegigi Eestimaa Rootsi aja suuremaid piiskoppe Joachim Ihering (1638—1657). J. Ihering tuli 1638 Rootsist, kus ta enne oli Nyköpingi kiriku õpetaja ja praost, vana superdendi Nils Gaza asemele, kes lahkus ametist valitsuse soovil.

Iheringi instruktsiooni alusel pidi konsistoorium koosnema toomõpetajast, toomkooli rektorist ja lektorist, erakordsete liikmetena esinevad ka praostid; 1640 tulid veel juurde rootsi ja eesti toomõpetajad.

Kõigepealt asus piiskopp Ihering kohe oma piiskopkonda laialdaselt visiteerima, et seisukorraga isiklikult tutvuda. Kuni a. 1655 oli ta oma piiskopkonna kolm korda läbi visiteerinud. 1639 hakkas ta juba õpetajate sinodeid pidama, üksikutele õpetajatele ülesandeks tehes esineda sinodil kõnega. Ettekanded pidid puudutama usu- ja kirikuelu mitmesuguseid küsimusi.

1641 anti välja rahva kirikliku kasvatuse ja pattudest võõrutamise otstarbel kirikukaristuse ja kirikliku lepituse kord. Rootsiaegsed kirikukaristused on väga valjud. Peale enam vaimsete karistuste on siin ette nähtud ka mitmesugused välised alanduse ja häbistuse abinõud, ka ihunuhtlused ja rahatrahvid. Siin figureerivad: kirikus häbipingil põlvitamine, seismine või istumine, kirikuukse ees jalgpuusse panemine, s. o. jalgade paku vahele panemine, „häbipostis“ ehk „kirikusambas“ seismine (mis oli kirikuaiast vähemalt 100 sammu eemal) ja ihunuhtlus vitstega. Ihering rõhutab nende karistuste määramisel heatahtlikku paranduspüüet. Iheringi karistuskord nägi ette kolmesugust karistus- ja lepituskorda süüteo suuruse ja iseloomu järgi.

Sinodil 1645 anti välja kirikliku õpetuse korraldamise otstarbel katekismusekord. Selle järgi peab õpetaja pühapäevadel ja pühadel enne jutlust kantslist ühe koha katekismusest 1—3 korda ette lugema, siis $^1/_4$ või $^1/_2$ tundi seletama ja siis ka järgnevas jutluses mingi evangeeliumikoha üle kohti esitama, mis võiksid katekismuse seletuseks olla. Järgneval pühapäeval tuleb laualistelt seda katekismuse kohta küsida ja ka neilt, kes enne jumalateenistuse algust kirikusse on tulnud. Eriti enne esimest lauaminekut (mitte enne 12—14 a. vanadust) tuleb hästi küsida ja seletada. Õpetajatel olgu niisuguste „katehhumeenide“ nimestik. Õpetaja kandku ka hoolt, et tubli köster ametisse pandaks, kes pühapäeviti sel ajal, kui õpetaja altariruumis pihirahva juures tegev on, kiriku eesruumis katekismust kuulajatele ette loeb ja küsib. Katekismuse katsumised etendasid ka suurt osa piiskopi, praosti ja õpetaja oma visitatsioonidel. Ihering nõudis, et ka laulatuse eeltingimusena nõutaks kristliku õpetuse mõningat tundmist.

Ihering mõjustas ka kooliõpetuse korraldust toomkoolis ja osalt ka gümnaasiumis. Aga ka maakoolide asutamise mõtet on ta juba haudunud oma instruktsiooni kohaselt. Tegelikult suutis ta vaid mõne üksiku koolikese ellu kutsuda. Rohkem edu oli ta püüdel niisuguseid köstreid ametisse panna, kes suudaksid ka talupoegi õpetada.

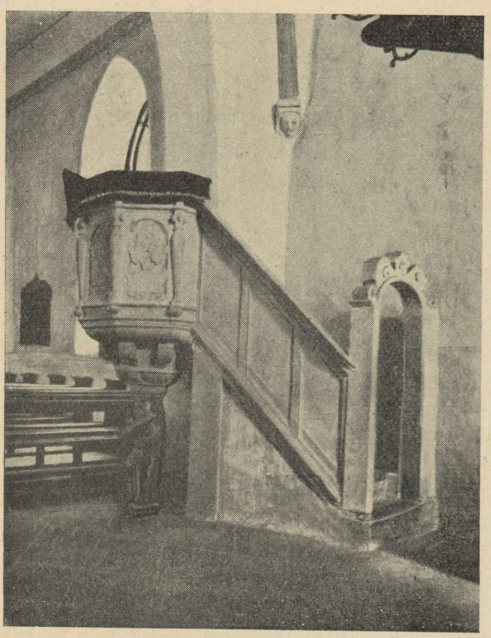

Liivakivist raiutud kantsel Pühalepa kirikus Hiiumaal XVII sajandist.

Uue Testamendi ja piibli tõlkimise küsimust on ta ka alustanud sinodil 1641 ja mitmeid aastaid selle küsimusega tegelnud, aga takistused sel alal olid temast tugevamad. Stahli käsiraamatut ühes tema pühapäevaste tekstidega, palvetega, katekismusega, nõndanimetatud pihiküsimustega ja esmalt riimimata, siis riimitud lauludega, samuti Stahli kodupostilli (a. 1641, 1649) on ta soovitanud ja levitanud. 1649 asutas ta õpetajate leskede kassa, mis hakkas töötama, kuid pärast jäi kiratsema.

Alates a. 1640 kavatses Ihering ühes sinodiga, valitsuse nõusolekul, välja töötada Eestimaa kiriku jaoks erilist kirikuseadlust, vähemalt interim-seadlust, mis vastaks siinsetele oludele.

Kuid takistuseks osutus eeskätt rüütelkonna vastuseis. Kuigi valitsus kiriklikes asjus ei olnud sedavõrt seotud aadli privileegidega kui ilmlikes küsimusis, asus ta viimaks seisukohale, et tuleb uus Rootsi kirikuseadus välja töötada ja see ka Eestimaa kirikus maksma panna. Tolleaegne tubli kuberner Erik Oxenstjerna, kes toetas kirikut ja piiskoppi, avaldas 1650. a. siiski omalt poolt osalise interim-seadluse kirikuvöörmündrite valiku ja kohuste kohta, eriti et nad abiks oleksid õpetajale kirikukari käsitsusel. Siin määratakse muu seas ka, et vaimulikkude sissetulekud jääksid endiseks.

Ihering püüdis nüüd ka ilma erilise kirikuseadluseta, sinodi otsuste ja üksikute määruste abil, ühtlustada kiriku-

korda ja kirikuelu Eestimaal, mis tal osalt ka õnnestus. Ühtlustavalt mõjus ka mitmes asjas Stahl'i käsiraamatu suur tarvitamine mitte ainult Eestimaal, vaid ka Saaremaal ning Liivimaal Tallinna murrakut kõnelevais kihelkonnis.

Iheringi järeletulijatel ei olnud küll enam endist hoogu. Ta kolmele esimesele ametijärglasele heidetakse ette, et nad pole korralikult visiteerinud. Siiski oli Iheringi suure töö järel Eestimaa kirikuelu juba saavutanud oma kindla rutiini.

Ka ilma erilise kirikuseadluseta olid enam-vähem üldistes joontes välja kujunenud meie maa kiriku eesmärgid ja ülesanded, nende ülesannete taotlemise tegurid, vahendid ja viisid.

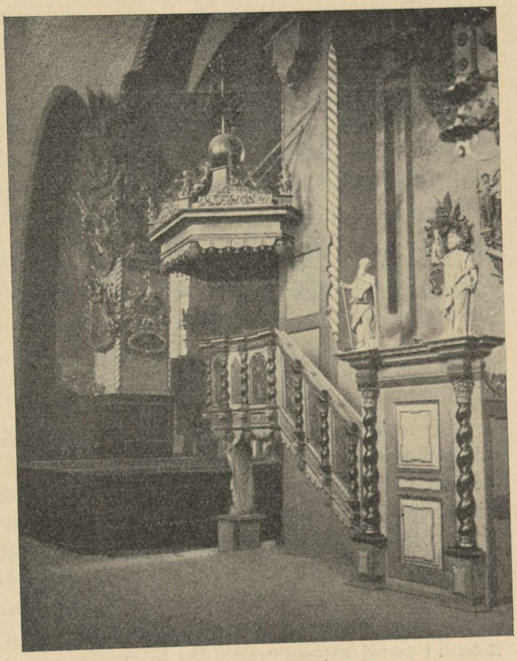

Tallinna Toomkiriku kantsel XVII sajandi lõpust.

Komisjon, mis pidi välja töötama uue kirikuseaduse terve riigi jaoks, moodustati Rootsis küll juba 1650. a. Ta liikmeks oli ka Ihering. Kuid uue kirikuseaduse väljatöötamine jõudis lõpukorrale alles 1686.

Reformitaotlusi Liivimaal.

Liivimaal tuli Rootsi aja saabumisega luteri kirikul umbes samuti otsast peale hakata, nagu aastakümnete eest Eestimaal. Nagu siis Eestimaal, esineb siingi rohkel määral paganausu mälestisi ja kombeid, katoliku usu jäänuseid ja üldse kõlblaid pahesid (mainitakse isegi naiste „tõmbamist"). Vahe seisab peaasjalikult selles, et katoliku usu mõjud siin veel palju tugevamini esinevad, mis ju loomulik ja arusaadav, pidades meeles Poola aja maarahva rekatoliseerimist.

Rootsi aja visitatsiooniprotokollides on veel sageli juttu neist mõjudest, kabelitest, ristidest, sammastest jne. Isegi veel Rootsi ajal on mõni talupoeg

uue risti püstitanud, nagu näiteks Rõngus 1642. Püsib veel kauemat aega nähtus, et mõned endid teadlikult nimetavad „vana usu“ ehk „poola usu“ poolehoidjateks. Need katoliku usu mõjud pidid ükskõiksust luteri usu ja kiriku vastu ja kirikust eemalejäämise kalduvust veelgi suurendama, liiatigi kui meeles pidada, et Rootsi aja alguses Liivimaal maakogudustel on ühtekokku olnud vaid 5 luteri usu õpetajat.

Liivimaal oli rootslastel aga ka kergem protestantismi sisse viia, sest Eestimaal oli juba mõnevõrra korjatud kogemusi. Tegurid ja vahendid, millega Liivimaa kirik hakkas täitma oma ülesandeid, olid üldiselt samad, nagu nad olid välja kujunenud Eestimaal.

Liivimaal sai aga ka kiriklikul alal kuninga ja Rootsi riigi kohalikkude esindajate mõju otsustavamaks kui Eestimaal ja avaldas tugevamat tsentralisatsioonipüüet. Sel alusel loodeti sirgjoonelisemalt, otstarbekamalt ja seetõttu ka kiiremini Liivimaal teostada Eestimaal üldjoontes väljakujunenud kirikuprogrammi. Selle tagajärjel muutusid osaliselt ka mõned kiriklikud korraldused.

Gustav Adolf nimetas 1622, riigikantsler Axel Oxenstjerna soovitusel, Liivimaa superdendiks Riia õpetaja Herman Samson'i (1622—1643), kes oli südikalt jesuiitide vastu võidelnud. Tema hooleks usaldati peale kiriku juhatuse ka koolide, trükikodade ja hospidalite järelevalve. Kõigepealt pidi ta selle eest hoolitsema, et Liivimaal ametisse saaksid kohased õpetajad. Aastani 1630 oligi tal õnnestunud õpetajate arvu tõsta 40-ni (enamasti õpetajatega Saksamaalt või Soomest). Kogu eluajal on ta üle 70 õpetaja ametisse pannud; viimaste hulgas võib ka juba Tartu ülikooli poolt ettevalmistatuid leida.

Mainitud tööga pidid käsikäes käima kirikuvisitatsioonid ja siis õpetajate sinodid. Sinodite kohta käivad reeglid on Gustav Adolf kaks korda läbi vaadanud ja a. 1625 kinnitanud. Tegelikult on vist alles 1631 võimalikuks saanud pidada esimest sinodit.

Kuni a. 1629 oli Liivimaa jaotatud praostkondadesse. 1630. a. tuli Tartusse kindralkuberner Johan Skytte, kelle ülesandeks kiriklikul alal oli eeskätt kiriku materiaalse külje kindlustamine (vt. lk. 895 j.). Peale selle lõi ta kirikule uued keskasutised Tartu ülemkonsistooriumi ja teatava arvu alamkonsistooriumide näol; viimaste arv määrati 1636. a. kindlaks kuue peale (Tartu, Pärnu, Riia, Koknese, Võnnu, Narva). 1633 anti välja „Konsistoriaal- ja visitatsioonikord“. Ülem- ja alamkonsistooriumid olid kõik „segakonsistooriumid“ (vt. lk. 919 j.). Seni oli sup. Samson kirikut üksi juhtinud ja seda ikkagi teatava eduga. Nüüd aga tekkisid teravad vastuolud ja tülid ülemkonsistooriumiga võimu, õiguste ja kohustuste jaotuse pärast, seda enam, et ülemkonsistooriumis juhatus oli ilmlikul direktoril, mis seisukorda ei olnud Tallinnas ega Rootsis. See vastuolu mõjus halvasti kiriku korraldusele ja elule.

Kuninganna Kristiina ajal muudeti konsistooriumid ajutiselt puhtvaimulikuks. Selle vastu astus rüütelkond teravalt välja, eriti ka

superdent J. Stalenuse (1648—1650) vastu, kes ka visitatsioone soovis toimetada Rootsi eeskujul ilma ilmliku liikmeta. Selles asjas lubati viimaks ühe maanõuniku osavõtt. Osalt rüütelkonna rahustuseks loodi 1650 ülemkirikueestseisja amet, kusjuures iga maakonna jaoks määrati maanõunikest üks ülem-kirikueestseisja, eriti koguduste majandusliku elu kontrollimiseks ja edendamiseks. Selleks otstarbeks korraldavad nad ka visitatsioone.

Stalenusele järgnes superdendina tugevakäeline Zach. Klingius (1650—1656). Venelaste sissetung 1656 sundis ta Tartust lahkuma, kuhu ta enam tagasi ei tulnudki. Peale sõja raugemist, mis kiriku- ja usuelu oli jälle veelgi enam allamäge viinud, nimetati 1660 uueks superdendiks tolleaegne kirikuõpetaja Johan G. Gezelius, kes oli Tartu ülikoolis saanud magistriks, siis professoriks, samuti ka ülemkonsistooriumi liikmeks. Gezelius tundis Liivimaa olusid, oli töökas, energiline ja arusaaja. Et Tartu oli sõjas väga kannatanud, ülikool ja õuekohus lõppenud, määrati Gezeliuse asukohaks Riia, et talle võimaldada seal prebendi saamist.

1662. a. täitis aga valitsus rüütelkonna poolt pidevalt päevakorral hoitud palve, ja muutis konsistooriumid uuesti segakonsistooriumideks, kuid ülemkonsistooriumis pidi nüüd juhatus olema ikkagi superdendil, ja mitte direktoril. Et osa liikmeid oli Tartus, osa Riias, peeti istungeid mõlemas linnas. Gezelius oli väga tegev ja hoolas oma ametis. Ta visiteeris isiklikult peaaegu kõiki Liivimaa kogudusi ja pidas 1664 Riias esimest korda peale Samsoni surma jälle õpetajate sinodit. Ta läks aga a. 1665 Soome, Turu piiskopiks. Tema järeletulijaks sai tolleaegne Saaremaa superdent ja Tartu ülikooli endine professor G. Preussius (1665—1675). Tema asus superdendina jälle Tartu elama. 1674. a. pani valitsus Liivimaal veel ühe superdendi ametisse, sest et ta Preussiusega küllalt rahul ei olnud. Uue superdendi Johan Fischeri hoole alla anti 1674 Riia ja Võnnu kreis, kuna Preussiusele jäi Tartu ja Pärnu kreis ja prokantsleriamet, kui ülikool jälle avatakse. Ülemkonsistooriumi juhatus pidi mõlema vahel vahelduma.

J. Fischer oli teovõimsamaid Liivimaa superdente. Ta püüdis visalt oma soove läbi viia ja juhatust ning võimu enda kätte saada ja enda käes pidada. Osalt tuletab ta Samsonit, veel enam Rudbeckiust meelde. Juba a. 1675 esitas ta kuningas Karl XI-ndale Liivimaa kiriku tarvilikkude reformide kava. Ka see kuningas pidas reforme Liivimaal hädavajalikuks. Vastavalt ettepanekule asutati „üld-kirikukomisjon“ vaimulikest ja ilmlikest liikmeist, kelle ülesandeks tehti kogu kirikuolukord läbi katsuda ja kiire iseloomuga parandused ja lahendused kehtima panna. Selle komisjoni tegevus tähendas õieti teatavat vahelesegamist ülemkonsistooriumi õigustesse ja ülesannetesse. Viimane avaldaski mitmeti vastupanu, mis aga kuninga abiga summutati. Komisjon jäi mitmed aastad töötama. Kuigi tema tähendus tegeliku paranduse alal polnud suur, on ta siiski koguduste tõelist seisukorda püüdnud selgitada ja tema sellekohased protokollid annavad tähtsaid kirikuloolisi andmeid.

Preussius suri juba 25. dets. 1675. Kogu Liivimaa kiriku ala läks nüüd Fischeri alla, vastavalt kinnitati tema (1678) kuninga poolt nüüd juba Liivimaa kindralsuperdendiks, s. o. üldsuperdendiks, ühtlasi lubati talle tema ettepanekul asuma jääda Riiga, seda aga ainult ülikooli kavatsetava uue avamiseni.

Annemägi Karksis, Polli vallas; vanaaegne hiiepaik (metsatukk paremal). Mainitakse rootsiaegsetes visitatsiooni-andmetes korduvalt kui tähtsamat „ebajumalateenistuse" kohta ümbruskonnas, kuhu rahvas teatavail tähtpäevil kaugelt kokku tulevat. Vaade põhjast.

Tähtsad olid Fischeri poolt, alates 1675, tulevad linna- ja maakoolide asutamise ettepanekud ja algatused, mis ühes B. G. Forseliuse omadega head vilja on kandnud. Alates a. 1681 on Fischer suure südikusega püüdnud muretseda rahvale tarvilikumat vaimulikku kirjandust ja on ka sel alal üks teerajajaid olnud.

Järgnevatel mõisade reduktsiooni ja Rootsi kirikuseaduse kehtimapaneku aastatel hakkas Fischeri vahekord kuningaga, riigivalitsusega ja osalt ka ülikooliga järjest halvenema.

Saaremaa allus Rootsi aja esimestel aastatel kiriklikult Eestimaa piiskopile, mispärast siis ka piiskopp Ihering siin visitatsiooni toime pani. Kuid juba a. 1650 määras kuninganna Kristiina Saaremaa kirikule erilise superdendi, kes ühtlasi pidi olema Kuressaare ülemõpetaja. Saaremaa konsistoorium aga oli segakonsistoorium, koosnedes kubernerist, direktorist, superdendist, kahest kirikuõpetajast ja kahest maanõunikust. See konsistoorium pidas sageli istungeid.

Valjema käega kui seni püüti Rootsi ajal kõlblas elus soovimata nähtusi kõrvaldada ja uuendusi kehtima panna. Muu seas ilmus varsti siingi, nagu mujal, määrus, mis keelas üleliigse toreduse rõi-

Annemägi. Vaade lõunast.

vastises ja üleliigse külalistearvu, üleliigse söömise ja joomise perekonnapidudel, eriti pulmades. Valjude määrustega püüti Saaremaal kaotada eriti juurdunud pahesid, nagu röövimisi laevaõnnetuste puhul. Rootsi vali kirikukari tuli ka Saaremaal nüüd tarvitusele, samuti senisest valjem katekismusekord. Häbistusriistadest näib siin eriti jalapakk tarvitusel olnud olevat. Stahli lauluraamat (Käsiraamatu II osa) võeti ka Saaremaal tarvitusele. Superdent Preussius tahab 1664 Saaremaa omi tarvitusel olevaid vaimulikke laule parandama hakata. Ta arvab, et Saaremaa lauludest ja palvetest võiks mõningaid trükkida lasta. Iga kihelkonna jaoks oli kroonutalupoegadest „paluja“ määratud, kes pidi õpetama noorsoole „palumist“, käies külast külla. Koolide asutamise aastatel anti kogudustele pool adramaad kooli asutamiseks.

Rootsi kirikuseadus.

Karl XI ajal valmis Rootsi kirikuseadus (1686). Ta trükiti 1687. a., tõlgiti saksa keelde 1689. a. ja avaldati 1690. a. sel teel, et kantslist pühapäeviti loeti mõned peatükid saksa keeli ja tõlgiti siis eesti keelde. Eestimaalaste ja liivimaalaste mõnedele palve-

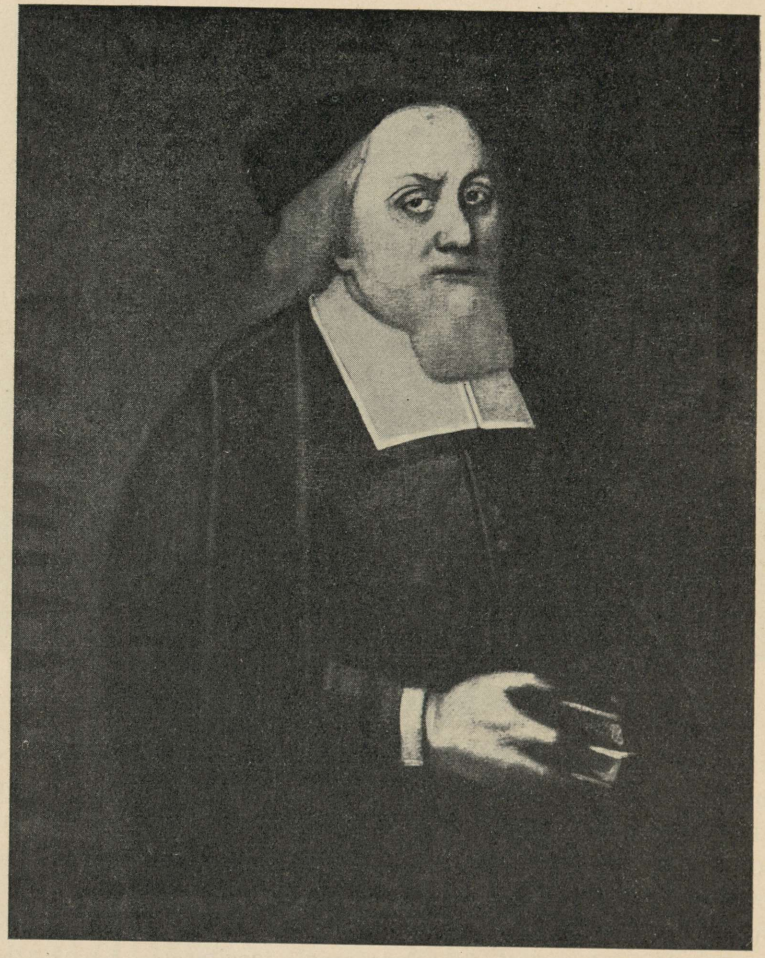

Liivimaa kindral-superintendent Joh. Fischer. Tallinna kunstniku Ernst Wilhelm Londicer'i maal aastast 1686.

tele tuli kuningas sedavõrt vastu, et lubas Liivimaale 1691, Eestimaale 1692 mõne kohaliku harjumuse allesjätmist kirikuseaduse tarvitamisel, näiteks piirata jumalateenistuste arvu, jääda vöörmündrite suhtes senise korra juurde, tarvitada kuuenda käsu vastu eksimisel vitsakaristust häbipingil seismise asemel. Tallinna linna vaimulikkond aga alistati 1692. a. piiskopile ning toomkapiitlile. 1694. a. astus siin maal kirikuseadus jõusse lubatud muudatustega.

Eestimaa kiriku väliskorraldusse ei toonud Rootsi kirikuseaduse kehtimapanek niisuguseid muutusi, nagu see Liivimaa kirikule osaks sai.

Rootsiaegsed puuskulptuurid Haapsalu lossikirikus XVII sajandist.

Liivimaa ülemkonsistoorium, samuti nagu Saaremaa konsistoorium, muutus puhtvaimulikuks. Fischer sai käsu jälle Tartu asuda. Ülemkonsistooriumi liikmed olid peale Fischeri kolm ülikooliprofessorit (Moberg, Jernfeldt, Skragge). Alamkonsistooriumid ja Tartu ning Pärnu linna konsistoorium kaotati, samuti ka ülem-kirikueestseisja amet. Alamkonsistooriumide kohuseid pidid osalt täitma praostid, pidades kord aastas praostkonnakohut (prosteting) ühenduses visitatsiooniga. Kirikutseremooniate õiendamiseks ja ühtlustamiseks tõlgiti Rootsi sellekohane käsiraamat eesti keelde ja trükiti 1699 pealkirjaga „Kässi-Ramat, kumma sisse...".

Mõisade reduktsiooni alusel oli kaugelt suurem osa pastoraate kuninglikuks muutunud ja mõisnikkude patronaadiõigus nendes kogudustes lõppenud. Ülem-kirikueestseisja asemele astus kuninglik majandusasehaldur. Aadli mõju kirikule kuivas hoopis kokku. Nüüd võis kuningas suurema eduga omamaalastest, vähemalt Rootsi riigi alamatest õpetajate arvu suurendada, andes neile kohasaamisel eesõigust välismaalaste ees, samuti püüda vaimulikkonna vaimlis-kõlblat tasapinda, ametiustavust ja rahvakeele oskust tõsta, muu seas nõudes õpetajalt uut eksamit, kui ta kandideeris uuele kohale, panna enam abiõpetajaid ja diakoneid ametisse, soodustada suurtes kihelkondades abikirikute iseseisvaks muutmist või puuduvate abikirikute või kabelite ehitamist, parandada lagunenud kirikuid, abistada õpetajaleski. Tegelikult teostusid kuninga püüded siiski vaid osaliselt. Varsti hakkas näljaaeg ja Põhjasõda takistama rahulist arengut.

Liivimaa sup. Fischer ei olnud mitmeti uue olukorraga rahul, mis ka tema senist autoriteeti piiras, ja konfliktid tema ja teiste mõõtuandvate isikute vahel suurenesid, samuti ka tema vastaste arv. Kui ülikool sõja eest Tartust Pärnu üle viidi (1699), ei järgnenud ta sinna, vaid lahkus Liivimaalt. Ta suri 1705 Magdeburgi kindralsuperdendina.

Pärnu konsistoorium koosnes professoritest. Ka viimane kindralsuperdent Gabriel Skragge (1706—1710) oli endine professor. Sinodeid ei saadud pärast 1702. a. enam pidada. Peatähelepanu oli siin pööratud võitlusele esiletuleva pietismi vastu. 1710 lahkusid viimased professorid, jäi järele vaid kindralsuperdent, kes siin suri samal aastal, lühikest aega enne Pärnu langemist.

Suur tähendus oli Rootsi ajal Rootsi kuningatel ja nende kohalikel võimukandjail meie maa kiriku suhtes. Hoolekanne kiriku heaks kuulus üldse tolle aja protestandi valitsejate ülesannetesse. Ja tolle aja Rootsi kuningate hulgast on mõned selles suhtes eriti silmapaistvad olnud, näit. Gustav Adolf ja Karl XI.

Usu- ja kirikuelu üldilme Rootsi ajal.

Suur tähendus oli loomulikult kiriku suhtes asjaolul, kas tal oli tarvilik keskkorraldus ja juhatus ja kes selle juhatuse eesotsas seisid. Oleme näinud, et võttis mõnda aega, enne kui Eestimaal stabiliseerus konsistoorium ja pandi ametisse praostid, ja alles Iheringist peale on seal järjekindlalt piiskopid ametis olnud. Silmapaistva tublidusega olid Eestimaal: piiskopp Agricola, piiskopi asetäitja Dubberch ja eriti piiskopp Ihering, Liivimaal: superdent Samson, superdent Gezelius ja eriti kindralsuperdent Johan Fischer.

Rootsi aja alguses oli kirikuõpetajatest suur puudus ja needki, kes olid, seisid enamasti kõlblis-vaimselt ja rahvakeele oskuselt madalal tasemel. Rootsi aja kestel on selles suhtes paranemist märgata. Saadaolevate vaimulikkude arv tõusis eeskätt Tartu ülikooli tegevuse tõttu, ja nende hulgas kasvas omamaalastest õpetajate arv, kes loomulikult rahvakeelt üldiselt tundsid.

Kiriku juhatus püüdis ka hoolitseda nende usulis-kõlbla tasapinna tervenemise eest sinodite ja konventide, eeskirjade, visitatsioonide, praostite jm. kaudu.

Enne Iheringi olid peaasjalikult vaid talupoegadest köstrid ametis, kes enam kellamehe kohuseid täitsid. Ihering hakkas ikka enam nõudma õpetatud köstrite ametissepanemist, kes võivad ka noorsugu õpetada palumises, lugemises, kirjutamises ja koguduselaulu juhtida. Niisuguste köstrite arv hakkas pärastpoole kasvama.

Tallinna Mihkli (Rootsi) kiriku altar aastast 1703; altaripilt aastast 1794.

Kirikuõpetajate kohuste täitmisel oli suureks raskuseks paljude koguduste üleliigne suurus. Ka ei olnud õpetajatel enamasti mingisuguseid abiõpetajaid. Rootsi ajal tehti sagedasti juttu, 1675 ka

Karl XI resolutsioonis Fischeri ettepanekute suhtes, suurte koguduste jaotusest või abiõpetajate (ehk komministrite) ja diakonite ametissepanemisest. Enamasti toimus jaotus sel teel, et mõni senine abikirik tehti iseseisvaks või mõni abikirik või kabel juurde ehitati. Eestimaal oli aadel nende ettepanekute suhtes harilikult väga tagasihoidlik. Siin said vaid mõned üksikud abikirikud iseseisvaks või ehitati juurde. Liivimaal oli neid juhtumeid hästi enam.

Kuigi Rootsi aja korraldustel ja parandustel enamasti puudub hoogsus ja nad üldiselt toimuvad ja mõjuvad osaliselt ja järguliselt, on nende abil kirik siiski kindlamale alusele seatud ja elujõulisemaks, teovõimsamaks ja ühtlasemaks saanud.

Rootsi aja kirik on meie maal aluse pannud rahvakoolile ja rahvakeelsele vaimulikule kirjandusele. Kool ja kirjandus pidi nüüd ka omalt poolt toetama ja süvendama kiriku otsest tegevust. Rootsi aja kirik ühes tema hooldamisele kuuluvate koolide, trükikodade ja hospidalitega oli Rootsi aja kultuuri peaorgan. Kirik pidi otseselt ja kaudselt protestantliku kultuuri seemet meie maale külvama ja meie maa konfessioonile lõplikult protestantliku suuna andma. Vastavalt toimus rahva õpetus ja kasvatus.

Rahvale õpetati protestantlikku usutunnistust eriti Lutheruse katekismuse alusel. Rahuldavaid tagajärgi hakati suuremal määral saavutama, kui hakkasid rohkem levima eestikeelsed raamatud ja lugemise oskus. Siis omandati juba üldisemalt katekismuse sõnade tundmist (harilikult küll ilma seletusteta). Sõnade sisu õige mõistmisega oli veel kaua raskusi. Luteri kiriku usutunnistus jäi maarahva enamikule küll enam välispidiseks usuks. Kirikus- ja laualkäimine oli aga Rootsi aja kestel tublisti paranenud ja kasvanud.

Valju, aga tol ajal heatahtlikult mõeldud kirikukariga püüti rahvast võõrutada kõlbla ja usuelu pahedest, milledest sageli visalt kinni peeti, ja nõuti luteri usu, kiriku kommete ja eluviiside pidamist. Võis ju ka veel Rootsi aja lõpupoolel esineda mõningaid endisi väärnähtusi, kuid ikkagi harvemini ja üldiselt nõrgemal kujul.

LIII. Rahvaharidus.

Ka eelmisil ajastuil ei puudunud üksikuid katseid eesti talupoja vaimu harimiseks katoliiklaste kui ka protestantide poolt; ei tulnud aga veel arvesse nende ürituste plaanikindel teostamine. Alles protestantlikkude Rootsi kuningate püüded kasvatada rahvast kristlikus vaimus murdsid kohalikkude kirikujuhtide kaasabil rüütelkondade vastuseisu. Ent seegi toimub järk-järgult; alul nõuti ainult katekismuse pähetuupimist; alles siis, kui Rootsi valitsuse lõppaastakümneis meie maal loodi kindel koolikorraldus, hakkas levima ka lugemisoskus, eriti noorsoo keskel. Need edusammud hariduslikul alal olid tingitud täielikult Rootsi oludest ja sõltusid rootsi rahva arenemisteedest. Rootsile omakorda, nagu tervele protestantlikule maailmale, andis eeskuju Saksamaa, kus rahvahariduse põhiprobleemid kui ka koolide vajadus ja tüübid juba Lutheri poolt kindlaks määrati. Usupuhastus omas rahvahariduse alal põhjapanevat tähtsust ja luterlikud põhimõtted lõid tarbe usulise, kiriklikku laadi kandva rahvakooli järele.

Enne reformatsiooni oli raske leida eesti talupoegade hulgast isikuid, kes oskasid Meie Isa palvet, ja olukord ei paranenud palju ka XVI saj. esimesel poolel. Peapõhjuseks oli nüüdki pastorite eesti keele oskamatus, kui ka nende madal kõlblas tase. Raske oli leida isikuid, kes oleksid põhjalikult tundnud uut õpetust, ja needki täitsid oma ülesandeid rahvahariduse alal lohakalt. Pole siis midagi imestuda ühes Russoviga, et 1550-ndail aastail oli tuhande eesti talupoja seas vaevalt üks, kes oskas Meie Isa palvet, rääkimata viiest peatükist. Siiski näis mõnes kihelkonnas olukord veidi parem olevat, nimelt seal, kus aadlikud seadsid omal kulul ametisse eesti keelt oskavaid isikuid, et nad mõisades pühapäeviti õpetaksid talupoegadele katekismust. Koguni mõned vooruslikud aadliseisusest prouad ja lesed olevat Russovi järgi rahvale ette lugenud viit peatükki „mitte-saksa keeles“. Seda võimaldas arvatavasti Wanradt-Kölli ja Witte katekismus, mis oli trükis ilmunud. Suuremat vajadust selle esimese eestikeelse kirjanduse järele tundsid ometigi eesti kogudused linnades, sest 1554. a. nõuti Tartus, et linna jutlustajad loeksid kantslist ette väikese katekismuse tervel kujul kahel korral aastas. Linnaeestlastegi hulgas oli lugeda oskajaid väga vähe.

Järgnev ajastu, orduriigi langus ühes sõja, nälja ja katkuga, oli veel vähem soodus korraliku kirikuelu, sellega ka rahvahariduse tõstmiseks. Liivimaal avaldasid küll elavat tegevust jesuiidid, kes olid usinad ära õppima eesti keelt. Maale ettevõetud misjonirännakuil tutvustati rahvast usualustega, kuid sellest kõigest oli vähe korrapäraseks rahvahariduseks. Ka ei puudu samuti Eestimaal, mis sai Rootsi valitsuse alla, püüdeid rahvale õpetada usutundmist, s. o. katekismust. Ent piiskopp Agricola ja tema abilise Dubberchi püüetel oli väheseid tagajärgi.

Katekismuse õpetamine.

Polnud kahtlust, et rahva keskelt võrsunud pastorid üldolukorda oleksid suutnud muuta, mille tõttu Agricola visitatsiooni korras kavatses teateid hankima hakata andekamate poiste kohta talupoegade hulgast. Need oleks saadetud õppima Tallinna toom- või Haapsalu linnakooli, kus nende ülalpidamise ja rõivastise eest hoolitseksid jõukad inimesed. See Agricola nõue jäi siiski paberile, kuna poolsada aastat hiljemini piiskopp Ihering mainib, et toomkoolis olevat eesti lapsi vähe ja needki ainult Tallinna lähemast ümbruskonnast.

Sellelaadilisi kavatsusi on meil ka varasemaist aegadest, nagu piiskopp Kievel'i ettepanek ladinakooli loomiseks Saaremaal ja gümnaasiumi asutamiseks Pärnus. Ühel ajal Rootsi-Eestimaaga leidub ka Poola-Liivimaal ja Taani-Saaremaal kavatsusi eestlasi-talupoegi ette valmistada vaimulikule seisusele. Nõnda nähtavasti õppisidki Tartu jesuiitide kolleegiumis mõned eestlased. 1617. a. kästakse Taani asehalduril valida Saaremaal kolm kohalikku keelt oskavat poissi. Need pidi saadetama Taani Sorö kuulsasse kuninglikku kooli ja Kopenhaageni ülikooli, et ette valmistada asetäitjaid surnud pastoreile. Tuleb neist õpilasist keegi Saaremaale tagasi, siis saadetakse sinna uus asemele. Kas see käsk täitmist leidis, pole teada.

Ainult linnades leidub XVII saj. algaastail Eesti koole. Siin hoolitsesid õpetamise eest eesti koguduse pastorid ja köstrid. Tallinnas teotses säärane kool Pühavaimu kiriku juures õpetaja Georg Mülleri eestvõttel 1600—1608. Tartus pidas „eesti keele" kooli 1600-ndail aastail Jaani koguduse köster ja hiljemini jutlustaja Bartholomäus Gilde (vt. lk. 1098). Nende koolide ülesandeks oli koorilaste harjutamine kirikulauludes, veel õpetati siin ka katekismust, vaevalt aga kuulus õppekavasse lugemise õpetamine.

Uue ajajärgu rahvahariduse oludesse tõi terve Eesti ala pääsemine Rootsi valitsuse alla. Protestantismi tolleaegne kõige agaram kaitseja, kuningas Gustav Adolf, sai kõrgema hariduse kõrval aru ka alama rahva kristliku kasvatuse vajadusest, ja tema poolt Liivimaa superintendendiks määratud Samsoni ülesandeks sai 1625. a. antud mandaadi põhjal teadete hankimine rahva tolleaegse haridustaseme kohta, nimelt, kas on hoolt kantud koolide eest ja kas õpetatakse palvetama vanemaid inimesi kui ka lapsi. Kuid palju laiemate

volitustega Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa kohta kiriku- ja haridusolude korraldamisel astus tegevusse Rudbeckius, Rootsi tähtsaim kiriku- ja koolitegelane. Rahvahariduse seisukohast on mainimisväärt Rudbeckiuse määrus, et kirikuõpetajad peavad oskama eesti keelt, ja maapäeval esitatud linnakoolide võrgu suhtes on nõudmine, et neisse koolidesse ei keelataks saatmast ka talupoegade lapsi. Neisse taheti võimaldada ka vaesemate laste juurdepääsu, kus neid oleks ülal peetud ühiselumajas ja neist kasvatatud tulevased vooruslikud ja riigiustavad kirikuteenijad. Rudbeckius pidi lahkuma Eestist, sattudes vastuollu aadliga; kirikuvisitatsioonid Liivi- ja Ingerimaal jäid teostamata.

Tagajärjekamaks osutus Liivimaal ja Ingeris Johan Skytte tegevus, kes kuninga instruktsiooni alusel 1629. aastast oli kohustatud hoolitsema rahva kasvatamise eest Augsburgi usutunnistuse vaimus. Skytte oli omis mõisades asutanud paar rahvakooli, esimesed Rootsis. Liivimaal oli Skytte abiliseks H. Samson, kellega ta aga rahul ei olnud, eriti sel põhjusel, et ta oli ametisse määranud rahvakeelt mitteoskavaid kirikuõpetajaid ega olnud mingisuguseid samme ette võtnud ka katekismuse õpetamise alal. 1633. a. ajutises konsistoriaal- ja visitatsioonimäärustikus, mis sai aluseks 1634. a. kinnitatud konsistooriumi-, kiriku- ja sinodaalkorrale, on antud juhtnööre ka koduõpetuse alal, katekismuse katsumise kohta pastorite poolt kirikutes ja koolides ja praostivisitatsioonide suhtes. Ka on puudutatud üldlauseliselt koolide asutamise vajadust. Seega esinevad siin kõik Lutheri nõuded rahvahariduse kohta.

Ka Eestimaal ühel ajal Skytte reformidega võeti ette parandusi haridusoludes, sest korraldused katekismuse õpetamise kohta 1600-ndal aastail jäid paberile, kuigi sinod 1627. a. neid kordas. Alles piiskopp Ihering astus määruste energilisemale läbiviimisele. Ta leidis vastuseisu aadlis omas püüetes ametisse seada kirjaoskajaid köstreid, kuid sellest hoolimata katsus ta visitatsioonide ajal oma nõusse võita kogudusi. Nõnda oligi tema piiskopkonnas kaks-kolm köstrit, kes oskasid lugeda. Rohkem tagajärgi saavutas ta aga katekismuse õpetamises pastorite poolt, nõudes esimestel visitatsioonidel rahvale Stahli käsiraamatu ettelugemist. Kindlad juhtnöörid katehhiseerimise alal ilmusid alles 1645. a.

Liivimaa kirikukorrale ja Iheringi katehhiseerimisekorrale olid aluseks osalt Kuramaa kirikuseadus 1570, mis sai eeskujuks tervel Baltimaal, ja nn. Constitutiones Stregnenses 1627, mille koostajaks oli Strängnäs'i piiskopp L. Paulinus Gothus. Viimane oli XVII saj. esimesel poolel rootsi

rahva hariduse ajaloos silmapaistvamaid tegelasi. Ihering oli enne Eestimaale tulekut preestriks Paulinuse piiskopkonnas. Strängnäsi kirikukorras on esmakordselt Rootsis läbi viidud plaanikindel lokaalse visitatsiooni nõue ja Paulinus on esimene, kes nõuab lugemises vilunud köstri ametisseseadmist katekismuse õpetamiseks.

Energiliseks abiliseks Iheringile ta kavade läbiviimisel oli H. Stahl, kel pole teeneid mitte ainult esimese eestikeelse kodu- ja kirikuraamatu väljaandjana, vaid ka Ingeri esimese superintendendina. Iheringi eeskujul hoolitses ta hariduse tõstmise eest, õhutades kirikuõpetajaid oma tihedate visitatsioonidega superintendentkonnas katekismuse õpetamisele ja katsumisele, mis ei jäänud ka tagajärjeta. Eriti aga oli agar katekismuse eksamineerimisel Narva linna eesti koguduse pastor Duncanus, kes mahti saades käis ka kodus väikesi lapsi õpetamas.

Saaremaa oli kuni 1645. a. Taani valitsuse all, mil rahva kristlik kasvatus oli palju paremale järjele tõstetud kui mandril rootslaste poolt. Seda põhjustas asjaolu, et suuremas osas Saaremaa kihelkonnis olid tasu eest ametisse seatud „palujad" talupoegade hulgast, kes küll ise lugeda ei osanud, kuid pidid õpetama palveid ja katekismust. Köstri nimekandjad olid siin aga tegelikult kellalööjad. Selle tagajärjel oligi Ihering, kelle alla kuulus 1645. aastast ka Saaremaa kirik, väga rahul oma visitatsiooni tagajärgedega, sest suurem osa talupoegi palvetas hästi. Iheringi katehhiseerimisekord jäi püsima ka veel pärast 1650. a., mil siin tekkis iseseisev superintendentkond.

Ei saa öelda, et Iheringi üritused oleksid täiesti tagajärjeta jäänud, sest kui näiteks Lääne-Nigulas 1639. a. oskasid katekismust lugeda vähesed talupojad, oli 1654. a. nende hulgas juba palju neid, kes lugesid peatükke hästi ja koguni tundsid Lutheri seletust. Siiski ei olnud läbi löönud ei Liivi- ega Eestimaal üldine katekismuse oskus. See olenes osalt kirikuõpetajaist ja mõisnikest, kuid suurel määral talurahvast endast.

Kuigi pastorid lugesid ette palveid ja katekismust, toimus see säärases halvas eesti keeles, millest kogudus kuidagi aru ei saanud. Peale selle ei tundnud pastorid suurt huvi ka kirikukatsumiste vastu, millest küll tegelikult suurt kasu ei oleks olnudki, sest rahvas lihtsalt ei ilmunud kirikusse. Tähtsamaks puuduseks aga oli, et korralikult ei teostatud koduvisitatsioone, mida ei saa küll panna täielikult kirikuõpetaja hooletuse, vaid rohkem juba talurahva pimeduse arvele, kes nägi selles mingit orjust. Kui pastor ilmuski läbipääsetamatuist teedest hoolimata mitme penikoorma kaugusel asetsevasse külla, siis pages kogu noorsugu metsa ja kohale jäänud vanemad inimesed tõrkusid talle vastust andmast, seletades, et neil olevat raske vanas eas Jumala sõna õppida, mida noores eas pole tehtud. Palju olenes õpetaja isikust: Rossihnius andis küll välja eestikeelse katekismuse, kuid oma hooletusega oli Sangaste koguduse säärasesse pimedusse jätnud, et ta järeletulija leidis 160 talupojast kirikukatsumisel ainult 5, kes oskasid pal-

vetada. Kui selle järel aga igale talupojale trahviks määrati 1 vaka rukki andmine kirikule, kui ta ei õpi ühe aasta jooksul Meie Isa palvet, oskas 4 aasta järel suurem osa kogudusest juba palvetada. Kuid vähe kasu oli sellestki, kui palveid peast osati, sest tihti saadi neist väga vähe aru. Suurel määral takistasid kirikumeeste tegevust peale talupoegade endi ka mõisnikud ja ametnikud, kes olid nendega vastuolus, ja tihti nad ei lasknud oma talupoegi kirikusse, keelates katkestada tööd põllul. Kui üksikud kirikuõpetajad tahtsid omal algatusel õpetada talulapsi (näit. Kambjas), siis ei toetanud teda selles ei mõisaomanik ega ka talupojad, ja lapsi lihtsalt ei saadetudki kooli. Esimene korralik kool Eesti alal asutati rootsi rahvastiku keskel Iheringi algatusel Noarootsis 1650. a., kus oli õpetajaks tema väimees Hasselblatt. Võib oletada, et samal teel tekkis Eestimaal veel paarkolm teistki kooli pastoraatide juures.

Maarahvale usuõpetamise alal ei tohi unustada üht tähtsat faktorit, nn. kihelkondades käimist. See komme on Rootsist üle võetud, kuid seda praktiseeriti juba keskajal. Nimelt korjasid linnatänaval armuande, lauldes kirikulaule, nn. kerjusüliõpilased, kes rändasid ühest linnast teise. Nende hulka kuulus ju ka Luther. Sel teel saadud armuannid jaotati õpilaste endi keskel hiljemini ära. Tallinna vaesemasse kihti kuuluvad toomkooli õpilased kasutasid suvevaheaega maad mööda ringi liikudes, et hankida annetiste korjamisega endile kui ka õpetajaile tarvilist ülalpidamist. Selleks olid Tallinna lähedased kihelkonnad õpilaste vahel ära jaotatud. Nad peatusid üksikutes taludes ja lugesid talurahvale ette Stahli kodu- ja käsiraamatut, ristiusu peatükke ja palveid ning laulsid ka kirikulaule, mille tasuks said süüa, juua ja külakosti. Kirikust kaugel asetsevais maanurkades, kuhu pastor ligi ei pääsenud ja ka talurahval endal polnud võimalust kirikus käia, olid need rändõpilased ainsad pühakirja tutvustajad.

Õpilastele meeldis vägagi see abinõu kõrvale puigelda ladina keele pähetuupimisest ning nad jätkasid seda tegevust ka kooliajal. Teisest küljest oli koolidistsipliini seisukohast, mis sel ajal niikuinii palju soovida jättis, sel kombel halb tagajärg, sest rändamisel harjuti laisklema ja omandama korratuid eluviise. Selle vastu võideldi ja Rootsis tähendati, et sel põhjusel muutuvad $^3/_4$ õpilasi „kelmideks ja lurjusteks". Ka Ihering tahtis kihelkondades rändamist ära kaotada stipendiumite määramisega paremaile õpilasile, kuid rüütelkond suhtus vastumeelselt kindlamaisse maksudesse.

Üldiselt aga seisis talupoegade hariduslik tasapind väga madalal. Pääseteena sellest olukorrast nähti võimalust kaasa tõmmata haridus-põllule eriliste organite kujul aadli esindajaid, et nende kaasabil hankida ülalpidamist kirjaoskajate-köstrite ametisseseadmiseks. Endised määrustikud, rõhutades küll nende vajadust, ei räägi sõnagi nende palgast ja seda oli vähe, kui Ihering isiklikult saavutas mõnes

Olaus Magni järgi.

Kool Põhjamail. Samas ruumis õpetavad korraga kaks õpetajat.

kihelkonnas mõisnikult lubaduse korteri, maa ja tasu muretsemiseks köstrile, et ta õpetaks talupoegi neis külades, kust rahvas kirikusse ei pääse.

Parandusettepanekutega selles küsimuses esineb uus Liivimaa superintendent Stalenus kindralkuberneri ees 1650. a., et iga kiriku juures peaks abiks olema pastorile noorsoo õpetamiseks köster, kes saaks ülalpidamiseks endise köstri maa või muul teel muretsetud ülalpidamist. Maapäev aga oli vastu uutele kohustustele ja kuigi lubas korda seada köstrimaad, pidi olukord endiseks jääma neis kihelkondades, kus need maad puudusid. Kõigel sel oli vähe reaalseid tagajärgi ja rüütelkond ei arvestanud ka järgnevate superintendentide Gezeliuse ja Preussiuse ettepanekuid köstrite ametisseseadmiseks.

Eesti rahvakooli ajaloos on erilise tähtsusega Gezeliuse kirikukorra kava 1668. a-st. Köstrite kõrval pidi asutatama võimalust mööda igas kihelkonnas lastekool, mille koolmeistrile ülalpidamist muretseks iga mõis ja talu. Kava ei viidud ellu ja tegelik olukord oligi palju nõrgem, sest needki köstrid, kes olid ametis, õpetasid ainult palvetamist sõnalise etteütlemise järgi. Nende kõrval leidus aga siiski üksikuid pastoreid ja kirjaoskajaid köstreid, kes õpetasid 1660—1670-ndail aastail vabatahtlikult lapsi lugema. 1678. a. lubab üks kihelkond köstrile peale palgamaa tasuks ka vilja sel puhul, kui ta õpetaks lapsi lugema. Kuid need olid haruldased juhtumid, kuna vastuoksa leidus ka sääraseid pastoreid, nagu Suure-Jaanis, kelle omad lapsed ei osanud Meie Isa palvet.

Köstrikooli tekkimine ja arenemine.

XVII saj. 80-ndad aastad on põhjapaneva tähtsusega eesti rahva haridusloos, mil tekivad Liivimaal ja hiljemini Eesti- kui ka Saaremaal köstrikoolid. Selle reformi läbiviimist soodustas kun. Karl XI üldine kõvakäeline poliitika Balti provintside suhtes. Hariduse alal leidis ta endale väärika abilise kindralsuperintendent Fischeris ja arenemiseks mõjusid kaasa veel kindralkuberner Hastfer ja pedagoog Bengt Gottfried Forselius.

Võrreldes Rootsi ja Soome olusid meie omadega, polnud sealgi rahvakoolide seisund palju parem, kuigi nende asutamise küsimus päevakorrale kerkis sajandi keskel. Nende loomise terves Rootsis tegi kohustuslikuks sinodi otsus 1656, mis aga leidis väga puudulikku täitmist. Alles 1683. a. esineb kindla koolisüsteemiga Turu piiskopp Gezelius, endine Liivimaa superintendent, kes oma koolikavas ette näeb kihelkonnakooli, kus annab õpetust köster või kihelkonna kirjutaja, ja külakooli kirikust kaugel asetsevais külades, kus õpetaks köstri järelevalvel kihelkonnakoolis hariduse omandanud poiss. Küll ei võetud seda kava Rootsi kirikuseadusse, nagu seda Gezelius ise soovis, kuid siiski ulatus see mõju peale Soome ka Rootsi. Selle kavaga näib tuttav olevat ka Forselius.

1674. a. ametisse määratud superintendent J. Fischer asus kohe järgmisel aastal rahvakooli teostamisele ja esiteks nimelt koolmeistrite ettevalmistamisele.

Ta teeb kuningale ettepaneku, määrata vaestekoolide asutamiseks Riiga ja teistesse linnadesse 300 taalrit, et neis ette valmistada tulevasi köstreid ja koolmeistreid. Koolimajade ehitamiseks pidid saama õuekohtu trahvirahad. Pool vaesterahadest määratigi nende koolide heaks ja mõne aasta järel võis Fischer teatada, et neis on mõnisada õpilast. Nad olid küll saksa koolid, kuid õpilasi leidus kõigist rahvustest. Ei puudunud vaestekoolid peale Riia ka teistes Liivimaa kohtades, sest teatavasti töötasid Alulinnas koolid pastor Glücki juhatusel koolmeistrite ettevalmistamiseks Läti osale.

B. G. Forselius. Liivimaa rahvakool.

Sama missioon, mis oli Glückil Lõuna-Liivimaal, tuli Liivimaa Eesti osas täita Forseliusel, keda nimetatakse Eesti rahvakooli isaks. Sündinud Madise soomlasest õpetaja Johan Forseliuse pojana, valdas ta hästi eesti keelt, nii et esines ka eesti keele parandajana. Forseliuse tähtsam teene on Eesti kooli asutamine ja juhtimine, kus 1684.—1688. a. said õpetust 160 isikut. Need valgusid laiali üle kogu Eesti, külvates edasi seda seemet, mis oli istutanud nende südamesse entusiast Forselius. Kuigi lõpetajad olid ilma suuremate pedagoogiliste kogemusteta, enamasti ainult 15-aastased, olid nad lugemise ja kir-

jutamise selgeks õppinud, tundsid ka pühakirja ning laulmist ja moodustasid sel vähenõudlikul ajal tugeva koolmeistrite kaadri.

Kool asus Tartu lähedal, nn. papi- ehk piiskopimõisas, mille mõisahoone oli koolile antud. Hiljemini kolis kool Tartu eeslinna. Koolilastele anti leiba valitsuse poolt kroonumagasinist, kus ka Forselius ise ülalpidamist sai. Kursus oli kaheaastane, mille jooksul õpetati esmajoones usuõpetust, katekismust, piiblilugu, Uut Testamenti, muide ka koraalilaulu, peale selle lugemist, rehkendamist, kirjutamist ja arvatavasti ka saksa keelt. Forseliuse kool oli siiski rohkem kui rahvakool, tuletades meelde harilikku linna lastekooli, nn. pedagoogiumi, sest õppekavva kuulus ka rehkendamine. Sääraseid lastekoole asutati Rootsis juba 1656. a. ja nad moodustasid tavalise triviaalkooli alamad klassid. Kui nüüd seda kooli nimetatakse koolmeistriteseminariks, siis on küll selle põhjuseks asjaolu, et tegelikult ta õpilastest paljud siirdusid õppetööle. Koolis oli Forselius ainsaks õpetajaks. Nii võis ka kool ise kavalt sarnaneda meie väikelinnade, nagu Haapsalu ja Viljandi koolidega. Tallinna, Tartu ja Narva triviaalkoolid olid palju laiema kavaga: siin kestis õppetegevus 3—4 aastat. Sellest hoolimata on sel esimesel eesti haridusasutisel Eesti kultuuriloos palju suuremad teened kui linnakoolidel. Õpperaamatuks koolis oli Forseliuse enda poolt koostatud aabits, peale selle kodu- ja käsiraamat, Vastne Testament ja lauluraamat. Õppesüsteemis esineb uudsusena lugemiseõpetamise meetod, mis üle kogu maa levis. Selle abil võis lastele lugemist selgeks õpetada mõne nädala jooksul, selle asemel et neid vaevata terve talv. Küll ei olnud see veel hääldamismeetod, vaid Forselius kasutas Gezeliuse lugemissüsteemi („Methodus informandi", 1683. a.). See süsteem põhines tähtede järk-järgulises omandamises ja tihedas kordamises. Tähti õpiti väikeste osade kaupa, samal ajal usinasti korrates varemomandatut, kuna endise süsteemi kohaselt õpetaja luges tähti ette ja õpilane järele, ainult paar korda neid omapead korrates. Uue meetodi kohaselt ei pääsenud õpilane enne uue neljast-viiest tähest koosneva grupi juurde, kui oli täielikult omandanud eelmise grupi, osates tähti korrata tagurpidi kui ka väljaspool järjekorda. Nõnda võeti läbi terve tähestik, selle järel asuti silpide veerimisele ja lõpuks sõnade ja lausete lugemisele.

Forseliusel ei olnud mitte ainult ainelisi raskusi oma kooli ülalpidamisega, vaid ka moraalseid, sest selle vastu töötasid mõisnikud, kes, kartes oma pärisorjadest ilma jääda, seletasid, et Forselius õpetavat rahvast laisklema ja õhutavat mässuvaimu. Talurahvas aga uskus, et koolipoisse pannakse kroonut teenima ja saadetavat laevaga välismaale. Forseliuse ürituste poolt olid ainult kirikuõpetajad kui ka Rootsi võimud, kes soovitasid talupoegadele lapsi kooli saata. Neid tuligi kokku enamasti Tartu lähedusest ja siin leidus 10- kuni 15-aastaste poiste kõrval ka habemikke mehi.

Et üldise koolivõrgu loomise vastu agiteerisid kohalikud mõisnikud, koguni teatavate tagajärgedega, sõitis Forselius 1688. a. kuninga juurde Stokholmi, kaasa võttes kaht oma õpilast, et demonstreerida Eesti koolide õpetuse

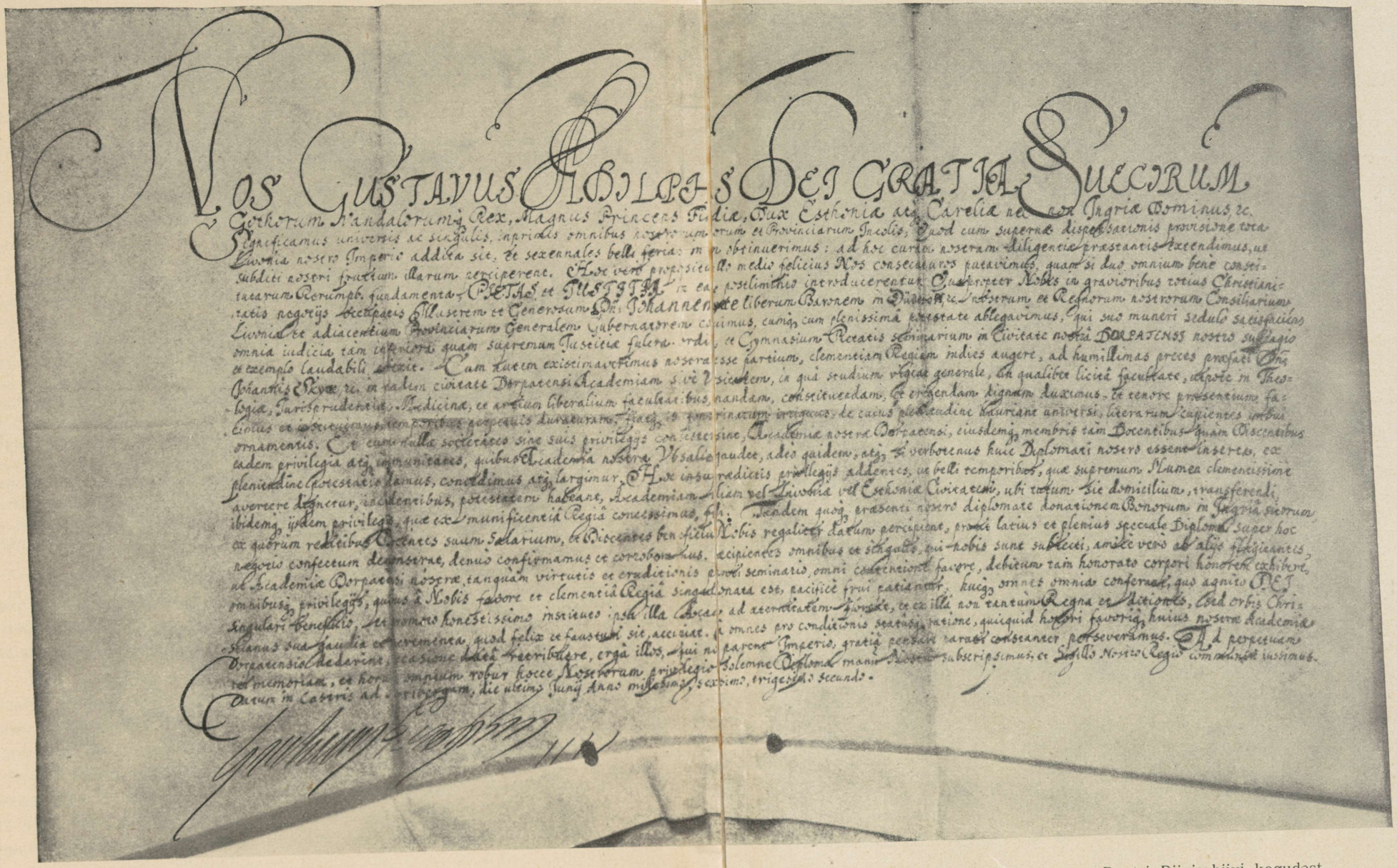

Rootsi Riigiarhiivi kogudest.

Tartu ülikooli asutamisürik.

Üriku sissejuhatavas osas mainitakse, et kuueaastase rahu ajal, mis Liivimaal nüüdsetsenud, on kuningas kõigiti püüdnud taaselustada kahte ühiselu põhialust — jumalakartust ja õigust. Selleks on kuningas oma täisõigusliku usaldusmehena Liivimaal ametisse määranud Johan Skytte, kes on hoolitsenud õigusemõistmise eest ja asutanud Tartus gümnaasiumi — jumalakartuse istandiku. Et aga kuningas veel suuremal määral tahab Liivimaale osaks saada lasta oma armu ja heatahtlikkust, on ta kindralkuberneri ettepanekul otsustanud ellu kutsuda akadeemia ehk ülikooli. Ülikoolile, õpetajatele ja õpilastele kinnitatakse kõik eesõigused, nagu need maksvusel on Upsala ülikoolis. Ülalpeoks netatakse ülikoolile mõned mõisad Ingeris.

Pärgamentürik. Antud Gustav Adolfi poolt 30. juunil 1632. a. laagris Nürnbergi res. Gustav Adolfi allkiri (vasemal äärel) ja rippuv pitser (ei ole pildil näha).

tagajärgi. Kuningalt saavutas ta lubaduse uute koolimajade ehitamiseks ja koolmeistreile palga määramiseks.

Forselius nimetati kindlapalgaliseks koolide inspektoriks ja kuningas volitas teda piiskopi ja kindralsuperintendendi järelevalvel asutama Eesti- ja Liivimaale uusi köstrikoole ja endisi jätkama. Kuid Forselius hukkus Rootsist tagasitulekul.

Forseliuse töö tulevase õpetajatekaadri ettevalmistamisel soodustas aga suuresti neid püüdeid, mis olid Fischeril koolivõrgu loomisel. Vahepeal suutis Fischer mõningat mõju avaldada tõrksale aadlile ja juba enne Forseliuse kooli asutamist olid Liivimaal peaaegu igal pool köstrid ametis.

Köstrid puudusid 1680—1683 Tartu-Võru praostkonnas ainult neljas kihelkonnas. Need köstrid võisid aga esialgu küll õpetada palvetamist ja katekismust, kuid polnud kohased lugemise õpetamiseks ja kooli pidamiseks oma teadmiste kui ka elukommete poolest. Kolm neist köstreist ei osanud üldse lugeda, teisedki oskasid vähe ja 8 vaevalt kirjutada. Ei puudunud ka joodikud nende hulgas. Kui kirjaoskamatud köstrid olid rahvuselt eestlased, siis olid kirjaoskajaist pooled sakslased kodumaa linnadest kui ka Saksamaalt, 7 soomlast ja 3 eestlast-talupoega. Kooli peeti enne Forseliust umbkaudu 10 kihelkonnas. Takistuseks oli ainult, et raske oli vanemate käest lapsi kooli saada. Ka lubasid teistes kihelkondades kirjaoskajad köstrid kooli pidada, kui neile suuremat tasu antakse. Talupojad on nõus neile poole külimitu asemel terve külimitu vilja andma iga talupoja pealt ja peale selle lubasid „junkrud" ka veel eritasu. Kuid suuremaks puuduseks oli, et ei olnud veel koolimajasid.

Kösterkoolmeistri eest aga kantakse rohkem hoolt kroonumõisades, kuid ka aadlile tehakse sunduslikuks oma mõisadesse koolide sisseseadmine, milleks teatava tõukejõu andis Rootsis 1686. a. kehtima pandud kirikuseadus.

1687. a. teatab kindralkuberner Liivi maapäeval kuninga korraldusest, et veel samal aastal asutataks linnas kui ka maal igas kihelkonnas rahvakool. Mõnes kuninglikus mõisas olevat sellega algus tehtud ja ka rüütelkond peaks hoolt kandma, et iga kiriku juurde tekiks kohane koolimaja, et koolmeistreid varustataks maaga ja et talupoegi kohustataks lapsi talvel kooli saatma. Rüütelkond otsustabki, et seal, kus on juba ametis köster, on tema ülesandeks kooli pidamine, kus aga säärane isik puudub, tuleb ta ametisse seada. Kösterkoolmeistrile lubati kasutamiseks endine köstrimaa ja seal, kus need puudusid, pidid temale ülalpidamist muretsema kirikueestseisjad.

Sel ajal kui Liivimaal energiline Fischer rahvakoole ellu kutsus, oli Eestimaal rahvahariduse alal peaaegu täieline seisak. Siiski ei puudunud siingi üritusi, mis ometi jäid tagajärjetuks.

Võrreldes kooliolusid Liivi- ja Eestimaal, kus peale muude tegurite ei olnud mitte tähtsuseta ka rahva jõukus, siis selgub 1688. a. Forseliusele esitatud aruande põhjal suur vahe. Liivimaal oli 38 kooli umbkaudu 800 õpilasega, Eestimaal ainult 8 kooli 200 õpilasega. Kogusummas oli Eestis 46 kooli üle 1000 õpilasega. Nõnda oli üldiselt koolide võrk paari aasta jooksul paisunud neljakordseks. Kõige tihedam oli see Tartumaa osas 16 kooliga, 450 õpilasega, ja eriti Tartu lähedal asetsevais kihelkonnis. Nõos ja Tartu-Maarjas teotsesid koguni 3 kooli, kuna sama praostkonna, eriti praeguse Võru maakonna kihelkondades, puudusid mõnel pool koolid veel täielikult. Keskmine õpilaste arv koolis oli 20, kuna kõige suurem arv oli Kambja koolis — 76. Hiljem tõusis õpilaste arv mõnes koolis üle 100.

Peatselt asuti ka Eestimaal koolivõrgu loomisele ja 1690. a., seega mõni aasta hiljem kui Liivimaal, võttis maapäev vastu Eestimaa sinodi poolt kuninga kaudu esitatud sooviavalduse koolide asjus. See tegi sunduslikuks kooli asutamise kui ka koolimajade ehitamise igasse kihelkonda. Köstrid, kes oma puuduliku hariduse tõttu ei suutnud koolmeistriametit pidada, pidi vallandatama ja kirjaoskajatega asendatama. Küll ei mainita siin kindlaksmääratud palgamaad koolmeistrile nagu Liivimaal. Siiski edenes rahvakoolide asutamine Eestimaal visamalt kui Liivimaal ja Ingeris, peale selle oli siin ka redutseerimisele allunud mõisu palju väiksemas ulatuses. Olgu tähendadatud, et ka Liivimaal olid aadlimõisades kooliolud palju halvemad.

Olemasolevadki koolid muidugi ei väärinud alati oma nime. Sageli ei saadud koolilapsi, sest talupojad suhtusid neisse eitavalt. Mitmel pool puudusid koolimajad, mille tõttu kooli peeti talu või mõisa rehetoas, kus oli ka koolmeistri elukoht. Koolmeistrid ei saanud tihti mingit palka, mille tõttu nad olid sunnitud omast kohast loobuma. Kindralkuberner juhtis mitmel korral tähelepanu sellele 1690. ja 1692. a. Tegelik olukord oli aga kujunenud 1693. a. sääraseks, et kooli-koolmeistri palgamaad oli küll antud $^2/_3$ kihelkondadest, kuid 7 kihelkonnas oli see vähem kui veerand adramaad ja osalt kõlbmatu. Ei puudunud juhtumid, kus kirikueestseisja määras koolimaa poole penikoorma kauguses kirikust. Koolimaju leidus samuti juba $^2/_3$ kihelkondades, kaasa arvatud 4 ehitusel olevat, ja puudusid ainult veel kuues kihelkonnas. Üldiselt aga olid varustatud maaga ja koolimajaga pooled kihelkonnad. Põhjapaneva tähtsusega on kuninga korraldus Liivimaale 1694. a., mille järgi kindralkuber-

ner pidi muretsema igale koolmeistrile veerand adramaa suuruse maatüki ja pidi avaldama publikaadi käsuga, et talupojad saadaksid kooli oma lapsi ja mõisarentnikud oma teenijaid. Vaimulikud omakorda pidid manitsema talupoegi, et nad täidaksid vabatahtlikult seda määrust, ja kui sel mingisugust mõju ei oleks, siis kindralkuberneri kaasabi otsima. Eestimaa aga ei saanudki kuninga määrust koolimaa ja koolimaja asjus ja 5 aastat hiljem leidus siin koolimaju ainult $^1/_4$ kihelkondadest ning $^1/_5$-s neist olid nad alles ehitamisel.

Saaremaal ilmus valitsuse koolikorraldus alles 1695. a. Seni oli ta mandrist kaugel taga. Nüüd kohustatakse ametisse seadma igasse kihelkonda koolmeister ja sellele muretsema korterit ja maad. Esialgses kavas oli ette nähtud maa viiele koolile, igaühele pool adramaad. Peale selle pidi koolmeister saama 1 külimitt teravilja igalt adramaalt; koolimajade ehitamine jäeti koguduse hooleks.

Näljaaeg 1695—97 ei laostanud küll kord loodud rahvakooli, kuigi see enamikus jäi kiratsema. Jäid seisma koolid mitmes kihelkonnas nagu Lüganusel, Märjamaal, Pilistveres. Endisestki ajast esines rida puudusi. Koolimaju ehitati alles või kavatseti seda teha, koolimaad olid mõne erandiga väikesed ja kõlbmatud, tihti kaugel kirikust, mida konstateeribki 1697. a. kindralkuberner omas kirjas asehaldurile. Sellest maast ei piisanud koolmeistrile ülalpidamiseks ja ta kolis mujale; uut asemele ka ei tulnud ja tihti oli kihelkonnas uus koolimaja, kuid puudus koolmeister. Küll oli koolimaja remondi vajaduski mõnikord koolitegevuse katkestamise põhjuseks, nagu Hageris, kus puudusid aknad. Koolide vaheajal tekkinud tühikuid täitsid mõnel juhul pastorid, kes ise jagasid õpetust. Eestimaal ongi õpetuseandjad peamiselt pastorid, kuna köstrid olid koormatud plakatite laialikandmisega. Köstrid nõustuvad küll ka laste õpetamisega, kui neile selle eest eritasu makstakse, ja täie õigusega, sest neil ei olnud koolimaid, nagu Liivimaa ametivendadel. Peale nende on ka mõningaid iseseisvate ülesannetega koolmeistreid, eriti Virumaal, sest Virumaa ja rootsi kogudused seisid oma koolide organisatsioonilt ühel tasemel Liivimaaga, kuna mujal valitses nõrgem olukord. Esines ka juhtumeid, kus omal kulul kooli ülal pidasid mõisnikud (Harju-Jaanis ja Hageris). Esimeses oli kaunis suur arv õpilasi (20), teises õpetas peale lugemise ka kirjutamist keegi talupoeg, kes kandideeris ka kihelkonnakoolmeistri kohale.

XVIII saj. alguses Põhjasõja ajal õpetavad köstrid juba igas kihelkonnas lapsi eraviisiliselt erilise tasu eest. Kogukond ei jõua enam koolmeistreid ülal pidada. Suuremaks takistuseks aga edukale arenemisele oli, et talupoegadel ei olnud millegagi kooliraha tasuda ja õpilaste arv ei ulatunud üle 10, tavaliselt oli neid ainult 2—3. Juba näljaajal puudus ikalduse tõttu vanematel võimalus lastele söögipoolist kooli kaasa anda, millega on seletatav asjaolu, et kui 1698. a. Kirblas oli koolimaja valminud ja pastor kooli tahtis alustada, siis ei ilmunud selle kutsele ühtegi last. Kirikukatsujal tuli tihti rahvast manitseda, et nad lapsi kooli saadaksid. Suureks takistuseks oli ka kooliraamatute puudumine. Kui Põhjasõda mandril kooliõpilaste arvu hõrendas, paranesid vastuoksa haridusolud Saaremaal. Koolikorralduse viis siin ellu superintendent Skragge 1705—1706.

Rahvakooli seesmine korraldus.

Õpetuseandjateks olid enamasti köstrid. Ainult osas kihelkondades peeti erilisi koolmeistreid, kelleks oli tihti poiss, kes omandanud lugemisoskuse pastori juures. Muidugi polnud selliste koolmeistrite hariduslik ja moraalne tase kui ka aineline olukord kuigi hiilgav. XVII saj. lõpul olid köstrid ja koolmeistrid väga suures enamuses juba eestlased.

Suurt umbusaldust rahvas ja lugupidamatust õpilaste hulgas äratas nende noorus; tihti olid õpilased vanemad kui õpetajad. Tihti tuli koolmeistritel leppida korteriga kirikumõisas ja söögiga pastori perelauas; õnnelikumad said jõukamais kihelkondades talupoegade käest palka ja moona; kolmandail oli kasutada koolimaa. Kus aga koolimaad puudusid, andis pastor omast maast osa koolmeistrile rendile; selle eest tal tuli töötada pastori põllul. Köster-koolmeistrid said ka osa matuse- ja ristimisrahast. Iseseisvad koolmeistrid said harilikult 1—2 tündrit vilja ratsateenistuse pealt. Kõige halvem aga oli see, et lubatud soodustusi, palka ja moona, aastate jooksul kätte ei saadud, sest tihti talupoegadel endil ei olnud söögipoolist endagi eluülalpidamiseks. Kirikust kaugemais külades võtsid endile jõukamad lastevanemad koduõpetajaid, kas koolilapsi linnakoolidest või ka kehaliselt vigaseid sante, kes ei olnud kõlblikud muudeks töödeks.

Kõiki lapsi õpetada harva koolivõrgu juures rahvakool küll ei suutnud. Ent tegelikult ta kujunes mõnevõrra koolmeistrite-seminariks, mis valmistas kirjaoskajaid inimesi teiste õpetamiseks. Tihti saadeti kaugematest küladest paar last köstri juurde, et neist saaksid teiste õpetajad, sest õpetamiskunst polnud sel vähenõudlikul ajal raske. Nõnda polnud kooli olemasolu iga kord kohaliku elanikkonna hariduslikuks mõõdupuuks. Tihti leidus rohkesti kirjaoskajaid ini-

Vaade piiskopi mõisa juurest. Noor tammik, mis istutatud B. G. Forseliuse auks.

mesi just neis kihelkondades, kus kool puudus. Kui näljaajal mõni kool ka likvideeriti, siis oli ta oma töö teinud ja lugemisõpetajaid rahva keskele saatnud.

Rahvakooli haritipus võis kooliõpilaste üldarv olla umbkaudu 1500, moodustades rahva üldarvust $^1/_2\%$. Need olid suuremalt jaolt poisid, harva aga ka mõni tütarlaps. Erandina teotses Laiusel praost Brocmanni mõjul eri kool ka tütarlastele. Koolilaste ülalpidamise eest hoolitsesid lastevanemad, kuid osalt muretsesid mõisnikud ja pastorid kooliraamatuid, katekismusi ja lauluraamatuid. Kasvatuse eesmärgiks oli usklikkude koguduseliikmete ettevalmistamine ja seetõttu oligi õppekava tähtsamaks ülesandeks palvete, katekismuse ja kirikulaulude pähetuupimine, kuna lugemisoskust peeti ainult abinõuks pühakirja omandamiseks. Harva õpetati mõnel pool ka kirjutamist, sest koolmeistril endalgi oli mõnikord see kunst võõras. Nõnda sarnanesid kooli nõuded nüüdisaja leerikooli programmiga. Kooliõpetust peeti nagu nüüdki talvel, kuid kooliaeg oli palju lühem — novembrist lihavõttepühadeni, mil koolmeister kui ka õpilased olid vabad põllutööst. Distsipliin oli karmim ja vitsa- kui ka kepihirm etendas tähtsat osa. Kooli eesmärgi kohaselt kasutati õpilasi köstri abilistena. Nad ilmuvad oma raamatutega igal pühapäeval kirikusse ja laulavad koraale ning loevad kogudusele ette epistleid ning evangeeliumi enne jutlust.

Tartu ülikooli vanim pitser (1632).

Kindlasti on liialdatud Amelungi väide, et veerand eesti rahvast tol ajal lugeda oskas, kuid leidus kihelkondi, kus lugesid pooled koguduseliikmed. Üldiselt loevad sajandi veerul enam-vähem kõik lapsed ja nooremad inimesed. Mõne aastaga võis olukord tunduvalt paraneda ja kui näiteks Kirblas 1698. a. terve kihelkonna peale ei leidunud ühtegi kirjaoskajat, loevad siin 1707. a. paljud poisslapsed. Kuid juhtus ka, et vanemad inimesed ei oska peast katekismuse peatükkegi (näit. Karusel).

Üldiselt ei saa öelda, et rootsiaegse rahvakooli korraldus oleks täiuseni viidud olnud nüüdisajaga võrreldes. Ka koolivõrk paistab liiga hõredana, sest ühest koolist oli tõesti vähe laia kihelkonna peale. Seejuures tuleb aga arvestada, et Rootsiski, kust tegelikud eeskujud olid saadud, ei olnud olukord märgatavalt parem. Koolisundus Rootsiski teostati alles 1723. a. Ka rahva vaimne tase polnud seetõttu

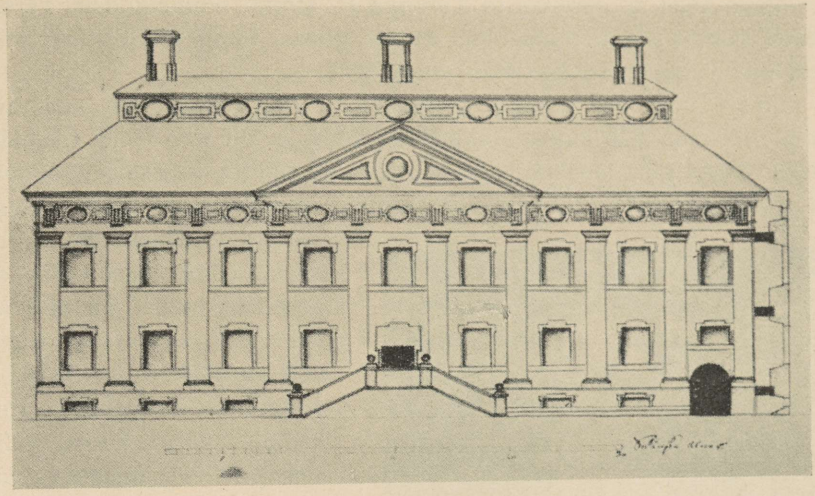

Tartu ülikoolihoone esikülg (1690). Originaaljoonistis Rootsi Riigiarhiivis.

palju madalamal kui Rootsis ja Soomes. Rootsis 1686. a. polnud ühes kihelkonnas veel ühtegi lugeda oskajat. Ka Soomes leidus veel 1682. a. kirjaoskamatuid köstreid. Arusaadav siis, et seal koguni 1699. a. mõnes kihelkonnas ei osatud Meie Isa palvetki. Alles 1700-ndail aastail algas Soomes lugemisoskuse levimine. Soomes ja Rootsis puudusid kindlad koolimajad nagu meil Eestimaal ja koolmeistrid said palka koolirahast.

Linnakoolid.

Gümnaasiumid Tallinnas ja Tartus.

Eesti linnades leidus mitmet liiki koole, kus õppisid peamiselt saksa rahvusest kodanikkude lapsed, kuid neis ei puudunud ka eestlasi.

Poola valitsuse ajal asutatud jesuiitide koolide kõrval jäid püsima ka endised linnakoolid Tartus ja Pärnus. Tallinnas jätkasid tegevust linna- ja toomkool. Samuti ka linnakoolid Narvas, Paides, Haapsalus XVI saj. lõpul.

Koole leidus seega peaaegu igas linnas ja kõrgemat haridust andis Tartus jesuiitide kolleegium. Kuid siin valmistati ette peamiselt preestreid. Kõrgema õppeasutise teostajaks, kus pidid haridust omandama ka ilmlikud ametnikud, sai alles kuningas Gustav Adolf

Juba 1624. a. annetas ta Tallinna P. Mihkli nunnakloostri varandused gümnaasiumi ülalpeoks. Tülide pärast linna ja Eestimaa rüütelkonna vahel avati aga kool alles 1631. a.

Aasta varemini asutati gümnaasium ka Tartus, see aga riigi kulul. Kolmas Baltimaa gümnaasium 1631. a. oli Riia linna ülalpidamisel. Tartu gümnaasiumi ellukutsujaks oli Skytte, kes sai ülesandeks ka gümnaasiumile korralikke õppejõude muretseda ja neid palgaga varustada. Gümnaasium paigutati endise jesuiitide kolleegiumi majja. Ta pidi esmajoones kasvatama riigile asjatundjaid vaimulikke ja ametnikke ja seejuures rohkemal määral Rootsi valitsuse huvisid kajastama kui seda tegi Tallinna aadligümnaasium. Tegelikult põhjustasidki kahe gümnaasiumi asutamist lahkhelid valitsuse ning linna ja rüütelkonna vahel, kuna alul kavatseti asutada ainult üht kõrgemat õppeasutist Baltimaile. Seegi selgitab erinevusi kahe samanimelise kooli vahel. Uue kroonugümnaasiumi asukohaks sai Tartu kui kindralkuberneri asukoht ja kui keskus Liivi, Ingeri ja Karjala vahel.

Tartu-Pärnu ülikooli õppejõud Rootsi ajal. Professor Olof Hermelin — (1690—1701). Alguses kõnekunsti ja poeesia, hiljemini õigusteaduse professor. L. Weyant'i maali järgi.

Rootsi valitsuse tegevuskavva kuulus esmajoones lihtrahva hariduse tõstmine, mille tõttu Tartu gümnaasiumile olid seatud palju laiemad ülesanded. Tallinnas ja Riias said õpetust ainult aadlikkude ja linnakodanikkude lapsed, Tartus pidid seda saama ka talupojad, ühe sõnaga, rikkad kui ka vaesed, sakslased kui ka mittesakslased. Õppimise hõlbustamiseks vaesemaile oli Tartus konvikt ehk ühislaud, kus 50 õpilast said toitu vähese raha eest või tasuta. Sellest ühislauast võtsid osa ka gümnaasiumi juurde asutatud algkooli (schola classica) õpilased. Selles gümnaasiumi-ettevalmistamiskoolis võisid õppida ka eesti, läti ning ingeri poisid ja seal õpetati ka nende emakeelt. Küll pole midagi teada eesti ja ingeri keele õpetamisest selles koolis, kuid läti keele lektor oli ametis.

Tallinna ja Tartu gümnaasium olid mõlemad „akadeemilised gümnaasiumid", mis andsid humanitaar-klassikalist haridust ja mille eri-

SERIES
LECTIONUM PUBLICARUM,
Qvas Professores in Regia Academia Dorpatensi, Divina favente gratia, à mense Septembri Anni M DC XC. ad eundem seqventis, proponere constituerunt.

In Facultate Theologica.

OLAUS MOBERG, S. Theol. Professor h. t. Rector, per annum labentem ad proximè secuturum, Vetus Testamentum ὁ θεὸς exponere auspicabitur, idq; in Auditorio Majori, horâ octavâ. Et privatim suam operam desiderantibus Historiam Ecclesiasticam breviter & perspicue exponet.

CRISPINUS JERNFELD, S. Theol. Professor, secundum manuductionem Regiarum Constitutionum ea proponet, qvæ Studiosis Theologiæ maxime convenire judicaverit. Nec privatim defuturus operam suam desiderantibus, quamprimum advenerit. Docebit horâ tertiâ pomeridianâ.

In Facultate Juridica.

CAROLUS LUND, Juris Profess. Jus Svecanum necessaria paraphrasi explicabit horâ nonâ in Auditorio Minori. Privatim operam tuam locabit in instituenda Juventute, secundum methodum, qvam ad Jurisprudentiam Svecanam reliquit b. m. Doctor Joh. Loccenius in Synopsi Juris Svenani, collatione facta cum titulis Institutionum Justiniani.

In Facultate Medica.

LAURENTIUS MICRANDER, Medicinæ Doctor & Profess. fundamenta Jatricæ arti superstruendæ necessaria, quasi in vestibulo, suis commonstrabit Auditoribus; ut, illis bene perspectis, feliciori pede, ipsam Medicinam, ceu Regiam ingredi queant, adeoq; Isagogicâ delibatâ, Physiologica hoc anno hora 10. in Auditorio Minore publicè, DEO favente, docebit. In Physicis vero Anatomicis & Chymicis operam suam petentibus privatim lubenter exhibebit.

In Facultate Philosophica.

GUSTAVUS CARLHOLM, Ethices & Politic. Professor h. t. Decanus, Lectiones publicas auspicaturus, viam facilem & perspicuam Auditoribus suis aperiet, per quam manuductionem habere qveant, tam ad Prudentiam Civilem, qvàm Moralem sibi comparandam; deq; præcipuis Libris & Scriptoribus ad hoc negotium necessariis judicium suum feret. Neq; neglecturus erit privatim operam suam discupientibus, in enucleando Juris Naturalis Autore aliquo, quantum vires & ingenium valuerint, se promptum exhibere. Puffendorfii Opusculum illud aureum de Officio hominis & civis, omnibus ab initio commendari meretur. In Auditorio Minori docebit horâ octavâ.

OLAUS HERMELIN, Eloq. & Poeseos Profess. ab Interpretatione Svetonii Lectiones publicas auspicabitur, præceptis tamen de Epistolis recte conscribendis non raro interstingvendas. Docebit horâ 2da in Auditorio Majori. Præterea cum ejus sit tractare rem Poeticam, Metamorphosin Ovidii Auditoribus suis domi prælegere statuit, in soluta ligatave Oratione exercitia styli petentibus minime defuturus.

GABRIEL SKRAGGE, Orient. Lingv. Prof. DEO Duce, sublimem Esaiæ Propheticum & Psalterii Davidici libros Grammaticè & Philologico-Theologicè exponet, alternatim quidem, ut diebus Lunæ & Martis iste, hic Jovis & Veneris diebus tractentur. Simul rationem accentuationis tam Prosaicæ, quam Metricæ, utpote ad genuinum Sacrarum literarum sensum eruendum adprime necessariam, inculcare conabitur. Privatim qvoq; in Orientali vel Græca literatura cupientibus sedulam suam non denegabit operam. Docebit autem publice hora 3. Pomeridiana in Auditorio Majori.

GABRIEL SIÖBERG, Philosoph. Theor. Prof. Lectiones publicas in Logicis & Metaphysicis auspicabitur, alternis in iisdem, DEO Duce, progressurus vicibus, usq; dum ad finem deductæ fuerint. Docebit in Auditorio Majori horâ 9. Privatim quoq; opera sua in Physicis uti volentibus non deerit, copiâ Studiosæ Juventuti factâ, ea secum communicandi, qvæ ad istanc Professionem attinere noverit.

SVENO CAMOEN, Historiar. Profess. quid Auditoribus suis sit propositurus, qvando advenerit, indicabit. Ejus interea loco Eloq. Professor Historiam universalem ex compendio à se conscripto proponet, horâ primâ, lectionem publicam habebit in Auditorio Majori.

SVENO DIMBERG, Mathem. Professor potioribus Elementorum tum Euclidis, tum recentiorum methodo, Analysiq; perspicuâ publice B. C. D. traditis, explicatisq; Optica Mechanicaq;, qvantum hic supra definiti temporis ratio permissura sit, adjunget, idq; horâ decimâ in Auditorio Majori. Nec privata ejus opera in reliquis Matheseos partibus, Geographia præsertim, & doctrina Sphærica, si qui eam poposcerint, denegabitur.

PRæterea diebus Mercurii & Saturni ab hora 2. ad 4. post meridiem Bibliotheca, libris in omni Scientiarum genere instructissima, publico Studiosorum bono aperietur. In campo etiam exercitationes variæ Geodeticæ & Scenographicæ, Munitoriæ & Chorographicæ instituentur. Orationes quoq; variæ Latinæ & Græcæ publice pronunciabuntur. Et ne animus sapientia solum colatur, verum & corpus exercitiis ingenuis ad virtutem & robur confirmetur, vir artis equestris callentissimus in Gymnasio equestri, Lanista autem & saltatoriæ Magister in locis sibi destinatis, præsto erunt desiderantibus. Neq; Præceptores exoticarum lingvarum & aliarum elegantiarum artifices Studiosæ Juventuti deerunt.

DORPATI, Typis Johannis Brendeken, Academiæ Typographi.

Tartu ülikooli loengute kava sügissemestril 1690.

Usuteaduskonnas loeb kaks, õigus- ja arstiteaduskonnas kummaski üks, filosoofiateaduskonnas kuus professorit. Lõpul teated raamatukogu kasustamisaja, maamõõdu jne. harjutuste, kehaliste harjutuste jne. kohta.

nevuseks ülikoolist oli ainult privileegide puudumine. Tartu gümnaasiumi kava oli aga juba algusest peale palju laiem, haarates endasse täieliku ülikoolikava kõigi tolleaegsete teaduskondadega.

Mõlema gümnaasiumi õppekavas moodustasid alama kursuse vanad keeled: ladina, kreeka ja heebrea keel. Ei puudunud ka prantsuse keel, mis uue kultuurkeelena tol ajal hakkas omandama eluõigust. Tartus pidi õpetatama ka eesti, läti ja ingeri keelt. Keelte kõrval esinesid „vabad kunstid": aritmeetika, geomeetria, loogika, retoorika, ajalugu, Tartus ka fortifikatsioon. Kõrgema (ülikooli) kursuse moodustasid selleaegsed teaduskonnad: usuteadus, õigusteadus ja arstiteadus. Tartu gümnaasiumil oli 6 professorit ja juuresasuval algkoolil 3 õpetajat, mis oli harilik triviaalkooli koosseis.

Tartu ülikool.

Tartu gümnaasiumi eluiga ei olnud pikk. Juba 1631. a. suvel algavad ettevalmistused selle ümbermuutmiseks akadeemia-ülikooliks. See oli puhtformaalne samm — varustada asutist privileegi ja autonoomiaga. 30. juunil 1632 andiski asutamisüriku Gustav Adolf, milles kinnitati Tartu ülikoolile — „Academia Gustavianale" — Rootsi tolleaegse ainsa — Upsala ülikooli privileeg. Ülikoolile jäid gümnaasiumile varutud sissetulekud Ingerimaa kroonumaadest, mis siis kulutati õppejõudude palkamiseks ja üliõpilaste toetamiseks.

Privileegidega omandas ülikool laiaulatusliku autonoomia, mis puutus ülikooli konsistooriumi, kantsleri ja prokantsleri, rektori ning professorite valikusse ja tegevusse. Ülikool võis õpetada kõiki teadusi ja jagada teaduslikke baccalauruse, magistri ning doktori aukraade. Distsiplinaar-, tsiviilkui ka kriminaalkuritegevuse alal oli ülikoolil õppejõudude ja üliõpilaste üle jurisdiktsiooniõigus. Kõik ülikooli liikmed vabastati linnamaksudest ja panisest ja võisid omandada kinnisvara ülikoolilinnas ning pidada kalureid.

Ülikooli õppekava, võrreldes gümnaasiumi omaga, ainete arvult küll ei laienenud, kuid professorite arv tõusis 13-ni, kusjuures filosoofiateaduskonnas oli neid 7. Usuteadus oli siin kõige tähtsam aine. Õigusteadus piirdus humanismi mõjul peamiselt rooma õigusega, kuna kohalik õigus oli kõrvalise tähtsusega. Ajaloo õpetus haaras ainult antiikaega. Loodusteadused olid sel ajal alles arenemisel ja, võrreldes meie ajaga, nõrgalt esindatud, sest eksperiment ei edendanud veel osa. Nad ei moodustanudki veel iseseisvat teaduskonda, vaid kuulusid arstiteaduse alla. Arstiteadust õpetati siin, nagu terves Euroopaski, ainult teoreetiliselt, loengute ja disputatsioonide abil, peale anatoomia. Kuigi anatoomiale oli teaduslik alus pandud juba XVI saj., puudusid veel harjutamiseks vajalikud preparaadid — laibad ja tuli leppida kasside ning koertega. Laipade lõikamist korraldati harva, harilikult kord aastas, ja sedagi rohkem rahva lõbuks kui teaduslikul otstarbel. Sel puhul anti välja trükitud plakatid, nagu Pärnu-aegses ülikoolis, ühes sündmuse aja, koha ja sissepääsumaksu määramisega. Kirurgia ei olnud veel teadus, vaid käsitöö, mida täitsid habemeajajad-velskerid. Üldiselt

Korratud ja pummeldajad üliõpilased Lääne-Euroopas XVII saj. J. J. Wohlgrabi kaasaegne vaselõige.

oli sel ajal teaduste arenematuse tõttu ideaaliks universaalteadmine, mitte spetsialiseerumine. Ei olnudki siis ime, kui matemaatikaprofessor luges õigusteadust jne.

Võrreldes Tallinna gümnaasiumi kava Tartu gümnaasiumi ja ülikooli omaga, olid üldhariduslik-filosoofilised ained samad siin kui ka seal. Nõrgalt olid esindatud või puudusid täiesti Tallinnas kõrgema kursuse teaduskonnad. Ei puudunud aga siingi disputatsioonid. Ka õppejõudude arv oli väiksem — 4 professorit ja 2 õpetajat. Õpilased olid siin jaotatud 4 klassi, mitte teaduskondade kaupa. Kõiki aineid õpetati ladina keeles.

Tartu ülikooli majanduslikus elus kui ka õppetegevuse alal püsis õitseaeg kuni 1652. a., mil panditati ülikooli mõisad. See sundis professoreid koguni ametist lahkuma ja kui 1656. a. Vene väed Tartu vallutasid, põgenes osa neist Tallinna, kus nad alul omal algatusel ülikooli edasi pidasid, siis aga oma tegevuse hoopis katkestasid.

Rahapuudusel ei saadud ülikooli enne avada kui 1690. a., nüüd juba *„Academia Gustavo-Carolina“* nime all. Oma õppekorralduselt olid esimese ülikooliga võrreldes uute õppeainetena juurde tulnud itaalia ja prantsuse keel, vehklemine ja tants. Sel teel oli see kohastatud aadliakadeemia programmile, et ligi tõmmata kohalikke aadlikke, kellele esimene ülikool oli kaunis vastumeelne. Sellele vaatamata oli selle ülikooli tegevus palju nõrgem kui esimeses ülikoolis, mida mõjustasid rahutud ajad, nii et 1699. a. ülikool Pärnu kui hädaohutumasse kohta üle viidi. Algas Põhjasõda, mis veel rohkem halvas korralikku õppetegevust, ja 1710. a. lõpetas ülikool oma olemasolu.

Kui esimeses ülikoolis olid professoreist sakslased ülekaalus, siis moodustasid teises rootslased enamiku. Alul puudusid veel Rootsis endas teaduslikud jõud ja peale selle loodeti saksa professoritega mõjustada kohalikkude sakslaste juurdevoolu ülikooli. Hiljemini oli aga Rootsis välja kujunenud oma õpetlaste kontingent. Nende õppejõudude keskel olid mitmedki teaduse alal kuulsuse omandanud isikud, nagu ajaloolased Fr. Menius, O. Hermelin, polühistor L. Ludenius ja Joh. Gezelius. Viimase juhtimisel ilmus ligi 100 disputatsiooni, mis on küllaldaseks tunnustuseks ülikooli tagajärjekale teaduslikule tegevusele. Ka väärib tähelepanu asjaolu, et mitmed teise ülikooli õppejõud tõsteti aadliseisusse.

Tervel ülikooli tegevusajal immatrikuleeriti 1638 üliõpilast, keskmiselt aastas 33. Neist õppis esimeses ülikoolis kaks korda rohkem niisama pika aja kestel, kuid eriti vähe sisseastujaid oli Pärnu ajastul. Väga paljud ei lõpetanudki ülikooli, vaid kolisid üle teistesse ülikoolidesse, nagu see oli üldiselt kombeks, või lahkusid lõpetamata. Keskmine üliõpilaste arv aastas oli saja ümber. Rahvuselt oli üliõpilaskond väga kirju, sest ladina õppekeel ei teinud sisseastumisele mingeid takistusi. Kõige rohkem oli rootslasi (614), siis kohalikke sakslasi (550), soomlasi ja ingerlasi 208, sakslasi väljastpoolt 188 ja muist rahvusist 13. Osal rahvus teadmata.

Pärnu rootsi ülikooli üliõpilane. Kaasaegne joonistis aadlikust üliõpilasest.

Tallinna gümnaasiumi juhtis 8-liikmeline hoolekogu, koosnedes võrdselt aadli ja linna esindajaist. Kuid 1651. a. loobus rüütelkond oma eesõigustest gümnaasiumi suhtes ja selle asemele astus kooli ülalpidajaks linna kõrvale Rootsi riik. Ajutiselt ühenduses mõisade reduktsiooniga oli ka linn eemaldatud gümnaasiumi juhtimisest. Gümnaasiumi õppetegevus oli keskpärane ja õpilaste arv ei ületanud kunagi 70. Nende hulgas oli vähe aadlikke, eriti peale seda, kui gümnaasium muutus kuninglikuks. Nad kuulasid küll eksternidena üksikuid gümnaasiumikursuse aineid, nagu matemaatikat, kuna vanadest keeltest ei peetud suurt lugu. Need kursused olid täienduseks kodu-

õpetusele, sest oma lastele pidasid mõisnikud koduõpetajaid, peamiselt üliõpilasi välismailt, ega saatnud neid hea meelega linnakoolidesse. Viimastest hoidis eemale ka seal valitsev korralagedus ja distsipliinipuudus.

Tallinna gümnaasiumi tähtsus Eesti kultuuriloos oli palju suurem kui ülikoolil, sest viimase lõpetajad kui välismaalased siirdusid harilikult tagasi oma kodumaale Rootsi, Soome ja Saksamaale. Gümnaasiumis said aga haridust kohalikud, kes ka siia püsima jäid. Eestlasi õppis siin, nagu Tartu ülikooliski, arvatavasti ainult üksikuid.

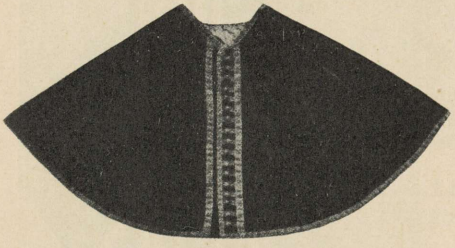

Osa Tartu ülikooli rektori mantlist (krae) — purpurpunasest sametist, kullaga tikitud. Praegu Riigi Ajaloolises Muuseumis Stokholmis.

Tolleaegsed loengud nii ülikoolis kui gümnaasiumis seisid käsiraamatute ettedikteerimises õppejõudude poolt, mida üliõpilased järele kirjutasid. See oli sel ajal hädatarvilik, sest õpperaamatud puudusid üldse. Mitte vähem tähtsat osa ei etendanud ka disputatsioonid, avalikud väiteharjutused, mis pärit keskaja skolastikast. Viimaseid peeti palju mõjuvamaks kasvatusabinõuks kui tõeliste teadmiste omandamist.

Tallinna gümnaasiumi ja Tartu ülikooli kasvandikkude elu reguleerisid võrdlemisi sarnased määrused. Polnud suurt vahet õpilaste eas: ülikooligi astusid vahel 10-aastased poisid. Siiski tundub gümnaasiumis rohkem koolipoisilikku suhtumist ja siin mängib suurt osa karistusabinõuna veel ihunuhtlus: põrandal istumine, vitsa- ja kepilöögid. Kooli peaülesandeid nähti õpilase kõlbla isiku täiendamises. Selleks pidi ta iga päev, hommikul ja õhtul, piiblit lugema ja käima avalikel jumalateenistusil. Kes viibis sel ajal turuplatsil või linna ümbruses, seda karistati kartseriga. Sama karistus tabas teda ka siis, kui ta lärmitses kirikus või segas jumalateenistust oma jutuga. Nagu põrgust pidi ta eemale hoiduma valetamisest, tülitsemisest, laimamisest, salasepitsusest, kõrkusest ja auahnusest. Tal tuli külastada korralikult loenguid ja kõike seal täpsalt üles kirjutada. Gümnaasiumi vanemas klassis oli trahviga keelatud omavahel emakeele rääkimine ladina keele asemel. Eraelus pidi üliõpilane hoiduma vägivallast, kaklemisest ja igasugu mürgeldamisest: majadesse sissetungimisest, akende ja uste lõhkumisest. Sellest hoolimata pilluti sisse isegi rektori aknaid ja öised sissetungimised viinakeldrisse olid harilikuks nähtuseks. Paugutamine tänaval öösel kui ka päeval oli keelatud ja ei tohitud siin ka alustada kaklusi ja neist osa võtta, kõrtsis mitte kauem viibida kui kella 9-ni õhtul ja mitte mõõka paljastada enda kaitseks. Gümnaasiumi õpilased aga lõid tänavatel vahetpidamatult mõõkadega omavahel ja eriti oma viihavaenlastega — sõduritega lahinguid, nii et lõpuks mõõkade kandmine ära keelati. Mõõga kandmise keeld käis ka tavalise kodaniku kohta. Üliõpilastel oli keelatud kaardi- ja täringumängi-

mine, gümnasiastidel ka külmas vees suplemine. Üliõpilane määruste järgi pidi olema kokkuhoidlik, oskama vahet teha oma ja võõra vara vahel, võlgu korralikult tasuma, eriti korteriperemeestele. Siiski olid harilikult stipendiumisummad juba varemini võlausaldaja poolt kinni pandud. Ka duell oli keelatud; kuuenda käsu vastu eksivaid gümnasiaste karistati väljaheitmisega. Kõige selle juures pidi ta endast ja isamaast lugu pidama ja mitte üleliigselt kõike välismaalist austama. Nende määruste vastu eksijaid ootas karistus: arest, rahatrahv ja ülikoolist väljaheitmine. Kuid üliõpilane omab ka erilisi eesõigusi, ta on vabastatud sõjaväeteenistusest, maksudest ja panisest. Teda ei saa areteerida ilma ülikoolivalitsuse teadmiseta ega türmi pista võlgade pärast, kui tal on vastutajaid. Pärandustombu jagamisel on ta eesõigustatud omandama teiste pärijate eest raamatuid.

Tegelikult osutuski, et üliõpilased ei käinud loenguil ja mõned ilmusid ülikooli ainult stipendiumi järele. Oli tekkinud arvamine, et teistel peale stipendiaatide polegi tarvis loenguist osa võtta. Selle eest aga viideti aega joomingute ja kaklustega. Tihti jäid gümnaasiumis õpetajate loengud ära, sest õpilased puudusid koolist. Distsipliini polnud siin mingisugust, nõnda et üks õpilasist kord tülitas rektorit, kloppides klassi uksele tunni ajal ja ähvardades teda sõnadega ning mõõgaga. Tihti aga juhtus kokkupõrkeid üliõpilaste ja kohaliku garnisoni sõdurite vahel. Ja kord tekkis lööming nende vahel koguni kirikus. Ühel ristsel algas kaklus, mille tagajärjel sai üks üliõpilane surma ja teisi kodanikke haavata, nende hulgas ka õuekohtu kaasistuja. Samal aastal haavati raskesti üht allohvitseri üliõpilaste poolt.

Kõigisse neisse mürgeldamisisse suhtus ülikoolivalitsus tihti paitavalt, mis julgustas üliõpilasi. Kuid mõnikord astuti üles ka ülikoolivõimude vastu. Näit. kord süüdistati ühielumaja ökonoomi, et see varastavat, mille tõttu üliõpilastel olevat nõrk toit; köök olevat räpane, naisteenijad inetud ning kasimatud ja jagavat üliõpilastele kõrvakiile (nähtavasti mitte põhjuseta). Selle järel kaotatigi ühislaud.

Kõige raskemini kannatas uus ülikooli sisseastuja, noviits. Kogu tema varandus, õpperaamatud ja rõivad kuulusid vanemale üliõpilasele ja peale selle pidid nad neile loenguid ümber kirjutama ja joominguid korraldama. Depositsioon (sarvede mahapanemine), ülikooli sisseastumisel valitsev komme, oli kujunenud noorte liikmete narritamiseks vanemate poolt, mis tihti ulatus metsikuseni. Seetõttu oli depositsioon keelatud Academia Gustavo-Carolinas.

Linna-algkoolid.

Peale ülikooli ja gümnaasiumi oli linnades Rootsi ajal veel algkoole, mis jagunesid omakorda kõrgemaiks — ladina- ehk triviaalkoolideks — ja lastekooleks (pedagoogiumideks). Triviaalkool on saanud oma nimetuse triiviumist, seitsme vaba kunsti algastmest, kuhu kuulusid grammatika, retoorika (kõnekunst) ja dialektika (väitlemiskunst). Neist jäi XVI sajandil püsima ainult grammatika, kuna teisi aineid asendasid rehkendus ja muusika. Lastekoolis õpetati saksa või rootsi keele lugemist, katekismust, evangeeliumi ja laulmist,

vahel ka kirjutamist ning rehkendamist ja ladina keelt. Õpperaamatuiks olid aabitsad, donaadid (keelte õpperaamatud) ja pühakiri. Lastekool moodustas suuremates linnades ladinakooli alama klassi ja teotses ühe õpetajaga. Ladinakoolis aga oli kolm klassi ja kolm õpetajat: rektor, rehkenduseõpetaja ja kantor (muusikaõpetaja). Siingi kujunes laulmine tähtsamaks aineks, kuid tuli lisaks rehkendus. Peaõppeaineks oli aga ladina keele tuupimine. Ka algkoolide kavas puudus järjekindlus ja et valitses klassiõpetajate süsteem, siis võisid koolid kujuneda, sõltudes õpetajate arvust, ka kaheklassiseks. Sama kool elas läbi mitmesuguseid muutusi, lastekoolist sai triviaalkool, sellest jälle uuesti omakorda lastekool. Puudus linnal või riigil võimalus ülal pidada endist õpetajate arvu, siis muutus sel juhul ka koolitüüp. Koolid olid määratud poisslastele, kuid hiljemini õppis neis vähesel arvul ka tütarlapsi. Ladinakoolid olid ettevalmistamiseks ülikooli ja gümnaasiumi, aga ka lastekoolist pääses sinna.

Koolid olid kas linna või valitsuse ülalpidamisel. Suuremais linnades elutsesid linna- ja kroonukoolid mõni aeg rööbiti, kuid kaks kooli ei olnud elujõulised ja neid ühendati hiljemini, näit. Tartus ja Narvas. Kroonukoolides said õpetust peamiselt garnisoni kuuluvate rootsi ja soome sõdurite lapsed ja neis õpetati ka rootsi ning soome keelt. Õpilaste arv koolides kõikus 10—80 vahel.

Tähtsat osa etendasid hariduse levitamises eriti eestlaste keskel mitteametlikud nurgakoolid, milliseid leidus igas linnas koguni mitmeidki õpetajate eraettevõttel. Ametlikus linnakoolis juhiti peatähelepanu ladina keelele ja seal said õpetust peamiselt poisslapsed. Siin anti õpetust kas saksa või eesti keeles ja ka tütarlastele. Sel põhjusel oligi nurgakoolidel suur poolehoid, kuigi vahetpidamatult protestisid nende vastu ametlikud pedagoogid, toonitades, et laste arv olevat viimastes kokku kuivanud nurgakoolide arvel. Küll keelasid raed kui kooli ülalpidajad nurgakoolidel teotsemise, kuid tegelik elu nõudis nende olemasolu. Nõnda oli 1680. a. Tartu linnakoolis 50 poissi, rootsi koolis 25, nende kõrval aga nurgakoolidena teotsevail eesti koolil ja tütarlastekoolil kummalgi 30 õpilast ja erateel õpetasid 2—3 üliõpilast. Ei olnud olukord erinev teisteski linnades ja Tallinnas näiteks kaebas linnakool sajandi lõpul, et nurgakoolides õppivat rohkem lapsi kui gümnaasiumis, nimelt 28 poissi ja 50 tütarlast. Eriti tütarlastekoolidena omasid nurgakoolid suurt tähtsust.

Lastekoole leidus peaaegu igas väiksemas linnas. Triviaalkoolid olid Tartus, Tallinnas ja Narvas, mis arvu aga ei peetud veel küllaldaseks, ja 1693. a. peab Liivimaa sinod vajalikuks uusi triviaalkoole juurde asutada, vähemalt üks igasse praostkonda, et võimaldada aadlile ja pastoreile lähemast ümbruskonnast oma lapsi ette valmistada ülikooli jaoks. Pärnus ja Kuressaares muudetigi XVII saj. teisel poolel lastekoolid triviaalkoolideks.

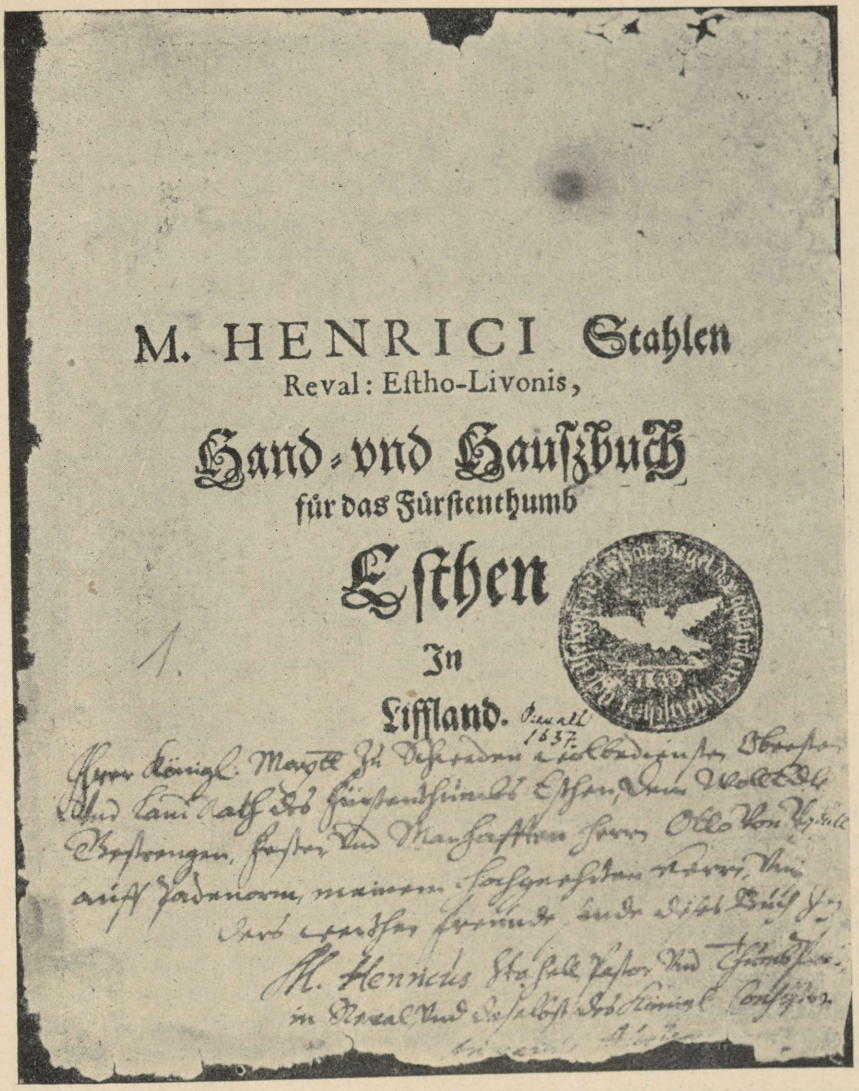

M. HENRICI Stahlen
Reval: Eſtho-Livonis,
Hand- vnd Hauſzbuch
für das Fürſtenthumb
Eſthen
In
Liffland.

Tartu ülikooli raamatukogust.

Stahli käsi- ja koduraamatu tiitelleht. Teose esimene trükk ilmus 1632—38. Trükitud osalt Riias, osalt Tallinnas. Pildistatud tiitellehel leidub Stahli enda kirjutatud pühendus maanõunik Otto v. Üxküllile, kellele ta selle eksemplari on annetanud. U. 5/6 loom. suurusest.

Ladina- kui ka lastekoolides õppis kõikjal eestlasi palju suuremal arvul kui gümnaasiumides. Kuid peamiselt said haridust eesti lapsed linnades eesti koguduse köstri juures, nagu Pärnus ja Tartus. Pärnus teotses eesti kool juba 1660-ndail aastail.

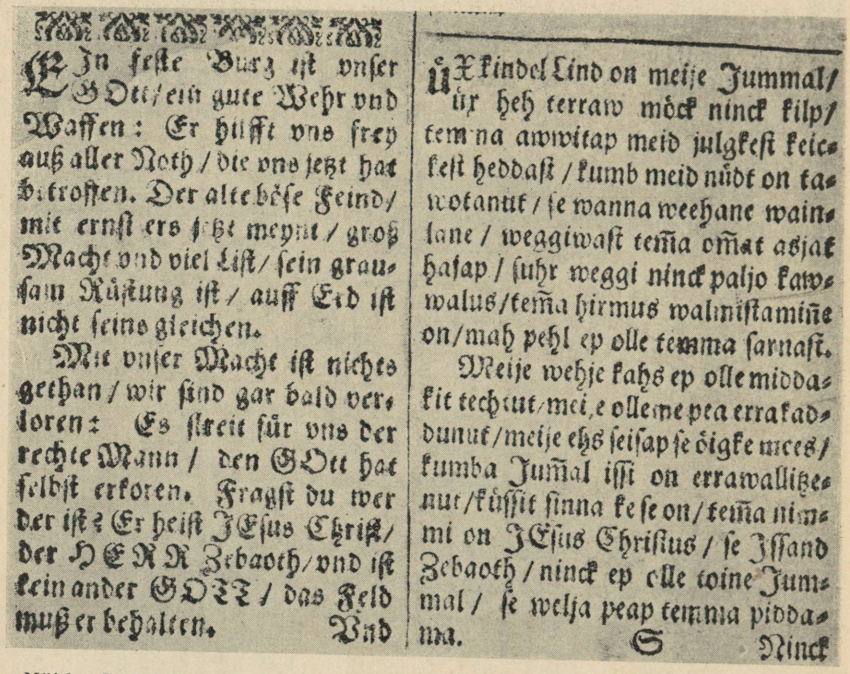

EIn feste Burg ist vnser GOtt/ein gute Wehr vnd Waffen: Er hilfft vns frey auß aller Noth/die vns jetzt hat betroffen. Der alte böse Feind/ mit ernst ers jetzt meynt/ groß Macht vnd viel List/ sein grausam Rüstung ist/ auff Erd ist nicht seins gleichen.

Mit vnser Macht ist nichts gethan/ wir sind gar bald verloren: Es streit für vns der rechte Mann/ den GOtt hat selbst erkoren. Fragst du wer der ist? Er heist JEsus Christ/ der HERR Zebaoth/ vnd ist kein ander GOTT/ das Feld muß er behalten. Vnd

ÜX kindel Lind on meije Jummal/ ük heh terraw möck ninck kilp/ temma awwitap meid julgkest keickest heddast/ kumb meid nüdt on tawotanut/ se wanna weehane wainlane/ weggiwast temma omat asjat hasap/ suhr weggi ninck paljo kawwalus/ temma hirmus walmistamine on/ mah pehl ep olle temma sarnast.

Meije wehje kahs ep olle middakit techtut/ mei,e olleme pea errakaddunut/ meije ehs seisap se öigke mees/ kumba Jumal issi on errawallitzenut/ küssit sinna ke se on/ temma nimmi on JEsus Christus/ se Jssand Zebaoth/ ninck ep olle toine Jummal/ se welja peap temma piddama. S Ninck

Näide Stahli teosest: paralleelsed tekstid saksa ja eesti keeles. Pildil Lutheri tuntud laul „Üks kindel linn ja varjupaik".

Õppetegevus nii rahvakoolides kui ka linnakoolides toimus kella 7—10 hommikul ja jätkus siis vaheaja järel uuesti k. 12—3 (1—4) lõunal. Mis puutub aga õpetajaisse, siis olid nad pärit peamiselt Saksamaalt, osalt ka Rootsist ja olid omandanud hea hariduse. Algkooliõpetajailgi ei puudunud ülikooli haridus ja et algkoolikursus kuulus ka ülikooli õppekavva, sai triviaalkooli õpetaja professoriks gümnaasiumi või ülikooli, kuid juhtus ka ümberpöördult. Kõik huvi aga oli juhitud sellele, et korralikult kätte saada määratud palka. Et aga sääraseid kohti leidus sel ajal vähe, mille tõttu õpetajad esinesid vahetpidamatult nõudmistega olukorra parandamiseks, siis oli neil väga tihti jüripäev. Peamiselt aga siirduti maale kirikuõpetajaks. Näib nii, et koolide ülalpidajad hoolitsesid rohkem õpetajate lõbustuste kui palga maksmise eest. Nendele jagati suurte pühade ajal veini ja õlut, kala ja liha ja Tallinnas veel XVI ja XVII saj. korraldati linnaõpetajate ühiseid olenguid, mida rikastasid toidupoolisega rikkamate laste vanemad. Selle eest esinesid õpetajad aga kirikus koorilauluga ja olenguid nimetatigi „kantorite pidudeks".

Nõrgast tasust olenes ka õpetajate hooletu suhtumine töösse. Katsuti loenguid ja tunde niipalju kui võimalik vahele jätta ja üks õigusteaduseprofessor Tartus pidas poolteise aasta jooksul ainult 6 loengut. Muidugi ei jätnud see mõju avaldamata ka õpilastesse, kes said halba eeskuju oma õpetajailt, ja vähe aitasid siin ka kehalised karistused, nõnda et Ihering pidi toomkooli õpilasi nimetama „Soome vagabundideks" („Ribalder'id").

Ka olid kujunenud igapäevseiks nähtusiks õpetajate tülid omavahel kui ka teiste linnakodanikkudega, mis tegelikult põhinesid prestiižiküsimustel. Ülikoolis aga andsid alguse konfliktidele rahvuslikud põhimõtted rootsi ja saksa professorite vahel. Ka etendas isiklik edevus suurt osa ja nõnda nõudis üks ülikooli rektoreist, et tema abiellumise puhul pruutpaari ees kantaks rektorikeppi. Sellest tekkinud kirjavahetuses seletas ta, et kui kõlbab surnud rektori matuserongi ees neid keppe kanda, siis seda rohkem sobib seda teha ülikooli elusoleva võimukandja eraelu pidulikel juhtumeil. Ka ei jõutud kokku leppida järjekorra küsimustes matuserongis või pulmapeol, mida peeti suure pidulikkusega ja millest ei võinud õpetajad puududa. Nõnda nõuavad Tallinna gümnaasiumi õpetajad, keda niikuinii suure tüliga paigutati Suurgildi oldermannide ette, endi asetamist ülempastorite ja õpetajate vahele. Raad aga ei poolda vaimulikkude lahutamist. Siiski saavutasid pedagoogid õigustuse kuninga kaasabil. Ka õpetajate moraalne tasapind jättis palju soovida. Näit. süüdistati professor Meniust kahe naise pidamises, kes selle järel arvas paremaks Tartust lahkuda. Ka alkoholi liigne tarvitamine põhjustas mõnikord kohalt vallandamist.

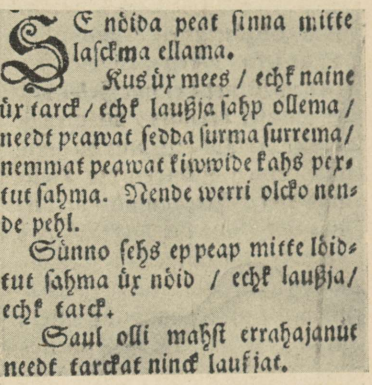
SE nõida peat sinna mitte lasckma ellama.
Kus ůx mees / echk naine ůx tarck / echk laußja sahp ollema / needt peawat sedda surma surrema / nemmat peawat kiwwide kahs pextut sahma. Nende werri olcko nende pehl.
Sünno sehs ep peap mitte lõidtut sahma ůx nõid / echk laußja / echk tarck.
Saul olli mahst errahajanut needt tarckat ninck laukjat.

Näide Stahli teosest (1632—38): manitsus nõidumise kohta.

Kirjandus.

Meie varasem kirjandus XVI saj. ja suuremalt osalt ka XVII saj. seisis kiriku teenistuses. Katoliku- ja esimesed usupuhastuse-aegsed eestikeelsed palved, katekismused ja kirikuraamatud olid määratud käsiraamatuiks vaimulikele. Nad ei olnud ette nähtud maarahva kasutamiseks. Neistki on meie ajani säilinud ainult osa. Arvestamata XIII saj. kroonikas ja maksuraamatus esinevaid eestikeelseid lauseid, leidub mõnesõnalisi eestikeelseid märkmeid XV saj. lõpust Tallinna dominiiklaste kloostri jutluseraamatuis. Kieveli katekismuse kõrval, mille ilmumine on üldse kaheldav, kuuluvad katoliku aega käsikirjalised nn. Kullamaa palved 1524.—1528. a., mis on esimesi eestikeelse kirjanduse mälestusmärke.

Usupuhastuse mõjul muutub ladinakeelne jumalateenistus rahvakeelseks ja see loob vajaduse ka eestikeelsete teoste järele. Nõnda ilmus 1535. a. eesti kirjanduse esitrükis Tallinna Niguliste kirikuõpetaja Simon Wanradti koostatud ja eestlase Pühavaimu koguduse õpetaja Johann Kölli poolt tõlgitud alamsaksa-eestikeelne katekismus. Sellest on säilinud ainult 11 lehte ja see on kõige vanem säilinud trükis idapoolses Transbaltikumis. (Soome kirjanduse algus on 1542. a., Leedul 1547. a. ja Lätil 1585. a.). Keelelt sar-

naneb ta Tallinna kirikuõpetaja Georg Mülleri jutlustega, mis peetud 1600—1606, ja esitab Põhja-Eesti murret. Hilisem Lutheri katekismus ilmus 1554. a., koostatud Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz Witte poolt. Teos pole üldse säilinud. Ka vastureformatsiooniaegsed jesuiidid hoolitsesid eestikeelse vaimuliku kirjanduse trükis avaldamise eest, millest aga midagi pole säilinud. Need pidid olema Tartu jesuiitidekolleegiumi rektori Busäuse katoliku katekismus 1586. a., Veltheruse mitmesugused teosed, nende hulgas ka käsiraamat, ja Bucciuse eestikeelne käsiraamat „Institutiones Aesthonicae". Nende vaimulikkude teoste kõrval kuuluvad veel XVI sajandi käsikirjaliste keele mälestusmärkide hulka vanded ja katkendid Liivimaa talurahvaõigusest.

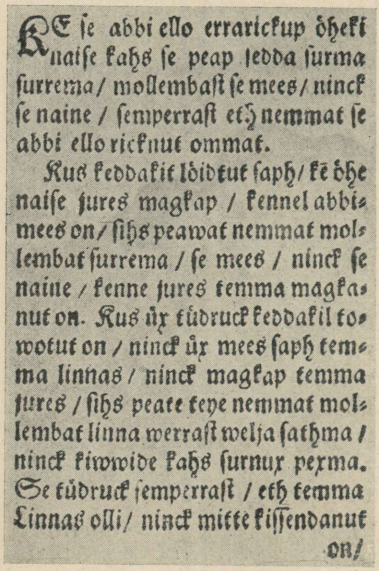
Näide Stahli teosest (1632—38): manitsus abielurikkumise kohta.

Rootsi valitsuse võimule pääsemisega, ühenduses üldise rahvahariduse probleemiga, algas elevus ka vaimuliku sisuga eesti kirjanduses. 1632—1638 ilmus trükis H. Stahli „Hand- und Hauszbuch", millesse on mahutatud katekismus, kirikulauluraamat, evangeeliumid ja epistlid, salmid ja palved. Stahl kasutas oma raamatu koostamiseks samu eestikeelseid allikaid, mis Müllergi oma jutlustes. Sääraseid käsikirju liikus juba XVI saj. palju ringi. Sealt lugesid kogudusele ette pastorid, kes ise neist arugi ei saanud. Ka Stahli käsiraamat oli määratud samaks otstarbeks pastoreile. Eesti talupoeg ei osanud veel lugeda. Stahlilt ilmus ka 1641—1649 jutluseraamat „Leyen-Spiegel". Kuigi Stahli põhjamurdeline keel oli väga vigane, saksapärane, mõjustas ta eesti trükitooteid terve sajandi jooksul. Samal ajal (1632. a.) ilmus ka Lõuna-Eesti-murdeline kiriku-käsiraamat pastor J. Rossihniuse poolt. Sellega jagunes eesti kirjakeel kaheks erikeeleks.

XVII saj. 30—40-ndail aastail ilmuvad vaimuliku kirjanduse kõrval ka esimesed eestikeelsed ilmliku sisuga tooted, millega pandi alus ilmlikule kunstluulele. Rahulikumate aegade saabudes võtsid seltskondlikud elu-

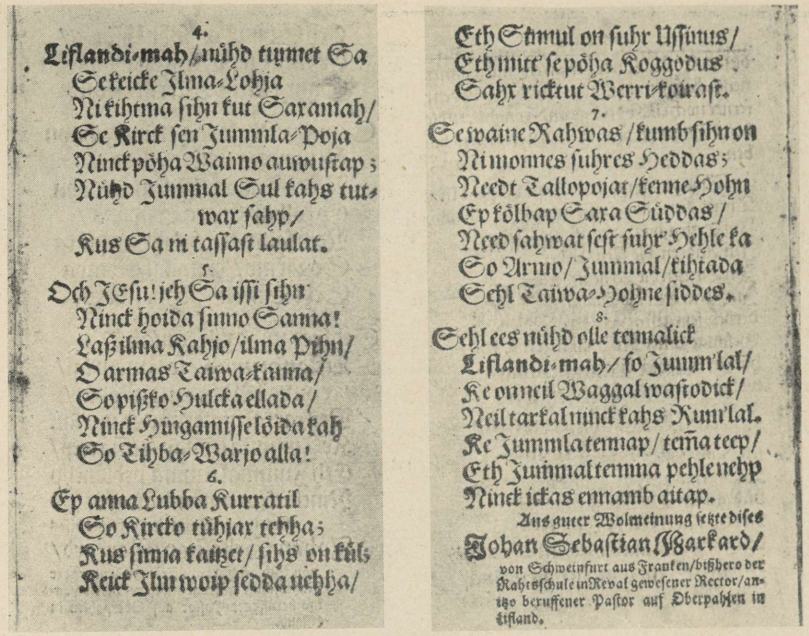

4.
Liflandi-mah/ nühd tunnet Sa
Se keicke Ilma-Lohja
Ni kihtma sihn kut Saxamah/
Se Kirck sen Jummla-Poja
Ninck põha Waimo auwustap;
Nühd Jummal Sul kahs tut-
war sahp/
Kus Sa ni tassast laulat.

5.
Och JEsu! jeh Sa issi sihn
Ninck hoida sinno Sanna!
Laß ilma Kahjo/ ilma Pihn/
O armas Taiwa-kanna/
So pißko Hulcka ellada/
Ninck Hingamisse lõida kah
So Tihba-Warjo alla!

6.
Ep anna Lubba Kurratil
So Kircko tühjar tehha;
Kus sinna kaitzet/ sihs on kül;
Keick Ilm woip sedda nehha/
Eth Sinnul on suhr Ussinus/
Eth mitt' se põha Koggodus
Sahx ricktut Werri-koirast.

7.
Se waine Rahwas/ kumb sihn on
Ni monnes suhres Heddas;
Needt Tallopojat/ kenne Hohn
Ep kõlbap Saxa Süddas/
Need sahwat sest suhr' Hehle ka
So Armo/ Jummal/ kihtada
Sehl Taiwa-Hohne siddes.

8.
Sehl ees nühd olle tennalick
Liflandi-mah/ so Jumm'lal/
Ke on neil Waggal wastodick/
Neil tarkal ninck kahs Rum'lal.
Ke Jummla tennap/ tem̃a teep/
Eth Jummal temma pehle nehp
Ninck ickas ennamb aitap.

Aus guter Wolmeinung setzte dises
Johan Sebastian Markard/
von Schweinfurt aus Franken/ bißhero der Rahtsschule in Reval gewesener Rector/ anitzo beruffener Pastor auf Oberpahlen in Lifland.

Stahli kodu- ja käsiraamatu 1656. a. väljaandes leidub eriline Liivimaa tänulaul, Põltsamaa õpetaja, end. Tallinna linnakooli rektori, luuletis. Ülal laulu viis viimast salmi.

avaldised laiemalt maad; perekondlikke pidustusi peeti suure hiilgusega. Lõi õitsele Saksamaa eeskujul igasugune juhuluule: ristimis-, pulma- ja matuseluuletised. Tallinnas tekkis luuletaja Paul Flemmingi ring. Flemming oli M. Opitz'i pooldaja, kelle teeneks on uuendused saksa meetrika alal, luues rütmilise värsimõõdu. Siia ringkonda kuulusid Tallinna gümnaasiumi saksa professorid Tim. Polus, R. Brocmann ja H. Arning, kes luuletasid saksa ja ladina keeles. Oma sisult kui ka stiililt ei pakkunud need suurt esteetilist väärtust. Nendest on mõjustatud ka eestikeelsed pulmasoovid, kelle autoreiks R. Brocmann, G. Salemann, H. Göseken. Ka need on juhusliku iseloomuga ja vähe kunstipärased; siiski on nad keelelt vähem saksapärased kui samaaegsed vaimulikud eestikeelsed tooted ja, mis eriti tähtis, siin on esmakordselt eesti keelde toodud riim. Rahvaharidusele mõjusid aga muidugi hoopis rohkem vaimulikud teosed, juba oma leviku pärast. Tartu ülikooli õppejõududest esinesid ladinakeelsete luuletistega Fr. Menius ja L. Ludenius.

Et Stahli käsiraamat vajas ümbertöötamist lauluraamatu alal, tegi piiskopp Ihering ülesandeks kirikuõpetajaile, kes olid ka pulmalaulude autoreiks, välja anda seda parandatud kujul. See ilmus 1656. a. toomkiriku õpetaja Abr. Winkleri toimetusel „Käsi-, kodu- ja kiriku-

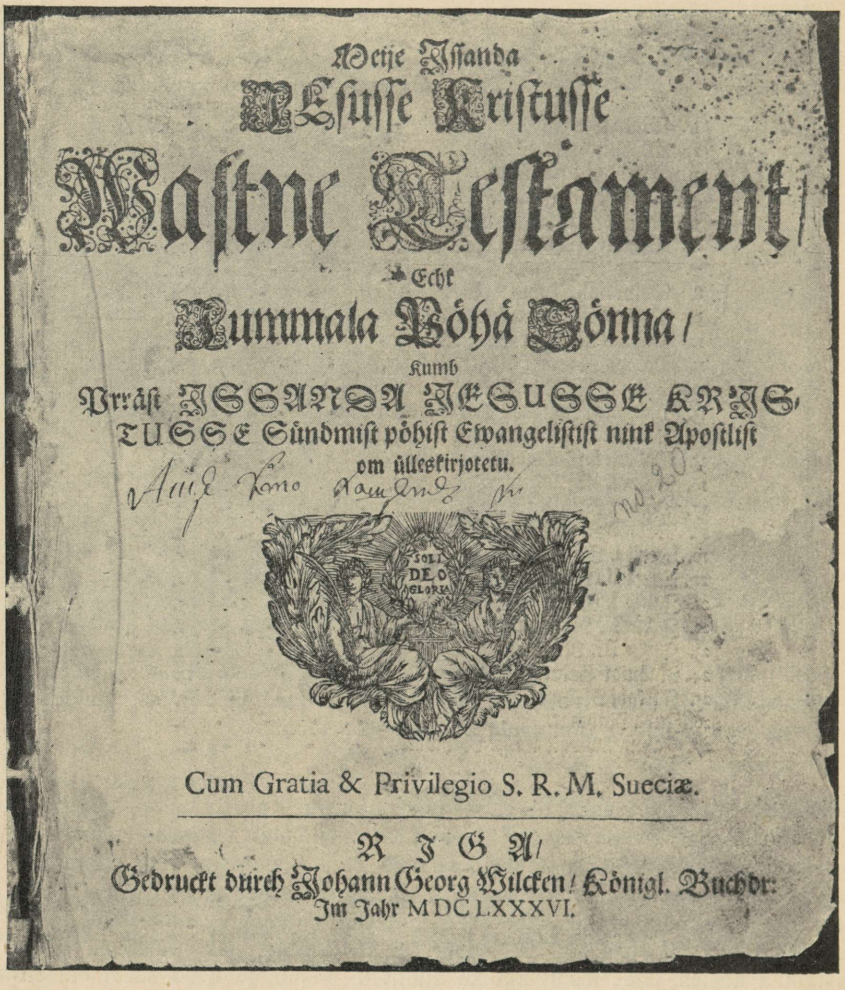

Meije Issanda
JEsusse Kristusse
Vastne Testament/
Echk
Rummala Pöhä Sönna/
Kumb
Prräst ISSANDA JESUSSE KRIS-
TUSSE Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist
om ülleskirjotetu.

SOLI DEO GLORIA

Cum Gratia & Privilegio S. R. M. Sueciæ.

RIGA/
Gedruckt durch Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdr:
Im Jahr MDCLXXXVI.

Tartu ülikooli raamatukogust.
„Vastse Testamendi“ tiitelleht (esimene trükk aastast 1686).
U.$^2/_3$ loom. suurusest.

raamatu“ ehk „I Tallinna lauluraamatu“ nime all. Kuna Stahlil ei olnud kirikulaulud riimitud, on siin neile juba värsimõõt antud.

1686. a. ilmus tartukeelne Vastne Testament, mille tõlkijaks kutsuti Fischeri poolt Adrian Virginius. Sellega sai alguse piibliosade trükisavaldamine. Ka pääses nüüd esikohale Lõuna-Eesti murre, kuna olid ilmunud veel tartukeelne katekismus ja laulu- ning palveraamat. Tähtis asjaolu oli ka, et Virginius kasutas oma tõlgetes rahvapärast keelt. Sestpeale kadus keeles seni kestnud Stahli mõju ja

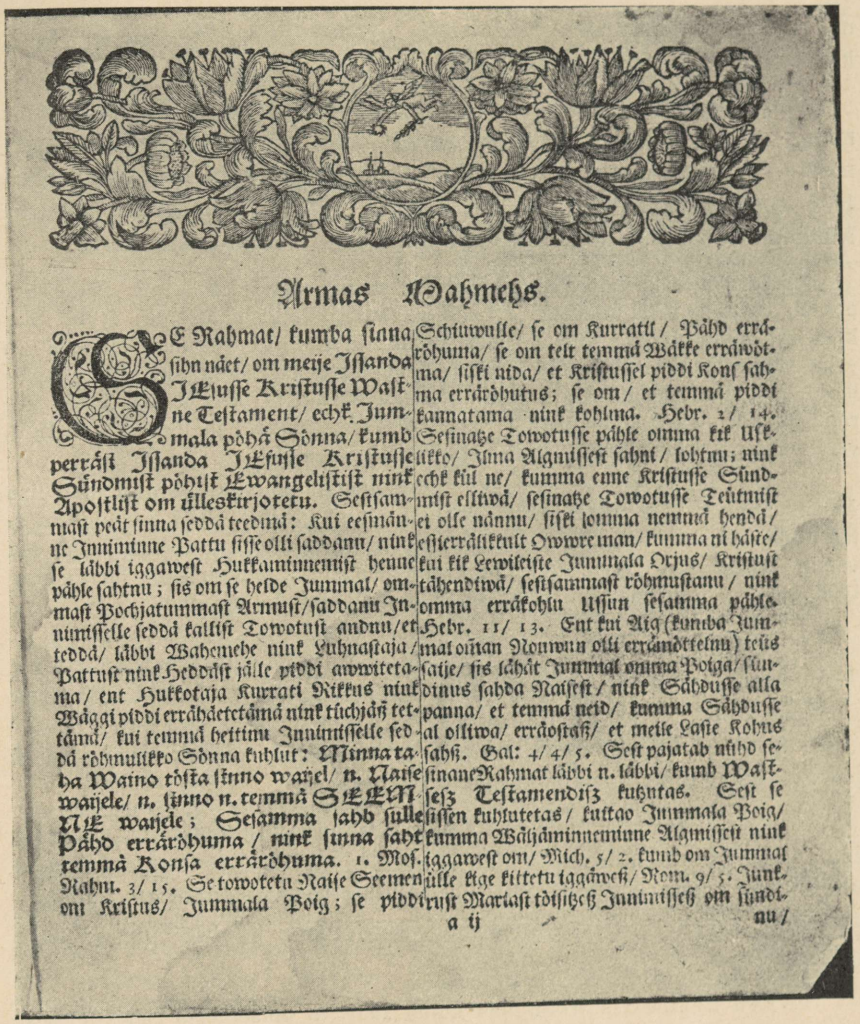

Armas Mahmehs.

SE Rahmat/ kumba sinna sihn näet/ om meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament/ echk Jummala põhä Sõnna/ kumb perräst Issanda JEsusse Kristusse Sündmist põhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu. Sestsammast peät sinna seddä teedmä: Kui eesmänne Inniminne Pattu sisse olli saddanu/ nink se läbbi iggawest Hukkaminnemist henne pähle sahtnu; sis om se helde Jummal/ ommast Pochjatummast Armust/ saddanu Innimisselle seddä kallist Towotust andnu/ et teddä/ läbbi Wahemehe nink Luhnastaja/ Pattust nink Heddäst jälle piddi awwitetama/ ent Hukkotaja Kurrati Rikkus nink Wäggi piddi errähäetetämä nink tüchjäß tettämä/ kui temmä heitinu Innimisselle seddä röhmulikko Sõnna kuhlut: Minna taha Waino tõsta sinno waijel/ n. Naise waijele/ n. sinno n. temmä SEEMNE waijele; Sesamma sahb sulle Pähd erräröhuma/ nink sinna saht temmä Konsa erräröhuma. 1. Mos. Rahm. 3/ 15. Se towotetu Naise Seemen om Kristus/ Jummala Poig; se piddi Schiuwulle/ se om Kurratil/ Pähd erräröhuma/ se om telt temmä Wäkke erräwõtma/ siski nida/ et Kristussel piddi Kons sahma erräröhutus; se om/ et temmä piddi kannatama nink kohlma. Hebr. 2/ 14. Sesinatze Towotusse pähle omma kik Usklikko/ Ilma Algmissest sahni/ lohtnu; nink echk kül ne/ kumma enne Kristusse Sündmist elliwä/ sesinatze Towotusse Teütmist ei olle nännu/ siski omma nemmä hendä/ essierrälikkult Owwre man/ kumma ni häste/ kui kik Lewileiste Jummala Orjus/ Kristust tähendiwä/ sestsammast röhmustanu/ nink omma erräkohlu Ussun sesamma pähle. Hebr. 11/ 13. Ent kui Aig (kumba Jummal omman Nouwun olli errämõttelnu) teüs saije/ sis lähät Jummal omma Poiga/ sündinus sahda Naisest/ nink Sähdusse alla panna/ et temmä neid/ kumma Sähdusse al olliwa/ erräostaß/ et meile Laste Kohus sahß. Gal: 4/ 4/ 5. Sest pajatab nühd sesinane Rahmat läbbi n. läbbi/ kumb Wastsesz Testamendisz kuhtutas. Sest se sissen kuhlutetas/ kuitao Jummala Poig/ kumma Wäljäminnemine Algmissest nink iggawest om/ Mich. 5/ 2. kumb om Jummal ülle kige kittetu iggäweß/ Rom. 9/ 5. Junkrust Mariast tõisitzeß Innimisseß om sündinu/

a ij

„Vastse Testamendi“ eessõna — mõeldud talurahvale („Armas Mahmehs etc.“).

koolitegelase Forseliuse parandusettepanekuist mõjustatult ilmus J. Hornungi kaasabil uuendatud kirjaviisis 1695. a. kodu- ja kirikuraamat.

Mitte vähem hädavajalikud kui käsiraamatud, olid pastoreile eesti keeleõpetused — grammatikad. Nende koostajaks ongi kirikukäsiraamatute väljaandjad ja pühakirja tõlkijad. Esimene neist on Stahli Põhja-Eesti-murdeline „Anführung“ 1637. a., millele järg-

nes Lõuna-Eesti-murdeline Gutslaffi grammatika 1648. a., H. Gösekeni oma 1660. a. ja J. Hornungi oma 1693. a.

Kui Lõuna-Eesti murdes oli ilmunud piibli osa — Vastne Testament — juba XVII saj. 80-ndail aastail, nägi päevavalgust Uus Testament raamatutrükkal Johann Christoph Brendekeni kirjastusel alles 1715. a. A. Thor Helle toimetusel ilmus 1739. a. ka „Piibli Ramat". Nüüd pääseb võimule kirjakeeles omakorda Põhja-Eesti murre.

XVII saj. teise poole ilmlik kirjandus on sama liiki, mis esimeselgi poolel, ja nimelt pulma- kui ka matuselaulud, kuid väiksemal arvul. Siia kuuluvad matuselaulud Karl XI surma puhul ja G. J. Laurentiuse leinalaul. Ka esinevad Rootsi aja lõpupoolel trükitud eestikeelsed ametlikud käsud — plakatid, nagu näiteks nahkade ja hülgerasva müügi ja ostu kohta. Eriti suureneb nende arv Põhjasõja ajal, sisaldades teadaandeid ja üleskutseid. Kuid veel rohkemal arvul liikus ringi käsikirjalisi plakateid.

1691. a. ilmus ka esimene eesti proosateos, jutustis „Jerusalemmi lina Ärrahäetamissest" Virginiuse lauluraamatu teises trükis. Selle eeskujul koostas Puhja köster Käsu Hans (Hans Kes) 32-salmise nutulaulu „Oh! ma vaene Tardo liin". See Tartu linna viletsuste kirjeldus selle hävitamisel 1708. a. venelaste poolt oli väga levinud ja loetav Lõuna-Eestis.

Raamatutööstus Eestis. Trükikunst ja raamatukauplemine.

Vanim eestikeelne trükis — Wanradt-Kölli katekismus — nägi päevavalgust 1535. a. Saksamaal, Wittenbergis.

Trükikunsti leiutamisest möödus peaaegu kaks sajandit, kuni ta 1631. a-l jõudis ka Eesti alale. (Riiga ta oli tulnud küll 40 aastat varemini.) Gustav Adolfi hariduspoliitika kohaselt kutsuti peaaegu ühel ajal Tartus ja Tallinnas ellu kõrgemate koolide juurde kaks trükikoda.

Tartu ülikooli trükikojas ilmus 1631. a. detsembris esimene Eesti trükis-väitekiri. 1656. a. katkes trükikoja tegevus, kuid see pandi 1690. a. uuesti käima koos ülikooliga. Ülikooli kolimisega Pärnu jäi Tartu ilma trükikojata ja ka Pärnust kolis ülikooli trükikoda 1709. a. Stokholmi. Sealt viidi ta hiljemini Soome Turu ülikooli trükikoja täiendamiseks. Möödus $^3/_4$ sajandit, kuni Tartu endale uue trükikoja sai.

Eesti kultuuri seisukohast palju tähtsamaks kui ülikooli trükikoda osutus aga 1635. a. teotsema hakanud Tallinna gümnaasiumi oma. Esimeseks Tallinna trükkaliks oli Ch. Reussner, kes sai palka 50 riigitaalrit aastas, sellest poole linna, teise poole rüütelkonna poolt; peale selle anti talle veel prii korter ja ta vabastati maksudest. Trükikoja sissesead kuulus Reussnerile, millega on seletatav ka

ta suurem palk kui akadeemia trükkalil Tartus. Kuid palju tähtsamaks asjaoluks on, et Tallinna trükikoda oli vahetpidamatult tegevuses terve Rootsi aja läbi ja veel hiljeminigi. Nende kahe kõrval oli ainult lühikest aega N a r v a linnal oma trükikoda, kust ilmus mõnikümmend pisiteost.

Tallinna ja Tartu-Pärnu trükikodade toodang aga küünib kummaski tuhandeni, kusjuures ülikooli trükikoda oli elujõulisem XVII saj. esimesel poolel, gümnaasiumi trükikoda aga osutus toodangurikkamaks XVII saj. teisel poolel. Siin trükiti ka Eesti alal esimest ajalehte „Revalische Post-Zeittung“ 1689—1710. Peale selle ilmus Eestis Põhjasõja ajal paari aasta jooksul ka saksakeelseid ajalehti Narvas ja Pärnus. Eriti tähtsaks osutus asjaolu, et Tallinna trükikojas ilmus eestikeelseid trükiseid, eriti peale seda, kui Simon sai endale 1672. a. vastava privileegi. Ülikooli trükikojast ei tulnud ühtegi eestikeelset teost, kuna Lõuna-Eesti-murdeliste raamatute kirjastamiseks oli privileeg kindralsuperintendent Fischeril. XVII sajandi jooksul trükiti eestikeelseid teoseid ühepalju Riias kui ka Tallinnas. Selle Fischeri privileegi vastu purunesid kõik teise ülikooli trükkali Johann Brendekeni katsed saada õigust eesti kooliraamatute kirjastamiseks.

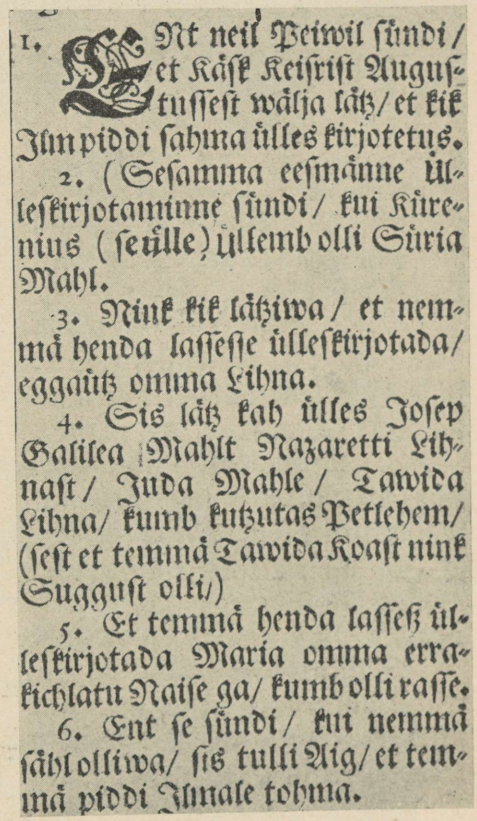
1. ENt neil Peiwil sündi/ et Käsk Keisrist Augustussest wälja lätz/ et kik Ilm piddi sahma ülles kirjotetus.
2. (Sesamma eesmänne Ülleskirjotaminne sündi/ kui Kürenius (seülle) üllemb olli Süria Mahl.
3. Nink kik lätziwa/ et nemmä henda lassesse ülleskirjotada/ eggaütz omma Lihna.
4. Sis lätz kah ülles Josep Galilea Mahlt Nazaretti Lihnast/ Juda Mahle/ Tawida Lihna/ kumb kutzutas Petlehem/ (sest et temmä Tawida Koast nink Suggust olli/)
5. Et temmä henda lasseß ülleskirjotada Maria omma errakichlatu Naise ga/ kumb olli rasse.
6. Ent se sündi/ kui nemmä sähl olliwa/ sis tulli Aig/ et temmä piddi Ilmale tohma.

Näide Vastse Testamendi keelest: Luuka jõuluevangeelium.

Tolleaegsesse trükikodade toodangusse kuulusid peamiselt teadusliku, informatiivse iseloomuga paaripoognalised disputatsioonid, programmid ja peokõned. Nende kõrval ilmus aga ka (rohkem Tallinnas) saksa- ja üksikuid rootsikeelseid õnnesoove ning eriti matuselaule. Üldiselt aga ei erinenud eesti trükikojad oma tegevuselt kui ka toodangu arvult, iseloomult ning välimuselt kaasaegsetest välismaistest trükikodadest.

R a a m a t u l e v i t a m i n e ja r a a m a t u k a u p l e m i n e oli meie maal tublisti vanem. XV saj. läks siit mõnigi käsikiri Rootsi. On teateid ka esimeste trükisaavutiste levitamisest Tallinnas. XVI saj. aga

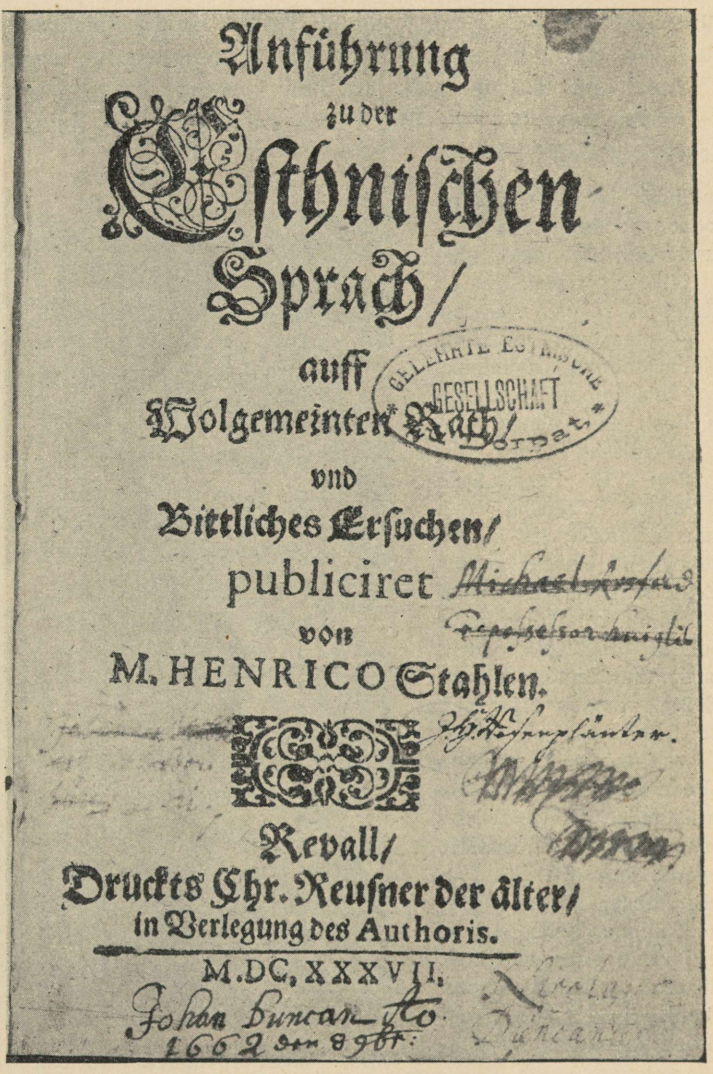
Anführung
zu der
Esthnischen
Sprach/
auff
Wolgemeinten Rath/
vnd
Bittliches Ersuchen/
publiciret
von
M. HENRICO Stahlen.
Reval/
Druckts Chr. Reusner der älter/
in Verlegung des Authoris.
M.DC.XXXVII.
GELEHRTE ESTNISCHE GESELLSCHAFT

Tartu ülikooli raamatukogust.

Stahli eesti keele grammatika (Tallinn 1637) tiitelleht (loom. suurus). Sissekirjutatud nimedest nähtub, kellele käesolev eksemplar on kuulunud: Johan ja Nicolaus Duncan'ile (Duncanite sugukonnast oli meie maal silmapaistvaid kirikuõpetajaid ja muid ametikandjaid), Michael Rosfeldile, J. H. Rosenplänterile. Paari omaniku nimed ei ole loetavad.

müütati Tallinnas raamatuid kohalikkude kodanikkude ja välismaalt saabunud rändraamatukaupmeeste kaudu. Esimene raamatukaupleja on siin Gisebertus, Wanradt-Kölli katekismuse kirjastaja. Rändraamatukaupmeeste tegevus püsis terve XVII saj. läbi.

Ma Kele
Koddo ning Kirgo
Ramat/
Kumma sisse.
I. Kelk Ewangeliumme ja Epistli Loud;
II. Issanda JEsusse Kristusse Kannatamine ning Surm.
III. JEsusse Kristusse Ülestousminne ning Taewaminneminne.
IV. Jummala Pühha Waimo någgew Tullemine Apostlide påle.
V. Jerusalemma Linna Jerrahäwwitaminne.
VI. Ma-Kele Uus Laulo-Ramat.
VII. Ma-Kele palwe Ramat.
VIII. Önsa Lutri Katekismus / ehk Laste Öppetus/
ühte ommad Kirjotetud
Jummala Auuks / ja
godusse Öppetus
RIGA/
Gedruckt bey Johann Georg Wilcke
Königl. Buchdrucker. 1695.

Tartu ülikooli raamatukogust. Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu“ (1695) tiitelleht. $^2/_3$ loom. suurusest.

Iseloomustavaks nähtuseks raamatukauplemise alal XVI ja XVII saj. on, peale rändraamatukaupmeeste instituudi, raamatute müütamine raamatutöösstuse teiste alade esindajate poolt, kuna puhtraamatukauplejad tekivad meil alles XVIII saj. teisel poolel. Müütajaiks on raamatutrükkalid ja raamatuköitjad. Kuna raamatutrükkalid levitavad ainult endi kirjastustooteid, on suurem tegevusväli raamatuköitjate käes. Üksikud raamatutööstuse alad ei andnud veel küllaldast eluülalpidamist.

XVI saj. lõpul juba rohkearvulisemaks muutunud raamatuköitjate hulgas ei puudu ka eesti nimega Jürgen Pusar. Joachim Weiss vanem, kirjastaja ja esimene tegelik Tallinna raamatukaupleja, sai linnalt loa avaliku raamatulao avamiseks. Ta andis välja gümnaasiumiõpetaja Himseli poolt koostatud kalendreid. L. Jauch, kellelt nime saanud Juhkentali linnaosa Tallinnas, kauples ka Soome linnades ja varustas peale selle ülikooli raamatutega. Tartus ei olnud veel raamatukauplust XVII saj. keskel, kuna ülikooli raamatuköitja müütas ainult kalendreid ja katekismusi. Maal aga peale koolide tekkimist tellivad kooli- ja kirikuraamatuid kohalikud pastorid. Peale Tallinna leidus veel ainult Tartus, Pärnus ja osalt veel Narvas — samades linnades, kus asusid ka trükikojad — XVII saj. 90-ndail aastail püsivaid raamatumüütajaid.

Raamatukogud.

Esimesed raamatukogud meil asuvad nagu koolidki kirikute ja kloostrite juures ja on usuteadusliku ja osalt õigusteadusliku sisuga. Juba XIII saj. esimesel poolel avaldavad paavstid üleskutseid raama-

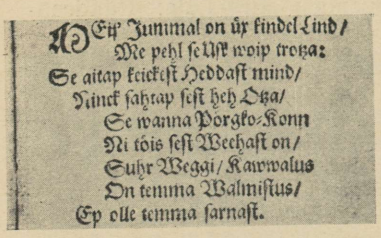
MEi' Jummal on ůx kindel Lind/
Me pehl se Usk woip trotza:
Se aitap keickest Heddast mind/
Ninck sahtap sest heh Otza/
Se wanna Pörgko-Konn
Ni töis sest Wechast on/
Suhr Weggi/ Kawwalus
On temma Walmistus/
Ep olle temma sarnast.

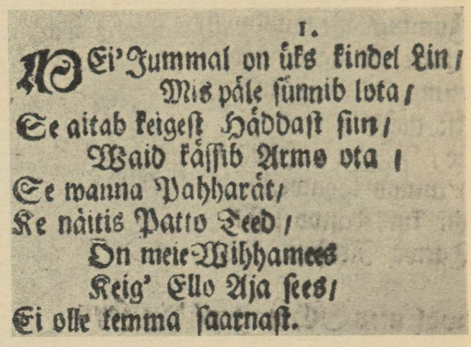
1.
MEi' Jummal on ůks kindel Lin/
Mis pále sünnib lota/
Se aitab keigest Háddast sun/
Waid kássib Armo ota/
Se wanna Pahharát/
Ke náitis Patto Teed/
On meie Wihhamees
Keig' Ello Aja sees/
Ei olle temma saarnast.

Võrdlusnäide Stahli teose 1656. a. trüki ja Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu“ kirjaviisi vahel. Vt. sama laulu ka Stahli teose esimese trüki kirjaviisis (joon. lk. 1144).

tute annetamiseks Liivimaa kirikule. Ka munkade tähtsamaks ülesandeks oli hingepäästmise eesmärgil käsikirjade ümberkirjutamine oma kloostri raamatukogule, kuid ka annetisteks sugulaskloostreile. Kloostrid ongi meil suuremate raamatukogude omanikud XIII saj. alates.

Pirita kloostris kirjutasid käsikirju ümber Rootsi Vadstena emakloostri vennad XV sajandi esimesel poolel mitmel korral. Peale kloostrite oli raamatukogusid ka toomkirikute juures, kus kooliraamatute muretsemiseks oli määratud kindel sissetulek maast. Kõige kogukama tolleaegse raamatukogu omanik oli dominiiklaste klooster Tallinnas, kus leidus usuteadusliku ja filosoofilise sisuga teoseid. Kloostri likvideerimisel ja inventuuri koostamisel 1525. a. oli laiali kantud neljas tündris peamiselt koraali- ja messiraamatuid, umbes 100 teost. Suuremalt osalt kanti need kloostrivarandused laiali, ainult osa neist läks juba enne 1552. a. asutatud Oleviste kiriku raamatukogule. Ka Rakvere frantsisklaste kloostri käsikirjad võeti 1564. a. üle Oleviste kirikule. Viimasele tuli lisaks veel Nikolai kiriku raamatukogu ja annetisi ja peale selle lubab raad veel 200 taalrit kogu täiendamiseks. Harilikult käsikirjade arv üksikutes kogudes sel ajal polnud väga suur, kõikudes 10—50 vahel.

Vaimulikkude asutiste kõrval muretsesid endile tavaliselt õigusteadusliku sisuga raamatuid linnaraed. Tallinna rael oli XVII saj. lõpul oma raamatukoguhoidjagi, kes sai ka palka. Kogu täiendamiseks määrati sissetulekuid trahvirahadest. Kogu kasutamine näis olevat elav, sest otsustati sisse seada eriline laenajatepäevik, et raamatute kadumist ära hoida. Tartu raad ostab XVII saj. lõpukümnel juriidilisi teoseid aastalaadal ja kohustab iga uuesti nimetatud raehärrat kui ka linnaametnikku annetama üht raamatut linnaraamatukogule. Triviaalkoolidel ei olnud oma raamatukogusid XVI—XVII saj. ja sellega on seletatav Tallinna linna õpetajate palve raele 1610. a. muretseda neile üks piibel hommikupalve lugemiseks. Kuid isegi

Van Vlieti vaselõige XVII saj.

Rändavad ajalehtede-lendlehtede müüjad XVII saj. Lääne-Euroopas. Tolleaegsed „ajalehed“ ilmusid sageli mitteperioodiliselt tähtsamate sündmuste puhul. Ka meie maa sündmuste üle on juba varemalgi ajal sääraseid lehti L.-Euroopas avaldatud ja levitatud (vrd. joon. lk. 663). XVII saj. saab meie maa endale ka juba reeglipärase saksakeelse ajalehe (vt. lk. 1151).

Tallinna gümnaasium asutas endale raamatukogu alles $^1/_4$ sajandi järel peale enda elluastumist. Seegi oli väga algeline. Alles 1717. a. puhuti talle elu sisse annetiste kaudu. Seevastu omas raamatukogu jesuiitidekolleegium Tartus, mis Riia jesuiitidekolleegiumi omaga liidetult hiljemini Rootsi üle viidi.

Suurimaks raamatukoguks Eesti alal kuni XVII saj. kujunes Tartu ülikooli oma, mis esimesil aastakümneil küll oli tähtsusetu. Alles 1649. a., peale seda, kui ei saadud dublette Upsala ülikooli raamatukogust, osteti paarkümmend raamatut 200 riigitaalri eest, mis summa annetas kuninganna Kristiina. Veelgi tuli lisandusi ostu teel, kuid suurema juurdekasvu ülikooli raamatukogule tõi Riia raehärra Hintelmanni pärand, milles oli 267, peamiselt juriidilist teost. Nõnda oligi esimese ülikooli tegevuse lõpetamise järel selles 340 teost. Lisaks neile sai teine ülikool juba alguses kuningliku nõuniku Niels Gyldenstolpe rikkaliku, mitmekülgse sisuga raamatukogu, kus oli 2700 teost, suuremalt osalt ladinakeelsed, peale nende 500 prantsus- ja üle 100 itaaliakeelse. Raamatukogu täiendati hiljemini ostu teel raamatukauplejailt ja eraisikutelt, mis teel oli kogunenud üle 3000 teose, mis ühes ülikooliga evakueeriti Stokholmi ja liideti kuningliku raamatukoguga.

Ka eraraamatukogud, samuti nagu avalikud, on suuremalt osalt usuteadusliku sisuga ja kuuluvad vaimulikele ning ametnikele. Eesti katekismuse koostaja Wanradt müüb Tallinna raele rea piibleid, muu seas ka kaldea keeles, ja üks Tallinna raehärra annetab Oleviste kirikule oma raamatuid. Ülikooli raamatukogu annetajate hulgas on esijoones pastoreid, kuid ka professoreil ja üliõpilasil ei puudunud isiklikud raamatud. Konsistooriumi sekretär Hasselblad müütab XVIII saj. teisel kümnel oma raamatukogu oksjonil Stokholmis. Suurimaid eraraamatukogusid on piiskopp Helwigi oma umbkaudu 1500 teosega. Harilik linnakodanik-sakslane omab tavaliselt ainult kalendrit, katekismust ja lauluraamatu kõrval ka piiblit, nagu tõendavad raamatumüütajate inventuurinimestikud. Eestlased aga linnas kui ka maal pidid läbi ajama ilma kalendri ja piiblita, mis alles XVIII saj. ilmusid. Et kodu- ja käsiraamatuid trükiti XVII saj. jooksul üksi 20 000 eksemplari, siis võib oletada, et iga 2—3 eesti perekonna peale võis olla üks trükitud raamat, kuid rohkem haritud nurkades, nagu Tartu ümbruses, oli sajandi lõpul vähemalt igas talus juba raamat. Neid annetasid talupoegadele pastorid või mõisnikud, kuid jõukamad talupojad hangivad neid ka ise, sest lugemisoskus oli võrdlemisi levinud Rootsi aja lõpupoolel. Saaremaal jagas aabitsaid, lauluraamatuid ja katekismusi kogudustele superintendent.

LIV. Jooni eesti rahvakultuurist Poola ja Rootsi ajal.

Ehted ja rõivastis.

Rahvakultuuri jälgimisel on eriti huvitav tähele panna inimese enese välimust — tema ehteid ja rõivastist. Mitte ainult seepärast, et see rahvakultuuri osa oma välisvormilt on suhteliselt kiiremini muutuv ja seega vaatluseks ühes ajajärgus kõige enam materjali pakkuv, vaid palju enam selle poolest, et ehetes ja rõivastises peegeldub vahetumalt kui üheski muus ainelise kultuuri nähtuses osa kaasaja inimest ja tema ümbrust. Rõivastisest võime keskmiselt alati järeldada, kas selle kandja on jõukas või vaene, isand või ori, ning milline on selle maa kultuuritase, kust asjaomane on pärit. Eriti maksab see vana rahvakultuuri kohta, kus inimene veel ise oma oskuse, arusaamise ja maitse kohaselt oma ümbrust vormib, kus ka rõivas ja ehe on suurelt osalt veel tema enda kätetöö. Samuti nagu üksikute rahvuste rõivastises leiame erinevaid jooni, raskeid või rõõmsaid toone, ehete küllust või kehvust, maitset või maitsetust, samuti võime ühe ja sama rahva ehetes ja rõivastises konstateerida ka eri ajajärkudel erinevusi. Need on tingitud suurel määral mitmesugustest välistest olusuhetest, rahva majanduslikust jõukusest ning sotsiaalsest seisundist, mis omakorda siis aja jooksul vajutavad pitseri ka inimese välimusele.

Jälgides eestlase ehteid Kristuse sündimise ajast noorema rauaaja lõpuni (umb. XIII sajandini), näeme siin üksikute vormide vaheldudes aegajalist tõusu nii tüüpide mitmekesisuses kui töö ehtsuses ja stiilipuhtuses. Näeme, kuidas see kultuuri tõus üha kestab, kuni ta oma haripunkti saavutab muinasaja lõpul, kust peale algab juba pikaldane allakäik. See allakäik kultuurivormides on täielik rööbiknähtus rahva vabaduse pikaldase suremisega, alates esimesest ajaloolisest sajandist ning lõpetades pärisorjuse ajaga.

Kuidas üksikud muinaskultuuri pärandid hakkavad degenereeruma juba varasel keskajal, sellele on juba mitmel puhul varemini viidatud käesolevas teoses — on näidatud, kuidas üksikud muinas-

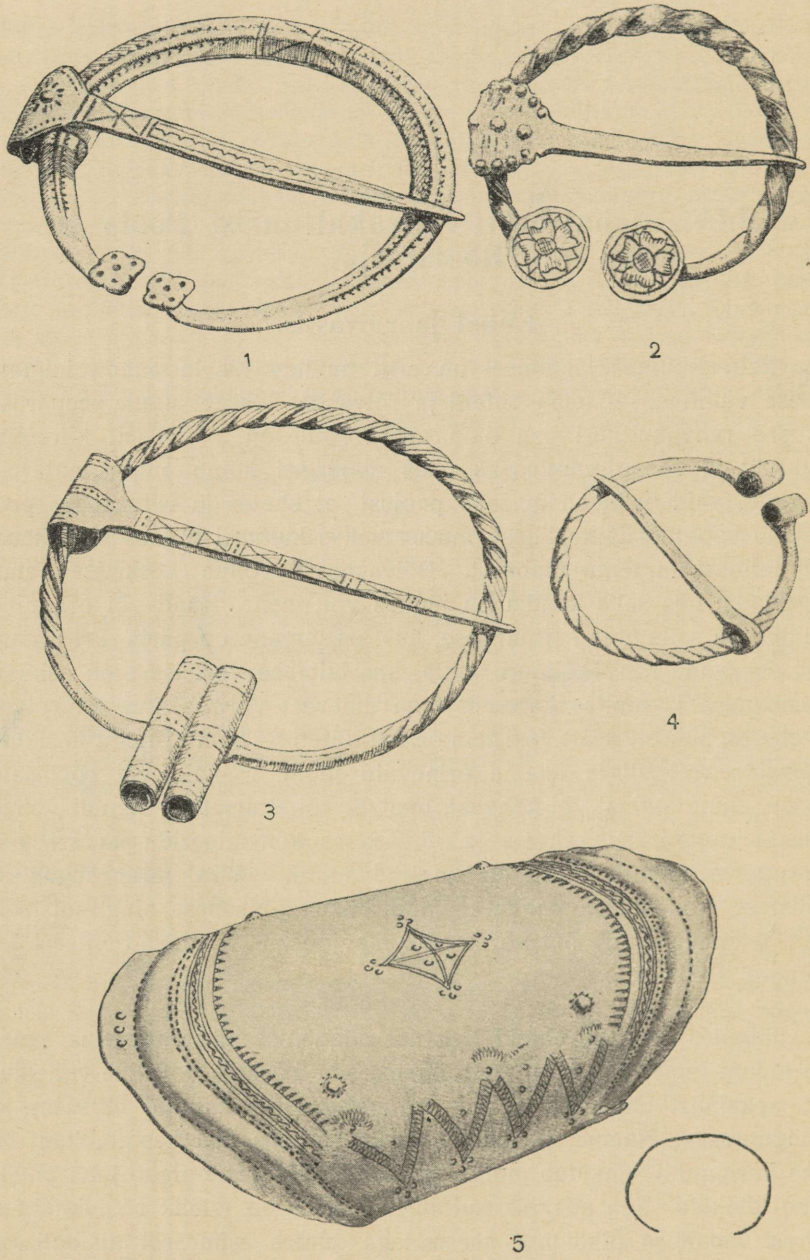

Ehteid XVI või XVII saj., mis arenenud muinasaja lõpu vormidest. Hoburaudsõlgi: 1 — Räpina, ERM 18 879; 2 — Tarvastu, ÕES 2294; 3 — Urvaste, ERM 18 857; 4 — Rõngu, ERM 18 777; 5 — lai, halvast hõbedast käevõru, Sangaste, ERM A366 : 67.

U. $^{2}/_{3}$ loomul. suurusest.

aegsed ehtetüübid ajaloolistel sajanditel ei arene enam positiivses, vaid teatavas mõttes negatiivses suunas.

Tüüpiliste näidetena muinasaja ehete labastumisest ja lamestumisest on juba eespool esitatud hõbedased kaelavõrud (pilt lk. 474) ja sõõrikud rinnalehed (pilt lk. 473): stiilseist muinasaja ehteist on kujunenud labased, maitsetud moonutised, mille valmistusmaterjal sageli on vastav hooletule ja lohakale töötehnikale. See kord alanud muinaskultuuri degenereerumise protsess kestab täiel määral ka veel läbi XVI ja XVII sajandi, kui mitte arvestada mõningaid ehteasju, mis oma arengus vaevalt ulatuvad üle XVII sajandi künnise. Viimaste asemele hakkab aga tekkima uusi,

Kaelakee katkend XVI saj. U. $^{5}/_{6}$ loom. suurusest. Rõngu, ERM 18 777.

oma aja pitserit kandvaid ehtevorme, mis oma kujult on juba palju lähedasemad meie hilisemaile etnograafilisile ehteile ning ongi üksikjuhtudel viimaseile algtüüpideks. Iseloomustava näite neist ehetest, mis põlvnevad muinasajast ja kaovad nähtavasti vaadeldava ajastu kestel, on juba eespool nimetatud sõõrikud r i n n a l e h e d ja k ä e v õ r u d ning h o b u r a u d - s õ l g. Neid kõiki leiame veel XVI sajandi maaleidudes, kuid XVII sajandil need näivad juba kadumisel olevat. Kuigi tähendatud ehete materjalina juba muinasaja lõpul näeme tarvitatavat üksikjuhtudel muid metalle peale hõbeda, on XVI sajandi leidudes esinevad eksemplarid juba enamikus pronksist (hoburaud-sõled), suure vasesisaldusega hõbedast, üle hõbetatud (rinnalehed) või koguni vasest. Vanade muinasaegsete ornamentide kõrvale hakkab tekkima uuemaid motiive, nagu seda näeme ühe pronksist hoburaud-sõle lamedatel, nööbikujulistel otstel (pilt lk. 1158 : 2). Tähendatud neljaleheline õiemotiiv on huvitav veel selle poolest, et see on saanud üheks tüüpilisemaks motiiviks meie hilisema etnograafilise aja sõlgede ornamentikas.

Kadunud ja kadumisel olevate muinasaja pärandite kõrval on aga XVI sajandil juba kindlasti märgata uute ehtevormide tekkimist, mis osalt on aluseks meie hilisetnograafilise aja (XIX sajandi) ehetele. Rahvas on nagu esimesest vabaduse kaotuse masendusest toibunud

ja püüab nüüd oma esteetilist meelt uues sotsiaalses ja majanduslikus raamis maksma panna. Neid uusi vorme iseseisvuse aja lõpu ja ajaloolise aja alguse ehetega võrreldes, leidub kaunis järske erinevusi, mis paistavad eriti silma nii valmistustehnikas kui ehete üldilmes. Metall on küll sama mis oleme märkinud muinasaja lõppvormides, kuid üksikjuhtudel hakatakse seda nüüd kasutama veel juhuslikumas vormis, mis annab osale tolleaegseist ehteist kuidagi barbaarse ilme, võrreldes ükskõik millise teise ajastuga.

Tüüpilise näite tolle aja ehete iseloomust pakuvad igasugused r a h a r i p a t s i d. Neid on tehtud kõiksugu juhuslikest müntidest ja riputatud rõivaste või kaelakeede külge. Kaelakees on nad seotud kas tihedalt üksteise külge, või siis asetatud mingi helmekee lülide vahele. Eriti iseloomustav tolle aja kohta on peen kaelakett, mille külge lahtiste traatkandade varal on riputatud tihedalt, serv serva vastu õhukesi hõberahu või vaskseid maksupenne. Esimese rahaderea külge on riputatud teine niisama tihe, selle külge kolmas jne., kuni sai tihe rahade soomus, mis ehete kandjal kattis kurgu alt alates osa rinda. Rahadest, mida ripustena tarvitati, on ainult üksikuile plekiäärest kand külge joodetud või needitud, enamasti on aga mündi ühest või paarist servast kaunis hooletult ümmargune auk läbi löödud, millesse keerati siis vasktraadist lahtine kand.

Et sääraste suure rahahulgaga kaelakeede kandmine polnud juhuslik nähtus, seda näitavad rikkalikud maaleiud, kust tihti tuleb välja hulgakaupa ülalkirjeldatud ehterahu. Et kergete raharipuste kandmine kaelakees oli ka veel XVIII sajandi lõpul kombeks, seda kinnitab H u p e l i teade, kelle järgi sellised keed olnud vaesemate naiste kaelaehteks, kuna rikkamad kandsid suuremaid hõberahasid. Hiljemini on sääraste keede kandmine siis nähtavasti taganenud raskemate vormide eest, milliseid meie hilisemate etnograafiliste ehete hulgas kaelaraha nimelistena tuntakse. Keskaegse rahadest keega näib aga kaunis lähedases tüpoloogilises suguluses olevat veel tänapäevalgi kantav setu naise väikestest hõberahadest koostatud kaelakee.

XVI sajandi rikkalikke rahakeesid vaadeldes tekib küsimus, kuidas suutis tolleaegne külaelanik oma kehvuse juures hankida säärase rikkuse, mis võimaldas hõbemünte riputada hulgakaupa kaelakeesse. Kuigi rootsiaegseis ürikuis leidub märkmeid üksikute talupoegade väljapaistvast jõukusest, ning muu seas kalduvusest luksuslikule rõivastusele, ei saa sest ometi järeldada, et kogu rahvas oleks kuidagi äkki muutunud jõukamaks. Näib aga, et see väline pillavus, mis muu seas ilmneb ka rikkalikes rahakeedes, ei ole sel määral stabiilse jõukuse kui just sõja- ning segastes aegades tekkinud tõusikluse tunnuseks. Tuletagem ainult meelde, et ajastu XVI sajandi keskelt kuni XVII sajandi esimeste kümneteni on täis sõdimisi ja segaseid aegu, mis raskesti pidid puudutama just tolleaegseid maaelanikke.

Noil aegadel maasse peidetud ehete hulgad näitavad ilmekalt, missuguses röövimiskartuses tol ajal elati. Võimalik, et röövleiks polnud ainult vaenlikud sõjajõugud, vaid et sellele tasemele laskusid ka talupojad ise, mis soodustas varanduste kuhjumist üksikute kätte. Teiselt poolt näitab raha mündiväärtuse langemine ise kõige selgemalt teatavat sõjaaegset ühepäevameeleolu ja rahadest valmistatud ehete barbaarne iseloom välistest olukordadest tingitud moe esilemurdumist.

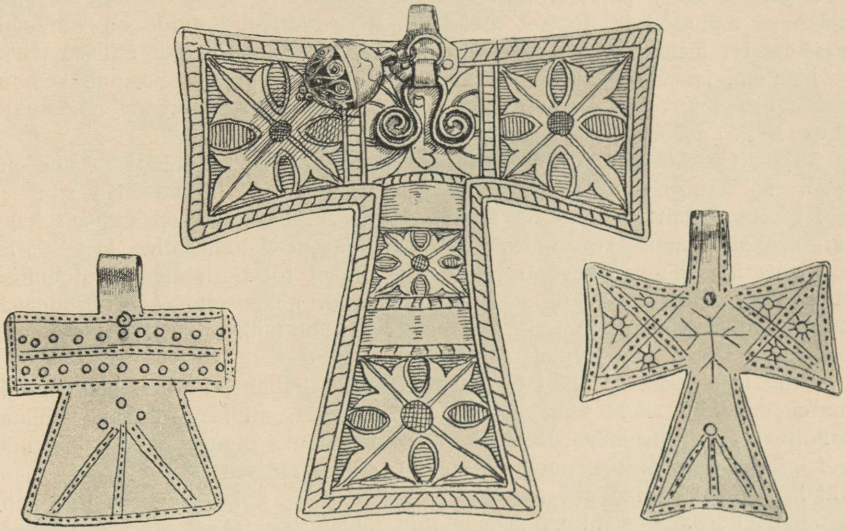

1. 2. 3.

Kaelaskantud ehteriste (nn. „Antooniuse rist") XVI—XVII saj. 1. — Leiukoht teadmata, ÕES 1987; 2. — Lüganuse, ÕES 1202 : 1; 3. — Laiuse, AK 2635 : 15. 1. ja 2. nähtavasti külameistrite kätetöö.
U. $^{3}/_{5}$ loom. suurusest.

Kirjeldatud rahakeede kõrval on vaadeldaval ajajärgul tarvitusel veel mitmesuguseid h e l m e k e e s i d, koosnegu need siis kas klaasist, mitmevärvilisest klaasmassist, merivaigust, kaltsedonist (vrd. t. XLVI), valgetest teokarpidest või hõbekrõllidest (tahv. LXXVII). Nende hulgas näib merivaik, teokarbid ja kaltsedon juba ajastu keskpaiku kaduvat, selle eest püsivad aga klaashelmed ja hõbekrõllid hilisetnograafilise ajani. Et klaashelmed oma kujult ja värvilt on väga vahelduvad ja juhusliku ilmega, pakuvad need etnograafiliselt vähem huvi. H õ b e k r õ l l i d aga, mille algkuju võib otsida juba nooremast rauaajast, omandavad ajaloolisil sajandeil selle suuruse ning kuju, millistena neid üldiselt jälle kohtame XIX sajandi naiste ehete hulgas ja teatava eritüübina veel tänapäeva setu ülikonnas.

Kaelakeedega ühes tuleksid vaatlusele ka igasugused ripused, mis lisati keesse selle ilu tõstmiseks. Neist on XVI sajandi maaleidude põhjal kaunis täielik ülevaade. Üldiselt võib öelda, et need ripused, mis peale

ülemalkirjeldatud raharipuste XVI sajandil eesti naise kaelakees tarvitusele tulevad, ja osalt teatavate tüpoloogiliste ümberkujundustena püsivad hilisetnograafilise ajani, on mõjustatud katoliku kiriklikest sümbolkujudest. Need ehteasjad on kõik hõbedast. Üks neist kujutab krutsifiksi õhukeses, laia äärega hõbesõõris (pilt lk. 1163 : 6—8), teine hõbeplekist sõõri, mille keskele lõigatud laienevate otstega neljaharuline rist (pilt lk. 473), kolmas vitsrõngaga või -sõõriga piiratud Antooniuse risti (pilt lk. 1163 : 1—4) ja neljas hõbeplekist, kannaga varustatud lihtsat, kolmeharulist (Antooniuse) risti (pilt lk. 1161). Esimene neist — krutsifiks — osutab jällegi üle pika aja head materjali ja hoolsat meistritööd. Krutsifiksi kujutus on vanemail eksemplarel meisterlikult modelleeritud; laial äärel leiduvad stiilsed tähed ja hiljemini igasugu õisornamendid. Katoliku kiriku mõjule osutab sümbol ise ja sageli ka ehte pinda lõigatud vastavasisulised pealkirjad nagu näit. Ave Maria, Help Iesu Christ (Aita Jeesus) jne.

Sama, mis öeldud krutsifiksist, maksab ka teise ehtetüübi — vitsrõngaga või -sõõriga piiratud Antooniuse risti kohta. Ka siin on töö enamasti laitmatu ja ehe stiilne. Märksa labasemad on üldiselt kaks järgmist ristikujulist ripust. Neist on haruldasem neljaharuline rist sõõris, mis enamikus leidudes esitab võrdlemisi labast tööd. Lahtised Antooniuse ristid on samuti enamikus kaunis kohmakad, ebareeglipäraste proportsioonide ja lihtsa ornamendiga. Seni on teada ainult üks seda tüüpi rist, mis on tehtud täiesti meisterlikult (pilt lk. 1161 : 2).

Kui kaks esimest tüüpi eeldavad õppinud kullasepa tööd, siis on viimasenamainitud ristid kindlasti mingid jäljendid, milliseid teinud võhikud primitiivsete tööriistadega. Näib, et siin on eeskujuks olnud kas vaimulikkude või mõne ülemseisuse poolt kantavad samakujulised ristid (nagu näit. pilt lk. 1161 : 2), mida siis talurahva seas koduste abinõudega püüti jäljendada. Seda tõestab osalt ka äsjaesitatud meisterliku eksemplari ornamendi võrdlus lihtsamate omaga: esimene on ilustatud stiilse gooti ornamendiga, kuna teistel leiduvad geomeetrilised ilustused, mille üksikelementides tundub veel muinasaja metalli ornamentika traditsioone, kuid mis ornament oma pinnajaotuselt üksikjuhtudel läheneb äsjamainitud gooti ornamendile (vrd. pilte lk. 1161 : 2 ja 3).

Kogusummas aga peegeldavad need igasugu rist-ehted ühes neid kandvate kaelakeedega kogu tolleaegset maal valitsevat õhkkonda — katoliku kiriku juhtivat hegemooniat, kes oskas ja suutis oma mõju, olgugi ehk väliselt, maksma panna ka kõige kaugemais metsakolkais. Kristus, Neitsi Maarja ja üksikud pühakud (Antoonius!) on rahva teadvuses kujunenud mingeiks uuteks kaitsehaldjateks, kelle nimega seotud sümbolkujusid kantakse kaelas helmekeega. Kuivõrra tolleaegne talurahvas suutis sisuliselt mõista ristiusu õpetust ja nende sümbolkujude sisulist tähendust, see on eri küsimus ega kuulu siia. Olgu ainult märgitud niipalju, et rahvalt, kes oma surnuid matab läbi XVI ja XVII sajandi endistesse matusepaikadesse kaunis üldiselt veel paganausu kommete kohaselt, ei või oodata suurt sisulist arusaamist ristiusu kirikust ja selle sümbolitest. Nii võib oletada, et need usulise

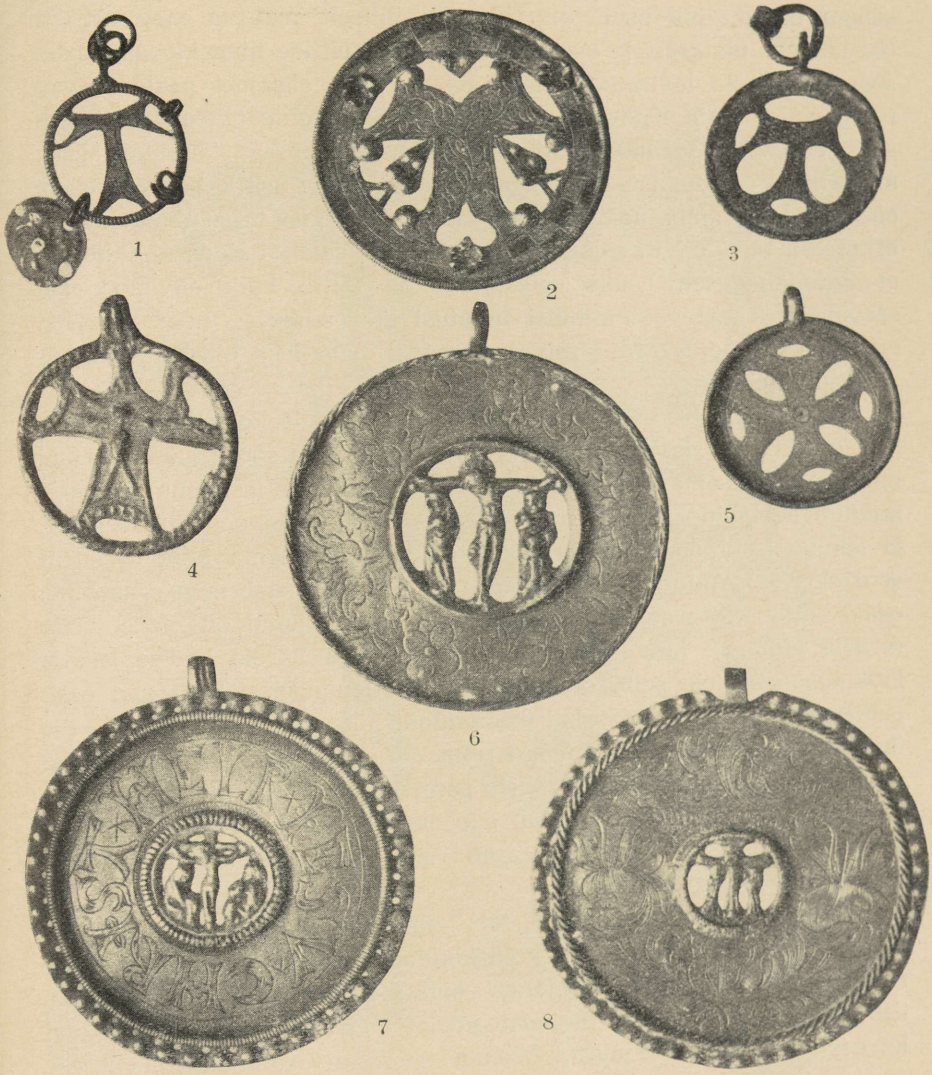

Katoliiklikke pärandeid Eesti XVI ja XVII saj. ehetes.

1, 3, 5 — hõbedast *paaterristid* kaelaskandmiseks, Vigala, ERM 9957; 2 — samasugune Vändrast, ÕES 88; 4 — tinarist, teadmata päritoluga, AK, 2641 : 1; 6—8 — hõbedast krutsifiksid ehk nn. *paatrid* kaelakees kandmiseks, järjekorras — M. Magdal., ERM 285; Kursi, ERM A363 : 3 ja teadmatu päritoluga, ERM 1263 (sisseuuristatud aastaarv 1691).

U. $^{5}/_{7}$ loomul. suurusest.

sisuga ehted, mis osalt on tol ajal üldiselt maksva moe artiklid (ka laiemas ulatuses) ja osalt kahtlemata jesuiitide ning kloostri kullaseppade kaudu levitatud rahva sekka, juba algusest peale saavad rahva hulgas mingi poolpaganliku amuleti või ehte tähenduse. Tõeliseks ehteks need hakkavad aga muutuma pärast katoliku kiriku mõjuvõimu murdumist, kui maksmapääsev luteri usk katkestab sellegi elava sideme, mis neid ehteid enne sidus kiriku sümbolkujudega. Mitmed maaleiud XVI sajandi lõpust ja XVII sajandi algusest näitavad, et katolikuaegsed usulise sisuga ehted mitte kõik ei kao, vaid seevastu — teatavaid stiililisi muutusi läbi tehes — need annavad eriti ilusaid ehete vorme, mis osalt edasi elavad ka hilisemate sajandite rahva ehteis.

XVI sajandiga näib täielikult kaduvat ainult kolmeharuline lahtine Antooniuse rist (vt. pilt. lk. 1161); krutsifiks ja sõõriga ümbritsetud hõberistid aga omandavad ikka enam ja enam ehte iseloomu: esimesel muutub keskmine sõõrik ava väiksemaks, figuurid ebamäärasemaks, ja sümboolseid sõnu ümber sõõri hakkab asendama taim-ornament (vrd. lk. 1163). Antooniuse rist sõõris stiliseerub ja saab nagu ornamendi osaks, mille tõttu selle algupärast kuju mõnel juhul on raske tunda (vrd. lk. 1163 : 2). Mõnel juhul aga tekib ehte äärele endise usulise lööklause asemele selle omaniku nimi. Tõenäoselt jätkab aga osalt endise krutsifiksi ja sõõr-risti traditsiooni hilisemais rahvaehetes selle ilmlikum vaste — suur kannaga raha —, mille tekkimist samuti juba vaadeldaval ajastul võime tähele panna (tahv. LXXVII : 1). Hilisetnograafilise aja kaelakees kannab suur keskmine raha sageli nimetust *paater*, mis sõna selgesti osutab raha esialgsele usulisele tähendusele, nagu selgub allpool.

Peale kirjeldatud ehete, mis oma kujuga otseselt on loetavad katoliku kiriku mõjupiirkonda, on nimetamisväärne ka neid ripuseid kandva kaelakee enda sisuline kokkupuude usulise momendiga. Juba muinasteadlane Hausmann ja hiljemini ka eesti rahvateaduse uurija Manninen on osutanud võimalusele, et rahadega kaelakee oleks mõjustatud katoliku kirikus tarvitatavast palveketist (ladina *paternoster*), mille abil arvutati loetud palvete määra. Seda arvamust toetab ühelt poolt *paternosteri* katolikuaegne üldine tarvitamine ja populaarsus mitmesugustes rahvakihtides ja teiseks selle nimetuse säilimine rahvakeeles peaaegu meie päevini rahadega kaelakee tähenduses. *Paternoster*, mida sageli mainitakse XVI ja XVII sajandit puudutavais allikais, on tervel Liivimaal olnud nii lugupeetud ese, et see näiteks kuulus peigmehe poolt pruudile kingitavate esemete hulka.

Liivimaa naisi XVI sajandil.

Kujutusi Liivimaa kodaniku- (ülem. rida) ja talunaise rõivastisest XVI saj. lõpult — vanaaegse vaselõike järgi tundmatult meistrilt. Alumise rea esimene pilt vasemalt kujutab tõenäoselt tolleaegset eesti naise rõivastist.

Ajalookirjutaja Kelch märgib, et paternoster on kõige hinnalisem ehe eesti naise ülikonnas; selle küljes rippunud krutsifiks, mida „Paavsti" (katoliku) ajal kandma õpitud. Ei ole siis mingit kahtlust, et eesti rahvakeeles veel möödunud sajandil tuntud sõnad *paater, paatrid* ja *paaterrist,* millega märgiti suurte rahadega ilustatud helmekeid, ehterahu ja riste, on tuletatud ladina sõnast *pater* ja *paternoster.* Tähendas ju püha paater veel möödunud sajandi keskel rahvakeeles Meie Isa palvet ja *paatrit lugema* — vastavat palvet lugema. Palvekett, mis algupäraselt kujutab võrdlemisi lihtsat eset, saab eestlaste käes jällegi oma puht ehtelise kõrvaltooni ning kujuneb säärasena erinevaks tavalisest palveketist. Tuletatagu ainult meelde eespool-mainitud hõbekrõllidest ja mitmesuguseist muist helmist kaelakeid, mille nimetus ainult osutab veel teatavale sugulusele tõelise *paternostriga.*

Peale kaelaehete moodustavad teise ehete rühma sõled. Juba eespool on nimetatud, et muinasajast põlvnev hoburaud-sõlg XVI sajandi jooksul degenereerub ning tarvituselt kaob. Selle asemele jäävad sõletüübid, mis osaliselt küll põlvnevad varasemaist sajandeist, kuid vaadeldaval ajastul omandavad juba selle tüüpilise kuju, millistena nad osalt on pärandunud hilisetnograafilisse aega.

Muutumatult on meie päevini säilinud väike kitsaste servadega vitssõlg (pilt lk. 1167 : 4), mis hiljuti veel oli kogu Eestis tarvitusel osalt naiste, osalt meeste kinnitusnõela või ehtena. Valdavas enamikus on seda tüüpi sõled hõbedast ja sileda servaga. XVI sajandi leidude hulgas esineb aga ka pronksist eksemplare, ja muu hulgas sääraseid, mille vitsal on mingi lihtne ornament. Eriti paeluvad tähelepanu eksemplarid, milledel vitsa keskjoonel jookseb harjana reljeefne täpp-ornament. Nagu kogu sõlg on valamise saadus, nii on ka reljeefsed täpp-mügerikud saadud valamisel (pilt lk. 1167 : 1).

On tõenäone, et kirjeldatud vitssõlest on saanud oma alguse teine — eesti hilisetnograafilistele ehetele nii iseloomulik sõletüüp — kuhiksõlg. Nimelt esineb äsjakirjeldatud vitssõle kõrval ajalooliste maaleidude hulgas pronkssõlgi, mis tüpoloogiliselt kujutavad selle oletatava arengukäigu vahelülisid. Pandagu tähele pildil lk. 1167 : 2 toodud pronkssõlge, mille ääri kaunistab samasugune reljeefsete mügerikkude rida nagu nägime väikese vitssõle keskel. Sõlg ise on nagu eelminegi pronksist valatud, kuid serv on juba palju laiem, nii et sõlenõela kand ei küüni enam haarama vitsa ümbert, vaid selle kinnitamiseks on sõle seesmisse serva jäetud piklik ava. Ka on tähelepandav, et küsimusesoleva pronkssõle sõõr ei ole enam ühes tasapinnas, vaid osutab väikest tõusu keskpaiga poole. Sõle serva laienemisest on tingitud ka mügerikkude suurenemine ja nende nihkumine keskjoonelt servale. Sääraselt kumerdunud pronkssõlg ei jää aga peatuma sesse arenguastmesse, vaid areneb aja jooksul edasi.

Üldiselt võib öelda, et tüpoloogiliselt hilisemad vormid muutuvad veelgi laiemaks, õhemaks ja kumeramaks; endisest kompaktsest valatud esemest saab õhuke taotud ehe, ning sellele vastavalt muutub ka orneerimistehnika. Variante on palju, mida võiks tuletada sellest algelisest sõõrsõlest, kuid

need on oma aja nähtused, mis hiljemini jälle kaovad. Juhiksime siinkohal tähelepanu ainult ühele, mis kõikide tunnuste järgi on meie praeguse kuhiksõle eelkäija. See on maitsekalt väljatöötatud, õhukesest hõbeplekist vormitud sõõrsõlg, mille välisäärt servab — kõrvuti imiteeritud väänvitsaga — alt üles pressitud kuplade rida (vrd. kompaktsete mügerikkude rida algelise pronkssõle välisserval). Sõõri siseserva palistab samasugune vits-ilustis nagu on välisservagi vastu. Selle sõle sõõri on uuristatud kas mingid sõnad (nagu krutsifiksil) või siis õisornament, mis oma stiililt ja motiividelt on üsna lähedane meie hilisetnograafiliste sõlgede omale (pilt lk. 1167 : 3). Sõlge tervikus meie hilisetnograafiliste sõlgedega võrreldes näeme, et ainsa olulise vahe moodustab nende vahel kumeruse aste: XVI ja XVII sajandi sõled on enamikus hilisematega võrreldes veel suhteliselt lamedad.

Kirjeldatud lillekirjaliste sõlgede kõrval leidub aga kaasaegsete sõlgede hulgas ka geomeetrilise ornamendiga sõlgi, mis oma kumerusega on juba päris lähedased meie tänapäeva kuhiksõlgedele (vrd. pilt lk. 1167 : 3). Viimane näide tõestab, et kuhiksõlg juba kõnesoleval ajastul omandab üldiselt selle üldkuju, nagu teda jälle kohtame XIX sajandil. Eesti rahvateaduse uurija I. Manninen on osutanud võimalusele, et lillkirjadega lame hõbesõlg oleks arenenud krutsifiksist. See oleks mõeldav nii, et figuure krutsifiksi keskel oleks hakanud asendama kinnitusnõel. Sellele arvamusele pakub tuge krutsifiksi sõõri ja küsimusesoleva sõle suur sarnasus nii kujus kui ka ilustisis (vrd. pilte lk. 1167 : 3 ja 1163 : 6). Teiselt poolt ei puudu aga ka võimalus, et algupärane, kupladega ilustatud sõlg oleks mõjustanud just kaasaegse krutsifiksi kuju arengut. Jättes kõrvale selle veel lahendamata tüpoloogilise arengu küsimuse, võime konstateerida ometi üht tõsiasja, et tolleaegsed kiriklikud laused ja lööksõnad on kandunud ka sõlgedele: sõlgedel [ka neil, mis omalt üldkujult on krutsifiksist erinevad (vrd. pilt lk. 1167 : 5)] võime tihti näha samu pealkirju kui krutsifiksidelgi. Nii on siis mõlemad ehted omal ajal arenenud teataval määral rööbiti.

Vits- ja kuhiksõlgede sarja kõrval ilmub vaadeldaval ajastul tarvitusele veel teine meie etnograafilisele ajale iseloomulik sõletüüp — nn. südamekujuline sõlg (pilt lk. 1167 : 8). Selle sõle ilmumine on võib-olla rinnastatav just uuemate skandinaavia mõjude esiletungimisega (eriti Rootsi kaudu), kuna küsimusesolev ehtetüüp on Skandinaavias nähtavasti olnud eriti moes.

Ehteid XVI ja XVII saj. 1. — Pronksist vitssõlg, Tarvastu, ÕES 1861 b : 6; 2. — pronksist sõõrsõlg, Räpina, ERM 18 879; 3. — hõbedane lillkirjadega sõõrsõlg, Rõngu, ÕES 2207; 4. — hõbedane vitssõlg, Tarvastu, ÕES 1861 b : 128; 5. — vaskne sõõrsõlg pealkirjaga „Ave Maria", Rõngu, ERM 18 777; 6. — vaskne kumer sõõrsõlg, Tarvastu, ÕES 1861 a : 31; 7. — ülehõbetatud kuhiksõlg, Varbla, AK 2454 : 1; 8. — südamekujuline sõlg, Tarvastu, ÕES 1861 b : 3; 9, 10. — sõrmused, Rõngu, ERM 18 777.

U. $^{2}/_{3}$ loomul. suurusest.

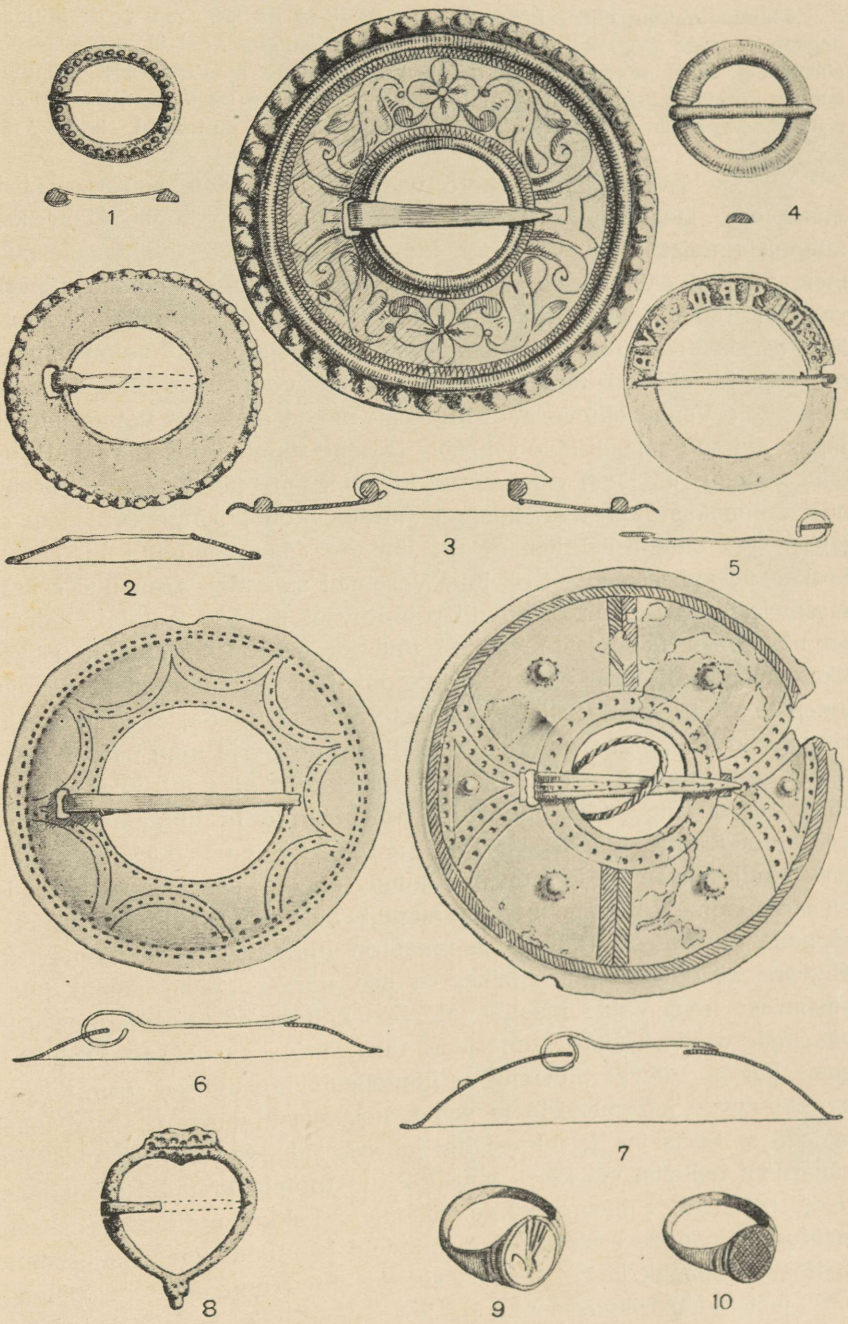

Vt. loend lk. 1166 joone all.

Muude lahtiste ehete kõrval olgu märgitud ka sõrmused. Muinasaegsete tüüpide järglasena esineb XVI sajandi leidudes veel üksikuid spiraalsõrmuseid, kuid nende kõrvale tekib vaadeldavale ajastule eriti tüüpiline, lameda koljuga pitserisõrmuse taoline ehe. Koljule on uuristatud kas tihedad ristjooned (pilt lk. 1167 : 10) või mingi ebamäärane kujutis (pilt lk. 1167 : 9).

XVI ja XVII sajandi ehete vaatlust lõpetades seisame küsimuse ees, kes olid tolleaegse talupoja ehete valmistajaiks: kas talupojast-meistrid ise, või linna kullasepad? Sellele küsimusele pole meie päevini säilinud ehteartiklite põhjal muidugi võimalik täpsalt vastata. Üldist töötehnikat ja mõningaid kindla päritoluga eksemplare arvestades võib aga oletada, et tolle aja ehete valmistamisel on teeneid niihästi talupojasoost kui ka võõra päritoluga linnameistritel. Vanad ehtevormid, milliseid nende algkujus võime jälgida tagasi üle XVI sajandi läve (vitssõlg ja selle tüpoloogilised vasted), on oma algkujus kindlasti valmistatud külameistrite poolt: nende võrdlemisi kohmakas valmistustehnika ja lihtne geomeetriline ornament ei jäta selles mingit kahtlust. Balti linnade (meil Tallinna ja Tartu) keskaegne kullasepakunst oli juba varemail sajandeil arenenud sellele tasemele, et sealtpoolt enam nii primitiivset tööd ei ootaks. Samuti on nähtavasti talupojast-meistrite töid ka eespool-kirjeldatud rikkalikud rahakeed ja suur osa rinnariste, mis kõik valmistatud võrdlemisi algeliste abinõudega. Sellega ei taheta muidugi öelda, et eesti meistrid oleksid hakkama saanud ainult halvema tööga ja muu parem olcks tulnud linna-kullaseppadelt. Ühe eestlasest sepa pärandi hulgas loeme 1550. aastast muu seas mitmeid riste, kullatud ja kuldamata hõbekrõlle, hõbekette jne. Nagu Friedenthal oma uurimuses Tallinna kullasepaameti üle on näidanud, ei ole sääraste ehteasjade meisterdamine eestlaste hulgas sugugi haruldane; talupojast-kullaseppade (undeutschen) tegevus maal on linna-meistritele nähtavasti niivõrra suureks konkurentsiks, et see näiteks 1495. aastal tuleb küsimusse isegi Valga maapäeval. See näitab, et talupojad oskasid vähemalt osaliselt oma ehteasjade tarbeid ise rahuldada. Talupoegade kõrval tulevad küsimusse kõigepealt igasugused tsunftidesse mittekuuluvad kaasmeistrid ja sellid, kes avasid oma töökojad maal mõisades, kõrtsides ja kloostrite juures, rahuldades seal otsekohe maarahva tellimisi või käies oma käsitöö tooteid laatadel müütamas. Need meistrid, rahvaga kõige lähemalt kokku puutudes, oskasid muidugi rahuldada eeskätt rahva nõudeid ja tabada oma ostjaskonna maitset. Võimalik ka, et usulise sisuga ehted oma algkujus põlvnevad just kloostrikullaseppadelt, kust need siis levisid küladesse. Friedenthali järgi on Tallinna ja Riia kullasepp-meistritel 1540. a.

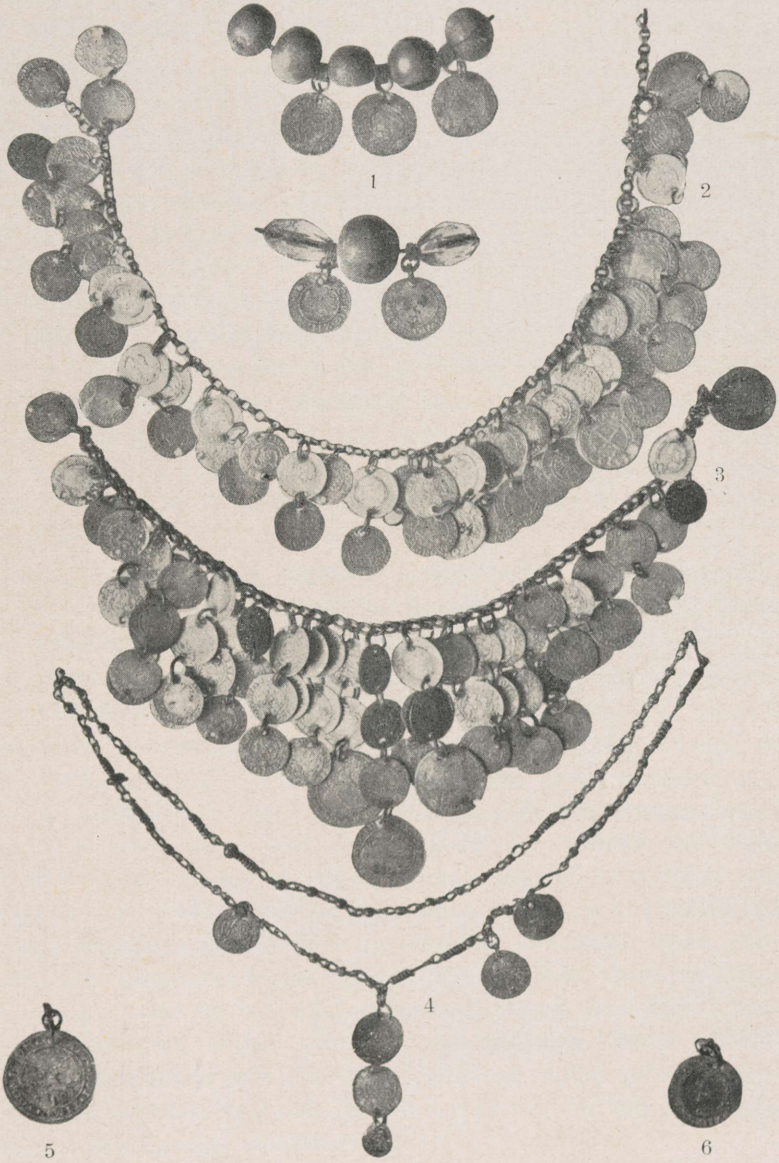

Kaelakeed XVI ja XVII saj.

1. Merivaigust ja klaasist kaelakee katkendid rahadega, Torma, ERM A 353 : 28-be; rahakeed — 2. Sangaste, ERM A 366 : 84; 3. Paistu, ERM 2356; 4. Kursi; 5, 6. keest väljakukkunud lahtised ehterahad (Riia poolmark. a. 1556 ja Rootsi mark, a. 1558), ERM 9957.

tõsine põhjus kaevata Padise ja Kärkna kloostri munkade, samuti mõnede aadlikkude peale, kes endi juures hoidnud linna-meistritele konkurentsi tegevaid kullasepaselle.

Küla, kloostri ja mõisa kullaseppade kõrval tulevad küsimusse ka päris tsunftimeistrid linnades, kelle pärandite hulgast on leitud õige ilusaid, võib öelda — luksuslikke sõlgi, paaterriste ja krõlle. Et nii kaasmeistrid maal kui ka tsunftimeistrid linnades olid võõrast (peamiselt saksa) päritolu, siis tuleb tolleaegsete tähtsamate ehete viimistluses, stiliseerimises ja ornamentikas arvestada ka teatavaid võõraid mõjusid. Nägime, et vaadeldaval ajastul tekib uusi motiive peamiselt sõle ornamentikas (lille motiiv), millised nähtavasti on tulnud just lääne poolt sealsete meistrite kaudu; samuti näivad suured melonikujulised filigraanilustistega krõllid (alamsaksa *korallen* > *krallen*) põlvnevat oma lõppkujus läänepoolseist vasteist. Turunõude (talupojad!) kohaselt on aga võõradki ehted arenenud sageli kaunis eri teed oma algvormidega võrreldes, sulades niiviisi kokku vanade kohalikkude vormidega ja andes rahva-ehteile jällegi omasuguse rahvusliku ilme.

Otsesed andmed, mis lubavad osalist pilku heita tolleaegsele rahvarõivastisele, puudutavad peaaegu kõik naisi, kuna mehe ülikond nähtavasti ei paelunud millegagi kirjeldajate tähelepanu.

Kõige vanem ja ka täpsaim dokument, mis meil küsimusesoleva ajastu naiserõivastise kohta seni olemas, on üks pilt XVI sajandi lõpust põlvneval vaselõikel. See nn. Liivimaa neiu (t. LXXV) on kõrvalestadeni piiratud lokkis juustega, kannab peas ruudulise kirjaga pärga, millel kukla taga ripub paks tutt. Ülemist kehaosa katab tal mingi särgitaoline kohevil käistega rõivas; ühtlane kitsavõitu seelik on kaetud allääres ja ees mõningate pikivöötidena ülalt alla nelinurksete, vist metall-naastukestega, kuna seeliku alläärt palistavad ovaalsed iluripused. Ümber piha on köidetud vöö, mille otsad ripuvad ettepoole. Sama vöö küljes ripuvad pikkade paelte otsas tupenuga ja nõelakoda. Jalas on sel neiul nähtavasti viisud, mis jalga kinnitatud mitmekordselt ümber säärte seotud paeltega. Erilist tähelepanu köidavad paksud mitmekordsed kaelakeed, milles näivad ripnevat ovaalsed kauri-karbikesed. Kee kaartes ees on märgata kaks sõõrikut ja üks ovaalne rinnailustis.

Küsimusesoleva neiuülikonna üksikosi kaasaegsete naiseülikonna kirjeldustega ja hilisema etnograafilise ainesega võrreldes leiame mitmeid kokkusattumusi, mis ei lase kahelda pildil esitatud ülikonna eestilises päritolus. Nii märgib Adam Olearius oma

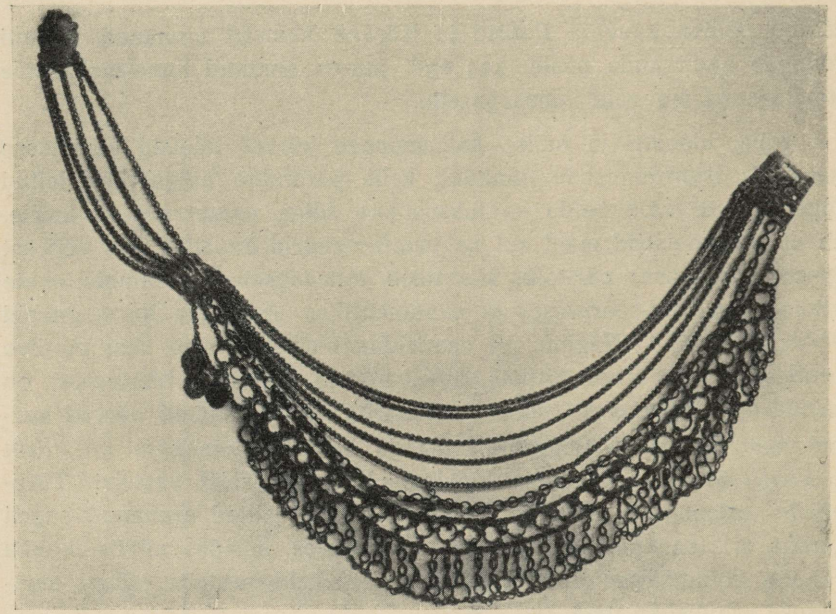

Naise puusaehted — rõhud XVI saj. E. Provintsiaalmuus. II 40.

reisukirjeldusis, et eesti naised on kandnud lühikeseks piiratud juukseid, nii et nad „sulastega täiesti sarnastena näisid". Sama kinnitavad ka teised kaasaegsed allikad, mis rahvarõivaste moode puudutavad, nii et selle moe üldmaksvuses Eesti alal pole kahtlust. Olearius märgib veel, et neiud on käinud nii suvel kui talvel palja päi — kui ta pärga ei lugenud peakatteks, siis võib oletada, et see kuulus piduülikonna juurde, kuna igapäevsetel töödel ja toimingutel kanti lahtisi juukseid, nagu see on olnud kombeks ka hilisemal etnograafilisel ajal.

Meie pildil kujutatud pärjasarnase peaehte kandmise traditsioon pole sugugi võõras ka eesti hilisemas etnograafilises rõivastises. Pärga on kantud mitmel pool Eestis veel üsna hiljuti; samuti on tuntud meie hilisemas etnograafilises inventaris pealõng või peapael, mis lõpeb sääraste paksude lõngatopsudega, nagu näeme XVI sajandist pärit oleval pildil.

Kui peatuda veel tolleaegsete autorite kirjeldusis eesti naise rõivastise juures, siis märkame muidki huvitavaid võrdluskohti. Nii nimetab Olearius, et naiste kuubede (seelikute) allääred olid kaunistatud klaasripustega (vrd. t. LXXV), et nad kaelas kandsid taalri-

suurusi ja suuremaid hõbeplaate ning jalas puukoorest viiske või parkimata nahast pastlaid. Üks anonüümne poola autor, kes 1622. aasta ümber kirjeldab Liivi naise ülikonda, ütleb, et nende rõivastis on tuhakarva hall, nad kannavad puukoorest punutud või nahast tehtud pastlaid. Edasi võrdleb ta tolleaegse maanaise rõivastist mustlaste omaga, kuna need samuti ehivad oma rõivaid tinast, vasest või merivaigust nööpidega ja kaelas kannavad kirjusid riidetükke ning kaelakeid. Et aga äsjamainitud allikas ja ka Olearius oma kirjelduses märgivad naise rõivastise kehvust, karedust ja lihtsust (jäme villane ja linane riie), siis näib, et selle „mustlasliku" mulje jätsid kirjeldajale just igasugu metallilustised ja ehted, mis õmmeldi ja riputati rõivaosade külge, või seoti kaela ning puusade ümber.

Lahtiste ehete kirjelduses oli juba võimalus märkida nende üldlaadi, siin olgu juhitud tähelepanu metallilustisile, millega ehiti eriti ülikonda. Nagu „Liivimaa neiu" pildilt juba selgus, kannab see oma seelikul ruudukujulisi metallnaastukesi ja selle allääre küljes mingeid ripuseid. Need ruudukujulised naastukesed on arvatavasti tinailustised, mis säärastena on tuntud isegi veel hilis-etnograafilise seeliku ilustistena. Need tinanaastukesed, mis rahva suus on tuntud nimega *tinulised,* kinnitati naastu tagaküljel oleva kanna abil tihedalt üksteise kõrvale riide peale. Kuid tinanaastude kõrval on tarvitatud veel muidki metallilustisi seeliku, eriti selle allääre ilustamiseks. Maaleiuna on tulnud päevavalgele üks vöötaoline riidetükk, mis kujutab nähtavasti mingi seelik-vaiba (vt. allpool) alläärt. See on tihedalt läbi põimitud pronks-spiraalilustistega, mille ääre külge on riputatud mitmesuguseid raharipuseid. Nende rahade põhjal kuulub see leid XVI sajandisse. Nagu ilustamine tinanaastudega, nii on ka pronks-spiraalidega ilustamine püsinud hilis-etnograafilise ajani. On tähelepandav, et need seelikud, milledel veel viimati on kantud tinanaaste ja pronks-spiraale, on ka omalt tüübilt ise kõige

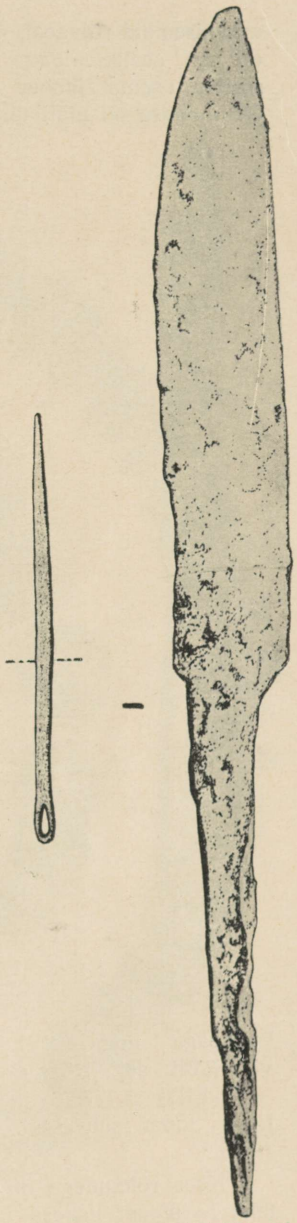

Noatera ja nõel XVI või XVII saj. Nõelu pandi sageli panustena surnule hauda kaasa. Rõngu, ERM 18 777.

arhailisemaid rõivaosi, mis eesti rahvarõivastisest üldse alal hoidunud. Need on nn. seelik-vaibad *(sõba, sõuke)*, mis lahtise riidetükina tõmmati seeliku asemel ümber puusade ning kinnitati kohale vööga. Tähendatud ülikonnaosa oli alati ühtlase värviga (must või punane), nii et ainukese ilu andsid sellele siis erilised metallilustised. Seelik-vaip on nähtavasti ka kaunis tüüpiline naiserõivas XVI ja XVII sajandil; seda tõestavad mitmed kaasaegsed kirjeldused ja märkmed ning lõpuks üks eksemplar (punane villane *pulmasõpu* — Hallistest) Eesti Rahva Muuseumis. Sinna see on toodud 1911. aastal, mil eseme vanus kohalt saadud andmete järgi on olnud 200 aastat. Nii põlvneb see siis vaadeldavale ajajärgule kaunis lähedasest ajast — XVIII sajandi algusest.

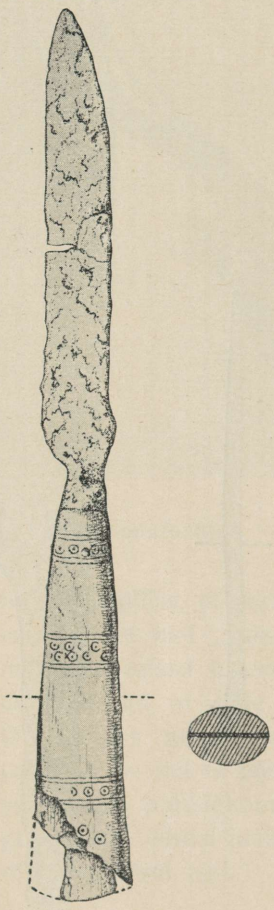

Luupeaga nuga XVI või XVII saj. Rõngu, ERM 18 777.
U. $^3/_5$ loom. suurusest.

Rõivaste metallilustise teise tüübi moodustavad nn. rõhud: vaskketid, mis riputati — tagant üle puusade — otstega vöö külge. Olearius on oma reisukirjelduses märkinud, et eesti naised kannavad taga, seeliku peal, maksupennidega ilustatud valgevask-kette. Ka on sama autori kirjelduse juures pilt (lk. 957), millest selgub, et küsimuses on erilised puusaehted, mida Hiiumaa naised veel hiljuti kandsid ja milliseid H u p e l i järgi on kantud paiguti ka Põhja-Eestis XVIII sajandi lõpul. Oleariuse lühikesele kirjeldusele ja puudulikule joonisele annavad konkreetse sisu paar maaleidu; üks neist on päevavalgele tulnud P.-Eestist, teine on pärit Läänemaalt (Hanila). Nende kettide küljes rippuvate rahade järgi otsustades põlvneb esimene (teadmata päritoluga) XVI ja teine — Hanila leid — XVII sajandist. Peale nende on Põhja-Eestist leitud veel mõned, arvatavasti samasse aega kuuluvad rõhkude katkendid.

Nii hilis-etnograafilised Hiiu rõhud kui ka XVI ja XVII sajandist päranduvad sama tüüpi ehted koosnevad mitmest vaskketist, mis metall-pidemega otsisi kokku köidetud ja niiviisi vöö külge kinnitatud. Kohaleasetatuna langevad ketid mitmes kaares üle puusade; kõige alumise ketikaare külge on maaleidudena saadud eksemplarel riputatud rahasid või maksupenne, hilisemail Hiiu rõhkudel aga väikesi sõõrikuid vasklitreid.

Koos rõhkudega on Hiiumaa naiste ülikonnas alal hoidunud veel paar teist haruldast lisaosa — n õ e l a k o d a ja t u p e n u g a — mida märkisime „Liivimaa neiu“ ülikonna kirjelduses ja millele on osutanud ka mõned XVII sajandi autorid. Nõelakoda ja nuga on kaks praktilise iseloomuga asja, kuid naise ülikonna juures neil on kindlasti olnud ka ehte ülesanne. Kui tähtsaks peeti noa kandmist tolle aja naise ülikonna juures, seda näitab kaasaegne komme, mille kohaselt peig pidi pruudile muu hulgas kinkima ka

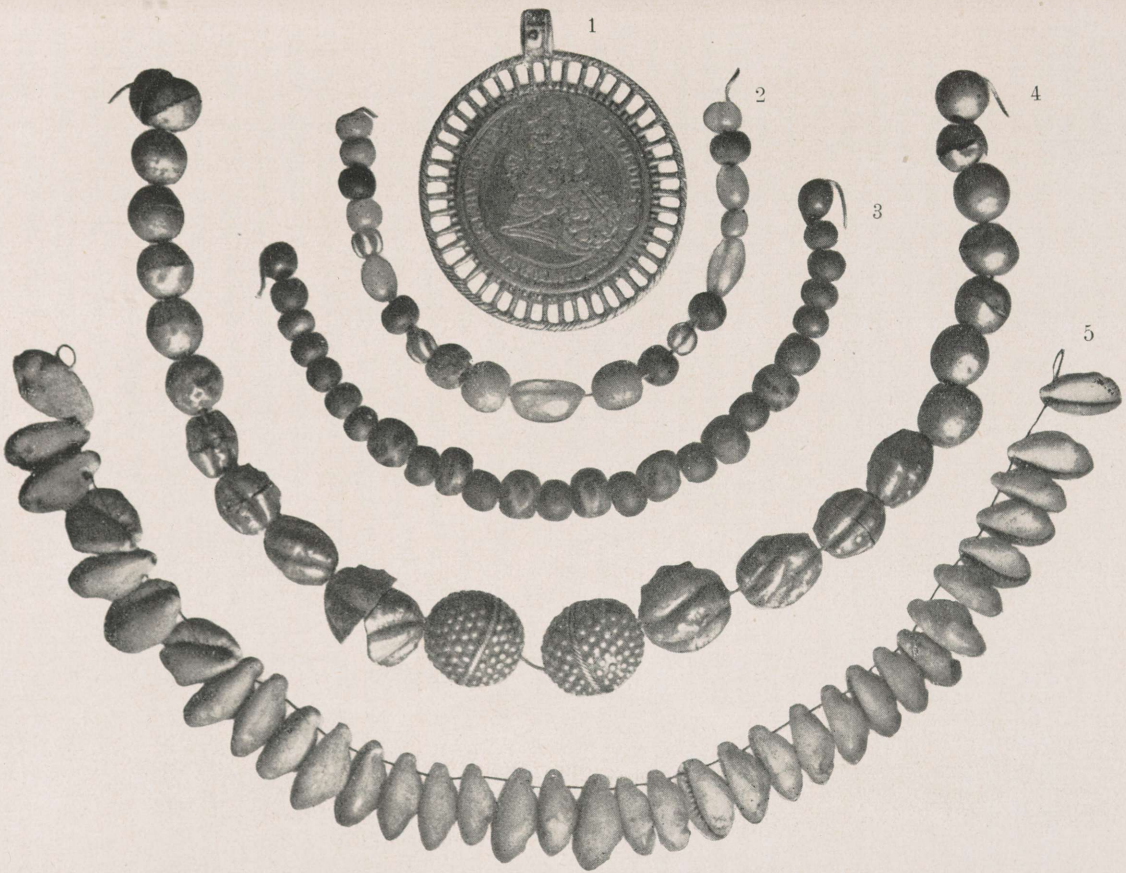

Naise kaelaehteid, peamiselt XVI ja XVII saj.

1. Kodaratega kaelaraha, ERM A 359 : 16; 2—3. Klaashelmetest kaelakeed, Räpina ERM 18879; 4. Hõbekrõllidest kaelakee, P.-Eesti, ERM 19426; 5. Kauri *(cypraea)* teo karpidest kaelakee, ÕES 1861-c : 2. U. $^1/_2$ loomul. suurusest.

tupenoa. Lõuna-Eestist on leitud üks XVI sajandisse kuuluv ornamenteeritud luupeaga nuga (pilt lk. 1172), mis oma kujult ja konstruktsioonilt meenutab Hiiu naiste tupenuge. Nähtavasti on siin tegu jällegi ühe esemetüübiga, mis varemalt oli kogu maal tuntud, kuid hiljemini tarvituselt kadunud. Ainult Hiiumaa naised on selle traditsioonilise ehte säilitanud oma rõivastises. Sama väide maksab ka nõelakoja kohta. Kuigi meie maaleidude hulgas nõelakodasid seni pole leitud, on selle tarvitamiskomme Eestis XVI ja XVII sajandil olnud kindlasti maksev. Seda arvamist toetab kõigepealt „Liivimaa neiu" pilt, kus nõelakoda on selgelt nähtav, ja teiseks eseme enda laialdane levik vanemal ajal paljude põhjamaa rahvaste juures.

Edasi on meil võimalus peatuda veel paari naise-peakatte (resp. ehte) juures. Need on l i n i k ja pruudi *uig.* Nagu Olearіuse pildilt selgub, kannab üks naistest linikutaolist pearätti, mille pikad otsad langevad üle piha. Linikukujuline peakate, mis tänini on säilinud puhtalt veel Setumaal, on hilisemategi andmete järgi olnud Eestis kunagi laialdasema levikuga, moodustades nii rahvaliku ülikonna ühe osa, mis muu seas on tuntud ka teiste sugurahvaste juures (soome, ingeri, karjala, mordva).

Pruudi uig on eriline lai valge linik, millega tänapäeval näiteks veel Kihnus kaetakse pruudi nägu kirikust tulles kuni pulmalauda istumiseni, ja mida kujutab meie pilt Halliste pruudist (t. LXIV). Olearius on sellegi kombe esinemist märkinud oma kirjelduses; ta kirjutab: nii kaua kui pruut lauas istub, on ta nägu kaetud üle pea visatud riidega. See pruudi näo katmise komme, mis hiljemini on esinenud mitmel pool Eestis, on igivana ja ulatub sügavamale ajalukku kui seda on vaadeldav ajastu. Pruudiülikondades on sageli säilinud palju arhailisemaid jooni kui muus rahvarõivastises.

Niipalju naise tolleaegsest ülikonnast. Loomulikult oli see palju täielikum ja mitmekülgsem kui need, sellest ajast säilinud lühikesed kirjeldused seda kujutada võimaldavad. Tuleb kõigepealt arvesse võtta, et etnograafiline rõivastis, nagu teataval määral kogu etnograafiline kultuur, pole kunagi oma üksiknähtuste valikus nii ühtlane, et öeldut saaks üldistada kogu maa kohta. Kogukondlikud ja looduslikud piirid on neiks tegureiks, mis terve maa kultuuripildi killustavad territoriaalseiks alaühikuiks. Eriti maksab see aja kohta, mil liiklemine oli äärmiselt piiratud ja liiklemisvõimalused palju aeganõudvamad. Peajoonis võib aga selleaegse rõivastise üldiseloomu siiski määrata: see on ehk toimelt jämedam ja karedam hilisemast etnograafilisest käsitööst, kehvem tekstiilornamentikas, mida asendavad metallilustised, tina-, vask-, pronksnaastud, spiraalid ja igasugu ripused. Võib ehk ka öelda, et tolleaegses eesti rahvarõivastises leidub veel osalt muinasaja lõpu elemente, mis hakkavad maad andma ajaloolise aja uutele vormidele, nagu seda oleme märkinud ehetegi juures. Rõivailustisis see murrang on toimunud nähtavasti metallehete kulul tekstiilornamentika kasuks. Juba järgnevail sajandeil, kui ilmuvad pildistised eesti rahvarõivaist, näeme nende kaunististena tikandeid, mis üksikjuhtudel vormilt meenutavad veel endiste metallfiguuride piirjooni.

Taluelamud.

Mis puutub tolleaegsesse taluelamusse, siis võib kindlasti oletada, et see peajoonis oli juba kujunenud sääraseks, nagu seda tunneme meie päevini säilinud talumajade järgi. See elamutüüp, mis tänapäeval koosneb rehetoast (tare), rehealusest ja kambreist, hakkas tõenäoselt kujunema meil siis, kui rahvas raskete orjusekoormiste tagajärjel oma elamisvõimalusi pidi ikka enam koomale tõmbama. Kuigi meil muistse iseseisvuse aja lõpult puuduvad otsesed andmed taluelamute kohta, võib siiski suure tõenäosusega öelda, et sel ajal veel elumajad ehitati lahus rehemajadest, nagu see on kombeks näiteks naabrite soomlaste juures.

Nii siis iseloomustades meie XVI ja XVII sajandi taluelamut, tuleb aluseks võtta rehetuba, kuhu terveks aastaks — välja arvatud suvised rehtede ajad — oli koondunud talurahva elamine-olemine. Vist on kroonik Kelch kõige lühemalt ja tabavamalt iseloomustanud tolleaegset talumaja, kui ta ütleb: „Nende majad, kus nad elavad, on väga viletsad, ehitatud ainult puust; ja mitte üksi elamiseks pole need määratud, vaid nendes kuivatavad ning peksavad nad ka oma vilja.“ Kui siin veel juurde lisada, et elamuis hoiti külmadel aastaaegadel ka väiksemaid koduloomi, siis võib sellest ühiselamu seesmusest juba teatava kujutluse saada.

Et eesti rehetared paiguti veel XIX sajandil olid poolpimedad akendeta ehitised, millel puudus korsten, siis seda suurema kindlusega võib seda maksvaks pidada XVI ja XVII sajandi ehitistest. Klaasaknad on XVI sajandi lõpul veel nii haruldased, et neid 1599. a. Poola revisjonis isegi paremate ehitiste juures ilmsesti haruldustena mainitakse. Samas revisjonis on aga rööbiiti klaasiga märgitud aknakattena ka paberit, ja klaasakent nimetatakse „klaaskelmetega“ (resp. -nahkadega) aknaks, milline kõrvalnimetus osutab varasemale aknaklaasi aseainele — nahkkelmele (looma põie- või maonahk). On ju nahkkelmeid eesti taludes aknaklaaside asemel veel hilisemalgi ajal tarvitatud.

Valgustusvahendina tuleb küsimusse igapäevses tarvituses männi- ja kasepiirud, mida põletati kas ahjumüüri külge või erilise puust tulejala otsa kinnitatud raudses piiruhoidjas. Arvatavasti oli tolleaegses talus tavaline sääranegi komme, et väljaspool elutuba toimuvail talitusil põlevat piirgu hoiti hammaste vahel, kui käsi taheti tööks vaba hoida. Säärast tulehoidmisviisi on tabavalt kujutanud Olaus Magni oma põhjamaade ajaloos (pilt lk. 1175). Tolleaegsete vakuseandamite hulgas nimetatakse sageli ka küünlaid, kuid arvatavasti jõuti neid tarvitada siiski ainult püha- ja pidupäevadel.

Kesksemaks kohaks vanas talutares oli toanurk ahjuga. Ahi polnud üksnes soojuseallikaks, vaid sellega oli vanemal ajal seotud kogu pere söögimajandus. Küpsetati ju selles talu leivad, ning kuulus ju selle juurde lee-ase, mille kohal keedeti sööki. Üks tundmatu autor, keda oleme maininud juba eespool, imestub eriti, et tervel Liivimaal ei leidunud tol ajal savist keedupotte, vaid söök keedeti rauast või vasest padades. Ei ole põhjust sellele teatele vastu vaielda, sest XVI sajandi leidudena on tulnud päevavalgele

Olaus Magni järgi.

Piiruhoidmine töötamise ajal suus.

mitmed vaskpajad. Seniste leidude järgi otsustades olid padadest tarvitusel väike, massiivne kolmjalgne valgevaskpada (pilt lk. 1176) ja selline raudsangaga vaskpada, nagu näeme samal pildil vasemal. Esimene tüüp, millega võis otse koldes sütel keeta, ei esine enam meie hilisetnograafilises inventaris; sangaga pada, mis keetes rippus leekoogu otsas, on säärasena (kuigi teisest materjalist) tarvitusel meie päevini.

Elatusalad, liiklemine.

Elatusaladest on meie maal esikohal olnud kogu ajaloolise aja põllundus ühes karjakasvatusega, ja nii on see ka vaadeldaval ajastul. Küttimine ja kalastus moodustavad selle peaala kõrvalharud, tõustes ainult paiguti esikohale. Nagu võib järeldada tolleaegseist andmeist, olid siin tuntud juba kõik need põldviljad ja muud kultuurtaimed, mida tänapäevalgi külvatakse. Ainult kartul oli veel tundmatu, sest see kodunes meie maal alles XIX sajandi alguses. Muude taimede kõrval nimetatakse XVI sajandi vakuseandamite hulgas naerist, mis siis nähtavasti on olnud toidumajanduses kaunis tähtsal kohal. Nagu teada, on see juurvili meie päevil muutunud harulduseks, ning arvatavasti on selle kadumine rinnastatav ale- ja kütise-kultuuri aegajalise kadumisega. Oli ju naeris muude viljade hulgas just see, mida külvati eriti alemaadele. Kuigi põlispõldude harimine on vaadeldaval ajastul tuntud, kestab selle maaharimisviisi kõrval laialdaselt veel vanem põlluharimisviis — alepõletamine (vrd. lk. 120 jj.). Oli ju maa veel võrdlemisi hõredalt asustatud ja jätkus metsi alekultuuri alla võtmiseks (vrd. lk. 927, 928). Alepõletamise kõrval tekib arva-

tavasti XVII sajandi alguses sellele lähedane maaharimisviis — kütise tegemine, mida on kirjeldatud juba lk. 120. Nimelt on Manninen osutanud võimalusele, et kütisekultuur, mis oma alguse sai arvatavasti põhja poolt Soome lahte, on siia siirdunud just ajal, kui Soome ja Eesti kuulusid ühise riigi (Rootsi) piiridesse.

Veo- ning künniloomadena tarvitati nii hobuseid kui härgi. Tähtsamate maaharimisriistadena olid arvatavasti juba üldiselt tarvitusel meie praegused etnograafilised adratüübid ja karuäke. Võibolla on uuem äkketüüp (nn. pakkäke), millele vasteid leitud Lääne-Soomes ja Skandinaavias, meile kodunenud ka just Rootsi valitsuse aegu.

Kaks vaskpada leitud XVI—XVII saj. rahadega. Pilistvere, ERM A388 : 1,2.

Kuigi maa oli viljakas, nii et mõisnikel jätkus vilja suurel hulgal väljavedamiseks, ei saa talurahva toitlusolusid siiski lugeda kuigi rahuldavaks. Nii oli aganaleiva tarvitamine maal nähtavasti nii laialdaselt kombeks, et see on äratanud võõrastegi tähelepanu. Leivaviil ja aganad tambiti segi ja viidi säärase seguna jahvatada. Vilja jahvatamine on toimunud paiguti kindlasti veel käsikividel, paiguti aga vesiveskites. 1599. a. Poola revisjonis märgitakse käsikivisid maksustamisobjektidena selleaegsel Laiuse alal mitmes külas. Nähtavasti on aga jõgederikastes kohtades tarvitusel kaunis tihedasti ka vesiveskeid: neid loetakse näiteks 1582. a. Poola revisjonis Tartu staarostkonna kohta üksi ligi poolteise saja ümber. Enamasti on ses revisjonis märgitud veskid väikesed, ühe vesirattaga ehitised, mis võisid sarnaneda selle Narva jõe veskiga, mida Goeteeris oma teoses on kujutanud (vrd. pilt lk. 967). Et ka tuuleveskid Eestis juba keskajal tarvitusel olid, selles pole mingit kahtlust. Nähtavasti on need väikesed pukk-veskid, mis tänapäevani on tarvitusel Lääne-Eesti mandril ja saartel.

Peale toiduainete nimetatakse vaadeldava ajastu vakuseandamite hulgas tihti ka õlut, mis oli siis nähtavasti saanud kaunis rahvapäraseks joogiks. Vakusepidustusil oli õllejoomine kaunis üldine ja maavalitsejad hoolitsesid selle eest, et talupojad soetaksid endile kodused tapuaiad. Vanemal ajal toimus õlle keetmine tuliste kivide

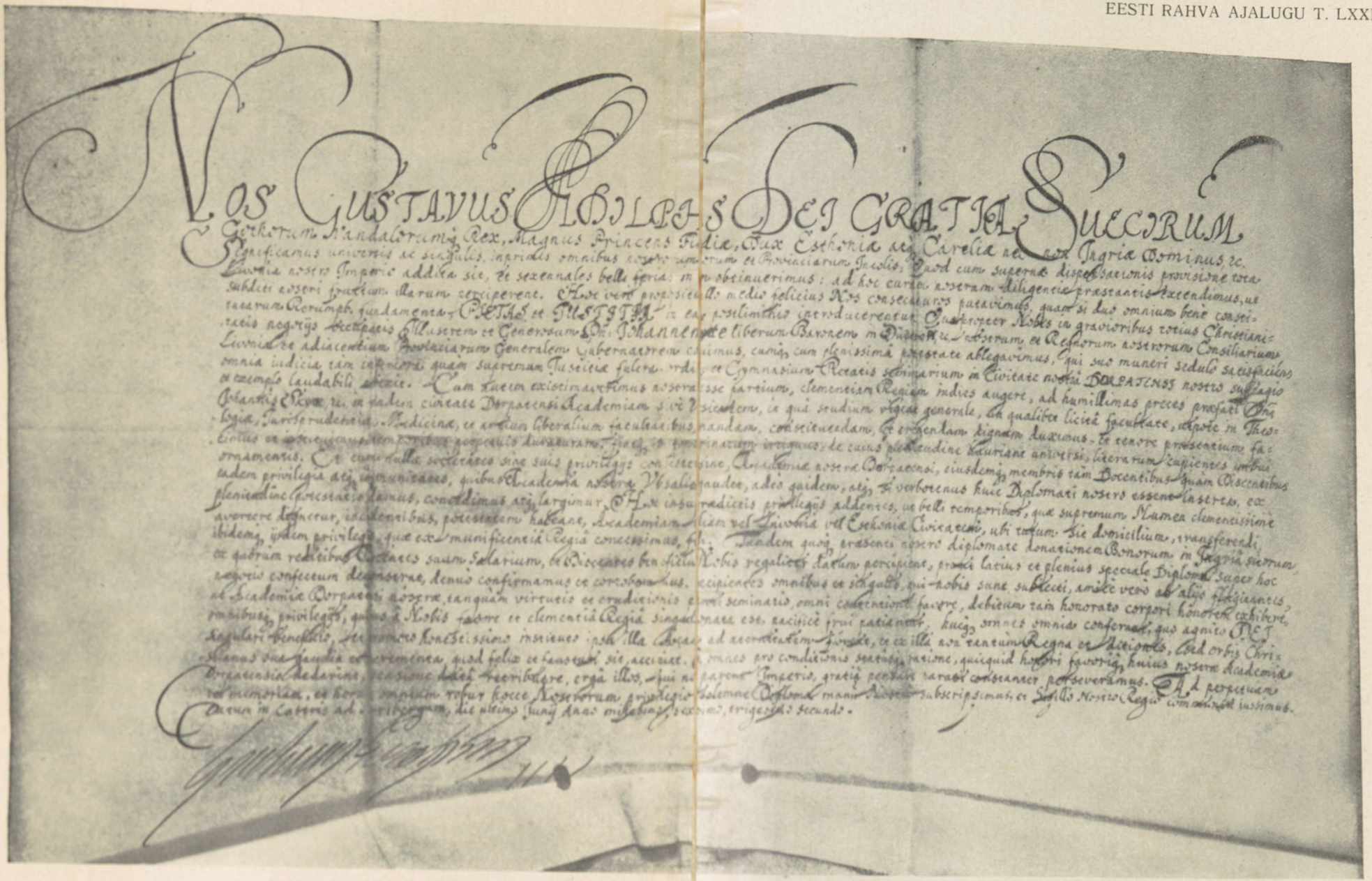

Tartu ülikooli asutamisürik. Rootsi Riigiarhiivi kogudest.

Üriku sissejuhatavas osas mainitakse, et kuueaastase rahu ajal, mis Liivimaal nüüd valitsenud, on kuningas kõigiti püüdnud taaselustada kahte ühiselu põhialust — jumalakartust ja õigust. Selleks on kuningas oma täisõigusliku usaldusmehena Liivimaal ametisse määranud Johan Skytte, kes on hoolitsenud õigusemõistmise eest ja asutanud Tartus gümnaasiumi — jumalakartuse istandiku. Et aga kuningas veel suuremal määral tahab Liivimaale osaks saada lasta oma armu ja heatahtlikkust, on ta kindralkuberneri ettepanekul otsustanud ellu kutsuda akadeemia ehk ülikooli maksvusel on Upsala ülikoolis. Ülalpeoks netatakse ülikoolile mõned mõisad Ingeris. Ülikoolile, õpetajatele ja õpilastele kinnitatakse kõik eesõigused, nagu need

Pärgamentürik. Antud Gustav Adolfi poolt 30. juunil 1632. a. laagris Nürnberg ures. Gustav Adolfi allkiri (vasemal äärel) ja rippuv pitser (ei ole pildil näha).

abil, mis puuastjasse õlle sisse lasti. See keetmisviis on õige vana ja viitab ajale, kus metallkeedunõud veel puudusid; teatava igandnähtusena on see õlleteo traditsioonis püsinud paiguti hilisetnograafilise ajani. XVII sajandil on säärane õllekeetmisviis nähtavasti veel päris üldine, kuna see on äratanud ms. ajalookirjutaja Hjärne tähelepanu. Sama autor kirjutab, et peale õlle tarvitavad eestlased joogiks mõdu, hapupiima, kasemahla ja haputaari. Teame, et needki joogid on tuntud veel tänapäeval.

Nagu põllundus ja kultuurtaimed, nii on ka karjakasvatus eestlasele ammust ajast tuntud. Võib julgesti öelda, et koduloomadest on XVI ja XVII sajandil tuntud kõik liigid, mida hiljeminigi kohtame eesti külades. Loomade toitmine toimus karjatamise teel muidugi suuremal määral kui seda näeme tänapäeval. Huvitava paralleelina hiliseimaile etnograafilistele vastetele olgu siinkohal toodud kujutus ühest raud-karjakellast (pilt lk. 1179 : 3), mis koos XVI sajandi alguse rahadega 1933. a. suvel peiduleiuna päevavalgele tulnud. Üllataval kombel pole mitte üksnes kella, vaid ka selle raudkaeluse kuju täpsalt sarnane paiguti veel meie päevilgi tarvitatavate eksemplaridega. Seega pole mitte üksnes puukrapid meil vana päritolu, vaid ka nende raudsed vasted. Peale muu on see leid jälle üheks tõestuseks, kuidas etnograafilise kultuuri nähted läbi aastasadade muutumatult säilitavad oma kuju ja otstarbe.

Põllunduse ja karjakasvatuse kõrval väärib tähelepanu veel mesindus. XVI sajandi ürikuis puutume sageli kokku teadetega, kus räägitakse metsmesindusest — s. t. metsas puude õõnsustes pesitsevate mesilaste kasutamisest meesaamise otstarbeks. Selle ürgvana metsmesinduse kõrval tuleb F. Leinbocki uurimiste järgi XVI sajandist alates tarvitusele kodune mesilaste kasvatamine pakktarudes. Üleminek metsmesinduselt kodumesindusele on toimunud geneetiliselt pideva arenguna: puuõõnsus ühes mesilasperega saeti elava puu küljest lahti ja toodi siis pakktaruna koduaeda. Metsmesindus ühes selle ülemineku-astmega on meil tänapäevalgi veel mitmel pool Eestis tuntud.

Suurte metsade piirkonnis harrastati küttimist ja vete ääres kalastust. Metsloomade ja kalade rikkust kiidavad kõik vanad Liivimaa kroonika kirjutajad, millest võib järeldada, et ka vastavatest püügiviisidest ja püügiriistadest olid juba vaadeldaval ajajärgul tuntud kõik, mida võime tähele panna hilisemal etnograafilisel ajal (välja arvatud muidugi hilisemad tulirelva-tüübid). Püüginööre, silmuseid, võrke ja lõkse, mis on põhjamail teatavaid rahvastevahelise ise-

loomuga püünisetüüpe, nimetatakse sageli ka eestlaste rootsiaegses püüniste inventaris. Nagu selgub XVII sajandi riigivalitsuse korraldusist, hakatakse talupoja osavõttu metsloomade püügist kõvasti keelama. Mitte üksnes püssi ja jahikoerte pidamist ei keelata valjude karistusmääradega, vaid ka püüki ülalmainitud primitiivsete abinõudega. Jahiõigus jääb ikka enam ja enam aadlile. Need keelud toovad enesega päevakorrale muidugi salaküttimise. Ainult kahjulikkude röövloomade — huntide — jaht on see, millest talupojad avalikult võisid osa võtta. Võib-olla põlvnevadki kaunis laialt levinud hundivõrgud just Rootsi ajast, mil talurahvast seaduse-määrustega kohustati võrkude muretsemisele.

Arvatavasti on avaliku küttimise keeluga tarvituselt kadunud ka suusad, need põhjamaa rahvaile nii tüüpilised lumel liiklemise vahendid. Muidu ei saa seletada asjaolu, et suusatamine naabrite — soomlaste — juures on arenenud rahvapäraseks spordiks, meil aga — kus ta püsinud — on jäänud õige algelisele tasemele. Et eestlased veel XVII sajandi lõpul on tarvitanud üldisemalt suuski, seda tõendab teade Kelchi kroonikas (1695), kus nimetatakse „süllapikkusi" saarepuu-suuski, mida jahimehed metsas liikudes tarvitanud. Ka esineb sõna suxed (= suusad) ms. veel Gösekenil.

Suuremateks kalastuskohtadeks olid, nagu nüüdki, mererannikud ja Peipsi. Püünistest on nimetamist leidnud noot, mida näit. Peipsi ääres mitmes külas juba XVI sajandi lõpul märgitakse teatava maksustamisühikuna. Loomulikult olid tuntud ka ahingid, õnged, mitmesugused tõkked, mõrrad nii sisevetel kui ka mererannikuil. Jääl liiklemiseks tarvitati kas teravate haakidega jääraudu (eriti noodaveol), nagu näha pildil lk. 1179 : 1, või luu-uiske. Neile vahenditele on juhitud siin tähelepanu just sellepärast, et need oma visa tarvitusel püsimisega on omakorda rahvakultuuri konservatiivsuse näideteks. Meie pildil esitatud jäärauad, mis on pärit XVI sajandist, on paiguti täpsalt samasugustena veel nüüdki kalurite liiklemisabinõuna tarvitusel. Luu-uiskude tarvitamise kohta Soome lahel XVI sajandil on meil pilt Olaus Magnilt; Eesti saarestikus olid need säärastena veel hiljuti tarvitusel.

Algeliste liiklemisvahenditega koos olgu lõpuks juhitud tähelepanu ka veel erilistele liiklemisteedele — nn. soosildadele, mis meie maal on tuntud juba muinasajast peale ja mis vaadeldaval ajastul on veel päris üldised. Nimetatud sillad ehitati lühikestest, üksteise kõrvale asetatud palkidest vesistele ja pehmetele maakohtadele, kust liiklemisabinõudega oli võimatu üle minna. Kruusamaanteede tekki-

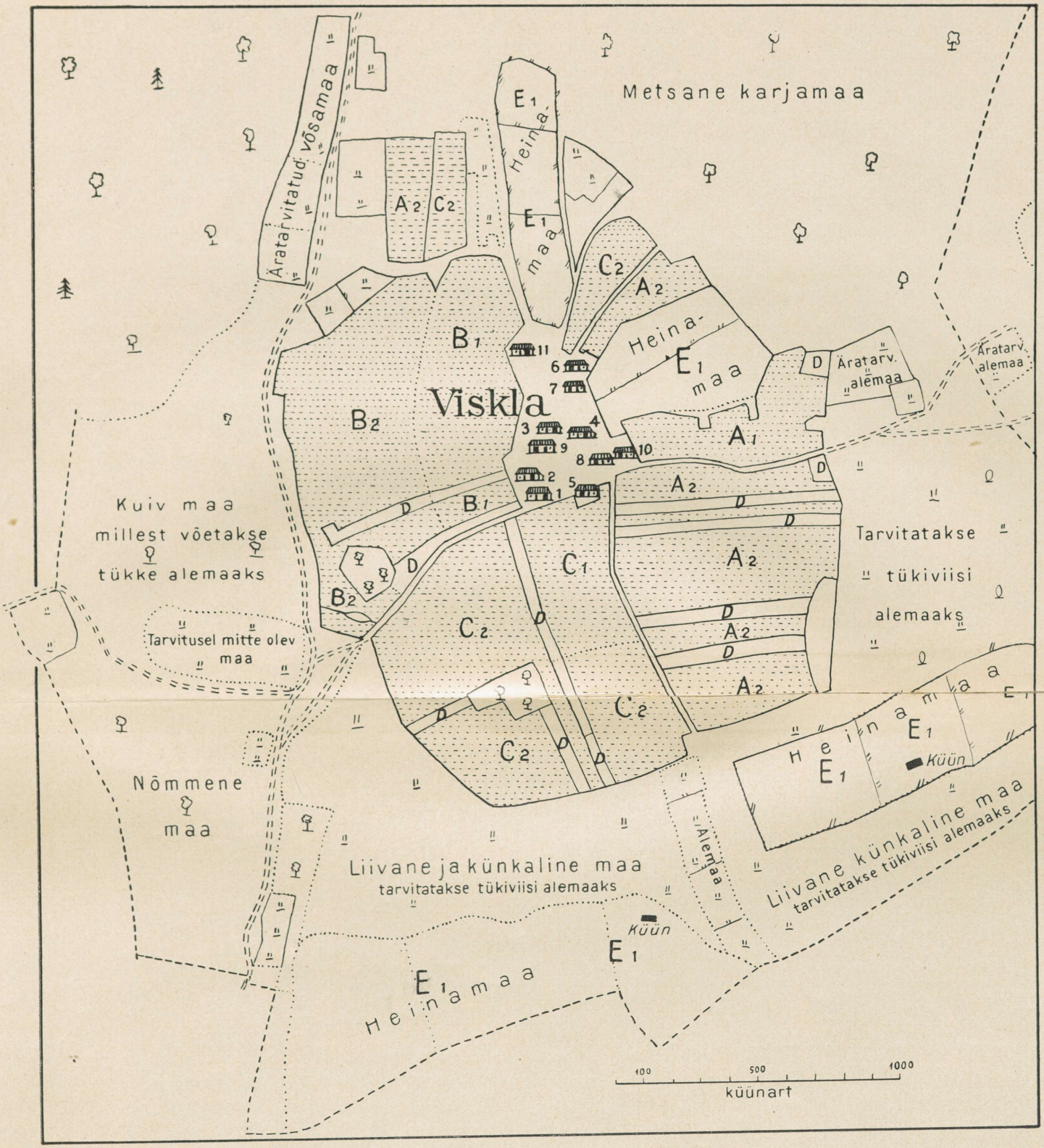

R. Keskarhiivi kogudest. Ümber joonestanud Ed. Oras.

Põhja-Eesti küla Rootsi ajal.

Näide kaardil nöörimaadeks jagamata külapõldudest (vrd. kaart eelmisel tahvlil). Kaart on mõningate väiksemate tehniliste muudatustega ümber joonestatud Joh. Holmbergi poolt 1694. a. valmistatud värvilisest rootsikeelsest kaardist ja kujutab Viskla küla Kose kih.

Vastandina eelmisele kaardile nähtub siin põldude keskel ohtramini söötis alasid (märgitud tähega „D"). A tähistab küla rukkipõldu (49½ tündrimaad), B — suviviljapõldu (46½ tündrim.), C — kesapõldu (55 tündrim.). Kõigi kolme põllu keskel on söötis maad, kokku 12 tündrimaad.

misega on säärased ehitised hiljemini täiesti kadunud ja nende kohadki unustusse jäänud. Soosillad polnud ühenduseks mitte ainult lühemail vahemaadel, vaid need katsid sageli pikemaid teeosi suurte keskuste vahel, mida kasutasid liiklemiseks ka sõjaväeosad ja moonavoorid. Ühte pikemat soosildade rida mainitakse XVII sajandi algusest ms. Tallinna—Moskva vahelisel teel, mida mööda 1615. a. liikus Moskvasse üks Hollandi saatkond. Selle saatkonna teekonnalt põlvneva pildi järgi on siin võimalus anda kujutlust mainitud silla ühest jätkust, mis tolleaegse kirjelduse järgi on pärit Ingeri maa-alalt (pilt lk. 1071).

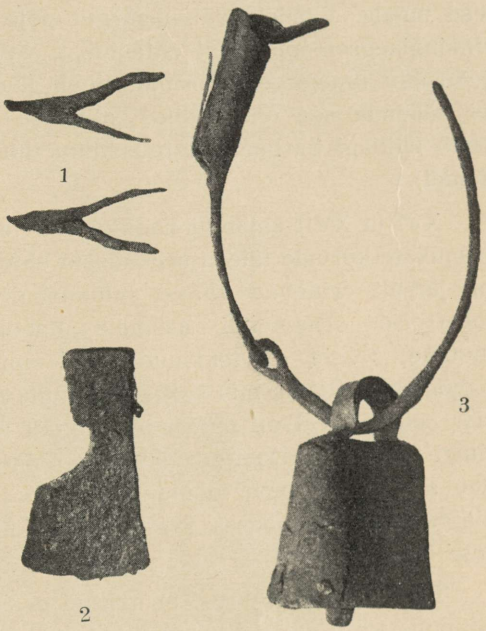

Eesti etnograafilisi esemeid XVI—XVII saj.
1 — jäärauad, Põltsamaa, ERM A 372 : 24;
2 — kirves sealtsamast, ERM A 372 : 23;
3 — lehmakell ühes raudkandme katkendiga, Pilistvere, ERM A 388 : 5,6.

Mis puutub tolleaegseisse veo- ja sõiduriistadesse, siis võib oletada, et need oluliselt ei erinenud meie hilisemaist etnograafilistest vastetest sel alal. Olid ju puutaldadega reed ja rautamata vankrid veel hiljuti mitmes maanurgas tarvitusel. Võimalik, et tol ajal veoriistana olid tarvitusel laialdasemalt ka *lohistusaisad*, millest rahvatraditsioonis säilinud ainult üksikuid mälestisi. Naabrite soomlaste juures on need kauemini säilinud, ja oma iseloomult on see veorakendus just kohane algelistele teedele.

Halbade teede arvele tuleb ehk osalt panna ka ratsaliiklemine, mis vanemal ajal oli maarahva hulgas õige levinud. Rahva armastusest ratsasõidu vastu annavad kõige parema tunnistuse suured puusadulate kogud Eesti muuseumides.

Öeldu põhjal XVI ja XVII sajandi rahvakultuuri oludele pilku tagasi heites võime konstateerida, et see ajastu ühes eelnenud keskaegsete sajanditega meie rahvakultuurile on olnud suureks langusajaks. Need muutused rahvakultuuri ilmes on siis teatavaks

rööbiknähtuseks muutustele rahva sotsiaalses ja majanduslikus struktuuris. Alates varakeskaegsete sajanditega ja lõpetades vaadeldava ajastuga, näeme, kuidas vanad tüüpilised muinaskultuuri nähtused pikkamisi, kuid järjekindlalt hääbuvad ning lõpuks maad annavad uutele. Vaadeldaval ajajärgul pole näiteks enam jälgegi vanast viikingiaegsest mehisest ehtestiilist, vaid asemele on tulnud odavad, juhusliku ilmega ehtevormid. Seal, kus jõukus end murrabki esile, ei väljenda see end puhtas stiilis ja väljakujunenud maitses, vaid saab kuidagi barbaarselt tõusikliku ilme (baroksed rinnalehed, ehterahad).

XVI ja XVII sajandil näeme juba tekkivat vanade muinasaegsete jäänukate kõrvale täiesti erilaadseid ehte-artikleid, mis oma iseloomult on järsult erinevad vanast muinaskultuuri ehte-traditsioonist (geomeetrilise ornamendi asemele näeme tekkivat taim-ornamendi motiive). Need on tekkinud kahtlemata osalt nende läänepoolsete mõjustuste viljana, mis keskaegse kullasepakunsti kaudu maale valgusid. Selle kõrval on märgata katoliku kiriku suurt ja võimsat mõju. Kuigi meie muinasaegnegi kultuur polnud vaba välismõjustusist, tundub seal rahva oma loomeiõu avaldusi ja isikupära siiski suuremal määral kui keskaegses rahvakunstis, mis sageli jätab provintsiaalsuse ilme.

Tõsi, need järeldused on tehtud peamiselt tolleaegsete ehete põhjal, mille tõttu me pole õigustatud rääkima kogu kultuuri ilmest. Kuid teiselt poolt teame siiski, et ehted kaunis usutavalt peegeldavad ka muu rahvakultuuri taset. Need on ju meie rahvakultuuris teatavaiks tippsaavutisiks, luksusartikleiks, mis säärastena alati kõige tundlikumalt reageerivad rahva olukorra sotsiaalseile ja majanduslikele muutusile. Võib siis oletada, et analoogiliselt teatava kiratsemisega rahvakunstis kogu rahvakultuur elab läbi mingit seisaku- või langusaega. Eespool on näiteks osutatud võimalusele, et eestlased just raskeil orjusesajandeil oma iseseisva elamugi vahetasid rehetare vastu. Säärane muutus tähendab aga algelises külakultuuris võrdlemisi palju: see näitab, kuidas kogu rahvakultuur oli asetatud mingisse latentsesse, enda elushoiu hädaseisukorda, et kogu kultuuriorganismi siiski veel kuidagi elusalt päästa.

Kuivõrra eesti rahvakultuur orjusesajandeil on kannatanud, seda näitab ilmekalt ka meie ja põhjanaabrite-soomlaste talupoja kultuuride võrdlus: muinasaja lõpul veel samaväärsed, kuid XIX sajandil, kus meil jälle avanevad konkreetsemad võrdlusvõimalused, on palju vabamais tingimusis elanud soome talupoeg meid kaugele maha

jätnud. Soome puutöödes kajastuvad mitmed Euroopa kunstistiilid — meile on need aga jäänud peaaegu võõraks.

Kõik öeldu maksab rahvakultuuri kõrgemate saavutiste kohta. Kultuuri mõistet aga laiemalt tõlgendades mahutab see terve rea primitiivseid töö- ja tarberiistu (jahi, kalastuse, põllutöö jne. abinõud), mis nii kergesti muutusile ei allu. Raske orjaaja surve ja eestlaste eraldamine maavaldajate poolt muust maailmast on selle kultuurivara säilimist meie päevini just soodustanud. Nii oleme mõneski suhtes oma primitiivse rahvakultuuriga jäänud muinasajale palju lähemale kui mitmed teised rahvad meie päevil. Viimane asjaolu teeb meile vaadeldava ajastu rahvakultuuri mõistmise ka palju kergemaks kui see muidu puudulikkude andmete tõttu võimalik oleks.

Olaus Magni järgi.

Kalendriõppimine Põhjamail — vanemad seletavad lastele sirvilaudu. Sirvilaudade tarvitamisest eesti talurahva hulgas on andmeid XVII sajandist.

Sisukord.

(Sulgudes vastava osa autori nimi.)

Vana-Liivimaa riikkondliku varisemise ajastu.

XXIX. Reformatsioon (Hendrik Sepp ja Olaf Sild) 599

Siseolud Plettenbergi-aegsete sõdade järel (Hendrik Sepp) 602.
Reformatsioon Eestis (Olaf Sild) 605.
Tallinna ja Tartu reformatsiooni keskustena 605. — Sotsiaalne moment reformatsiooniliikumises. Eestlaste osa reformatsioonis 612.
Reformatsiooni tulemused, eriti eestlastele (Olaf Sild) 618.

XXX. Sisevõitlused. Liivi-Vene sõja eellood (Hendrik Sepp ja Juhan Vasar) 622

Joann Julm ja Vana-Liivimaa 626.

XXXI. Liivi-Vene sõja algus (1558) (Hendrik Sepp) 635

Venelaste esimesed retked. Narva vallutamine 636.
Maakaitse organiseerimine 639.
Venelaste uus pealetung. Vastseliina ja Tartu langemine 640.
Sõjategevus vaherahuni 1559 642.

XXXII. Liivi probleemi muutumine rahvusvaheliseks. Sõja jätkumine (Hendrik Sepp ja Juhan Vasar) 646

Välisabi taotlemine 646.
Abiotsimine Saksa riigilt ja Hansalt 646. — Abiotsimine Taanilt 649. — Abi taotlemine Poolalt 652.
Vastupanu organiseerimine venelastele. Sõjategevuse jätkumine 655.
Venelased Lõuna-Eestis. Oomuli lahing. Viljandi langemine (1560) 659.

XXXIII. Vana-Liivimaa konföderatsiooni lõpp (Juhan Vasar) . . . 665

Rootsi võim Eestis 667.
Rootsi ja teised välisvõimud. Vana-Liivimaa kokkuvarisemine (1561) 672.

Eesti riikkondliku lahastumise ajastu.

XXXIV. Võitlus Liivimaa pärast (Juhan Vasar) 677

Huviosaliste riikide vastastikused suhted 677.
Rootslaste sõjalised üritused Liivimaal (1563—68). Mõisamehed 681.
Troonivahetus Rootsis (1568). Selle mõju siinsetes vahekordades 688.

Võitlused Rootsi-Vene vahel Liivimaal (1570—1577). Hertsog Magnus „Liivimaa kuningana“ 690.

Poola-Vene võitlused. Hertsog Magnuse võimu lõpp. Jam Zapolje rahu (1582) 704.

Rootsi-Vene võitluste jätkumine. Eesti talupoegade osa võitlustes 709.

Pööre sõjategevuses. Pontus de la Gardie. Pljussa vaherahu (1583) 713.

Sõjategevuse uuesti algamine Vene ja Rootsi-Poola vahel. Täyssinä rahu (1595) 716.

XXXV. Sõdade ajastu tulemusi (Juhan Vasar) 720

XXXVI. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis (Juhan Vasar) 727

Üldised haldusolud. Riigimõisade alade haldamine 727.

Karl IX ja olukord Eestis. Maade revisjon 729.

Haldusolud aadlimõisade alal 734.

Aadlimõisade pindala kujunemine 734. — Aadliala haldus 738.

Talurahvas varasel Rootsi ajal 743.

Teokohustiste tõus 744.

XXXVII. Taani aeg Saaremaal (1561—1645) (Juhan Vasar) . . . 749

XXXVIII. Poola aeg Lõuna-Eestis (Juhan Vasar) 754

Liivimaa ja Poola riigiõigusliku vahekorra kujunemine 755.

Privilegium Sigismundi Augusti (1561) 755. — Liivimaa unioon Leeduga (1566) 758.

Haldusolude korraldamine. Liivimaa „poolastamine“ 761.

Stephan Bathory agraarpoliitika 767.

Liivimaa haldus Sigismund III ajal 771.

Vastureformatsioon Lõuna-Eestis 775.

Stephan Bathory katoliku usu taaslevitajana Liivimaal. Kirikuvisitatsioon 1584. Jesuiidid Lõuna-Eestis 777. — Tartu vastureformatsiooni keskusena 781. — Jesuiidid ja eesti talurahvas 784. — Liivimaa koloniseerimine ja vastureformatsioon 788. — Katoliku usu taaslevitamine Sigismund III ajal. Konfliktide süvenemine 791. — Vastureformatsiooni edaspidine käik ja tulemused 794.

Talurahvas Poola ajal Lõuna-Eestis 798.

Talupoegade koormised 803. — Talurahva sotsiaalne olukord 806.

XXXIX. Poola-Rootsi võitlus Liivimaa pärast (1600—1626). Altmarki rahu 1629 (Hendrik Sepp ja Juhan Vasar) 813

Poola-Rootsi vastuolusid Sigismundi ajal. Hertsog Karli tõus Rootsi troonile (1604) (Juhan Vasar) 814.

Poola-Rootsi võitlused Eesti- ja Liivimaal (Juhan Vasar) 816.

Rootslaste sõjalised üritused Liivimaal 1600—1601 819. — Poolakate vastulöök. Rootsi kaitse kokkuvarisemine 824. — Rootsi sõjaväe reorganiseerimise katsed. Mäo (1604) ja Salaspilsi (1605) lahing (Hendrik Sepp) 833. — Salaspilsi lahingu järel. Vaherahu (Hendrik Sepp) 837.

Poola-Rootsi võitlused Liivimaal ja Venemaa (Juhan Vasar) 838.

Troonivahetus Rootsis (1611). Gustav Adolf. Stolbova rahu (1617) (Juhan Vasar) 841.

Wolmar Fahrensbachi avantüür 845.

Võitluste lõppajastu (1621—1626). Riia ja Tartu vallutamine. Valle lahing (Hendrik Sepp) 847.

Võitluste üleviimine Preisimaale. Altmarki rahu (1629) (Juhan Vasar) 850.

XL. Põhja- ja Lõuna-Eesti ühise valitsuse all. Karl IX reformikatsed (Juhan Vasar) 854

Karl IX reformiüritusi. Aadli vastuseis. Talurahva-küsimus 855.

XLI. Gustav Adolfi reformid Eestimaal (Juhan Vasar) 862

Riigi tulud ja reformide vajadus 866.

Reformide üritamine. Gustav Adolfi esitis aadlile 870.

Aadli vastuseis 872. — Joh. Rudbeckiuse läbirääkimised aadliga 874.

Reformide elluviimine. Reformid ja eesti talurahvas 877.

XLII. Gustav Adolfi reformid Liivimaal (Juhan Vasar) 881

Gustav Adolf ja riigi maavaldus. Mõisade doneerimine aadlile 882.

Johan Skytte reformitaotlused 887.

Reformid maksude alal 888. — Reformid õigusemõistmise alal 893. — Reformid kiriku- ja hariduselu alal 895.

XLIII. Välispoliitilisi sündmusi pärast Gustav Adolfi surma. Saaremaa Rootsi alla minek 1645. Rootsi-Vene sõda Eestis 1656—1658 (Hendrik Sepp ja Juhan Vasar) 900

XLIV. Rootsi riigivõim ja Eesti- ning Liivimaa aadlisõbraliku keskvalitsuse ajal 1632—1678 (Juhan Vasar) 908

Baltimaa aadli seisusliku organisatsiooni areng kõrgaristokraatlikult häälestatud Rootsi keskvalitsuse ajal 910.

Liivimaa aadel ja Rootsi riigivõim 910. — Liivimaa aadlikorporatsiooni tunnustamine (1634) ja edaspidine areng 913. — Riigivõimu ja Liivimaa rüütelkonna vahekord 918.

Eestimaa aadel ja Rootsi riigivõim (Adolf Perandi ja Juhan Vasar) 921.

XLV. Talurahva asustus ja liiklemine hilisel Rootsi ajal (Juhan Vasar) 927

Rahvastiku koguarv ajastu alguses 927.

Rahvastiku juurdevool 928.

Talurahva liiklemine 930.

Talurahva välisliiklemise takistamine 938. — Talurahva siseliiklemise takistamine. Sunnismaisuse süvendamine. Eerik Oxenstierna ja Claes Totti korraldused 940.

XLVI. Talurahva õiguslik ja majanduslik seisund hilisel Rootsi ajal (Juhan Vasar) 949

Talurahva olukorra kujunemine vastavalt talupoegade ja mõisnikkude omavahelise võitluse tulemustele 952.

Talurahva õiguslik seisund, eriti Liivimaal 952. — Talurahva koormised 956. — Talurahva jõukus 960. — Talurahva omandiõigus 962. — Talumaade mõisastamise protsess ühenduses rahvaarvu kasvuga 965. — Vabaksostmine teokohustistest 969. — Talurahva isiklikud õigused 970.

XLVII. Mõisade tagastamine (Juhan Vasar) 973

Eesti- ja Liivimaa riiklikkude tulude-kulude küsimus. Neljandikreduktsiooni kavatsus 975.

Reduktsiooni küsimus Karl XI ajal 980.

Reduktsioon Rootsis 980. — Reduktsioon Liivimaal 981. — Reduktsiooni teostamise katsed kokkuleppe teel (kuni 1684). Liivimaa aadli vastuseis 985. — Reduktsiooni lõplik teostamine. Reduktsioon Eesti- ja Saaremaal 988.

XLVIII. Karl XI talurahva reformid (Juhan Vasar) 991

Maade revisjon 991.

Talurahva vabastamise küsimus 992.

Talurahva kaitse küsimus 995.

Talurahva seisundi halvenemine reduktsiooni järel 996. — Talurahva kaebused kuninga ees 997. — Karl XI määrused talurahva kaitseks 1000. — Talurahva koormiste ühtlustamise küsimus. Uus maahindamine 1002.

Karl XI talurahva reformide mõju 1004.

XLIX. Liivimaa halduse bürokratiseerimine. J. R. Patkul (Juhan Vasar) 1009

L. Õigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal (Adolf Perandi) 1019

Poola aeg Lõuna-Eestis 1019.

Õiguse allikad 1019. — Õiguse kodifitseerimise küsimus. David Hilchen 1022. — Materiaalse õiguse areng 1023. — Kohtukorraldus 1029.

Õigus ja kohus Rootsi ajal 1031.

Õiguse allikad 1031. — Õiguse kodifitseerimise katsed Eesti- ja Liivimaal. Moritz Brandis. Philipp Crusius. Engelbrecht v. Mengden 1034. — Kriminaalõigus Rootsi ajal 1040. — Kohtukorraldus ja -protsess Eestimaal 1046. — Kohtukorraldus ja -protsess Liivimaal 1051.

LI. Linnad ja kaubandus Poola ja Rootsi ajal (Hendrik Sepp) . 1056

Kaubandusliku üldkonjunktuuri kujunemine 1056.
Transiitkaubandus 1057.

Rootsi tollipoliitika 1062.

Sisse- ja väljaveokaubandus 1066.

Võistlus võõrastega ja omamaalastega. Maakaubandus 1068.

Keskvalitsuse katsed tööstuse elustamiseks 1073.
Kutseorganisatsioonide areng. Linnade sisetülid 1074.
Linnade sisekord. Suhe keskvõimuga. Väikelinnad 1081.
Eestlus linnades 1085.
Rahasüsteem. Mündid ja mõõdud 1087.

LII. Kiriku- ning usuelu Poola ja Rootsi ajal (Olaf Sild) 1093

Vene okupatsiooni aeg 1093.
Poola aeg Lõuna-Eestis 1096.

Kiriku- ja usuelu protestantliku Taani ja Rootsi valitsuse aladel 1100.

Taani aeg Saaremaal 1100.

Rootsi aeg Eesti-, Liivi- ja Saaremaal 1102.

Reformi taotlusi Eestimaal. Agricola, Dubberch, Rudbeckius, Ihering 1102. — Rootsi kirikuseadus 1115. — Usu- ja kirikuelu üldilme Rootsi ajal 1118.

LIII. Rahvaharidus (Friedrich Puksov) 1121

Katekismuse õpetamine 1122.
Köstrikooli tekkimine ja arenemine 1127.

B. G. Forselius. Liivimaa rahvakool 1127. — Kooliolud Eesti- ja Saaremaal 1130. — Rahvakooli seesmine korraldus 1132.

Linnakoolid 1135.

Gümnaasiumid Tallinnas ja Tartus 1135.

LIV. Jooni eesti rahvakultuurist Poola ja Rootsi ajal (Gustav Ränk) 1157

Ehted ja rõivastis 1157.
Taluelamud 1174.
Elatusalad, liiklemine 1175.

(Jooniste, nimede ja aineregister teose lõpus.)

Vigu „Eesti rahva ajaloo“ II köites.

(Üldine vigade ja täiendite loend teose lõpus.)

lk.	rida	on	peab olema
669	pildi all	Gripsholmi lossis.	Rootsi Rahvusmuuseumis.
704	13 a.	Marienhausen.	Vilaka
763	15 a.	1682	1582
793	10 ü.	Busaenus	Busaeus
794	1 a.	„	„
836	pildi all	rügemente	lipkondi
T. LVI		M. Kluczevski graavüür.	M. Kluczevski graavüür Henryk Pilatti maalist.
932	kartogramm	(Saaremaal tühjade adramaade arv) 34,6%.	3,46%.
1049	pildi all	piinamist.	poomist.
T. LXXVIII	kaardi seletuses	2 — Oblo küla ja 4 — Mustivere küla maad.	2 — Mustivere küla ja 4 — Oblo küla maad.
„	tabelis	Mehmreski	Mehmreski [Meheveski?]